

శ్రీమద్ధన్వంతరయేనమః

మాధవక్షరునిచే రచియింపబడిన

మాధవనిదానము

చెన్నపురి ఆయుర్వేద కాలేజీ క్రిస్టియన్ మిషన్ ఆయుర్వేద ధర్మ వైద్యశాల ప్రధాన చికిత్సకులును, మైసూరుదొరతనమువారియొక్కయు, పంజాబు డి. ఎ. వి. కాలేజీవారియొక్కయు, అలహాబాదు ఆయుర్వేద మహామండలివారియొక్కయు, ఆయుర్వేద విద్యత్పరీక్షకులును, ఢిల్లీ ఆయుర్వేద యూనాని తి. బి. కాలేజీయొక్క పరగ్రంథనిలయమున సభ్యులును, ఆయుర్వేద విద్యత్పరీక్షకులును, శ్రీ సయాజీ ఆయుర్వేద విద్యాపీఠ సభ్యులును, శుశ్రుతమాధవనిదానాది గ్రంథములకు వ్యాఖ్యాన కర్తలును, కేరళ ఆయుర్వేద సమాజ సప్తమ సమ్మేళనాధ్యక్షులును, బొంబాయి ఆఖిలభారతవర్షీయ ద్వితీయాయుర్వేద సమ్మేళనాధ్యక్షులును, భరతఖండమందలి దేశీయ మహాసభానుబంధముగ జరిగిన మహాచిత్రవస్తు ప్రదర్శనములలో ననేక స్వర్ణపతకములను బొంది, శ్రీమత్పంచమజార్జి సార్వభౌమునిచే ప్రదత్త మగు “వైద్యరత్న” బిరుదావళి విరాజమానులును, శ్రీవైఖానసకులతలకులలునైన

ఆయుర్వేదమూర్తారాధ, భిషజ్యుణి No. 3

పండిత డి. గోపాలాచార్యులు, ఎ. వి. యస్. గారిచే

మధుకోశ-పంజికా-అతంకదర్పణాది వ్యాఖ్యానముల ననుసరించి

విపులముగ విశేషార్థములతో వ్రాయబడిన

నిదానదీపిక

యను నాంధ్రవ్యాఖ్యానసహితముగ ముద్రింపబడి

ఆయుర్వేదాశ్రమ గ్రంథమాలయందు ప్రకటింపబడియె

చెన్నపురి

ఆధిపతి

రిజిస్టర్డ్ కాపీరైటు

౧౯౪౦.

[వెల 5 రూపాయలు]

ఈ గ్రంథము

శ్రీమన్మహిశూర మహారాజధానీమధ్యవిద్యోతమాన
 సర్వతోభద్ర దివ్యరత్నసింహాసనాధీశ్వర
 శ్రీమద్రాజాధిరాజేత్యాది విరుదావళీ విరాజమాన
 శ్రీ శ్రీ శ్రీ కృష్ణరాజసార్వభౌమ సంస్థానాస్థాన
 ఆయుర్వేద విద్యవైద్య ప్రకాండులుగను
 శ్రీమద్రాజకీయ సంస్కృతమహాపాఠశాలాయుర్వేద మహాపదేశికులుగనుండి
 దివి నలంకరించిన అస్మత్ప్రియగురువర్యులగు
 ఆయుర్వేదమహాపాథ్యాయ

అగరం - శ్రీపుట్టస్వామిశాస్త్రివర్యులవారియందలి

సవినయ కృతజ్ఞతా సూచకముగ
 ఆయుర్వేదాశ్రమ గ్రంథమాలలోని ప్రథమగుచ్ఛము
 గ్రంథకర్తచే ప్రచురింపబడెను.

వైద్యరత్న పండిత డి. గోపాలాచార్యులు, ఏ. వి. ఎస్., ఏ. ఎం. బి.

విజ్ఞప్తి

మూడవ కూర్పు

ఈ గ్రంథ ద్వితీయముద్రణముప్రతులు బహుకాలము క్రిందటనే అయిపోయినందువలన కలిగిన గ్రంథగ్రహణాభిలాషుల తాత్కాలికాశాభంగమును వెంటనే తొలగింపలేకపోయినందుకు నన్ను మన్నింపగోరుచున్నాను. ఎట్లో తిరిగి తృతీయముద్రణము పూర్తిచేసి పాఠకలోకమునకు గ్రంథము నందజేసిన నాపై లోకమువారు ఎప్పటి ఆదరాభిమానములను చూప ప్రార్థించుచున్నాను.

ఈ తృతీయముద్రణమునకు నన్ను ప్రోత్సహించిన శ్రీ యం. విశ్వేశ్వరశాస్త్రి, హెచ్.పి. ఐ. యం. గారికిని, ముద్రణాదిలోపముల సంస్కరించిన పండిత, జ్యోతిషాచార్య, శ్రీ పాతూరి సుబ్బరాయశాస్త్రి గారికిని నాకృతజ్ఞత తెలుపుచున్నాను.

మద్రాసు
1—1—40. }

డి. దేశికాచార్యులు,
ప్రొఫైటరు, ఆయుర్వేదాశ్రమము.

భూ మి క

శ్రీమద్విష్ణోరియామహారాజ్ఞి గారి ప్రభుత్వకాలము నాటనుండి భారతీయుల భాగ్యదీప్తియనుచే గూఢములును, సంస్కృతాంగేయాదిభాషామయములునగు గ్రంథములు ఆయాదేశభాషల బరివర్తింపఁబడి ప్రచారములోఁ గన్పట్టుచున్నయవి.

అందు, ఆయుర్వేదీయగ్రంథములు హిందీబంగాలీ భాషలలోఁ బ్రకాశించుకరణి నాంధ్రభాషాయోషామణి నలంకరింపకుండుట మిక్కిలి శోచనీయము.

హిందీ భాషయందు శాస్త్రసామాన్యము బరివర్తనము చేయఁబడియుండుటచేతను, హిందీ భాషలోనుండిన గ్రంథములను మహారాష్ట్రము, గుజరాతు, బంగాళా, పంజాబు మొదలగు దేశములవారు నిశ్శంకముగ నుపయోగించుటచేతను, వారల జనసంఖ్య యధికముగనుండుటచేతను, అచ్చటి వారలు దేశభాష సంస్కృతభాషలనే యభ్యసించుటచేతను, మన దేశమునకన్న నచ్చటి దేశభాషలలో ననేక గ్రంథములకుఁ బ్రచారముగల్గుట కవకాశము కలిగినదని యూహింపఁ దగియున్నది.

ఉత్తర హిందూస్థానమున ననేకములగు శాస్త్రీయగ్రంథములు హిందూస్థానీభాషలో బరివర్తన మొనరింపఁబడినట్లులే అంధ్రభాషయందును గడచిన కొన్ని సంవత్సరములుగ ననేక శాస్త్రీయగ్రంథములు, కావ్యములు, నాటకములు, పురాణములు మొదలగునవి తద్భూతముచేయఁబడుటయే గాక యాంధ్రగ్రంథరచనలు స్వతంత్రముగఁగూడఁ బ్రాగంభమయ్యెను. పుణ్య పరిపాకదళ యనఁదగిన నిట్టికాలమునఁసహితము నాయుర్వేదీయగ్రంథములు లక్ష్యలక్షణములతో నిమిడి యుండుటంబట్టి కాబోలును వానికిఁ దఱచుగ ప్రచారము కలుగకున్నయది.

సత్సంప్రదాయజ్ఞులును, సంస్కృతజ్ఞులునగు విద్యవైద్యులచే భేదింపఁదగిన ఈ యాయుర్వేదీయగ్రంథముల నాంధ్రభాష నలంకరింప బద్ధాదరులగు కొందఱుమిత్రులు ఇందుఁ బ్రవర్తించినను వారికి సంస్కృతజ్ఞులగు ఆర్యవైద్యవిశారదుల సాహాయ్య మావంతయు దొరకకుండుట చేతను, ఒకప్పుడు దొరకినను వారికి ఆయుర్వేదీయసంప్రదాయములు గగనకుసుమచులం బోలి యుండుటచేతను, అట్టి వారల సాహాయ్యముచే రచియింపఁబడిన యాయుర్వేదీయగ్రంథములు సర్వజనాంగీకారాహాములు గాకున్నయవి.

ఆంధ్రీకరించుటకు కారణము

ఆయుర్వేదవైద్యశాస్త్రమును పాఠప్రవచనములచే నభివృద్ధి నొందించుటకై యిక్కాలమున సంస్కృతభాష లుప్రప్రాయమగుటవలనఁ జక్కఁగ సంస్కృతము జదివిన విద్యార్థులు సాధారణముగ దొరకుట దుర్లభము. కాన నాయుర్వేదీయ గ్రంథములు గొన్నియైన దేశభాషలలో లేని లోపముచేత ఆయుర్వేదకలాశాలలయందు విద్యార్థివేతనాదుల నొసంగినను విద్యార్థులసంఖ్య తక్కువగానుండుటంగని దేశభాషలో నాయుర్వేదీయ గ్రంథముల రచించినఁగాని విద్యార్థులకు దేశభాషచే బోధింప నుకరముగాదని తలఁచి, దేశమేతైకతత్పరులును, చెన్నరాజధానియందలి

యుయుర్వేదాభివృద్ధికి మూలపురుషులును, రాజకీయోన్నతన్యాయస్థానమునఁ బ్రధానన్యాయాధికారులుగనుండిన జస్టిస్ డాక్టర్ సర్ సుబ్రహ్మణ్యయ్యర్, యల్, యల్, డి., కే.టి., సి. ఐ. ఇ., గారియొక్కయు, రాజధానియందలి పైయున్నతన్యాయస్థానమున న్యాయవాదులగు మ||రా||రా|| పి. వి. కృష్ణస్వామిశెట్టి, బి. ఏ., బి. ఎల్., మహామహాలయొక్కయు ప్రోత్సాహబలముచేత ప్రతిమనుజుని నియతముగ వేధించెడు వ్యాధిసామాన్యమును మిక్కిలి సులభముగా తెలుపు మాధవనిదానమును సిగ్రంథమును 1906 సంవత్సరమున నాంధ్రీకరించుట కారంభించి యావంతయైన నవకాశము లేమింజేసి యెట్టుకేలకు నాసంవత్సరాంతమున పూర్తిచేసితిని.

గ్రంథకర్తృత్వ విచారము

ప్రాచీనసంస్కృతగ్రంథకర్తలు దాము రచించుచు గ్రంథములయందు తమ దేశకాలాదుల గనఁబడుచుట మిక్కిలి యరుదని యెల్ల వారికిని దెలిసియేయున్నది.

అట్టి గ్రంథకర్తల కాలాదినిర్ణయమును జేయునపుడు విమర్శకుల కష్టమింతయని వ్రాయఁజాలను.

మఱియు నొకగ్రంథమునుగుఱించి పండితులు వెవ్వేఱుగ విమర్శించునపుడు గ్రంథకర్తల దేశకాలాదులు కొంచెము ఎచ్చుతగ్గులుగఁ గన్పించుచున్నవి.

అట్లు ఎచ్చుతగ్గులగుటకు మన గ్రంథకర్తలు స్వీయచరిత్రముల వ్రాయకపోవుటయే ముఖ్య కారణమని తోచెడిని. ఇట్టికష్టములు సంస్కృతగ్రంథసామాన్యమునకుఁ గలదు.

అందును సంస్కృతభాషామయమగు ఆయుర్వేదవైద్యవిద్య విశేషముగ లుప్తమగుట చేతను, ఇయ్యది ప్రత్యేకశాస్త్రమగుటచేతను, లోకములో దీనిని గొందఱే యధ్యసించియుండుట చేతను, సంస్కృతవైద్యగ్రంథకర్తల కాలాదుల నిర్ణయించుట మిక్కిలికష్టము.

మఱియు గ్రంథకర్తలయొక్క కాలాదులను వారివారి స్వయద్ధితేతఁ గొందఱు నిరూపించెదరు; అట్లుగాక ఆవిషయమును మూలమును-వ్యాఖ్యానములను బట్టి నిరూపించుట కర్తవ్యము.

మాధవనిదానమును పేరుగల యీగ్రంథము సుప్రసిద్ధులును, సర్వతంత్రస్వతంత్రులును, వేదభాష్యాది సకలశాస్త్ర వ్యాఖ్యానకర్తలును, కర్ణాట సింహాసన స్థాపనాచార్యులును, శ్రీమద్భుక్తభూపాల మంత్రివర్యులును, విద్యారణ్య సంయమిసార్వభౌములునగు మాధవాచార్యులచే విరచితమని ప్రతీతికలదు. మఱియు H. H. సర్ భగవత్సింహజి, కె. సి. ఐ. ఇ., యమ్. డి., డి. సి. యల్., యల్ యల్. డి., ఎఫ్. ఆర్. సి. పి. ఇ., తాహూర్ సాహేబ్ ఆఫ్ గొండాల్ మహారాజగారు ఆర్యవైద్యచరిత్రము (History of aryan Medical Science) నను, రాయ బహద్దర్ లాలా భవానీబోస్వ్రతా, ఎమ్. ఏ., ఎఫ్. పి. యు., యమ్. ఆర్. ఏ. యస్., గారు సంస్కృత విద్యాపాఖ్యానమునను, డాక్టర్ అణ్ణా మోరేశ్వరకుంఠే, యమ్. డి., గారు అష్టాంగ హృదయ పీఠికయందును శ్రీవిద్యారణ్యమాధవాచార్యులవారు రచించినయే వ్రాసిరి.

లోకప్రసిద్ధితేతను, గొండాల్ మహారాజు మొదలగువారు వ్రాయుటచేతను సిగ్రంథకర్త మాధవాచార్యులని దెలియుచున్నను, అట్లుపొందుట కవకాశములేనట్లులు కొన్ని కారణములచేఁ దేటపడుచున్నది.

అవియెట్లులనిన: శ్రీమాధవాచార్య విరచిత వేదభాష్యములయందును, పరాశర మాధవ యము, కాలమాధవీయము, మాధవీయధాతువృత్తి, మున్నగు గ్రంథములయందునుంగల “వా

శాద్వాన్మునునస్వర్ణాధానామపక్రమే” యను సుప్రసిద్ధ మంగళశ్లోకముచే గాక ఈ మాధవ నిదానము “ప్రణమ్యజగదుత్పత్తిసిత్తిసంహారకారణమ్ । స్వర్గాపవర్గయోద్ధావరం త్రైలోక్యశరణం శివమ్॥” అను మంగళశ్లోకముచే ప్రారంభింపబడియున్నది.

మఱియు మాధవాచార్యులచే రచియింపబడిన గ్రంథసామాన్యమునందు పీఠికగా వారి స్వీయ చరిత్రమును, శ్రీబుక్తభూపతి చరిత్రమును వ్రాయబడుట సహజముగ విశదమగుచున్నది.

మాధవనిదానారంభమున “నానామనీనాం వచనైరిదానీం సమాసతస్సద్భిషజాం నియోగాత్ । సోపద్రవారిష్ట నిదానలింగో నిబధ్యతే రోగవినిశ్చయాయమ్” అను శ్లోకమునుజూడ నీగ్రంథ కర్త సద్వైద్యులయొక్క యాజ్ఞవలన ననేకమహర్షులవాక్యముల నొక్కచో జేర్చి గ్రంథమును రచించినట్లులు తెలియుచున్నది. శ్రీవిద్యారణ్యమాధవకృతగ్రంథములయం దెచ్చటఁజూచినను వారు స్వతంత్రముగ గ్రంథములరచించినట్లు గానవచ్చుచున్నదియేగాని, యొకరియాజ్ఞ నొంది కొందఱు చెప్పియుండు వాక్యసముదాయముతోమాత్రమే గ్రంథముల రచించినట్లులు తెలియఁబడుటలేదు.

మాధవులు జ్ఞానమున సర్వతంత్రస్వతంత్రాదిప్రజ్ఞలు గలవారగుటచేతను, ప్రభుత్వాదిగుణములచేత నొకరికి సాజ్ఞానొసఁగు శక్తిగలవారలుగాని యొకరిచే నాజ్ఞాపింపఁబడువారలుగారు; ఈ మాధవనిదాన మను గ్రంథము సద్వైద్యులయొక్క యాజ్ఞ చేఁ జేయబడినట్లుల గన్పడుచున్నది.

ఈమాధవనిదానమును రచించినది ‘మాధవకర్’ అను కర్తశబ్దాంతవాచ్యులును, గ్రంథాంతమున విషయనూచికలో “శ్రీమాధవేనేందుకరాత్యజేన” అను వాక్యముచే నిందుకరపుత్రుండునగు మాధవకరుఁడనితోఁచుచున్నదియేగాని “శ్రీమతీ జననీ యస్య సుకీర్తిః మాయణః పితా । సాయణో భోగనాథశ్చ మనోబుద్ధీ సహాదరా । యస్య బోధాయనం నూత్రం కాఖా యస్య చ యాజుషీ । భారద్వాజకులం యస్య సర్వజ్ఞస్స హి మాధవః॥” అను సామవేదబ్రాహ్మణపీఠికలోని శ్లోకములచే బోధితులును, మాయణ పుత్రులునగు విద్యారణ్య మాధవులని బోధపడుటలేదు.

ఈ గ్రంథమునకు వ్యాఖ్యానకారులగు విజయరక్షితులు, శ్రీకంఠదత్తులు, వాచస్పతి, వైద్యకాళిదాసులు మొదలగువారు మిక్కిలి ప్రసిద్ధులు. వీరలు వ్యాఖ్యానముచేయునపుడుకూడ మూలగ్రంథమును సద్వైద్యులయాజ్ఞచే మాధవకరుఁడను వైద్యశ్రేష్ఠుఁడు రచించినట్లులు వ్రాసిరిగాని వేదభావ్యకర్తయగు మాధవులు రచించినట్లు వ్రాసియుండలేదు.

ఈ మాధవనిదానము శ్రీవిద్యారణ్యమాధవులే రచించిరను మహారాజా గొండాల్ రాహూర్ సాహేబు మొదలగువారి మతములను అంగీకరించినచో శ్రీవిద్యారణ్యమాధవులు 14-వ కీర్తి॥ శ॥ మున నుండినవారని సుప్రసిద్ధ చరిత్రములనుండి తెలియవచ్చుటవలన నీమాధవనిదాన వ్యాఖ్యానకారులగు కీర్తి॥ శ॥ 1240 లో నుండిన విజయరక్షిత, కీర్తి॥ శ॥ 1260 లో నుండిన వాచస్పతిగార్లకంటెను అతి నవీనులగుటచేతను, మాధవనిదానము *775 కీర్తి॥ శ॥ నకే అరబ్బీభాషలో పరివర్తితమై పఠనపాఠనములలోనున్నట్లు చరిత్రలవల్ల దెలియుటచేతను, వ్యాఖ్యానకర్తలకంటె మూలగ్రంథకర్తలు నవీనులుగనుండుట యసంభవమగుటచేతను, పూర్వోక్తమగు నితరకారణములచేతను, ఈ మాధవనిదానమును శ్రీవిద్యారణ్య మాధవులు రచించిరనుట యంగీకారార్హము కానేరను.

ఇంతవరకు చేయబడిన విషయవిచారణనుబట్టి వాస్తవమిట్లు యేర్పడుచుండ, ఆర్యవిద్యాప్రపంచమున శ్రీవిద్యారణ్య మాధవాచార్యులవలె వేదాదులకు భావ్యములను, శాస్త్రసామాన్య

* ఈ విషయము గ్రంథకర్తృకాతాది నిర్ణయప్రస్తావమున - విపులముగ వ్రాయబడుచున్నది.

మునకు వ్యాఖ్యానములను-స్వతంత్రగ్రంథములను రచించినవా రింకొకరు లేకుండుటయేగాక * పాటర్ సకా గా రుదాహరించిన ప్రకారము విద్యారణ్యమాధవకృత వైద్యనిదానమును గ్రంథ మొకటి రాజపుత్రస్థానమునందలి ఉదయపురసంస్థానములో సరస్వతీభాండాగారమున నున్నట్లు గనబడుచుండుటవల్లను, ఆగ్రంథము సాధారణముగ లుప్తప్రాయమైయుండుటవల్లను, సుప్రసిద్ధమైన ఈ మాధవకరకృత నిదానమును జగత్ప్రసిద్ధులగు శ్రీవిద్యారణ్యమాధవులు రచించినని పండితులు సహితము భ్రమనొందుటకు ముఖ్యకారణముగ దోచుచున్నది.

గ్రంథకర్త కాలాది విర్ణయము

ఈ గ్రంథకర్తయగు మాధవకరుని కాలము, దేశము చెలియుట యావశ్యకముగాన వానిని గుఱించి యిండుక విచారితము.

ఈ గ్రంథమును గుజరాతీ, మరాఠీ, బంగాళీ, హిందీ మొదలగు భాషలలోనికిఁ బరివర్తనముఁ జేసిన వారొకరైనను గ్రంథకర్త-వ్యాఖ్యానకర్తల కాలాదినిర్ణయముఁగూర్చి యిండుకైనను మచ్చటించియుండలేదు.

బొంబాయిలో నిర్ణయసాగరముద్రాయంత్రమున ముద్రింపఁబడిన సంస్కృతపుస్తకమునందు మాత్రము గ్రంథకర్తదేశకాలాదులఁ జెలిసికొనుట మిగులఁ గష్టముగానున్నదని వ్రాయఁబడియున్నది.

ఈ మాధవనిదానమునకు సుప్రసిద్ధులగు మాడువ్యాఖ్యానములు గన్నట్లుచున్నవి. అందు మధుకోశమునవ్యాఖ్య విజయరక్షితునిచేతను, ఆతని శిష్యుడగు శ్రీకంఠదత్తునిచేతను వ్రాయబడి మిక్కిలి ప్రాథమైయుండుటచేత నది తార్కికులకు మాత్రమే వేద్యమని తలఁచి వాచస్పతియను విద్యవైద్యుఁడు ఆతంకదర్పణమును వ్యాఖ్యానమును రచించెను.

కవిరాజ కాలిదాసనేకా అను భిషగ్వరుఁడు మధుకోశమునందుఁజెప్పఁబడిని విషయములను దెల్పెదనని ప్రతిపదేసి మధుకోశమునకు “పంజిక” అనుపేరుచే నొప్పు వ్యాఖ్యానమును రచించెను.

ఈ మాధవనిదాన వ్యాఖ్యానములు మాఠిలో “ఆతంకదర్పణము” అను వ్యాఖ్యానమును రచించిన వాచస్పతియనువారు వ్యాఖ్యానారంభమున

శ్లో॥ “శ్రీహమ్మిరనరేశ్వర సుమధవద్విరప్రతాపానల

జ్వాలాజాలకరాలదగ్ధపవనప్రాగ్భరశుష్కేంద్రనః ।

యస్య ప్రాహ సభాజ్ఞణేష్వపి యశస్వర్లోకకల్లోలినీ

కల్లోలామల మద్భనాస్సుమనసాం గాయన్తి రోమాఞ్చితాః ॥

శ్లో॥ ప్రత్యర్థిక్షితి నాథసార్థవనితావైధవ్యదీక్షాగురోః

శౌర్యం యస్య రణాద్ధజే సురగణైః పశ్యక్ సురాణాం పతిః ।

లబ్ధ్వానేత్రసహస్రజం ఫలమలం స్మృత్వా నిజాభ్యర్థితం

రామం రావణఘాతినం చ సమధూత్తుప్తోఽపి లత్యాత్మనః ॥

శ్లో॥ తస్మాథవదైవ్యవరః ప్రభూతవిశ్వాసపాత్రం విదితశ్చరిత్రైః ।

ప్రమోదనామా సకలప్రమోదీ కలావిలాసైకనిధిర్ద్విజేంద్రః ॥

* History of Sri Vidyaranya (Madhavacharya) by Mr. V.V.S. Avadhani, B.A., now District Munsiff, Rajahmundry, p. 38.

మా ధ వ ని దా న భూమి క

శ్లో॥ క్షేప్తౌఽభవత్తస్య సుతః ప్రశస్తశాస్త్రార్థవేత్తా శివసక్తచేతాః ।

రైశ్చర్యనామాప్రథితఃకలాభిః మహమ్మదక్షోణిపతే స్సభాయామ్॥

శ్లో॥ అన్యశ్చ తస్మాస్తి సుతః కనీయాక్ వాచస్పతి స్సత్వగుణైక సజ్జః ॥

సహాదరప్రీతతమస్సమస్తా యో వేదవిద్యా స్వయమధ్యజీగపత్॥

శ్లో॥ గురువచనవిచారై శ్చారుచఞ్చుచ్చరిత్రః చరక చతురచేతాః సుశ్రుతే సుశ్రుతోయః ।

కపిలమతవయస్యే బ్రహ్మవిద్యారహస్యే ప్రకటితపటుబుద్ధిః బుద్ధకాణాదసిద్ధిః ॥

శ్లో॥ తేనోజ్వలా వివృతి ర్లపధియాం హితాయ సంబధ్యతే విబుధమాధవసజ్జిహస్య ।

విజ్ఞాయ తార్కికవర్తకవిచారవేద్యం శ్చైవజ్యగుమ్భనవశాన్మధుకోశబద్ధమ్॥”

అను శ్లోకములచేత స్వీయచరిత్రమును కొంచెముగ చెలిపియున్నారు. ఈ శ్లోకములనుబట్టి వ్యాఖ్యానకర్త వాచస్పతియనియు, వారితండ్రి ‘ప్రమోద’ అను పేరుగలవారనియు, వారియన్న ‘రైశ్చర్య’ యనియు ‘మహమ్మద్ హమ్మీర్’ అను చక్రవర్తియొక్క సభయందు వారితండ్రియు అన్నయు విద్వద్వైద్యులుగ నుండిరియు స్పష్టముగఁ చెలియుచున్నది.

మహమ్మద్ హమ్మీరే, క్రీ॥ శ॥ 1193 నుండి 1205-వ సంవత్సరమువరకు ఢిల్లీనగరమం దుండి పరిపాలనమొనరించిన మహమ్మద్ గోరీయనియు, ఈతనికి అమీరు మయిజుద్దీన్ అను నామాంతరముకలదనియు, కాబట్టి వాచస్పతియనువారు క్రీ॥ శ॥ 1260 సంవత్సరకాలమునాటి వాగనియు, మాధవనిదానమునకు వాచస్పతికృత ఆతంకదర్పణవ్యాఖ్యానముకం టెఁబూర్వమే మధు కోశమును మొదటివ్యాఖ్యానమును రచించిన విజయరక్షితులు క్రీ॥ శ॥ 1240 సంవత్సరకాలమునాటి వారనియు, కలకత్తామదరసాప్రిన్సిపాల్ డాక్టర్ హర్నల్ గారు * వ్రాసియుండుటనుబట్టి మాధవ కరుణ క్రీ॥ శ॥ 1240 సంవత్సరమునకు పూర్వమందున్నవాడని మాత్రమేగాక-డల్వెణుడను వైద్యశ్రేష్ఠుఁడు నిబంధసంగ్రహమునుపేర సుశ్రుతమునకు వ్యాఖ్యానమును వ్రాయునపుడు తన గ్రంథమునందు మాధవు నుదాహరించుటనుబట్టియు, ఈ డల్వెణుడు మధురానగరప్రాంత మున పరిపాలనముచేసిన సహనపాలదేవుని కాలమునాటివాడని మాత్రము ప్రొఫెసర్ పి. సి. రాయ గారు వ్రాసి డల్వెణుని కాలమును స్పష్టపరచకపోయినను డల్వెణుడు క్రీ॥ శ॥ 1200 సంవత్సర కాలమునాటివాడని డాక్టర్ హర్నలుగారే † స్పష్టీకరించుటనుబట్టియు, మాధవులింకను ప్రాచీనులనిసహితము తెలియుచున్నది; అయినను ఈ విషయమునింకను చర్చించుచుండుము.

కాయశస్త్ర చికిత్సలలో మిగుల ప్రశస్తిగాంచిన చరక సుశ్రుతములకు వ్యాఖ్యానకర్త యగు చక్రపాణిదత్తులు క్రీ॥ శ॥ 1050 వత్సరమున తామరచించిన చక్రదత్త అను నామాంత రముగల చికిత్సాసారమనెడు గ్రంథములో నుపసంహారమున “శ్లో॥ గౌడాధినాథరసవత్సధికార పాత్ర నారాయణస్య తనయస్సనయోఽన్తరక్లాత్ । భానోరసుప్రథితలోధవశీకులీనః శ్రీచక్ర పాణిరహకర్తృపదాధికారి ॥ యస్మిద్ధయోగలిఖితాధికసిద్ధయోగా నత్రైవ నిశ్శీపతి కేవలముద్ధ రేద్వా । భట్టత్రయప్రభవేదవిదా జనేన యతః పతేత్ సపది మూర్ధని తస్య శాపః॥” అని వ్రాసియున్నారు. ఇందలి “గౌడాధినాథ” అను పదమునుబట్టి క్రీస్తు శతాబ్దము 1060 లో గౌడ దేశము నేలుచుండు నయపాలుని కాలముననున్నటుల గనఁబడుచున్న నారాయణుని కొమారుడగు

* *Studies in the Medicine of Ancient India* (by A. F. Rudolf Hoernle, M.A., Ph.D., C.I.E., Part I, p. 17.

† Ibid p. 16.

చక్రపాణిదత్తులు, ఈ మాధవకర్కృత నిదానము ననుసరించి వ్రాయబడిన బృందమాధవవీరచిత్ర సిద్ధయోగమునఁ జెప్పబడిన యపూర్వాషధ యోగములను తన గ్రంథమునఁ జేప్పెదనని “యస్మిన్ ధ్యయోగ” అను శ్లోకముచే చెలుపుటవలన శ్రీచక్రపాణిదత్తులకంటె బృందమాధవుడు కొన్ని శతాబ్దములకు ముందటివాడని తెలియుచున్నది.

కొబట్టి పైవచనములబట్టి చక్రపాణిదత్తుని చికిత్సాసారమునకు పూర్వమే రచియింపబడి యున్నట్లు తెలియుచున్న సిద్ధయోగమునువ్రాసిన బృందమాధవుని కాలమును గురించి యిపుడు విచారించవలసియున్నది. చక్రత్తుని కాలమునకు పూర్వము కనీసము ఒకటి రెండు శతాబ్దముల నుండి యయినను బృందమాధవుని గ్రంథము సుప్రసిద్ధమై యున్నట్లుల నూహించ వచ్చు ననియు-కొబట్టి బృందమాధవుఁడు రమారమి యెనిమిదవశతాబ్దమువాఁడు కావచ్చుననియు, అదే ప్రకారము బృందమాధవుఁడు వ్రాసిన సిద్ధయోగము మాధవకర్కనిదానము ననుసరించి రచియించఁ బడుటంజేసి మాధవకర్ గ్రంథము బృందమాధవుని కాలమునకు పూర్వము ఇంకొకటి రెండు శతాబ్దములు ప్రాచీనమైనదిగ నుండవచ్చుననియు ప్రొఫెసర్ * ప్రఫుల్లచంద్రరాయగారు వారి “హిందూ కెమిస్ట్రీ”యను గ్రంథమున నుదాహరించియున్నారు. ఇంటియగాక ప్రొఫెసర్ విల్సన్ దొరగారుకూడ చరక సుశ్రుత + మాధవనిదానములు క్రీ॥ శ॥ 775 లో ఆసియాఖండము నందలి టర్కీలోఁజేరిన బాగ్దాద్ (Bagdad) పత్తనమున హోరున్ (Horun) మన్సున్ (Mansun) అను కాలిఫులకాలమున సంస్కృతమునుండియో లేక పారసీకభాషనుండియో అరబ్బీభాషకు పరివర్తన మొనరింపబడి పతనపాతనములయందు ప్రచారములోనున్నట్లు వ్రాసిరి.

ప్రొఫెసర్ విల్సన్ దొరగారి మతమునే ప్రొఫెసర్ పి. సి. రాయ, కవిరాజ ఆవినాశ చంద్ర కవీరత్న, కవిరాజ ఉమేశ చంద్రగుప్త, కవీరత్న డాక్టర్ హర్నల్ సి. ఐ. ఇ., గార్లు కూడ నవలంబించియున్నారు.

ప్రొఫెసర్ విల్సన్ దొరగారు నుడివినటుల క్రీ॥ శ॥ 775 కే మాధవనిదానము సంస్కృతమునుండియో లేక పారసీక భాషనుండియో అరబ్బీభాషకు పరివర్తితమై ప్రచారములో నుండినయెడల నీ మాధవనిదానము క్రీ॥ శ॥ 775 కు కనీసము ఒకటి రెండు శతాబ్దములకు పూర్వపుదనియే నిశ్చయించవచ్చును.

శ్రీరాజా రాధాకాంతదేవవీరచిత్రముకు “శబ్దకల్పద్రుమము” అను సంస్కృత మహానిఘంటువున వైద్యశబ్దవిచారణలో కర, దాస, గుప్త, సేన, దత్త, మొదలగు నుపపదధారులగు ఉన్నతవైద్యసంతతివారలు కలరని తెలియజేయబడినది.

మాధవులుకూడ కర్ అను నుపపదధారులగుటచేత, ప్రకృతకాలమున బొంబాయి, నాగ పూర్ మొదలగుచోట్ల ప్రఖ్యాతి గాంచిన డాక్టర్ భండార్ కర్, యమ్. ఏ. యల్. యల్. డి., సి.ఐ.ఇ., ఆనరబిల్ డాక్టర్ సర్ బాలచంద్రకృష్ణభాటేవాడకర్, కేటి., యల్. యమ్., జే.పి., ఆనర బిల్ రాయబహద్దూర్ మధుహోల్ కర్, బి. ఏ., యల్. యల్. బి., మున్నగువారివలె మహా రాష్ట్రీయులని నిశ్చయముగఁదోచుచుండుటయేగాక మధ్యరాష్ట్రమున జనించినవారనిగూడ నూహింపఁదగియున్నది.

* History of Hindu Chemistry (by Praphulla Chandra Roy, D Sc.), p. 19.
† Charaka English Translation (by Avinasachandra Kaviratna) introduction p. 2.

గ్రంథరచనాపద్ధతి

మాధవకరులు గ్రంథాదియందు “నానామనీనాం వచనైరిదాసీం సమాసతః సద్విషజాం నియోగాత్ । సోపద్రవారిష్ట నిదానలింగో నిబధ్యతే రోగవినిశ్చయోయం ” అను శ్లోకమువల్ల ననేకమహర్షి వాక్యసముదాయముచే రుగ్వినిశ్చయమును గ్రంథము ‘నిబధ్యతే’ (కూర్చబడుచున్నది) అను ప్రతిజ్ఞ చేయుటచేతను, ఈ గ్రంథమున ననేకమహర్షులవాక్యముల యానుపూర్విక పలు నిదాన భాగములయందు గ్రనఁబడుచుండుటచేతను, ఈ గ్రంథకర్తయొక్క రచనాపద్ధతిని విమర్శించుట దుర్ఘటముగాఁదోచెడిది. గ్రంథాదియం దనేకమహర్షుల వాక్యసముదాయముచేత నీ నిదానము సంగ్రహింపఁబడినదని శ్రీమాధవకరులుబలుపుటచేత నీ గ్రంథమునకు శ్రీమాధవకరులు సంగ్రహకర్తలే గాని వాస్తవమునకు రచనాకర్తలుగారని తోచుచున్నది.

మఱియు పలువురుమహర్షుల వాక్యసముదాయము సోక గ్రంథరూపముగా సంగ్రహించుట చేత నిందలి శైలియు వచిచారణీయము; మఱియు శ్రీమాధవకరు లేయే గ్రంథములనుండి యేయేభాగములు సంగ్రహించిరో యను విషయముగూడ విచారణకు మీఱియున్నది.

ఇంతియగాక నీ గ్రంథకర్త యీ నిదానముల యానుపూర్విక నెద్దియైన ప్రాచీనగ్రంథము ననుసరించి యేర్పఱచిరా లేక స్వతంత్రముగ నేర్పరచిరా యను విషయమును విచారితము. ఋషి ప్రోక్తములగు నెరక సుశ్రుతాదులయందలి నిదానములు పలుభాగముల చికిత్సాదులతోడను, ప్రత్యేకముగను, వ్రాయబడియుండుటచేత నాయా గ్రంథములయందుంగల నిదానములనుచేర్చి మాత్రము నిదానానుపూర్వికను వ్రాయుటకు మాధవకరులే మొదటివారలని తెలియుచున్నది.

వెండియు శ్రావీసులగు బృందమాధవ, చక్రదత్త మొదలగువారలను-నవీనులలోఁజేరిన వంగ సేన మొదలగువారలనుగూడ మాధవకరుని నిదానానుపూర్వికపరంపర నే యవలంబించి చికిత్సా గ్రంథములు వ్రాయుటచేతను ఈ మాధవకరునికంటె బూర్వము ఇట్టి నిదానానుపూర్వికలు లేక పోవుటచేతను ఈమాధవకరులే రుగ్వినిశ్చయకవిమర్శకులలో నగ్రగణ్యులనిగూడ స్పష్టమగుచున్నది.

ఈమాధవకరుని దానముయొక్క యానుపూర్వికల “అంజననిదానము” అను అగ్ని వేళమహర్షి ప్రణీతమగు గ్రంథమొకటి కానఁబడుచున్నది. ఇయ్యది అగ్ని వేళప్రణీతమని యందలి శ్లోకముల వలన గానవచ్చుటచేతను, విషయ మతిసంగ్రహముగా నుండుటచేతను, మాధవకరుకృతికన్నఁ బ్రాచీనమను శ్రాంతిగులుగుచున్నను, గ్రంథమునందలి శ్లోకరచనను అంతమందుంగల సమాప్తిశ్లోకములను జూచిన నీ గ్రంథము అర్షమను నంశము విస్మృతికి వచ్చుచున్నది.

ఒకవేళ అంజననిదానము ఋషిప్రణీతమని యంగీకరించినప్పటికిని దీనిననుసరించియే మాధవకరులు నిదానపద్ధతి నవలంబించిరనుటకు వలనపడదు. ఏ గ్రంథానుపూర్వికనిగాని యనుసరించి చెప్పెదనని మాధవులు చెప్పుకపోవుటచేతను, శ్రీవిజయరక్షితాది వ్యాఖ్యానకారులు నుడువకపోవుట చేతను, బృందమాధవాది చికిత్సాకారులుగూడ మాధవకరులు వారికిఁ బ్రాచీనులగు మునుల వాక్యముల సంగ్రహించుటలో నీమహర్షి గ్రంథానుపూర్వికననుసరించెనని తలఁపకపోవుటచేతను, ఈయంజననిదానము అర్షముగాదనియు, మాధవకరునికన్న నవీనులెవరో-మాధవనిదానము విపులమగు విషయములుగలదియగుటచేత వైద్యులకు చికిత్సానరమున నాయా వ్యాధుల నిదానాదులు కంఠస్థముగ నుండవనియు, నట్లుండుట విశేషసౌకర్యమనియు తలఁచి-మాధవనిదానానుపూర్వికని అవలంబించి,

విషయమును సంగ్రహించి, చిన్న పాత్రమును రచించి, గ్రంథమునకు గౌరవాతిశయము గలుగ వలెనను తలంపుతో యగ్నివేశ మహర్షి ప్రణీతమని రనియు తోచెడిని. ఈ యంజననిదాన గ్రంథ కర్తృత్వాది విషయములు గోచరముగాకుండుటచే ప్రకృత మిట్లాహింపవలసివచ్చినది.

గ్రంథకర్తచే రచింపబడిన ఇతర గ్రంథములు

ఈ మాధవకరులు రుగ్మినిశ్చయమును గ్రంథమును సమకూర్చినదియేగాక సుశ్రుతమునకు టిప్పణమును, * రత్నమాల యను గ్రంథమునుగూడ రచించినట్లు తెలియుచున్నది.

నిదానమును రుగ్మినిశ్చయమును రచించుటకు కారణము

ఆత్రేయ చరక సుశ్రుత కాశ్యపసంహిత మొదలగు మహర్షి ప్రణీతము లగు పెక్కు విస్తృత తైద్యగ్రంథములున్నను ఈమాధవకరునిచే ప్రత్యేకముగ నీరుగ్మినిశ్చయమును గ్రంథమున ద్వైద్యులయొక్క అజ్ఞ చేత నేల సమకూర్చబడెనో యిందుక విచారితము.

చరక సుశ్రుతాదులయందు:—

1. శల్యతంత్రము = (Science of Surgery.)
2. కాలాక్యతంత్రము = { (Science of Eye, Nose, Throat
&c. Diseases.)
3. కాయ చికిత్స = (General Treatment.)
4. భూతవిద్య = (Demoniacal Diseases.)
5. కాయారభ్యతము = (Management of Children.)
6. అగదతంత్రము = (Toxicology.)
7. రసాయనతంత్రము = (Science of Reguveration.)
8. వాజీకరణతంత్రము = (Science of Aphrodisiacs.)

అను నెనిమిది తంత్రములు విపులముగ చెప్పబడియున్నవి. హేతు లక్షణ ఔషధస్కంధాత్మక ములగు ఈయెనిమిదితంత్రములలో నంతర్భూతమగు హేతులక్షణస్కంధములు ఔషధస్కంధ సామాన్యమునకు అనగా చికిత్సాస్త్రమునకు ముఖ్యతమములగుటచేత నీ హేతులక్షణస్కంధ ప్రతి బోధకములగు విషయములు చరక సుశ్రుతాదులయందు నిదానసానమని ప్రత్యేకముగ నొక భాగ ముగనుండినను అనిదానసానమునఁ గొన్ని రోగములుమాత్రమే తెలియఁదగియున్నవి. తక్కిన రోగ బోధకనిదానములన్ననో చికిత్స, ఉత్తరతంత్రములనెడి భాగములలో మిళితమైయున్నవి.

చరక సుశ్రుతాదిగ్రంథములు పూర్వోక్తములగు శల్యతంత్రాది అష్టాంగముల బోధించుటలో విఖ్యాతిగాంచినవైనను - శల్యతంత్రబోధకనిదానములనుగురించి సుశ్రుతమును, మణికోన్ని నిదాన ములను గురించి కాయచికిత్సాస్త్రధానమగు చరకమును, చెవులు-ముక్కు-నోరు-కన్న మున్నగు చోట్ల జనించు రోగాదులనుగురించి విదేహమహారాజకృత గ్రంథమును, ఇటులనే రోగసామాన్య యును దెలిసికొనవలెనన్న ఇంకననేకగ్రంథములను సాహాయ్యముగ దీసికొనవలసియుండెను.

* బాంబాయి నిర్ణయసాగర ముద్రాయంత్రమున నాగరలిపిలో ముద్రితమైన మాధవనిదాన భూమిక 1-వ పేజి.

రోగసామాన్యమును దెలిసికొనునపుడు ఇట్లు అనేక గ్రంథములను పరిశీలించుట యతికష్టమని తలంచి శ్రీమాధవకరుఁడు ఆయా గ్రంథములయందు ముఖ్యములగు నాయా నిదానభాగముల నన్నిటి నొకచోటఁ జేర్చి రుగ్వినిశ్చయమును పేర నీ గ్రంథమును సమకూర్చెను.

చరకసుశ్రుతాదులయందున్న రోగసామాన్యమును బోధించెడు నిదానభాగములు పయిన చెప్పబడినట్లొక్కచోలేక గ్రంథమునందలి పలుభాగములనుండుట విచారపరులగు వైద్యులయొక్క శంకల కాస్పదమగుచుండెను. ఇట్టి శంకలను బోగొట్టి మాధవకరులు రోగసామాన్యమును దెలుపు నిదానలక్షణాదు లొక్కచో రత్నపుంజములవలె జేర్చి లోకమునకు మహాపకారము గావించిరి. దానం జేసియే “నిదానే మాధవశ్చ్యేష్ఠః” అను నార్యోక్తిచే రోగనిర్ణాయకగ్రంథములలో నీ మాధవనిదానము కడు శ్రేష్ఠమని ఖ్యాతినొందెను.

ఈ గ్రంథమును నిదాన మనుటకు కారణము

“సోపద్రవారిష్టనిదానలింగ నిబధ్యతే రోగవినిశ్చయోఽయమ్” అను శ్లోకముచేత మాధవ కరుఁడు రోగవినిశ్చయమును గ్రంథమును రచించినట్లు తెలియుచున్నదేకాని నిదానమును గ్రంథమును రచించినట్లు కనబడుటలేదు. ఇట్లుండ, రోగవినిశ్చయమును నీగ్రంథమున కేల నిదానమును పేరుగల్గెనో విచారితము.

“రోగవినిశ్చయః” అను పదమునకు “రోగాణాం విశేషేణ నిశ్చయః (జ్ఞానం) యేన (గ్రహణేన) సః (గ్రంథః) రోగవినిశ్చయః” అను వ్యుత్పత్తిచేత రోగవిశేషజ్ఞానమునకు సాధనమని తెలియుచున్నది (అనఁగా నీగ్రంథము రోగములను జక్కఁగఁ దెలిసికొను సుపాయముల బోధించుచున్నది యని భావము). అట్లు రోగములఁ దెలిసికొనుటకు నిదానము, పూర్వరూపము, రూపము, ఉపశయము, సంప్రాప్తి, అను వైదుషాయములు కలవు. వానిలో నొక్కొక్కమైనను, విదును గలిసి యైనను రోగముల బోధించును. ఈ యైదిటిలో నేది లేకున్నను రోగపరిజ్ఞానము గలుగనేరదు. రోగోత్పత్తిః మొట్టమొదటి కారణము చెలుపునిదానము “నిదేశ్యతే వ్యాధిరనేనేతి నిదానం” (అనఁగా నీ కారణముచేత వ్యాధి తెలిసికొనఁబడును) లేక “నిశ్చ్యుత్స్వదీయతే ప్రతిసాద్యతే వ్యాధి రనేనేతి నిదానం (వ్యాధి నిర్ణయించి తెలుపునది) లేక “నిదీయతే నిబధ్యతే హేత్వాది సంబద్ధో వ్యాధిరనేనేతి నిదానం” (హేత్వాదులతో కూడినవ్యాధి దీనిచేఁ దెల్పఁబడును) అనునట్టి యవయవార్థములచేతను, “హేతులక్షణనిర్దేశా నిదానాని” యను సుశ్రుతవాక్యమునుబట్టి తక్కిన పూర్వరూప - రూప - ఉపశయ - సంప్రాప్తులు కేవల నిదానశబ్దముచేతనే బోధితంబగుటచేతను, “రుగ్వినిశ్చయః” అనుపేరు గ్రంథమాత్రావశిష్టమై, నిదానమునుపేరు విఖ్యాతిగాంచెను.

మఱియు చరక, సుశ్రుత, వాగ్భటాది గ్రంథములయందు సహితము పై యవయవార్థములతోఁగూడిన వ్యాధిబోధకభాగముమాత్రము నిదానస్థానమనియే పేర్కొనఁబడుచున్నది.

పంచలక్షణ నిదానము

జ్వరాది రోగసామాన్యములను విఫులముగఁ దెలుపుటలో సగ్రస్థానమును వహించిన ఈ గ్రంథము జ్వరాదిరోగసామాన్యలక్షణముతోగాక “పంచలక్షణనిదానము” అను ప్రకరణముతో ప్రారంభింపబడెను; కాబట్టి ఈ పంచలక్షణనిదానముయొక్క స్వరూపంబెద్దియని చదువరులకు నాశంక గలుగవచ్చును.

ఈ గ్రంథకర్త జ్వరాది రోగసామాన్యములను వివరించుటకు ముందు ప్రతిరోగమును నిశ్చయించుట కావశ్యకమైన యుపాయములు నాయా వ్యాధులయందు జెప్పటచే గ్రంథవిస్తర

మగునని “సోపద్రవారిష్ట నిదాన లిఙ్గః” అను ప్రతిజ్ఞ చే వ్యాధిసామాన్యమును సిద్ధాంతపఱచుటకు ఆవశ్యకమైన ఉపద్రవారిష్టాదు లన్నిటికి నుపలక్షకభూతమగు నిదాన ప్రాగ్రూప రూప ఉపశయ సంప్రాప్తులనెడి యైదుపాయములను సవిస్తరముగఁ జెప్పఁబూని గ్రంథాదియందు పంచలక్షణ నిదానమును నిరూపించెను.

రో గ శ బ్ద ని ర్వ చ న ము

“రుజ్యస్తే సస్తప్యస్తే అనయేతి రుక్, రుజా - రోగశ్చ” (దీనిచేతఁ దపింపజేయబడుదురు) అనెడి యవయవార్థముచే బోధితమగునదియే రోగమని తెలియుచున్నది. మఱియు మిథ్యాహార విహారములచే శరీరనిష్ఠమగు వాతపిత్తశ్లేష్మములు మూడును వాని స్వభావధర్మములను విడిచి, రసాది ధాతువులను స్వభావగుణములనుండి చెడఁగొట్టుటచే గనబడు లక్షణములే రోగమని తెలుపఁ దగియున్నది. ఇట్టి రోగమును గనుగొనుటకు ఆర్యవైద్యప్రపంచమునఁగల మార్గములను ఈక్రింది విధముగఁ జెలుపవచ్చును.

రోగములం దెలిసికొను నుపాయములు

అందు మున్ముందు నిదానము (రోగముబుట్టుటకుఁగారణము) నిరూపించబడెను. ఈ నిదానము ఆయా వ్యాధిభేదములఁజెలుపుటకై వ్యభిచారి, విప్రకృష్ట, సన్నికృష్ట, ప్రాధానిక, బాహ్య, అభ్యంతర, వ్యంజక, ఉత్పాదకాది భేదములచే బదునాలుగు విధములుగ నిరూపింపబడెను. మఱియు నీ నిదానము వ్యాధిరూప పరిణామమగు వాత పిత్త కఫములయొక్క వికృతికిఁ గారణ మగుననియు, నట్టి నిదానముచే వికారములుగ పరిణమించిన వాతపిత్తకఫములనెడి త్రిదోషములు ప్రాకృత, వైకృత, అనుబంధ, అనుబంధ్య, ఆశయాపకర్ష, క్షయ, స్థాన, వృద్ధి మొదలగు పదునారు భేదములుగ నున్నవనియు నిరూపించబడెను.

ఇట్లు రోగోత్పత్తికి హేతుభూతమగు నిదానదోషముల విభాగమును చెలిసి, వీనిచే జనింప బోవు రోగములందెలిసికొనుటకై ప్రాగ్రూపమును (అనగా పుట్టబోవు రోగముయొక్క అంకురా వస్థ) గ్రంథక ర్తవివరించెను. ఆ పూర్వరూపము సామాన్యపూర్వరూపమనియు విశేషపూర్వరూప మనియు ఇరు తెఱంగులు. ఈ రెండువిధములగు పూర్వరూపములచేతను పుట్టబోవు రోగముయొక్క సామాన్యవిశేషజ్ఞానము గనుఁగొనందగు. ఇట్లు రాబోవు రోగములయొక్క జ్ఞానము కలిగినమీద నట్టిరోగమును నిశ్చయముగఁ దెలిసికొనుటకై రూపము (అనగా పుట్టిన రోగముయొక్క నిజ స్థితి) నిరూపింపబడెను.

నిదాన ప్రాగ్రూప రూపములచే కొంతవఱకు రోగజ్ఞానముకలిగినను, గూఢమగు లక్షణ ములుగల రోగములయొక్క విశేషజ్ఞానము దుర్లభమగుచున్నది. అట్టివ్యాధుల నిశ్చయము నకై ఉపశయము (అనగా వ్యాధిని శమింపఁజేయు నౌషధాన్నవిహారములచే కలుగునట్టి సుఖకరం బగు నుపయోగము) గనిపెట్టబడెను. ఇయ్యది 1. హేతువిపరీతము; 2. వ్యాధివిపరీతము; 3. హేతు వ్యాధివిపరీతము; 4. హేతువిపరీతార్థకారి; 5. వ్యాధివిపరీతార్థకారి; 6. హేతువ్యాధివిపరీతార్థ కారి; యని యాఱువిధములు. ఈషడ్విధోపశయములచే దత్తద్రోగ భేదములందు ఔషధాన్నవిహార సుఖజనకమగు నుపయోగమునుండి ఉపశయానుపశయంబుల గుర్తింపనగు. ఇట్లు గూఢ లక్షణములగు రోగముల జ్ఞానానంతరము సంప్రాప్తీ (ఆయా ప్రకరణములయందు దాహాగింపఁబడిన రీతిని దుష్టంబై శరీరమునందుర్భాదిగమనభేదములఁ గలిగి వ్యాపించిన వాతాదిదోషములచేత జనించు జ్వరాదివ్యాధులలో నిట్టివ్యాధియేయనిస్థిరపఱచుట) నిరూపింపబడెను. ఇయ్యది 1. సంఖ్యా

సంప్రాప్తి, 2. వికల్పము, 3. ప్రాధాన్యము, 4. బలము, 5. కాలము అని యైదువిధములు. ఈరీతి నిదాన, ప్రాగ్రూప, రూప, ఉపశయ, సంప్రాప్తుల నెడి అయిదుపాయములచేత రోగసామాన్యము దెలియందగు. మఱియు పయి నిదానాదులచే రోగసామాన్యజ్ఞానము గోచరమగు నేగాని వివరమగు రోగవిశేషజ్ఞానముగలుగ నేరదని నాడి, మూత్రము, పురీషము, శబ్దము, స్పర్శము, రూపము, జీహ్వ, నేత్రము, మొదలగువాని పరీక్ష రోగవిశేషజ్ఞానమునకై నాయా నిదానముల నిరూపించబడెను.

పూర్వోదాహృతమగు నిదానాది పంచోపాయములచేతను, నాడి మొదలగు విశేషోపాయములచేతను, త్రిదోషజన్యములనబడు జ్వరము, పాండు, త్షయము, శోఫ, అపస్మార్దము, విసర్పము, కుష్ఠము, మొదలగు వ్యాధులయొక్క సామాన్యజ్ఞానమును, విశేషజ్ఞానమును బోధపడుచున్నవి.

మఱియు పయి నిదానాది ఉపాయములచేత దోషజవ్యాధుల జ్ఞానగరిమదెలియుటయేగాక ఆగంతుకములును, వ్రణములోచేరిన అస్థి భగ్నము (ఎముకలువిరుగుట), సంధిద్యుతములు (కీళ్లు జారుట), కపాలస్ఫుటనము (తలపుట్టెపగులుట), ఆంత్రభేదనము (ప్రేగులు తెగిపోవుట), శల్యములు (ఇనుప మేకులు-సీసపురవలు-ఎముకలు మొదలగునవి) శరీరములో గ్రుచ్చుకొనియుండుట మొదలగు వాని జ్ఞానముగూడ గనుగొనబడుచున్నది.

వెండియు పయి నిదానాదులచే నక్రమప్రసవములయందలి గర్భనిర్గమనమార్గమునందు శిశువు యొక్క కాళ్లు, చేతులు, పిఱ్ఱలు, వీపు, మొదలగునవి అడ్డుపడుటచే గలిగెడి బాధలను చక్కగ గనిపెట్టెదగును.

ఈరీతి శారీరక, మానసిక, స్వాభావిక, ఆగంతుకములనెడి వ్యాధిసామాన్యమును దెలుపుటలో ప్రసిద్ధిగాంచిన సీమాధవకరకృతనిదానమునందలి పయి రుగ్వినిశ్చయోపాయములు త్రికాలజ్ఞులగు మహర్షి బృందముచేత గొనియాడబడి, ఋగ్వేదాదులయందు ప్రతిపాదితమై అధర్వణవేదమున నిస్తరించి విలసిల్లిన సీ యాయుర్వేదవైద్యశాస్త్రమున క్రీస్తుశకమునకు చిరకాలము క్రిందటనే గనబడుటచేత ప్రపంచమునగల వైద్యశాస్త్ర సామాన్యమునందలి రోగవినిశ్చయోపాయములలో ఆయుర్వేదతంత్రజ్ఞులచేత గనిపెట్టబడిన రోగముల దెలిసికొను మార్గములే మొట్టమొదటివని నిశ్చయమగుచున్నది.

మఱియు మహర్షులు ఆయుర్వేదవైద్యతంత్రమున రుగ్వినిశ్చయమునకై జూపిన విస్తారమగు జ్ఞానమునుగురించి వేరొక పుస్తకమును విపులముగ వ్రాయుచుండుటచేతను, ఈగ్రంథాదియందలి పంచలక్షణనిదానమున రుగ్వినిశ్చయోపాయములు విపులముగ గనబఱచబడియుండుటచేతను శాస్త్ర మర్యాద తెలియుట కీధామికయందు గ్రంథబాహుళ్యమగునని సంక్షేపముగ వ్రాసి నాడను.

గ్రంథమునందలి విషయములు

శ్రీమాధవకరులు హేతులక్షణ ప్రధానమగు సీ గ్రంథమున కాయచికిత్సలో నంతర్భూతమగు జ్వర పాండు త్షయాతిసారము మొదలగు నిదానములను, భూతవిద్యలోజేరిన ఉష్మాద అపస్మారాది నిదానములను, శల్యతంత్రమునకుజేరిన భగ్న సద్యోవ్రణాది నిదానములను, శాలాక్య తంత్రమునకుజేరిన కర్ణ నాసా నేత్రగళ శిరోరోగనిదానాదులను, కౌమారభృత్యమునజేరిన బాల రోగనిదానాదులను, అగదతంత్రమునకుజేరిన సావర జంగమ కృత్రిమ విష నిదానాదులను విపులముగ వ్రాసిరి; మఱియు శాలాక్యతంత్రమునకుజేరిన ప్రత్యేకవ్యాధు లనఁబరచుగ నేత్రశ్రోత్ర

విషయము	పుట	విషయము	పుట
జ్వరమునకుఁ బ్రాకృత వైకృతభేదనిర్ణయము	౪౫	అసాధ్యగ్రహణీ లక్షణము	౬౪
పూర్వోక్త ప్రాకృత జ్వరోత్పత్తి		మతాస్తరమునం దసాధ్యగ్రహణీలక్ష	
క్రమము	౪౬	ణము	౬౫
అస్తర్యేగ జ్వరలక్షణము	”	గీ. అర్శోనిదానము	౬౬
బహిర్యేగ జ్వరలక్షణము	౪౭	అర్శస్వరూప సంప్రాప్తిలక్షణములు	౬౬
ఆమజ్వరలక్షణము	”	వాతార్శోనిదానము	౬౭
పచ్చమాన జ్వరలక్షణము	౪౮	పిత్రార్శోనిదానము	”
పక్షజ్వర లక్షణము	౪౯	కఫార్శోనిదానము	”
సాధ్యజ్వర లక్షణము	”	ద్వంద్వజ సన్నిపాతజార్శోనిదానములు	౬౮
అసాధ్యజ్వరలక్షణము	”	వాతార్శోలక్షణములు	”
జ్వరవిముక్తి పూర్వరూపము	౫౦	పిత్రార్శోలక్షణము	౬౯
జ్వరవిముక్త లక్షణములు	౫౧	కఫజార్శోరోగలక్షణములు	౭౦
3. అతిసారనిదానము	౫౩	సన్నిపాతజార్శోలక్షణము	౭౧
అతిసార సంప్రాప్తి	౫౪	రక్తార్శోలక్షణము	”
అతిసార పూర్వరూపము	”	వాతాద్యమబంధముచేజనించిన రక్తార్శో	
వాతాతిసారలక్షణము	౫౫	లక్షణము	”
పిత్తకఫాతిసార లక్షణము	”	అర్శోరోగ పూర్వరూపములు	౭౨
సన్నిపాతాతిసార లక్షణము	”	అర్శోరోగమున సర్వదేహమునందు	
శోకజాతిసార లక్షణము	”	సంతాపాదులు గల్గుకారణములు	”
ఆమాతిసారలక్షణము	౫౬	సుఖసాధ్యార్శోలక్షణము	౭౪
ఆమమల లక్షణము	”	కృశ్ణసాధ్యార్శోలక్షణము	”
పక్షమల లక్షణము	”	అసాధ్యార్శోలక్షణము	౭౫
అసాధ్యాతిసార లక్షణము	౫౭	యాప్యార్శోలక్షణము	”
రక్తాతిసార లక్షణము	౫౮	ఉపద్రవవిశేషములచే నర్శోవ్యాధికి అసా	
ప్రవాహికాలక్షణము	”	ధ్యత్వము	”
వాతజాది ప్రవాహికాలక్షణములు	”	మేధాదిగ తార్శోలక్షణములు	౭౬
అతిసారనివృత్తి లక్షణము	౫౯	చర్మకీలలక్షణము	”
జ్వరాతిసార లక్షణము	”	౬. అగ్నిమాంద్యాజీర్ణ విసూచికా	
౪. గ్రహణీరోగనిదానము	౬౦	లసకవిలంబికానిదానము	౭౭
గ్రహణీరోగ సంప్రాప్తి	౬౦	మందతీక్షణాద్యగ్ని భేదములు	”
గ్రహణీసామాన్య లక్షణము	”	మందతీక్షణాద్యగ్ని లక్షణములు	౭౮
గ్రహణీపూర్వరూపము	౬౧	అజీర్ణ భేదములు	౭౯
వాతజగ్రహణీలక్షణము	”	అజీర్ణము జనించుటకు కారణములు	౮౦
పిత్తజగ్రహణీలక్షణము	౬౨	ఆమాజీర్ణ లక్షణము	”
కఫజగ్రహణీ లక్షణము	”	విదగ్ధాజీర్ణ లక్షణము	”
సన్నిపాతజగ్రహణీ లక్షణము	౬౩	విప్రబ్ధాజీర్ణ లక్షణము	”
సంగ్రహ గ్రహణీ ఘటియన్త్ర గ్రహణీ	”	రసశేషాజీర్ణ లక్షణము	”
లక్షణములు	”	అజీర్ణోపద్రవములు	”

విషయము	పుట
అతిభోజనముచే గల్గు వ్యాధులు	౮౦
వినూచ్యులసకలవిలంబితానిదానములు	౮౧
వినూచీశబ్దవివరణము	"
వినూచీలక్షణము	"
అలసకలక్షణము	౮౨
విలంబితకాలక్షణము	"
ఆమవిశేషకృత్యములు	౮౩
అసాధ్యవినూచ్యులసకలక్షణములు	"
జీర్ణాహారలక్షణము	"
2. క్రిమినిదానము	౮౪
క్రిమిభేదములు	౮౪
బాహ్యక్రిమిలక్షణము	"
క్రిములుగల్గుటకు కారణములు	"
పురిషకఫరక్తములయందు క్రిములు జనించుటకు నిదానము	౯౬
క్రిములు జనించినవాని లక్షణములు	"
కఫజక్రిమిలక్షణము	"
రక్తజక్రిమిలక్షణము	౮౭
పురిషజక్రిమిలక్షణము	"
౩. పాండురోగ కామలా కుమ్భ కామలా హలీమక నిదానము	౯౮
పాండురోగ భేదములు	౯౯
పాండురోగ నిదానపూర్వకసంప్రాప్తి	"
పాండురోగ పూర్వరూపములు	౯౦
వాతజపాండురోగలక్షణము	"
పిత్తజపాండురోగలక్షణము	"
కఫజపాండులక్షణము	౯౧
సన్నిపాతజపాండురోగలక్షణము	"
మృద్భక్షణజనితపాండురోగ సంప్రాప్తి	"
మృద్భక్షణజనితపాండురోగలక్షణము	౯౨
అసాధ్యపాండురోగలక్షణములు	"
మరికొన్నియసాధ్యపాండులక్షణములు	"
వేరొకయసాధ్యపాండులక్షణము	"
కామలానిదానలక్షణములు	౯౩
కుమ్భకామలాలక్షణము	"
అసాధ్యకామలాలక్షణములు	౯౪
అసాధ్యకుమ్భకామలాలక్షణము	"
హలీమకలక్షణము	"

విషయము	పుట
౯. రక్తపిత్తనిదానము	౯౬
రక్తపిత్తపూర్వరూపములు	౯౭
కఫవాతములచేజనించిన రక్తపిత్తలక్షణము	"
పిత్తముచేజనించిన రక్తపిత్తలక్షణము	"
ద్వంద్వజరక్తపిత్తలక్షణము	"
సాధ్యరక్తపిత్తలక్షణము	౯౮
రక్తపిత్తోపద్రవములు	"
అసాధ్యరక్తపిత్తలక్షణములు	"
౧౦. రాజయత్న తుతక్షణ నిదానము	౧౦౦
రాజయత్నవిప్రకృష్టకారణములు	౧౦౦
రాజయత్నసంప్రాప్తి	౧౦౧
రాజయత్నపూర్వరూపము	"
రాజయత్నలక్షణము	౧౦౨
రాజయత్నరూపములు	"
అసాధ్యరాజయత్నలక్షణములు	"
సాధ్యరాజయత్నలక్షణములు	౧౦౩
వ్యవాయాదినితక్షణయలక్షణములు	౧౦౪
వ్యవాయశోషిలక్షణము	"
శోకశోషాదిలక్షణములు	"
వ్యాయామశోషలక్షణము	౧౦౫
ప్రణశోషలక్షణము	"
ఉరక్షతలక్షణము	"
ఉరక్షతపూర్వరూపము	౧౦౬
తుతక్షణములకు సామాన్యలక్షణము	౧౦౭
సాధ్యసాధ్యక్షణయలక్షణములు	"
౧౧. కాసనిదానము	౧౦౮
కాసముజనించుటకుకారణములు	౧౦౮
కాసరోగ భేదములు	౧౦౯
కాసరోగ పూర్వరూపములు	"
వాతజకాసలక్షణము	"
పిత్తజకాసలక్షణము	"
కఫజకాసలక్షణము	౧౧౦
తుతజకాసలక్షణము	"
క్షయకాసనిదానము	"
క్షయజకాసలక్షణములు	౧౧౧
సాధ్యదికాసలక్షణములు	"

విషయము	పుట	విషయము	పుట
౧౨. హిక్కాశ్వాసనిదానము	౧౧౩	ఆసాధ్యచ్ఛర్దిరోగలక్షణములు	,,
హిక్కాసంప్రాప్తి	౧౧౩	ఆగంతుచ్ఛర్దిలక్షణము	౧౩౧
హిక్కాభేదములు	౧౧౪	క్రిమిజచ్ఛర్దిలక్షణము	,,
హిక్కాపూర్వరూపములు	,,	ఆసాధ్యచ్ఛర్దిలక్షణము	,,
అన్నజహిక్కాలక్షణము	,,	౧౬. తృష్ణానిదానము	౧౩౩
యమశహిక్కాలక్షణము	,,	తృష్ణాసంప్రాప్తి	౧౩౩
క్షుద్రహిక్కాలక్షణము	౧౧౫	తృష్ణాభేదములు	౧౩౪
గంభీరహిక్కాలక్షణము	,,	వాతజతృష్ణాలక్షణము	,,
మహాహిక్కాలక్షణము	,,	పిత్తజతృష్ణాలక్షణము	,,
ఆసాధ్యహిక్కాలక్షణములు	,,	కఫజతృష్ణాలక్షణము	,,
శ్వాసభేదములు	౧౧౬	క్షుతజక్షయజతృష్ణాలక్షణములు	౧౩౫
శ్వాసవ్యాధిపూర్వరూపములు	,,	ఆమజతృష్ణాలక్షణము	౧౩౬
శ్వాసవ్యాధిసంప్రాప్తి	,,	అన్నజతృష్ణాలక్షణము	,,
మహాశ్వాసలక్షణము	౧౧౭	ఉపసర్గజతృష్ణాలక్షణము	,,
ఊర్ధ్వశ్వాసలక్షణము	,,	ఆసాధ్యతృష్ణాలక్షణములు	,,
భిన్నశ్వాసలక్షణము	౧౧౮	౧౭. మూర్ఛాభ్రమ నిద్రా	
తమకశ్వాసలక్షణము	,,	తంద్రాసన్యాస నిదానము	౧౩౮
ప్రతమకసంతమకశ్వాసలక్షణములు	౧౧౯	మూర్ఛానిదానసంప్రాప్తులు	౧౩౮
క్షుద్రశ్వాసలక్షణము	౧౨౦	మూర్ఛారోగపూర్వరూపములు	౧౩౯
సాధ్యాసాధ్యశ్వాసలక్షణములు	,,	వాతజమూర్ఛాలక్షణము	,,
౧౩. స్వరభేదనిదానము	౧౨౨	పిత్తజమూర్ఛాలక్షణము	,,
స్వరభేదనిదానసంప్రాప్తులు	౧౨౨	కఫజమూర్ఛాలక్షణము	౧౪౦
వాతజపిత్తజ స్వరభేదలక్షణములు	,,	సన్నిపాతజమూర్ఛాలక్షణము	,,
కఫజసన్నిపాతజస్వరభేదలక్షణములు	౧౨౩	రక్తజమూర్ఛాలక్షణము	,,
క్షయజమేదోజస్వరభేదలక్షణములు	,,	విషజమద్యజమూర్ఛాలక్షణములు	౧౪౧
ఆసాధ్యస్వరభేదలక్షణము	,,	రక్తజాది మూర్ఛాత్రయముయొక్క	
౧౪. అరోచకనిదానము	౧౨౪	స్వరూపము	,,
వాతాద్యరోచకలక్షణములు	౧౨౫	మూర్ఛాభ్రమాదులయొక్క పరస్పర	
అభిమాతజసన్నిపాతజారోచకలక్షణము	౧౨౬	భేదములు	౧౪౨
వాతాద్యరోచకములయందుగల్గు విశేష	,,	తంద్రాలక్షణము	,,
లక్షణములు	,,	సన్యాసమూర్ఛలయొక్క పరస్పర భేదములు	,,
౧౫. ఛర్దినిదానము	౧౨౮	సన్యాసలక్షణము	,,
ఛర్దివ్యాధిపూర్వరూపములు	౧౨౯	౧౮. పానాత్యయ పరమదపానా	
వాతచ్ఛర్దిలక్షణము	,,	జీర్ణపానవిభ్రమ నిదానము	౧౪౪
పిత్తచ్ఛర్దిలక్షణము	,,	మద్యపానముచే మూర్ఛకల్గుటకు కారణ	
కఫచ్ఛర్దిలక్షణము	౧౩౦	ములు	౧౪౪
సన్నిపాతజచ్ఛర్దిలక్షణము	,,	మద్యసేవచే జనించుగుణములు	౧౪౬
		ప్రథమమదలక్షణము	,,

విషయము	పుట	విషయము	పుట
ద్వితీయమదలక్షణము	౧౪౩	పితృగ్రహాన్యదలక్షణము	౧౬౨
తృతీయమదలక్షణము	"	నాగగ్రహాన్యదలక్షణము	"
చతుర్థమదలక్షణము	"	రాక్షసగ్రహాన్యదలక్షణము	౧౬౩
అయుక్తమద్యసేవచే జనించు వికారము	౧౪౮	పితృచగ్రహాన్యదలక్షణము	"
మద్యపానానర్హకారణములు	౧౪౯	అసాధ్యగ్రహలక్షణము	"
మదవికారభేదములు	"	దేవగ్రహదులుబట్టు కాలనిర్ణయము	౧౬౪
వాతాధికమదాత్యయలక్షణము	"	- ౨౧. అపస్మారనిదానము	౧౬౬
పిత్తప్రాయమదాత్యయలక్షణము	"	అపస్మారసామాన్యలక్షణము	౧౬౬
కఫప్రాయమదాత్యయలక్షణము	౧౫౦	అపస్మారపూర్వరూపములు	"
సన్నిపాతజమదాత్యయలక్షణము	"	వాతాపస్మారలక్షణము	౧౬౭
పరమదలక్షణము	"	పిత్తాపస్మారలక్షణము	"
పానాఽశీర్ణపానవిభ్రమలక్షణములు	"	శ్లేష్మజాపస్మారలక్షణము	"
అసాధ్యమదాత్యయలక్షణము	౧౫౧	సన్నిపాతజాపస్మారలక్షణము	"
౧౯. దాహనిదానము	౧౫౩	అపస్మారప్రకోపకాలనిర్ణయము	౧౬౮
మద్యజదాహలక్షణము	౧౫౩	- ౨౨. వాతవ్యాధినిదానము	౧౬౯
రక్తజదాహలక్షణము	"	వాతవ్యాధిపూర్వరూపాదులు	౧౭౦
పిత్తజల్యస్థానిరోధజదాహలక్షణములు	"	వాతవ్యాధిస్వరూపము	"
కోష్ఠజదాహలక్షణము	౧౫౪	కోష్ఠగతవాతలక్షణము	౧౭౧
ధాతుక్షయజదాహము	"	సర్వాజ్ఞవాతలక్షణము	"
మర్శజదాహలక్షణము	"	గుదసీతవాతలక్షణము	"
౨౦. ఉన్మాదనిదానము	౧౫౬	ఆహారశయస్థవాతలక్షణము	"
ఉన్మాదశబ్దమునకు అన్వర్థత్వనిరూపణము	౧౫౬	పక్ష్యాశయస్థవాతలక్షణము	"
ఉన్మాదభేదములు	"	శ్రోత్రాదిగతవాతలక్షణము	౧౭౨
ఉన్మాదసామాన్యహేతువులు	"	త్యగ్గతవాతలక్షణము	"
ఉన్మాదసంప్రాప్తి	౧౫౭	రక్తగతవాతలక్షణము	"
ఉన్మాదసామాన్యరూపము	"	మాంసమేదోగతవాతలక్షణము	"
వాతజఉన్మాదలక్షణము	"	అసిమజ్జాగతవాతలక్షణము	"
పిత్తజోన్మాదలక్షణము	౧౫౮	శుక్రగతవాతలక్షణము	౧౭౩
కఫజోన్మాదలక్షణము	"	సిరాగతవాతలక్షణము	"
సన్నిపాతజోన్మాదలక్షణము	౧౫౯	స్నాయుసంధిగతవాతలక్షణము	"
ఛోకజోన్మాదలక్షణము	"	పిత్తకఫావృత్తప్రాణవాతలక్షణము	"
విషజోన్మాదలక్షణము	౧౬౦	కఫపిత్తములతో గూడిన యుదానవాత	"
అసాధ్యోన్మాదలక్షణము	"	లక్షణము	౧౭౪
భూతోన్మాదసామాన్యలక్షణము	"	కఫపిత్తములతో గూడిన సమానవాతలక్షణము	"
దేవగ్రహాన్యదలక్షణము	౧౬౧	కఫపిత్తములతో గూడిన అపానవాతలక్షణము	"
అసురగ్రహాన్యదలక్షణము	"	పిత్తకఫములతో గూడిన వ్యానవాతలక్షణము	"
గర్భగ్రహాన్యదలక్షణము	"	అక్షేపకవాతసామాన్యలక్షణము	"
యక్షగ్రహాన్యదలక్షణము	౧౬౨	అపతన్త్రకవాతలక్షణము	౧౭౫

విషయము	పుట	విషయము	పుట
అపతానకవాతలక్షణము	౧౭౫	క ఘాధికవాతరక్తలక్షణము	,,
దండాపతానకవాతలక్షణము	,,	వాతరక్తవ్యాధికి స్థలవిశేషముచే గమన	,,
ధనుస్తమ్భవాతలక్షణము	౧౭౬	భేదములు	౧౭౯
అస్తరామాయవాతలక్షణము	,,	అసాధ్యవాతరక్తలక్షణము	,,
బాహ్యాయవాతలక్షణము	,,	౨౪. ఊరుస్తమ్భనిదానము	౧౮౧
అసాధ్యక్షేపకలక్షణము	౧౭౭	ఊరుస్తమ్భముననుభూయరూపాదులు	౧౮౨
ఏకాదశసర్వాజ్ఞవాతలక్షణము	,,	౨౫. ఆమవాతనిదానము	౧౮౪
సాధ్యాసాధ్యైకాజ్ఞవాతలక్షణము	౧౭౮	ఆమవాతసామాన్యలక్షణము	౧౮౫
అర్దితవాతలక్షణము	,,	ఆమవాత విశేషలక్షణము	,,
అసాధ్యార్దితవాతలక్షణము	౧౭౯	ఆమవాతసాధ్యాసాధ్యలక్షణము	౧౮౬
ఆక్షేపకాదివాతవ్యాధులకు వేగనియమము	,,	౨౬. శూలపరిణామశూలాన్నద్రవ	,,
హనుగ్రహవాతలక్షణము	,,	శూలనిదానము	౧౮౭
మన్యాస్తమ్భవాతలక్షణము	౧౮౦	శూలభేదములు	౧౮౭
జహ్వస్తమ్భవాతలక్షణము	,,	వాతజశూలలక్షణము	౧౮౮
సిరాగ్రహవాతలక్షణము	,,	పిత్తజశూలలక్షణము	౧౮౯
గృధ్రసీవాతలక్షణము	,,	శ్లేష్మజశూలలక్షణము	,,
విశ్వచీవాతలక్షణము	,,	సన్నిపాతజశూలలక్షణము	౨౦౦
క్రోమృకశీర్ష వాతలక్షణము	౧౮౧	ఆమజశూలలక్షణము	,,
ఖంజపంగువాతలక్షణము	,,	ద్వంద్వజశూలలక్షణము	౨౦౧
కలాయఖంజీవాతలక్షణము	,,	సాధ్యాసాధ్యశూలవ్యాధిలక్షణము	,,
వాతకంటకవాతలక్షణము	,,	పరిణామశూలసామాన్యలక్షణము	,,
పాదదాహవాతలక్షణము	౧౮౨	వాతజనితపరిణామశూలలక్షణము	౨౦౨
పాదహర్ష వాతలక్షణము	,,	పిత్తజపరిణామశూలలక్షణము	,,
అంసశోషాపగ్రాహక వాతలక్షణములు	,,	కఫజపరిణామశూలలక్షణము	,,
మూకమిన్త్రినగద్గదవాతలక్షణములు	,,	ద్విదోషజపరిణామశూలలక్షణము	౨౦౩
తూనీవాతలక్షణము	,,	అన్నద్రవశూలలక్షణము	,,
ప్రతితూనీవాతలక్షణము	౧౮౩	౨౭. ఉదావర్తానాహనిదా	,,
ఆధ్మానవాతలక్షణము	,,	నము	౨౦౪
అస్థీలావాతలక్షణము	,,	వాతనిరోధజోదావర్తలక్షణము	,,
కంపవాతఖల్వీవాతలక్షణములు	౧౮౪	పురీషనిరోధముచేగల్గిన ఉదావర్తలక్షణము	,,
అనుక్తవాతవ్యాధినిర్ణయము	,,	మూత్రనిరోధముచే జనించిన ఉదావర్త	,,
వాతవ్యాధ్యుపద్రవములు	,,	లక్షణము	౨౦౫
ప్రకృతిస్థవాతగుణము	౧౮౫	జృంభాశునిరోధముచే గల్గిన ఉదావర్త	,,
౨౩. వాతరక్తనిదానము	౧౮౬	లక్షణములు	,,
వాతరక్తస్పృహాప్తి	౧౮౬	తులనిరోధముచేగల్గిన ఉదావర్తలక్షణము	,,
వాతరక్తపూర్వరూపము	౧౮౭	ఉద్గారనిరోధజనితఉదావర్తలక్షణము	౨౦౬
వాతాధికవాతరక్తలక్షణము	౧౮౮	ఛర్దినిగ్రహజోదావర్తలక్షణము	,,
రక్తాధికవాతరక్తలక్షణము	,,		
పిత్తాధికవాతరక్తలక్షణము	,,		

విషయము	పుట	విషయము	పుట
శుక్రనిగ్రహజనితఉదావర్తలక్షణము	౨౦౬	ఆష్టిలాలక్షణము	౨౦౬
క్షుత్ప్రస్థానిరోధములచేగల్గిన ఉదావర్త లక్షణము	,,	వాతవస్తీలక్షణము	౨౦౭
శ్వాసమును నిద్రను నిరోధించుటచేగల్గిన ఉదావర్తలక్షణములు	౨౦౮	మూత్రాతీతలక్షణము	,,
రూక్షాదికుపితవాతజోదావర్తలక్షణము	,,	మూత్రజఠరలక్షణము	,,
ఆనాహలక్షణము	౨౦౯	మూత్రోత్సజలక్షణము	,,
ఆమజస్యంబైన ఆనాహలక్షణము	,,	మూత్రక్షయలక్షణము	౨౧౦
౨౦. గుల్మనిదానము	౨౧౦	మూత్రగ్రన్థిలక్షణము	,,
గుల్మవ్యాధిస్వరూపము	,,	మూత్రశుక్రలక్షణము	,,
గుల్మవ్యాధిసామాన్యలక్షణము	,,	ఉష్ణవాతలక్షణము	౨౧౧
గుల్మవ్యాధిపూర్వరూపములు	౨౧౧	మూత్రసాదలక్షణము	,,
గుల్మసామాన్యరూపము	,,	విడ్విగ్ధులక్షణము	,,
వాతజగుల్మలక్షణము	,,	వస్తీకుండలికాలక్షణము	౨౧౨
పిత్తజనితగుల్మలక్షణము	౨౧౨	సాధ్యాసాధ్యవస్తీకుండలికాలక్షణము	,,
కఫజనితగుల్మలక్షణము	౨౧౩	3.౨. అశ్మరీనిదానము	౨౩౦
ద్విదోషజగుల్మలక్షణము	,,	అశ్మరీనిదానము	,,
సన్నిపాతజనితగుల్మలక్షణము	,,	అశ్మరీసంప్రాప్తి	,,
రక్తగుల్మలక్షణము	౨౧౪	అశ్మరీపూర్వరూపములు	,,
ఆసాధ్యగుల్మలక్షణము	౨౧౫	అశ్మరీసామాన్యలక్షణము	౨౩౧
౨౧. హృద్రోగనిదానము	౨౧౬	వాతజాశ్మరీలక్షణము	,,
హృద్రోగసంప్రాప్తి	,,	పిత్తజాశ్మరీలక్షణము	,,
వాతజహృద్రోగలక్షణము	,,	శ్లేష్మజాశ్మరీలక్షణము	౨౩౨
పిత్తజహృద్రోగలక్షణము	౨౧౮	శుక్రాశ్మరీలక్షణము	,,
కఫజహృద్రోగలక్షణము	,,	శర్కరాలక్షణము	౨౩౩
త్రిదోషజక్రిమిజహృద్రోగలక్షణములు	,,	ఆసాధ్యశర్కరాశ్మరీలక్షణము	,,
హృద్రోగోపద్రవములు	౨౧౯	3౩. ప్రమేహనిదానము	౨౩౪
3౦. మూత్రకృచ్ఛనిదానము	౨౨౦	ప్రమేహసంప్రాప్తి	,,
మూత్రకృచ్ఛసంప్రాప్తి	,,	ప్రమేహములయందు దోషదూష్యవిభా గము	౨౩౬
వాతాదిజనితమూత్రకృచ్ఛలక్షణములు	౨౨౧	ప్రమేహపూర్వరూపములు	,,
శల్మజమూత్రకృచ్ఛలక్షణము	,,	ప్రమేహసామాన్యలక్షణము	౨౩౭
పురీషజమూత్రకృచ్ఛలక్షణము	,,	ఉదకమేహలక్షణము	,,
అశ్మరీజమూత్రకృచ్ఛలక్షణము	౨౨౨	ఇథుమేహలక్షణము	౨౩౮
శుక్రజమూత్రకృచ్ఛలక్షణము	,,	సాన్ద్రమేహలక్షణము	,,
అశ్మరీశర్కరలపరస్పరభేదము	,,	సురామేహలక్షణము	,,
3౧. మూత్రాఘాతనిదానము	౨౨౩	పిష్టమేహలక్షణము	౨౩౯
వాతకుండలికాలక్షణము	,,	శుక్రమేహలక్షణము	,,
		నికతామేహలక్షణము	,,
		శీతమేహలక్షణము	,,
		శనైర్యేహలక్షణము	,,

విషయము	పుట	విషయము	పుట
౪౧. నాడీవ్రణనిదానము	303	మాంసపాకలక్షణము	30౭
నాడీవ్రణభేదములు	303	విడధిలక్షణము	,,
చాలికపై త్రికనాడీవ్రణలక్షణములు	30౪	తీలకాలకలక్షణము	,,
క ఫజనన్నిపాతజనాడీవ్రణలక్షణములు	,,	అసాధ్యకూకదోషలక్షణము	,,
శల్యజనాడీవ్రణలక్షణము	,,	౪౨. కుష్ఠనిదానము	30౮
సాధ్యాసాధ్యనాడీవ్రణలక్షణము	30౫	కుష్ఠభేదములు	3౦౯
౪౩. భగద్దరనిదానము	30౬	కుష్ఠపూర్వరూపములు	,,
శతపోనకంబను భగందరలక్షణము	,,	కపాలకుష్ఠలక్షణము	3౧౦
ఉచ్చ్రముఖభగందరలక్షణము	30౭	బౌదుంబరకుష్ఠలక్షణము	,,
పరిసావిభగందరలక్షణము	,,	మండలకుష్ఠలక్షణము	,,
శంబూకావర్తభగందరలక్షణము	,,	ఋష్యజిహ్వకుష్ఠలక్షణము	,,
ఉన్మార్దిభగందరలక్షణము	30౮	పుండరీకకుష్ఠలక్షణము	3౧౧
సాధ్యాసాధ్యభగందరలక్షణములు	,,	సిద్ధకుష్ఠలక్షణము	,,
౪౪. ఉపదంశనిదానము	3౧౦	కాకణ్ఠి కాకుష్ఠలక్షణము	,,
వాతాదులచే జనించిన యుపదంశములకు		ఏకకుష్ఠచర్మకుష్ఠలక్షణము	,,
సామాన్యలక్షణములు	,,	కిటిమకుష్ఠలక్షణము	,,
సన్నిపాతోపదంశలక్షణము	3౧౧	వైపాదికకుష్ఠలక్షణము	3౧౨
అసాధ్యోపదంశలక్షణము	,,	అలసకకుష్ఠలక్షణము	,,
ఉపదంశమునచికిత్సజేయనియెడ గల్గు		దద్రుమండలకుష్ఠలక్షణము	,,
బాధలు	,,	చర్మదలకుష్ఠలక్షణము	,,
లిక్టార్సోలక్షణము	,,	పామాకచ్ఛులక్షణములు	,,
౪౫. శూకదోషనిదానము	3౧3	విస్ఫోటకుష్ఠలక్షణము	3౧3
సర్పపికాలక్షణము	3౧3	శతారుకుష్ఠలక్షణము	,,
అష్టిలికాగ్రధితంబులను శూకదోషముల		విచర్చికాకుష్ఠలక్షణము	,,
లక్షణము	,,	వాతాగులచేజనించినకుష్ఠలక్షణము	,,
కుంభికాలక్షణము	3౧౪	రసరక్తాదిధాతుకకుష్ఠలక్షణము	3౧౪
అలజీలక్షణము	,,	శుక్రజకుష్ఠలక్షణము	,,
సంమూఢపిడకాలక్షణము	,,	సాధ్యాసాధ్యకుష్ఠలక్షణములు	3౧౫
అధిమంధలక్షణము	,,	వాతాదిజనితకుష్ఠవిభాగము	,,
పుష్కరికాలక్షణము	,,	శ్విత్రలక్షణము	3౧౬
స్పర్శహీనలక్షణము	,,	శ్విత్రములయందుదోషభేదముచే గల్గు వర్ణ	,,
ఉత్తమాలక్షణము	3౧౫	భేదములు	,,
శతపోనకలక్షణము	,,	సాధ్యాసాధ్యశ్విత్రలక్షణములు	3౧౭
త్వక్పాకలక్షణము	,,	సంసర్గముచేజనించు వ్యాధులు	,,
శోణితారుదలక్షణము	,,	౪౬. శీతపిత్తోదర్దకోశనిదా	
మాంసారుదలక్షణము	,,	నము	3౧౯
		శీతపిత్తాదిపూర్వరూపములు	3౨౦
		ఉదర్దలక్షణము	,,

విషయము	పుట	విషయము	పుట
ఉద్ధరవిశేషలక్షణము	330	రక్తజమనూరికాలక్షణము	342
ఉన్మోఘతలక్షణము	,,	కఫజమనూరికాలక్షణము	,,
గీ. అష్టపితృనిదానము	330	సన్నిపాతజమనూరికాలక్షణము	,,
అమపిత్తసామాన్యలక్షణము	330	రోమాన్తికలక్షణము	,,
అఫోగతామపిత్తలక్షణము	,,	రసగతమనూరికాలక్షణము	344
ఊర్ధ్వగతామపిత్తలక్షణము	331	రక్తగతమనూరికాలక్షణము	,,
సాధ్యాసాధ్యామపిత్తలక్షణములు	,,	మాంసగతమనూరికాలక్షణము	345
ఆమపిత్తమునకు వాతాదులచేభేదములు	333	మేదోగతమనూరికాలక్షణము	,,
వాతజామపిత్తలక్షణము	,,	మజ్జగతమనూరికాలక్షణము	346
కఫజనితామపిత్తలక్షణములు	,,	శుక్రగతమనూరికాలక్షణము	,,
ద్వంద్వజామపిత్తలక్షణము	,,	సుఖసాధ్యమనూరికాలక్షణము	347
శైష్ట్యపిత్తలక్షణములు	,,	కృచ్ఛ్రసాధ్యమనూరికాలక్షణము	,,
గీ. విసర్పనిదానము	334	అసాధ్యమనూరికాలక్షణములు	,,
వాతవిసర్పలక్షణము	334	మనూరికా సామాన్యంబులగు అసాధ్య	
పిత్తవిసర్పలక్షణము	,,	లక్షణములు	,,
కఫవిసర్పలక్షణము	,,	మరికొన్ని యసాధ్యలక్షణములు	348
సన్నిపాతవిసర్పలక్షణము	335	మనూరికోపద్రవలక్షణము	,,
అగ్నివిసర్పలక్షణము	,,	గీ. క్షుద్రరోగనిదానము	349
గ్రంథివిసర్పలక్షణము	336	అజగల్లికాలక్షణము	349
కర్దమవిసర్పలక్షణము	,,	యవప్రఖ్యాలక్షణము	,,
తుతజవిసర్పలక్షణము	337	అస్త్రాలజీలక్షణము	,,
సాధ్యాసాధ్యవిసర్పలక్షణములు	340	వివృతాలక్షణము	350
గీ. విస్ఫోటనిదానము	340	కచ్ఛపికాలక్షణము	,,
విస్ఫోటసామాన్యలక్షణము	340	వర్మీకలక్షణము	,,
వాతవిస్ఫోటలక్షణము	341	ఇన్ద్రవిధాలక్షణము	351
పిత్తజవిస్ఫోటలక్షణము	,,	గర్భకాలక్షణము	,,
కఫజవిస్ఫోటలక్షణము	,,	పాషాణగర్భలక్షణము	,,
ద్వంద్వజవిస్ఫోటలక్షణము	,,	పనసికాలక్షణము	,,
సన్నిపాతజవిస్ఫోటలక్షణము	,,	జాలగర్భలక్షణము	352
రక్తజవిస్ఫోటలక్షణము	343	ఇరివేల్లికాలక్షణము	,,
సాధ్యాసాధ్యవిస్ఫోటలక్షణములు	,,	కక్షాలక్షణము	,,
గీ. మనూరికానిదానము	344	గంధమాలాలక్షణము	353
మనూరికాపూర్వరూపము	344	అగ్నిరోహిణీలక్షణము	,,
వాతజమనూరికాలక్షణము	,,	చిష్టలక్షణము	354
పిత్తజమనూరికాలక్షణము	,,	కునఖలక్షణము	,,
		అనుశయాలక్షణము	,,
		విదారికాలక్షణము	,,
		శర్కరాలక్షణము	355
		పాదదారిలక్షణము	,,

విషయము	పుట	విషయము	పుట
కదరలక్షణము	3౬౦	ఉపమశలక్షణము	3౭౪
అలసకలక్షణము	”	వైదర్శలక్షణము	”
ఇంద్రులక్షణము	”	ఖలివర్ధనలక్షణము	”
దారుణకలక్షణము	3౬౧	కరాళలక్షణము	”
అరూంషికాలక్షణము	”	అధిమాంసకలక్షణము	”
పలితలక్షణము	3౬౨	దస్తనాడీలక్షణము	3౭౫
యువానపిడకాలక్షణము	3౬3	అప్తవిధంబులగు దంతగతరోగములలో	
పద్మినీకంటకలక్షణము	”	దాలనంబనువ్యాధిలక్షణము	”
జతుమణిలక్షణము	”	క్రిమిదస్తకలక్షణము	”
మషకలక్షణము	3౬౪	భంజనకలక్షణము	”
తిలకాలకలక్షణము	”	దస్తచార్మలక్షణము	3౭౬
న్యచ్చలక్షణము	”	దస్తశర్మరాలక్షణము	”
వ్యంగలక్షణము	3౬౫	కపాలికాలక్షణము	”
నీలికాలక్షణము	”	శ్యావదస్తకలక్షణము	”
పరివర్తికాలక్షణము	”	దస్తవిద్రధిలక్షణము	”
అవపాటికాలక్షణము	3౬౬	జిహ్వగతపంచవిధరోగములలక్షణములు	3౭౭
నిరుద్ధప్రకళలక్షణము	3౬౭	అలూసలక్షణము	”
సన్నిరుద్ధగుదలక్షణము	”	ఉపజిహ్వకాలక్షణము	”
అహివూతనలక్షణము	3౬౮	తాలుగత నవవిధవ్యాధులలో కంఠశుండి	
వృషణకచ్ఛాలక్షణము	”	లక్షణము	3౭౮
గుదభ్రంశలక్షణము	”	తుండికేరీలక్షణము	”
వరాహదంష్ట్రకలక్షణము	3౬౯	అధ్రుషలక్షణము	”
గీ.౬. ముఖరోగనిదానము	3౭౦	కచ్చఫలక్షణము	”
ఓష్ఠగతరోగనిదానము	3౭౧	తాల్వర్బదలక్షణము	”
వాతజోష్ఠగతవ్యాధిలక్షణము	”	మాంససంఘాతలక్షణము	3౭౯
పిత్తజోష్ఠగతవ్యాధిలక్షణము	3౭౧	తాలుపుష్పటలక్షణము	”
కఫముచేజనించిన ఓష్ఠవ్యాధిలక్షణము	”	తాలుశోషలక్షణము	”
సన్నిపాతముచేజనించిన ఓష్ఠవ్యాధిలక్షణము	”	తాలుపాకలక్షణము	”
రక్తముచేజనించిన ఓష్ఠవ్యాధిలక్షణము	”	కంఠగతంబులగు పదునెడువ్యాధులలో	
మాంసజనిత ఓష్ఠవ్యాధిలక్షణము	”	రోహిణీవ్యాధిసంప్రాప్తి	3౮౦
మేదస్సుచేజనించిన ఓష్ఠవ్యాధిలక్షణము	3౭౨	వాతజరోహిణీలక్షణము	”
అగంతురోష్ఠవ్యాధిలక్షణము	”	పిత్తజనితరోహిణీలక్షణము	3౮౧
దస్తనూలగతవ్యాధులలో శీతాదలక్షణము	”	కఫజనితరోహిణీవ్యాధిలక్షణము	”
దస్తపుష్పటకలక్షణము	”	సన్నిపాతజనితరోహిణీవ్యాధిలక్షణము	”
దస్తవేషలక్షణము	3౭3	రక్తజనితరోహిణీలక్షణము	3౮౨
సౌషిరలక్షణము	”	కంఠకాలూకలక్షణము	”
మహాసౌషిరలక్షణము	”	అధిజిహ్వలక్షణము	”
పరిదరలక్షణము	”	వలయలక్షణము	”

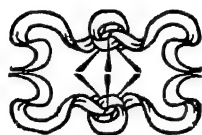
విషయము	పుట	విషయము	పుట
బలాసలక్షణము	3౮౩	దోషజ్ఞతవధులక్షణము	3౯౭
ఏకబృందలక్షణము	"	అగస్త్యతవధులక్షణము	"
బృందలక్షణము	"	భృంశతవధులక్షణము	"
శతస్థిలక్షణము	3౮౪	దీప్తలక్షణము	3౯౮
గలాయులక్షణము	"	ప్రతీనామలక్షణము	"
గలవిద్రధిలక్షణము	"	నాసాసావలక్షణము	"
గలౌఘలక్షణము	3౮౫	నాసాపరిశోషలక్షణము	"
స్వరఘ్నలక్షణము	"	అమపక్వపీనసలక్షణము	3౯౯
మాంసతానలక్షణము	"	ప్రతిశ్ఛాయనిదానపూర్వకసంప్రాప్తి	"
విదారీలక్షణము	3౮౬	ప్రతిశ్ఛాయపూర్వరూపములు	౪౦౦
సర్వసరలక్షణము	"	వాతజప్రతిశ్ఛాయలక్షణము	౪౦౧
అసాధ్యముఖరోగపరిగణనము	3౮౭	పిత్తముచేజనించిన ప్రతిశ్ఛాయలక్షణము	"
గీ౭. కర్ణరోగనిదానము	3౮౮	కఫజనితప్రతిశ్ఛాయలక్షణము	"
కర్ణశూలలక్షణము	3౮౮	సన్నిపాతజప్రతిశ్ఛాయలక్షణము	౪౦౨
కర్ణనాదలక్షణము	"	దుష్ప్రతిశ్ఛాయలక్షణము	"
శాధిర్యలక్షణము	3౮౯	రక్తజప్రతిశ్ఛాయలక్షణము	౪౦౩
కర్ణక్షేపడలక్షణము	"	అసాధ్యప్రతిశ్ఛాయలక్షణము	"
కర్ణసంస్థావలక్షణము	"	పీనసముచేగల్గువ్యాధులు	"
కర్ణప్రతీనామలక్షణము	3౯౦	నాసార్బుదాదిలక్షణములు	"
క్రిమికర్ణలక్షణము	"	గీ౯. నేత్రరోగనిదానము	౪౦౫
చేవులయందు కీటకములు జేరినందుకు		అభివ్యస్తభేదములు	౪౦౬
లక్షణము	3౯౧	వాతాభివ్యస్తలక్షణము	౪౦౭
కర్ణవిద్రధిలక్షణము	"	పిత్తాభివ్యస్తలక్షణము	"
కర్ణపాకలక్షణము	"	కఫాభివ్యస్తలక్షణము	"
పూతికర్ణలక్షణము	"	రక్తాభివ్యస్తలక్షణము	"
కర్ణశోభకర్ణార్బుదకర్ణారోలక్షణములు	3౯౨	అధిమనసామాన్యలక్షణము	౪౦౮
చరణోక్తచతుర్విధకర్ణరోగములలక్షణములు	"	అధిమనమునందు దోషభేదముచేత	"
కర్ణపాలీగతవ్యాధిలక్షణములు	3౯౩	నిర్ణయము	"
ఉత్పాతలక్షణము	"	అమనేత్రరోగలక్షణము	"
ఉన్ననదుఃఖవర్ధనలక్షణములు	"	పక్వనేత్రరోగలక్షణము	౪౦౯
పరిలేహిలక్షణము	"	వాపుతోగూడిన పాకలక్షణము	"
గీ౧౦. నాసారోగనిదానము	3౯౫	మాతాధిమనలక్షణము	"
పీనసలక్షణము	3౯౫	వాతపర్యాయలక్షణము	౪౧౦
పూతినస్యలక్షణము	3౯౬	శుష్కాక్షిపాకలక్షణము	"
నాసికాపాకలక్షణము	"	అన్యతోవాతలక్షణము	౪౧౧
పూయరక్తలక్షణము	"	అమృత్యుపిత్తలక్షణము	"
		సిరోత్పాతలక్షణము	"

విషయము	పుట	విషయము	పుట
సిరాప్రహర్షలక్షణము	౪౧౨	స్నాయుర్వర్ణలక్షణము	౪౨౫
నల్లగుడ్డనజనించు నేత్రరోగములలో		శుక్తికాలక్షణము	,,
సప్రణశుక్లలక్షణము	,,	అర్జునలక్షణము	,,
సాధ్యసాధ్యశుక్లలక్షణము	,,	పిష్టకలక్షణము	,,
అప్రణశుక్లలక్షణము	,,	సిరాజాలలక్షణము	౪౨౬
సాధ్యసాధ్యఅప్రణశుక్లలక్షణము	౪౧౩	సిరాజపిడకాలక్షణము	,,
మరికొన్నియసాధ్యలక్షణములు	,,	బలాస్పృగితలక్షణము	,,
అక్షిపాకాత్యయలక్షణము	౪౧౪	కనీనికాసంధిగతంబైన పూయాలసకలక్షణము	౪౨౭
అజకాజాతలక్షణము	,,	శ్లేష్మోపనావలక్షణము	,,
దృష్టిరోగములలో ప్రథమపటలము నాశ్రయించినరోగలక్షణము	,,	నాల్గుతేజంగులైన స్రావముల సంప్రాప్తి	౪౨౮
ద్వితీయపటలగతదృష్టిరోగలక్షణము	౪౧౫	పూయాస్రావలక్షణము	,,
తృతీయపటలగతదృష్టిరోగలక్షణము	,,	శ్లేష్మస్రావలక్షణము	,,
దృష్టియందూర్వాధిస్థానములనుదోషము		రక్తస్రావలక్షణము	,,
లాశ్రయించుటచే గల్గు వికార భేదము	౪౧౬	పిత్తస్రావలక్షణము	౪౨౯
చతుర్థపటలగతదృష్టిదోషలక్షణము	,,	పర్వణికాలజీలక్షణములు	,,
లింగ నాశాదిసంక్షాభేదములు	౪౧౭	క్రిమిగ్రస్థిలక్షణము	౪౩౦
వాతజలిమిరరోగలక్షణము	,,	ఉత్పన్నజిహ్వకాలక్షణము	౪౩౧
పిత్తజలిమిరరోగలక్షణము	,,	కుంభికాలక్షణము	,,
కఫజలిమిరరోగలక్షణము	౪౧౮	పోథకీలక్షణము	,,
రక్తజలిమిరరోగలక్షణము	,,	వర్త్యశర్కరాలక్షణము	౪౩౨
సన్నిపాతజలిమిరరోగలక్షణము	,,	అస్థివర్త్యలక్షణము	,,
పరిష్కాయితమిరలక్షణము	,,	శుష్కార్థ్యలక్షణము	,,
వర్ణభేదముచేగల్గు తిమిరరోగ భేదములు	౪౧౯	అష్టాననామికాలక్షణము	౪౩౩
దృష్టిగతరోగ భేదపరిగణనము	౪౨౦	బహులవర్త్యలక్షణము	,,
పిత్తవిషగదృష్టిలక్షణము	,,	వర్త్యబననలక్షణము	,,
కఫవిషగదృష్టిలక్షణము	౪౨౧	కీడువర్త్యలక్షణము	,,
ధూమదర్శిలక్షణము	,,	వర్త్యకరమలక్షణము	౪౩౪
హ్రస్వజాడ్యలక్షణము	౪౨౨	శ్యావవర్త్యలక్షణము	,,
నకులాన్ధ్యలక్షణము	,,	ప్రక్లిన్నవర్త్యలక్షణము	,,
గంభీరికాలక్షణము	,,	అక్లిన్నవర్త్యలక్షణము	,,
అగంతుక నేత్రవ్యాధిలక్షణము	౪౨౩	వాతహతవర్త్యలక్షణము	౪౩౫
అనిమిత్రఅగంతుక నేత్రరోగలక్షణము	,,	అర్బుదలక్షణము	,,
ప్రస్తార్వర్ణలక్షణము	౪౨౪	నిమేషలక్షణము	,,
శుక్తార్వలక్షణము	,,	రక్తార్యలక్షణము	,,
పిక్తార్వలక్షణము	,,	నగణలక్షణము	౪౩౬
అధిమాంసార్వలక్షణము	,,	బిసవర్త్యలక్షణము	,,
		కుష్మానలక్షణము	,,

విషయము	పుట	విషయము	పుట
పక్ష్యకోపలక్షణము	౪౩౭	౬౩. యోనికన్దనిదానము	౪౫౬
పక్ష్యశాతలక్షణము	"	వాతీకాదియోనికన్దలక్షణము	౪౫౬
నేత్రరోగలక్షణము	౪౩౮	౬౪. మూఢగర్భనిదానము	౪౫౮
౬౦. శిరోరోగనిదానము	౪౩౯	గర్భపాతగర్భసావముల కౌలనిర్ణయము	౪౫౮
వాతాదులచేగల్గింపఁగల శిరోరోగ భేదములు	౪౩౯	అకౌలగర్భపాతలక్షణము	౪౫౯
వాతజశిరోరోగలక్షణము	"	మూఢగర్భగతిభేదములు	"
పిత్తజశిరోరోగలక్షణము	౪౪౦	చతుర్విధమూఢగర్భగతిభేదములు	"
కఫజశిరోరోగలక్షణము	"	అసాధ్యమూఢగర్భలక్షణము	౪౬౦
సన్నిపాతజనితశిరోరోగలక్షణము	"	మృతగర్భచిహ్నములు	"
రక్తజశిరోరోగలక్షణము	౪౪౧	అసాధ్యమూఢగర్భలక్షణములు	"
క్షయజశిరోరోగలక్షణము	"	౬౫. సూతికారోగనిదానము	౪౬౧
క్రిమిజశిరోరోగలక్షణము	౪౪౨	సూతికారోగలక్షణము	౪౬౨
సూర్యాపవర్తలక్షణము	"	౬౬. స్తనరోగనిదానము	౪౬౪
అనస్తవాతలక్షణము	౪౪౩	౬౭. స్తన్యదుష్టినిదానము	౪౬౫
అరావభేదకలక్షణము	౪౪౪	వాతాదిదుష్టస్తన్యలక్షణము	౪౬౫
శంఖకలక్షణము	౪౪౫	శుద్ధస్తన్యలక్షణము	౪౬౬
౬౦. అస్మగ్ధరనిదానము	౪౪౭	౬౮. బాలరోగనిదానము	౪౬౭
రక్తప్రదరసామాన్యలక్షణము	౪౪౭	శిశువులరోగములను చెలిసికొను సుపాయములు	౪౬౭
కఫజరక్తప్రదరలక్షణము	౪౪౮	శిశువులయొక్క వర్త్యరోగలక్షణము	౪౬౮
పిత్తజరక్తప్రదరలక్షణము	"	పాణిగర్భకవ్యాధిలక్షణము	౪౬౮
వాతజరక్తప్రదరలక్షణము	"	తాలుకకణ్ణకలక్షణము	౪౬౯
సన్నిపాతజరక్తప్రదరలక్షణము	౪౪౮	విసర్పలక్షణము	"
అసాధ్యరక్తప్రదరలక్షణము	౪౪౯	బాలగ్రహసామాన్యలక్షణములు	"
నిర్దుష్టవర్తలక్షణము	"	బాలగ్రహవిశేషలక్షణము	౪౭౦
౬౧. యోనివ్యాధినిదానము	౪౫౦	స్కందాపస్తారలక్షణము	"
యోనివ్యాధిపత్త్యంఖ్యాదినియమము	౪౫౦	శకునిపీడితలక్షణము	౪౭౧
ఉదావర్తలక్షణము	"	రేవతీగ్రహలక్షణము	"
వంధ్యావిప్లుతలక్షణము	"	పూతనాగ్రహలక్షణము	"
పరిప్లుతలక్షణములు	"	అంధపూతనాగ్రహలక్షణము	"
వాతలక్షణము	౪౫౧	శీతపూతనాలక్షణము	౪౭౨
లోహితక్షయాలక్షణము	"	ముఖముండతికాలక్షణము	"
వామినిలక్షణము	"	నైగమేయగ్రహలక్షణము	"
సంసినీపుత్రక్షేమలక్షణములు	"		
పీతలక్షణము	"		
కఫజయోనివ్యాధిలక్షణములు	౪౫౩		
సన్నిపాతజనితయోనివ్యాధిలక్షణములు	"		

విషయము	పుట	విషయము	పుట
౬౯. విషనిదానము	౪౭౩	లూతాదిదష్టలక్షణము	౪౮౨
జంగమవిషలక్షణము	౪౭౩	దూషీవిషలూతాదష్టలక్షణము	,,
స్థావరవిషలక్షణము	౪౭౪	సౌపర్ణికాదిదష్టలక్షణము	,,
విషమును బెట్టినవాని నెఱుంగువిధము	,,	ఆఖువిషలక్షణము	,,
మూలాదిదశవిధవిషలక్షణములు	,,	కృకలాసదష్టలక్షణము	౪౮౩
విషయు క్షతప్రవాతలక్షణము	౪౭౫	వృశ్చికదష్టలక్షణము	,,
విషసీతలక్షణము	,,	కణభద్రదష్టలక్షణము	,,
సర్పభేదములు	౪౭౬	ఉచ్చిటింగదష్టలక్షణము	౪౮౪
సర్పదష్టలక్షణము	,,	మండూకదష్టలక్షణము	,,
ఆసాధ్యసర్పదష్టలక్షణము	,,	మత్స్యజలౌకదష్టవిషలక్షణము	,,
మరికొన్నియసాధ్యలక్షణములు	౪౭౭	గృహగోధికాశతపదీవిషలక్షణములు	,,
దూషీవిషలక్షణము	౪౭౮	మశకవిషలక్షణము	,,
ఆశ్రయభేదముచే దూషీవిషమున గల్గు		మక్షికావిషలక్షణము	౪౮౫
విశేషములు	౪౭౯	వ్యాఘ్రాదిదష్టలక్షణము	,,
రసాదిధాతువులనాశ్రయించిన దూషీ		విషరహితలక్షణము	,,
విషలక్షణము	,,	విషపరీక్షాక్రమము	౪౮౬
దూషీవిషశబ్దమునకన్వర్థము	౪౮౦		
సాధ్యాసాధ్యదూషీవిషలక్షణములు	,,	౭౦. విషయానుక్రమణికా	౪౮౭
లూతాలక్షణము	౪౮౧	గ్రస్తానమంగళము	౪౮౮

Guandimedu / Guandimedu / Guandimedu

Guandimedu / Guandimedu / Guandimedu

Guandimedu / Guandimedu / Guandimedu

శ్రీ:

మాధవనిదానమునఁ జెప్పబడిన రోగములకు

తెనుగు ఇంగ్లీషు పేర్లు

అ

అతిసార	౫౩ అతిసారము	* Diarrhoea
అర్మన్	౬౬ మూలవ్యాధి	Piles
అగ్నిమాంద్య	౭౭ అజీర్ణము	Anorexia
అజీర్ణ	౭౭ అజీర్ణము	Disturbed digestion
అలసక	౭౭ కలరాభేదము	Varities of Tympanites
అదిఃతవాత	౧౭౮ ముఖవాతము	Facial Paralysis
అగోచక	౧౭౫ అగోచకము	Disgust for food
అపస్మార	౧౭౬ కాకిచమ్మలు	Epilepsy [bladder
అశ్మరీ	౧౩౦ మూత్రపులి త్రియందలి తాయి	Calculus or stone in the
అర్బుద	౧౭౫ గండమాలాభేదము	Tumour
అమిషిత్త	౩౩౧ అజీర్ణ వ్యాధిభేదము	Dyspepsia [hagia
అస్పృగ్ధర	౪౪౭ కుసుమరోగము	Menstruation or Menorr—
అన్యేద్యుష్కజ్వర	౩౬ ఏకాహికజ్వరము	Quotidian fever
అస్థిభగ్న	౩౦౧ ఎముకలువిరుగుట	Fracture
అభివ్యంద	౪౦౬ కండ్లకలక	Ophthalmia
అర్మ	౪౨౪	Pterygium
అంజననామిక	౪౭౩	Hordeolum
అర్థావభేద	౪౪౪ అరతలనొప్పి	Hemi.crania
అపతానక	౧౭౫	Hysterical convulsions
అగోచరక్ష	౪౩౨	Granular Conjunctivitis

అ

అక్షేపకవాత	౧౭౫ చిన్న బిడ్డగుణం	Convulsions
అంత్రవృద్ధి	౨౬౩ పేగుజారుట	Hernia
అమవాత	౧౯౪ మేహవాతనొప్పులు	Acute Rheumatism

* కవిరాజనాగేంద్రనాథసేకగారి ఆయుర్వేదిక్ సిస్టం ఆఫ్ మెడిసిన్ 1 వాల్యముననుసరించియు, బొంబాయి నిర్ణయసాగరముద్రాయంత్రమున ముద్రితమైన సంస్కృత మాధవనిదానమున డాక్టర్ పాండురంగగోపాలమంత్రి, జి. జి. యం. సి. గారు వ్రాసినదాని ననుసరించియు వ్రాయబడినది.

xxx

మాధవనిదానమునఁ జెప్పబడిన రోగములకు

ఆధ్వాన	౨౦౪ కడుపుఉబ్బరము	Tympanites
అమాతీసార	౫౬ జగటవిరేచనము	Mucous diarrhoea
ఇంద్రుప్త	౩౬౦ బట్టతల	Falling of hair or baldness
ఉన్మాద	౧౫౬ పిచ్చి	Mania or Insanity
ఉపశయ	౧౧ వ్యాధినిశమింపజేయు నాపధ అన్నవిహారములయొక్క సుఖ కరములగు నుపయోగము	Diagnosis by experimental treatment
ఉదావర్త	౨౦౪	Intestinal and other kinds of obstruction
ఉదర	౨౪౮ పొట్ట నంజు	Abdominal Dropsy
ఉపదంశ	౩౧౦ కొరుకువ్యాధి	Syphilis
ఉపజిహ్వ	౩౨౨ కొండనాలుక వాలుట	Ranula
ఉదర్ద	౩౨౯ దద్దురు	Urticaria [the Lunga
ఉరఃక్షత	౧౦౫ రొమ్ముపుండు	Chronic Inflammation of
ఉరుస్తంభ	౧౯౧ ఉరుస్తంభవాతము	Paralipsia
ఏకాబ్ధవాత	౧౨౨ పక్షవాదువు	Paralysis
ఓష్ఠరోగ	౩౨౦ పెదవులకువచ్చురోగము	Disease of Lips
కంఠరోగ	౩౮౦ గొంతురోగము	Throat disease
కర్ణరోగ	౩౮౮ చెవిపోటు మొదలగునవి	Disease of the ear
కర్ణనాద	౩౮౮ చెవిలోఅరచుట	Noises in the ear
కర్ణశూల	౩౮౮ చెవిపోటు	Otorrhoea
కర్ణపాక	౩౯౧ చెవిపుండు	Suppuration in the ear
కర్ణశోథ	౩౯౨ చెవిలోవాపు	Inflammation of the ear
కామలా	౯౩ పశిరికలు	Jaundice
కాసు	౧౦౮ దగ్గు	Bronchitis
క్రిమినిదాన	౫౫ వెమిడికలు	Worms
కుష్ఠనిదాన	౩౧౮ కుష్ఠ	Tubercular Leprosy
కఫజక్రిమి	౮౬ కఫముచేగలుగు వెమిడికలు	Phlegm—born worms
కఫజరక్తప్రదర	౪౪౮ తెల్లకుసుమ	Leucorrhoea

నిదానము	3 రోగమునుకలిగించు కారణము	Etialogy
నేత్రరోగ	౪౦౫ కంటిరోగములు	Diseases of the eye
పరిస్రావ్యధర	౨౫౩	Intestinal perforationz
పరమద	౧౪౪	Diseases of Intoxication
పానాత్మయ	౧౪౪	
పానాజీర్ణ	౧౪౪	
పానవిభ్రమ	౧౪౪	
ప్రమేహ	౨౩౫ మేహము	Gonorrhoea
ప్రమేహపిటక	౨౪౧ రాచకురుపులు	Carbuncle
పంచలక్షణనిదాన	౧ రోగమును తెలుసుకొను నుపాయములు	Pathology
పూర్వరూపం	౧౦ పుట్టబోవురోగమును తెలియజేయులక్షణము	Premonitory Symptoms
పాండు	౮౯ పాలిపోవుట	Anæmia
స్లీహాదర	౨౫౧ జ్వరబల్ల	Splenitis
పామా	౩౨౨ మూగగజ్జి	Eczema [ear
పూతికర్ణ	౩౯౧ చెవిలోదుర్వాసన	Foetid discharge from the
పీనస	౩౯౫ పడిశము	Pustula in the nose
ప్రతిక్యాయ	౩౯౯ పీనస	Catarrh or cold in the nose
పక్ష్యకోప	౪౩౭	Trichiasis
పక్ష్యకాత	౪౩౭ నెప్పవెంట్రుకలురాలుట	Ophthalmia Tarsi
పిత్తవిదగ్ధదృష్టి	౪౨౦	Night blindness
పలిత	౩౬౨ వెంట్రుకలు నెరియుట	Premature Grey Hair
బ		
బద్ధగుదోదర	౧౫౨	Intestinal obstruction
బాధిర్య	౩౮౯ చెవుడు	Deafness
భ		
భగందర	౩౦౬ లూటి	Fistula-in ano
భగ్న	౨౯౮ ఎముకలు విరుగుట	Fracture
భ్రమ	౧౧౮ తలతిరుగుట	Giddiness
మ		
మసూరిక	౩౪౫ మసూరిజాడ్యము	Smallpox and measles
మూత్రకృచ్ఛ	౨౨౦	Dysuria
మూత్రఘాత	౨౨౪	Retention of urine
మూర్ఛ	౭౮ మూర్ఛ	Swoon or fainting [or mole
మూఢగర్భ	౪౫౮ మూఢగర్భము	Arrest of foetal development

మేదోనిదాన	౨౪౫ దొందు	Obesity	
మధుమేహ	౨౪౧ మధుమేహము	Diabetes (mellitus)	
మూత్రజవృద్ధి	౨౬౨ అండవాయువు	Hydrocele	[tum
మేదోజవృద్ధి	౨౬౨ అండవాయువు	Inflammation of the scro-	
మషక	౩౬౪	Moles	10

య

యోనికంద	౪౫౬ } జన సేంద్రియవ్యాధులు	Vaginal poly-pus	
యోనివ్యాపత్	౪౫౧ }		
యకృద్దాల్బ్యదర	౨౫౧ కాజము పెద్దదగుట	Hepatitis	2

ర

రక్తజక్రిమి	౨౭ నెత్తురులో కలుగు పురుగులు	Blood-born worms	
రక్తపిత్త	౨౬ రక్తపిత్తము	Hæmorrhage	
రక్తగుల్మ	౨౧౪ రక్తగుల్మము	Symptoms of blood born	
రాజయత్న	౧౦౦ తుయరోగము	Phthisis	[gulma
రూప	౧౧ రోగమును తెలియజేయు లక్షణము	Symptomology	
రక్తాతిసార	౫౨ నెత్తురు బంక విరేచనములు	Dysentery	
రక్తార్శ	౭౧ నెత్తురుమూలము	Bloody piles	
రక్తజవృద్ధి		Hæmato-cele	
రక్తప్రదర	౪౪౭ రక్తమసము	Menstruation	7

ల

లింగార్శ		Tumours on the penis	10
----------	--	----------------------	----

వ

వల్మీకము	౩౫౪ పుట్ట బెరుగుట	Cancer	
వ్రణశోథ	౨౨౨ మేహపురుపులుగల వాపు	Inflammation of wound	
వాతరక్త	౧౨౯ వుష్టభేదము	Leprosy	
వాతవ్యాధి	౧౬౯ ఆశితివాతములు	Diseases of the nervous	
విద్రధి	౨౭౭ మేహపురుపులు	Abscess	[system
విసర్ప	౩౩౫ సర్పి లేక చలిది	Erysipelas	
విషూచిక	౭౭ కలరా లేక వాంతిభేది	Cholera	
విష	౪౭౩ విషము	Toxicology	
విషమజ్వర	౩౪ మనశ్శబ్దము	Malarial fever	
వృద్ధి	౨౬౨ పేగుజారుట	Hernia	
వాతజవృద్ధి	౨౬౨ అండరోగభేదము	Lordosis	
వంధ్యాత్వం *	౪౫౧ గొడ్డుమోతుతనము	Sterility	12

క్రిమిదంత	32౫ పండ్లుపుచ్చుట	Caries
కళవిదగ్ధదృష్టి	౪౨౦	Night blindness
	ఖ	
ఖలివర్ధన	32౪	Extra tooth
	గ	
గలగండ	౨౬౫	Goitre
గండమాల	౨౬౫ గండమాలావ్యాధులు	Bronchocele
గ్రంథి	౨౬౫	Cystic tumours or tubercle
గ్రహణీ	౬౦ గ్రహణీవ్యాధి	Muco-Enteritis
గుల్మ	౨౦౦ గుల్మము	Abdominal and other in- ternal Tumours
	చ	
చతుర్ధకజ్వర	3౬ చాతుర్ధకజ్వరము	Quartan fever
	ఛ	
ఛర్ది	౧౨౨ వాంతి	Vomiting
	జ	
జ్వర	౨౦ జ్వరము	Fever
జలోదర	౨౫3 జలోదరము	Ascites
జిహ్వరోగ	322 నాలుకయందువచ్చురోగములు	Disease of the tongue
	త	
తీలకాలక	3౬౪	Macule
తృతీయజ్వరం	3౬ వరుసజ్వరం	Tertian fever
తృష్ణ	౧33 దప్పి	Thirst
తాలరోగ	32౮ పెదవిరోగము	Disease of the palate
	ద	
దంతరోగ	32౨ పండ్లకుగల రోగములు	Disease of the teeth
దాహనిదాన	౧౫3 శరీరమున మంటలు	Burning of the skin
దంతహర్ష	32౬	Irritation in the tooth
దంతశర్కర	32౬	Yellow tooth
దంతనాడి	32౫	Wound in the Gum
	న	
నాడీవ్రణ	3౦3 నారిగుఱుపు	Guinea worm
నాసారోగ	3౯౫ నీససరోగము	Diseases of the nose
నాసాపరిశోష	3౯౮ ముక్కుకుక్కయెండిపోవుట	Dryness of the nose
నిమేష	౪3౫ రెప్పలుకొట్టుకొనుట	Blepharos parmeas

శ

శారీర వ్రణ	౨౮౯ శరీరమునందుగల వ్రణములు	Ulcer
శిరోరోగ	౪౩౯ తలనొప్పి	Headache
శూకదోష	౩౧౩ సవామేహము	Venereal diseases
శూల	౧౯౭ కడుపునొప్పి	Abdominal pain [Asthma
శ్వాస	౧౧౩ ఉబ్బిసము	Difficulty in breathing or
శోథ	౨౫౬ నంజు	Dedema
శ్లేషద	౨౭౪ బోదకాలు	Elephantiasis
శర్కర	౨౩౮ మూత్రమునయిసుకపడుట	Calculus
శుక్రమేహ	౨౩౮ శుక్ల నష్టము	Spermatorrhoea

స

సద్యోవ్రణ	౨౯౧ రాళ్లు మొదలగువానిచే కలుగు Wound	
	గాయము	
సన్నిపాతజ్వరం	౨౬ సన్నిపాతజ్వరము	Typhoid fever
సన్యాస	౧౩౮ అపస్మారభేదము	Apoplexy
స్వరభేద	౧౨౨ గొంతురాపిడి	Hoarseness of voice
స్తనరోగ	౪౬౪ చనురోగము	Diseases of the breast and
స్తన్యదృష్టి	౪౬౫ చనుబాలరోగము	faults of milk
సంతతజ్వర	౩౬ విషమజ్వరము	Continued fever
సతతజ్వర	౩౬ చలిజ్వరము	Remittent fever [diseases
సంప్రాప్తి	౧౪	The full development of the

హ

హలీమక	౯౪ నల్లకామెర్లు	Black Jaundice
హిక్కా	౧౧౩ ఎక్కిళ్ళు	Hiccup
హృద్రోగ	౨౧౭ గుండెవ్యాధి	Heart disease

క్ష

క్షత	౧౦౦ రొమ్ముపుండు	Chronic Inflammation of the lungs
క్షుద్రరోగ	౩౫౩ గోరుచుట్టు, తామర, మొదలగు చిల్లరరోగములు	Minor diseases

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

మా ధ వ క ర కృ త

మా ధ వ ని దా న ము

ఆ వృ తా త్ప ర్య స హి త ము

—❦—

ప ఙ్గా ల క్ష ణ ని దా న ము

ఓం నమః ప్రజాపత్యశ్వినభి ధన్వంతరి సుశ్రుత చరక వాగ్భట
ప్రభృతిభ్యో మహద్భ్యో గురుభ్యః॥

శ్లో॥ సమామి ధన్వంతరి మాదిదేవం
సురాసురై ర్వద్దిత పాదపద్మమ్ ।
లోకే జరారుగ్భయ మృత్యునాశం
దాతార మీశం వివిధౌషధీనామ్॥

మంగళాచరణము

ప్రణమ్య జగదుత్పత్తి స్థితిసంహారకారణమ్ ।

స్వర్గాపవర్గయో ద్వారం త్రైలోక్యశరణం శివమ్ ॥౧॥

శ్లో॥ యః క్షీరామ్బునిధే స్సృధాం సముదితాం గృహ్లాన్ స్వయం మాయయా
దేవేభ్యో వితరన్ దదా వమరతాం సమ్మోహయ ద్దానవాన్ ।
తత్పుత్ర్యా మధురాధరామృతరసం లభ్యా చ యో నిర్వృత
శ్రేష్ఠేయో మే నితరాం తనోతు సతతం స శ్రీనివాసో విభుః॥
ఆత్రేయ చరక సుశ్రుత వాగ్భట ముఖ్యాన్ భిషక్కులాచార్యాన్ ।
సత్వా తనోమి మాధవనిదాన వివృతిం రమాధవాచరతః॥
పూర్వాచార్యమతా న్యపి సానుభవం పరికలయ్య హృది శశ్వత్ ।
ఆధ్యాయ వివృణ్వత్ మే చరితార్థో భవతు బలవదుద్యోగః ॥

తాత్పర్యము॥ జగంబులకు సృష్టి స్థితి సంహారకుడును విహితాముష్మిక మోక్షరూపంబులైన
పురుషార్థములకు దాతయు సర్వలోకరక్షకుండు నగు పరమేశ్వరునకు వందనంబొనర్చెదను.

ఇతైః అంగున ఆయుర్వేదవిదగ్రేసరుడగు మాధవకరుం డను భిషగ్వరుండు రోగనిదానాదుల తత్వంబును చెలియఁగోరిన చికిత్సకులయం దనుగ్రహముగలిగి తా రచియింపఁ బూనిన గ్రంథము నిర్విఘ్నముగ నెరవేరుటకై స్వేచ్ఛదేవతానమస్కారరూపముగ మంగళంబొనర్చి శిష్యోపదేశార్థము గ్రంథాదియందు నిబంధించెను. ఇక్కడ నమస్కారార్థక మగు నమధాతువునకుఁ బ్రకర్షార్థకమైన ప్రశబ్దప్రయోగమువలన భక్త్యతిశయము నూచింపఁబడుచున్నది. కావున మిక్కిలి భక్తితో నమస్కరించి యని యర్థము, మంగళవాచకమైన శివశబ్దమును ప్రయోగించుటవలనఁ బ్రవక్తలకును శ్రోతలకును మంగళాశాసనం బొనర్పబడినది.

శ్రోతృసమాధానార్థము విషయాద్యనుబంధచతుష్టయమును దెల్పుట

శ్లో॥ నానాముసీనాం వచనై రిదానీం

సమాసత స్సద్భిషజాం నియోగాత్ ।

సోపద్రవారిష్టనిదానలిङ్గో

నిబధ్యతే రోగవినిశ్చయోఽయమ్॥ ౨॥

తా॥ ఉత్తములగు వైద్యులు గ్రంథమును జేయుమని న న్నాజ్ఞాపింపఁగా నేను బహుమహర్షులవాక్యములకు సమ్మతమై సర్వరోగలక్షణముల బోధించునట్టి రోగవినిశ్చయ (రోగముల నిర్ణయించు)గ్రంథమును రచించుచున్నాఁడను. ఇచ్చట “నానాముసీనాం వచనైః” అనుటచేతఁ దనగ్రంథము తపోమహిమచే సర్వసాక్షాత్కారముగల మహర్షి వాక్యసమ్మతమైనదిగావున ప్రమాణతమమనియును, “సమాసతః” అనుటచే మందబుద్ధులకును గ్రంథవిస్తరములేక సుఖబోధకమనియును, “సద్భిషజాం నియోగాత్” అనుటచే మహాపురుషులశాసనమే గ్రంథరచనకుఁ గారణముగాని సర్వపాండిత్యగర్వము గాదనియు స్వవినయావిష్కరణము నూచింపఁబడెను. ఉపద్రవమనగా దోషప్రకోపమువలన బుట్టు రోగముయొక్క వికారాంతరము; అరిష్టమనఁగా మరణమును నియతముగ నూచించు లక్షణము. నిదానమనఁగా రోగమునకుత్పత్తికారణములగు మిథ్యాహారవిహారాదులు, లింగ మనగా పుట్టినరోగమును చెలియఁజేయునది. అయ్యది “లింగ్యతే(జ్ఞాయతే) వ్యాధి రనేన” అను వ్యుత్పత్తిచేత (వ్యాధినిఁచెలియుటకు సాధనములైన) పూర్వరూప, రూప, ఉపశయ, సంప్రాప్త లని యర్థము. వీని లక్షణములు క్రింద నిరూపింపఁబడును. ఈగ్రంథమునకు ఉపద్రవారిష్ట నిదాన లింగములు విషయములనియు, వీనితో గ్రంథమునకు వాచ్యవాచకభావము సంబంధమనియు నెఱుంగునది.

గ్రంథప్రాశస్త్యము

శ్లో॥ నానాతన్త్రవిహీనానాం భిషజామల్పమేధసామ్ ।

సుఖం విజ్ఞాతుమాతంకమయమేవ భవిష్యతి॥ ౩ ॥

తా॥ అనేకఋషిమతములు అనేకవిధములుగ నుండును. వానిని సమన్వయముఁజేయుట మందాత్ములకు శక్యముగాదు. కావున సర్వఋషిమతములను సమన్వయించి సంగ్రహింపఁబడిన యీగ్రంథమే రోగస్వరూపమును సులభముగఁ చెల్పుటకు సాధనమగుచున్నది. ఇట్లునుటచే రోగజ్ఞానము ప్రయోజనమనియును, రోగస్వరూపమును చెలియఁగోరు చికిత్సకు లధికారులనియుఁ బ్రతిపాదింపఁబడెను.

వ్యాధిని దెలియుటకు నైదుపాఠములు

శ్లో॥ నిదానం పూర్వరూపాణి రూపాణ్యుపశయస్తథా ।

సంప్రాప్తిశ్చేఢీ విజ్ఞానం రోగాణాం పఞ్చధా స్మృతమ్ ॥౪॥

తా॥ నిదానము, పూర్వరూపము, రూపము, ఉపశయము, సంప్రాప్తి, అను నీయైదును రోగముందెలియుటకు సుపాఠము లగుచున్నవి. నిదానాదు లైదును సముదాయముగను వేర్వేరుగను వ్యాధిని బోధించునవి యగును. ఒకదానిచేతనే వ్యాధిస్వరూపము దెలియుచుండగా నితరములను ప్రతిపాదించుట యేల యనిన వానికన్నిటికిం బ్రయోజనములు వేర్వేరుగఁగలవుగావున నన్నిటిని జెప్పవలయును. అది యెట్లనిన: సుశ్రుతమునందు “సంక్షేపతః క్రియా యోగో నిదానపరివర్జనం” అనగా నాయా వ్యాధినిదానమును (ఉత్పత్తికారణములగు మిథ్యాహారవిహారాదులను) వర్జించుటచే నిదానమునకును, చరకమునందు “జ్వరస్యపూర్వరూపే లఘ్వశనమపశర్వణంవా” అనగా జ్వరమునకుం బూర్వరూపమండే లఘ్వాహారముగాని అపతర్పణము (లంకణము) గాని చేయువలయుననుటచే బూర్వరూపమునకును, చరకమునందు “హేతవః పూర్వరూపాణి రూపాణ్యల్పాని యస్య వై । నచతుల్యగుణో దూష్యా నదోషః ప్రకృతి ర్భవేత్ । నిమిత్తపూర్వ రూపాణాం రూపాణాం మధ్యమే బలే । సర్వసంపూర్ణలక్షణ స్సన్నిపాతజ్వరోఽసాధ్యః” ఈ మున్నగు వచనములచేత నిదానపూర్వరూపరూపములు ఎవ్వారికి నల్పములుగఁగలవో వానివ్యాధి సుఖసాధ్యమనియు, మధ్యమముగనుండిన కష్టసాధ్యమనియు, సమముగనుండిన సాధ్యమనియుం జెప్పటచేత రూపమునకును, చరకమునందు “గూఢలిజ్గం వ్యాధి ముపశయా నుపశయాభ్యాం పరిక్షేత” (అనగా వ్యాధిలక్షణములు జక్కగఁ దెలియనియపుడు ఉపశయముచేతను అనుపశయముచేతను దెలియవలయును) అనుటచే నుపశయమునకును, ప్రయోజనము దెల్పఁబడినది. సంప్రాప్తిని దెలియనియెడ పూర్వరూపాదులచేత వ్యాధి దెలియఁబడినను చికిత్సా విషయమై దేశకాల దేశప్రకృతి బలాదుల నెరుంగమి నిర్ణయము గలుగదు గావున సంప్రాప్తికిం బ్రయోజనముగలదు. ఈ చెప్పఁబడిన నిదానాదులై దింటికిని “నిర్దిశ్యతే (నిశ్చీయతే) వ్యాధి రనేన” (వ్యాధిని నిర్ణయించుటకు సాధనము) అను పుస్తకముచేత నిదాన మను సంజ్ఞ సామాన్యముగఁ గలుగుచున్నది. లేక, “నిర్దిశ్యయనిషేధయోః” అని యుండుటచేత, “నిశ్చీత్యదీయతే (ప్రతిపాద్యతే) అనేన వ్యాధిః” అను పుస్తకముచేత నిదాన మని యగుచున్నది. వ్యాధిని నిర్ణయించి తెల్పునట్టి సాధనంబని యర్థము. రెండుపక్షములయందును కరణరూపార్థమున ల్యుట్ ప్రత్యయమని భావము. విశేషవిధి వచ్చినప్పుడు నిదాన మనగా వ్యాధికి సుత్పత్తికారణములగు మిథ్యాహారాదులని యర్థము.

ని దా న ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ నిమిత్తహేత్వాంతనప్రత్యయోత్థానకారణైః ।

నిదానమాహుః పర్యాయైః . . . . . ॥

తా॥ సమానార్థకములగు నిమిత్త, హేతు, ఆయతన, ప్రత్యయ, ఉత్థాన, కారణ, అనుశబ్దములచేత నిదానము చెప్పబడుచున్నది. అనగా నీశబ్దములచేత నేయర్థము చెప్పబడుచున్నదో అయ్యది నిదానమని యెరుంగునది. లోకమునందు, “బుద్ధిః, ఉపలబ్ధిః జ్ఞానం” అను పర్యాయ పదములచేత తెలివి అను నర్థం బెట్లు బోధ్యంబై యుండునో, అత్యైతంబున నీశాస్త్రమునందు నిమిత్త, హేతు, ఆయతన, ప్రత్యయ, ఉత్థాన, కారణ, అను పర్యాయపదములచేత బోధ్యంబైనది నిదానమని వృద్ధవైద్యులు వ్యవహరించెదరు. పై జెప్పబడిన పర్యాయపదము లారిటిచేత బోధ్యంబై వ్యాధి జనించుటకుఁ దొల్లింటికారణమైనది నిదానంబని నిష్కృప్తంబైన భావము. ఈ పర్యాయశబ్దముల నేల చెప్పవలెననిన శాస్త్రమునందు వ్యవహరించుటకొఱ కని తెలియవలెను. ఇది సంక్షేపలక్షణము. “సేతిక ర్తవ్యతాకో రోగోత్పాదకహేతుర్నిదానం” అని కొందరు లక్షణమును జెప్పిరి. ఈ కారణముచే గల్గు వ్యాధికి నీరీతిగ చికిత్స జేయవలె నను జ్ఞానముతోఁగూడి వ్యాధిని కలుగఁజేయు హేతువు నిదానమని యర్థము. అట్టి హేతు వ నేకవిధము లగుచున్నది. అందు ఉపకల్పనీయాధ్యాయములో సన్నికృష్టమనియు, విప్రకృష్టమనియు, వ్యభిచారి యనియు, ప్రాధానిక మనియు, మొదట నాల్గు భేదములుగా. హరిచంద్రుఁడు విభజించియున్నాఁడు. వాతాదిప్రకోపమునకు రాత్రి, పగలు, ఋతువు, భోజనము, ఇవి సన్నికృష్టహేతువు లనియు, హేమంతఋతువులో వృద్ధి బొందిన శ్లేష్మము వసంతఋతువులో కఫరోగమును గలిగించుట విప్రకృష్టహేతువనియు, రుద్రకోపము జ్వరమునకు విప్రకృష్టహేతువనియుఁ జెలియవలయును. దుర్బల మగుటవలన వ్యాధిని బుట్టించుటకు సామర్థ్యము లేని హేతువు వ్యభిచారి యనఁబడును. ఈ యర్థమును “దోషాః అబలీయాంసో యదానుబద్ధన్తి న తదా వికారాభినిర్వృత్తిర్భవతి” అని చరకాచార్యులు వక్కాణించిరి. అనగా బలవంతములుగాని హేతువు లుండినయెడ వికారములు కలుగవు అని యర్థము. అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగమనియు, ప్రజ్ఞాపరాధమనియు, పరిణామమనియు, ప్రాధానికము మూడు తెరంగులై యుండునని కొందరు వచించెదరు. అందు అసాత్మ్యేంద్రియార్థసంయోగము ఆయోగమనియు, అతియోగమనియు, మిథ్యాయోగమనియు మూడువిధములు. ఆయోగ మనఁగా జీహ్వేంద్రియమునకు మధురాది రసములు జెలియకుండుట. అతియోగ మనఁగా అధికముగా ధోచుట. మిథ్యాయోగ మనఁగా చేదు వగరుగను, తీపు పులుసుగను దోచుట. ఈ రీతిగనే ఆయా యింద్రియములకు విషయంబులైన శబ్దస్పర్శాదుల నూహించుకొనవలెను. ప్రజ్ఞాపరాధమనఁగా మిథ్యాజ్ఞానము (ఒకటి మఱియొకటిగఁ దోచుట), పరిణామ మనఁగా ఋతుస్వభావమువలన బుట్టుచలి మొదలగు ధర్మములు కనుపించకుండుట. లేక అధికముగ నైనను విరుద్ధముగ నైనను దోచుట. మఱియు నిదానము, వాతాది ప్రకోపములకును, వ్యాధికిని, ఈ రెంటికిని హేతువగుటచే మూడువిధములుగ నున్నయది. అందు ఆయాఋతువులయందు బుట్టు మధురాదిరసములు, వాతాదిదోషములయొక్క చయ(స్వస్థానవృద్ధి) ప్రకోప (స్థానచలనము) ప్రశమ (సమత్వము)ములకు నిమిత్తములగుట వాతాదిప్రకోపహేతువు. మృద్భక్షణము (మన్నుదినుట) పాండురోగమునకు హేతు వగుట వ్యాధిహేతువు! “కషాయా మారుతం పిత్త మూషరా మధురా కఫం” (వగరురసముతోఁ జేరిన మృత్తు వాయువును, త్కారరసయుక్తమగు మృత్తు పిత్తమును, మధురరసయుక్తమగు మృత్తు కఫమును బుట్టించును) అను చరకాచార్యునివచనముచేత మృద్భక్షణముకూడ వాతాదిప్రకోపమునకే కారణంబగునని తెలియచున్నను

జేయుట, నేయి ద్రాగుట, ఇట్టి కారణముల చేతను, మంచు గురియు కాలమందును, ప్రాతః కాలమందును, భోజనానంతరమందును, వసంత రువునందును శ్లేష్మము ప్రకోపము నొందు ననియు వచించెను. ఈ శ్లోకముల మూటియందును జెప్పిన కారణములు వరుసగ వాతాది దోషత్రయమునకు బాహ్య హేతువు లనిభావము. అభ్యంతర హేతువులు దోష మనియు దూష్య మనియు రెండువిధములు. అందు ప్రకుపితమైనదోషము ప్రాకృతవైకృతాది భేదములచే ననేక విధములగుచున్నది. అందు వసంత రువునందు శ్లేష్మంబును, శరదృతువునందు పిత్తంబును, వర్ష రువు నందు వాతంబును, ప్రాకృతములు. వసంత రువునందు వాతపిత్తంబులును, వర్ష రువునందు పిత్త కఫములును, శరదృతువునందు వాతకఫంబులును వైకృతములగును. దీనికిం బ్రయోజనము సుఖ సాధ్యత్వాదులు. చరకాచార్యుడు “ప్రాకృత సుఖసాధ్యస్తు వసంతశరదుద్భవః” అని వచించెను. వసంతశరదృతువులందు బుట్టిన ప్రాకృతదోషము సుఖసాధ్యమని యర్థము.

మఱియు నాదోషము అనుబంధానుబంధ భేదములచే ద్వివిధంబు. అంధమబంధ్యము ప్రధానము. అనుబంధ మప్రధానము. చరకాచార్యుడు “స్వతంత్రోవ్యక్తలింగో యథోక్తసముత్థానోపశమోభవత్యనుబంధ్యః, తద్విపరీతలక్షణ స్త్వనుబంధః” అనివచించెను. యథోక్త ప్రకారము ఉత్పత్తియు శాంతియుగలిగి స్పష్టంబులగు చిహ్నంబులతోగూడి రోగమునకు ముఖ్య కారణంబై యుండు దోషము అనుబంధ్యమనియు, స్పష్టంబులుగాని చిహ్నములతో గూడి వ్యాధికి ముఖ్య కారణముగాక సహకారియై యుండు దోషము అనుబంధమనియు భావము. దీనికి ఫల మేమనఁగా దోషద్వయమునకు విరోధము లేకుండునటుల అనుబంధ్యమునకు విశేషముగ చికిత్సఁ జేయుట. మరియుఁ బ్రకృతి వికృతి భేదంబెట్లనిన, వాతరోగము వాతప్రకృతిగలవానికి కష్టసాధ్యమనియు, కఫప్రకృతిగలవానికి సుఖసాధ్యమనియు నెరుంగునది. ఈ యర్థమును చరకాచార్యుడు “నచ తుల్యగుణో దూష్యో న దోషః ప్రకృతిర్భవేత్” అని చెప్పెను. దూష్యంబులగు రసాదులను దోషంబులగు వాతాదులను ప్రకృతికి సమానగుణంబులుగాక విరుద్ధంబులై యుండి నచో అట్టివ్యాధులు సుఖసాధ్యంబు లని భావము. ఆశయాపకర్ష మువలన దృష్టాంతంబెట్లనిన, తమ తమస్థలములలోనుండు కఫాదులను వాయువు ఆయాశోశములలోనుండి వానిని దొలగించి మఱియొక స్థానంబునం జేర్చినప్పుడు అట్టి కఫాదిదోషంబులు రోగముల గలుగఁజేయును. ఇది ఆశయాపకర్ష ము వలనఁ జెప్పినది. ఈ యర్థమును చరకాచార్యుఁ డితేరంగున జెప్పెను. “ప్రకృతిస్థంయదా పిత్తం మారుతశ్లేష్మణః క్షయే । స్థానాదాదాయ గాత్రేషు యత్ర యత్ర ప్రసర్పతి । తదా భేదశ్చదాహశ్చ తత్ర తత్రానవస్థితః । గాత్రదేశే భవత్యస్య శ్రమో దార్పణ్యమేవచ” శ్లేష్మము క్షీణంబై నపుడు స్వస్థానముననుండు పిత్తమును వాతము చలింపఁజేసి శరీరమునం దొక్కచోట నిలువక యెచ్చుటెచ్చట వ్యాపించునో ఆయాస్థలములయందు పగులగొట్టినట్లు బాధయు, బడలికయు, దుర్బలత్వంబును గల్గునని యర్థము. ఇచ్చట ప్రకుపితంబైన వాతము స్వస్థాన ముననున్న పిత్తమును చలింపజేసి దానితో గూడి శరీరమున వ్యాపించుటచే భేదదాహాదిరూపమైన వ్యాధి జనించినదిగాన పిత్తము ఆశయాపకర్ష ము(స్వస్థానమునుండి యాకర్షణము)చే ననుబంధమైనది. అట్టియొక ప్రకుపితంబైన వాతమును శమింపఁజేయు చికిత్సనుజేయుట కర్షంబుగాని ధాహాదులచే

పిత్తము వృద్ధిబొందెనని భ్రమని పిత్తహరంబైన చికిత్సనుజేసినచో పిత్తక్షయముచే రోగాంతరమును గల్గించి రోగికి అపాయమును జేయునని భట్టారహరిచంద్రుండు చెప్పెను. మరియు గతివిశేషముచే దోషములకు భేదంబు లేట్లనిన, చరకాచార్యుండు వాతాది దోషములకు గతిభేదములను ఇవ్వి ధంబుగఁ జెప్పెను. “క్షయః స్థానంచ వృద్ధిశ్చ దోషాణాం త్రివిధా గతిః । ఊర్ధ్వం చా ధశ్చ తిర్యశ్చ విజ్ఞేయా త్రివిధా పరా । త్రివిధాచాపరా కోష్ఠశాఖామర్మాస్థిసంధిషు” వాతాదిదోషములయొక్క గతులు, క్షయ (తగ్గియుండుట) స్థాన (వృద్ధిక్షయములు లేక స్వస్థానమున నుండుట) వృద్ధి (అధికముగ నుండుట) అను భేదములచే మూడువిధంబు లగుననియు, ఊర్ధ్వముగను, క్రిందుగను, అడ్డముగను మూడువిధంబు లగుననియు, శాఖలు (రక్తాది ధాతువులు, త్వక్కులు) పీనియందును, కోష్ఠము (పేగు) నందును, మర్మములయొక్కయు అస్థులయొక్కయు సంధులయందును సంచరించుటచే మూడు విధంబులగుననియు భావము. మరియు “దోషాః ప్రవృద్ధా స్వస్థలిజ్ఞం దర్శయన్తి యథాబలం । క్షీణా జహతి స్వస్థలిజ్ఞం సమాస్వం కర్మ కుర్వతే” అని దోషములయొక్క క్షయాదిలక్షణములను వచించెను. దోషములు వృద్ధి నొంది స్వబలానుసారముగ రాక్ష్యాదిగుణముల జూపుననియు, క్షీణంబులై నచో దమతమ చిహ్నంబుల విడచుననియు, వృద్ధిక్షయములు లేక సమంబులై యున్నచో చలనము మున్నగు స్వకృత్యముల జేయుననియు భావము.

ఊర్ధ్వాదిగతిభేదముల చెలిసినందుకు ఊర్ధ్వగతమైన రక్త పిత్తమునంగు విరేచనముజేయించుటయు, అధోగత రక్తపిత్తమునందు వమనాద్యమును సేపించుటయుఁ బ్రయోజనము. ఈ యర్థమును చరకాచార్యుండు “ప్రతిమార్గంచ మరణం రక్తపిత్తే విధీయతే” అని వచించెను. రక్తపిత్త వ్యాధియందు దోషమునకుఁ బ్రతికూలముగఁ జికిత్సజేయుట యుక్తము. అనగా ఊర్ధ్వగతంబైనపుడు అధోమార్గముగ విరేచనంబును, అధోగతంబైనపుడు ఊర్ధ్వమార్గముగ వమనంబును జేయవలెననుట) వైద్యుండు దోషములయొక్క ఊర్ధ్వాదిగతిభేదముల నెరుంగక “విగేకః పిత్తహరాణాం” అను వచనము ననుసరించి పిత్తహరౌషధములలో విరేచనము శ్రేష్ఠంబనితలంచి రక్తపిత్త మధోగతమైన యపుడు విరేచనము జేయించి రోగికి నపాయమును గల్గించును గాన దోషములయొక్క ఊర్ధ్వాధోగతిభేదముల నగయుట ముఖ్యంబు. దోషములు తిర్యగ్గతంబులైనపుడు సంభవించు జ్వరాదిరోగముల యందు ఆయావ్యాధులకుం జెప్పిన రీతిగఁ జికిత్సచేయందగు.

మరియు వృద్ధి నొందినదోషములు ఒకప్పుడు కోష్ఠములను (ఆమాశయాదులను), ఒక్కతరిశాఖలను (రక్తాది ధాతువులు త్వక్కు) ఒకసమయమున మర్మాస్థిసంధులను వ్యాపించి పోటు, నొప్పి, మున్నగు బాధలఁ గల్గించును. ఇతైః అగున దోషములయొక్క ఆశయాదిగతిభేదముల చెలిసినందుకు చికిత్సాభేదముల నెరుంగుటయే ప్రయోజనంబని తెలియునది. ఆశయాదిగతిభేదముల ననుసరించి చికిత్సాభేదములను చరకాచార్యుం డివ్వి ధంబుగ నుడివెను “ఆమాశయగతే వాతే కఫే పక్వాశయా శ్రితే । రూక్షపూర్వోహితస్వేదస్నేహపూర్వస్తథై వచ ” వాతము ఆమాశయమునం జేరినపుడు రూక్షణపూర్వకముగ స్వేదనమును జేయుట యుక్తంబనియు, కఫము పక్వాశయమునం జేరినపుడు స్నేహనపూర్వకముగ స్వేదకృత్యమును జేయుట చితంబనియు భావము. మరియు, “సన్ధ

అట్టిమృద్యుత్వముచే ప్రకోపమునొందిన దోషములవలన పాండురోగ మేపుట్టునుగాని, అన్యవికారములు పుట్టవు. కాన మృద్యుత్వము పాండురోగ హేతు వని యర్థము. ఉభయహేతువు లెట్టులనిన “హస్త్యశోష్ణైర్గచ్ఛతశ్చాశ్చతశ్చ” అని వాతరక్తనిదానములో స్పష్టమగును! అచ్చట,

అశ్వాదిగమనము రోగమునకు కారణంబైన వాతప్రకోపమునకును, ద్రవరూపమైన రక్తమును పాదముల యందు ప్రసరింపజేయుటకును హేతువు. పైన చెప్పినరీతిగ వాతాదిప్రకోపమునకును, వ్యాధులకును కారణంబగుటంజేసి వ్యాధినిమాత్రము పోగొట్టఁజనదు. కాన వ్యాధిని, తత్కారణములగు వాతాదులను గూడ నశింపఁజేయు చికిత్స జేయవలెను. మఱియు నా హేతువు ఉత్పాదకమనియు, వ్యంజక మనియు రెండువిధములుగ నున్నది. అది యెట్టులనిన హేమంత ఋతువునందు బుట్టిన మధుర రసము కఫరోగమునకు సుత్పాదకహేతువనియు, అట్టి కఫమునకు వసంతఋతువులో నుండు సూర్యతాపము వ్యంజకహేతువనియు చెలిసికొనవలయును. వ్యంజక మనఁగా త్రేరేపించునది యని యర్థము. మఱియు, అట్టిహేతువు బాహ్యమనియు, అభ్యంతరమనియు రెండుచెరంగులుగ నున్నది. అందు ఆహారాచారకాలాదులు బాహ్యహేతువులు. దీనింగూర్చి త్రిజటాచార్యుడు “వ్యాయామాదపతర్పణాత్ప్రసతనాద్భంగాత్ క్షయాజ్ఞాగరాత్ వేగానాంచ విధారణా దతిశుచ శ్చైత్యాదణితాసతః । రూక్షక్షోభకషాయ తిక్తకటుకై రేభిః ప్రకోపం వ్రజే ద్వాయు ర్వారిధరాగమే పరిణతే చాన్నేఽపరా శ్లేపిచ॥” అని వచించెను. అనఁగా దేహపరిశ్రమము, ఉపవాసము, పడుట, విరుగుట, ధాతుక్షయము, మేలుకొనుట, మలమూత్రాదులను విడువక నిరోధించుట, మిక్కిలి దుఃఖి పడుట, శైల్యోపచారములఁ జేసికొనుట, మిక్కిలి భయపడుట, చమురులేని పదార్థములను, క్షోభకరపదార్థములను, వగరు, చేదు, కారము, ఈ రసములుగల పదార్థములను దినుట, యిట్టి కారణములచేతను, మేఘోదయకాలమందును, అన్నము జీర్ణమగునప్పుడును, అపరాజ్ఞాకాల మందును, వాతము ప్రకోపించు ననియు; “కట్యష్టాష్టవిదాహితీష్ణలవణక్రోధో పవాసాఽఽతప । స్త్రీసంపర్కతిలాతసీదధిసు రాశుక్తాఽఽరనాళాదిభిః । భుక్తేజీర్యతి భోజనేచ శరది గ్రీష్మే సతి ప్రాణినాం । మధ్యాహ్నేచ తథార్థరాత్రసమయే పిత్తం ప్రకోపం వ్రజేత్॥” అనగా కారము, పులుసు, వేడిచేయు పదార్థములు, విదాహి పదార్థములు, చురుకుగల పదార్థములు, ఉప్పు వీనిని విశేషముగ సేవించుట చేతను, కోపగించుట, ఉపవాసము చేయుట, యెండఁదిరుగుట, స్త్రీసంపర్కముచేయుట ఈ కారణములచేతను, నువ్వులు, అవిసె, పెరుగు, కల్లు, పుల్లనీళ్లు, గంజి మొదలగువానిని సేవించుటచేతను, భుజించిన యాహారము శీర్ణించుచుండగను, శరదృతువునందును, గ్రీష్మర్తువునందును, మధ్యాహ్నమందును, అర్ధరాత్ర మందును పిత్తము ప్రకోపించుననియు; “గురు మధుర రసాతిస్నిగ్ధ మధేతుభక్ష్యద్రవ దధి దిననిద్రాఽపూప సర్పిః ప్రపూరైః । తుహినపతనకాలే శ్లేష్మణస్సంప్ర కోపః ప్రభవతి దివసాదా భుక్తమాత్రే వసంతే” అనగా గురు పదార్థములను, మధురరసమును, చమురుగల పదార్థములను, పాలను, చెఱకురసమును, భక్ష్యములను, ద్రవపదార్థ ములను, పెరుగు మొదలగు పదార్థములను సేవించుట, పగటియందు నిదురించుట, అపూప భక్షణము

తంరసర క్తస్థస్సోన్యేద్యుః పిశితాశ్రితః । నాగ్నికర్మోపదేష్టవ్యం స్నాయు మర్మ
వ్రజేషుచ" అని చరకమునందు గానంబడియెడు. వాతాదిదోషము రసర క్తధాతువులయందు
శేరి, స స్తత(రేయింబవలు నెడలేకయుండు) జ్వరమునుగల్గించుననియు, మాంసమునశేరినపుడు, అన్యే
ద్యుష్కంబను జ్వరమును గల్గించుననియు, స్నాయువులను (నరములను) ఆశ్రయించిన వ్రణముల
యందును, మర్మస్థలములజనించినవ్రణములయందును అగ్నికర్మ జేయంజనదనియు భావము. ఇతైరం
గున వాతాదిదోషత్రయమునకు గతిభేదములు నిరూపింపబడియె.

మరియు నీదోషంబులు సామంబులనియు నిరామంబులనియు గెండుతెరంగులైయుండు. వాని
లక్షణములు గ్రంథాంతరమున నీరీతిగ గానంబడియెడు. ఊష్మణోల్బబలత్వేన ధాతు
మాధ్యమపాచితం । దుష్టమామాశయగతం రసమామం ప్రచక్షతే । ఆమేన
తేన సంయుక్తా దోషా దూష్యాశ్చ దూషితాః । సామా ఇత్యుపదిశ్యంతే యేచ
రోగాస్తదుభృవాః । ప్రోతోరోధబలభంశకౌరవాలసమూఢతాః । ఆలస్యా
పక్తినిష్ఠీవమలభేదాఽరుచిక్లమాః । లిజ్గం మలానాం సామానాం నిరామా
ణాం విపర్యయః । వాయుస్సామో విబద్ధాఽగ్నిసాద తద్దాన్త్రీకూజనైః । వేదనా
శోభనిస్తాదైః క్రమశోఽక్లాని పీడయేత్ । విచరేదుంగపచ్చాపి గృహ్లాతి కుపి
తో భృశం । స్నేహోద్యైర్వృద్ధి మాహ్నాతి సూర్యమేఘోదయే నిశి । నీరామో
విశదో చూఱో నిర్విబన్ధోల్పవేదనః । విపరీతగుణై శ్శాన్తస్సిన్ధైర్శాతి విశేషతః ।
దుర్గంధం హరితం శ్యావం పితృమమ్లం ఘ్నిరం గురు । అప్లికా కణ్ఠహృద్దాహ
కరం సామం వినిర్దిశేత్ । ఆతామ్రం పీత మత్యుష్ణం రసే కటుకమస్థిరం । పక్వంవి
గంధం విజ్ఞేయం రుచి పక్తృబలప్రదం । ఆవిలస్తస్థులస్తానః కణ్ఠదేశేఽవతిష్ఠతి ।
సామో బలాసోదుర్గంధః త్సుదుద్ధారవిబన్ధకృత్ । ఫేనవాన్విణ్ణితః పాణ్డూర్నిస్సారోఽ
గంధ ఏవ చ । పక్వస్స ఏవ విజ్ఞేయశ్చేదవాన్ వక్త్రీశుద్ధికృత్" జఠరాగ్నిబలహీనంబై
యుండుటంజేసి ధాతువులలో మొదలింటిదియగు రసధాతువు పక్వంబుగాక దుష్టంబై యామాశ
యమునొందినచో దానిని యామంబని వచించెదరు. అట్టి యామరసముతోగూడిన వాతాదిదోషం
బులును, రక్తేదిధాతువులును, దాన జనించినరోగంబులును, సామంబులని చెప్పంబడును. దోషములు
ఆమరసముతో గూడియుండునపుడు నాసాదిప్రోమాగ్ధములు నిరోధింపబడియుండుట, శరీ
రము బలహీనంబైయుండుట, శరీరము బరువైయుండుట, అలయిక, ఏమియుదోచకుండుట, పనుల
జేయుటయం దుత్సాహములేకుండుట, అజీర్ణము, నోటఉమ్మివెడలుట, మలము పక్వముగాక వెడ
లుట, అరోచకము, బడలిక ఈలక్షణములన్నియుకల్గును. ఆదోషములు నిరామయంబులై యున్న
పుడు పై జెప్పినగుణములకు విరుద్ధంబులై న గుణములుగల్గియుండును. అందు వాతము సామంబై
యుండునపుడు, మలబన్ధము, అగ్నిమాన్ద్యము, కునికిపాటు, ప్రేవులరచుట, నొప్పి, పోటు, మున్నగు
వేదనలు, శోభ, ఈగుణములన్నియు గానంబడును. అట్టి వాతము ప్రకోపమునొంది శరీరమునం
దెల్ల విశేషముగ వ్యాపించును. స్నేహోదికృత్యములచేతను, సూర్యోదయమునందును, మబ్బు

వ్యాపించియున్నప్పుడును, రాత్రికాలమునందును, విశేషముగ ప్రకాశించును. ఆమరహితంబైన వాతము విశదంబును, రూక్షంబును, మలబంధరహితంబును, స్వల్పంబులగు వేదనలతోగూడి నదియునై వాతమునకు విరుద్ధంబులగు గుణములు కల ఔషధాదులచేతను, స్నిగ్ధపదార్థముల సేవించుటచేతను శాంతినిొందును. సామంబైన పిత్తము దుర్గంధముతో గూడినదియు, పచ్చనిరంగు కల్గినదియు, లేక శ్యామలవర్ణము కల్గినదియు, నిశ్చలంబును, భారముగల్గినదియునై, పులిత్రేనుపులను, కంఠమునందును హృదయమునందును మంటను కల్గించును. ఇంచుక యెఱ్ఱనైన పచ్చనిరంగు కల్గి మిక్కిలియుష్ణంబైన కటురసముతోగూడి చంచలంబైన గంధములేకుండునది పక్వంబైన పిత్తము. అట్టిపిత్తము రుచిని జీర్ణ శక్తిని శరీరబలమును కల్గించును. సామంబైన కఫము దుర్గంధంబును, ఆకలిని త్రేనుపులను నిరోధించునదియు, కలుషంబును ఘనీభూతంబునై ఉమియునప్పుడు తంతువులబోలి కంఠమున జుట్టుకొనియుండును. ఆమములేని కఫము మరుగుతోగూడి పలచనై పొండువర్ణము (తెల్లనిరంగు) గల్గి గంధములేక విశదమైయుండును. అట్టి కఫము ముఖమును పరిశుద్ధముగ జేయుచుండునని పైన జెప్పిన స్లోకములకు భావము.

పై జెప్పినరీతిగ వాతాదిదోషత్రయమునకు సామత్వ నిరామత్వ భేదముల నెరుంగునది. దానికి సామంబులై యున్నపుడు, పాచన (పచింపజేయు) ఔషధములను బ్రయోగించుటయు, నిరామంబులై యున్నపుడు శమనాషధముల (వాతాదులను శమింపజేయు ఔషధముల) బ్రయోగించుటయు ప్రయోజనంబని తెలియం దగు.

మరియు నీ దోషములు పరస్పరసంసర్గముచేతనున్న తారతమ్య భేదముచేతనున్న (౬౨) ఆరువదిరెండు విధంబు లగును. వాని నిచ్చట విస్తరభీతిచే నుదహరించుటలేగుకావున అట్టి భేదములను సుశ్రుతమున దోష భేదవికల్పాధ్యాయమున జూచునది.

పైన జెప్పబడిన హేతువులయొక్కయు దోషములయొక్కయు భేదములు సులభముగ చెలియుటకై గెండు సంగ్రహశ్లోకములు గానంబడియెడు : “చత్వారో వ్యభిచారి దూర నికట ప్రాధానికత్వా త్పునాస్తేనాత్మ్యేన్ద్రియకార్థయుక్పరిణతి ప్రజ్ఞాపరాధాత్త్రిధా । రుద్దోఘోభయకారణాదపి తథా, ద్వా వ్యంజకోత్పాదకౌ । బాహ్యోఽభ్యంతరభేదతోపి కథితా హేతోః ప్రభేదా అమీ ॥ దోషస్య చ ప్రాకృతవైకృతాభ్యాం భేదోఽనుబంధ్యాదపిచాఽనుబద్ధాత్ । తథా ప్రకృత్యప్రకృతిత్వయోగాత్తథాఽఽశయాకర్షవశాద్గతేశ్చ॥” హేతువు (వ్యాధి జనించుటకు కారణము) తొలత వ్యభిచారి, సన్నికృష్ట, విప్రకృష్ట, ప్రాధానికంబులను భేదములచే నాల్గువిధంబులును, అసాత్మ్యేన్ద్రియార్థ సంయోగ పరిణామ ప్రజ్ఞాపరాధంబులను భేదములచే మూడు తెరంగులును, వ్యంజక ఉత్పాదక భేదములచే నిరుచెరంగులును, బాహ్యభ్యంతర భేదములచే గెండువిధంబులునై పైన జెప్పిన భేదములన్నిటిచే పదునాల్గు (౧౪) విధంబులై యుండుననియు; దోషములు ప్రాకృత వైకృత భేదములచే గెండువిధంబులును, అనుబద్ధ అనుబద్ధ భేదములచే గెండువిధంబులును, ప్రకృతి వికృతి భేదములచే గెండువిధంబులును, ఆశయాపకర్షణముచే నొక్కవిధంబును, “క్షయాస్థానంచ వృద్ధిశ్చ” అని చరకమున జెప్పినరీతిగ గతిభేదములచే తొమ్మిదివిధంబులునునై అన్నియుగలిసి పదునారు

(౧౬) భేదములు గల్గియుండుననియు భావము. ఇతైరంగున నిదానలక్షణము విశదముగ చెలుపబడియె.

పూర్వరూపలక్షణము

శ్లో॥ ... .. ప్రాగ్రూపంయేనలక్ష్యతే॥౧॥

ఉత్పిత్స రామయో దోషవిశేషేణానధిష్ఠితః

లిజ్జమవ్యక్తమల్పత్వాద్వ్యాధీనాం తద్యథాయథం॥౨॥

తా॥ స్వోత్పాదక హేతువులు గల్గియుండుటచేత సుత్పత్తినొంద సుద్యుక్తంబై వాతాదిదోష విశేషములచే జనించు కంపాదులయొక్క సంబంధములేని వ్యాధిని చెలియంజేయు శ్రమ మున్న గాగల చిహ్నములు ప్రాగ్రూపం (పూర్వరూపం) బనియు, ఆయావ్యాధులకు సంబంధించిన వాతాదిదోషములను మిగుల స్వల్పంబులై యుండుటచే నస్ఫుటంబుగ చెలియంజేయు చిహ్నములు విశేష పూర్వరూపంబనియు భావము.

పూర్వరూపము సామాన్యమనియు విశేషమనియు రెండువిధంబులు. అందు జ్వరాదివ్యాధులు జనించుటకు మున్న వాతాదిదోషములను రసాదిధాతువులను వృద్ధినొందెడు సమయమున జనించు ఆమము, అరతి, వివర్ణత్వము మున్నగునవి వాతాదిదోషములను చెలుపక సంభవించుటకు ద్యుక్తంబైన జ్వరాది రోగమాత్రములను చెలియంజేయు లక్షణములు సామాన్య పూర్వరూపమనందగు. దీని కుదాహరణము “శ్రమోరతిర్వివర్ణత్వం” ఇత్యాదులు జ్వరాది ప్రకరణములయందు స్ఫుటముగ చెలియును.

మఱియు, జ్వరాదిరోగములు జనించుటకు ముందు వాతాదిదోషవిశేషసంబంధమున మిగుల నూత్నముగ నూచించునట్టి చిహ్నములు విశేషపూర్వరూపమని యెరుంగునది. దీని కుదాహరణములు, జ్వరాది ప్రకరణములయందు, “జృమ్భాత్పర్థం సమీరణాత్, పిత్తాన్నయన యోద్ధాహః, కఫాదన్నారుచిస్తథా” ఇవి మున్నగుచోట్ల స్ఫుటంబుగ చెలియును. ఈయర్థమునే తత్ప్రాస్తవమనందు, “వ్యాధేర్జాతి ర్భూషా చ పూర్వరూపేణ లక్ష్యతే । భావః కిమాత్మకత్వచ్చ లక్ష్యతే లక్షణేన హి” అని జెప్పియున్నది. వ్యాధి జనించుటకు ద్యమించినదనియు, సంభవించబోవు వ్యాధి ఇయ్యది యనియు చెలుపునది సామాన్య పూర్వరూపమనియు, వ్యాధిస్వభావమును, జనింప సుద్యుక్తంబైన వ్యాధియొక్క వాతాదిదోషభేదములను చెలుపు జృంభాది (ఆవలింతలు మొదలగు) చిహ్నములు విశేషపూర్వరూపంబనియు భావము. మరియు “పూర్వరూపంనామ యేన భావివ్యాధి విశేషో లక్ష్యతే నతు దోషవిశేషః” అని పరాశరుడు సామాన్యపూర్వరూపలక్షణమును జెప్పెను. మరియు సుశ్రుతుండు, “విశేషాత్తు జృంభాత్పర్థం సమీరణాత్ । పిత్తాన్నయనయో ద్ధాహః కఫా దన్నారుచిస్తథా” అని జ్వరమునకు విశేషపూర్వరూపములను జెప్పెను. వాతజ్వరము జనించుటకుమున్న ఆవలింతలు అధికముగ గల్గుననియు, పిత్తజ్వరముగల్గుటకు మున్న కన్నులయందు మంటజనించుననియు, కఫజ్వరము జనించుటకుమున్న అన్నమునందు అరుచి కల్గుననియు భావము. మరియు, రాగల జ్వరాదివ్యాధి మాత్రమును

అస్ఫుటముగ నూచించు శ్రమాదులు సామాన్య పూర్వరూపము లనియు, జనించబోవు జ్వరాదివ్యాధులకు వాతాదిభేదముల మాత్రము అస్ఫుటముగ దెలియం జేయు జృంభాదులు విశేష పూర్వరూపంబు లనియు ముఖ్యార్థము. అస్ఫుటంబులైన వాతాదిదోషములచే జనించిన జ్వరాదులను దెలియంజేయు లక్షణము విశేషపూర్వరూపంబనియు, వాతాదిజ్వరభేదములను స్ఫుటముగ దెలియంజేయునది రూపమనియు నీరెంటికిని భేదము నెరుంగునది.

మరియు రాబోవు వ్యాధిని అస్ఫుటముగ దెలియంజేయునది పూర్వరూపమనియు, తత్కాలమున గల్గియుండు వ్యాధిని స్ఫుటముగ దెల్పునది రూపమనియు నీరెంటికిని బరస్పరభేదములను కొందరు వచించెదరు. ఇవిధంబుగ బూర్వరూపము నెరుంగునది.

రూపలక్షణము

శ్లో॥ తదేవ వ్యక్తతాం యాతం రూపమిత్యభిధీయతే ।

సంస్థానం వ్యంజనం లింగం లక్షణం చిహ్నమాకృతిః ॥౭॥

తా॥ పై జెప్పబడిన పూర్వరూపము స్ఫుటముగ గానంబడినచో నయ్యది రూప మనం జను. అట్టి రూపము ఈ శాస్త్రమునందు సంస్థానం, వ్యంజనం, లింగం, లక్షణం, చిహ్నం, ఆకృతి, అను నీ యారు పర్యాయపదములచే వ్యవహరింపంబడునని భావము.

ఇచ్చట పూర్వరూపములు జనించినతోడనే సంపూర్ణ లక్షణములతో గూడి జనించిన రోగముల స్వరూపమును దెల్పునది రూపముగాన పూర్వరూపలక్షణమును జెప్పినపిదప సంప్రాప్తి లక్షణమును జెప్పట యుక్తంబైనను వ్యాధి యిట్టిది యని స్పష్టముగ దెలియుటకై దొలుత రూపలక్షణమును జెప్పెనని యెరుంగునది. మరియు నా యావ్యాధులకు జెప్పియుండు పూర్వరూపములలో గొన్ని యైనను అన్నియు గలిసియైనను స్ఫుటముగ గానంబడినచో నయ్యది రూపమనందగు. అందు బూర్వరూపము లన్నియు వ్యక్తంబులై యున్నచో “పూర్వరూపాణి సర్వాణి జ్వరోక్తా న్యతిమాత్రయా । యం విశంతి విశత్యేనం మృత్యుర్జ్వరపురస్సరః” అను చరణోక్తి ప్రకారము జ్వరాదిరోగము లసాధ్యంబు లగుననియు, కొన్నియే గల్గియున్నయెడ సుఖసాధ్యంబు లనియు నెరుంగునది. ఈ యర్థమునే కొందరు “ఉత్పన్నవ్యాధిభోధకమేవ లింగం రూపం” అని వచించిరి. ఉత్పత్తి నొందిన వ్యాధిని భోధించునదియే రూపంబని యర్థము. మరియు “తదేవ” అనునట్టి ఏవకారముచేత పూర్వరూపము వ్యక్తంబైన (స్ఫుటముగ గానంబడిన) చో రూపమగును గాని, నిదానాదులు రూపము కావని తాత్పర్యము. ఇతైరంగున రూపలక్షణము నెరుంగునది.

ఉపశయలక్షణము

శ్లో॥ హేతువ్యాధి విపర్యస్త విపర్యస్తార్థకారిణాం ।

బౌషధాన్నవిహారాణా ముపయోగం సుఖావహం ॥౮॥

విద్యా దుపశయం వ్యాధే స్సహి సాత్మ్యమితి స్మృతః ॥

తా॥ వ్యాధిజనించుటకుఁ గారణంబైన నిదానమునకును జ్వరాదిరోగములకును విరుద్ధంబులగు హేతికి మున్నుగాగల బౌషధములయొక్కయు అన్నములయొక్కయు వాడేహమనస్సంబంధము లగు వ్యాధ్యామాది (దేహపరిశ్రమమున్నుగాగల) విహారములయొక్కయు, శరీరమునకు సుఖకరం బైన ఉపయోగంబును, పైనజెప్పిన హేతువు (నిదానము) లకును వ్యాధులకును విరుద్ధములు గాకు

న్నను, అట్టి హేతువ్యాధులకు విరుద్ధంబైన వ్యాధిశమన (వ్యాధినిశమింపఁజేయుట) రూపకార్యమును జేయునట్టి బౌషధాఽన్న విహారముల నుపయోగించుటయు ఉపశయంబని జెప్పబడును. అట్టి యుపశయమే వ్యాధికి సాత్మ్యంబనియు జెప్పబడును.

గ్రన్థాంతరమునందు, “దేశానా మామయానాఞ్చ విపరీతగుణం గుణైః । సాత్మ్య మిచ్ఛన్తి సాత్మ్యజ్ఞా శ్చేష్టితఞ్చాద్యమేవచ॥” అని యున్నది. దేశములకును వ్యాధులకును విరుద్ధంబులగు గుణములుగల బౌషధాహారవిహారాదులు, క్రమముగ దేశసాత్మ్యమనియు వ్యాధిసాత్మ్యమనియు వైద్యులు వచించెదరని భావము.

మరియు, ఇచ్చట హేతువ్యాధులకు వెవ్వేరుగనైనను రెంటికైనను విరుద్ధగుణంబులైన బౌషధాహారాదులని యర్థము జెప్పటచేత, హేతువిపరీత కరంబులును, వ్యాధి విపరీతకరంబులును హేతువ్యాధివిపరీతకరంబులును, హేతువిపరీతార్థకరంబులును, వ్యాధివిపరీతార్థకరంబులును, హేతువ్యాధి విపరీతార్థకరంబులు నగు బౌషధాన్న విహారములను శరీరమునకు వ్యాధినివృత్తి రూపంబైన సుఖము జనించునట్లుపయోగించుట ఉపశయంబనియు, వ్యాధిసాత్మ్యంబనియు జెప్పబడునని ముఖ్యతాత్పర్యము. మరియు, “సుఖానుబంధోయో హేతుర్వ్యాధ్యాధి విపరీతకః । దేశాదికశ్చోపశయో జ్ఞేయోఽనుపశయోఽన్యథా॥” (సుఖకరం బులై హేతువ్యాధులకు విపరీతంబులైన దేశకాలాదులు ఉపశయంబనియు, హేతువ్యాధుల కను గుణంబులైన దేశకాలాదులు అనుపశయంబులనియు జెప్పబడును.) అనునట్టి గ్రన్థాంతర ప్రమాణ మునుబట్టి ప్రకృతమాలమున, “బౌషధాఽన్న విహారాణాం” అనుపదము దేశకాలాదుల కుప లక్షణంబని యెరుంగునది. మరియు “సుఖావహః” అను పదమునకు వ్యాధి నివృత్తిరూపంబైన సుఖమును గల్గించునది, అని యర్థము జెప్పటచేత తాపము, దప్పి, మొదలగు గుణములతో గూడిన జ్వరాదులయందు శీతలజలపానము (చన్నిళ్లు ద్రాగుట) మున్నగునవి తత్కాలమున తాపము, దప్పి మొదలగును బాధల నివర్తింపఁజేసి సుఖము గల్గించినను వాధిని శమింపఁజేయునవి కావుగాన శీతజలపానాదులు జ్వరాదివ్యాధుల కుపశయంబులు గావని యెరుంగునది. విహారంబులన, వాక్కు దేహము మనస్సు ఈ మూడిటికి సంబంధించిన దేహపరిశ్రమము, స్త్రీసంపర్కము, జాగరణము, అధ్యయనము (చదువుట), గానము, సంభాషణము మున్నగు చేష్టావిశేషములని యెరుంగునది.

హేతువిపరీతాదుల కుదాహరణము లెట్లనిన: శీతకఫములచే జనించిన జ్వరాదులయందు శీత కఫములకు విరుద్ధంబులైన ఉష్ణగుణముగల కుంఠ్యాదులను సేవించుటయు, శ్రమముచే జనించిన జ్వరము నందు శ్రమహారంబైన మాంసరసముతోగూడిన యన్నమును భుజించుటయు, పవలు నిదురించుటచే గల్గిన రోగమున రాత్రియందు నిదురమేల్కొంచుటయు గ్రమముగ హేతువిరుద్ధంబులైన బౌష ధాన్న విహారంబు లగును. “శీతేనోష్ణకృతా రోగా శమయన్తి భిషగ్విదః । యేచ శీతకృతా రోగా స్తేషాముష్ణం భిషజ్జితం॥” అని గ్రన్థాంతరమున నుండుటచేత, ఉష్ణముచే జనించిన రోగంబులకు శీతంబులగు బౌషధాదులచేతను, శీతలముచే జనించిన వ్యాధులను ఉష్ణంబులైన బౌషధాదులచేతను శమింప దగునని భావము.

మరియు, అతిసారమునందు చిరుబొద్ది మొదలగు బౌషధంబులును, విషమునకు దిరిసనము న్ను, కుష్ఠవ్యాధియందు చండ్ర నుపయోగించుటయు వ్యాధివిపరీతంబులైన యౌషధములు. ఇచ్చట

దోషము నపేక్షించకయే, బౌద్ధప్రభావముచేత వ్యాధి నివర్తించుననిభావము. అతిసారమునందు స్తంభనకరంబులగు మధురాహారములు వ్యాధివిపరీతంబైన యన్నము, ఉదావర్తవ్యాధియందు ప్రవాహము (ముక్కుట) వ్యాధివిపరీతంబైన విహారమునగును.

మరియు, వాతముచే జనించిన శోఫయందు వాత శోఫల రెంటిని హరించు దశమాలముల సేవించుటయు, వాత కఫములచే నిజంచిన గ్రహణీరోగమునందు తక్రము (మజ్జిగ) నుపయోగించుటయు, స్నిగ్ధపదార్థముల సేవించుటచేతను పవలునిదురించుటచేతను జనించిన తంద్ర (కునికిపాటు) యందు రాత్రి నిదురపేల్కొంచుటయు వరుసగా హేతువ్యాధులు రెండిటికిని విరుద్ధంబులైన బౌద్ధాన్న విహారంబులు. మరియు “జ్వరేచై వాతీసారేచ యవాగూ స్సర్వదా హితా” అని సుశ్రుతుండు జెప్పెను. గాన జ్వరమునందు యవాగువు నుపయోగించుట యుక్తము. వాతముచే జనించిన జ్వరమునందు అట్టి యవాగువును ఎల్లపుడు ఆహారముగ నుపయోగించినచో నుష్ణవీర్యముచే వాతమును, ప్రభావముచే జ్వరమును హరించునని యెరుంగునది.

హేత్వాదివిపరీతార్థకరంబు లెట్లనిన; పితృప్రధానంబై పాకావస్థనొందుచుండు వ్రణ శోఫమునందు పితృవృద్ధికరంబులైన ఉష్ణవీర్యద్రవ్యముల జేర్చి కట్టుగట్టుటయు, పితృవ్రణమునందు విదాహకరంబులైన యన్నాదుల భుజించుటయు, వాతముచే జనించిన యున్మాధమునందు వాతమును వృద్ధి నొందించు త్రాసనంబును (భయపరచుటయు) వరుసగా హేతువిపరీతార్థకంబులైన బౌద్ధాన్న విహారము లగును.

మరియు, వమనరోగమునందు వమనకరంబైన మ్రంగకాయ నుపయోగించుటయు, అతిసారమునందు విరేచనకరంబైన కరక్కాయ నుపయోగించుటయు, వమనవ్యాధియందు వమనముజేయుటకై యూర్ధ్వముగ డోకుకొనుటయు, క్రమముగ వ్యాధివిపరీతార్థకరంబులైన బౌద్ధాన్న విహారంబులని యెరుంగునది. ఇచ్చట పితృముచే జనించిన వ్రణ శోఫ మొదలగు వ్యాధుల యందు పితృవృద్ధికరంబులైన ఉపనాహము (కట్టుగట్టుట) మున్నగు జీతిత్వజేసినను బౌద్ధ ప్రభావముచేత పిత్రాదిహేతువులకు విరుద్ధంబగు తచ్చమనరూపంబైన కార్యమును జేయును గాన హేతువిపరీతార్థకరంబులనియు, పైన జెప్పినరీతిగనే వమనాదివ్యాధుల కనుకూలంబైన మ్రంగకాయ మొదలగువానిని సేవించినను ప్రభావముచే వమనాదివ్యాధులకు విరుద్ధంబైన తచ్చమనరూపవిరుద్ధకార్యమును జేయుటంజేసి వ్యాధివిపరీతార్థకరంబు లనియు లక్షణసమన్వయము నెరుంగునది.

హేతువ్యాధుల రెంటికిని విపరీతార్థకరంబు లెట్లనిన: నిష్పచే గాలినచోట ఉష్ణగుణంబైన అగరు మొదలగు బౌద్ధములను పూయుటయు, విషమునకు విషమును ప్రయోగించుటయు హేతు వ్యాధులకు విపరీతార్థకంబులైన బౌద్ధములు. మద్యపానముచే జనించిన మదోత్థయమునంగు మదమునుగల్గించు మద్యమును పానముజేయుటయు, వ్యాయామము (దేహపరిశ్రమము)చే జనించిన సంఘాతవాతమునందు, జలప్రతరణము (నీటియందీతగొట్టుట) మున్నగు వ్యాయామమును జేయుటయు గ్రమముగ హేతువ్యాధులకు విపరీతార్థకరంబులైన అన్నవిహారంబులని యెరుంగునది.

ఇచ్చట అగ్నిదగ్ధమునందు హేతువైన అగ్నికిని, దాన జనించిన వ్రణమునకును అనుకూలంబైన అగరు మొదలగునవి ప్రభావముచేత అగ్నికిని దానజనించిన వ్రణమునకును విరుద్ధంబైన తచ్చమనరూపకార్యమును జేయుటంజేసి హేతువ్యాధి విపరీతార్థకరంబులైన బౌద్ధము

లని లక్షణసమన్వయము. ఇతరంగుననే అన్నవ్యాయములయందును లక్షణసమన్వయము నెరుంగునది. మరియు “ఉపశయః పునర్హేతువ్యాధివిపరీతానాం విపరీతార్థకారిణా మామథా హారివిహారిణా ముపయోగ స్సఖానుబంధః” అని చరకాచార్యుండు ఉపశయలక్షణమును జెప్పెను. ఇవిధంబుగ నుపశయలక్షణము నెరుంగునది.

అ ను ప శ య ల ళ్ల ణ ము

శ్లో॥ విపరీతోఽనుపశయో వ్యాధ్యసాత్మ్యాభిసంజ్ఞితః ॥౯॥

పై నజెప్పిన ఉపశయమునకు విరుద్ధలక్షణంబై శరీరమునకు వ్యాధివృద్ధి (వ్యాధిని వృద్ధి నొందించుట) రూపంబైన దుఃఖమును గల్గించు బౌషధాన్నవిహారిణులు అనుపశయం బనియు వ్యాధ్యసాత్మ్యంబనియు జెప్పబడును. ఈ అనుపశయము వ్యాధిని వృద్ధి నొందించును గాన నిదానములో సంతర్భూతంబగుటంజేసి నిదానాదులై దిటికంటె వేరుగ జెప్పబడవలెను. కనుకనే “విజ్ఞానం రోగాణాం పశ్యథా స్మృతం” అను వాక్యము సంగతం బయ్యె నని యెరుంగునది. మరియు “గూఢలిజ్గం వ్యాధి ముపశయాఽనుపశయాభ్యాం పరీక్షేత” అను చరకవచనము ననుసరించి మిక్కిలి గూఢంబులైన లక్షణములు గల్గి తెలియబడకుండు వ్యాధిని ఉపశయాఽనుపశయముల రెంటిచే చెలిసికొనుట యావశ్యకము గాన దానికొఱకు అనుపశయ లక్షణము జెప్పబడియెనని యెరుంగునది.

సంప్రాప్తి లక్షణము

శ్లో॥ యథాదుష్టేన దోషేణ యథాచాఽనువిసర్పతా ।

నిర్వృత్తిరామయస్యాసౌ సమ్ప్రాప్తి ర్హృతిరాగతిః ॥౧౦॥

తా॥ మరియు నాయాప్రకరణములయందు జెప్పినరీతిగ దుష్టంబయి శరీరమునం దుద్ధావృత్తిగ మనభేదములు గలిగి వ్యాపించు వాతాదిదోషములచేత జ్వరాదివ్యాధులు జనించుటయే సంప్రాప్తి యని జెప్పబడును. ఈ సంప్రాప్తి యీ శాస్త్రమునందు జ్ఞాతియనియు అగతియనియు పర్యాయపదములచే వ్యవహరింపఁ బడునని యెరుంగునది. వీనికి సుదాహరణము జ్వరాదిప్రకరణములయం చెరుంగునది. అట్లులనిన, “దోషాహ్యమాశయాశ్రితాః । బహిర్నిరస్య కోష్ఠాగ్నిం జ్వరదాస్యై రసానుగాః । స్వేదావరోధస్సంతాపస్సర్వాజ్గ్రగ్రహణం తథా॥ యుగపద్యత్రరోగేచ సజ్వరోవ్యపదిశ్యతే” ప్రకుపితంబులైన దోషములు ఆమాశయమున చేరి కోష్ఠమునందలి యగ్నిని బయలుపెడలించి రసధావుతో గూడి జ్వరమును గల్గించును. మరియు శరీరమున జెమటబాడమకుండుట, సర్వావయవములయందు సంతాపము, అగ్ని మాంద్యము ఈగుణములన్నియు సమకాలమునం జేవ్యాధియందుండునో అట్టిరోగమును జ్వరంబని యెరుంగవలెనని అర్థము. ఇచ్చట దోషములు ప్రకుపితంబులై యామాశయమునజేరి యగ్నిని బయలుపెడలించినచో నయ్యది స్వేదమును శరీరమున పెడలనీయక శరీరమునందెల్ల సంతాపమును గల్గించుట జ్వరసంప్రాప్తియని లక్షణసమన్వయము నెరుంగునది.

శ్లో॥ సజ్వ్రో వికల్పప్రాధాన్యబలకాలవిశేషతః ।

సా భిద్యతే యథాఽతైవ వక్ష్యంతేఽష్టా జ్వరాః ॥౧౧॥

తా॥ మరియు సంఖ్య, వికల్పము, ప్రాధాన్యము, బలము, కాలము, అనువాని విశేషములచేత పైనజెప్పిన సంప్రాప్తి యొరువిధములుగ భేదముగల్గి యుండును. అదియెట్లులనిన: ఈ క్రింద, జ్వరము అనిమిదివిధములని చెప్పినదాని నెరుంగునది. ఇచ్చట, వాతాదిదోషత్రయముచే మూడువిధంబులు గను, దోషద్వయ సంస్కరముచే మూడువిధంబులుగను, సన్నిపాతముచే నొకవిధంబుగను, ఆగంతు భేదముచే నొకవిధంబుగను, అన్నియుగలసి జ్వరములు ఎనిమిది విధములుగ నుండును గాన నాయా భేదముల ననుసరించి సంప్రాప్తి గూడ భిన్నంబై యుండునని భావము. ఇవివిధంబుగనే “పఞ్చకాసాః” (కాసము లైదువిధములు) “పఞ్చశ్వాసాః” (శ్వాసము లైదువిధములు) “అష్టా గుల్మ్యాః” (గుల్మములు ఎనిమిదివిధములు) అనునవి మొదలగుస్థలములయందు సంఖ్యావిశేషముచే సంప్రాప్తి భేదముల నెరుంగునది.

వికల్ప లక్షణము

శ్లో॥ దోషాణాం సమవేతానాం వికల్పాంశాంశకల్పనా॥

తా॥ జ్వరాదిరోగములలో నెద్దానియందైనను ఒకటిగ జేరియుండు వాతాదిదోషములయొక్క నూత్యైంశములను ఊహచే గల్పించుట వికల్పకంబని యెరుంగునది. అది యెట్లులనిన: రూక్షత్వము, శీతత్వము, లఘుత్వము, విశదత్వము మున్నుగాగల గుణములతోగూడిన వాతమును, అట్టిగుణములుగల కషాయరసము రాత్యైదిగుణాంశములన్నింటిచే వృద్ధి నొందించుననియును, రాత్యము శైత్యము లాఘవము అనునీగుణములమూడిటిచేత చిత్తికూర వాతమును వృద్ధి నొందించు ననియును, రాత్యు శైత్యగుణములచే జెఱవ వాతమును వృద్ధి నొందించుననియును, రాత్యగుణముచే మధ్యము వాతమును వృద్ధి నొందించుననియును, వాతవృద్ధియందు దానికి నిదానంబైన వస్తుగుణములను బట్టి రాత్యైదిగుణాంశములయొక్క కల్పనాభేదముల ననుసరించి సంప్రాప్తిగూడ భిన్నంబై యుండునని యర్థ విశేషము నెరుంగునది. ఈ యర్థమును సుశ్రుతుం డితైరంగున జెప్పెను: “సర్వైర్వావై (ప్రీ)భిర్వాపి ద్వాభ్యా మేకేన వా పునః । సంసర్గే కుపితః క్రుద్ధం దోషం దోషోఽనుధావతి॥” ఒకవ్యాధియందు వాతాదిదోషములు గలిసియున్నపుడు అన్నిగుణములచే నైనను లేక మూడుగుణములచేనైనను ప్రకోపమునొందిన దోషమును పైనచెప్పినరీతిగనే ప్రకుపితంబులైన యితర దోషముల ననుసరించి శరీరమున వ్యాపించునని భావము. ఇతైరంగుననే తక్కిన పితృశ్లేష్మముల గండిటికిని వికల్పము నెరుంగునది.

ప్రాధాన్య లక్షణము

శ్లో॥ స్వాతన్త్ర్యపారతన్త్ర్యాభ్యాం వ్యాధేః ప్రాధాన్య మాదిశేత్॥౧౬॥

తా॥ మరియు, జ్వరాదిరోగములయందు ఇతరరోగములు సంక్రమించినపుడు వ్యాధులయొక్క స్వాతన్త్ర్యమును పారతన్త్ర్యమును బట్టి వ్యాధియొక్క ప్రాధాన్యము నెరుంగునది. స్వతంత్ర (ముఖ్య)ముగనుండు వ్యాధి ప్రధానంబనియు, పరతంత్రముగనుండు (ముఖ్యముగాకుండు) వ్యాధి అప్రధానంబనియు నెరుంగవలెనని భావము. ఇచ్చట ప్రధానంబైన వ్యాధి అనుబంధ్యమనియు, అప్రధానంబైనది అనుబంధ మనియు భేదము నెరుంగునది. మరియు వ్యాధిప్రాధాన్యమును బట్టి సంప్రాప్తి భేదమును జెప్పినచో దానికి బ్రతియోగి (విరోధి) యగు అప్రాధాన్యము

ననుసరించిన సంప్రాప్తిభేదముగూడ ఉక్తప్రాయముగాన “సంఖ్యా వికల్ప ప్రాధాన్య” అని మూలమున జెప్పబడియె.

బ లా ౭ బ ల ల త్త ణ ము

శ్లో॥ హేత్వాదికార్యైవయవై ర్బలాబలవిచక్షణం॥

తా॥ మరియు నాయావ్యాధులకు జెప్పియుండు నిదాన పూర్వరూప రూప ఉపశయ ములలో నొక్కొక్కదానియొక్క లక్షణములన్నియు గానంబడినచో వ్యాధి బలవృద్ధిబనియు, కొన్నియే కనబడినచో వ్యాధి బలహీనంబనియు గ్రమముగ నెరుంగవలెనని యర్థము. ఏ వ్యాధికి ఏవేవి నిదానముగ జెప్పియుండునో అవియన్నియు గలిగియుండునెడ ఆ రోగము బలవంతం బనియు, వానిలో గొన్నిమాత్రమున్నయెడ బలహీనంబనియు భావము. ఇతైరంగుననే పూర్వ రూపమునుగూడ నెరుంగునది. మరియు వ్యాధికి జెప్పియుండు లక్షణము లన్నియు స్ఫుటముగ దెలియుచున్నచో బలవంతమనియు, కొన్నియే కనబడినచో బలహీనంబనియు రూపముచేతనున్న, సంపూర్ణంబులగు సంతర్పణాదులచేతను దేహమునకు సుఖముగల్గునెడ బలవంతమనియు, కొన్నిటిచేతనే సుఖము గల్గెనేని బలహీనంబనియు ఉపశయముచేతనున్న వ్యాధిబలా౭బలముల నెరుంగునది. అట్టి బలా౭బలవిశేషముచేత గూడ సంప్రాప్తి భిన్నంబై యుండునని యెరుంగునది.

కా ల ని ర్ణ య ము

శ్లో॥ న క్తం దినర్తు భుక్తాంజై ర్వాధికాలో యథామలం॥౧౩॥

తా॥ మరియు రాత్రి పవలు వసంతాది ఋతువులు భోజనము పీనియొక్క అంశముల (నూత్నభాగముల) చేత ఆయాదోషముల ననుసరించి వ్యాధియొక్క వృద్ధిక్షయములకు హేతు వైన కాలము నెరుంగవలెనని భావము. దీని కుదాహరణంబెట్లు తీసిన: శ్లేష్మముచే జనించిన జ్వరమునకు రాత్రి ప్రథమకాలంబును, పవలు పూర్వాహ్నంబును, వసంత ఋతువును, భుజించిన ఉత్తరక్షణంబును, బలకరంబైన కాలము. తక్కినకాలములు బలనాశకరంబులు. దోషముల ననుసరించి కాలవిభాగము నీ రీతిగ నెరుంగునది. రాత్రి ప్రథమభాగమున శ్లేష్మంబును, మధ్యభాగమున పిత్తంబును, మాడవభాగమున వాతంబును బ్రకోపమునొందును. దినమునకు గూడ నీ రీతిగ నెరుంగునది. మరియు వసంతర్తువునందు కఫంబును, శరదృతువునందు పిత్తంబును, వర్షర్తువునందు వాతంబును, వృద్ధి నొందును. భుజించినతోడనే కఫంబును, ఆహారము పచనం బగునపుడు పిత్తంబును, జీర్ణించినపుడు వాతంబును బ్రకోపమునొందును. ఆ యర్థమునే వాగ్భటాచార్యుండు “తే వ్యాపి నోచి హృన్నాభ్యో రధోమధ్యోర్ధ్వ సంశ్రయాః । వయోహోరాత్రిభుక్తానాం తేన్ద్ర మధ్యాదిగాః క్రమాత్:” అని వచించెను. ఇచ్చట, “తే” అనుపదమునకు వాత పిత్త శ్లేష్మములని యర్థము. ఇట్టికాలభేదముచేత సంప్రాప్తి భిన్నంబై యుండునని యెరుంగునది.

శ్లో॥ ఇతి ప్రోక్తో నిదానార్థః తద్వ్యాసేనోపదేశ్యతే ।

తా॥ ఇతైరంగున నిదానపదార్థము సకలవ్యాధిసామాన్యముగ సంగ్రహరూపముగ వివరింపబడియె. పీమ్మట జ్వరాదివ్యాధులయందు విస్తరముగ నాయావ్యాధుల ననుసరించి జెప్పబడు

నని భావము. ఈగ్రంథము రోగనిదానముల చెలియుటకై రచియింపబడినది గాన ఆయారోగప్రకరణములయందు దానికి సంబంధించిన నిదానాదులు విశదముగ జెప్పబడునని తాత్పర్యము.

ని దా న వి శే ష ము

శ్లో॥ సర్వేషా మేవ రోగాణాం నిదానం కుపితామలా ॥౧౮॥

తత్ప్రకొపస్య తు ప్రోక్తం వివిధాఽహితసేవనం।

తా॥ జ్వరాది రోగములకన్నింటికిని ప్రకొపమునొందిన వాతాదిదోషములు నిదాన (కారణ) ముగ నుండును. అట్టిదోషత్రయము ప్రకొపమునొందుటకు పలుచెరంగులును అపథ్యకరంబులు నగు ఆహారవిహారాదులను జేయుట కారణంబైయుండునని యర్థము. ఈయర్థమును చరకుం డిత్తై రంగున నుడిపెను: “నా స్తి రోగో వినా దోషై ర్యస్మాత్తస్మాద్విచక్షణః। అనుక్తమపి దోషాణాం లింగై ర్వా్యాధి ముపాచరేత్॥” దోషప్రకొపము లేకనే రోగం బొక్కటి యైన జనించుటలేదు గాన కొన్నివ్యాధులకు దోషప్రకొపమును జెప్పకుండినను ఆయాదోష చిహ్నములనుబట్టి దోషమును నిర్ణయించి తదనుసారముగ చికిత్స జేయవలెనని భావము. మరియు ఆగంతురోగములయందు రోగములు జనించునప్పుడు వాతాదిదోషముల సంబంధము లేకున్నను ఫలాదులయందు కాలాంతరమున మధురాదిగుణంబులు గల్గుచందంబున వ్యాధి జనించిన పిదప వాతాద్విదోషగుణములు కల్గునని యెరుంగునది. ఈవిషయమై చరకుండు “ఆగన్తుర్హి వ్యధా పూర్వ సముత్పన్నో జఘన్యం వాతపిత్తశ్లేష్మణాం వైషమ్య మాపదయతి” అని వచించెను. ఆగంతుకవ్యాధి తొలుత జనించి పిమ్మట వాతాదిదోషములచే జనించు వికారము లను కల్గించునని భావము. మరియు దోషములు కల్గుటకు కారణములు సన్నికృష్టములనియు విప్ర కృష్టములనియు రెండువిధములు. అందు దోషప్రకొపముచే వ్యాధి జనించును గాన వాతాదిదోష ములు సన్నికృష్ట (సమీపించిన) కారణములనియు అట్టిదోషములను ప్రకొపింపజేయు అపథ్యా హారాదులు విప్రకృష్ట (వ్యవధానముకల) కారణములనియు నెరుంగునది. మఱియు “దూషయ స్తీతి దోషాః” అను వ్యుత్పత్తిచేత రసాదిధాతువులను దుష్టంబులుగ జేయుటంజేసి వాతాదులు మూడును దోషశబ్దముచే వ్యవహరింపబడును. కొందరు “ప్రకృత్యారమ్భకత్వే సతి దుష్టి కర్తృత్వం దోషత్వం” అని దోషలక్షణమును నుడివిరి. వాతాది ప్రకృతులకు కారణంబులై రసాదిధాతువులను దుష్టంబులుగజేయునవి దోషములని యర్థము. వాతాదులచే దుష్టంబులైన శుక్ల శోణితములవలన జనించిన వారికి క్రమముగ వాతప్రకృతియనియు, పిత్తప్రకృతియనియు, శ్లేష్మ ప్రకృతియనియు ప్రకృతులు మూడువిధంబులై యుండును. అట్టి వాతాది ప్రకృతుల కారంభకములై రసాదిధాతువులను దుష్టంబులుగజేయునవి దోషములని ఫలితార్థము. మఱియు దోషాఽనుశయి తాహ్యేషాం దేహప్రకృతి రుచ్యతే” అని చరకముననుండుటంజేసి వాతాదిదోషముల ననుసరించియుండు దేహతత్త్వములు వరుసగా వాతపిత్తకఫ ప్రకృతులనియు, అట్టి ప్రకృతులకు కారణంబులైనవి దోషములనియు చెప్పుటవలన రసాదిధాతువులు ప్రకృత్యారంభకములు గామింజేసి రసాదులకు దోషసంజ్ఞ లేదని యెఱుంగునది. మఱియు వాతాదిప్రకృతులయందు అపథ్యంబులగు నాహారాదులచేత మిక్కిలి బాధజనించకుండుననియు, వాతాదులచే జనించిన రోగములయందు

అపభ్రంశవనచేత విశేషముగ బాధజనించుననియు, వాతాదిప్రకృతులకును వాతాదులచే జనించిన రోగములకును పరస్పరభేదము నెరుంగునది. ఈయర్థము “విషజాతో యథా కీటో విషేణ నవిపద్యతే । తద్వత్ప్రకృతిభిర్దేహస్తజ్జాతత్వా న్నబాధ్యతే” అని తస్మాదస్తరమున గానంబడియెడు. విషమున బుట్టిన పురుగు విషముచే నాపదనొందకుండుకరణి వాతాదిప్రకృతుల చేత శరీరము బాధింపబడదని భావము.

మరియు వాతాదిప్రకోపకారణములు వాగ్భటమున నీరీతిగ జెప్పబడియె. “త్రిష్టోషణ కషాయాల్పరూక్ష ప్రమిత భోజనైః । ధారణోదీరణ నిశాజాగరాల్పత్యుచ్ఛ భాషణైః । క్రయాల్పియోగ భీ శోక చింతా వ్యాయామ మైథునైః । గ్రీష్మాల్ప హారాత్రి భుక్తాస్తే ప్రకుప్యతి సమీరణః । పిత్తం కట్వప్లుతీక్ష్ణోష్ణ పలుక్రోధ విదాహిభిః ॥ శర న్మధ్యాహ్న రాత్ర్యర్థ విదాహసమయేషు చ । స్వాద్వష్టు ల వణ స్నిగ్ధ గుర్వభివ్యన్తి శీతలైః । ఆస్యాస్వప్ననుఖాల్పజీర్ణ దివాస్వప్నాల్పి బృంహణైః । ప్రచ్ఛర్దనాద్య యోగేన భుక్తమాత్ర వసస్తయోః । పూర్వాష్టే పూర్వరాత్రే చ క్లేష్టా, ద్వద్వస్త సుంకరాత్ । మిశ్రీభావా త్సమస్తానాం సన్నిపాత స్తథాపునః॥” తిక్త (చేదు) ఊషణ (కారము) కషాయ (వగరు) ఈరసములుగలద్రవ్యములను భుజించుట, స్వల్పముగ భుజించుట, రూక్షపదార్థముల భుజించుట, కాలము సతిక్రమించి భుజించుట, వాత మాత్రపురీషములను విసర్జించక వానివేగమును నిరోధించుట, వాతాదులను బలాత్కారముగ బైలువెడలించుట, రాత్రియందు నిదురమేల్కొంచియుండుట, విగ్రరగమాట్లాడుట, వసున విరేచన ఆస్థాపనాదిక్రియలను ఆధికముగ జేసికొనుట, భయపడుట, దుఃఖించుట, మనసున చింతబడుట, దేహపరిశ్రమ జేయుట, స్త్రీసంభోగము జేయుట, ఈకారణములచేతను, గ్రీష్మకాలమునందును, అహారాత్మక (రేయిబవళ్ల) యొక్క అంతములందును, భోజనాస్తమనందును వాతము ప్రకోపము నొందుననియు, కటు (కారము) రసముగల పదార్థములను, ఆమ్ల (పులుసు) రసముగల పదార్థములను, తీక్ష్ణపదార్థములను, ఉష్ణపదార్థములను, ఉష్ణగల పదార్థములను భుజించుటచేతను, ఊషణపడుటచేతను, విదాహి పదార్థములను భుజించుటచేతను, శరత్కాలమునందును, మధ్యాహ్నకాలమునందును, అర్ధరాత్రియందును, ఎండకాలమునందును పిత్తము ప్రకోపము నొందుననియు, మధురరసంబున అమరసంబును లవణరసంబును గల ద్రవ్యంబులభుజించుట స్నిగ్ధపదార్థములను అజీర్ణకరపదార్థములను జలుబునుజేయుపదార్థములను శీతలపదార్థములను భుజించుట, ఎల్లప్పుడు కూర్చుని యుండుట, అధికముగ నిదురించుట, అజీర్ణము, పవటియందునిదురించుట, శరీరమునకు పుష్టికరంబులగు పదార్థములను విశేషముగ సేవించుట, వసునాద్యౌషధముల సేవించి నప్పుడు వసునాదులు చక్కగ గాకుండుట, ఈ కారణములచేతనున్న, భోజనాల్పస్తరకాలమునందును, వసస్తకాలమునందును, పగటిపూర్వభాగమునందును కఫము ప్రకోపము నొందుననియు, పై న వాతాదులకు వేర్వేరుగ జెప్పబడిన కారణములలో రెండేసికారణములు కలిసినచో దోషద్వయము ప్రకోపించుననియు, కారణములన్నియు గలిసియున్నచో త్రిదోషంబులును ప్రకోపించుననియు భావము,

చరకాఽజ్ఞీకృతనిదానాఽనువాదము

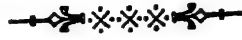
శ్లో॥ నిదానాఽర్థకరో రోగో రోగస్యాఽప్యవజాయతే ॥౧౫॥
 తద్యథా జ్వరసంతాపా ద్రక్తపిత్త ముదీర్యతే।
 రక్తపిత్తాజ్జ్వరః, తాభ్యాం శోషశ్చాఽప్యవజాయతే ॥౧౬॥
 స్త్రీహాఽభివృద్ధ్యా జతరం జతరా చ్ఛోభపవచ।
 అర్యేభ్యో జాతరం దుఃఖం గుల్మశ్చాఽప్యవజాయతే॥ ౧౭॥
 * * దివాస్వాపాది దోషైశ్చ ప్రతిశ్చాయశ్చ జాయతే* *
 ప్రతిశ్చాయా దథోకానః కాసా త్సజ్జాయతే త్షయః।
 త్షయో రోగస్య హేతుత్వే శోషశ్చాప్యవజాయతే॥ ౧౮॥

తా॥ తనకు సంబంధించిన కారణములచే జనించిన రోగము వేరొండు రోగమునకు నిదానము జేయు కార్యమును జేయును. (అనగా ముందు జనించినరోగము మరియొకరోగమును నిదానము వలె గల్గించునని భావము.) అది యెట్లులనినః జ్వరముయొక్క సంతాపముచేత రక్తపిత్తంబును రక్తపిత్తముచేత జ్వరంబును, జ్వరరక్తపిత్తముల రెంటిచేత శోషంబును, స్త్రీహవృద్ధిచేత ఉదరంబును, మహాదరముచేత శోభరోగంబును (వాపు), అర్యో (మూల) రోగములచేత ఉదరములలో జనించు (కడుపునొప్పి మున్నగు) రోగంబులును, గుల్మరోగంబును, పవలు నిరుంచుట మున్నగు కారణములచే ప్రతిశ్చాయము (పడిశము) చేత కాసంబును (దగ్గు), కాసరోగముచేత త్షయరోగంబును జనించును. మరియు నాక్షయరోగము శోషరోగమునకు గారణంబై యుండును. ఇచ్చట కొందరు “క్షయోరోగస్య హేతుత్వే శోషశ్చాప్యవజాయతే” అని పాతాఽన్తరమును కల్పించి, త్షయ, ఉరోగ అనుపదములకు రెంటికిని సమాహారద్వంద్వవికవచనముల నంగీకరించి, శోషము (ధాతుక్షయము) రాజయత్క్యకును ఉరః త్షతమునకును కారణం బగునని యర్థమును వచించెదరు. మఱియు “నిదానార్థకరః” అను పదమునకు చరకమతానుసారముగ అసాత్మ్యేన్ద్రియార్థసంయోగ ప్రజ్ఞాపరాధ పరిణామంబులని మూడువిధంబులగు నిదానములు జ్వరము మున్ను గాగల వ్యాధులను గల్గించుభంగి, అట్టినిదానములచే బలిష్ఠంబులగు జ్వరాదిరోగములు రక్తపిత్తము మున్నగు వ్యాధులను గల్గించునని యర్థము. ఇట్లు చెప్పుటచేత “నిదానార్థకరోరోగః” అను నదిహూడ మూడువిధంబులైన నిదానములలో నన్తర్భూతంబగును గాన నిదానములు మూడు విధంబులని చెప్పిన చరకవచనమునకు పౌర్వాఽపర్యవిరోధము లేదని యెరుంగునది.

రోగము రోగాన్తరమును గల్గించు క్రమము

శ్లో॥ తే పూర్వం కేవలా రోగాః పశ్చాద్ధేత్వర్థకారిణః।
 కల్పిద్ధి రోగో రోగస్య హేతు ర్భూత్వా ప్రశామ్యతి॥ ౧౯॥
 స ప్రశామ్యతి చాప్యనో హేతుత్వం కురుతేఽపిచ।
 ఏవం కృచ్ఛ్రితమా న్మాణాం దృశ్యస్తే వ్యాధిసంకరాః ॥౨౦॥

తస్మా ద్యత్నేన సద్వైద్యై రిచ్ఛద్భి స్సిద్ధి ముద్ధతాం |
జ్ఞాతవ్యో వక్ష్యతే యోఽయం జ్వరాదీనాం వినిశ్చయః || ౨౧ ||

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
పంచులక్షణ నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ సామాన్యముగ శరీరమున వ్యాపించి బాధించుచుండు రోగములు కొంతకాలమునకు గొన్ని కారణములచే బలిష్ఠంబులై నిదానముల బోలి వేరొండురోగమును గల్గించును. అట్టిరోగములలో నొకటి వేరొకరోగమునకు కారణంబై యారోగము జనించినపిదప తనంతనే శమించును. పీనస మున్నగు కొన్ని వ్యాధులు, కాసము మున్నుగాగల వ్యాధులను గల్గించి యంతట శమించకనే బాధించుచుండును. ఇతైరంగున నానావిధబాధల గల్గించుటచే మిక్కిలి కృచ్ఛ్రసాధ్యంబులగు వ్యాధులు మనుజులకు గానంబడును గాన మిక్కువంబగు కార్యసిద్ధిని గోరిన వైద్యులు ఈ క్రింద జెప్పబడు జ్వరాదిరోగములయొక్క నిర్ణయమును అతిప్రయత్నముతో జరిసికొనవలెనని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చరణారవిద్వంససేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుజ్ఞి” “పణ్డిత” గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదాన దీపికయను

మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యమునందు
పంచులక్షణనిదానము
సమాప్తము

టంజేసి పూజాదిసత్క్రియలచే గూడ శీఘ్రముగ శాంతి నొందునని చెలియుచున్నది. హరి వంశంబున జ్వరము త్రిపాదమనియు త్రిశిరస్సనియు షడ్భుజ మనియు నవలోచన మనియు భస్మాయుధ మనియు రాద్రాకార మనియు కాలాంతకయమోషమ మనియు దేహవంతముగనే చెప్పబడినది.

జ్వర సంప్రాప్తి

శ్లో॥ మిథ్యాహార విహారాభ్యాం దోషా హ్యమాశయాశ్రయాః ।

బహిర్నిరస్య కోష్ఠాఽగ్నిం జ్వరదాస్యూరసానుఽనగాః॥౨॥

తా॥ దేశకాల దేహప్రకృతి మొదలగువానికి విరుద్ధముగ నుపయోగింపబడిన ఆహార ఆచారములచేత వాత పిత్త కఫములు ఆమాశయమును బొందినవియై జతరాగ్నిని వెలుపలికి ద్రోసి రసధాతువుతోఁ జేరినవి యగుచు జ్వరమును కలుగజేయును. అనగా దేహప్రకృతి మొదలగువానికి సరిపడని ఆహారవిహారములచేత దోషములు ఆమాశయమునంగుఁజేరి రసధాతువు ననుసరించి జతరాగ్నిని వెడలఁద్రోయును, అయిన్ని వెలుపలికి వచ్చి జ్వరమగుచున్నదని భావము. ఇచ్చట “ఆమాశయాశ్రయాత్” అనుటచేత ఆమాశయమును జేరినియెడ జ్వరముగలుగదు. “రసానుగాః” అనుటచే అవశ్యముగ రసధాతువును దూషింపజేసియే జ్వరమును బుట్టించునని యెరుంగునది.

జ్వర సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ స్వేదావరోధ స్సంతాప స్వర్వాజ్ఞ గ్రహణంతథా ।

యుగప ద్యత్ర రోగేచ జ్వరో వ్యపదిశ్యతే॥ ౩॥

తా॥ ఏరోగమునందు చెమట బైట వెడలకుండుట, దేహమునకును ఇంద్రియములకును మన స్సునకును తాపముగలుగుట, దేహమందంతట నొప్పి, ఇవి ఏకకాలమందు కల్లునో, ఆరోగము జ్వర మని వ్యవహరింపబడుచున్నది. అనగా చెమట లేకుండుట, తాపము గలుగుట, దేహమునందంతట నొప్పి ఇవియన్నియు జ్వరమునకు లక్షణములని భావము.

జ్వర ములకు సామాన్య పూర్వరూపము

శ్లో॥ శ్రమోఽరతి ద్వివర్ణత్వం చైరస్యం నయనప్లవః ।

ఇచ్ఛాద్వేషా ముహుశ్చాపి శీతవాతాతపాదిషు ॥ ౪॥

జృంభాజ్ఞమర్దోగురుతా రోమహర్షోఽరుచిస్తమః ।

అప్రహర్షశ్చ శీతంచ భవత్యుత్పత్స్యతి జ్వరేః ॥౪॥

సామాన్యతః॥ ....

తా॥ అలసట, చిత్తమునకు నిలుకడ లేకుండుట, దేహము డస్సి వర్ణము మారియుండుట, నోటికి రసము విరుద్ధముగా నుండుట, కన్నుల నీరు నిండియుండుట, చలి గాలి యెండ మొదలగు వానియందు మాటిమాటికి పీత్యప్రీతులు, ఆవలింతలు, ఒడలు విరుపులు, దేహము బరువుగ నుండుట, గగుర్పాటు, దేనియందును రుచిలేకపోవుట, చీకట్లుగ్రమ్మినట్లుండుట, సంతోషము లేకుం

డుట, చలి, ఈ గుణములన్నియు జ్వరము పుట్టజోవుచుండగా (అన్నిజ్వరములకు) సాధారణముగా కలుగుచున్నవి. జ్వరముల కన్నిటికి సాధారణముగా వచ్చుటకు ముందు ఈలక్షణములు కల్గునని భావము.

జ్వరములకు వేర్వేరుగం బూర్వరూపములను జెప్పట

శ్లో॥ ... విశేషాత్తు జృంభాత్పర్థం సమీరణాత్ ॥

పితౄ న్నయనయోద్దాహః కఫా దన్నాఽరుచిర్భవేత్ ॥౬॥

రూపైరన్యతరాభ్యాంతు సంస్పృష్టే ర్ద్వంద్వజం విదుః ।

సర్వలిజ్జనమావాయ స్సర్వదోష ప్రకోపతే ॥ ౭ ॥

తా॥ వాతజ్వరమునకు పూర్వరూపము ఆవలింతలు, పిత్తజ్వరమునకు కన్నులమంటలు, కఫజ్వరమునకు అన్నము రుచించకుండుట, వాతపిత్త జ్వరమునకు ఆవలింతలున్న కన్నులమంటయున్న వాత క్లేష్ట జ్వరమునకు ఆవలింతలున్న అన్నమం దరుచియును, పిత్తక్లేష్ట జ్వరమునకు కన్నులమంటలును అన్నమం దరుచియును, త్రిదోషజ్వరమునకు ఆవలింతలున్న కన్నులమంటయును అన్నా రుచియును పూర్వరూపములగును.

వా త జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ వేపథు ర్విషమోవేగః కంఠౌష్ఠ పరిశోషణః ।

నిద్రానాశః క్షవస్తంభో గాత్రాణాం రాక్ష్యమేవచ ॥౮॥

శిరోహృద్ధాత్రరుగ్వక్త్ర వైరన్యం గాఢవిటృతా ।

శూలాధ్యానే జృంభణం చ భవత్యనిలజే జ్వరే ॥ ౯ ॥

తా॥ వణుకు, జ్వరముయొక్క ప్రవృత్తి ఒక్కొక్కప్పు డధికముగను మఱి యొకప్పుడు తగ్గుగనుండుట, గొంతు పెదవులు ఆరుట, నిద్రలేకుండుట, తుమ్ములు, జడత్యము, అవయవములకు జడ్డులేకుండుట, తలయందును రొమ్మనందును దేహమునందును నొప్పి, నోటియందరుచి, మలము గట్టిపడుట, కడుపునొప్పి, ఉబ్బరము, ఆవలింతలు, ఈ గుణములన్నియు వాతమువలనఁ బుట్టిన జ్వరమునందు కల్గును. అనఁగా వాతజ్వరమునకీ లక్షణములుండునని భావము. వాత పిత్త కఫములలో వాతము పెద్దది. దారుణమైనది, దానికన్న చిన్నది పిత్తము. దానికన్న కఫము చిన్నది. కావున ముందు వాతజ్వరమును జెప్పెను. ఇవిధంబుగనే సర్వరోగంబులయందును వాత పిత్త కఫములు వరుసగా చెప్పబడును:—వాతరోగంబు లెనుబది, పిత్తరోగంబులు నలువది, కఫరోగంబు లిరువది యని చరకంబునఁ జెప్పబడియున్నది. కావున వాతాదులలో పూర్వపూర్వము పెద్దది. ఆ ప్రకారము వాతమునందు ఆక్షేపక పక్షాఘాతంబులు మొదలగునవి క్రూరములనియు నెరుంగునది.

మరియు ఆధ్యాన మనఁగా వాయువు గర్భమునందునిండి నొప్పిలోహడి కడుపు ఉబ్బరించుట “శిరోహృద్ధాత్రరుక్” అనుచోట గాత్రశబ్దముచేతనే శిరోహృత్తులు గ్రహింపబడినను శిరోహృచ్ఛబ్దములను మరల జెప్పట చేత దేహమునకన్న శిరంబునను హృదయంబునను వేదన యధికముగ నుండువని యెఱుంగునది. ఈచెప్పబడిన లక్షణములు తరుచుగా గలుగునే గాని వీనికన్న

నితరలక్షణములును వాతజ్వరమందుగల్గునని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడినది. ఇతరలక్షణములు చరకము నందు అనేక విధములగు వాతసోష్ణలు, కాశ్లాతిమ్మిరి, పిక్కలుతీపు, చెవులలోనాదము, నోరు వగ రుగ నుండుట, తోడలు చిక్కుట, దవడలు పట్టుకున్నట్లుండుట, కీళ్లయందును, మోకాళ్లయందును వీడినట్లుండుట, పొడినగ్గు, వమనము, గగుర్పాటు, బడలిక, భ్రమ, కన్నులును మూత్రమును అరుణ వర్ణము గలిగియుండుట, దప్పి, ప్రలాపము, వేడినితోరుట ఇవియన్నియు చెప్పబడినవి.

పి త్త జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ వేగస్తీవ్రోఽతిసారశ్చ నిద్రాఽల్పత్వం తథా వమిః |
కంఠాష్ఠముఖనాసానాం పాకస్సేద్యదశ్చ జాయతే ||౧౦||
ప్రలాపో వక్త్రకటుతా మూర్ఛాదాహో మదస్తృషా ||
వీతవిఘ్నాత్ర నేత్రత్వం వైత్తికే భిమవచ || ౧౧ ||

తా॥ జ్వరముయొక్క ప్రవృత్తితీక్షణంబైయుండుట, ద్రవముగ మలమునువిడచుట, నిద్రతగ్గుట, వాంతి, కంఠమునందును పెదవులయందును నోరునందును ముక్కులయందును పుండగుట, చెమట బట్టుట, అసంబద్ధముగ మాటలాడుట, నోరు చేదుగ నుండుట, రూపాదులను తెలియకుండుట, దేహమునందు మంటలు, (ఉమ్మెత్తకాయ మొదలగునవి తినినప్పుడుండునట్లు) మత్తతగలుగుట, దప్పి, మలము మూత్రము నేత్రములు ఇవి పచ్చగనుండుట, దేహము తిరిగినట్లుండుట, లేక ఇతరవస్తువులు తిరుగుచున్నట్లు కనబడుట, ఈగుణములు పిత్తజ్వరమందు కలుగునని భావము.

ఇచ్చట చకారమువలన చరకమునందు జెప్పిన తీవ్రమైనవేడి, ఎఱ్ఱని బొబ్బలులేచుట శీతోపచారములయం దిచ్చ, అరోచకము ఈలక్షణములుగూడ జనించునని యెరుంగునది. మరియు భ్రమము అశీతివాత రోగములలో పరిగణనముచేయబడియుండుటచే వాతమువలన జనించునది యైనను “నరోగోఽప్యేకదోషజః” అను వాక్యము ననుసరించి ఒకదోషముచేతనే రోగము జనించదుగాన పిత్తజ్వరమునందును వాతసంబంధముచేత భ్రమము కల్గునని యెఱుంగునది. ఈయర్థమును సుశ్రుతాచార్యుండు “రజఃపిత్తానిలా ద్భ్రమః” అనివచించెను. వాతముతో గలిసిన పిత్తముచే భ్రమము జనించునని భావము.

క ఫ జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ సైమిత్యం స్తిమితోవేగ ఆలస్య మృధురాజ్యతా |
శుక్లమూత్ర పురీషత్వం స్తంభ స్తృప్తిరథాపిచ ||౧౨||
* *నాత్యుష్ణగూత్రతా ఛర్ది రజసోదాఽవిపాకితా * *
గారవం శీత ముత్క్లేదో రోమహర్షోఽతినిద్రతా |
ప్రతిశ్యాయోఽరుచిః కానః కఫజేఽత్క్లిశ్చశుకశ్లా || ౧౩ ||

తా॥ దేహముమీద తడిగడ్డ గప్పినట్లు కదలకుండుట, జ్వరవేగము మందముగ నుండుట, పసులయందు ప్రాలుమాళిక, నోరు తివుగనుండుట, మలమూత్రములు తెల్లగనుండుట, దేహము మొద్దు

బారియుండుట, అన్నాదులు చాలినట్లుండుట, ఒడలు బరువుగ నుండుట, చలిపట్టినట్లుండుట, వమనము వచ్చునట్లుండుట, గగురుపాటు గలుగుట, మిక్కిలి నిద్రవచ్చుట, పడిశము బట్టుట, (అన్నాదుల యందు అభిలాష గల్గియున్నను) రుచితేకపోవుట, దగ్గు గల్గుట, నేత్రములయందు తెల్పుగలుగుట, ఈలక్షణములు కఫజ్వరమున గల్గును. ఇచ్చట పూర్వమువలె చకారమువలన దేహమునందు చల్లని పొక్కులులేచుట, నోటనీరూరుట, వమనము వచ్చుట, కునికిపాటుగలుగుట, రొమ్ము పూసినట్లుండుట, వేడినిగోరుట, జఠరాగ్ని మందముగ నుండుట, ఇవియును కఫజ్వర లక్షణములుగా తెలియవలయును.

వాత పిత్త జ్వర లక్షణము

శ్లో॥ తృష్ణా మూర్ఛా భ్రమో దాహ స్వప్ననాశ శ్శిరోరుజా ।

కంఠాఽఽస్య శోషో వమథూ రోమహర్షోఽరుచి స్తమః॥ ౧౮ ॥

పర్వభేదశ్చ జృంభాచ వాతపిత్త జ్వరాకృతిః ।

తా॥ దప్పి మూర్ఛ, (అనగా రూపరసాదిజ్ఞానము లేకుండుట), భ్రమ, తాపము, నిద్రపట్టకుండుట, తలనొప్పి, గొంతు నోరుఎండుట, వమనము, గగురుపాటు, అన్నాదులయందు రుచితేకపోవుట, చీకట్లు గ్రమ్మినట్లుండుట, వ్రేళ్ల గణుపులలోనొప్పి, ఆవలింతలు, ఇవి వాతపిత్త జ్వరలక్షణములు. అనగా నీచెప్పబడిన లక్షణములు గల్గినది వాతపిత్తజ్వరమని యెరుంగవలెనని భావము.

వాత శ్లేష్మ జ్వర లక్షణము

శ్లో॥ పైమిత్యం పర్వణాం భేదో నిద్రా గౌరవ మేన చ ॥౧౯॥

శిరోగ్రహః ప్రతిశ్ఛాయః కాసస్వేదాఽప్రవర్తనం ।

సంతాపో మధ్యవేగశ్చ వాతశ్లేష్మజ్వరాకృతిః ॥ ౧౯ ॥

తా॥ దేహము తడిగుడ్డగప్పినట్లు స్తిమిత్యముగ నుండుట, వ్రేలి గణుపులయందు నొప్పి, నిద్రగల్గుట, దేహము బరువుగ నుండుట, తల దిమ్ముపట్టినట్లుండుట, పడిశము, దగ్గు, చెమటపట్టకుండుట, దేహమంగు మంటలు, జ్వరము, విశేషవేగము లేకుండుట, ఈ లక్షణములు గలది వాత శ్లేష్మ జ్వరమని తెలియునది.

పిత్త శ్లేష్మ జ్వర లక్షణము

శ్లో॥ లిప్తతిక్తాస్యతా తంద్రా మోహగ్ని కాసోఽరుచి స్తృషా ।

ముహూర్దాహో ముహూర్జీతం పిత్తశ్లేష్మజ్వరాకృతిః ॥ ౨౦ ॥

తా॥ శ్లేష్మముచేత నోరు జిగటగ పూసినట్లును పిత్తముచేత చేదుగనుండుట, కునికిపాటు, మత్తు, దగ్గు, ఏ వస్తువులును రుచించకుండుట, దప్పి, మాటిమాటికి తాపము, చలి, ఈ లక్షణములు గలది పిత్త శ్లేష్మ జ్వరమని తెలియునది. ఈ లక్షణములు తరుచుగ గల్గునవి. చరకంబున చెప్పబడిన జడత్వము, చెమటబాగుగపట్టుట, శ్లేష్మంబును పసరును బయలు వెడలుట ఈ లక్షణములు గూడ జనించునని యెరుంగునది.

సన్నిపాతజ్వరలక్షణము

శ్లో॥ త్సణే దాహః త్సణే శీత మస్థిసంధి శిరోరుజా ।
 సాస్రావే కలుషే రక్తే నిర్భుగ్నే చాపి లోచనే ॥ ౧౮ ॥
 సస్వనా సరుజౌ కర్ణౌ కణ్ఠశ్శూకై రివాకృతః ।
 తద్దా) మోహః ప్రలాపశ్చ కాశశ్శ్వాసోఽరుచిర్భ్రమః ॥ ౧౯ ॥
 పరిదగ్ధా ఖరస్పర్శా జిహ్వ స్రస్తాంగతా పరం ।
 పీవనం రక్తపిత్తస్య కఫేనోన్మిశ్రితస్య చ ॥ ౨౦ ॥
 శిరసోలోఠనం తృష్ణా నిద్రానాశో హృది వ్యథా ।
 స్వేదమూత్రపురీషాణాం చిరాద్దర్శనమల్పశః ॥ ౨౧ ॥
 కృశత్వం నాతి గాత్రాణాం ప్రతతం కంఠకూజనం ।
 శోఠానాం శ్యామరక్తానాం మండలానాం చ దర్శనం ॥ ౨౨ ॥
 మూకత్వం స్రోతసాం పాశో గురుత్వ ముదరస్య చ ।
 చిరాత్పాకశ్చ దోషాణాం సన్నిపాత జ్వరాకృతిః ॥ ౨౩ ॥

తా॥ కొంతసేపు తాపముగల్గుట, కొంతసేపు చలిగల్గుట, అస్థులయందును కీళ్లయందును శిరస్సునందును నొప్పి కల్గుట, కన్నులు కన్నీటిచే నిండి కలకబారి ఎఱ్ఱనై కూరుకొని యుండుట, చెవులయందు ధ్వనియు నొప్పియు గల్గి యుండుట, గొంతు ముండ్లచే నిండియున్నట్లు ససగల్గి యుండుట, కునికిపాటు కలుగుట, మూర్ఛబాడముట, సంబంధములేని మాటల మాట్లాడుట, దగ్గు, ఆయాసము, అన్నాదులయందు రుచిలేకుండుట, ఒడలు తిరుగుట, నాలుక కాలినచందంబున నల్లనై పశువుల నాలికలంబోలి గరగరలాడుచుండుట, అవయవములు జారిపోవునట్లుండుట, కఫరక్తములతో గూడిన ఉమ్మి నుమియుట, శిరస్సును పలుచెరంగుల త్రిప్పచుండుట, దప్పిగల్గుట, నిదుర బట్టకుండుట, రొమ్మునొప్పి, చెమట మూత్రము పురీషము ఇవి చిరకాలము నకు మిగుల స్వల్పముగ వెడలుట, అవయవములు కొంచెముగ చిక్కియుండుట, ఎల్లప్పుడును కంఠమున మూల్గుచుండుట, శ్యామవర్ణంబులును రక్తవర్ణంబులునైన బొబ్బలును మండలంబులును (దద్దులును) కల్గుట, మాట్లాడలేకుండుట, ముక్కు నోరుచెవులు మున్నగు స్రోతస్సులయందు పుండగుట, కడుపు మిగుల బరువై యుండుట, వాతాది దోషములు చిరకాలమునకు పక్వంబులగుట, ఈ లక్షణంబులన్నియు కల్గినది సన్నిపాతము (దోషత్రయ ప్రకోపము) చే జనించిన జ్వరంబని యెరుంగునది. మరియు చకారమువలన వాగ్భటమున జెప్పిన లక్షణములగూడ గ్రహించు నది. అవి యెవ్వియననః “తద్వచ్ఛేతం మహానిద్రా దివా జాగరణం నిశి । సదావా నైవవా నిద్రా మహాస్వేదోఽతి నైవవా । గీతనర్తన హాస్యాది వికృతేహా త్రవర్తనం ॥” చలి, పగటియందు విశేషముగ నిదురించుట, రాత్రియందు నిదుర బట్టకుండుట ఎల్లప్పుడును అధికముగ నిద్రయైనను లేక నిదురబట్టక యైన నుండుట, అధికముగ జెమటకల్గి

బట్టుచునైననులేక చెమట బొత్తుగ బొడుముక యైననుండుట, పాడుట, ఆడుట, నవ్వుట, మొదలగు లక్షణములు సన్నిపాతజ్వరమున గల్గునని భావము.

ఈ లక్షణములు పదిమాడు సన్నిపాతములలో స్వప్రమాణమునకన్న నధికంబులై వృద్ధి నొందియుండు దోషములచే జనించిన సన్నిపాతమునందును, సమంబులుగ వృద్ధి నొందిన త్రిదోషములచే జనించిన సన్నిపాతజ్వరమునందును గల్గునని చరకాచార్యుండు వచించెను. మరియు త్రిదోషప్రకోపముచే జనించిన సన్నిపాత జ్వరములు; ద్వ్యల్పణ (రెండుదోషము లధికములుగ నుండుట) ఏకోల్పణ (ఒక్కదోష మధికముగ నుండుట) భేదములచే పదిరెండువిధంబులై యుండును. వాని లక్షణములు చరకమున నితైరంగున గానంబడియెడు, “భ్రమఃపిపాసాదాహశ్చ గారవం శిరసేతిరుక్ । వాతపితౌల్పణే విద్యా ల్లింగం మస్తకఫే జ్వరే¹ । తైత్త్యం కాసోఽరుచిస్తద్దా² పిపాసా దాహృద్వ్యధాః । వాతక్లేష్టౌల్పణే వ్యాధౌ ల్లింగం పితౄవరే విదుః³ । ఛర్దిశ్చైత్త్యం ముహుర్దాహస్తృష్టా మోహోఽస్థివేదనా । మస్తవాతే వ్యవస్యస్తి ల్లింగం పితృకఫౌల్పణే⁴ । సప్తస్థి శిరసాం శూలం ప్రలాపో గారవం భ్రమః । వాతోల్పణే స్యా ద్వ్యనుగే తృష్టా కణ్ఠాస్యశుష్కతా । రక్తవిఘ్నాత్రతా దాహః స్వేదస్తృష్టా బలక్షయః । మూర్ఛా చేతి త్రిదోషే స్యా ల్లింగం పితౄ గరియసి⁵ । ఆలస్యారుచిహృల్లాస దాహవమ్యరతి భ్రమైః । కఫౌల్పణం సన్నిపాతం తద్దా⁶ కాసేనచా ౭౭ దిశేత్⁶ । ప్రతిశ్ఛాయ చ్ఛర్దిరాలస్యం తద్దా⁷ఽరుచ్యస్మి మార్దవం । హీనవాతే పితృమధ్యే ల్లింగం క్లేష్టాధికేమతం⁷ । హరిద్రమూత్రనేత్రత్వం దాహస్తృష్టా భ్రమోఽరుచిః । హీనవాతే మధ్యకఫే ల్లింగం పితౄధికే మతం⁸ । శిరోరుక్వేపఘ్నాన ప్రలాప చ్ఛర్ద్యరోచకాః । హీనపితౄ మధ్యకఫే ల్లింగం వాతాధికే మతం⁹ । శీతతా గారవం తద్దా¹⁰ ప్రలాపోఽస్థి శిరోతిరుక్ । హీనపితౄ వాతమధ్యే ల్లింగం క్లేష్టాధికే విదుః । వర్షోభేదోఽగ్ని దౌర్బల్యం తృష్టా దాహోఽరుచి ర్భ్రమః ॥ కఫ హీనే వాతమధ్యే ల్లింగం పితౄధికే విదుః¹¹ । శ్వాసః కాసః ప్రతిశ్ఛాయః ముఖ శోషోఽతిపార్శ్వరుక్ । కఫహీనే పితృమధ్యే ల్లింగం వాతాధికే మతం¹² ॥”

భ్రమము, దప్పి, తాపము, భారము, తలనొప్పి ఇవి వాతపితృము లధికముగ నుండి కఫము తక్కువగ నుండిన జ్వరమునకు లక్షణములు. జలుబు, దగ్గు, అరుచి, కునికిపాటు, దప్పి, తాపము, రొమ్మనొప్పి ఇవి వాతక్లేష్టము లధికముగ నుండి పితృము తక్కువగ నుండు జ్వరమునకు లక్షణములు. వమనము, జలుబు, మాటిమాటికి తాపము, దప్పి, మూర్ఛ, ఎముకలలోనొప్పి ఇవి పితృక్లేష్టము లధికముగ నుండి వాతము తక్కువగ నుండిన జ్వరమునకు లక్షణములు. కీళ్లు ఎముకలు తల వీనియందు శూల, అసంబద్ధప్రలాపము, దేహముబరువు, భ్రమ, దప్పి, గొంతు ఎండుట, ఇవి వాత మధికముగా నుండి కఫపితృములు తక్కువగా నుండు జ్వరమునకు లక్షణములు. మలమూత్రము రెట్టగ నుండుట,

తాపము చెమట, దప్పి, బలముక్షీణించుట, మూర్ఛ, ఇవి పిత్తమధికమయి వాతకఫములు తక్కువగా నుండు జ్వరమునకు లక్షణములు. మాంద్యము, అరుచి హృల్లాసము (ఓకరింతలు) తాపము, వమనము, ఉత్సాహములేకుండుట, భ్రమ, కునికిపాటు, దగ్గు ఇవి కఫము అధికమయి వాతపిత్తములు తక్కువగా నుండు జ్వరమునకు లక్షణములు. పీనస, వమనము, మాంద్యము, కునికిపాటు, అరుచి, అగ్నిమాంద్యము ఇవి శ్లేష్మమధికముగను పిత్తము మధ్యమముగను వాతము తక్కువగాను ఉన్నపుడు బుట్టిన సన్నిపాత జ్వరమునకు లక్షణములు. నేత్రములును మూత్రంబును పచ్చగుండుట, తాపము, దప్పి, భ్రమము, అరుచి, ఇవి పిత్తమధికముగను కఫము మధ్యమముగను వాతము తక్కువగానుండు సన్నిపాతజ్వర లక్షణములు. తలనొప్పి, వణక, ఎగతాళి, అసంబద్ధ ప్రలాపము, వమనము, అరుచి, ఇవి వాత మధికముగను కఫము మధ్యమముగను పిత్తము తక్కువగా నుండు సన్నిపాతజ్వరమునకు లక్షణములు. కైత్ర్యము, గౌరవము, కునికిపాటు, అసంబద్ధ ప్రలాపము, ఎముకలయందును, తలయందును శూల, ఇవి శ్లేష్మమధికముగను వాతము మధ్యమముగను పిత్తము తక్కువగానుండు సన్నిపాత జ్వరలక్షణములు. మలము భిన్నముగ వెడలుట, జతరాగ్ని దుర్బలముగుట, దప్పి, తాపము, అరుచి, భ్రమ, ఇవి పిత్తమధికముగను వాతము మధ్యమముగను కఫము తక్కువగానున్న సన్నిపాతజ్వరముయొక్క లక్షణములు. ఉబ్బసము, దగ్గు, పీనస, నోరెండుట, పార్శ్వపునొప్పి ఇవి వాతమధికముగను పిత్తము మధ్యమముగను కఫము తక్కువగానుండిన సన్నిపాతజ్వరలక్షణము లని యర్థము.

సుశ్రుతాచార్యుడు సన్నిపాతజ్వరలక్షణమును మఱియొకవిధముగ జెప్పెను. అది యెట్లనిన: “నాత్యుష్ణశీతోల్పసంజ్ఞో భ్రాంతప్రేక్షీ హతప్రభః | ఖరజిహ్వః శుష్కకణ్ఠః స్వేదవిఘ్నాత్రవర్జితః | సాశ్రునిర్భగ్ననయనః భుక్తిద్వేషీహతస్వరః | శ్వసన్నిపతితశ్చేతే ప్రలాపోపద్రవాన్వితః | అభిన్యాసస్తు తం వ్రాహుః హతేజస మథాపరే | సన్నిపాతజ్వరం కృచ్ఛ్ర మసాధ్య మపరే జగుః ||” మిగులవేడియు చలువయు లేకుండుట, చైతన్యము తగ్గుట, తిరుగుచున్నట్లుండుట, కాంతిపోవుట, నాలుక గజకుగనుండుట, గొంతెండుట, చెమటయు మలమూత్రములును లేకుండుట, కన్నులయందు నీరు గారుచు లోనికిబోయి యుండుట, అన్నమంచు ద్వేషముగల్గుట, స్వరము క్షీణించుట, ఆయాసముతో క్రిందపడుట, అసంబద్ధ ప్రలాపము, ఉపద్రవములు గలిగి యుండుట, ఈ లక్షణములుగల జ్వరమును అభిన్యాసమని కొందరును హతేజసమని మఱి కొందరును సన్నిపాతమని యితరులును జెప్పిరి. మఱియు నీది అసాధ్యమని కొందరును కష్టసాధ్యమని మఱి కొందరును ఈ ప్రకారము అనేకు లనేక ప్రకారంబుల జెప్పిరి.

మఱియు భాలుకిత స్త్రీయన పైన జెప్పబడిన ద్వ్యుల్బణవీకోల్పణాదిజ్వరముల లక్షణములు మఱియొకవిధంబుగ జెప్పబడియె. అది యెట్లనిన: “వాతపిత్తాధికో యస్య సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి | తస్య జ్వరోజ్జమర్దస్తృప్త తాలుశోష ప్రమీలకాః | ఆధ్మానతద్దా)రుచయః శ్వాస కాసధ్రుమశ్రమాః | పిత్తశ్లేష్మాధికో యస్య సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి | అన్తర్దాహో బహిశ్శీతం తస్య తద్దా)చ బాధతే | తుద్యతే. ధక్షిణం పార్శ్వ మురశ్శీర్షగల గ్రహః | సిష్ఠీవేత్కఫ పిత్తజ్ఞ తృష్ణా

కణ్ఠశ్చ దూయతే । విచ్ఛేదశ్వాసహిక్మాశ్చ బాధస్తే సప్రమీలకాః ।
 విధు ఫల్లూచ తౌ నామ్నా సన్నిపాతా వృదాహృతౌ । క్లేష్మానిలాధికో యస్య
 సన్నిపాతః ప్రకుప్యతి । తస్య శీతజ్వరోనిద్రా తు తృష్ణా పార్శ్వసజ్జిహః । శిరో
 గౌరవమాలస్య మన్యాస్తమ్భ ప్రమీలకాః । ఉదరం దహ్యతే చాస్య కటీవస్తిశ్చ
 దూయతే । సన్నిపాత స్సవిక్షేయో మర్కరీతి సుదారుణః । వాత్సోల్బణస్సన్నిపా
 తో యస్య జన్తోః ప్రకుప్యతి । తస్య తృష్ణా జ్వరగ్లాని పార్శ్వరుద్ధృష్టి సంక్షయాః ।
 పిష్టికోద్వేష్టనం దాహః ఉరుసాదోబలక్షయః । సరక్తఞ్చాస్య విఘ్నాత్రం శూలం
 నిద్రావివర్యయః । నిర్భిద్యతే గుదఞ్చాస్య వస్తిశ్చ పరికృప్యతే । ఆయమ్యతే
 భిద్యతే చ హిక్మతే విలపత్యపి । మూర్ఛతి స్థాయతే రాతి నామ్నా విస్ఫురక
 స్పృతః । పిత్తోల్బణస్సన్నిపాతో యస్య జన్తోః ప్రకుప్యతి । తస్య దాహో
 జ్వరోఘోరో బహిరస్తశ్చ వర్ధతే । శీతఞ్చ సేవనూనస్య కుప్యతే కఫమారుతౌ ।
 తతశ్చైవంప్రథావస్తే హిక్మా శ్వాస ప్రమీలకాః । విసూచికాపర్వభేదః ప్రలాపో
 గౌరవం క్షమగి నాభి పార్శ్వరుజా తస్యస్విన్నస్యాశు వివర్ధతే । స్విద్యమానస్యరక్త
 ఞ్చ స్రోతోభ్య స్సం ప్రవర్తతే । శూలేనపీడ్యమానస్య తృష్ణాదాహశ్చవర్ధతే । అసా
 ధ్యస్సన్నిపాతోఽయం శీఘ్రకారీతి కథ్యతే । నహి జీవత్యహోరాత్ర మేతేనాఽరిష్ట
 విగ్రహః । కఫోల్బణ సన్నిపాతో యస్య జన్తోః ప్రకుప్యతి । తస్య శీతజ్వరస్వప్న
 గౌరవాలస్య తస్త్రియః । ఛర్దిమూర్ఛాతృపాదాహతృప్త్యరోచకహృద్గిహః ।
 స్థీవనం ముఖమాధుర్యం శ్రోత్ర వాద్వృష్టినిగ్రహః । క్లేష్మణోనిగ్రహంచాస్య
 యదా ప్రకురుతే భిషక్ । తదా తస్య భృశం పిత్తం కుర్యాత్సోపద్రవం జ్వరం ।
 నిగృహీతే తు పిత్తేచ భృశం వాయుః ప్రకుప్యతి । నిరాహారస్య సోఽత్యర్థం మేదో
 మజ్జాస్థి బాధతే । తథా త్ర స్నాతి భుక్తేవా త్రిరాత్రన్నహి జీవతి । మేదో
 గత స్సన్నిపాతః కప్పణస్స ఉదాహృతః । కామాన్మోహోచ్చ లోభాచ్చ భయా
 చ్చాఽయం ప్రపద్యతే । మధ్యహీనాధికై ర్దోషైః సన్నిపాతో యదా భవేత్
 తస్య రోగాస్త ఏవోక్తాః ప్రాయోదోష బలాశ్రయాః॥” అని యున్నది. ఎవ్వనికి
 వాతపిత్తము లధికముగాగల సన్నిపాతజ్వరము ప్రకోపించునో వానికి జ్వరము, ఒడలువిరుపులు,
 దప్పి, దవడలు శుష్కించుట, తెప్ప లార్చుట, కడుపుబ్బరము, కునికిపాటు, అరుచి, నిట్టూర్పు
 లధికముగా నుండుట, దగ్గు, భ్రమము, శ్రమము ఇవి యుండును. ఈ సన్నిపాతము విధువని తెప్ప
 దగు. ఎవ్వనికి పిత్తక్లేష్మము లధికములగు సన్నిపాతము గల్గునో వానికి లోపల తాపము, వెలుపల
 చలవ, కునికిపాటు, కుడిపార్శ్వము బ్రద్దలుగ కొట్టినట్లుండుట, రొమ్ము తల కంఠము వీనియందు
 బట్టుకున్నట్లుండుట, కఫమును పిత్తమును ఉమియుట, దప్పి, కంఠమందు పరతాపము, మలము

భేదిల్లుట, క్వాసము, వెక్కిళ్లు, పలుమారు తెప్పలార్పుట ఇవి గలుగును. ఈ సన్నిపాతము ఫల్లు అని చెప్పవలెను. ఎవ్వనికి శ్లేష్మవాతము లధికములగు సన్నిపాతము ప్రకోపించునో వానికి శీతజ్వరము, నిద్ర, ఆకలి, దప్పి, పార్శ్వముపట్టుట, తలభారము, మాంద్యము, పెడతలనరములు కదలకుండుట, తెప్పలార్పుట, కడుపులో మంట, పిరుదులయందును, పొత్తికడుపునందును నొప్పి, ఇవి కలుగును. ఇది మర్కరియను దారుణమైన సన్నిపాతము. ఎవ్వనికి వాతమధికముగగల సన్నిపాతము ప్రకోపించునో వానికి జ్వరము, దప్పి, బడలిక, పార్శ్వపునొప్పి, కన్నులు కనుపించకుండుట, పిక్కల నొప్పికల్గుట, తాపము, తొడలుచిక్కుట, బలము నశించుట, మలమూత్రము లెఱుగనుండుట, కడుపులోశూల, నిద్రలేకపోవుట, ఆసనమందు పోటు, పొత్తికడుపు లాగుట, నీల్లుట, భేదిల్లుట, వెక్కిళ్లు వచ్చుట, ఏడ్చుట, మూర్ఛిల్లుట, బలిసినట్లుండుట, అరచుట ఇవి గలుగును. ఈ సన్నిపాతము విస్ఫురకమని చెప్పబడును. ఎవ్వనికి పిత్త మధికమగు సన్నిపాతము ప్రకోపించునో వానికి తాపము, ఘోరమగుజ్వరము వెలుపల లోపల వృద్ధి నొందుట, శీతమును సేవించినప్పుడు కఫవాతములు వృద్ధి నొందుట, వెక్కిళ్లు, ఉబ్బసము, తెప్పలార్పుట, విషూచి, (వాంతిభేది) గణుపు కొంకరలు పోవుట, ప్రలాపము, భారము, శరీరము వాడుట, వానికి చెమర్చునట్లు (స్వేదవిధి) చేసినచో బొడ్డు నందును ప్రక్కలయందును నొప్పిగలుగుట, స్వేదవిధిజేయునప్పుడు రోమకూపములు ముక్కులు మొదలగు రంధ్రములనుండి రక్తము స్రవించుట, విశేషముగ శూలగలుగుట, దప్పి, తాపము ఇవి గల్గును. ఇది అసాధ్యమైన శీఘ్రకారియను సన్నిపాతము. ఈ సన్నిపాతగ్రస్తుడు ఎనిమిదిజాములకన్న జీవించడు. ఎవ్వనికి కఫ మధికముగాగల సన్నిపాతము ప్రకోపించునో వానికి శీతజ్వరము, స్వప్నములు, శరీరభారము, మాంద్యము, కునికిపాటు, వమనము, మూర్ఛ, దప్పి, తాపము, తృప్తి, (భోజనము చేసినట్లుండుట) ఆసహ్యత, రొమ్ముపట్టుకొనుట, ఉమియుట, నోరుతీపుకల్గియుండుట, చవులకు వినరాకుండుట, నోట మాటరాకుండుట, కన్నులు కనుపించకుండుట, శ్లేష్మమునుతగ్గించినచో పిత్తము ఉపద్రవములతోగూడిన జ్వరమును వృద్ధిబొందించుట, పిత్తమును తగ్గించినచో వాతము మిక్కిలి ప్రకోపించుట, ఆహారమును తగ్గించినయెడ మేదస్సు మజ్జా అస్థి వీనియందు బాధగలుగుట ఈ లక్షణములు కల్గును. అట్టిరోగి స్నానముజేసినను భోజనముచేసినను మూడురాత్రులకన్న జీవించడు. దీనిని కఫజసన్నిపాతమని చెప్పెదరు. ఇయ్యది మేదస్సున జనించును. కామము లోభము మోహము భయము వీనివలన నీ సన్నిపాతము గలుగును.

మీద చెప్పిన ప్రకారము హీన మధ్యాధిక భేదములుగల దోషములచే సన్నిపాతము సంభవించినపుడు తరుచుగ దోషముల బలము నాశ్రయించినవియై ఇచ్చట చెప్పబడిన రోగములను గల్గించునని తెలియందగునని యర్థము. మరియు వాతపిత్త శ్లేష్మములు మూడును పరస్పర విరుద్ధంబులగు గుణములతో గూడియుండుటచేత మంచు నిప్పు ఈ రెండును గలిసి యొకకార్యమును గల్గించుటకు సమర్థములుగాని భంగి జ్వరాదిరోగములను గల్గించుటకు సామర్థ్యము లేకుండునని జెప్పట యుక్తంబైనను ఈ దోషత్రయము స్వభావముచేతనే ఒకదాని గుణములచేత వేరొకదోషము కొట్టబడకుండును గాన తమతమ గుణములతో గూడి అన్నియుగలసి రోగములను గల్గించునని యెరుంగునది. ఈ యర్థమును దృఢబలుండు “విరుద్ధైరపి న త్వేతై ర్మైతైః పరస్పరం । దోషాన్సహజసామ్యత్వా ఞ్ఘోరం విషమహీనివ॥” అని వచించెను. వాతాదిదోషములు

తా॥ సన్నిపాతజ్వరముయొక్క అంతమునందు చెవిమొదట మిక్కిలి కూరమైన శోథ (అసగా వాపు) పుట్టును. దానిచేత ఒకానొకడే విడువబడును. నివర్తించుట యరుదని భావము. సన్నిపాతజ్వరము విడిచినపిదప చెవిమొదట తీక్షణమైనవాపుగలిగి దానిచేత ఒకానొకడు మాత్రము జీవించునేగాని సాధారణముగ జీవించరు అని భావము.

శ్లో॥ * * త్రయః ప్రకుపితా దోషా ఉరస్సోత్సోనుగామినః ।

ఆమాభివృద్ధ్యా గ్రథితా బుద్ధీన్ద్రియ మనోగతాః ।

జనయన్తి మహాఘోర మభిన్యాసం జ్వరం దృఢం ।

శ్రుతౌ నేత్రే ప్రసుప్తి స్సాన్య న్న చేష్టాం కాంచి దీహతే ।

నచ దృష్టి ర్భవే త్తస్య సమర్థా రూపదర్శనే ।

న శ్రూణం నచ సంస్పర్శం శబ్దంవా నైవ బుధ్యతే ।

శిరో లోశయతేఽభీష్ట మాహారం నాభినన్దతి ।

కూజతే తుద్యతే చైవ పరివర్తన మీహతే ।

అల్పం ప్రభాషతే కించి దభిన్యాసస్య ఉచ్యతే ।

ప్రత్యాఖ్యాతస్సభూయిష్ఠః కశ్చిదేవాత్రసిద్ధ్యతి ॥ * *

తా॥ వాతపిత్తశ్లేష్మములు ప్రకోపించి రొమ్మును ప్రోతస్సులను (ముక్కు కన్నులు రోమ కూపములు మొదలగురంధ్రములను) అనుసరించి ఆముయొక్క యభివృద్ధితోగూడి బుద్ధిని ఇంద్రియములను మనస్సును చేరి మిక్కిలి భయంకరమగు అభిన్యాసమును జ్వరమును నిశ్చయముగ బుట్టించును. ఆరోగికి చెవులు బిగియును (మాతలుపడినట్లు వినరావండును), కన్నులు మూసికొని యుండును. ఒకకార్యమునైన చేయజాలడు. సమీపముననుండు వస్తువునుగూడ జూడజాలడు. గంధమును మార్కొనంజాలడు. స్పర్శమును తెలిసికొనజాలడు. శబ్దమును వినలేడు. తలనూచుచుండును, ఆహారమందిచ్చయుండదు. మూలుగుచుండును. బాధపడుచుండును. పొర్లాడును. కొంచెముగ మాటలాడును. ఇట్టి సన్నిపాతజ్వరము అభిన్యాసమని చెప్పబడును. అట్టి గొప్పరోగము చికిత్స చేయబడినదియైన నొకానొకటిమాత్రము సిద్ధించునుగాని తరుచుగ నివర్తించుటలేదు.

ఆ గం తు జ్వ ర లక్షణము

శ్లో॥ అభిఘాతాభిచారాభ్యా మభిశాపాభిషంగతః ।

ఆగన్తుజ్ఞాయతే దోషై ర్యథాస్యం తం విభావయేత్ ॥ ౨౬ ॥

తా॥ ఆగంతుజ్వరము ఆయుధములు రాళ్లు మొదలగువానిచే జబ్బితగులుటవలనను, అనిష్టప్రయోగములవలనను, ఋషులు మొదలగువారి శాపమువలనను, కౌమారిశయమువలనను, క్రోధాఽతిశయమువలనను, భయాఽతిశయమువలనను, భూతాదులయొక్క ఆవేశమువలనను, గలుగును. అట్టి జ్వరము జనించినచోడనే వాతాదిదోషములు ప్రకోపించును. అప్పుడు వాతాదులయొక్క లక్షణములను బట్టి దోషము ప్రకోపించినదియు నూహించవలెను. ఈ దోషప్రకోపము జ్వరము కల్గినపిమ్మట జనించునని సంప్రాప్తిని జెప్పినచోటఁ జెప్పబడి యున్నది.

విషాదులవలన గలిగిన జ్వరములకు ప్రత్యేకలక్షణములు

శ్లో॥ శ్యావాస్యతా విషకృతే తథాఽతీసార ఏవ చ।
 భక్తారుచిః పిపాసా చ తోదశ్చ సహమూర్ఛయా॥౨౭॥
 ఓషధీగంధజే మూర్ఛాశిరోరుగ్వమధుః క్షవః॥
 కామజే చిత్తవిభ్రంశే స్తద్ద్రాగస్య మభోజనం॥౨౮॥
 **హృదయే వేదనాచాఽస్య గాత్రం చ పరిశుష్యతి **
 భయాత్ప్రలాప శ్శోకాచ్చ భవేత్కోపాచ్చ వేపధుః।
 అభిచారాఽభిశాపాభ్యాం మోహస్తృష్ణాచ జాయతే॥౨౯॥
 భూతాఽభిషక్ణా దుద్వేగో హాస్యరోదనగౌరవం।

తా॥ విషములవలన గలిగిన ఆగస్తజ్వరమునందు నోరు నల్లబారుటయు, అతీసారంబును, అన్నమునం దరుచియు, దప్పియు, దేహమునందు పోటును, మూర్ఛయు గల్గును. ఉగ్రంబులగు ఓషధుల వాసనచూచుటచేత గల్గిన జ్వరమునందు మూర్ఛ, తలనొప్పి, వాన్తి, తుమ్ములు, ఈలక్షణములు గల్గును. కామముచేత (స్త్రీ సంభోగమునం దిచ్చచేత) గలిగిన జ్వరమునందు చిత్తచలనంబును, తన్ద్రయు, ప్రాలుమాలికయు, అన్నమును భుజించుటయుం దిచ్చ లేకపోవుటయు, మనస్సున వేదనయు, శరీరకార్యంబును కల్గును. భయముచేతను దుఃఖముచేతను కల్గిన జ్వరమునందు ప్రలాపము కల్గును. శోపముచే కల్గిన జ్వరమునందు వణకు కలుగును. అభిచారము (క్రూరంబులగు గ్రహాదులను ప్రయోగించుట) వలనను అభిశాపము (ఋషులు మొదలగువారి శాపము)వలనను జనించిన జ్వరమునందు మూర్ఛయు, దప్పియు జనించును. భూతాభిషంగము (పిశాచాదులయొక్క ఆశేషము) వలనగలిగిన జ్వరమునందు ఉద్వేగము (మనస్సునందదరుపాటు), నవ్వుట, ఏడ్చుట, ఒడలిభారము ఈ లక్షణములు కల్గును.

ఆగస్త జ్వరములయందు వాతాదిదోషసంబంధ నిర్ణయము

శ్లో॥ కామశోక భయాద్వాయుః క్రోధా త్పిత్తం త్రయో మలాః॥౩౦॥
 భూతాభిషంగా త్కుష్మన్తి భూతసామాన్యలక్షణః।

తా॥ కామము శోకము భయము ఈ మూడుకారణములచే జనించిన జ్వరమునందు వాతము ప్రకోపించి యుండుననియు; క్రోధముచే జనించిన జ్వరమునందు పిత్తము ప్రకుపితంబై యుండుననియు, భూతాశేషముచే జనించిన జ్వరమునందు వాతపిత్తశ్లేష్మములు మూడును స్రవోపమునొంది భూతసంబంధములగు చిహ్నములు గల్గియుండు ననియు భావము.

విష మ జ్వ ర స ం ప్రా ప్తి

శ్లో॥ దోషోఽల్పోఽహితసంభూతో జ్వరోత్సుప్తస్య వా పునః॥౩౧॥
 ధాతు మన్యతమం ప్రాప్య కరోతి విషమజ్వరం।

తా॥ జ్వరముచే విడువబడిన మనుజునకు స్వల్పముగ ననుసరించి యుండు దోషము అపథ్యంబులైన ఆహారవిహారాదులచే నానాట వృద్ధి నొంది కొంతకాలమునకు రసాదిధాతువులలో నొకదాని నాశ్రయించి విషమజ్వరమును గల్గించును. ఇచ్చట “జ్వరోత్పత్తస్య వా” అని చెప్పటచేత జ్వరవిముక్తుడు (జ్వరమువచ్చి విడువబడినవాడు) గాకున్నను తొలుత ప్రారంభ కాలమునందే విషమజ్వరము సంభవించునని యెరుంగునది. దీనికి ప్రమాణము: “ఆరమ్భాద్విష మో యస్తు” అని అపాథ్యజ్వరలక్షణమున గానబడియెడు. మరియు “యస్యాస్యదనియతా త్తాలాచ్చితోష్ణాభ్యాం తథైవచ। వేగతశ్చాపి విషమో జ్వరస్సవిషమస్సృతః॥” అని విషమజ్వరలక్షణము భాలుకిచే జెప్పబడియె. నియతము లేని కాలము శీతోష్ణములు వేగము వీని యన్నిటిచే విషమంబై యుండు జ్వరము విషమజ్వరమని జెప్పబడునని భావము.

వి ష మ జ్వ ర భే ద ము లు

శ్లో॥ * * స స్తత స్సతతోఽన్యేద్యుస్తృతీయక చతుర్థకా * *

తా॥ స స్తతజ్వరమనియు, సతతజ్వరమనియు, అన్యేద్యుష్కజ్వరమనియు, తృతీయకజ్వర మనియు, చతుర్థక జ్వరమనియు విషమజ్వరము ఐదువిధంబులై యుండునని భావము.

సంతతాదిజ్వరములకు ఆశ్రయంబులైన ధాతువుల నిర్ణయము

శ్లో॥ స స్తతం రసర క్తస్థః, సోఽన్యేద్యుః పిశితాశ్రితః॥ 3౨॥

మేదోగత స్తృతీయేహ్ని, అస్థిమజ్జగతః పునః ।

కుర్యాచ్చతుర్థకం ఘోరం అ స్తకం రోగసంక్మరం॥ 3౩॥

తా॥ స స్తతజ్వరము రసధాతువు నాశ్రయించి జనించుననియు, సతతజ్వరము రక్తధాతువు నాశ్రయించి జనించు ననియు, అన్యేద్యుష్కంబను జ్వరము మాంసము నాశ్రయించి జనించు ననియు, తృతీయకజ్వరము మేదస్సు నాశ్రయించి జ్వరము వ్యాపించినదినమునకు మూడవదినము నందు వరుసగా వచ్చుననియు, అస్థిమజ్జల నాశ్రయించి జ్వరము వ్యాపించిన దినమునకు నాల్గవదిన మున మరల వ్యాపించునది చతుర్థక జ్వరమనియు భావము. అట్టిచతుర్థకజ్వరము ఓరువ నశక్యమై యమునిబోలె ప్రాణముల హింసించుచు అనేకరోగముల గల్గించును.

మరియు చరకమున “ర క్తధాత్వాశ్రయః ప్రాయో దోష స్సతతకం జ్వరం” (రక్తధాతువు నాశ్రయించి సతతకజ్వరము తరుచుగ జనించును) అని యుండుటం జేసి ప్రకృత మూలమున “స స్తతః” అనుపదము సతత అను పదమునకుకూడ నుపలక్షణంబు గాన సతత జ్వరము రక్తధాతువు నాశ్రయించి యుండు ననే యర్థము లభించెనని యెరుంగునది.

స స్త తా ది జ్వ ర ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ సప్తాహం వా దశాహం వా ద్వాదశాహ మథాఽపి వా ।

ఽవిసర్గీ స్యా త్సస్తత స్సనిగద్యతే॥ 3౪॥

తా॥ ఏడుదినముల కాలమైనను పదిదినముల కాలమైనను పదిరెండుదినముల కాలమైనను ఒక ఊణకాలముగూడ విడువక అనుసరించి యుండు జ్వరము సంతతజ్వర మనంజను. ఇచ్చట దోషత్రయ ప్రకోపముచే జనించిన సంతతజ్వరమునందు వాతము అధికముగ నున్నచో ఏడుదినములవరకు జ్వరము విడువక అనుసరించి యుండుననియు, పిత్తము అధికముగ నుండునపుడు జనించిన జ్వరము పది దినములవరకు నిరంతరముగ వ్యాపించి యుండుననియు, కఫము అధికముగ నుండునపుడు గల్గిన జ్వరము పదిరెండు దినములవరకు ఎడలేక యుండుననియు అర్థము.

ఈ విషయమై తస్మాన్తరమన నీరీతిగ చెప్పబడియె: “పిత్తకఫాఽనిల వృద్ధ్యా దశ దినప ద్వాదశాహ సప్తాహాత్ । హన్తి విముఞ్చతి వాఽశు త్రిదోషజో ధాతు మల పాకాత్॥” త్రిదోష సన్నిపాతముచే గల్గిన జ్వరమునందు వాత పిత్త కఫములలో పిత్తము వాత కఫములకంటె వృద్ధినొంది యున్నచో మలములు పక్వంబులై యుండెనేని పదిదినములకు పిమ్మట అట్టి జ్వరము నివర్తించును; లేక ధాతువులు పక్వంబులై యుండెనేని రోగిని చంపును. వాతపిత్తములకంటె కఫము వృద్ధినొందియున్నచో మలములు పక్వంబులై యుండెనేని పనిరెండుదినములు గడచినపిమ్మట జ్వరము విడుచును; లేక ధాతువులు పక్వంబులై యుండెనేని రోగినిచంపును. కఫపిత్తములకంటె వాతము వృద్ధి నొంది యున్నచో మలములు పక్వంబులై యుండెనేని ఏడుదినములు గడచినపిదప నివర్తించును; లేక ధాతువులు పక్వంబులై యుండెనేని రోగినిచంపును అని యర్థము. మరియు చరకమునందు “యథా ధాతుం స్తథా నూత్రం పురీషఞ్చాఽనిలాదయః । యుగపచ్ఛాఽనుపద్యస్తే నియమా త్సంతతే జ్వరే॥” అని యుండుటచేత ఈ సంతతజ్వరమునందు వాతపిత్త క్లేషములు మాడును రసాదిధాతువులను మూత్రపురీషములను సమకాలమునందు నియతముగ వ్యాపించునని యెరుంగునది. మరియు చరకాచార్యుం డీసంతతజ్వరలక్షణమునగు “విసర్గం ద్వాదశే కృత్వా దివసే వ్యక్తలక్షణః । దుర్లభోపశమః కాలం దీర్ఘ మప్యనువర్తతే” అని జెప్పెను. ఈ సంతతజ్వరము పదిరెండు దినములు ఊణకాలమైన విరామములేకుండి పదిరెండవ దినమున విడచి చెమటబట్టుట శరీరము చుల్కనై యండుట మున్నగు జ్వరము క్షలక్షణములు స్ఫుటముగ గానబడి యుండుననియు, ఒక సమయమున అంతట శమించక మరల అట్టి జ్వరముకల్గి చాలాదినములవరకు బాధించుననియు భావము. ఈ వాక్యముచేత సంతత జ్వరమునకు గూడ ఒక సమయమున ముక్తాఽనుబద్ధిత్వము (జ్వరము విడచి మరల అనుసరించి యుండుట) కలదు గాన “జ్వరో త్స్పృష్టస్య వా పునః ” అనునట్టి విషమజ్వర లక్షణయుక్తంబని యెరుంగునది. “జ్వరాః పూర్వం మయోక్తా యే పఞ్చ సంతతకాదయః । చత్వార స్సంతతం హిత్యా జ్ఞేయాస్తే విషమజ్వరాః॥” అని ఖరనాదుండు వచించెను. సంతతజ్వరం బొక్కటి దక్క తక్కిన సతత అశ్యేద్యుష్క తృతీయక చతుర్థకము లను నాల్గు జ్వరములు విషమజ్వరము లని చెప్పబడునని యర్థము. ఈ వాక్యముచేత సంతతజ్వరము విషమజ్వరము కాదని తెలియబడుచున్నది; ఐనను ఈ జ్వరమునందు సతత అశ్యేద్యుష్క తృతీయక చతుర్థకములబోలి ఆవృత్తి (పలుమారువిడచి మరల ననుసరించుట) లేదు గాన సతతము మున్నగు నాల్గు జ్వరములకన్న సంతతజ్వరము భిన్నంబనియు, అట్టి నాల్గు జ్వరములకన్న సంతతజ్వరమునకు చికిత్స వేరై యుండుననియు ఖర నాదుని యభిప్రాయము గాన సంతతజ్వరమునకు విషమజ్వరత్వము లేదని జెప్పం

జనదు. చరకమునందు “కర్మ సాధారణం జహ్యో తృతీయక చతుర్థకా” అనియుండుటంజేసి తృతీయక చతుర్థక జ్వరముల రెండిటికిని విషమజ్వరమునకు జెప్పియుండు చికిత్స జేయవలెగాని దోషసాధారణమైన చికిత్స జేయ జనదనియు, తక్కిన జ్వరములయందు ఆ యా దోషములకు విరుద్ధంబులగు చికిత్సల జేయుట యుక్తంబనియు భావము. ఇచ్చట విషమజ్వరముల కన్నిటికిని చికిత్స సమానముగ తస్తాస్తరమున నున్నదిగాన విషమజ్వరసామాన్యంబైన చికిత్సను తృతీయక చతుర్థక జ్వరములయందు విశేషముగ చేయవలెననియు, విషమజ్వరములుదక్క తక్కిన జ్వరములయందు నాయాదోషములకు విరుద్ధంబులైన జికిత్సల చేయందగుననియు ఆర్థవిశేషము చరక వాక్యమునకు నెరుంగునది.

సతతక అన్యేద్యుష్క తృతీయక చతుర్థక జ్వరలక్షణములు

శ్లో॥ అహోరాత్రే సతతః ద్వాకాలావనువర్తతే ।

అన్యేద్యుష్క స్వహోరాత్ర ఏక కాలం ప్రవర్తతే॥ ౩౫॥

తృతీయక స్తృతీయేఽహ్ని చతుర్థేఽహ్ని చతుర్థకః ।

తా॥ రాత్రిపగలు ఈ రెండుకాలములయందును జ్వరవేగమును జూపునది సతతకజ్వర మనంజను. అనగా పగటియందు జ్వరము వ్యాపించి సాయంకాలమున శమించి మరల రాత్రియందు జ్వరవేగమును జూపునది సతతక జ్వరమని భావము. రాత్రియందైనను పగటియందైనను ఒకకాలమున వ్యాపించునది అన్యేద్యుష్కజ్వరమని చెప్పందగును. జ్వరవేగము కల్గిన దినము మొదలు మూడవ నాడు మరల వ్యాపించునది తృతీయకజ్వర మనందగు. జ్వరవేగము కల్గినదినమునకు నాల్గవనాడు వ్యాపించునది చతుర్థకజ్వర మనందగు. ఇచ్చట పగలు రెండు కాలములయందును రాత్రి రెండు కాలములయందును వ్యాపించు జ్వరము సతతకజ్వరమనియు, పగలు ఒకకాలమునందును రాత్రి యొక కాలమునందును వ్యాపించునది అన్యేద్యుష్కజ్వరమనియు కొందరు వచించెదరు.

మతాస్తరమున విషమజ్వరలక్షణము.

శ్లో॥ కేచిద్భూతాభిషజ్జోత్థం బ్రువతే విషమజ్వరమ్॥ ౩౬॥

తా॥ కొందరు భూతసంబంధములన జనించిన జ్వరమును విషమజ్వరమని వచించెదరు.

తృ తీ య క జ్వ ర థే ద ము లు.

శ్లో॥ కఫపిత్తాత్త్రికగ్రాహీ పృష్ఠాద్వాతకఘాత్యకః ।

వాతపిత్తాచ్ఛ్లోగ్రాహీ త్రివిధ స్సన్య తృతీయకః॥ ౩౭॥

తా॥ కఫపిత్తములు అధికములై యున్నపుడు జనించిన తృతీయక జ్వరము తొలుత వెన్నెముకకు క్రిందిభాగమున వేదనను కల్గించి శరీరమున వ్యాపించును. వాతకఫములు అధికంబులై యుండునపుడు జనించు తృతీయకజ్వరము తొలుత పిఠునందు వేదననుకల్గించి శరీరమున వ్యాపించును. వాతపిత్తములు అధికంబులై యుండునపుడు జనించు తృతీయకజ్వరము తొలుత శిరస్సునందు వేదన గల్గించి పిమ్మట శరీరమున వ్యాపించును. ఇతైరంగున తృతీయక జ్వరము మూడు విధంబులై యుండును.

వికారస్సౌ దస్థిమజ్జగతోఽనిలః । కుపితః పిత్తమేవంతు కఫశ్చైవం స్వకా
 లతః । శీతదాహకరస్తీవ్రః త్రికాలఞ్చానువర్తతే । స సన్నిపాత సమ్భూతో
 విషమో విషమజ్వరః । ఊర్ధ్వం కాయస్య గృహ్లాతి యః పూర్వం సోఽనిలాత్మ
 కః । పూర్వం గృహ్లా త్యధఃకాయం శ్లేష్మపూర్వజ్వరశ్చ సః॥” చతుర్థకంబను
 శ్రూరంబైన విషమజ్వరము రసాదిధాతువుల నన్నింటిని శోషింపజేయునదియు. జఠరాగ్నిని
 నశింపజేయునదియు నై త్రిదోషసన్నిపాతముచే జనించును; అట్టి జ్వరమునందు వాతపిత్తశ్లేష్మ
 ములు మూడును అస్థిమజ్జల రెంటిని ఆశ్రయించి ప్రకుపితంబులై తమతమ కాలములయందు
 చలి తాపము మున్నగు తేదనల గల్గించును. ఈజ్వరము తీవ్రంబై ఉదయకాలమునందును మధ్యాహ్న
 కాలమునందును సాయంకాలమునందును ఆనుసరించి యుండును. సన్నిపాతముచే జనించిన
 యీవిషమజ్వరము తొలుత ఊర్ధ్వకాయమున (కంఠము శిరస్సు మున్నగు అవయవముల) వ్యాపించి
 పిమ్మట శరీరమున వ్యాపించినచో వాతం బధికముగ నున్నప్పుడు జనించినది యనియు, శరీరము
 నందు నాభికిక్రింద తొలుత వ్యాపించి పిమ్మట శరీరమునందెల్ల వ్యాపించినచో నాచతుర్థకజ్వరము
 కఫాధిక్యముచే జనించినది యనియు నెరుంగవలెనని యర్థము. ఇచ్చట “కుపితం పిత్త
 మేవంతు” అని చెప్పియున్నను వాతప్రధానంబైన జ్వరము తొలుత ఊర్ధ్వశరీరమున వ్యాపించు
 ననియు, కఫప్రధానంబైన జ్వరము శరీరమునం దభోభాగమున తొలుత వ్యాపించి పిమ్మట
 శరీరమునందెల్ల వ్యాపించుననియు, వాతకఫములరెండిటికిని స్థలవిశేషమును జెప్పినభంగి పిత్తము
 నకు స్థలవిశేషమును జెప్పియుండలేదు గాన పిత్తము ఉపసర్జనం (అప్రధానం) బై యుండును గాని
 ప్రధానంబైయుండుట లేదని చరకవ్యాఖ్యానకారులు వచించిరి. మరియు “అమాశయస్థః
 పవనో హ్యస్థిమజ్జగతోఽపివా । కుపితః కోపయత్యాశు శ్లేష్మాణం పిత్తమేవచ॥”
 అని తస్మాన్తరమునందును, “ఊర్ధ్వకాయస్తు యః పూర్వం గృహ్లాతి సోఽనిలాత్మ
 కః । మధ్యకాయస్తు గృహ్లాతి పూర్వం యస్తు స పిత్తజః ॥ పూర్వం గృహ్లాత్య
 ధఃకాయం శ్లేష్మవృద్ధ శ్చతుర్థకః॥” అని నాగభట్టతన్త్రమునందును గానంబడియెడు.
 వాతము అమాశయమునం దైనను అస్థిమజ్జలయందైనను జేరి ప్రకోపమునొంది కఫపిత్తములను ప్రకో
 పింపజేసి చతుర్థకజ్వరమును కల్గించుననియు; తొలుత శరీరమునం దూర్ధ్వభాగమున వ్యాపించి
 పిమ్మట శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించునది వాతాధిక్యముచే జనించిన చతుర్థక జ్వరమనియు, తొలుత
 మధ్యశరీరమున వ్యాపించి శరీరమునందెల్ల వ్యాపించునది పితృాధిక్యముచే జనించిన చతుర్థకజ్వర
 మనియు, అధశరీరమున దొలుత వ్యాపించి పిమ్మట శరీరమునందెల్ల వ్యాపించు చతుర్థకజ్వరము
 కఫాధిక్యముచే జనించినదియనియు పైజెప్పబడిన వాక్యములరెండిటిని యర్థము. ఈవాక్యమునందు
 పిత్తముచే జనించు చతుర్థకజ్వరమునకు స్థానవిశేషము జెప్పబడియున్నది గాన పిత్తలక్షణములు
 స్ఫుటంబులుగ గానంబడినచో పైత్రిక (పిత్తముచేజనించిన) చతుర్థకజ్వరమును ఒక సమయమున
 జనించునని యెరుంగునది. వాతకఫముచేత చతుర్థకజ్వరము విశేషముగ జనించుననియు, పైత్రిక
 చతుర్థకజ్వరము జనించుట యరుదనియు తలచి చరకాచార్యులు మున్నగువారు పైత్రిక చతుర్థక

ండిరి యని ముఖ్యార్థము నెరుంగునది.

మఱియు సతతాది జ్వరముల ఉత్పత్తిక్రమమును వృద్ధసుశ్రుతుం డితైరంగున్ నుడివెను :

“ అహోరాత్రాదహోరాత్రా త్థానాత్థానం ప్రపద్యతే । తతశ్చామాశయం
ప్రాప్య కరోతి విషమజ్వరం । కఫస్థాన విభాగేన యథా సజ్ఘం కరోతిహి ।
సతతాన్యేద్యుష్క త్ర్యాఖ్యచతుర్థా సప్రలేపకాః॥ ” కఫస్థానంబులైన ఆమాశ
యము, హృదయము, కణ్ఠము, శిరస్సు, సంధులు అను నీ యైదింటియందును వాతాదిదోషములు ఒక్కొక్క
అహోరాత్రమునకు ఒక్కొక్కస్థానమున సంచరించుచుండును. అట్టియెడ ఆమాశయాదిస్థానము లైని
టియందును వాతాదిదోషములు ఆశ్రయించుచు ఆమాశయమునజేరి సతత అన్యేద్యుష్క తృతీ
యక చతుర్థక ప్రలేపకము లను విషమజ్వరములను వరుసగా గల్గించునని యర్థము. అందు ఆమా
శయముననుండు దోషము పగటియం దొకకాలమునను రాత్రియం దొకకాలమునను జ్వరమును
కల్గించును. అయ్యది సతతకజ్వర మనంబడును. ఇచ్చట దోషము ఎల్లప్పుడును ఆమాశయమున
జేరి యున్నను “ వయోహోరాత్రిభుక్తానాం తేస్తమధ్యాదిగాః క్రమాత్ ”
అనియుండుటచేత, రాత్రిప్రథమకాలమునందును పగటిప్రథమకాలమునందును కఫము ప్రకోపిం
చును గాన అట్టి కఫప్రకోపకాలముల రెంటియందును జ్వరవేగము కల్లునని యెరుంగునది. మరియు
దోషము కఫస్థానంబైన హృదయముననుండి ఒక్క అహోరాత్రమునకు ఆమాశయమునజేరి అన్యే
ద్యుష్కంబను జ్వరమును కల్గించును; ఈ జ్వరము దినమున కొకసారి వ్యాపించును. కఫస్థానంబైన
కణ్ఠముననుండు దోషము ఒక అహోరాత్రమునకు హృదయస్థానమునను రెండవయహోరాత్రమునకు
ఆమాశయంబునను వ్యాపించి జ్వరవేగదినమునకు మూడవదినమున తృతీయకజ్వరమును కల్గించును.
కఫస్థానంబైన శిరస్సుననుండు దోషము ఒక అహోరాత్రమునకు కంఠమునందును రెండవయహో
రాత్రమున హృదయమునందును మూడవయహోరాత్రమున ఆమాశయమునందును వ్యాపించి జ్వర
వేగదినము మొదలు నాల్గవదినమున చతుర్థకజ్వరమును కల్గించును. సంధులయందుండు దోషము
ఆమాశయమునజేరి ప్రలేపకంబను జ్వరమును కల్గించును. ఆమాశయమునందును సంధులుండునుగాన
అట్టిసంధులయం దెల్లప్పుడు దోషము లాశ్రయించి యుండుటంజేసి ప్రలేపకజ్వరము అహోరాత్రుల
యం దెల్లప్పుడును వ్యాపించి యుండును. మఱియు “ ప్రలేపకస్తు విషమః ప్రాయః క్లేశా
య శోషిణాం ” అని సుశ్రుతముననున్నదిగాన ప్రలేపకజ్వరమునకును మతాంతరమున విషమత్వము
కలదు. పైనజెప్పబడియుండు వాక్యములచేత సతతజ్వరమునకు ఆమాశయంబును, అన్యేద్యుష్కజ్వర
మునకు హృదయంబును, తృతీయకజ్వరమునకు కంఠంబును, చతుర్థకజ్వరమునకు సంధులును నియ
తముగ స్థానంబులై యున్నను “ దోషాహ్యమాశయాశ్రయాః । బహిర్నిరస్య కోష్ఠాగ్నిం
జ్వరదా న్యూ రసానుగాః ” అని యుండుటచేత దోషములు ఆమాశయమునజేరిక జ్వరము
జనించుట లేదు గాన హృదయాదిస్థానములయందుండు దోషములు ఆమాశయమున జేరినప్పుడే
విషమజ్వరములు కల్లునని యెరుంగునది. అన్యేద్యుష్కాది జ్వరములయందు జ్వరవేగము నివర్తించిన
తోడనే వాతాదిదోషములు మిగుల చుల్కనై యుండును గాన శీఘ్రముగ హృదయాదిస్థానముల
యందు జేరును. ఇతైరంగున సతతాదివిషమజ్వరముల కుత్పత్తిక్రమము నెరుంగునది.

ఇచ్చట వాతస్థానంబైన త్రికము (వెన్నెముకకు క్రిందిభాగము,) నందు కథపితృములుజేరినచో స్వస్థానములవదలి యితరస్థానముల చేరుటంజేసి బలహీనంబులగును గాన జ్వరవేగము జనించిన దినమునకు మూడవదినమున మరల జ్వరవేగమును జూపుననియు, వాతకథములు స్వస్థానములవదలి పితృస్థానంబైన పీపునందు వ్యాపించునపుడు బలహీనంబులై మూడవనాడు జ్వరవేగమును జేయుననియు, వాతపితృములు స్వస్థానములవదలి కథస్థానంబైన శిరస్సున జేరియుండునపుడు బలహీనంబులై మూడవ దినమున జ్వరవేగమును జూపుననియు నెరుంగునది. మరియు సుశ్రుతమునందు “కుపితానాం హి దోషాణాం శరీరే పరిధావతాం। యత్రసజ్జస్వవైగుణ్యాద్వ్యాధిస్తత్రోపజాయతే॥” అనియున్నది. వాతపితృశ్లేష్మములు వికృతంబులై ప్రకోపమునొంది శరీరమునం దెచ్చిట వ్యాపించునో అచ్చట నొప్పి మున్నగాగల వ్యాధులు జనించునని యర్థము. ఈ సుశ్రుతవాక్యముచేత ప్రకోపమునొందిన దోషములు తమతమ స్థలములను వదలి శరీరమునందెల్ల వ్యాపించునని తెలియబడుచున్నది గాన ప్రకృతమూలమున “కథపితృత్రికగ్రాహీ” అనువాక్యముచే వాతపితృదులకు త్రికాదిస్థానగమనమును జెప్పట సంకతంబని యెరుంగునది.

చతుర్థక జ్వర భేదము

శ్లో॥ చతుర్థకో దర్శయతి ప్రభావం ద్వివిధం జ్వరః।

జఙ్గాభ్యాం శ్లేష్మికః పూర్వం శిరస్తోఽనిలసమృవః॥౩౮॥

తా॥ వాతపితృకథములలో కథము అధికముగ నున్నపుడు జనించు చతుర్థకజ్వరము తొలుత పిక్కలయందు నొప్పినికల్గించి పిదప శరీరమున వ్యాపించును. వాతము అధికముగ నుండునపుడు జనించు చతుర్థకజ్వరము తొలుత శిరస్సున వేదనకల్గించి పిమ్మట శరీరమున వ్యాపించును. ఇతైః అంగున రెండువిధంబులైన శక్తిని చతుర్థకజ్వరము జూపునని భావము.

ఇచ్చట చతుర్థకజ్వరము సన్నిపాతముచే జనించినదియైనను అట్టి దోషత్రయములలో శ్లేష్మము అధికముగ నున్నచో శ్లేష్మిక (శ్లేష్మచే జనించినది) మనియు, వాతము అధికముగ నున్నచో వాతముచే జనించినది యనియు వ్యవహరించబడునని యెరుంగునది. ఈ యర్థమును చరకమున “ప్రాయశ సన్నిపాతేన దృప్తః పశ్చాద్విధోజ్వరః। సన్నిపాతేతు యో భూయాత్ సదోషః పరికీర్తితః॥” అని చెప్పియున్నది. సస్తత సతతక అన్యేద్యవక్రతృతీయక చతుర్థకము లను జ్వరములైరును సన్నిపాతముచే జనించుననియు, త్రిదోషములలో నేది అధికముగ నుండునో ఆదోషముచే నాజ్వరము జనించినదియని వ్యవహరింపబడు ననియు భావము. ఇచ్చట “ప్రాయశ సన్నిపాతేన” అని చెప్పియుండుటచేత ఏకదోష ద్విదోషములచే గూడ నీ విషమజ్వరములైరును జనించుట కలదని కొందరు వచించెదరు.

మరియు గలగణ్డము పితృముచే జనించనికరణి చతుర్థకజ్వరము పితృముచే జనించుటలేదు. చతుర్థకజ్వరలక్షణమును హరీతుం డితైః అంగున నుడివెను: “చతుర్థకోనామ గదో దారుణో విషమజ్వరః। శోషణ స్సర్వధాతూనాం బలవర్ణాగ్నినాశనః। త్రిదోషతో

చ తు ర్థ క వి ప ర్య య జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ విషమజ్వర ఏవాస్య శ్చతుర్థక విపర్యయః ।

మధ్యేహని జ్వరయతి హ్యేదావస్తేచ ముచ్చతి॥ ౩౯॥

తా॥ మొదట నొకదినము జ్వరములేకుండి పిదప రెండుదినములు జ్వరవేగమునుజూపి పిమ్మట నొకదినము జ్వరము లేకుండునది చతుర్థక; విపర్యయంబను విషమజ్వరమని యర్థము. జ్వరవేగము కల్గిన దినమునకు నాల్గవదినమున మరల వ్యాపించు జ్వరము చతుర్థకజ్వరముగాన దానికి విరుద్ధముగ నీజ్వరము ఆద్యస్తదినములయందు వ్యాపించక నడుమ రెండుదినములు వ్యాపించుటంజేసి చతుర్థకవిపర్యయ మని జెప్పబడునని భావము. ఈ జ్వరలక్షణమునకు “అసిమజ్జోభయగతే చతుర్థకవిపర్యయః । మధ్యేహని జ్వరయతి హ్యేదావస్తేచ ముచ్చతి॥” అని తప్తాస్తరంబును, “ అసిమజ్జోభయగతే చతుర్థకవిపర్యయః । త్ర్యహోద్వ్యహం జ్వరయతి హ్యేదావస్తేచ ముచ్చతి॥” అని హరిచన్ద్రీవచనంబును గానంబడియెడు. ఈ వచనములు రెండును ప్రకృతమూలమునకు సమానార్థకములు.

ఇచ్చట చెప్పబడిన చతుర్థకవిపర్యయలక్షణము ఉపలక్షణంబుగాన తృతీయకాది విపర్యయములగూడ నూహించవలెను. అది యెట్లులనిన; నడుమ నొకదినము జ్వరము వ్యాపించి ఆద్యస్తదినములయందు జ్వరము వ్యాపించకున్నచో తృతీయకవిపర్యయ మనియు, ప్రాతఃకాలమునందును రాత్రి ప్రథమకాలమునందును జ్వరము లేకుండి తక్కినకాలమునంజెల్ల వ్యాపించు జ్వరము సతతక విపర్యయంబనియు, రాత్రియందైనను పగటియందైనను ఒకకాలమున జ్వరము లేకుండి తక్కిన కాలములయందు వ్యాపించు జ్వరము అశ్వేద్యుష్కవిపర్యయంబనియు నెఱుంగునది.

మఱియు “ కఫస్థానేషు వాతిష్ఠౌ దోషోద్వి త్రి చతుర్థు చ । విపర్యయాఖ్యాక్తురుతే విషమా కృచ్ఛ్రసాధనా ॥ ” అని వృద్ధ సుశ్రుతుండు అశ్వేద్యుష్క తృతీయక చతుర్థక విపర్యయ జ్వరలక్షణముల జెప్పెను. కఫస్థానంబులైన ఆమాశయ హృదయస్థానముల రెంటియందు నుండు దోషముచేత అశ్వేద్యుష్కవిపర్యయంబను విషమజ్వరము జనించుననియు, కఫస్థానంబులైన ఆమాశయహృదయకణ్ఠముల మూటియందును వ్యాపించియుండు దోషముచేత తృతీయక విపర్యయంబను విషమజ్వరము జనించుననియు, కఫస్థానంబులైన ఆమాశయ హృదయ కణ్ఠ శిరస్సుల నాల్గిటియందును వ్యాపించియుండు దోషముచేత చతుర్థక విపర్యయంబను విషమజ్వరము జనించుననియు భావము. ఇచ్చట హృదయముననుండు దోషము ఆమాశయముననుండు దోషముతో గలిసి అశ్వేద్యుష్కవిపర్యయమును పైజెప్పబడినరీతిగ కల్గించును. తృతీయకవిపర్యయమునందు ఆమాశయహృదయకణ్ఠముల మూడిటియందును వ్యాపించియుండు దోషములలో హృదయముననుండు దోషము ఒకదినమునకు ఆమాశయమున జేరి అందుండు దోషముతో గలిసి జ్వరమును కల్గించును. అనాడు కంఠముననుండు దోషము హృదయస్థానమున జేరును; హృదయస్థానమున జేరియుండు దోషము మరునాడు ఆమాశయమున జేరి జ్వరమును కల్గించును. ఇట్లెఱుంగున రెండుదినములు ఎడలేక జ్వరము వ్యాపించి మూడవదినము జ్వరములేకుండి పైజెప్పినరీతిగ మరల జ్వరము వ్యాపించుచుండును. ఇయ్యది మూడవదినమున వ్యాపించు తృతీయక జ్వరమునకు విరుద్ధముగ మూడవదినమున వ్యాపించ

కుండునుగాన తృతీయకవిపర్యయంబని పేర్కొనందగు. చతుర్థకవిపర్యయమునందు ఆమాశయ హృదయ కణ్ఠ శిరస్థానంబుల నాల్గిటియందును వ్యాపించియుండు దోషములలో హృదయమున నుండు దోషము ఒకదినమునకు ఆమాశయమునజేరి జ్వరమును కల్గించును. ఆ దినమునందే కంఠమున నుండు దోషము హృదయస్థానమునందును, శిరంబుననుండు దోషము కంఠమునందును వ్యాపించును. హృదయమున జేరియుండు దోషము మరునాడు ఆమాశయమున వ్యాపించి జ్వరమును కల్గించును. ఆ దినమునందే కంఠముననుండు దోషము హృదయస్థానమున జేరును. హృదయమున జేరియుండు దోషము మాడవనాడు మరల ఆమాశయమున వ్యాపించి జ్వరమును కల్గించును. ఇత్తైఱంగున మూడుదినములు ఎడలేక జ్వరము వ్యాపించి నాల్గవదినమున జ్వరములేకుండునది చతుర్థక విపర్యయము. ఇత్తైఱంగున విపర్యయముల మూడిటికిని ఉత్పత్తిక్రమము నెఱుంగునది. మఱియు నీతృతీయకాది విపర్యయములకు తృతీయకాది జ్వరములకు జెప్పియుండు చికిత్సలనే ఉపయోగించదగును.

వా త బ లా స క జ్వ ర ల ట్ట ణ ము

శ్లో॥ నిత్యం మస్తజ్వరోరూక్షః శూనకస్తేన సీదతి ।

స్తద్భాజ్ఞః శ్లేష్మభూయిష్ఠో నరోవాతబలాసకీ॥ ౪౦॥

తా॥ వాతబలాసకమును జ్వరముకల మనుజుండు ఎడతెగని మస్తజ్వరముకలవాడును, స్నేహము లేక రూక్షుడైన శరీరము కలవాడును, వాపుతోగూడినవాడును, స్తంభించిన అవయవములు కలవాడును, ప్రబలమైన శ్లేష్మముకలవాడునై అట్టిజ్వరముచేత నశించునని యర్థము. ఈజ్వరము వాత కఫములచే జనించును గాన వాతబలాసకము అని జెప్పబడును. మఱియు “వాయుః ప్రకుపితో దోషాపుదీర్యోభా ప్రధావతి । సశిరస్థస్థిశ్శిరశ్శూలం” అని తన్త్రాస్త్రమున నుండుటచే నీ జ్వరమున తొలుత వాతము ప్రకుపితంబై పిత్తకఫములగెంటిని ప్రకోపము నొందించునని యెరియుచున్నది గాన దోషత్రయముచే నీ జ్వరము జనించును.

ప్ర లే ప క జ్వ ర ల ట్ట ణ ము

శ్లో॥ ప్రలిమ్పన్నివ గాత్రాణి ఘర్మేణ గౌరవేణచ ।

మస్తజ్వరవిలేపీ చ సశీత స్నాన్య త్రప్రలేపకః॥ ౪౧॥

తా॥ చెమటచేతను శరీర భారముచేతను అవయవములను పూయుచున్నట్లున్నదియు, మందమైనజ్వరము కల్గించునదియునై చలితోగూడియుండుజ్వరము ప్రలేపక మనందగు. ఈ జ్వరము కఫ పిత్తములచే జనించునని యెఱుంగునది.

వి ష మ జ్వ ర వి శే ష ము లు

శ్లో॥ విదగ్ధేఽన్నరసే దేహే శ్లేష్మపిత్తే వ్యవస్థితే ॥

తేనార్థం శీతలం దేహే చార్థం చోష్ణం ప్రజాయతే॥ ౪౨॥

తా॥ దుష్టంబగు అన్నరసంబైనను దుష్టమైనశ్లేష్మమైనను దుష్టమైన పిత్తమైనను శరీరమున వ్యాపించి యున్నయెడ అట్టి శరీరములో సగము శ్లేష్మముచే శీతలంబుగను సగము పిత్తముచే నుష్ణంబుగను నుండును. అట్టిపిత్తశ్లేష్మములు వ్యాపించుటకు నియమములేదు గాన అర్థనారీశ్వరునివలె దేహ

మనం దిరుప్రక్కలనైనను నరసింహుని యాకారమువలె నూర్ధ్వాగ్ధోభాగములయందైనను శీతోష్ణములు యథాక్రమముగ కల్గునని యెఱుంగునది.

శాస్త్రము యదా పితం శాస్త్రా చా ప్రవృత్తితః ।

తేనోష్ణత్వం శరీరస్య శీతత్వం హస్తపాదయోః ॥౪౩॥

కాయే శ్చేష్టా యదా దుష్టకౌపితక్షాచైవ వ్యవస్థితం ।

శీతత్వం తేన గాత్రాణాం ఉష్ణత్వం హస్తపాదయోః॥౪౪॥

తా॥ శరీరము దుష్టమైన పితృముచేత వ్యాపమై శరీరాగ్రభాగంబులైన హస్తపాదముల
యందు శ్లేష్మము వ్యాపించియున్నయెడ శరీరమునందుష్టంబును హస్తపాదములయందు శీతత్వంబును
కల్గును. మఱియు శ్లేష్మము దుష్టమై శరీరమున వ్యాపించి అగ్రభాగములయందు పితృము వ్యాపించి
యున్నపుడు శరీరమునందు చలువయు కరచరణంబులయందు దుష్టంబును గలుగును.

దాహపూర్వ శీతపూర్వ జ్వరలక్షణములు

3. తొలి || తృత్య 3 వేళ్ళనిలా శీతం ఉదా జనయతో జ్వరమ్.

తయోఃప్రశాంతయోః పితృ మన్తా దాహం కరోతి చ ॥౪౫॥

కరోత్యాదౌ తథా పితృం త్వక్ష్ణం దాహమతీవచ ।

తస్మి న్పృశాన్తే త్వితరా కురుత శ్శీత మన్తతః ॥౪౬॥

ద్వావేతా దాహశీతాది ద్వారా సంస్కర్తా స్మృతా ।

దాహపూర్వః తయోః కష్టః కృచ్ఛ్రసాధ్యతమశ్చ సః ॥౪౭॥

తా॥ కఫపాతములు తొలుత త్వగ్గతమైన రసము నాశ్రయించి జ్వరమువచ్చుటకు మున్ను చలిని కల్పించును; అట్టి కఫపాతముల వేగము శమించిన పిదప పిత్తము ప్రకుపితంబై తాపమును కల్పించును. మఱియు పిత్తము తొలుత ప్రకుపితంబై త్వగ్గతంబైన రసము నాశ్రయించినయెడ జ్వర మువచ్చుటకు మున్ను మిగుల తాపముగల్గి జ్వరాంతమున (జ్వరము విడుచునప్పుడు) అట్టి పిత్తవేగము శాంతి నొంది కఫపాతములు ప్రకుపితంబులై చలిని కల్పించును; ఈ దాహాదియు (తాపముతొలుతగల్గి నదియు) శీతాదియు (చలి యాదిలో కల్పినదియు) నైన జ్వరములు రెండును దోషపరస్పరసంబంధముచే గల్గుటంజేసి సంసర్గజములని తెలియందగినది. ఈ రెంటిలో దాహాది (తాపము ముందుగా కల్పినది) యైన జ్వరము శరీరమునకు మిగుల బాధకల్పించుననియు కష్టసాధ్యంబునై యుండును. శీతాదియైన (చలి మొదటగల) జ్వరము సుఖసాధ్యంబగునని భావము.

ఇచ్చట విషమజ్వరములయందు, చోషములు బాతుగా శమించుట లేదుగాన “ప్రశాస్త
యోః” అను పదముకు శమించినవేగముకల కఫవాతములు వేగమును దక్కియున్నపుడు, అని
యర్థము. ఇందుకు చరకమునందు “స చాపి విషమో దేహం న కదాచి ద్విముచ్చతి।
గ్లానికారవ కాశ్చేభ్యస్స యస్మాన్న విముచ్యతే । వేగే తు సమత్రికాస్తే
గతోఽయ మితి లక్ష్యతే । ధాత్వస్తరస్థో లీనత్వా త్సత్కృత్యైవోపలభ్యతే॥”

అని యున్నది. విషమజ్వరమునందు బడలిక, భారము, కృశత్వము, ఈమాడును విడచియుండుట లేదు గాన వాతాది దోషములు శమించుటలేదు; అట్టి దోషములు వేగముదక్కి రసాధిధాతువుల యందు లీనంబులై యున్నపుడు మిగుల నూత్నంబులై యుండును గాన గానంబడవు; దానంతేసి శమించియుండునటుల వ్యవహరింపబడునని భావము. మరియు నిచట దోషత్రయముయొక్క పరస్పరసంబంధముచే నీజ్వరములు జనించును గాన సంసర్గజములని వ్యవహరింపబడునని యెఱుంగు నది. సకల విషమజ్వరములయందును వాతము అవశ్యము సంబద్ధమైయుండును. ఇందుకు చరకమునందు “నర్తేనిలాద్వై విషమజ్వర స్సమృపజాయతే । కఫపిత్తే హి నిశ్చేష్టే చేష్టయ త్యనిల స్సదా” అనియు, తంత్రాస్తరమున “పవనో గతివైషమ్యా ద్విషమజ్వర కారణం” అనియు నున్నది. విషమజ్వరమునందు నిశ్చలంబులై యుండు కఫపిత్తములను వాతంతెల్ల పుడు చలనమునొందించునుగాన వాతప్రకోపములేక విషమజ్వరము కల్గుటలేదనియు, విషమజ్వరము నందు విషమగతి కల్గియుండుటచేత వాతము అట్టి జ్వరమునకు ముఖ్యకారణమై యుండుననియు భావము. ఈ విషమజ్వరలక్షణము లుపలక్షణములు గాన రాత్రిజ్వరము మున్నగు విషమజ్వరములు గూడ నూహించదగినవి. మఱియు తంత్రాస్తరమున “సమా వాతకఫౌ యస్య హీనపిత్తస్య దేహినః । ప్రాయో రాత్రౌ జ్వరస్తస్య దివా హీనకఫస్య చ॥” అని యున్నది. వాతకఫములు రెండును సమములై పిత్తముతగ్గి యున్నయెడ అట్టి మనుజునకు ప్రాయీకముగ రాత్రి వేళల జ్వరము వచ్చుననియు, వాతకఫములుతగ్గి పిత్తం బధికమై యున్నయెడ పగటియందు జ్వరము వచ్చుననియు భావము. మఱియు “ఋత్యహోరాత్రదోషాణాం మనసశ్చ బలాబలాత్ । కాలమర్థవశాచ్చైవ జ్వరస్తం తం ప్రవద్యతే” అని చరకమునం దుండుట చేత ఋతువులు అహోరాత్రములు వాతాది దోషములు మనస్సు పీనియొక్క బలాబలములచేత తత్తత్కర్మార్యానుగుణముగ సతతక చతుర్థకాది జ్వరములు తమతమకాలనియమమునువదలి వేటొక జ్వరముగ పరిణమించునని యెఱుంగునది. ఋతువు మొదలగువానియొక్క బలాబలములచేత సంతతజ్వరము స్వరూపమును వదలి సతతాది జ్వరములలో నొకటిగ పరిణమించుననియు, చతుర్థక జ్వరము తృతీయ కాది జ్వరములలో నొకటిగ పరిణమించుననియు భావము. ఈ రీతిగనే తక్కిన విషమజ్వరముల కన్నింటికిని పరిణామభేదంబులును ఉదాహరణంబులు నూహ్యంబులు.

రసగతజ్వర చిహ్నములు

శ్లో॥ గురుతా హృదయో క్లేశ శ్చ సదనం ఛర్ద్యరోచకౌ ।

రసస్థే తు జ్వరే లిజ్గం దైన్యం చాస్యోపజాయతే॥౪౪॥

తా॥ జ్వరము రసగతంబైన యపుడు శరీరము భారముగా నుండుట, రొమ్మడపు, అవయవములు శిథిలంబులై యుండుట, వమనము, అరుచి, ఘనస్పృహ క్లేశముగల్గుట ఇట్టి చిహ్నములు గల్గును. మున్ను వచించిన వాత పిత్త కఫములచే జనించిన నాశావిధజ్వరములను ఈలక్షణములచేత రసగతజ్వరమని యెఱింగి రసాధిధాతువులకు నిరోధము గల్గినయక ఆయాజ్వరములను చికిత్స జేయవలెనని భావము. క్రింద జెప్పబడు రత్నాదిధాతువులయందును ఈరీతిగనే యెఱుంగువది.

ర క్త గ త జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ ర క్తనిష్ఠీవనం దాహా మోహశ్చర్ధవవిభ్రమా ।

ప్రలాపః సిడకా తృష్ణా ర క్తప్రాప్తే జ్వరే నృణామ్॥౪౯॥

తా॥ రక్తమును ఉమియుట, తాపము, మూర్ఛ, వమనము, ఒడలుతిరుగుట, అనర్థముగ మాటలాడుట, శరీరమున బొబ్బలులేచుట, దప్పి ఈలక్షణములు రక్తగతమైన జ్వరమునందు మను జాలకు కల్గును.

మాంస గ త జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ పిణ్డికో ద్వేష్టనం తృష్ణా స్తృప్తమూత్రపురీషతా ।

ఊష్మాఽస్తద్దాహ విక్షేపా గ్లానిస్స్యాన్మాంసగే జ్వరే॥౫౦॥

తా॥ పిక్కులయందుండు మాంసమున కట్టేలతోగొట్టినరీతిగ బాధగల్గుట, దప్పి, మూత్రపురీషము లధికముగా లైలువెడలుట, ఒడలు మిగుల వేడిగానుండుట, శరీరమునకు లోపల తాపము గల్గుట, హస్తపాదాద్యవయవములను చలింపజేయుట, శరీరము బడలియుండుట ఈ లక్షణములు మాంసగతమైన జ్వరమునందు విశేషముగ కల్గును.

మే దో గ త జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ భృశం స్వేదస్తృషా మూర్ఛాప్రలాపశ్చర్ధి రేవచ ।

దార్గన్ధారోచకా గ్లాని ర్దేదస్థే చాఽసహిష్ణుతా॥౫౧॥

తా॥ మేదోగతమైన జ్వరమునందు మిక్కిలి చెమటయు, దప్పియు, మూర్ఛయు, అర్థములేక అధికముగా మాట్లాడుటయు, వాంతియు, శరీరమున దుర్గంధంబును, అరుచియు, బడలికయు, బాధల నోర్వజాల కుండుటయు ఈలక్షణములు కల్గును.

అస్థి గ త జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ భేదోష్ణాం కూజనం శ్వాసో విరేకశ్చర్ధి రేవచ ।

విక్షేపణం చ గాత్రాణాం ఏత దస్థిగతే జ్వరే॥ ౫౨॥

తా॥ అస్థిగతమైన జ్వరమునందు అస్థులలో విరిగినట్లు నొప్పిగల్గుట, కంఠమునకూతలుబుట్టుట, శ్వాసంబధికమగుట, విరేచనము, వాంతి, చేతులు కాళ్లు మొదలైన అవయవములను కదలించుట, ఇట్టి లక్షణములు గల్గును.

మజ్జ గ త జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ తమః ప్రవేశనం హిక్మా కాస శ్చైత్యం వమిస్తథా ।

అస్తద్దాహో మహాశ్వాసో మర్మభేదశ్చ మజ్జగే॥ ౫౩॥

తా॥ మజ్జగతమైన జ్వరమునందు చీకటిలో ప్రవేశించినట్లు కన్నులు గానరాకుండుట, హిక్కులు, చలి, వాంతి, అస్తశరీరమున తాపముగల్గుట, శ్వాసాధికారమున జెప్పంబడు మహాశ్వాసము, మర్మంబుల భేదించిన రీతిగ బాధగల్గుట ఈ లక్షణములు కల్గును.

శుక్రగతజ్వరలక్షణము

శ్లో॥ మరణం ప్రాప్నుయాత్తత్ర శుక్రస్థానగతే జ్వరే ।

శేషస్త్వబ్రతా మోక్ష శుక్రస్య తు విశేషతః॥ ౫౪॥

తా॥ శుక్రస్థానమును పొందిన జ్వరమునందు మేఘము స్తంభించియుండును; శుక్రంబధికముగా ప్రవించును; రసాదిధాతువులలో శుక్రగతజ్వరమునందు మనుజుడు మృతుండగును. “యథా పయసి సర్పిస్తు గుడశ్చేక్షురసే యథా । శరీరేషు తథా నృణాం శుక్రం విద్యా ద్విషగ్వరః” అని గ్రంథాంతరమున నుండుటంజేసి నెయ్యి పాలయందును బెల్లము చెఱుకురసమునందును లీనమైయుండుభంగి మనుజులశరీరమునం దంతట శుక్రము వ్యాపించియుండును.

రసాదిధాతుగతజ్వరములలో సాధ్యాసాధ్య నిర్ణయము

శ్లో॥ * * రసరక్తాశ్రితస్సాధ్యో మాంసమేదోగతశ్చ యః ।

అస్థిమజ్జగతః కృచ్ఛ్రశుక్రస్థస్త్వ న సిద్ధ్యతి * *

తా॥ మున్ను చెప్పిన రసాదిగత జ్వరములలో రసరక్తమాంసమేదోగత జ్వరములు సాధ్యంబులైయుండును. అస్థిమజ్జల నాశ్రయించిన జ్వరములు కష్టసాధ్యంబులై యుండును. శుక్రగతమైన జ్వరము సాధ్యంబుగాదు.

జ్వరమునకు ప్రాకృత వైకృత భేదనిర్ణయము

శ్లో॥ వర్షాశరద్వసన్తేషు వాతాద్వైః ప్రాకృతః కృమాత్ ।

వైకృతోన్యస్స దుస్సాధ్యః ప్రాకృత శ్చానిలోద్భవః॥ ౫౫॥

తా॥ వర్షర్తువునందు వాతముచే జనించిన జ్వరంబును, శరద్భతువునందు పిత్రముచే జనించిన జ్వరంబును, వసంతభుతువునందు కఫముచే జనించిన జ్వరంబును ప్రాకృతమనందగును. తక్కిన హేమస్తశిశిరగ్రీష్మములయందు వాతాదులచే జనించిన జ్వరములు వైకృతములనంజను. అట్టి వైకృత జ్వరంబులను వాతముచే జనించిన ప్రాకృతజ్వరంబును కష్టసాధ్యములు. తక్కిన ప్రాకృతజ్వరములు సుసాధ్యంబులని భావము. ఋతుధర్మము నాశ్రయించి ప్రకౌపించిన దోషము ప్రకృతియనియు అట్టి దోషమువలన జనించిన జ్వరము ప్రాకృతంబనియు; ఋతుధర్మమునకు విరుద్ధముగా ప్రకుపితంబులైన వాతాదిదోషములచే జనించిన జ్వరము వైకృతంబనియు భావము. అట్టి ప్రాకృతజ్వరము ఋతువునకుసమానమైన ధర్మముగల వాతాదిదోషములచే జనించుటంజేసి సుఖసాధ్యంబై యుండును. వైకృతజ్వరము ఋతువునకు విరుద్ధమైన ధర్మముగల దోషములచే జనించుటంజేసి దుస్సాధ్యంబై యుండును. వాతముచే జనించిన ప్రాకృతజ్వరంబుకూడ వ్యాధిస్వభావముచే దుస్సాధ్యంబగునని భావము. ఋతువునకు తుల్యధర్మంబైన దోషముచే జనించుట సుఖసాధ్యత్వమునకు కారణంబను నియమము జ్వరవ్యాధికొకటికే తగియుండును. తక్కిన వ్యాధులయందు వైకృతత్వమే సుఖసాధ్యత్వకారణంబని యెఱుంగునది. ఈయర్థము గ్రంథాంతరమున “జ్వరే తుల్యదుష్పత్వం ప్రమేహే తుల్యదూష్యతా । రక్తగుల్మే పురాణత్వం సుఖసాధ్యస్య లక్షణం” అనియున్నది. జ్వరమునందు ఋతువునకు సమానమైన ధర్మముగల దోషముచే జనించుటయు

ప్రహేళమునగు దోషములైన వాతాదులును దూష్యులులైన రసరక్తాదులును సహనములైన ధర్మబులుగల్గియుండుటయు, రక్తగుల్మమునందు వ్యాధి చిరకాలమునకు ముందు జనించి పురాణంబై యుండుటయు సుఖసాధ్యత్వమునకు కారణంబులని యర్థము. ఈనిర్ణయము ఆయా వ్యాధి స్వభావముచే గల్గినది యని యెఱుంగునది.

పూర్వోక్తప్రాకృతజ్వరోత్పత్తిక్రమము

శ్లో॥ వర్షాను మారుతోదుష్టః పిత్తశ్లేష్మాన్వితోజ్వరమ్ ।

కుర్యాత్పిత్తం చ శరది తస్యచానుబలః కఫః॥ ౫౬॥

తత్ప్రకృత్యా విసర్గాచ్చ తత్ర నానశనాద్యయమ్ ।

కఫో వసస్తే తమపి వాతపిత్తం భవేదను॥ ౫౭॥

తా॥ వర్ష ఋతువునందు వాతము ప్రకుపితంబై తత్కాలోచిత పిత్తశ్లేష్మములతోగూడి జ్వరమును గల్గించును. శరత్కాలమునందు పిత్తము ప్రకోపమునొంది జ్వరమును కల్గించును. మఱియు నాపిత్తమునకు కఫము ఉపబలంబై యుండును. అట్టి పిత్తకఫములచే జనించిన జ్వరమునందు కఫపిత్తములయొక్క స్వభావముచేతను వర్షాశరద్దేమంతములు విసర్గకాలంబులగుటచేతనూ ఆరోగికి లంఘనముచేయించినను భయములేదు. విసర్గకాలమనగా ఆఋతువుల మాడిటియందును మనుజులు బలయుక్తులై యుండు కాలమనియర్థము. మఱియు “కఫపిత్తే ద్రవే ధాతుా న హేతే లంఘనం మహత్” అని గ్రంథాంతరమునం దున్నది. కఫపిత్తములు రెండును ద్రవ ధాతురూపంబులుగాన లంకణమున తోర్చి యుండునని భావము. మఱియు కఫము వసస్తఋతువునందు ప్రకోపించి జ్వరమునుకల్గించును. అట్టి కఫమునకు వాతపిత్తములు సహకారులై యుండును. ఇవిభేదముగ ప్రాకృతజ్వరోత్పత్తిక్రమము నెఱుంగునది.

శ్లో॥ కాలే యథాస్వం సర్వేషాం ప్రవృత్తి ర్వృద్ధిరేవ వా ।

నిదానోక్తానుపశయో విపరీతోపశాయితా॥ ౫౮॥

తా॥ వాతపిత్తశ్లేష్మములు ప్రకోపము నొందుటకు సహజమైన పూర్వోక్త వర్షాశరద్దేమంత కాలములలో వరుసగా నాయాదోషముల ననుసరించి జ్వరములన్నియు జనించును. లేక జనించిన జ్వరములు వృద్ధి నొందును. మఱియు నీ జ్వరములకు నిదానములుగా చెప్పియుండు ఆయా దోషములవృద్ధి నొందించు ఆహారవిహారాదులచేత జ్వరం బధికమై దుఃఖముకల్గును. అట్టి దోషములకు విరుద్ధంబులైన యాహారాదులచేత సుఖకరంబులునై యుండును.

అస్తర్వేగ జ్వర లక్షణము

శ్లో॥ అస్తర్వాహోఽధిక స్తృష్ణా ప్రలాప శ్వసనం భ్రమః ।

సస్థిస్థిశ్శాల మస్వేదో దోషవర్షోవినిగ్రహః॥ ౫౯॥

అస్తర్వేగస్య లిక్ష్ణాని జ్వరస్యైతాని లక్షయేత్ ।

తా॥ శరీరాస్తర్భాగమున వేగముగ ప్రవర్తించు జ్వరమునందు అస్తర్భాగమున తాపము మిగుల నధికముగా నుండుట, దస్పి, శ్వరముగా మాట్లాడుట, అధికముగా నిట్టూర్పులు నిగుడి

చుట, బుద్ధి కలతనొందుట, సంధులయందును అస్థులయందును నొప్పిగల్గుట, చెమట బట్టకుండుట, వాతాదిదోషంబులును మలంబును ప్రవర్తించక బద్ధంబులైయుండుట, ఈలక్షణములు గల్గియుండును. ఇట్టిలక్షణములచేత అంతర్వేగజ్వరంబని యెఱుంగవలెనని భావము.

బ హి ర్వే గ జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ సంతాపోహ్యధికోబాహ్య స్తుష్టాదీనాంచ మార్దవం ।

బహిర్వేగస్య లిక్ష్ణాని సుఖసాధ్యత్వమేవచ ।

తా॥ శరీరసంబంధమైన వేదన మిగుల నతిశయముగా నుండుట, దప్పి, ప్రలాపము, నిట్టూర్పులు, భ్రమము ఇవియన్నియు స్వల్పముగానుండుట, ఇవి బహిర్వేగజ్వరమునకు లక్షణములు. మఱియు నీజ్వరము సుఖసాధ్యంబై యుండును. “గమ్భీరతీక్షణవేగార్తం జ్వరితం పరివర్జయేత్” అని సుశ్రుతమునందుండుటచేత మున్నువచించిన అన్తర్దాహజ్వరము మిగుల కష్టసాధ్యంబని యెఱుంగునది.

ఆ మ జ్వ ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ లాలాప్రసేకో హృల్లాసహృదయాఽశుద్ధ్యోచకాః॥౬౧॥

తద్ద్రావిర్యాఽవిపాకాస్య వైరస్యం గురుగాత్రతా॥

క్షున్నాశోబహుమూత్రత్వం స్తబ్ధతా బలవాన్జ్వరః॥౬౨॥

ఆమజ్వరస్య లిక్ష్ణాని న దద్యా త్తత్ర భేషజమ్ ।

భేషజం హ్యేవదోషస్య భూయో జ్వలయతి జ్వరమ్॥౬౩॥

తా నోట జొల్లు గారుట, ఓకరించుట, హృదయము పరిశుద్ధముగాకుండుట, నోరు అరుచియైయుండుట, కునికిపాటు, పనులయం గుత్సాహములేకుండుట, అన్నము జీర్ణముగాకుండుట, నోటికి మధురాదిరసములు జెలియకుండుట, అవయవములన్నియు మిగుల భారముగానుండుట, ఆకలి నశించుట, మూత్రంబధికముగా స్రవించుట, శరీరము స్తంభించియుండుట, జ్వరము మిగుల బలిష్ఠమైయుండుట, ఇవియన్నియు ఆమజ్వరలక్షణములు. అట్టి యామజ్వరమునందు ఔషధము నియ్యకూడదు. ఔషధముల నుపయోగించినయెడ జ్వరము అధికముగా జ్వలింపజేయును. ఇచ్చట ఆమత్వము వాతాదిదోషంబులకును రసమునకును కల్గును గాన రసంబైనను వాతాదిదోషంబులైనను పక్వములుగాకుండునపుడు వ్యాప్తంబైన జ్వరము ఆమజ్వరంబని భావము. ఈ యామత్వమునకు కాలనియమము గ్రంథాంతరమునందీరీతిగ నున్నది. “సప్తాహేనైవ పచ్యంతే సప్తధాతుగతా మలాః । నిరామశ్చాప్యతః ప్రోక్తో జ్వరః ప్రాయోఽష్టమేహని” ధాతువులేడిటి యందుగల మలములు ఏడుదినములకు పక్వంబులగును గాన ఎనిమిదియవదినమునందు జ్వరము నిరామంబగునని యర్థము. మఱియు సుశ్రుతమునందు “మృదా జ్వరే లఘూ దేహే ప్రచలేషు మలేషుచ । పక్వం దోషం విజానీయా జ్వరే దేయం తదౌషధం ॥ సప్తరాత్రాత్పరంకేచి న్మన్యంతే దేయమాషధం । దశరాత్రాత్పరం కైశ్చిద్దాతవ్యమితి నిశ్చితం” అని యున్నది. జ్వరము మిక్కిలి స్వల్పమై దేహము భారములేకుండునై మలములు

బద్ధంబులుగాక బయల్పడలుచునున్నయెడ దోషము పక్షమైనదని యెఱుంగునది. అట్టిపక్షావస్థను చూచి జ్వరమునం దౌషధమును ప్రయోగించవలెను. కొందరు ఏడుదినములకు పిమ్మట నౌషధము నుపయోగించవలెననియు, మరొకొందరు పదిదినములకు పిదప జ్వరహరంబైన యౌషధమును ప్రయోగించవలెననియు వచించెదరని యర్థము. మఱియు వాగ్భటాచార్యుండు “సప్తాహదౌషధం కేచి దాచురన్యే దశాహతః । కేచిల్లఘ్నభుక్తస్య యోజ్యమామోల్బణే నతు । తీవ్రజ్వరపరీతస్య దోషవేగోదయే యతః । దోషేఽథవాత్రిచితే తద్దాస్తైమిత్వకారితే । అపచ్యమానం భైషజ్యం భూయో జ్వలయతి జ్వరం” అని వచించెను. జ్వరమువచ్చిననాడు మొదలుజేసి యేడుదినములు వెళ్లినపిదప ఎనిమిదవదినమునందు ఔషధములిచ్చుట యుక్తమని కొందరును, పదినాళ్లు వెళ్లినపిదప ఔషధములిచ్చుట ఉచితంబని మఱి కొందరును, లఘ్వాహారంబులగు మండపేయాదుల భుజించిన పిమ్మట ఔషధము నుపయోగించవలెనని మరొకొందరును వచించిరి. మరియు తీవ్రమైన జ్వరముచే పీడింపబడిన మనుజునకు ఆమాధికక్రమగల వాతాదిదోషములు మిగుల వేగముతో గూడియుండునపుడును కునికపాటును స్తబ్ధమును కల్గించు దుష్టవాతాదిదోషములు వృద్ధి నొందియున్నపుడును, జ్వరహరంబులైన కషాయములు మొదలైన యౌషధముల నిష్పించినయెడ నవి అమదోషముచే మండిభూతంబైన జాతరాగ్నిచే జీర్ణంబుగాక జ్వరమును మిగుల వృద్ధి నొందించును గాన అమదోషం బధికముగా నున్నపుడు మున్ను వచించిన సప్తాహాది కాలములయందును ఔషధము నిష్పించదగదని యర్థము. ఇట్టి వచనముల వలన కాలభేదము గన్పట్టినను ఆయా దోషముల ప్రాబల్యము ననుసరించి పూర్వోక్త కాలములయందైనను ఇతరకారములయందైనను జ్వరము నిరామంబైయున్నపుడు జ్వరహరంబులైన కషాయాదౌషధములను ప్రయోగించవలెను గాని ఆమావస్థయందు ప్రయోగించినయెడ జ్వరవేగం బధికముగనని ముఖ్యాభిప్రాయంబు గాన పైనజెప్పిన వచనములకు పరస్పరవిరోధము లేదని యెఱుంగునది. ఈ సిద్ధాంతమునే వాగ్భటాచార్యుండు “మృదుర్జ్వరో లఘుర్దేహశ్చలితాశ్చ మలాయదా । అచిరజ్వరితస్యాపి భేషజం కారయే ద్బుధః” అని వచించెను. జ్వరము మిగుల స్వల్పమై దేహము భారములేక చుక్కనై మలమూత్రాదులు బంధములేక జక్కుగా వెడలుచున్నయెడ మున్ను వచించిన కాలనియమములేక దానికి మున్నే జ్వరహరంబులైన కషాయాదుల నుపయోగించవచ్చునని భావము.

మఱియు “మృదాజ్వరే” అని యుపక్రమించిచెప్పిన సుక్రతాచార్యునకుగూడ నిరామావస్థయందు ఔషధము నుపయోగించవలెగాని కాలనియమం బక్కరలేదనే యభిప్రాయమని భిషగ్వరులచే జెలియందగినది.

ప చ్య మా న జ్వ ర ల ట్టా న ము

శ్లో॥ జ్వరవేగోధిక స్తృష్ణా ప్రలాప శ్వసనం భ్రమః ।

మలప్రవృత్తి రుత్లేశః పచ్యమానస్య లక్షణం॥౬౪॥

తా॥ జ్వరవేగం బధికముగానుండుట, దప్పి, అనర్థముగ మాటలాడుట, నిట్టూర్పునిగుడించుట, ఒడలుదిరుగుట, మలముకొంచెముగ వెడలుట, ఓకరింలే వచ్చుట, ఇవియన్నియు పచ్యమానంబైన (పాకమునొందుచున్న) జ్వరమునకు చిహ్నంబులని యెఱుంగునది,

ప క్వ జ్వ ర ల ట్ట ణ ము

శ్లో॥ త్సుతామతా లఘుత్వంచ గాతాణాం జ్వరమార్దవమ్ ।

దోషప్రవృత్తి రప్రాహ్ నిరామజ్వరలక్షణం॥ ౬౫॥

తా॥ ఆకలిచే కృశించియుండుట, అవయవములు భారములేక చులకనై యుండుట, జ్వరవేగము స్వల్పముగా నుండుట, వాతాదిదోషములు బంధములేక వ్యాపించియుండుట ఇట్టి లక్షణములుగల్గి జ్వరప్రారంభదినము మొదలుజేసి యెనిమిదిదినములు గడచిన జ్వరము నిరామంబని యెఱుంగునది. పక్వంబై నదిగాన చికిత్సార్హంబని భావము.

సా ధ్య జ్వ ర ల ట్ట ణ ము

శ్లో॥ బలవత్స్వల్పదోషేషు జ్వరస్సాఘోఽనుపద్యతః ।

తా॥ మిక్కిలి బలవంతులైన మనుజులకు స్వల్పంబులైన వాతాదిదోషములచే జనించిన జ్వరము కాసాద్యపద్రవములు లేకున్నయెడ సాధ్యంబై యుండును. జ్వరోపద్రవములు గ్రాహ్యస్తరమునం దీరితిగ నున్నయవి: “కాసోమూర్ఛార్చుచిచ్ఛర్దిస్తృష్ణాఽతీసార విద్ధిహః॥హిక్మా శ్వాసాజ్జఘేదాశ్చ జ్వరస్యోపద్యతే॥” దగ్ధ, మూర్ఛ, ఆరచి, వాంతి, డిప్పి, అతిసారము, మలబంధము, వెక్కిళ్లు, శ్వాసము, ఒళ్లునొప్పలు, ఈ పదియు జ్వరము నందుగల్గు నుపద్రవంబులని భావము.

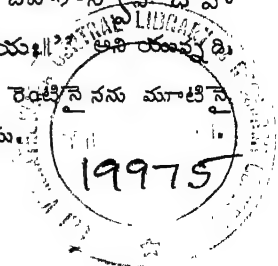
అ సా ధ్య జ్వ ర ల ట్ట ణ ము

శ్లో॥ హేతుభి ర్బహుభిర్జాతో బలిభి ర్బహులక్షణః॥౬౬॥

జ్వరః ప్రాణాంతకృద్యశ్చ శీఘ్ర మిన్ద్రియనాశనః ।

తా॥ మిక్కిలి బలయుక్తంబులైన అనేకహేతువులచే జనించి అనేకచిహ్నములుగల జ్వరంబును, జనించినతోడనే త్వక్ చక్షుశ్రోత్రజిహ్వగ్రాణంబులను జ్ఞానేంద్రియపంచకము; వాక్పాదపాణిపాయూపస్థలను కర్మేంద్రియములు; మనస్సు ఈ పదునొకండ్రింద్రియములను స్వవిషయముల యందు ప్రవర్తించనియక నశింపజేయు జ్వరంబును ప్రాణాంతకరంబగును; అసాధ్యంబని భావము.

ఇచ్చట వాతాదిదోషప్రకోప రూప కారణములచే జ్వరము జనించినను దూష్యంబులైన రసాదిధాతువులలో రెంటిని మూడిటిని ఆశ్రయించి ప్రకుపితంబులైన దోషములచే జనించిన జ్వరము అనేకహేతువులచే జనించినదియనియు, అట్టి రసాదిధాతువుల ననేకముల నాశ్రయించిన దోషములచే జనించిన జ్వరము బహులక్షణంబనియు, వానినాశ్రయించని దోషములచే జనించినజ్వరము స్వల్పలక్షణంబనియు భావము. దీనికి తన్త్రాస్తరమున “ఏకం ద్వౌ త్రీ బహూన్యాష్టి ధేహీ ధాత్వాదియోగతః॥ దర్శయన్తి వికారాంశ్చ కుపితాః పవనాదయః॥” అనియున్నది. ప్రకుపితంబులైన వాతాదిదోషములు రసాదిధాతువులలో నొకటి నైనను రెండవ నను మూటి నైనను అనేకములనైనను ఆశ్రయించి జ్వరాదిరోగములను కల్గించునని భావము.

శ్లో॥ జ్వరః క్షీణస్య శూనస్య గమ్భీరో దైర్ఘ్యరాత్రికః॥౬౭॥

అసాధ్యోబలవాన్యశ్చ కేశసీమస్తకృజ్వరః।

గమ్భీరస్తు జ్వరో జ్ఞేయో హ్యస్తర్దాహేన తృప్తయా॥౬౮॥

తా॥ క్షీణబలుండగువానికి జనించిన జ్వరంబును, దేహము కృశించినవానికి కల్గిన జ్వరంబును, గమ్భీరంబైన (వాతాదిదోషములను నిర్ణయించుటకు సాధ్యముకాని) జ్వరంబును, అనేక రాత్రులయందు వ్యాపించిన జ్వరంబును, బలిష్ఠంబులైన వాతాదిదోషములచే జనించిన జ్వరంబును, తలవెండ్రుకలయందు పాపటదీనిన విధంబుగ రేఖలను కల్గించు జ్వరంబును, అసాధ్యంబని యర్థము. శరీరాస్తర్భాగమున మిగుల సంతాపమును కల్గించి దప్పిని పుట్టించు జ్వరము గంభీరంబని కొందరు వచించెదరు.

శ్లో॥ ఆనర్థత్వేన చాత్యర్థం శ్వాసకాసోద్దమేనచ ।

ఆరమ్భాద్విషమోయస్తు యశ్చవా దైర్ఘ్యరాత్రికః॥ ౬౯॥

క్షీణస్య వాఽతిరూక్షస్య గమ్భీరో యస్య హన్తి తమ్।

తా॥ మలబంధముచేతను శ్వాసకాసములచేతను మిగుల విషమంబైన జ్వరంబును, జ్వరము ప్రారంభించినది మొదలు విషమంబైన సతతకాది జ్వరంబును, అనేక రాత్రులయందు వ్యాపించిన జ్వరంబును, క్షీణబలునకు జనించిన జ్వరంబును, మిగులరూక్షస్వభావము గలవానికి జనించిన జ్వరంబును, గంభీరమైన జ్వరంబును అసాధ్యంబులు.

శ్లో॥ వినంజస్తామ్యతే యస్తు శేతే నిపతితోఽపి వా॥ ౭౦॥

శీతార్దితోఽస్తరుష్ణశ్చ జ్వరేణ మ్రియతే సరః ।

తా॥ జ్వరవేగముచేత ఒడలెరుంగక మూర్ఛనొందినను, శయనించి లేచుటకు శక్తిలేక పడి యున్నను, చలిచే మిగుల పీడితుండై శరీరాస్తర్భాగమున మిక్కిలి జ్వరతాపము గల్గియున్నను అట్టి మనుజుండు బ్రతుక నేరడు. ఆ జ్వరం బసాధ్యంబని భావము.

శ్లో॥ యో హృష్టరోమా రక్తాక్షో హృది సజ్ఘాతశూలవాః॥౭౧॥

వక్త్రేణ వైవోచ్ఛ్వాసితి తం జ్వరో హన్తి మానవమ్ ।

తా॥ ఏమనుజుండు జ్వరవేగముచేత గగురుపాటుతోగూడిన శరీరము గలవాడును, ఎఱ్ఱని కన్నులు గలవాడును, హృదయమునందు నానావిధములైన పోటుకలవాడునై ముక్కున శ్వాసమును విడువక తీక్ష్ణముగ నోటనే విడుచుచుండునో అట్టి మనుజుని ఆ జ్వరము చంపును.

శ్లో॥ హిక్మా శ్వాసతృషాయుక్తం మూఢం విభ్రాంతలోచనమ్॥౭౨॥

సస్తతోచ్ఛ్వాసినం క్షీణం సరం తృప్తయతి జ్వరః ।

తా॥ జ్వరవేగముచేత వెక్కిళ్లు, శ్వాసము, దప్పి, ఈ యుపద్రవములతోగూడిన మనుజుండును, మూర్ఛనొందినవాడును, చంచలంబులగు చూపులైనను లేక నేత్రములైనను కల్గిన మనుజుండును, ఎల్లప్పుడు నెడలెగక తీక్ష్ణంబుగ నిట్టూర్పు నిగుడించువాడును, క్షీణబలుండును, జ్వరముచే నాశమునొందును.

LB:4211
35H40
గం

నిదానము]

ఆ స్థి తా త్వ ర్య స హి త ము

శ్లో॥ హతప్రభేద్వియం త్క్షీణ మరోచకనిపీడితమ్॥23॥

గమ్భీరతీక్షణవేగార్తం జ్వరితం పరివర్జయేత్ ।

తా॥ జ్వరవేగముచేత త్క్షీణబలంబులై శబ్దాదులను గ్రహించనోపని శ్రోత్రాదీన్ద్రియములతో గూడిన మనుజుండును, అరోచకముచే పీడితుండై త్క్షీణంబైన బలముగల మనుజుండును, గంభీరంబును తీక్షణంబునైన జ్వరవేగముచే పీడింపబడిన మనుజుండును వైద్యునిచే విడువందగును, అట్టి జ్వరము అసాధ్యంబుగాన చికిత్సజేయందగదని భావము.

మరికొన్ని అసాధ్యజ్వరలక్షణములను వృద్ధవాగ్భటము మొదలగు గ్రంథములయందు చూడందగినది. మఱియు అసాధ్యసన్నిపాతజ్వరలక్షణములు గ్రంథాంతరమున నీరీతిగ గానంబడియెడు: “పిత్తకఫానిలవృద్ధ్యా దశదివస ద్వాదశాహ సప్తాహాత్ । హస్తవిముంచతి వాఽశు త్రిదోషజో ధాతుమలపాకాత్॥ ” వాతాది దోషత్రయప్రకోపముచే జనించిన సన్నిపాతజ్వరమునందు పిత్తంబధికముగా నున్నయెడ గసాదిధాతువులు పక్వంబు లగుటచేత నా జ్వరము రోగిని పదిదినములలో చంపును; మలములు పక్వంబులైనయెడ పదియవదినమునందే విడుచును; కఫంబధికముగా వృద్ధి నొందియున్నయెడ ధాతువులు పక్వంబులగుటచే పదిరెండుదినములలో చంపును; మలములు పక్వంబులైనయెడ విడుచును; వాతం బధికముగా వృద్ధి నొందినపుడు ధాతువులు పక్వంబులైనయెడ ఏడుదినములలో మరణము నొందించును; మలములు పక్వంబులై యుండేనేని విడుచును; ఈ రీతిగ సన్నిపాతజ్వరాఽసాధ్యత్వము నెరుంగవలెనని భావము. మఱియు ధాతువుల పక్వలక్షణములు గ్రంథాంతరమున గానంబడియెడు. “నిద్రానాశో హృది స్తమ్భో విప్రమ్భో గౌరవాఽరుచీ । అరణి ర్బలహానిశ్చ ధామూనాం పాకలక్షణమ్ । గోషప్రకృణి నై శద్యం*లఘుతా జ్వర దేహామోః । ఇన్ద్రియాణాంచ వైమల్యం దోషాణాం పాకలక్షణమ్॥” నిద్రానాశము, హృదయమునందు పట్టుకునియుండుట, మలబంధము, శరీరము బరువైయుండుట, అరుచి, పసులయం దాసక్తిలేకుండుట, బలము నశించుట, ఇవి యన్నియు క్రమముగా రసాదిధాతువులు పక్వంబులగుటకు చిహ్నములు. గోషప్రకృతులు నిర్మలముగ నుండుట, జ్వరంబును దేహంబును చుల్కనై యుండుట, చక్షురాదీన్ద్రియములు నిర్మలముగా నుండుట, ఇవి పక్వంబులైన దోషముల లక్షణములని యర్థము.

జ్వ ర వి ము క్తి పూ ర్వ రూ ప ము

శ్లో॥ దాహ స్వేదో భ్రమ స్పృష్టా కంప విడ్భిదసంజ్ఞితా॥24॥

కూజనం చాస్యవైగన్ధ్యం ఆకృతి ర్జ్వరమోక్షణే ।

తా॥ తాపము, చెనుట, భ్రమము, దిప్పి కంపము, పురీషముభేదిల్లుట, శరీరమున ప్రజ్ఞ లేకపోవుట, స్ఫుటముగాకుండ మెల్లగా ధ్వనిజేయుట, శరీరమునందు గుర్గర్గము గల్గుట, ఈ లక్షణములు జ్వరము విడుచుటకు ముందు కల్గును.

మఱియు వాగ్భటాచార్యుండు “ ధాతూన్ప్రీత్యోభయన్దోషో మోక్షకాలే బలీయతే । తతో నరశ్శ్వసన్న్విద్య న్మాజన్వమతి చేప్యతే ” అని వచించెను. జ్వరము

* వైచిత్ర్యం—వైశద్యం.

విడుచు సమయంబున దోషము రసాదిధాతువులను చలింపజేయుచు మిగుల బలిష్ఠంబగును. అట్టి సమయంబున రోగి శ్వాసమును విడుచుచు చెమట గార్చుచు అస్ఫుటముగా కూయుచు కాలు చేతుల కదలించుచు వసునమా చేయునని యర్థము. ఇచ్చట జ్వరవిముక్తికి మున్నే దోషము క్షీణ బలంబైనను దీపము ఆరిపోవు సమయమున నధికముగ జ్వలించుభంగి దోషము శమించు నవసరమున మిగుల దీప్తంబై ధాతువుల నన్నింటిని ఆకులత నొందజేయును గాన దోషము శమించిన కొంతసేపు అట్టివేగము గల్గియుండును. దానంజేసి జ్వర మోక్షసమయమున స్వేదాదులు జనించునని యెరుంగునది.

జ్వ ర వి ము క్త ల ఙ్గ ణ ము లు

శ్లో॥ స్వేదో లఘుత్వం శిరసఃకణ్ఠాః పాకో ముఖస్య చ॥౭౫॥

క్షవధు శ్చాన్నలిప్సా చ జ్వరము క్తస్య లక్షణమ్ ।

—❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీమాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

జ్వరనిదానం సమాప్తమ్.

—❖❖❖❖❖—

తా॥ చెమటబట్టుట, శరీరము తేలికగానుండుట, శిరంబున నవబుట్టుట, నోరు పుండగుట, తుమ్ములు వచ్చుట, అన్నమునం దాసబాడముట, ఈలక్షణములు జ్వరముచే విడువబడిన వానికి గల్గును. ఈ లక్షణములు త్రిదోషములచే జనించిన జ్వరము విడుచునప్పుడు గల్గునని యెరుంగునది. ఈ యర్థమును భాలుకి “త్రిదోషజే జ్వరే హ్యేత దంతర్వేగే చ ధాతుగే । లక్షణం మోక్షకాలే స్యా దన్యస్మిన్నేదదర్శనాత్॥” అని చెప్పెను. మున్ను వచించిన స్వేదాది లక్షణము లన్నియు త్రిదోషజ్వరంబును, అంతర్వేగజ్వరంబును విడుచుసమయమున కల్గును; ఇతరంబులైన వాతాదిజ్వరములు విడుచునప్పుడు స్వేదముమాత్రము కల్గునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రిచర

ణారవిద్వసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమగోత్ర

విరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యమునందు

జ్వ ర ని దా న ము

సమాప్తము.

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః
శ్రీ ర స్తు
అ తి సా ర ని దా న మ్

ఇవిధంబుగ జ్వరనిదానమును సవిస్తరముగ నిరూపించినపిదప అతిసారము జ్వరసంబంధమైన ఉపద్రవము గాన అట్టి అతిసారమును నిరూపించ దలంచి తన్నిదానమును చెప్పట.

శ్లో॥ గుర్వతిస్నిగ్ధ రూక్షోష్ణ ద్రవస్థూలాతిశీతలైః ।
విరుద్ధాధ్యశనాజీర్ణై ర్విషమై శ్చాపి భోజనైః ॥ ౧॥

స్నేహాద్వైరతియుక్తైశ్చ మిథ్యాయుక్తై ర్విషైర్భయైః ।
శోకాద్దుష్టమ్బు మద్యాఽతిపానై సాత్మ్యైర్తు పర్యయైః ॥ ౨॥

జలాభిరమణై ర్వేగ విఘాతైః క్రిమిదోషతః ।
నృణాం భవత్యతీసారో లక్షణం తస్య వక్ష్యతే ॥ ౩॥

తా॥ స్వభావముచేత గురుత్వముగల మాషాదిపదార్థములను భుజించుటచేతను, అతి స్నిగ్ధంబులును, అతిరూక్షంబులును, అత్యుష్ణంబులును, అతి ద్రవంబులును, అతి స్థూలంబులును, స్పర్శవీర్యంబులచే మిగుల శీతంబులునైన పదార్థములను భుజించుట, దేశకాలసంయోగములచే విరుద్ధంబులగు క్షీరమత్యైదులను భుజించుట, ముందుదినమున భుజించినయన్నము జీర్ణముగాక శేషించియున్నపుడు మరలభుజించుట, జీర్ణముకొని పదార్థముల భుజించుట, అకాలమున భుజించుట, న్యూనాధికములుగ భుజించుట, మితిలేక భుజించుట, స్నేహన స్వేదన వసున విరేచన అను వాసనములను వస్త్రీకర్మలనుఅధికముగ జేసికొనుట, అట్టి వస్త్రీకర్మలను శాస్త్రవిరుద్ధముగ జేసికొనుట, స్థావరంబులైన విషపదార్థములను సేవించుట, భయము, శోకము, దుష్టంబైన జలమును మద్యమును పానముచేయుట, జలమద్యములను అధికముగ పానముజేయుట, తటాకాది జలమునందు ఈతకొట్టుట మున్నగు క్రిడలసలుపుట, మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించుట, క్రిమిదోషము, ఇట్టి కారణములచేత వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది మనుజులకు అతిసారంబును వ్యాధిని కల్పించును. అట్టి అతిసారవ్యాధిలక్షణమును వివరించెద నని భావము. “భుక్తంపూర్వాన్న శేషేతు పునరధ్యశనం మతమ్” అని అధ్యశనలక్షణము చరకమునందును “బహుస్తోక మకాలేచ తద్దేయం విషమూశనమ్” అని విషమూశనలక్షణము సుశ్రుతము నందును కానంబడి యెడు. మున్ను భుజించినయన్నము శేషించియుండునపుడు మరల భుజించుట అధ్యశనంబనియు,

తానుభుజించు మితమునకు కొంచెముగనైనను అధికముగనైనను భుజించుటయు, అకాలమున భుజించుటయు విషమాశనంబనియు భావము.

అ తి సా ర స ం ప్రా ప్తి

శ్లో॥ సంశయ్యాపాం ధాతు రగ్నిం ప్రవృద్ధః

శక్యన్మిత్రో వాయునాధఃప్రణున్నః!

సరత్యతీవాఽతిసారం తమాహు

ర్వాప్యధిం ఘోరం షడ్విధం తం వదన్తి॥ ౪॥

ఏకైకశ స్సర్వశశ్చాపి దోషైః

శోకేనాస్యః షష్ట ఆమే న చోక్తః!

తా॥ ద్రవరూపంబులగు రస జల మూత్ర స్వేద మేదః కఫ పిత్త రక్తాది ధాతువులు మిగుల వృద్ధి నొంది జతరాగ్నిని మందగింపజేసి మలముతోగలిసి అపానవాతముచే ప్రేరితంబై అధోమార్గముగ మాటిమాటికి ద్రవరూపమై స్రవించుచుండును. దానిని అతిసారం బను క్రూరవ్యాధియని వైద్యశిఖామణులు వచించెదరు. మఱియు నా వ్యాధి వాతాదిదోషములలో నొక్కొకదానిచేతను, దోషత్రయసన్నిపాతముచేతను శోకముచేతను అజీర్ణముచేతను జనించుటంజేసి షడ్విధం బగునని వచించెదరు.

దోషద్వయసంసర్గముచే జనించుటంజేసి యనేకభేదంబు లగునని కాశిరాజు వక్కాణించెను. అతిసారము, వాతాతిసారము, పిత్తాతిసారము, కఫాతిసారము, సన్నిపాతాతిసారము, శోకాతిసారము, ఆమాతిసారము, ఇవిధంబుగ నారువిధంబులగుననియు, దోషద్వయసంసర్గములచే ననేకభేదంబులగు ననియు ముఖ్యతాత్పర్యము.

మఱియు వాగ్భటాచార్యుండు, “సామం శక్యన్మిత్రామం వా జీర్ణే యేనాతిసార్యతే । సోతిసారోఽతిసరణా దాశుకారీ స్వభావతః ” అని అతిసార లక్షణమును అన్వర్థముగా జెప్పెను. పక్వముకొని పురీషంబైనను పక్వంబగు పురీషంబైనను ఏ వ్యాధిచేత జీర్ణకాలమునందు ద్రవీభూతమై అధికముగా మాటిమాటికి స్రవింపబడునో అట్టి వ్యాధి అధికముగ స్రవింపజేయుటంజేసి అతిసారమని వ్యవహరింపబడును. మఱియు నీ వ్యాధి స్వభావముచే పురీషమును ఆతిశీఘ్రముగ స్రవింపజేయునని యర్థము. ఇచ్చట “అపాం ధాతుః” అను పదముచే శరీరమునందలిద్రవ రూపధాతువు లన్నియు గ్రహింపబడునని యెరుంగునది.

అ తి సా ర పూ ర్వ రూ ప ము

శ్లో॥ హృన్నాభిపాయూదరకుక్షితోద

గాత్రావసాదానిలసన్నిరోధాః!

విట్సజ్ఞ ఆధ్మాన మథావిపాకో

భవిష్యత్ స్తస్య పురస్సరాణి॥ ౫॥

తా॥ హృదయము బొడ్డు గుదము ఉదరము కుక్షి ఈస్థలములయందు పోటు, శరీరము కృశత నొందుట, అపానవాతము వెడలక నిరుద్ధంబగుట, మలబంధము, కడుపుబ్బరము, అజీర్ణము, ఇవి యన్నియు అతిసారవ్యాధి కల్గుటకు మున్న జనించు పూర్వరూపములని యర్థము.

వా తా తి సా ర ల య్ త్త ణ ము .

శ్లో॥ అరుణం ఘేనిలం రూక్షం లిల్వమల్పం ముహూ ర్ముహూః ।

శక్తదామం సరుక్మబ్దం మారుతేనాతిసార్యతే॥ ౬॥

తా॥ వాతముచే జనించిన అతిసారమునందు అరుణవర్ణంబును నురుగుతో గూడినదియు, రూక్షంబును, అపక్వంబును, బాధతోడను శబ్దముతోడను గూడినదియునైన పురీషము కొంచెము కొంచెముగ మాటిమాటికి స్రవించుచుండును.

పి త్త క షా తి సా ర ల య్ త్త ణ ము లు

శ్లో॥ పిత్తా త్పీతమ్ నీలమాలోహితంవా

తృష్ణామూర్ఛాదాహపాకోపపన్నమ్ ।

శుక్లం సాంద్రం శ్లేష్మణా శ్లేష్మయ్యుక్తం

విస్రం శీతం హృష్టరోమా మనుష్యః॥ ౭॥

తా॥ పిత్తముచే జనించిన అతిసారమునందు పసుపురంగు కల్గినదియు, లేక నీలవర్ణంబును కొంచెముగ రక్తవర్ణంబునైన పురీషము స్రవించును. దప్పి, మూర్ఛ, శరీరమునం దెల్ల మంటలు, గుద స్థానమున పుండు, ఈ యుపద్రవములు కల్గును. కఫముచే జనించిన అతిసారమునందు మలము శుక్ల వర్ణంబును, కఠినంబును, శ్లేష్మముతోగూడినదియు దుర్గంధయుక్తంబును, శీతంబునునై స్రవించును. అట్టివ్యాధియందు మనుజుండు గగుర్పాటు కల్గియుండును.

సన్నిపాతా తి సా ర ల య్ త్త ణ ము

శ్లో॥ వరాహస్నేహ మాంసామ్బునదృశం సర్వరూపిణమ్ ।

కృచ్ఛ్రసాధ్యమతీసారం విద్యాద్దోషత్రయోద్భవమ్॥ ౮॥

తా॥ పందిచమురు, మాంసమును కడిగిననీళ్లు ఈరెంటికి సమానంబును, మున్ను జెప్పిన అతిసారముల మూడిటిలక్షణములు కల్గినదియునైన అతిసారము దోషత్రయ సన్నిపాతముచే జనించినదియని యెఱుంగునది. మఱియు నీఅతిసారము మిగుల కష్టసాధ్యంబై యుండును.

శో క జా తి సా ర ల య్ త్త ణ ము

శ్లో॥ తైస్థైర్భావై శ్శోచతోల్పాశనస్య

బాఘ్పిష్టా వై వహ్నిమావిశ్య జన్తోః ।

కోష్ఠంగత్వా త్తోభయే త్తస్య రక్తం

తచ్ఛాధస్తా త్కాకణస్తీ ప్రకాశమ్॥ ౯॥

నిర్గచ్ఛేద్వైవిడ్విమిత్రం హ్యవిడ్వా
నిర్గంధం వా గన్ధపద్మాతిసారః ।
శోకోత్పన్నో దుశ్చికిత్సోఽతిమాత్రం
రోగోవైద్యైః కష్ట ఏష ప్రదిష్టః॥౧౦॥

తా॥ ధనము బంధువులు మిత్రులు మొదలగువాని నాశమువలన గల్గుదుఃఖముచేత స్వల్పముగ భుజించు మనుజునకు కన్నీళ్లు విడుచుటచే జనించిన ఉష్ణము జాతరాగ్నితోగలిసి కోష్ఠమున ప్రవేశించి రక్తమును తోల్గింపజేయును; అట్టి తోభముచేత గురిగింజతో సమానమైన రంగుగలరక్తము మలముతో గూడియైనను మలరహితంబుగనైనను దుర్గంధముతో గూడియైనను దుర్గంధములేకనైనను గుదద్వారమున బైలువెడలి స్రవించును. ఈ యతిసారము శోకముచే జనించుటంజేసి చికిత్సచేసాధించుటకు కష్టమైయుండును. ఈ రోగమునకు నిదానంబైన శోకము నివర్తించకనే బౌషధముల చేత సాధ్యంబు గాదని భావము.

ఆ మా తి సా ర ల త్క ణ ము

శ్లో॥ అన్నాజీర్ణాత్ప్రద్రుతాః తోభయంతః
కోష్ఠం దోషా ధాతుసంఘాన్మలాంశ్చ ।
నానావర్ణం నైకశస్సారయన్తి
శూలోపేతం పథమేనం వదన్తి॥౧౧॥

తా॥ అన్నసంబంధమైన అజీర్ణముచే వాతాదిదోషములు స్వమార్గములవడలి యితరమార్గముల సంచరించుచు కోష్ఠమును రక్తాదిధాతుసమూహమును పురీషాదిమలములను దుష్టములుగ జేయుచు నానావిధవర్ణమును గల్గినదియు శూలతోగూడినదియు నైన మలమును పలుమారు స్రవించుటంజేయును. దీనిని ఆమాతిసారంబని వ్యవహరించెదరు.

ఆమ మల లక్షణము

శ్లో॥ సంస్మృష్టమేభి ర్దోషైస్తు న్యస్తమప్స్వవనీదతి ।
పురీషం భృశదుర్గన్ధి పిచ్ఛిలం చామసంజ్ఞితమ్॥౧౨॥

తా॥ పైనచెప్పిన దోషములతోగూడిన పురీషము మిగుల దుర్గంధముతో గూడి పిచ్ఛిలంబై జలమునం బడవైచిన మునిగిపోయినయెడ అట్టిపురీషము ఆమంబని యెఱుంగునది.

ప క్వ మ ల ల త్క ణ ము

శ్లో॥ ఏతా న్యేవతు లిజ్గాని విపరీతాని యస్య వై ।
లాఘవం చ విశేషేణ తస్య పక్వం వినిర్దిశేత్ ॥౧౩॥

తా॥ పైనచెప్పిన లక్షణములకు విరుద్ధములైన చిహ్నములుగల్గిన మలము పక్వంబనియెఱుంగునది. మలము పక్వంబైనపుడు మనుజునకు శరీరంబును కోష్ఠంబును మిగుల చుల్కనై యుండును.

అ సా ధ్యా తి సా ర ల ఙ్గణ ము.

శ్లో॥ పక్వజామృవసజ్కాశం యకృత్పిణ్డనిభం తను।
 ఘృతతైలవసామజ్జ వేశవారపయోదధి॥౧౪॥
 మాంసధావనతోయాభం కృష్ణం నీలారుణప్రభమ్।
 మేచకం స్నిగ్ధకర్బూరం చస్త్రోకోపగతం ఘనమ్॥౧౫॥
 కుణపం మస్తులిక్ష్ణాభం సుగంధి కుఢితం బహు।
 తృష్ణాదాహతమశ్వాసహిక్మాపార్వాస్థిశూలినమ్॥౧౬॥
 సంమూర్ఛారతిసమ్మోహాయుక్తం పక్వవలీగుదమ్।
 ప్రలాపయుక్తం చ భిషగ్వర్జయేదతిసారిణమ్॥౧౭॥

తా॥ పండిన నేరేడుపండువంటి రంగుగల్గినదియు, కుడిప్రక్కనుండు యకృత్తనుమాంసము వలె రక్తకృష్ణవర్ణంబును, మిగుల నూత్నంబును, నెయ్యి నూనె మాంసములోని చమరు మూలుగు జేయించినమాంసపుముక్కులు పాలు పెరుగు మాంసమును కడిగిననీరు వీనితో సమానమైనరంగుగల్గినదియు, కృష్ణవర్ణంబును, నీలారుణవర్ణంబును, కొంచము నల్లనిరంగు కల్గినదియు, స్నిగ్ధంబును, చిత్రవర్ణంబును, నెమలియొకవంటివర్ణము కల్గినదియు, నిబిడంబైనదియు, శవమువంటి దుర్గంధము గల్గినదియు, శిరంబుననుండు పెదడువలె నుండునదియు, స్వాభావికగంధములేక సుగంధముగల్గియుండునదియు, క్రుల్లినదియును అధికముగను మలము వెడలుట, దప్పి, తాపము, మత్తు, శ్వాసము, వెక్కిళ్లు, ప్రక్కలనుండుయెముకలలోనొప్పి, ఒడలెరుంగక మూర్ఛనొందుట, పనులయందాసక్తి లేకుండుట, ఇద్దియజనన్యజ్ఞానములేకుండుట, గుదస్థానము వుండై ముడతలుపడుట, అసర్థముగ మాటలాడుట ఇట్టి లక్షణములతోగూడిన అతిసారవ్యాధి గల మనుజుని చికిత్సజేయందగదు. ఈలక్షణములు జనించినయెడ అతిసారవ్యాధి యసాధ్యంబని భావము.

శ్లో॥ అసంవృతగుదం క్షీణం దూరాధ్యాతముపద్రుతం।
 గుదే పక్వే గతోష్మాణం అతిసారకిణం త్యజేత్॥౧౮॥

తా॥ గుదస్థానమును మూసికొనుటకు శక్తిలేనివాడును, బలహీనుండును, అధికముగ కడు పుబ్బరముకలవాడును, శోథము మొదలగు అతిసారోపద్రవములు కలవాడును, గుదపాకము గల్గినను శరీరమునం దుష్టము లేనివాడునైన అతిసారవ్యాధికల మనుజుని చికిత్సజేయంజనదు. అతిసారోపద్రవములు గ్రథాస్తరమునం దీరితిగ నున్నవి: “శోథం శూలం జ్వరం తృష్ణాం శ్వాసం కాస మరోచకం । ఛర్దిం మూర్ఛాం చ హిక్మాంచ దృష్ట్యాతీసారిణం త్యజేత్॥” శోథ, శూలము, జ్వరము, దప్పి, శ్వాసము, దగ్గు, అరుచి, వాంతి, మూర్ఛ, వెక్కిళ్లు, ఇవి అతిసారోపద్రవములుగాన ఇట్టి యుపద్రవములుకల్గిన యతిసారం బసాధ్యంబని భావము.

శ్లో॥ శ్వాసశూలపిపాసార్తం క్షీణం జ్వరనివీడితమ్।
 విశేషేణ నరం వృద్ధం అతిసారో ఛినాశయేత్॥౧౯॥

తా॥ శ్వాసము, శూల, దప్పి, కృశత్వము, జ్వరము ఇట్టి యుపద్రవములతో గూడిన మనుజుని అతిసారవ్యాధి మరణము నొందించును. మిక్కిలి వృద్ధుడగువానికి అతిసారముగల్గినయెడ బ్రతుకుట దుస్సరమని భావము.

ర క్తా తి సా ర ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ పిత్తకృన్తి యదాత్మర్థం ద్రవ్యాణ్యశ్నాతి పైత్తికే ।

తదోపజాయతేఽభీక్ష్యం రక్తాతీసార ఉల్బణః॥౨౦॥

తా॥ పిత్తాతిసారము గల్గుటకుముందైనను, కల్గినపుడైనను, పిత్తవృద్ధికరంబులైన పదార్థములను భుజించినయెడ మిగుల తీక్ష్యంబైన రక్తాతిసారము కలును. ఇచ్చట రక్తపిత్తములకు భేదము లేమింజేసి రక్తాతిసారము పిత్తాతిసారాస్తయాభివృద్ధియగునని వేరుగ జెప్పలేదు; గాన షడ్విధంబను సంఖ్యకు విరోధములేదని యెరుంగునది.

ప్ర వా హి కా ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ వాయుః ప్రవృద్ధోనిచితం బలాసం

నుదత్యధస్తా దహితాశనస్య

ప్రవాహతోఽల్పం బహుశోమలాక్తం

ప్రవాహికాం తాం ప్రవదన్తి తద్వజ్ఞాః॥౨౧॥

తా॥ అపథ్యాహారములజేయు మనుజునకు వాతము కుపితంబై సంచితంబైన కఫమును మలముతోగూడి బలాత్కారముగ ముక్కినపుడు అల్పంబైనను అధికంబైనను పలుమారు అపానద్వారమున వెడలించును; దానిని ప్రవాహికంబని వైద్యశ్రేష్ఠులు జెప్పెదరు.

వా త జా ది ప్ర వా హి కా ల ఙ్గ ణ ము లు

శ్లో॥ ప్రవాహికా వాతకృతా సశూలా

పిత్తాత్సదాహా సకఘా కఘాచ్చ ।

సశోణితా శోణితసంభవా చ

తాస్నేహరూక్షప్రభవా మతాస్తు॥౨౨॥

తాసామతీసారవదాదిశేచ్చ

లిజ్జం క్రమం చామవిపక్వతాం చ ।

తా॥ వాతముచే జనించిన ప్రవాహికము శూలముతో గూడియుండును. పిత్తముచే జనించిన ప్రవాహికము మంటతోగూడియుండును. కఫముచే జనించిన ప్రవాహికము శ్లేష్మముతో గూడియుండును. రక్తముచే జనించిన ప్రవాహికము రక్తముతో గూడియుండును. అందు కఫజప్రవాహికము స్నేహముచే జనించును. వాతజప్రవాహికము రూక్షముచే జనించును. ఇచ్చట తు శబ్దము సముచ్చయార్థకముగాన పిత్తరక్తప్రవాహికములు తీక్షణీష్ణములచే జనించునని యర్థము. మరియు నాప్రవా

హికములయందు వాతాది చిహ్నంబులును అమవిపక్వ భేదంబులును చికిత్సాభేదంబులును అతిసార భేదములను బోలియుండును. దానంజేసియే అతిసారమునకంటె దీనిని వేరుగా పరిగణనమును జేయ కుండుట యని యెఱుంగునది.

అతిసార నివృత్తి లక్షణము

శ్లో॥ యస్యోచ్చారం వినామూత్రం సమ్యగ్వాయుశ్చ గచ్ఛతి ।

దీప్తాగ్నేర్లఘుకోష్ఠస్య గత స్తస్యోదరామయః॥౨౩॥

తా॥ ఏమనుజానకు మలము లేకనే మూత్రము అపానవాతము అడ్డము లేక ప్రవర్తించునో అగ్ని దీపనము విశేషముగా కలిగికోష్ఠము మిగుల చుల్కనైయుండునో అట్టిమనుజానకు అతిసారవ్యాధినివర్తించినది యని యెఱుంగునది.

జ్వరాతిసార లక్షణము

శ్లో॥ * * జ్వరాతిసారయోరుక్తం నిదానం యత్పుథక్పృథక్ ।

తతస్యజ్వరాతిసారస్య తేననాత్రోదితంపునః * *

—*—*—*—*—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

అతిసారనిదానం సమాప్తమ్.

—*—*—*—*—

తా॥ జ్వరాతిసారములకు వెవ్వేరుగ జెప్పినలక్షణములు గల్గియున్నయెడ నయ్యది జ్వరాతిసారంబని చెప్పందగును. జ్వరలక్షణంబులును, అతిసారలక్షణంబులును మున్న జెప్పియున్నవిగాన నిచ్చట జ్వరాతిసారముయొక్క లక్షణమును ప్రత్యేకముగ జెప్పలేదని యెఱుంగునది.

—*—*—*—*—

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రిచర

ణారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర

విరాజమాన దీవ్యనవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు

అతిసారనిదానము

సమాప్తము.

శ్రీ హ య శ్రీ వా య న మః
శ్రీరస్తు
గ్రహణీరోగనిదానమ్

అతిసారనిదానమును జెప్పినపిమ్మట తత్సజాతీయమగుటంజేసి గ్రహణీనిదానమును జెప్పట.

గ్రహణీరోగ సంప్రాప్తి

శ్లో॥ అతీసారే నివృత్తేఽపి మన్దాగ్నేరహితాశినః ।

భూయస్సందూషితోవహ్నిర్గ్రహణీమభిదూషయేత్ ॥౧॥

తా॥ అతిసారవ్యాధికల్గి నివర్తించినను అతిసారము కలగకున్నను అగ్నిమాన్ద్యము కల మనుజుండు అపథ్యంబులైన అన్నాదులను భుజించినయెడ జరరాగ్ని దూషితమై గ్రహణీయను వ్యాధిని కల్గించును. మఱియు వాగ్భటుండు “అతీసారేషు యోనాతియత్నవాక్ గ్రహణీగదః । తస్య స్యాదగ్నివిధ్వంసకరై రత్యర్థ సేవితైః” అని వచించెను. అతిసారవ్యాధియం జేమనుజుండు మిగుల ప్రయత్నముతో చికిత్సజేయకుండునో అట్టిమనుజునకును అతిసారవ్యాధి కలగ కున్నను అగ్నిమాన్ద్యకరంబులైన యాహారాదులను సేవించుమనుజునకును గ్రహణీరోగము సంప్రాప్తంబగునని భావము. అతిసారవ్యాధికి తగిన చికిత్సజేయక ఉపేక్షించుటయు, అగ్నిమాన్ద్య కరాహారముల సేవించుటయు గ్రహణీరోగమునకు నిదానంబులని తాత్పర్యము.

గ్రహణీసామాన్యలక్షణము

శ్లో॥ ఏకైకశస్త్రస్వశస్త్ర దోషైరత్యర్థమూర్ఛితైః ।

సా దుష్టా బహుశోభుక్త మామమేవ విముచ్చతి ॥౨॥

పక్వం వా సరుజం పూతి ముహుర్బద్ధం ముహుర్ద్రివమ్ ॥

గ్రహణీరోగమాహుస్తం ఆయుర్వేదవిదోజనాః ॥౩॥

తా॥ వాతపిత్తకఫము లొక్కటియైనను అన్నియైనను ప్రకృపితంబులై జరరాగ్ని కధిస్తానం బైన గ్రహణీయను నాడిని (పచ్యమానాశయమును) దుష్టముగ జేయును. అట్టిదుష్టంబైన గ్రహణీ భుజించబడిన యాహారమును అపక్వముగనైనను పక్వముగనైనను బాధతోడను దుర్గ్రస్థముతోడను గూడి వాతముచే బద్ధంబుగను పిత్తముచే నార్ద్రంబుగను అపానద్వారముచే మాటిమాటికి లైలునెడ లించును; ఆ వ్యాధిని గ్రహణీరోగమని ఆయుర్వేదజ్ఞులు వచించెదరు.

గ్రహణీనాడి స్వరూపంబు చరకమునం దీరితిగ చెప్పంబడినది. “అగ్న్యధిష్ఠాన మన్న స్య గ్రహణాద్గ్రహణీ మతా । నాథేరుపరి సాహ్యగ్ని బలోపస్తమ్భబృంహితా । అపక్వం ధారయత్యన్నం పక్వం సృజతి చాప్యధః” జఠరాగ్నికి నధిష్ఠానంబై భుజించిన యాహారమును గ్రహించునాడి గ్రహణీయనంబరగు; ఆట్టి గ్రహణీ నాభికి ఊర్ధ్వభాగమున జఠరాగ్ని సాహాయ్యముచే బలయుక్తంబై యపక్వమైన యన్నమును ధరించుచు పక్వంబైనయన్నమును బైట విడచుచు నుండునని భావము. మఱియు గ్రహణీయనునది పక్వామాశయములకు మధ్యమున నుండు కలయని సుశ్రుతమునందు జెప్పియున్నది.

గ్రహణీ పూర్వరూపము

శ్లో॥ పూర్వరూపం తు తస్యేదం తృష్ణాలస్యం బలక్షయః ।
విదాహోఽన్నస్య పాకశ్చ చిరాత్కాయస్య గౌరవమ్ ॥౪॥

తా॥ దప్పి, ఆలస్యము, బలహీని, అగ్నిమాద్వ్యము, అన్నము చిరకాలమునకు జీర్ణించుట, శరీరము బరువుగా నుండుట, ఇవియన్నియు గ్రహణీరోగమునకుమందు కల్గు పూర్వరూపములు.

వాతజగ్రహణీలక్షణము

శ్లో॥ కటుతిక్తకషాయాతి రూక్షసంధుష్టభోజనైః ।
ప్రమితానశనాత్యధ్వ వేగనిగ్రహమైధునైః ॥౫॥
మారుతః కుపితోవహ్నిం సంఛాద్య కురుతే గదాః ।
తస్యాన్నం పచ్యతే దుఃఖం శుక్తపాకం ఖరాజ్లతా ॥౬॥
కంతాస్యశోషః క్షుత్తృష్ణాతిమిరం కర్ణయోస్స్వినః ।
పార్శ్వోరువజ్జణగ్రీవారుగభీష్టం విసూచికా ॥౭॥
హృత్పీడా కార్యదార్పల్యం వైరస్యం పరికర్తికా ।
గృధ్ధిస్సర్వరసానాం చ మనసస్సదనం తథా ॥౮॥
జీర్ణే జీర్యతి చాధ్మానం భుక్తే స్వాస్థ్యముపైతిచ ।
సవాతగుల్మహృద్రోగ స్తీహశజ్జీ చ మానవః ॥౯॥
చిరాద్దుఃఖం ద్రవం శుష్కం తన్వామం శబ్దఘేనవత్ ।
పునఃపునస్సృజేద్వర్షః కాసశ్వాసార్దితోఽనిలాత్ ॥౧౦॥

తా॥ కటుతిక్తకషాయ రసములుగల పదార్థములను భుజించుట, రూక్షపదార్థములను పరస్పర విరుద్ధంబులగు పదార్థములను భుజించుట, స్వల్పముగ భుజించుట, ఉపవాసములుండుట,

అధికముగ త్రోవనడచుట, మలమూత్రవేగముల నిరోధించుట, స్త్రీలతో నధికముగ సంభోగించుట, ఇట్టి కారణములచేత వాతము కుపితంబై జఠరాగ్నిని మందముగచేసి వాతగ్రహణిని కల్గించును. అట్టివ్యాధికల మనుజునకు భుజించిన అన్నము మిగుల కష్టముగా పచనంబగును. పులిత్రేనుపులు విశేషముగా వచ్చును. మఱియు శరీరము కర్కశముగా నుండుట, కుత్తుక నోరు ఎండుట, ఆకలి, దప్పి, కంటిచూపు తక్కువగానుండుట, కర్ణరంధ్రములయందు ధ్వనిగల్గుట, ఇరుప్రక్కలు తొడలు గెజ్జలు కంఠము ఈసలములయందు మిగుల నొప్పిగల్గుట, ఆమందైన యన్నరసము ఊర్ధ్వాధోమార్గముల వెడలుట, రొమ్మనొప్పి, శరీరము కృశించుట, బలము నశించుట, నోటికిరుచి చెలియకుండుట, గుదమునందు రంపముతో కోయునట్లు బాధగల్గుట, మధురాది రసముల నన్నింటిని భుజించుట కిచ్చకలుగుట, మనసు నొచ్చియుండుట, అన్నము జీర్ణించునపుడును జీర్ణంబైనపిమ్మటను కడుపుబ్బరించుట, భుజించినపుడు స్వస్థముగనుండుట, వాతగుల్మము హృద్రోగము ప్లిహము ఈ యుపద్రవములు కల్గినట్లుండుట, ద్రవంబుగనైనను శుష్కంబుగనైనను నూత్నంబుగనైనను నురుగుతో గూడియైనను మలమును చిరకాలమునకు మాటిమాటికి వెడలించుట, కౌశ్వసములు కల్గుట ఈలక్షణములు వాతముచే జనించిన గ్రహణీరోగమునం గల్గును.

పి త్ర జ గ్ర హ ణీ ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ కట్వజీర్ణవిదాహ్యమృతౌరాద్యైః పి త్రముల్బణమ్ ।

ఆప్లావయద్ధన్యనలం జలం తప్తమిహనలమ్॥౧౧॥

సోఽజీర్ణం నీలపీతాభం పీతాభస్సార్యతే ద్రవమ్ ।

పూత్యన్యోద్ధారహృత్క్లృణ దాహోరుచితృడర్దితః॥౧౨॥

తా॥ కటుపదార్థములు అజీర్ణకర ద్రవ్యములు మిగుల తాపమును కల్గించు పదార్థములు అమృతసంబులును ఔరంబులు నైన ద్రవ్యములు మున్నగువానిని భుజించుటచే పి త్రము వృద్ధి నొంది జఠరాగ్నిని తీరస్కరించి మిగుల సుష్ణంబైన జలము అగ్నిని చల్లార్చుభంగి జఠరాగ్నిని చల్లార్చును. మరియు నాపి త్రముఅజీర్ణంబును పసుపునలుపుకలసినరంగుకల్గినదనియు పచ్చనిరంగుకల్గినదియునైన మలమును మాటిమాటికి వెడలించును. అట్టి వ్యాధికలమనుజుండు పచ్చనిశరీరముకల్గినవాడును దుర్గంధయుక్తంబులగు పులిత్రేనుపులు, కంఠహృదయములయందు మంట, ఆరుచి, దప్పి, ఈ యుపద్రవములచే పీడితుండు నగును.

క ష జ గ్ర హ ణీ ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ గుర్వతిస్నిగ్ధశీతాదిభోజనా దతిభోజనాత్ ।

భుక్తమాత్రస్య చ స్వప్నాద్ధన్యగ్నిం కుపితః కః॥౧౩॥

తస్యాన్నం పచ్యతే దుఃఖం హృల్లాసచ్ఛర్వరోచకాః
 ఆస్యోపదేహ మాధుర్యం కాసష్ఠీవనపీనసాః॥౧౪॥
 హృదయం మన్యతే స్త్రాసం ఉదరం స్తిమితం గురుః
 దుష్టోమధుర ఉద్ధారస్సదనం స్త్రీష్వహర్షణమ్॥౧౫॥
 భిన్నామశ్లేష్మసంస్పృష్ట గురువర్చః ప్రవర్తనమ్।
 అకృశస్యాపి దార్బల్యం ఆలస్యం చ కఫాత్మకే॥౧౬॥

తా॥ గురుత్వమును కల్గించు పదార్థములు మిగుల స్నిగ్ధంబులగు పదార్థములు మిక్కిలి శీతలకరంబులగు పదార్థములు మధురాదిపదార్థములు పీనినిభుజించుటచేతను, భోజనముచేసినతోడనే నిదురించుటచేతను, కఫము కుపితంబై జఠరాగ్నిని నశింపజేయును; అట్టివ్యాధికల మనుజునకు భుజించినయాహారము మిగుల కష్టముచే పాకమునొందును. మఱియు నోట నీరు వెడలుట, వాంతి, అరుచి, నోరు జిగటగల్గి తీపుగనుండుట, దగ్ధ, ఉమ్మియధికముగనుండుట, పడిశముబట్టుట, హృదయము ఘనద్రవపదార్థముచే నిండియున్నట్టు లోచుట, ఉదరము నిశ్చలంబై గొప్పదిగానుండుట, వికృతంబుగ త్రేసుపులు వచ్చుట, అగ్నిమాన్ద్యము, స్త్రీసంభోగమునం దిచ్చలేకుండుట, ఆమకఫములతో గూడి పలచనైన మలము పలుమారు వెటలుట, శరీరము కృశంబుగాకున్నను మిక్కిలి బలహీనుండగుట, ప్రాణుమాలిక ఈలక్షణములన్నియు కల్గును. ఇవి కఫముచే జనించిన గ్రహణీరోగ లక్షణంబులని యెఱుంగునది.

సన్నిపాతజగ్రహణీలక్షణము

శ్లో॥ పృథగ్వ్యాతాదిభిర్దిప్త హేతులిజ్జనమాగమే।
 త్రిదోషం నిర్దిశేదేవం తేషాం వత్స్యామి భేషజమ్॥౧౭॥

తా॥ గ్రహణీరోగమునకు వాతాదిదోషములకు వెవ్వేరుగ జెప్పిన కారణంబులును చిహ్నంబులును ఒకటిగ జేరియున్నయెడ దానిని త్రిదోష సన్నిపాతముచే జనించిన గ్రహణీయని యెరుంగునది. అగ్నికి ఆధారంబైన గ్రహణి దుష్టంబగునపుడు దాని నాశ్రయించిన జఠరాగ్నికూడ దుష్టంబగును గాన అగ్నిమాన్ద్యము మున్నగు వ్యాధులు గ్రహణీభేదంబులని యెరుంగునది. ఈశ్లోకమునందు నాల్గవపాదము శ్లోకపూరణార్థముగ చెప్పినదియని యెఱుంగునది.

సంగ్రహగ్రహణీ ఘటీయస్త్రగ్రహణీలక్షణములు

శ్లో॥ * * అంత్రకూజనమాలస్యం దార్బల్యం సదనం తథా।
 ద్రవం శీతం ఘనం స్నిగ్ధం సకటివేదనం శకృత్।
 ఆమం బహు స్రవైచ్ఛిల్యం సశబ్దం మద్దవేదనమ్।

పక్షాన్మాసాద్దశాహాద్వా నిత్యం వాప్యథముజ్జతి।
 దివా ప్రకోపోభవతి రాత్రౌ శాంతిం వ్రజేచ్ఛ సా।
 దుర్విజ్ఞేయా దుశ్చికిత్సా చిరకాలానుబధ్ధిని।
 సా భవేదామవాతేన సంగ్రహగ్రహణీ మతా!
 స్వపతః పార్శ్వయోశ్శూలం గలజ్జలఘుటీర్ధ్వనిః।
 తం వదన్తి ఘటీయన్త్రం అసాధ్యం గ్రహణీగదమ్॥ * *

తా॥ ప్రేగులుకూయుట, ప్రాలుమాలిక, బలహీనము, అగ్నిమాన్యము, ద్రవంబును శీతంబును ఘనంబును స్నిగ్ధంబునైన మలము నడుమునొప్పిలోకూడి బైలువెడలుట, అపక్వంబును పిచ్చిలంబును సశబ్దంబును స్వల్పమైన వేదనకల్గినదియునైన మలము పక్షమున కొకసారియైనను మాసమున కొకసారియైనను పదినాల్గి కొకసారియైనను లేక ప్రతిదినమునదైనను వెడలుట, పగటియందు ప్రకోపమునొంది రాత్రియందు శాంతినిొందుట, ఇట్టి లక్షణములుగల గ్రహణీ సంగ్రహగ్రహణీయని చెప్పవలెను. ఈవ్యాధి ఆమవాతముచే జనించును. మరియు నీరోగము తెలిసికొనుట కసాధ్యంబును చికిత్సకు నసాధ్యంబును చిరకాలమువరకు అనుసరించియుండునదియునై యుండును. మరియు నిదురించునపుడు పార్శ్వములయందు నొప్పిగల్గి సగమువరకు కదలుచున్న జలముకల కుండవలె ధ్వనిలోకూడి మలము వెడలుచున్నయెడ ఘటీయన్త్రంబను గ్రహణీరోగమని జెప్పవలెను. ఈవ్యాధి మిగుల నసాధ్యంబు. ఈ చెప్పవలెన గ్రహణీభేదంబులు రెండును సన్నిపాతజాన్తర్గతంబులుగాన వేరుగ పరిగణనము జేయలేదని యెరుంగునది.

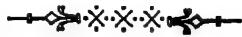
అ సా ధ్య గ్ర హ ణీ ల ఖ ణ ము

శ్లో॥ దోషం సామం నిరామం చ విద్యాదత్రాతిసారవత్ ।
 లిక్లెరసాధ్యోగ్రహణీవికారో
 యైస్తైరతీసారగదోనసిధ్యేత్ ।
 వృద్ధస్య నూనం గ్రహణీవికారో
 హత్యా తనూం నైవ నివర్తతే చ॥౧౮॥

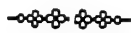
తా॥ దోషములయొక్క సామత్వనిరామత్వభేదములను అతిసారవ్యాధికి జెప్పినరీతిగ నిర్ణయించవలెను. ఎట్టిలక్షణములచే నతిసారవ్యాధి యసాధ్యంబగునో ఆ లక్షణములచేతనే గ్రహణీరోగం బసాధ్యంబని యెరుంగునది. అతిసారమునకు జెప్పిన యసాధ్యలక్షణములే గ్రహణీరోగమునకుగూడ గల్గున గాన అట్టిలక్షణములచేతనే గ్రహణీ యసాధ్యంబని నిర్ణయించవలెనని భావము. మరియు వృద్ధునకు గ్రహణీవ్యాధి కల్గినయెడ శరీరమును కృశింపజేసి ప్రాణహానిజేయునుగాని నివర్తించుట లేదని యర్థము.

మతాస్తరమునం దసాధ్యగ్రహణీలక్షణము

శ్లో॥ * * బాలకే గ్రహణీ సాధ్యా యూని కృచ్ఛాస్సమీరితా।
వృధే త్వసాధ్యా విజ్ఞేయూ మతం ధన్వస్తరేరిదమ్॥ * *

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
గ్రహణీరోగనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ బాలునకుంగల్గిన గ్రహణీ సాధ్యంబనియు, యావనవంతునకు గల్గిన గ్రహణీ కష్టసాధ్యం
బనియు, వృద్ధునకుగల్గిన గ్రహణీ యసాధ్యంబనియు ధన్వంతరి మతమని యర్థము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చర
ణారవిద్వంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
విరాజమాన దీవ్యనవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “శేషబృణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థ్రీతాత్పర్యమునందు
గ్రహణీరోగనిదానము
సమాప్తము.

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

అ ర్ఘో ని దా న ము

అతిసారగ్రహణ్యర్హస్సులు పరస్పర సంబద్ధము లగుటంజేసి అతిసారగ్రహణుల నిరూపించిన
పిగప అర్ఘోనిదానమును వివరించుట.

శ్లో॥ పృథగ్దోషైస్సమస్తైశ్చ శోణితాత్సహజాని చ ।
అర్ఘ్యాంసి పట్ప్రకారాణి విద్యాద్ధుదవళిత్రయే॥౧॥

తా॥ వాతపిత్తశ్లేష్మంబులచే వెవ్వేరుగ జనించినది మూడువిధంబులును, త్రిదోషంబులచే నొకటి
యు, రక్తముచే జనించినది యొకటియు, సహజంబైనది యొకటియు, ఇవిద్విధంబుగ నర్ఘ్యోగములు
గుడస్థానమునందలి వళుల మూడిటియందును ఆరువిధములుగ జనించునని యెరుంగునది.
ఇచ్చట ద్వంద్వజార్యస్సులు వాతాదిదోషములలో రెండేసి దోషములయొక్క హేతు
లక్షణములు గల్గియుండునుగాన వేరుగ పరిగణనము చేయలేదని యెఱుంగునది. ఈయర్థము సుశ్రుత
మునందు “అర్హస్సు దృశ్యతే రూపం యదా వై దోషయోర్ద్వయోః । సంసర్గం
తం విజానీయాత్సంసర్గష్టాద్విధస్సృతః ” అని యున్నది. అర్ఘ్యోగమునందు
వాతాది దోషములలో రెండేసిదోషములయొక్క లక్షణములు కానంబడెనేని ఆయర్హస్సు సంసర్గజ
మని యెఱుంగునది. మరియు నా సంసర్గజము వాతపిత్తములనియు, వాతకఫజంబనియు, పిత్తకఫజ
మనియు, వాతరక్తజమనియు, పిత్తరక్తజమనియు, కఫరక్తజమనియు, ఆరువిధంబులని భావము.
మఱియు గుదము నాల్గున్నర అంగుళముల ప్రమాణము గల్గియుండుననియు, అట్టి గుదమునకు ఆవ
యవభూతంబులై ప్రవాహణీ విసర్జనీ సంవరణీ యనుపేరుగల మూడువళులు (ముడతలు) శంఖములో
నుండురేఖల బోలి యుండుననియు సుశ్రుతమునందు సవిస్తరముగా నున్నది. అర్హస్సు అనగా
“అరివత్ ప్రాణా శ్రుణాతీతి అర్హః” అను వ్యుత్పత్తిచేత శత్రువువలె ప్రాణములను
హింసించునది యని యర్థము.

అర్హస్సరూపసంప్రాప్తిలక్షణములు

శ్లో॥ దోషాస్త్యజ్ఞాంసమేదాంసి సందూప్య వివిధాకృతీః ।
మాంసాఙ్గురానపానాదౌ కుర్వన్త్యర్ఘ్యాంసితాన్దగ్గుః॥౨॥

తా॥ వాతాదిదోషములు ప్రకుపితంబులై త్వక్ మాంస మేదస్సులను దుష్టములుగ జేసి నానావిధంబులైన ఆకారములుగల మాంసపు మొలకలను గుడము మొదలగు ప్రదేశములయందు కల్పించును; వానిని అర్చస్సులని వ్యవహరించెదరు.

వాతార్యోనిదానము

శ్లో॥ కషాయకటుతిక్తాని రూక్ష శీత లఘూని చ।

ప్రమితాల్పాశనం తీక్ష్ణం మద్యం మైధునసేవనమ్॥౩॥

లఙ్ఘనం దేశకాలా చ శీతౌ వ్యాయామకర్మ చ।

శోకో వాతాతపస్వర్యో హేతుర్యాతార్యసాం మతః॥౪॥

తా॥ కషాయ కటు తిక్తరసంబుల నధికముగ భుజించుట, రూక్షపదార్థములను శీతల పదార్థములను లఘుపదార్థములను భుజించుట, పరిమాణమునకు న్యూనాధికములుగ భుజించుట, తీక్ష్ణంబగు మద్యమును పానము చేయుట, స్త్రీసంభోగముజేయుట, ఉపవాసముచేయుట, శీతంబైన అనూపదేశమునందును హేమంతాదికాలమునందును సంచరించుట, దేశపరిశ్రమము జేయుట, అతిదుఃఖము, గాలియందును ఎండయందును సంచరించుట, ఇవి యన్నియు వాతార్యోగమునకు కారణములని భావము.

పితార్యోనిదానము

శ్లో॥ కట్వష్టలవణోష్ణాని వ్యాయామాగ్న్యైతప్రభాః।

దేశకాలావశిశిరా క్రోధోమద్యమసూయనమ్॥౫॥

విదాహి తీక్ష్ణ ముష్ణం చ సర్వం పానాన్నభేషజమ్।

పిత్తోల్బణానాం విజ్ఞేయః ప్రకోపే హేతుర్యసామ్॥౬॥

తా॥ కటు అష్టలవణ రసముల నధికముగ భుజించుట, ఉష్ణపదార్థముల భుజించుట, దేశపరిశ్రమమును జేయుట, అగ్నియొక్కయు ఎండయొక్కయు కాంతిని సేవించుట, ఉష్ణంబైన చౌటిప్రదేశములయందును, ఉష్ణంబైన శరత్కాలమునందును సంచరించుట, క్రోధము, మద్య పానము, అనూయ, సంతాపకరంబును తీక్ష్ణంబును ఉష్ణంబునైన పానార్హద్రవ్యములను, అన్నమును, ఔషధమును సేవించుట, ఇవియన్నియు పిత్తప్రకోపముచేజనించిన అర్చస్సులకు ముఖ్యకారణములు.

కఫజార్యోనిదానము

శ్లో॥ మధుర స్నిగ్ధ శీతాని లవణామ్లగురూణి చ।

అవ్యాయామో దివా స్వప్నః శయ్యాసనసుఖే రతిః॥౭॥

ప్రాగ్వాతసేవా శీతౌ చ దేశకాలావచిత్తనమ్।

శైష్ఠికాణాం సముద్దిప్త మేతత్కారణమర్చసామ్॥౮॥

తా॥ మధురపదార్థములను స్నిగ్ధపదార్థములను శీతలపదార్థములను లవణామ్లపదార్థములను గురుపదార్థములను భుజించుట, దేహపరిశ్రమము లేకుండుట, పగటియందు నిదురించుట, సుఖకరంబులైన శయనాసనములయందు దిచ్చబొడముట, తూర్పుగాలిని నేవించుట, శీతలంబులైన దేశకాలములయందు సంచరించుట, చింతలేకుండుట, ఇవి యన్నియు కఫప్రకోపముచే గల్గు అశ్వారోగములకు కారణంబులని యెరుంగునది.

ద్వన్ద్వజ సన్నిపాతజ్వారోనిదానములు

శ్లో॥ హేతులక్షణసంసర్గా ద్విద్యాద్వన్ద్వోల్బణానిచ ।

సర్వో హేతుస్త్రిదోషాణాం సహజైర్లక్షణం సమమ్॥౯॥

తా॥ ద్వన్ద్వములచే జనించిన అశ్వారోగములను వాతాదిదోషద్వయ లక్షణము లొకటిగ గలసియుండుటచే నెఱుంగునది. సన్నిపాతాశ్వారోగమును వాతాదులకు వేవేరుగ జెప్పిన లక్షణము లన్నియు నొకటిగ కలసియుండుటచే నెఱుంగునది. సహజంబైన యశ్వారోగమునకును సన్నిపాతజ్వారోగమునకును లక్షణములు సమంబులై యుండును.

మరియు సహజాశ్వారోగము సుశ్రుతమునం దీరితిగ నున్నది: “దుర్దర్శనాని పరుషాణి పాణ్డూని దారుణాన్తర్మఖాని తైరుపద్రుతః కృశోల్పభుక్సిరాసన్తతగ్రాత్రోల్పప్రజః క్షీణరేతాః టామస్వరః క్రోధనోల్పాగ్నిః ఘ్రాణశిరోక్షిప్రవణ రోగవాన్ సతతమన్త్రకూజనాటోప హృదయోపలేపారోచకప్రభృతిభిః పీడ్యతే” సహజాశ్వారోగము కలవానికి గుదాంకురములు చూచుట కసాధ్యంబులును, పరుషంబులును, అరుణపాండువర్ణంబులును, దారుణంబులును, అన్తర్మఖంబులునై యుండును. వానిచే పీడితుండగు మనుజుండు కృశించినశరీరముకలవాడును, స్వల్పముగ భుజించువాడును, సిరలచే నావృతంబైన దేహముకలవాడును, అల్పసంతానము కలవాడును, క్షీణంబైనరేతస్సుకలవాడును, బిగిచెడిన కంఠస్వరము కలవాడును, మిక్కిలి కోపస్వభావముకలవాడును, మందంబైన జఠరాగ్నికలవాడును, నాసిక శిరస్సు నేత్రములు శ్రోత్రములు వీనియందు రోగముకలవాడును, ఎల్లప్పుడును ప్రేవులు కూయుట, కడుపుబ్బరము, రొమ్ముబరువుగానుండుట, అరుచి ఇవి మొదలగు నుపద్రవములచే పీడితుండు నగునని యర్థము.

వా తా రోగ్య ల క్ష ణ ము లు

శ్లో॥ గుదాఙ్కురా బహ్వనిలాశ్శుష్కాశిమచిమాన్వితాః ।

ఘ్రానాశ్శ్యావారుణాన్స్తబ్ధా విశదాః పరుషాః ఖరాః॥౧౦॥

మిథోవిసదృశా వక్రకాన్తీత్థావిస్ఫుటితాననాః ।

బిమ్బి ఖర్జూర కర్కశ్ఘ్రా కార్పాసీ ఫలనన్నిభాః॥౧౧॥

కేచిత్తదమ్బపుష్పాభాః కేచిత్సిద్ధార్థకోపమాః ।

శిరఃపార్శ్వసంకట్యారుపంక్షణదృఢివృథాః॥౧౨॥

క్షవధూధారవిష్టమ్భ హృద్భ్రహ్మోచకప్రదాః।

కానశ్వాసాగ్నివైషమ్య కర్ణనాదభ్రమావహః॥౧౩॥

తైరార్తోగ్రధితస్తోకం సశబ్దం సప్రవాహికమ్।

రుక్ష్ణేపిచ్ఛానుగతం విబద్ధముపవేశ్యతే॥౧౪॥

కృష్ణత్వజ్ఞఖవిష్మాత్రనేత్రవక్త్రశ్చ జాయతే।

గుల్మస్తీహోదరాష్ఠీలాసంభవస్తత ఏవ చ॥౧౫॥

తా॥ వాతప్రకోపముచే జనించిన గుదస్థానమునందలి మాంసపుష్పమొలకలు ద్రవములేక శుష్కంబులును, చిమచిమలాడుచుండునవియు, వాడినవియు, శ్వావారుణవర్ణంబులుగలిగినవియు, మేకులవలె స్తంభించియుండునవియు, విశదంబులును, ఆవునాలుకవలె గరగరలాడుచుండునవియు, కఠినంబులును, ఒకదానివలె నింకొకటియుండక భిన్నరూపములు కల్గినవియు, వక్రంబులును, తీక్ష్ణంబులును, కొసలయందు పగిలినవియు, దొండపండు ఖర్జూరము లేగుపండు ప్రత్తికాయ పీని కనురూపమైన యాకారము కల్గినవియునై యుండును; వానిలో కొన్ని కడిమిపువ్వులబోలియు, కొన్ని ఆవగింజలవలె నూత్నంబులైన యాకారముకల్గినవియునై యుండును. శిరస్సు ఇరుప్రక్కలు భుజశిరస్సులు నడుమ తొడలు గెజ్జలు ఇవి మున్నగు అవయవములయందు అధికమైన నొప్పి, తుమ్ములు, త్రేసుపులు, మలబద్ధకము, రొమ్మ పట్టినట్లు వేదనకల్గుట, ఆరుచి, శ్వాసకాసములు, జఠరాగ్ని విమమంబై యొకప్పుడు తీక్ష్ణాగ్నియు మరియొకప్పుడు మందాగ్నియునై యుండుట, కర్ణములయందు ధ్వని, భ్రమము, ఆసనమునందు గుడగుడయను శబ్దముతోగూడి కఠినంబై బాధతోగూడి పిచ్చిలంబైనమలమును బలాత్కారముగ వెడలించుట, చర్మము గోళ్లు మలమూత్రములు నేత్రములు ముఖము ఇవి యన్నియు నల్ల నిరంగుగల్గి యుండుట, ఈ లక్షణములన్నియు వాతముచే జనించిన యర్శ్యోగోగమునందు కల్గును. మరియు నా వ్యాధిచేత గుల్మము స్థీహము ఉదరము అష్ఠీలయను వాతరోగము ఈ యుపద్రవములు కల్గును.

పిత్తార్శ్యో లక్షణము

శ్లో॥ పిత్తోత్తరా నీలముఖా రక్తపీతాఽసితప్రభాః।

తన్వస్రస్ర్రావిశోవిస్ర స్తనవోమృదవశ్లేఘాః॥౧౬॥

శుకజహ్వ యకృత్తణ్ణ జలౌకో వక్త్రసన్నిభాః।

దాహపాకజ్వరస్వేదతృణ్మూర్ఛా రుచిమోహదాః॥౧౭॥

సోష్ఠాణోద్రవనీలోష్ణపీతరక్తా మవర్చసః।

యవమధ్యా హరితీతహారిద్రత్వజ్ఞఖాదయః॥౧౮॥

తా॥ పిత్తార్శ్యోగమునందు గుదాజ్వరములు నల్ల నికొసలుగల్గినవియు, రక్తవర్ణంబైనను పీతవర్ణంబైనను కృష్ణవర్ణంబైనను కల్గినవియు, నూత్నముగ రక్తమును స్రవించునవియు, దుర్గంధయుక్తంబులును, నూత్నకౌరంబులును, కోమలంబులును, గుడలి వ్రేలుచున్నవియు, చిలుక

నాలుక యక్ష్మత్తను మాంసఖండము జలగముఖము వీనికి సమమైన యాకారము కల్గినవియునై యుండును. మరియు నీవ్యాధియందు తాపము, గుదస్థానమున పుండగుట, జ్వరము, చెమట, దప్పి, మూర్ఛ, అరుచి, మోహము ఈ యుపద్రవములు కల్గును. వేడిగనుండి ద్రవరహితంబై నీలవర్ణంబును ఉష్ణంబును పచ్చనిరంగుకల్గినదియు లేక ఎఱ్ఱనిరంగుకల్గినదియు ఆముత్యోగూడినదియునైన మలములు వెడలును. అట్టి గుదాంకురములు యవలవలె మధ్యభాగంబున స్థూలంబులై యుండును. మలము మూత్రము నేత్రములు ముఖము చర్మము ఇవియన్నియు పచ్చనిరంగునను పసపువర్ణంబైనను కల్గి యుండును. పైన చెప్పిన లక్షణములచే పితారోగమును కనుగొనవలెనని భావము.

క ఘ జా ర్శ్య రో గ ల ఙ్గ ణ ము లు

శ్లో॥ శ్లేష్మోల్బణా మహామూలా ఘనా మద్దరుజస్సితాః।

ఉత్పన్నోపచితస్నిగ్ధస్తబ్ధవృత్తగురుస్థిరాః॥౧౯॥

పిచ్చిలాప్తిమితాశ్లేష్మైః కణ్డ్యాఘాస్పర్శనప్రియాః।

కరీరపసాస్థ్యాభాః తథా గోస్తనసన్నిభాః॥౨౦॥

వజ్రణానాహినః పాయవస్తినాభివికర్షిణః।

సశ్వాసకాసహృల్లాస ప్రసేకారుచిపీనసాః॥౨౧॥

మేహకృచ్ఛశిరోజాడ్యశిశిరజ్వరకారణః।

తైబ్యాగ్నిమాద్వ్యచ్ఛర్ది రామప్రాయవికారదాః॥౨౨॥

వసాభ సకఘ ప్రాజ్య పురీషాస్సప్రవాహికాః।

న స్రవన్తి న భిద్యన్తే పాణ్డుస్నిగ్ధత్వగాదయః॥౨౩॥

తా॥ శ్లేష్మప్రకోపముచే జనించిన గుదాఙ్కురములు మిగుల లోతుగ వ్యాపించిన వ్రేళ్లు కల్గినవియు, దట్టముగ నిండియుండునవియు, స్వల్పమైన బాధకల్గినవియు, తెల్లనిరంగు కల్గినవియు, మిగుల పొడవుగల్గినవియు, స్థూలంబులును, స్నిగ్ధంబులును, వంగియుండక నిలచియుండునవియు, వర్తులాకారంబులును, గుదస్థానమున భారముగ నుండునవియు, చలింపకుండునవియు, జిగటకల్గినవియు, స్తిమితంబులును, మణులవలె నిగనిగలాడుచుండునవియు, అధికమైన దురద కల్గినవియు, కరముచే స్పృశించిన సుఖకరంబులును, పెదురుమోపు పససవిత్తులు ద్రాక్షపండు వీనికి సమమైన యాకారముకల్గినవియునై యుండును. మరియు నావ్యాధియందు శిజ్జలలో నుబ్బరించియుండుట, గుదవస్తినాభిస్థానములయందు ఈడ్చిపట్టినట్లుండుట, శ్వాసకాసములు, రొమ్మదరుట, నోట నీరు వెడలుట, అరుచి, పడిశము, మేహము, మూత్రకృచ్ఛము, శిరోభారము, చలి జ్వరము, నపుంస కత్వము, అగ్ని మాద్వ్యము, వాంతి, ఆమాధిక్యమువలన కలుగు అతిసారము మొదలగు రోగములు కల్గును. మరియు క్రొవ్వనకు సమమైన కఘముతోగూడిన మలము అధికముగా వెడలును. చున్న పచించిన ప్రవాహికంబను వ్యాధి జనించును. గుదాఙ్కురములు పగలక రక్తాదులను స్రవించకుండును, మలమూత్ర నేత్ర త్వక్ నఖ ముఖములు పాండువర్ణంబులును స్నిగ్ధంబులునై యుండును.

సన్నిపాతజాఝోలక్షణము

శ్లో॥ సర్వైస్సర్వాత్మకాన్యాహుర్లక్షణైస్సహజాని చ ।

తా॥ త్రిదోషములచే జనించిన ఆఝోగమును వాతాదులకు వేర్వేరుగ జెప్పిన లక్షణము లన్నింటిచే నెరుంగునది.

రక్తాఝోలక్షణము

శ్లో॥ రక్తోల్బణా గుడే కీలాః పితౄకృతినమన్వితాః॥౨౮॥

వటప్రరోహనదృశాః గుఱ్ఱావిద్రుమసన్నిభాః ।

తేఽత్యర్థం దుష్టముష్ణం చ గాఢవిట్కుప్రవీడితాః॥౨౯॥

స్రవన్తి సహజా రక్తం తస్య చాతిప్రవృత్తితః ।

భేదకాఢః పీడ్యతే దుఃఖైః శోణితక్షయసమ్భవైః॥౩౦॥

హీనవర్ణ బలౌత్సాహో హతౌజాః కలుషేంద్రియః ।

విట్కూటవం కఠినం రూక్షం అఘోవాయుర్న వర్తతే॥౩౧॥

తా॥ రక్తప్రకోపముచే జనించిన గుదాంతురములు పైత్తికాఝోలక్షణములు గల్గినవియు, మఱిచిగుళ్లు గురిగింజలు పవడములు వీనితో సమానమైన రంగుగల్గినవియునై యుండును. మఱియు నా గుదాంతురములు కఠినంబైన పురీషముచే పీడింపబడి మిగుల దుష్టంబును ఉష్ణంబునైన రక్తమును అధికముగ స్రవించును. ఇవిధంబుగ రక్తము అధికముగ స్రవించుటచేత మనుజుండు వర్షాకాలము నందు కప్పశరీర ముండువిధంబుగ పచ్చనిశరీరముకలవాడై శరీరకాంతియు బలంబును ఉత్సాహంబును దక్కి సోమాత్మకంబును ప్రాణములకు ముఖ్యాధారంబునైన యౌజస్సుచేడి వ్యాకులంబులైన సర్వేంద్రియములు కలవాడునై రక్తక్షయముచే గల్గు త్వక్పారుష్యము మున్నగు క్రూరరోగములచే పీడితుండై శ్యామలవర్ణంబును కఠినంబునైన మలమును విసర్జించుచు అపానవాతము బైలువెడలక మిగుల కష్టమునొందును.

వాతాద్యనుబంధముచే జనించిన రక్తాఝోలక్షణము

శ్లో॥ తను చారుణవర్ణం చ ఘేనిలం చాస్మగర్భసామ్ ।

కట్యూరుగుదశూలం చ దౌర్బల్యం యది చాధికమ్॥౩౨॥

తత్రానుబద్ధో వాతస్య హేతుర్యది చ రూక్షణమ్ ।

శిథిలం శ్వేతపీతం చ విట్కిర్నగ్ధం గురు శీతలమ్॥౩౩॥

యద్యర్భసాం ఘనం చాస్మక్తన్తమత్సాణ్ణు పిచ్ఛిలమ్ ।

గుదం సపిచ్ఛం స్తిమితం గురు స్నిగ్ధం చ కారణమ్॥౩౪॥

శ్లేష్మానుబద్ధో విజ్ఞేయస్తత్ర రక్తార్భసాం బుద్ధైః ।

తా॥ రక్తము మిగుల స్వల్పమై అరుణవర్ణంబును నురుగుతో గూడినదియునై కటిస్థలము తొడలు గుదము ఈ స్థలములయందు బాధకల్గి బలహీనం బధికముగా నున్నయెడ వాతయు క్తంబైన రక్తార్శ్యోరోగమని యెరుంగునది. శిథిలంబును శ్వేతవర్ణంబును పీతవర్ణంబును స్నిగ్ధంబును మిగుల భారంబును శీతలంబునైన మలము బైలువెడలి రక్తము మిగుల దట్టంబై త్రాడువలెనుండి పాండు వర్ణంబును పిచ్చిలంబునై యుండినను గుదము జిగటగల్గి స్తిమితంబును భారముగను స్నిగ్ధంబునై యున్నయెడ క్లేష్మముతోగూడిన రక్తార్శ్యోరోగమని పండితులచే చెలియందగినది. ఇచ్చట పిత్తరక్తములు సమానలక్షణంబులు గాన పిత్తసంబంధ రక్తార్శ్యోరోగమును వేరుగ జెప్పలేదని యెరుంగునది.

అ ర్శ్యో రో గ పూ ర్వ రూ ప ము లు

శ్లో॥ విష్టమ్భాఽన్నస్య దౌర్బల్యం కుక్షే రాటోప ఏవ చ॥ 3౧॥

కార్యముద్ధార బాహుల్యం సక్తిసాదోఽల్పవిక్లుతా॥

గ్రహణీదోష పాణ్డ్యరేరాశంకా చోదరస్యచ॥ 3౨॥

పూర్వరూపాణి నిర్దిష్టాన్యర్శసా మభివృద్ధయే॥

తా॥ భుజించినయన్నము వాతముచే నిరుద్ధంబై యామాశయమున నిలచి యుండుట, శరీరము మిగుల దుర్బలంబై యుండుట, కుక్షీయందు గుడగుడ యను శబ్దము బుట్టుట, శరీరము కృశంబగుట, అధికముగా త్రేపులు వచ్చుట, తొడలు నొచ్చుట, స్వల్పముగ మలము వెడలుట, గ్రహణీ పాండురోగములు గల్గినట్లుండుట, ఉదరవ్యాధిజనించినట్లుండుట, ఈ లక్షణములన్నియు అర్శ్యోరోగములు జనించుటకు పూర్వరూపములు.

అర్శ్యోరోగమున సర్వదేహమునందు సంతాపాదులు గల్గుకారణములు

శ్లో॥ పఞ్చాత్మా మారుతః పిత్తం కఫోగుదవలీత్రయమ్॥ 3౩॥

సర్వ ఏవ ప్రకుప్యన్తి గుదజానాం సముద్భవే॥

తస్మాదర్శాన్ దుఃఖాని బహువ్యాధికరాణి చ॥ 3౪॥

సర్వదేహోపతాపీని ప్రాయః కృచ్ఛ్రతమానిచ॥

తా॥ ప్రాణ అపాన వ్యాన ఉదాన సమానంబులును నైదుభేదములగల వాతంబును, అలోచక రంజక సాధక పాచక భ్రాజకంబులను నైదుభేదములు కల పిత్తంబును, అవలంబక క్లేదక బోధక తర్పక క్లేషకంబు లను నైదుభేదములు కల కఫంబును, గుదస్థానమునందలి వలీత్రయంబును, ఇవియన్నియు గుదస్థానము నాశ్రయించిన అర్శస్సు మొదలగు వ్యాధులు పుట్టునపుడు ప్రకోపము నొందును గాన అర్శస్సులు మిగుల దుఃఖకరంబులును, అనేక వ్యాధుల గల్గించునవియు, సర్వదేహమును తపింపజేయునవియు, తరుచుగ కృచ్ఛ్రసాధ్యంబులు నగును. పైనజెప్పినరీతిగ వెవ్వేరుగ పంచాత్మకంబులగు వాతపిత్తశ్లేష్మములు హృదయాదిస్థానములయందెల్ల వ్యాపించుటంజేసి అర్శస్సు మున్నగు వ్యాధులు కేవలము గుదస్థానమున జనించినను సర్వదేహమునందు సంతాపాదులు కల్గునని భావము.

పంచాత్మకంబులైన వాతాదులకు స్థానములు వేర్వేరుగ గ్రహాస్తరమున నీరీతిగ నున్నయవి:
 “ప్రాణాదిభేదాత్పంచాత్మా వాయుః ప్రాణోఽత్ర మూర్ధగః । ఉరః కణ్ఠచరో బు
 ద్ధిహృదయేద్వియచిత్తధృక్ । ధీవనతువధూధారనిశ్వాసాఽన్నప్రవేశకృత్ ।
 ఉరః స్థానముదానస్య నాసానాభిగళాంశ్చరేత్ । వాక్సప్రతి ప్రయత్నోర్జా
 బలవర్ణస్థుతిక్రియః । వ్యానో హృది స్థితః కృత్స్న దేహచారీ మహాజవః । గత్య
 వక్షేపః శ్రేష్ఠపనిమేషో స్మేషణాదికాః । ప్రాయః సర్వాః క్రియాస్తస్మిన్ ప్రతి
 బద్ధాశ్శరీరిణామ్ । సమానోఽగ్నిసమీపస్థః కోష్ఠే చరతి సర్వతః । అన్నం
 గృహ్యతి పచతి వివేచయతి ముఞ్చతి । అపానోఽపానగః శ్రోణివస్తిమేఘోరు
 గోచరః । శుక్రా ర్తవశకృన్మూత్ర గర్భ నిష్క్రమణక్రియః॥” అని వాతమునకు స్థాన
 ములు కానంబడియెడు. ప్రాణాది నామభేదములచే నైదువిధములైన వాతములలో ప్రాణ
 వాయువు శిరంబున నియతముగ నుండి హృదయమునందును కంఠమునందును వ్యాపించి బుద్ధిని
 హృదయమును ఇంద్రియములను చిత్తమును ధరించుచు, ఉమియుట, తుమ్ముట, త్రేపుట,
 నిట్టూర్చును విడచుట, అన్నమును లోనికి బ్రవేశింపజేయుట మొదలగు కృత్యములు జేయుచుం
 డుననియు; ఉదానవాతము రొమ్మునందుండి నాసికానాభికంఠములయందు సంచరించుచు,
 మాటలాడుట, ప్రయత్నము, ఉత్సాహము, బలము, వర్ణము మున్ననుభవించినదానిని స్మరించుట
 మున్నగు కృత్యముల జేయుననియు; వ్యానవాతము హృదయముననుండి శరీరమునంకెల్ల వ్యాపిం
 చుచు తక్కిన ప్రాణాది వాతములకంటె అధికమైన వేగముగల్గి, అంగములను అధోభాగమున
 జూచుట, కనురెప్పల విప్పట, ఇవి మొదలగు క్రియల నన్నింటిని జేయుచుండుననియు; సమాన
 వాతము పాచకాగ్నికి సమీపముననుండు కోవ్వుమునందంతట సంచరించుచు అన్నమును గ్రహిం
 చుచు ఆ అన్నమును అమృతావస్థయమునం జేర్చి పచనము నొందించుట, ఉంటగనుండు అన్నమును
 సారకిట్టములుగ విభజించుట, మలమును అధోభాగమున జేర్చుట మొదలగు కృత్యముల జేయుననియు;
 అపానంబున వాతము అపానస్థానమునందుండి పిరుదులు వస్తి శిశ్నము తొడలు ఈశ్వలములయందు
 సంచరించుచు రేతస్సు, ఆ ర్తవము, మలమూత్రములు, గర్భము వీనిని బైటవెడలించుననియు భావము.

“పిత్తం పంచాత్మకం తత్ర పక్వామాశయమధ్యగమ్ । పఞ్చభూతా
 త్మకత్వేఽపి యతైజసగుణోదయాత్ । త్యక్తద్రవత్వం పాకాదికర్మణాఽనల
 శబ్దితమ్ । పచత్యన్నం విభజతే సారకిట్టా పృథక్తథా । తత్రస్థమేన పిత్తా
 నాం శేషాణామప్యనుగ్రహమ్ । కరోతి బలదానేన పాచకం నామ తత్
 స్మృతమ్ । అమాశయాశ్రయం పిత్తం రజ్జకం రసరజ్జనాత్ । బుద్ధిమేధాభిమా
 నాద్వైరభిప్రేతార్థసాధనాత్ । సాధకం హృద్గతం పిత్తం రూపాలోచనత
 స్స్మృతమ్ । దృక్ష్ణమాలోచకం త్వక్ష్ణం భ్రూజకం భృజనాత్వచ॥”

అని పిత్తమునకు స్థానములు గానంబడియెడు. విదువిధములైన పిత్తములలో పాచకపిత్తము పక్వా మాశయములకు నడుమనుండి పంచధూతాత్మకంబైనను తేజోగుణం బధికముగ నుండుటచే ద్రవరూప మునువడిలి కఠినంబై వాతాగులతో జేరి పాకాదిక్రియలజేయుటంజేసి పాచకపిత్తమునంబడును. అయ్యది అన్నమును పచింపజేసి సారమును మలమును వేరుపరచుచు నచ్చోట నేయుండి తక్కిన రంజకాదిపిత్తములకు బలమును కల్పించుచుండుననియు; రసధాతువునకు రాగమును గల్పించుటచే రంజకం బను పిత్తము ఆమాశయముననుండుననియు; బుద్ధి మేధ అభిమానము మొదలగువానిచే తా గోరుచున్న కార్యములను సాధించుటచే సాధకంబనందగు పిత్తము హృదయముననుండుననియు, రూపాదులను గ్రహించుటచే నాలోచకమనంబడు పిత్తము శేత్రములయందలి నల్లగ్రుడ్డు లోపల నుండుననియు; శరీరమున కాంతిని కల్పించుటచే భ్రాజకంబనిచెప్పందగు పిత్తము త్వక్కున నుండు ననియు భావము.

“శ్లేష్మా చ పంచధోరస్థస్థ్లేష్మకాది స్వకర్మణా । కఫధామ్నాం చ సర్వేషాం యత్కరోత్యవలమ్బనం । అతోఽవలమ్బకశ్లేష్మా యస్త్యామాశయ సంశ్రితః । క్లేదకస్సోఽన్నసంఘాతక్లేదనాద్రసబోధనాత్ । బోధకో రసనా స్థస్తు శిరస్సంస్థోఽక్షతర్పణాత్ । తర్పకశ్లేష్మకస్సమ్యక్శ్లేష్మణాత్స్నిగ్ధః స్థితః॥” అని శ్లేష్మమునకు స్థానములు గానంబడియెడు. ఉరస్థానమునందుండి ఆ యా కఫస్థానముల కన్నిటికిని ఆవలంబనమును కల్పించుటచే నవలంబకమనియు, ఆమాశయము నాశ్రయించి భుజింప బడిన యాచారమును ద్రవీభూతంబుగ జేయుటచే క్లేదకంబనియు, రసనేర్పియము నాశ్రయించి మధురాదిరసముల చెల్పుటచే బోధకంబనియు, శిరంబుననుండి ఇంద్రియములకు తృప్తిని కల్పించుటచే తర్పకంబనియు, అవయవసంఘలనుండి అవయవముల నొకటిగ జేర్చుటచే శ్లేష్మకంబనియు కఫం బై దువిధంబులగునని భావము. ఇవిధంబుగ దోషత్రయములు సర్వశరీరమునవ్యాపించియుండుటం జేసి సకలవ్యాధులయందును శరీరమునందెల్ల సంతాపాదులు జనించునని ముఖ్యతాత్పర్యము.

సు ఖ సా ధ్యాయో ల ఝ ణ ము

శ్లో॥ బాహ్యాయాంతం వతా జాతాన్యేకదోషోల్బణానిచ॥ ౩౫॥

అర్హాంసి సుఖసాధ్యాని నచిరోత్పత్తితాని చ ।

తా॥ గుదస్థానముననుండు మూడువళ్ళలలో వెలిప్రక్కనుండు ముడతయందు జనించిన అర్హ్యోగోగంబులును, వాతాదులలో నొకదోషముచే జనించిన యర్హస్సులును, స్వల్పకాలమునకు మున్ను జనించిన యర్హ్యోగోగంబులును సుఖసాధ్యంబులు.

కృచ్ఛ్రసాధ్యాయో ల ఝ ణ ము

శ్లో॥ ద్వద్వజాని ద్వితీయాయాం వతా యాన్యాశ్రితానిచ॥ ౩౬॥

కృచ్ఛ్రసాధ్యాని తాన్యాహుః పరిసంవత్సరాణి చ ।

తా॥ దోషద్వయప్రకోపముచే జనించిన అర్హ్యోగోగంబులును, రెండవముడతలో జనించిన యర్హస్సులును, సంవత్సరకాలమునకుమున్ను జనించిన అర్హ్యోగోగంబులును కృచ్ఛ్రసాధ్యంబులని భావము.

అ సా ధ్యో ర్శో ల త్స ణ ము

శ్లో॥ సహజాని త్రిదోషాణి యాని చాభ్యస్తరాం వలిమ్॥32॥

జాయంతేర్శ్యాంసి సంశ్రిత్య తాన్యసాధ్యాని నిర్దిశేత్ ।

తా॥ పుట్టుకతోగూడ జనించిన యర్హస్సులును, త్రిదోషములచే జనించిన యర్హస్సులును, లోపలనుండు మూడవ వలియందుండు అర్హస్సులును, అసాధ్యంబులని భావము. ఇచ్చట బాహ్య వలియందు దోషద్వయసంసర్గముచే జనించిన యర్హస్సులు కృచ్ఛ్రసాధ్యంబులనియు, త్రిదోషములచే జనించిన యర్హస్సులు యాప్యంబులనియు, ద్వితీయవలియందు ఏకదోషముచే జనించిన యర్హస్సులు కృచ్ఛ్రసాధ్యంబులనియు, దోషద్వయముచే జనించిన యర్హస్సులు యాప్యంబులనియు, త్రిదోషములచే జనించినవి యసాధ్యంబులనియు, తృతీయవలియందు ఏకదోషముచే జనించిన యర్హస్సులు యాప్యంబులనియు, ద్విదోషత్రిదోషములచే జనించినవి యసాధ్యంబులనియు, దోషములయొక్క బలాబలముచే నెరుంగునది.

యా ప్యా ర్శో వ్యా ధి ల త్స ణ ము

శ్లో॥ శేషత్వాదాయుషస్తాని చతుష్పాదసమన్వితే॥33॥

యాప్యస్తే దీప్తకాయాగ్నేః ప్రత్యాఖ్యేయాన్యతోఽన్యథా॥

తా॥ దీప్తాగ్ని కల రోగి వైద్యుడు బౌషధములు పరిచారములు ఈ ఉపకరణములను గల్గియున్న యెడ మున్ను జెప్పిన యసాధ్యార్హస్సులు ఆయుశ్శేషముండునంతవరకు యాప్యంబులై యుండును. రోగి మందాగ్నియై వైద్యాదిచతుష్టయము లేకున్నయెడ మరణము నొందించును గాన అట్టి రోగికి చికిత్స జేయంజనదని భావము. అసాధ్యత్వము యాప్యంబునియు ప్రత్యాఖ్యేయంబునియు గెండు విధంబులు; అందు ఆయుశ్శేషంబుండి వైద్యాదిచతుష్టయం బున్నయెడ యాప్యంబునియు, ఆయుశ్శేషంబును వైద్యాది చతుష్టయంబును లేనియెడ ప్రత్యాఖ్యేయం (చికిత్సచేయక విడువందగినది) బనియు నెరుంగునది.

ఉపద్రవవిశేషములచే నర్శోవ్యాధికి అసాధ్యత్వము

శ్లో॥ హస్తే పాదే ముఖే నాభ్యాం గుదే వృషణయోస్తథా॥34॥

శోథోహృత్పార్శ్వశూలం చ యస్యాఽసాధ్యోఽర్హసో హి సః ।

తా॥ హస్తములు పాదములు ముఖము నాభి గుదము వృషణములు ఈ స్థానములయందు శోథకల్గినను, హృదయమునందును పార్శ్వములయందును శూలకల్గినను అర్శోవ్యాధి యసాధ్యంబగును.

శ్లో॥ హృత్పార్శ్వశూలం సమ్మోహః ఛర్దిరంగస్య రుద్వరః॥౩౫॥

తృష్ణా గుదస్య పాకశ్చ నిహన్యుర్గదజాతురమ్ ।

తృష్ణాఽరోచకశూలార్తం అతిప్రస్మృతశోణితమ్॥౩౬॥

శోథాతిసారసంగయుక్తం అర్శ్యాంసి త్సపయన్తి హి ।

తా॥ హృదయమునందును పార్శ్వములయందును శూల, మూర్ఛ, వమనము, అవయవముల

యందు నొప్పి, జ్వరము, దప్పి, గుదమున పుండగుట, ఈ యుపద్రవములు కల్గినయెడ రోగిని అర్శో

వ్యాధి మరణము నొందించును. మరియు దప్పి, అరుచి, శూల, ఈ యుపద్రవములు కల్గినను రక్తంబధికముగ ప్రవించినను శోఫంబును అతిసారంబును కల్గినను, అర్శోరోగము మరణము నొందించును.

మే ధా) ది గ తా ర్శో ల త్స ణ ము లు

శ్లో॥ మేధా)దిష్వవత్క్యస్తే యథాస్వం నాభిజాని చ॥౪౨॥

గడ్డూపదాస్యరూపాణి పిచ్ఛిలాని మృదూని చ।

తా॥ మేధా) భగ నాసికా కర్ణములయందు జనించు అర్శస్సులును నాభిస్థానమున జనించిన అర్శస్సులును ఎఱ్ఱల ముఖమువంటి యాకారముకల్గి పిచ్ఛిలంబులును మృదులంబులు నై యుండును. ఆ యర్శస్సులను ఆ యాస్థానవిశేషములనుబట్టి నాసికార్శస్సు కర్ణార్శస్సు మొదలగు నామభేదములచే వ్యవహరింపందగునని భావము.

చ ర్మ కీ ల ల త్స ణ ము

శ్లో॥ వ్యానో గృహీత్వా శ్లేష్మాణం కరోత్యర్శస్వచోబహిః॥౪౩॥

కీలోపమం స్థిరఖరం చర్మకీలం తు తద్విదుః।

వాతేన తోదపారుష్యం పిత౯దసితవక్త్రతా॥౪౪॥

శ్లేష్మణా స్నిగ్ధతా తస్య గ్రధితత్వం సవర్ణతా।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

అర్శోరోగనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ సర్వశరీరవ్యాపియగు వ్యానవాతము శ్లేష్మమును గ్రహించి చర్మమునకుబైట చీలవలె కఠినంబులును కర్కశంబులు నైన అర్శస్సులను కల్గించును. అవి చర్మకీలములని వ్యవహరించబడును. అట్టి చర్మకీలములు వాతముచే జనించినయెడ పోటుకల్గి పరుషంబులై యుండును. పిత్తముచే గల్గినయెడ కొసలయందు నల్లగనుండును. శ్లేష్మముచే జనించినయెడ స్నిగ్ధంబులై గ్రంథి తుల్యంబులై శరీరమునకు సమమైన రంగు కల్గి యుండును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర

ణారవిష్కం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర

విరాజమాన దీవ్యస్వవాయ రామకృష్ణార్యత నూభవ సకలహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుణి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు

అ ర్శో రో గ ని దా న ము

సమాప్తము.

శ్రీ హ య శ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

అగ్నిమాన్ద్యాజీర్ణ విసూచికాలసక విలంబికా

నిదానమ్

అగ్నిరోగముచేత అగ్నిమాన్ద్యము మున్నగు వ్యాధులు జనించునుగాన అగ్నిరోగ లక్షణమును తెప్పినపిదప అగ్నిమాన్ద్య అజీర్ణ విసూచికాలసక విలంబికా నిదానములను చెప్పెదట.

మ ం ద తీ త్తా ద్య గ్ని భే ద ము లు

శ్లో॥ మద్దస్తీత్తోఽథ విషమః సమశ్చేతి చతుర్విధః।

కఫపిత్తానిలాధిక్యాత్తత్సమ్యాజ్ఞారోఽనలః॥౧॥

తా॥ జ్వరమునందలియగ్ని కఫాధిక్యముచే మందాగ్ని యనియు, పిత్తాధిక్యముచే తీక్షణాగ్ని యనియు, వాతాధిక్యముచే విషమాగ్నియనియు, దోషత్రయము సమస్థితిగ నుండుటచే సమాగ్ని యనియు నాల్గువిధంబులగును.

మ ం ద తీ త్తా ద్య గ్ని ల ఙ్గ ణ ము లు

శ్లో॥ విషమో వాతజాః రోగాః తీక్ష్ణః పిత్తనిమిత్తజాః।

కరోత్యగ్నిస్తథా మద్దో వికారాః కఫసమ్భవాః॥౨॥

సమా సమాగ్నైరశితా మాత్రా సమ్యగ్విపచ్యతే।

స్వల్పాఽపినైవ మద్దాగ్నేర్విషమాఽగ్నేస్తు దేహినః॥౩॥

కదాచిత్పచ్యతే సమ్యక్కదాచిచ్ఛ న పచ్యతే।

మాత్రాతిమాత్రాప్యశితా సుఖం యస్య విపచ్యతే॥౪॥

తీక్ష్ణాగ్నిరితి తం విద్యాత్సమాగ్ని శ్చేష్ఠ ఉచ్యతే॥

తా॥ అందు విషమాగ్ని అశీతివాతరోగములలో దేనినైనను వాతజ్వరాది సామాన్యరోగములనైనను కల్గించును. తీక్ష్ణంబైన యగ్ని పిత్తమునిమిత్తముగాగల నలువదిరోగములలో దేనినైనను కల్గించును. మద్దాగ్ని కఫమునిమిత్తముగాగల యిరువదిరోగములలో దేనినైనను కల్గించును. మఱియు సమమైన యగ్నిగల మనుజునకు సమప్రమాణముగ భుజించిన యాహారము లెప్పుగ పచనమునొందును; మందాగ్నిగల మనుజునకు స్వల్పముగ భుజించిన యాహారముకూడ జీర్ణంబు కాదు. విషమాగ్నియైన

మనుజునకు భుజించినయాహారము ఒకప్పుడు జీర్ణంబై యొకప్పుడు జీర్ణంబు గాకుండును. అధిక ప్రమాణముగనైనను సమప్రమాణముగనైనను భుజించిన యాహారము సుఖముగ పచనంబైనయెడ అట్టి మనుజుండు తీక్షణంబైన యగ్నిగల మనుజుండని యెరుంగునది.

మరియు తీక్షణగ్నిలక్షణము గ్రంథాంతరమునం దీరీతిగ గానంబడియెడు: “అతిమాత్ర మజీర్ణేఽపి గురుచాన్నమథాశ్చ తః | దివాపి న్యపతోయస్య పచ్యతే సోఽగ్నిరు త్తమః ||” ప్రమాణమున కధికముగ భుజించినను అజీర్ణకాలమున భుజించినను గురుపదార్థముల భుజించినను పవటియందు నిదురించినను జీర్ణంబైనయెడ అట్టి యగ్నిగలమనుజుండు తీక్షణగ్నియనం దగునని యర్థము. మరియు అత్యగ్నిలక్షణము చరకమున నివ్విధంబుగ గానంబడియె: “నరే క్షీణకఫే పిత్తం కుపితం మారుతానుగమ్ | స్వోష్ణణా పావకస్థానే బలమగ్నేః | ప్రయచ్ఛ తి | తదా లబ్ధబలో దేహం విరుజేత్సానిలోఽనలః | అభిభూయ పచత్యన్నం తైష్ఠ్యా దాశు ముహుర్ముహుః | పక్త్వా చాన్నం తతోధాతుా శోణితాదీన్ పచత్యపి | తతో దౌర్బల్యమాతజ్జాన్ మృత్యుం చోపనయేన్నరమ్ | భుక్తేఽన్నే లభతే శా న్తిం జీర్ణమాత్రే ప్రతామ్యతి | తృట్కానదాహమూర్ఛాస్సృః వ్యాధయోఽ త్యగ్నిసంభవాః ||” మనుజునకు కఫము క్షీణంబైనపుడు పిత్తము ప్రకుపితంబై వాతముతో జేరి తనయందలి వేడిమిచే జాతరాగ్నికి బలమును కల్పించును; జాతరాగ్నియు అధికబలమునొంది వాతముతో గలిసి యాహారమును చూటిచూటికి తీక్షణముగ పచింపజేయుచు శరీరమునంజలి రక్తాదిధాతువులను పచనమునొందించును. పిమ్మట మనుజునకు దుర్బలత్వమును నానావిధరోగములను కల్పించి మరణ మునుకూడ నొందించును. మరియు ఆయగ్ని అన్నమును భుజించినతోడనే కొంచెము శాంతి నొందును. ఆయన్నము జీర్ణించినతోడనే మిగుల తాపమును కల్పించును. దప్పి, దగ్గు, తాపము, మూర్ఛ, ఈ వ్యాధులన్నియు అట్టి యత్యగ్నిచే కల్గునని భావము.

అ జీ ర్ణ భే ద ము లు

శ్లో॥ ఆమం విదగ్ధం విష్టభం కఫపిత్తానిలై స్త్రిభిః || ౧ ||

అజీర్ణం కేచిదిచ్ఛన్తి చతుర్థం రసశేషతః ||

అజీర్ణం పంచమం కేచిన్నిర్దోషం దినపాకి చ || ౨ ||

వదన్తి షష్ఠం చాజీర్ణం ప్రాకృతం ప్రతివాసరమ్ |

తా॥ అజీర్ణరోగము కఫప్రకోపముచే జనించినయెడ ఆమాజీర్ణంబనియు, పిత్తప్రకోపముచే జనించినయెడ విదగ్ధాజీర్ణంబనియు, వాతప్రకోపముచే జనించినయెడ విష్టభాజీర్ణంబనియు, మూడు విధములు. భుజించినయన్నము రసయుక్తంబై శేషించియున్నయెడ దాన జనించిన యజీర్ణము నాల్గవది యని కొందరును, ప్రమాణమున కధికముగా భుజించినను కాలము నతిక్రమించి భుజించినను అసాత్మ్యంబులైన యన్నాదుల భుజించినను నాటిదినము పక్వంబుగాక మరునాడు వాతా ద్యుపద్రవములులేక జీర్ణంబగునది దినపాకియను విదవ యజీర్ణంబని మరికొందరును, ప్రతిదినము వికృతి

జన్యముకాక స్వాభావికముగాఁబడు అజీర్ణము ప్రాకృతంబను యారవయజీర్ణంబని మరికొందరును వచించెదరు.

ఇచ్చట వాతాదిదోషములచే జనించిన యజీర్ణములు భుజించిన యాహారములలో నొకింత జఠరాగ్నిమార్గమునుజేరక శేషించి యుండుటచే జనించినదియనియు, రసశేషంబైన నాల్గవయజీర్ణము త్రేసుపులు పరిశుద్ధముగ వెడలుచున్నను అన్నమునం దిచ్చబొడముక రొమ్ము బరువై అన్న రసము జీర్ణముకాక శేషించియుండుటచే జనించినదియనియు ఆమాద్యజీర్ణత్రయమునకు నాల్గవ యజీర్ణమునకును పరస్పరభేదముల నెరుంగునది. ఈ యర్థమునే సుశ్రుతాచార్యుండు “ఉద్ధార శుద్ధావపి భక్తకాష్టా న జాయతే హృద్ధురుతా చ యస్య | రసావశేషేణ తు సప్రసేకం చతుర్థమేతత్ప్రవదన్త్యజీర్ణమ్॥” అను శ్లోకముచే వివరించెను. మఱియు ఆసా త్త్యాహారభోజనాదులచేత నొక యహారాత్రములో జీర్ణంబుగాక మరునాడు కడుపుబ్బరము మొదలగు దోషోపద్రవములు లేకనే జీర్ణించునది యైదవయజీర్ణము. ఈ యజీర్ణమున జీర్ణించువరకు భోజనాదుల జేయక నిరీక్షించుట ముఖ్యము. మరియు భుజించినతోడనే అన్నకాంక్ష మొదలగునవి జీర్ణకాలమువరకు లేకుండును గాన ఇది ప్రాకృతంబను నారవ యజీర్ణము.¹ ఈ యజీర్ణమున భోజనము చేసినతోడన నూరడుగులదూరము సంచరించుట వామపార్శ్వమున పరుండుట మొదలగు కృత్యముల జేయుట యారోగ్యకరంబని సుశ్రుతమునందు జెప్పియున్నది.

అజీర్ణము జనించుటకు కారణములు

శ్లో॥ అత్యమ్బుపానాద్విషమాశనాచ్చ
సన్ధారణాత్స్వప్నవిపర్యయాచ్చ |
కాలేఽపి సాత్త్వ్యం లఘుచాపి భుక్తం
అన్నం న పాకం భజతే నరస్య॥౭॥
* * ఈర్ష్యాభయక్రోధపరిప్లతేన
లుభేన రుద్ధైస్య నిషీడితేన |
ప్రద్యేషయుక్తేన చ సేవ్యమానం
అన్నం న సమ్యక్పరిపాకమేతి * *

తా॥ అధికముగా జలమును పానముచేయుట, ప్రమాణమునకు న్యూనాధికంబులుగను ఆకౌలమునందును భుజించుట, మలమూత్రాది వేగములను నిరోధించుట, రాత్రులయందు నిదురించక పవళయందు నిదురించుట ఈ కారణములచేత సకాలమునందు సాత్త్వ్యంబైన యన్నమును లఘువుగ భుజించినను జీర్ణంబుకాదు. మరియు ఈర్ష్య, భయము, క్రోధము, లుబ్ధత్వము, రోగము, దీనత్వము, ద్వేషము, ఇట్టిగుణములుకల మనుజునిచే భుజించబడిన యన్నము లెస్సగ జీర్ణంబుగాదు. ఈర్ష్య మొదలగు మానసదోషంబులచే గూడ అజీర్ణము జనించునని భావము.

ఆ మా జీ ర్ణ ల త్స ణ ము .

శ్లో॥ తత్రామే గురుతోక్తేదః శోభోగణ్డాక్షికూటగః ।

ఉద్ధారశ్చ యథాభుక్తం అవిదగ్ధః ప్రవర్తతే॥౮॥

తా॥ మున్ను వచించిన యజీర్ణములలో ఆమంబను ఆజీర్ణమునందు శరీరము బరువైయుండుట, నోట నీరూరుట, గండస్థలములయందును అక్షికూటమునందును శోభ జనించుట, భుజించిన మధురాది రసముల కనుగుణముగ త్రేసుపులు వచ్చుట ఈ లక్షణములు జనించును.

వి ద గ్ధా జీ ర్ణ ల త్స ణ ము లు

శ్లో॥ విదగ్ధే భ్రమత్పూర్వాః పితౄచ్చ వివిధా రుజః ।

ఉద్ధారశ్చ సధూమాప్లుః స్వేదోదాహశ్చ జాయతే॥౯॥

తా॥ విదగ్ధాజీర్ణమునందు భ్రమము, దప్పి, మూర్ఛ, పిత్తముచే జనించు నానావిధ వ్యాధులు, ఖాగతోగూడి పులిత్రేసుపులు వచ్చుట, చెమట, తాపము ఈ లక్షణములు కల్గును.

వి ప్ట భా జీ ర్ణ ల త్స ణ ము

శ్లో॥ విప్టభే శూలమాధ్మానం వివిధా వాతవేదనాః ।

మలవాతాప్రవృత్తిశ్చ స్తమ్భా మోహజ్వరీడనమ్॥౧౦॥

తా॥ విప్టభాజీర్ణమునందు శూల, కడుపుబ్బరము, వాతముచేజనించు నానావిధవేదనలు, మలంబును అపానవాతంబును బైలువెడలకుండుట, శరీరము స్తంభించి యుండుట, మూర్ఛ, అవ యవములు నొచ్చుట, ఈ లక్షణములు జనించును.

ర స శే షా జీ ర్ణ ల త్స ణ ము

శ్లో॥ రసశేషేన్నవిద్యేషః హృదయాశుద్ధికారవే ।

తా॥ రసశేషాజీర్ణమునందు అన్నద్యేషము; హృదయము పరిశుద్ధము గాకుండుట, శరీరము భారముగా నుండుట ఈ లక్షణములు కల్గును.

అ జీ ర్ణో ప ద్ర వ ము లు

శ్లో॥ మూర్ఛా ప్రలాపో వమధుః ప్రసేకస్సదనం భ్రమః॥౧౧॥

ఉపద్రవా భవన్త్యేతే మరణం వాప్యజీర్ణతః ।

తా॥ మూర్ఛ, అనర్థకముగ మాటలాడుట, వాంతి, నోటనీరూరుట, అవయవములు శిథిలం బులగుట, భ్రమము, ఇవియన్నియు ఆజీర్ణముల కన్నిటికి సాధారణంబులగు నుపద్రవములు. అట్టి యజీర్ణము మిక్కిలి యధికముగా ప్రకోపించినయెడ మరణముకూడ కల్గును.

అ తి భో జ న ము చే గ ల్లు వ్యా ధు లు

శ్లో॥ అనాత్మవస్తః పశువద్యుజ్జతే యేప్రమాణతః॥౧౨॥

రోగానీకస్య తే మూలం అజీర్ణం ప్రాప్నువన్తిహి ।

తా॥ తమశరీరస్థితి నెరుంగని జడులు మితిలేక పశువులవలె భుజించినయెడ అట్టి మనుజులు వినూచిమున్నగు రోగములకు మూలకారణంబైన ప్రబలాజీర్ణమును పొందుదురు.

విసూచ్యులసకలమ్మికా నిదానములు

శ్లో॥ అజీర్ణ మామం విష్టభం విదగ్ధం చ యదీరితం॥౧౩॥

విషూచ్యులసకౌ తస్మాద్భవేచ్ఛాపి విలమ్బికా।

తా॥ మున్నువచించిన ఆమ విష్టభ విదగ్ధంబు లను అజీర్ణ ముల మూడిటిచేత వినూచి అలసక విలంబికములను వ్యాధులు యథాసంభవముగ జనించును. ఇచ్చట మూడువిధంబులైన అజీర్ణములచే వినూచ్యాదివ్యాధులు మూడును యథాసంభవముగ జనించునని చెప్పినయెడ పిత్తప్రకోపముచే జనించిన సుదగ్ధాజీర్ణముచే విలంబికావ్యాధి జనించునని యర్థమగును. అట్టియెడ కఫవాతములచే విలంబికా జాడ్యము కలుగునని చెప్పుచున్న ఉత్తరగ్రంథముచే స్వోక్తి విరోధము కలుగు గాన యథాసంభవ విచారము లేదని యెరుంగునది.

వి సూ చీ శ బ్ద వి వ ర ణ ము

శ్లో॥ సూచీభీరివ గాత్రాణి తుదన్యన్తిష్ఠతే॥౧౪॥

యత్రాజీర్ణేన సా వైద్యైర్విసూచీతి నిగద్యతే।

న తాం పరిమితాహారా లభస్తే విదితాగమాః॥౧౫॥

మూఢాస్తామజితాత్మానో లభస్తే॥శనలోలుపాః।

తా॥ వాతము మిగుల ప్రకుపితంబై సకలావయవములను నూదులగుచ్చినవిధంబుగ నానా విధవేదనల కల్గించుటచే నా యజీర్ణము వినూచియని వైద్యులచే జెప్పబడినది. అట్టి వినూచి యను వ్యాధిని వైద్యతంత్రముల దెలిసి పరిమితంబుగ నాహారముసల్పు మనుజులు పొందరు. వైద్యతంత్రముల దెలియక మూఢులై యింద్రియముల జయించలేక అమితాహారమునం దాసగల మనుజులు అట్టి ఘోర వ్యాధిని బొందుదురు.

వి సూ చీ ల త్క ణ ము

శ్లో॥ మూర్ఛాతిసారో నమధుః పిపాసా

శూలోభ్రమోద్వేష్టనజృమ్భదాహః।

వైవర్ణ్యకమ్నా హృదయే రుజశ్చ

భవన్తి తస్యాం శిరసశ్చ భేదః॥౧౬॥

తా॥ మైమరచియుండుట, అధికముగా నామవిరేచనం బగుట, వాంతి, అధికమైన దప్పి, శూల, భ్రమము, ఉద్వేష్టనము (అవయవములు కొంకరలుపోవుట), ఒడలువిరుపు, అవలంతలు, తాపము, శరీరము వివర్ణంబగుట, వణకు, హృదయమున నొప్పి మొదలగు బాధలుకల్గుట, తలనొప్పి, ఈ లక్షణములన్నియు వినూచివ్యాధియందు జనించును. చరకమునందు “ఉర్ధ్వంచాధశ్చ ప్రవృత్తా మామదోషాం యథోక్తరూపాం విసూచీం విద్యాత్” అని విసూచీలక్షణము

కానంబడియెడు. ఆమాజీర్ణముచేత ఊర్ధ్వాగోమార్గములయందు వమనవిరేచనరూపముగ బైలువెడలు నది వినూచియని చెప్పంబడునని భావము.

అ ల స క ల ఊ ణ ము

శ్లో॥ కుక్షీరాసహ్యతేఽత్యర్థం ప్రతామ్యేత్పరికూజతి|

నిరుద్ధోమారుతశ్చైవ కుక్షౌపుపరిధావతి॥౧౭॥

వాతవర్షానిరోధశ్చ యస్యాత్యర్థం భవేదపి|

తస్యాఽలసకమాచప్టే తృష్ణోద్ధారౌ చ యస్యతు॥౧౮॥

తా॥ అధికముగ కడుపుబ్బరించుట, మూర్ఛగల్గుట, పలుదెరుగుల దీనముగ ధ్వనిచేయుట, వాతము ఆజీర్ణముచే నధోముఖముగ వెడలక కుక్షీలో నూర్ధ్వభాగమున హృదయాది స్థానములయందు సంచరించుట, వాతము మలము ఈ రెండును అడ్డగింపబడి బైలువెడలకుండుట, దప్పిపుట్టుట, త్రేసుపులు వచ్చుట, ఈలక్షణములు కల్గినది అలసకంబని యెరుంగునది. మరియు అలసకలక్షణము అస్వస్థముగా తన్త్రాస్తరమున జెప్పియున్నది: “ప్రయాతి నోర్ధ్వం నాధస్తాదాహారో న చ పచ్యతే| ఆమాశయేఽలసీభూతస్తేన చాఽలసకస్స్మృతః॥” భుజించబడిన యాహారము ఊర్ధ్వాగోమఖముల వెడలకను, కుక్షీలో పచనముకాకను మండిభూతంబై యామాశయమున నే నిలచియుండుటచేత అలసకమనంబడునని యర్థము.

వి ల ం బి కా ల ఊ ణ ము

శ్లో॥ దుష్టంతు భుక్తం కఫమారుతాభ్యాం

ప్రవర్తతే నోర్ధ్వమధశ్చ యస్య|

విలమ్బికాం తాం భృశమశ్చికిత్సాన్యం

ఆచక్షతే శాస్త్రవిదః పురాణాః॥౧౯॥

తా॥ భుజించబడిన యాహారము కఫవాతములచే దుష్టంబై యూర్ధ్వాగోమార్గముల బైలు వెడలక నిరుద్ధంబై కుక్షీలోనే నిలచియున్నయెడ దానిని విలంబిక యను వ్యాధి యని ప్రాచీన వైద్యులు వచించెదరు. మరియు నీజాడ్యంబు చికిత్సకసాధ్యంబై యుండును. ఇచ్చట అలసకమునందు తృష్ణ ఉద్గారము వాయుసంచారము మొదలగు నుపద్రవములు కల్గుననియు, విలంబికావ్యాధియందు అట్టి యుపద్రవములు లేకుండుననియు పరస్పరభేదముల నెరుంగునది. తన్త్రాస్తరమునందు “పీడితం మారుతేనాన్నం క్లేష్మణా రుద్ధమస్తరా | అలసం త్కోభితం దోషైః శల్య త్వేనైవ సంస్థితమ్ | శూలాదీన్కురుతే తీవ్రవాం శ్చర్మతీసారవర్జితాః॥” అనియున్నది. భుజించబడిన యాహారము వాతముచే పీడింపబడి క్లేష్మచే నడ్డగించబడినదియై శరీరములో శల్యమును బోలె నిలచి వమనవిరేచనములులేక తక్కిన శూలమొదలగు బాధల గల్గించునది అలసకమని యర్థము. ఈ వాక్యముచేత శూలాద్యుపద్రవములు అలసకముననుండునని తెలియుటంజేసి అట్టి యుపద్రవములు కల్గినది అలసకమనియు శూలాదులు లేకుండునది విలంబికయనియు భేదము జెలియు చున్నయది.

ఆ మ వి శేష కృ త్య ము లు

శ్లో॥ యత్రస్థమామం విరుజ్జేత్తమేవ
దేశం విశేషేణ వికారజ్ఞాతైః।
దోషేణ యేనావతతం శరీరం
తల్లక్షణై రామసముద్భవైశ్చ॥౨౦॥

తా॥ ఏథలమునం దామము నిలచియుండునో ఆప్రదేశమును అట్టిఆమము తత్కాలమున ప్రకుపితంబులై శరీరమునవ్యాపించియుండు వాతాదిదోషములయొక్క లక్షణములతోగూడి ఆమ ముచే జనించిన వ్యాధిసముదాయముచేత విశేషముగ బాధించును. ఆమములేని ప్రదేశమునుకూడ సామాన్యముగ బాధించునని భావము.

అసాధ్యవినుచ్యలసకలక్షణములు

శ్లో॥ యశ్శ్యావదస్త్రావనఖోల్పసంజ్ఞో
వమ్యుర్దితోభ్యస్తరయాతనేత్రైః।
తౌమస్వరః సర్వవిముక్తసన్ధిః
యాయాన్నరస్సోల్పనరాగమాయ॥౨౧॥

తా॥ దంతములు పెదవులు గోళ్లు ఇవి నల్లవై యుండుట, మైమరచుట, వాంతి అధికమగు ట, కన్నులు లోపలికిబోవుట, కంఠస్వరము హీనంబగుట, అస్థిసంధులన్నియు శిథిలంబులగుట, ఈ లక్షణములు వినుచ్యలసకవ్యాధులయందు జనించిన యెడ ఆమనుజుండు మరణమునొందును. అసాధ్యంబులని భావము. విలంబికాజాడ్యము స్వభావముగనే యసాధ్యంబని యెరుంగునది.

జీర్ణాహారలక్షణము

శ్లో॥ ఉద్గారశుద్ధిరుత్సాహో వేగోత్సర్గో యథోచితః।
లఘుతా త్సుత్పిపాసా చ జీర్ణాహారస్య లక్షణమ్॥౨౨॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
అగ్నిమాంద్యాజీర్ణ విసూచికాలసక
విలంబికా నిదానమ్
స మాప్తమ్.

తా॥ పులిత్రేనుపులు మొదలగునవి లేక పరిశుద్ధముగ నుండుట, శరీరమునకును మనస్సునకును పనులయందు ఉత్సాహముగల్గి యుండుట, మలమూత్రాదులు బంధములేక చక్కగ బైలువెడలుట, శరీరము తేలికగా నుండుట, ఆకలిదప్పలు కలుగుట ఈ లక్షణములు కల్గినప్పుడు ఆహారము జీర్ణం బైనదియని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రి చర
ణారవిష్టసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమూర్తా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాధ్యతాత్పర్యమునందు
అగ్నిమాద్యైజ్ఞ విసూచికాలసక
విలంబికా నిదానము

సమాప్తము.

శ్రీ హ య గ్రీ వా య స మః

శ్రీ ర స్తు

క్రి మి ని దా న మ్

అజీర్ణముచే క్రిములుగల్గును కాన అజీర్ణనిదానమును జెప్పిన పిదప క్రిమినిదానము చెప్పబడుచున్నది.

క్రి మి భే ద ము లు

శ్లో॥ క్రిమయశ్చ ద్విధా ప్రోక్తా బాహ్యభ్యంతర భేదతః ।

బహిర్మల కఘాస్పగ్వి జ్జన్మ భేదా చ్చతుర్విధా॥౧॥

తా॥ క్రిములు బాహ్యంబులనియు ఆభ్యంతరంబులనియు రెండువిధములు. మఱియు త్వక్కు మొదలగుదానియందుండు స్వేదమునున్నగు బాహ్యమలములయందును కఘమునందును ర క్తమునందును పురీషమునందును జనించుటచేత నాల్గువిధంబులగును.

బా హ్య క్రి మి ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ నామతో వింశతి విధా బాహ్యస్తత్ర మలోద్భవాః ।

తిలప్రమాణ సంస్థాన వర్ణా కేశామ్బరాశ్రయాః॥౨॥

బహుపాదాశ్చ సూక్ష్మాశ్చ యూకా లిక్షాశ్చ నామతః ।

ద్విధా తేకోఠ పిడకా కంఠా గణ్ఠాః ప్రకుర్వతే॥౩॥

తా॥ పూర్వోక్తచతుర్విధక్రిములు నామభేదముచే నిరువదివిధంబు లగును. అందు బాహ్య మలంబులైన స్వేదాదులయందు జనించినక్రిములు నువ్వులయొక్క పరిమాణంబును, ఆకారంబును వర్ణంబును కల్గినవియు, వెంట్రుకలను వస్త్రములను ఆశ్రయించి యుండునవియు, అనేకపాదములు కల్గినవియునై యుండును. మరియు నవి యూక (పేలు) లనియు, లిక్ష (ఈళ్లు) లనియు రెండువిధములు. ఇవియే బాహ్యక్రిములని చెప్పబడును. ఈక్రిములు మండలములను బొబ్బలను దురదను కణుతులను గల్గించును.

క్రి ము లు క ల్గు ట కు కా ర ణ ము

శ్లో॥ అజీర్ణభోజీ మధురామ్లనిత్యో

ద్రవప్రియః పిష్టగుహోపభోక్తా ।

వ్యాయామవర్జీ చ దివా శయానో

విరుద్ధభుక్సంభతే క్రిమీంస్తు॥౪॥

తా॥ భుజించిన యాహారము జీర్ణముకాకుండినపుడు మరల భుజించుట, ఎల్లపుడు మధుర పదార్థములను అష్టపదార్థములను విశేషముగ భుజించుట, ద్రవపదార్థములయందు మిగుల యభిలాష జనించుట, బెల్లముకలిసిన పిండిని తినుట, శరీరపరిశ్రమలను చేయకుండుట, పవటియందు శయనించుట, విరుద్ధాహారముల భుజించుట, ఇట్టి కారణములచేత మనుజునకు క్రిములు జనించును.

పురీషకఫర క్తములయందు క్రిములుజనించుటకు నిదానము

శ్లో॥ మాష పిష్టాష్ట లవణ గుడ శాకైః పురీషజాః।

మాంస మత్స్య గుడ క్షీర దధి శుక్తైః కఫోద్భవాః॥౧౬॥

విరుద్ధాజీర్ణ శాకాద్యైః శోణితోత్థా భవన్తిహి।

తా॥ మినుములపిండి, అష్టలవణరసములకల ద్రవ్యములు, బెల్లము, కూర గాయలు వీనిని అధికముగ భుజించుటచేత పురీషమునందు క్రిములు జనించును. మాంసము, మత్స్యములు, బెల్లము, పాలు, పెరుగు, పులిగంజి ఈపదార్థములను విశేషముగ సేవించుటచే కఫమునందు క్రిములు జనించును. విరుద్ధంబులును అజీర్ణకరంబులునైన శాకములు మున్నగు పదార్థములను భుజించుటచేత రక్తమునందు క్రిములు జనించును. పురీషజ కఫజ రక్తజంబులైన క్రిములు జనించుటకు ఈచెప్పిన మూడుకారణములు వరుసగా నిదానంబులని యెరుంగునది.

క్రిములు జనించినవాని లక్షణములు

శ్లో॥ జ్వరో వివర్ణతా శూలం హృద్రోగస్సదనం భ్రమః॥౧౭॥

భక్త ద్వేషోఽతిసారశ్చ సజ్జాతక్రిమిలక్షణమ్।

తా॥ జ్వరము, శరీరము వివర్ణంబగుట, శూల, హృదయరోగము, శరీరము కృశించుట, భ్రమము, అన్నద్వేషము, అతిసారము, ఈలక్షణములు కల్గినయెడ క్రిములు జనించినవి యని యెరుంగునది.

క ఫ జ క్రి మి ల క్ష ణ ము లు

శ్లో॥ కఫాదామాశయే జాతాః వృద్ధా స్సర్పన్తి సర్వతః॥౧౮॥

పుథుబ్రథునిభాః కేచిత్కేచి ద్దణ్డాపదోపమాః।

రూఢధాన్యాఙ్కురాకారా స్తనుదీర్ఘా స్తథాణవః॥౧౯॥

శ్వేతాస్తామ్రావభాసాశ్చ నామతస్సప్తధా తు తే।

అస్త్రాదా ఉదరావేష్టా హృదయాదా మహాగుదాః॥౨౦॥

చురవోదర్శకుసుమాస్సగన్ధా స్తేచ కుర్వతే।

హృల్లాసమాస్యస్రవణం అవిపాక మరోచకమ్॥౨౧॥

మూర్ఛా ఛర్దిజ్వరానాహ కార్యక్షయధుపీనసాః।

తా॥ కఫముచేత ఆమాశయమునందు క్రిములు జనించును. అవి వృద్ధిపొంది శరీరముయొక్క ఊర్ధ్వాశోభాగములయందంతట సంచరించును. వానిలో కొన్నిస్థూలంబులై చర్మపుటిగవలె నుండును. కొన్ని యెఱ్ఱిలవలె నుండును. కొన్ని వరిమొలకలవలె నూత్నంబులైయుండును. కొన్ని సన్నగ నిడుదలైయుండును. కొన్ని మిగుల నూత్నకారంబులై యుండును. కొన్ని శ్వేతవర్ణంబులును

కొన్ని రక్తవర్ణంబులునై యుండును. మరియు నవి శరీరమునందలి ప్రేగులను తినుచుండుటచేత సంత్రాదంబులనియు, కడుపున జుట్టికొనియుండుటంజేసి ఉదరావేష్టంబులనియు, హృదయమును తినుచుండుటంజేసి హృదయాదంబులనియు, మహాగుదంబులనియు, చురువులనియు, తెల్లుపువ్వులంబోలి యుండుటంజేసి దర్భకుసుమంబులనియు, సుగంధంబులనియు, నామభేదములచేత నేడు విధంబులగును. ఇవివిధంబుగ నేడువిధంబులైన కఫజక్రిములు హృదయమునం దదరుట, నోట నీరు గారుట, ఆహారము జీర్ణముగావండుట, అరుచి, మూర్ఛ, వాన్తి, జ్వరము, కడుపుబ్బరము, శరీరము కృశించుట, తుమ్ముట, పీనస, ఈ యాపద్రవములను కల్గించును.

ర క్త జ క్రి మి ల త్స ణ ము

శ్లో॥ రక్తవాహినిరాస్థానరక్తజా జస్తవోఽణవః॥౧౧॥

అపాదావృత్తతామ్రాశ్చ సాక్ష్యాత్కేచి దదర్శనాః।

కేశాదా రోమవిధ్వంసా రోమద్వీపా ఉదుమ్బరాః॥౧౨॥

షట్టే కుష్మేకకర్మాణః సహ సౌరసమాతరః।

తా॥ రక్తముచే జనించిన క్రిములు మిగుల నూత్యైకారంబులును, పాదరహితంబులును, గుండ్రమైన యాకారంబులు గలిగినవియు, రక్తవర్ణంబులునునై రక్తమునువహించు సిరలయందుండును. వానిలో కొన్ని మిగుల నూత్యైకారంబులగుటంజేసి కనబడకుండును. మరియు నవి తలవెంట్రుకల నకింపచేయుటచే కేశాదంబులనియు, రోమముల రాలిపోవునటుల జేయుటచే రోమవిధ్వంసంబులనియు, రోమహూపముల నాశ్రయించి యుండుటచే రోమద్వీపంబులనియు, ఉదుంబరములనియు, సౌరసములనియు, మాతలనియు, నామభేదములచే నారువిధంబులగును. ఈ యారువిధంబులైన క్రిములు ముఖ్యముగ కుష్మవ్యాధులను కల్గించును. చరకము రోమవిధ్వంసములను రోమాదంబులనియు, మాతలను జస్తమాతలనియు నామభేదములచే జెప్పియున్నది.

పు రీ ష జ క్రి మి ల త్స ణ ము

శ్లో॥ పక్వాశయే పురీషోత్థా జాయంతేఽధోవిసర్పిణః॥౧౩॥

వృద్ధాస్తే స్యుర్భవేయుశ్చ తే యదామాశయోన్ముఖాః।

తదాసోద్ధారనిశ్వాసవిడ్గన్ధానువిధాయినః॥౧౪॥

పృథువృత్తతనుస్థూలాశ్చావపీతసితాసితాః।

తే పశ్చనామ్నా క్రిమయః క కేరుకమ కేరుకాః॥౧౫॥

సౌనురాదాస్సశూలాఖ్యాః లేలిహః జనయన్తిహి।

విడ్భేదశూలవిప్లమ్భ కార్యపారుష్యపాణ్డతాః॥౧౬॥

రోమహర్షాగ్నిసదనం గుదకణ్డూర్విమార్గగాః।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే.

క్రిమి నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ పురీషజములను క్రిములు పక్వాశయమున జనించి యథోమార్గమున సంచరించుచుండును. అవి వృద్ధినొంది యామాశయమునకు నున్ముఖముగ సంచరించునపుడు త్రేసుపులు వచ్చును. నిశ్వాస వాతము మలమువలె దుర్గంధంబై బైలువెడలును. ఆక్రిములలో కొన్ని లావుగను, కొన్ని వర్తులంబుగను, కొన్ని నూత్నంబులుగను, కొన్ని స్థూలంబులుగను, కొన్ని శ్యామవర్ణముగను, కొన్ని పీతవర్ణంబుగను, కొన్ని తెల్లనిరంగుకల్గినవియు, కొన్ని నల్లనిరంగు కల్గినవియునై యుండును. మరియు నాక్రిములు కకేరుకములనియు, మకేరుకములనియు, సాసురాదములనియు, సహూలంబులనియు, లేలిహములనియు నామధేదములచే నై దువిధములు. ఆ క్రిములు మలము ఉంటులుగ పడుట, శూల, మల బంధము, శరీరము కృశించుట, శరీరము గరగరలాడుట, శరీరము తెల్లనగుట, ఈ గుణములను గల్గించును. మరియు నాక్రిములు స్వస్థానమును వదిలి ఇతరస్థానములయందు సంచరించునపుడు గగురుపాటు అగ్నిమాన్ద్యము, గుదస్థానమున దురద, ఈ యుపద్రవంబులు జనించును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రి చర
తారవిద్వసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమగోత్ర
విరాజమాన దీవ్యనవ్వాన రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమ్పదాయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యమునందు

శ్రీ మి ని దా న ము

సమాప్తము.

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

పాండురోగ కామలా కుమ్భకామలా హలీమక

ని దా న మ్

—❦—

పురీషజంబులగు క్రిమిలవలన పాండురోగము జనించునుగాన క్రిమిరోగనిదానమును జెప్పిన
పిదప పాండురోగనిదానమును చెప్పట.

—❦—

పాండు రో గ భే ద ము లు

శ్లో॥ పాండురోగాః స్మృతాః పంచ వాతపిత్తకఫైస్త్రయః ।

చతుర్థస్సన్నిపాతేన పంచమో భక్షణాన్మృదః ॥౧॥

తా॥ పాండురోగములు వాతపిత్తశ్లేష్మసన్నిపాతములచే జనించుటంజేసి క్రమముగ వాత
పాండువనియు, పిత్తపాండువనియు, కఫపాండువనియు, సన్నిపాతపాండువనియు, నాల్గువిధంబు
లును; మఱిని తినుటచే జనించినది యైదవదియనియు నై రుభేదములు గల్గియుండునని భావము.

పాండురోగనిదానపూర్వకసంప్రాప్తి

శ్లో॥ వ్యాయామమప్లుం లవణాని మద్యం

మృదం దివా స్వప్న మతీవ తీక్షణమ్ ।

నిషేవమాణస్య ప్రదూష్య రక్తం

దోషాస్త్యచం పాండురతాం నయన్తి ॥౨॥

తా॥ దేహపరిశ్రమమును అధికముగ చేయుట, అప్లు లవణ రసములు కల పదార్థములను, మద్య
మును మఱిని విశేషముగ తినుట, పవటియందు నిదురించుట, అతితీక్షణంబులైన పదార్థములను
సేవించుట, ఇట్టి కారణములచే వాతాదిదోషములు ప్రకుపితంబులై రక్త మాంసములను చెరచి చర్మ
మును పాండువర్ణముగ చేయును. దీనిని పాండురోగమని భిషగ్వరులు వ్యవహరించెదరు.

ఇచ్చట రక్తపదమచేత మాంసమునకు కూడ గ్రహణము. మరియు వాగ్భటాచార్యుండు
“శ్లేష్మ త్వగ్రక్తమాంసాని ప్రదూష్య” అని చెప్పియుండుటచేత శ్లేష్మము త్వక్కు
రక్తము మాంసము, వీనినన్నింటిని దుష్టములుగజేసి పాండురోగ మును కల్గించును అని యర్థంబగు
చున్నయది. ఇచ్చట ఋషిమతములు రెండును ప్రమాణములు గాన యీ చెప్పబడిన రెండువిధము

లుగ పాండురోగములు జనించునని యెరుంగునది. వాత పిత్త పాండువుల యందు కృష్ణ పీత వర్ణములు కల్గినను పాండువర్ణం బీ వ్యాధియందు ప్రబలముగా చర్మము నాశ్రయించి యుండును గాన పాండురోగ సామాన్యంబైన సంప్రాప్తియందు “పాండురతాం నయన్తి” అని మూలకారుడు వచించెను. ఈయర్థము వాగ్భటమునందు “పాండుత్వం తేషు చాధికం । యతోఽతః పాండురిత్యుక్తస్స రోగః” అను వాక్యముచే జెప్పియున్నది. ఈ వ్యాధియందు హరిద్రాది వర్ణములు దోషభేదములచే గల్గినను పాండువర్ణం బధికముగా నుండుననియు, దానంజేసి యారోగము పాండురోగమని చెప్పబడుననియు భావము.

పాండురోగపూర్వరూపములు

శ్లో॥ త్వక్కోస్ఫిటన స్తీవన గాత్రసాద
మృద్భక్షణ ప్రేక్షణకూటశోభాః ।
విఘ్నాత్రపీతత్వ మథావిపాకో
భవిష్యత స్తస్య పురస్సరాణి ॥ ౩॥

తా॥ చర్మము కొంచెముకొంచెముగ పగులుట, నోట జొల్లు కారుట, శరీరము కృశత నొందుట, మట్టిని తినుట కిచ్చ బొడముట, కనురెప్పలయందు వాపు కల్గుట, మల మూత్రములు పచ్చగ నుండుట, భుజించిన యాహారము జీర్ణము కాకుండుట, ఇవి యన్నియు పాండురోగము జనించుటకు ముందు కల్గు (పూర్వ)రూపములని యెరుంగునది.

వాతజపాండురోగలక్షణము

శ్లో॥ త్వక్ష్మాత్రనయనాదీనాం రూక్షకృష్ణారుణాభతాః ।
వాతపాణ్డ్యామయే తోదకమ్పానాహభిమాదయః ॥ ౪॥

తా॥ వాతముచే జనించిన పాండురోగమునందు త్వక్కు, మూత్రము, నేత్రములు మొదలగునవి మిగుల రూక్షంబులై కృష్ణవర్ణము కలిసిన రక్తవర్ణము కల్గి యుండును. పోటు వణకు భ్రమము మున్నగు నుపద్రవములు కల్గియుండును. ఇచ్చట కృష్ణారుణాదివర్ణములు కల్గి యున్నను పాండువర్ణము మిగుల నధికముగా నుండునని యెరుంగునది. ఈ యర్థము సుశ్రుతమునందు “సర్వేషు చైతే ష్విహ పాణ్డుభావో యతోఽధికోఽతః ఖిలు పాణ్డురోగః” అని యున్నది. వాతాదులచే జనించిన పాండురోగములయందు పాండువర్ణమే అధికముగా నుండుటంజేసి పాండురోగమని చెప్పబడునని భావము.

పిత్తజపాండురోగలక్షణము

శ్లో॥ పీతమూత్రశక్యన్నేత్రో దాహతృష్ణాబ్యరాన్వితః ।

భిన్నవిటోఽతిపీతాభః పిత్తపాణ్డ్యామయీ నరః ॥ ౫॥

తా॥ పిత్తపాండురోగము కల మనుజుండు పచ్చనిరంగు కల మూత్రపురీషములును నేత్రములును కలవాడై తాపము, దప్పి, జ్వరము, పురీషము పల్లవై వెడలుట, శరీరము మిగుల పసపురంగు కల్గి యుండుట, యీ లక్షణములతో కూడి యుండును.

క ఫ జ పాండులక్షణము

శ్లో॥ కఫప్రసేకశ్వయధుతద్వాలస్యాతిగారవైః ।

పాణ్డూరోగీ కఫాచ్ఛుక్తై స్త్వజ్ఞాత్రనయనానవైః ॥౬॥

తా॥ కఫముచే గల్గిన పాండురోగమునందు శోట కఫము వెడలుట, వాపు, కునికిపాటు, అలసత్వము, శరీరము భారముగా నుండుట, త్వక్కు మూత్రము నేత్రములు ముఖము ఇవి శుక్లవర్ణంబులై యుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గును.

సన్నిపాతజపాండురోగలక్షణము

శ్లో॥ జ్వరారోచకహృల్లాస ఛర్దితృష్ణాక్లమాన్వితః॥

పాండురోగీ త్రిభిద్దోషైస్త్యాజ్యః క్షీణో హతేంద్రియః ॥౭॥

తా॥ త్రిదోషసన్నిపాతముచే జనించిన పాండురోగముకల మనుజునకు జ్వరము, ఆరుచి, హృల్లాసము, వాంతి, దప్పి, బడలిక, బలక్షయము, ఇంద్రియ దౌర్బల్యము, ఈ యుష్ద్రవములు కల్గినయెడ ఆ వ్యాధి కుదరదు గాన వానికి చికిత్స జేయంజనదని భావము. మరియు సన్నిపాత పాండురోగలక్షణం వీరిలిగ చరకమున నున్నది: “సర్వాన్న నేవినస్సర్వే దుష్టా దోషాస్త్రీ దోషజమ్ । త్రిలింగం సంప్రకుర్వన్తి పాండురోగం సుదుస్సహమ్ ” నానావిధంబులగు అన్నములను భుజించు మనుజులకు వాతాదిదోషములన్నియు ప్రకుపితంబులై వాతాదులచే జనించిన పాండురోగములకు వెవ్వేరుగ గల లక్షణములతో గూడిన పాండురోగమును కల్గించు ననియు, ఇదియే సన్నిపాతజ పాండురోగమనియు భావము.

మృద్భక్షణజనితపాండురోగసంప్రాప్తి

శ్లో॥ మృత్తికాదనశీలస్య కుప్యత్యన్యతమోమలః ।

కషాయా మారుతం పిత్తమూషరా మధురా కఫమ్ ॥౮॥

కోపయేన్మృద్రసాదీంశ్చ రాత్యాద్భుక్తం చ రూక్షయేత్ ।

పూరయత్యవిషక్తైవ ప్రోతాంసి నిరుణధ్యపి ॥౯॥

ఇద్రియాణాం బలం హత్వా తేజోవీర్యాజనీ తథా ॥

పాణ్డూరోగం కరోత్యాశు బలవర్ణాగ్నినాశనమ్ ॥౧౦॥

తా॥ ఎల్లప్పుడు మృత్తికాభక్షణము చేయువాని శరీరమునందు వాతాదులలో నొకటి దుష్టంబగును. అందు కషాయరసము కల మృత్తికను భక్షించినయెడ వాతంబును, చాటి మన్నును తినినయెడ పిత్తంబును, మధురరసముకల మృత్తికను భక్షించినయెడ కఫంబును ప్రకోపము నొందును. మరియు నా భుజించబడిన మృత్తిక రసాదిసప్తధాతువులను కోపింపజేసి రూక్షంబగుటచేత రూక్షంబులుగ జేయును. అయ్యది పక్వంబుగాక నే రసవహాది ప్రోతస్సులను నిరడించి యడ్డగించుచు చక్షురాదీన్ద్రియములయొక్క బలమును నశింపజేసి తేజస్సును వీర్యమును క్షీణస్సును హరించి శరీరబలమును వర్ణమును జతరాగ్నిని నశింపజేసి పాండురోగమును కల్గించును.

మృద్భక్షణజనిత పాండురోగలక్షణము

శ్లో॥ శూనాక్షి కూటగణ్డభూః శూనపాన్నాభిమేహనః॥

క్రిమికోష్ఠోఽతిసార్యేత మలం సాస్పృక్ష్మఘాన్వితమ్॥౧౧॥

తా॥ సేత్రగోళము, గణ్డస్థలము, కన్బొములు, నాభి, మేఘము, ఈస్థలములయందు వాపు కల్గుట, కోష్ఠమునందు క్రిములు జనించుట, రక్తకఫములతోగూడిన మలము విశేషముగ పలుమారు వెడలుట, ఇట్టి లక్షణములు కల్గినయెడ మృత్తికాభక్షణముచే జనించిన పాండురోగమని యెరుంగునది.

అసాధ్యపాండురోగలక్షణములు

శ్లో॥ పాండురోగశ్చిరోత్పన్నః ఖరీభూతో న సిధ్యతి ।

కాలప్రకర్షాచూచ్ఛానానాం యో వా పీతాని పశ్యతి॥౧౨॥

తా॥ చిరకాలమునకుమున్ను జనించిన పాండురోగము కాలాధిక్యముచే స్థిరంబైయుండును గాన సా వ్యాధి కుదరదు. మరియు పాండురోగమునందు వాపు కల్గి మలమూత్రశరీరాదులు పచ్చనై వ్యశ్యపదార్థములన్నియు పచ్చగ కనబడుచున్నయెడ ఆ పాండువ్యాధి నివర్తించదు.

మరికొన్ని యసాధ్యపాండులక్షణములు

శ్లో॥ బద్ధాల్పవిటస్పహరితం సకఘం యోఽతిసార్యతే ।

దీనశ్శ్వేతాతిదిగ్ధాజ్జశ్చద్రిమూర్ఛాత్పడర్దితః॥౧౩॥

సనాస్త్యసృక్షయాద్యశ్చ పాణ్డుశ్శ్వేతత్వమాప్నుయాత్ ।

తా॥ పాండురోగమునందు కఘముతోగూడి పచ్చనిరంగుకల్గి బద్ధంబైనమలము కొంచెముగ పలుమారు స్రవించుచున్నను; పాండురోగి మిగుల బలహీనుడై తెల్లనిరంగుపూసినట్లుండు శరీరముకలవాడై వాంతి మూర్ఛ డప్పి ఈయుపద్రవముతో కూడియున్నను; రక్తక్షయమువలన శరీరందెల్ల తెల్లనై యున్నను; అట్టి మనుజుండు బ్రతుకడు.

వేరొక అసాధ్యపాండులక్షణము

శ్లో॥ పాణ్డురస్తనఖో యస్తు పాణ్డునేత్రశ్చ యో భవేత్॥౧౪॥

పాణ్డుసంఘాతదర్శీ చ పాణ్డురోగీ వినశ్యతి ।

తా॥ పాండురోగముకల మనుజుండు పాండువర్ణముతో కూడిన దస్తములు గోళ్లు నేత్రములు కలవాడై వస్తుజాలములనన్నిటిని పాండువర్ణముగ చూచుచున్నయెడ బ్రతుకడు.

శ్లో॥ అస్తేషు శూనం పరిహీణముధ్యం

ష్టూనం తథాఽస్తేషు చ మధ్యశూనమ్॥౧౫॥

గుడే చ శేఫస్యథ ముష్కయోశ్చ

శూనం ప్రతామ్యస్తమసంజ్ఞకల్పమ్॥

వివర్ణయేత్పాణ్డుకినం యశోఽర్థి
తథాతిసారజ్వరపీడితం చ ॥౧౬॥

తా॥ పాండురోగము కలవానికి దేహమున కంతంబులగు హస్తపాదశిరస్సులయందు వాపు కల్గి శరీరమధ్యము కృశించియున్నను, మధ్యభాగమునందు వాపుకల్గి హస్తపాదశిరస్సులయందు కృశత్వము కల్గినను, గుడమేధ్రవృషణములయందు వాపు కల్గి శరీరమున ప్రజ్ఞలేక మృతునిభంగి మూర్ఛనొంది యున్నను, జ్వరాతిసారములచే పీడితుడైనను, యశస్సును కోరువై ద్యుండు ఆ రోగిని చికిత్సచేయక వదలిపెట్టవలెను. ఈలక్షణములు కల పాండురోగము అసాధ్యందని భావము.

కా మ లా ని దా న ల క్ష ణ ము లు

శ్లో॥ పాణ్డురోగీ తు యోఽశ్యర్థం పిత్తలాని నిషేవతే |
తస్య పిత్తమసృజ్మాంసం దద్ధ్యా రోగాయ కల్పతే ॥౧౭॥
హరిద్రనేత్రస్య భృశం హరిద్రత్వజ్ఞాననః
రక్తపీతశకృన్ముత్రో భేకవర్ణోహతేన్ద్రియః ॥౧౮॥
దాహోవిపాకదార్యల్యసదనారుచికర్పితః |
కామలాబహుపిత్తైషా కోష్ఠశాఖాశ్రయా మతా ॥౧౯॥

తా॥ పాండురోగము కల మనుజుండు పిత్తవృద్ధికరంబులైన పదార్థములను విశేషముగ సేవించినయెడ పిత్తము ప్రకుపితంబై రక్తమాంసములను దుష్టములుగ జేసి కామలారోగమును కల్గించును. ఆ రోగమునందు కన్నులు చర్మము గోళ్లు ముఖము ఇవి పచ్చగా నుండుట, మలము రక్తవర్ణంబుగను మూత్రము పచ్చగ నుండుట, శరీరమునందు కప్పయొక్క వర్ణముకలిగియుండుట, చక్షురాదీన్ద్రియములు తమ తమ వ్యాపారంబులైన దర్శనాదులయందు సామర్థ్యము లేకుండుట, తాపము, అజీర్ణము, బలహీనము, కృశత్వము, ఆరుచి, ఈ లక్షణములు కల్గియుండును. మఱియు, వాగ్భటమునందు “భవేత్పిత్తోల్బణస్యాసౌ పాండురోగాదృతేఽపిచ” అని యుండుటంజేసి యా రోగము పాండురోగము లేకున్నను పిత్తప్రకృతి కల మనుజుండు పిత్తవృద్ధికరంబులగు పదార్థములను సేవించినను కల్గునని యెఱుంగునది. మరియు నీ కామలారోగము ప్రబలమైన పిత్తము కల్గి యుండును. కోష్ఠము నాశ్రయించియు రక్తాదిధాతువుల నాశ్రయించియు రెండుతెరంగులై యుండును.

కు మ్భ కా మ లా ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ కాలాంతరాత్థరీభూతా కృచ్ఛాన్యాయ్కమ్భకామిలా |

తా॥మున్ను వచించిన కామలారోగమును చికిత్సచేయక ఉపేక్షించినయెడ కొంతకాలమునకు మిగుల కఠినంబై కోష్ఠము నాశ్రయించియుండును; ఈయది కుమ్భసదృశమైన కోష్ఠము నాశ్రయించి యుండుటంజేసి కుమ్భకామల యనందగు. ఇది కృచ్ఛసాధ్యంబై యుండును.

అసాధ్యకామలాలక్షణములు

శ్లో॥ కృష్ణపీతశకృన్ముత్రోభృశం శూనశ్చ మానవః॥౨౦॥
సరక్తాక్షీ ముఖచ్ఛర్దివిఘ్నాత్రో యశ్చ తామృతిః।
దాహోరుచిత్వ డానాహ తద్దామోహసమన్వితః॥౨౧॥
నష్టాగ్నిసంజ్ఞః క్షీప్రం హి కామలవాన్విపద్యతే।

తా॥ మలమూత్రములు నల్లగవైనను లేక పచ్చని రంగు కల్గియైనను నుండుట, వాపు మిగుల నధికమై యుండుట, నేత్రములు ముఖము వాంతి మలమూత్రములు ఇవి రక్తముతోఁగూడియుండి మూర్ఛజనించుట, ఈలక్షణములును; తాపము, అరుచి, దప్పి, కడుపుబ్బరము, కునికిపాటు, మూర్ఛ, యీ యుపద్రవములతో గూడి జఠరాగ్ని నశించి మైమరచి యుండుట, యీ లక్షణములును కామలారోగము కలవానికి జనించినయెడ మరణము నొందును. అసాధ్యంబనిభావము.

అసాధ్య కుమ్భకామలాలక్షణము

శ్లో॥ ఛర్ద్వరోచకహృల్లాసజ్వరక్లమనిపీడితః॥౨౨॥
నశ్యతి శ్వాసకాసారోవిఘ్నేదీ కుమ్భకామలీ।

తా॥ వాంతి, ఆరోచకము, హృల్లాసము, జ్వరము, బడలిక, శ్వాసకాసములు, మలము ఖండములై వెడలుట, యీ లక్షణములు కుమ్భకామలాజాద్యము కలవానికి జనించినయెడ మరణము నొందును.

హ లీ మ క ల ట్ట ణ ము

శ్లో॥ యదాతు పాణ్డ్యోగ్వర్ణస్సాన్యధరితశ్శ్వావపీతకః॥౨౩॥
బలోత్సాహక్షయస్తద్దామద్దాగ్నిత్వం మృదుజ్వరః।
స్త్రీష్వహర్షోఽజ్ఞమర్దశ్చ దాహస్తృష్ణారుచిర్భ్రమః॥౨౪॥
హలీమకం తదా తస్య విద్యాదనిలపి త్తతః।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

పాణ్డ్యురోగ కామలా కుమ్భకామాలా
హలీమక దానం సమాప్తమ్

తా॥ పాండురోగమునందు శరీరవర్ణము పచ్చగనైనను శ్యామలంబుగనైనను పీతంబుగనైన నుండుట, శరీరమునందలి బలంబును ఉత్సాహంబును నశించుట, కునికిపాటు, అగ్నిమాన్ద్యము, నూత్నమైన జ్వరము, శ్రీసంభోగమునం దిచ్చలేకుండుట, అవయవములు నొచ్చుట, తాపము, దప్పి, అరుచి, భ్రమము, ఈ గుణములు పాండురోగమునందు వాతపిత ప్రకోపముచే జనించిన యెడ హలీమకం బను వ్యాధి యని యెరుంగునది. మరియు వాగ్భటమునందు “లోఢరం తం హలీ మకమ్ | అలసంచేతి శంసంతి” అని యుండుటచేత నీ హలీమకమును మతాస్తరములయందు లోఢరంబనియు అలసంబనియు నామాస్తరములచే వ్యవహరించెదరని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చరణారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేద విద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమగోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకల సహృదయ విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

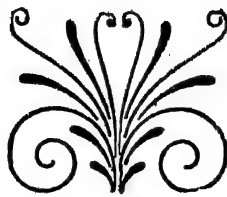
మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యము

నందు పాండురోగ కామలా

కుమ్భ కామలా హలీ

మక నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

ర క్త పి త్త ని దా న మ్

ర క్తపిత్తం బను వ్యాధి పాండురోగమువలననే పిత్తప్రధానకంబు గాన పాండురోగనిదమును చెప్పిన పిదప రక్తపిత్తనిదానమును చెప్పట.

శ్లో॥ ఘర్మవ్యాయామశోకాధ్వవ్యవాయైరతిసేవితైః

తీక్ష్ణోష్ణైః తౌమలవలై రమైః కటుభిరేవ చ ॥౧॥

పిత్తం విదగ్ధం స్వగుణైర్విదహత్యాశు శోణితమ్ |

తతః ప్రవర్తతే రక్తం ఊర్ధ్వంచాధో ద్విధాపి వా॥౨॥

ఊర్ధ్వం నాసాక్షి కర్ణావై ర్మేధ్రయోనిగుడై రధః |

కుపితం రోమకూపైశ్చ సమస్తై స్తత్ప్రవర్తతే ॥౩॥

తా॥ ఎండలో సంచరించుట, దేహపరిశ్రమము, దుఃఖము, త్రోవనడచుట, స్త్రీసంభోగము ఈ పనుల నధికముగ జేయుట, తీక్ష్ణవీర్యము కల మిరియాలు మున్నగు పదార్థములను మిగుల వేడి నుండు పదార్థములను తొరలవణ అమ్ల కటురసములు కల పదార్థములను భుజించుట, ఈ కారములచే పిత్తము ప్రకుపితంబై తీక్ష్ణాదిస్వగుణములచేత రక్తమును శీఘ్రముగ ప్రక్షోపింపజేయున పిమ్మట ప్రకుపితమైన రక్తము ద్రవరూపమైన పిత్తముతో గూడి ఊర్ధ్వముఖంబుగ నైన; అధోముఖంబుగ నైనను ఉభయముఖంబులుగ నైనను బైలువెడలును. అందు ఊర్ధ్వముఖము వెడలు రక్తము నాసికాద్వారములు కన్నులు చెవులు నోరు ఈ రంధ్రములనుండి స్రవించును అధోమార్గమున వెడలు రక్తము మేధ్రయోనిగుడరంధ్రములనుండి స్రవించును. మరియు న పిత్తం బధికముగ ప్రకుపితంబైనపుడు రోమరంధ్రములయందెల్ల రక్తము స్రవించును. ఇచ్చు ప్రకుపితంబులైన రక్తపిత్తములు రెండును శరీరమున వ్యాపించి బైలువెడలుటంజేసి రక్తపిత్తంబు వ్యవహరించబడునని యెరుంగునది.

ఈ విషయమై వాగ్భటమునందు “కుపితం పిత్తలైః పిత్తద్రవం రక్తంచ మూర్ఛితే | తే మిథ స్తుల్యరూపత్వమాగమ్య వ్యాఘ్నతస్తనుమ్॥” అనియున్నది. పిత్తకృత్తికరబులైన యాహారాదులచే పిత్తంబును రక్తంబును ప్రకుపితంబులై ఒండొంట సమానరూపమునొం శరీరమునందు వ్యాపించును అని యర్థము.

రక్తపిత్తపూర్వరూపములు

శ్లో॥ సదనం శీతకామిత్వం కణ్ఠ ధూమాయనం వమిః।

లోహగన్ధిశ్చ నిశ్వాసో భవత్యస్మిన్భవిష్యతి॥౪॥

తా॥ శరీరము కృశించుట, చల్లదనమును శోరుట, కంఠమున పొగ వెడలునట్లుండుట, వాంతి, నిట్టూర్పుగాలి ఇనుము మొదలగు లోహములయొక్క వాసన గల్గియుండుట, ఇవియున్నియు రక్త పిత్తము జనించుటకుమున్న కల్లు పూర్వరూపములు.

కఫవాతములచే జనించిన రక్తపిత్తలక్షణము

శ్లో॥ సాద్ద్రీం సపాణ్డు సస్నేహం పిచ్ఛిలం చ కఘాన్వితమ్।

శ్వావారుణం సఘేనం చ తనురూక్షం చ వాతికమ్॥౫॥

తా॥ కఘముచే జనించిన రక్తపిత్తమునందు రక్తము చిక్కనై శొంచెము పాండువర్ణము కల్గి నదియు, జిడ్డు కల్గినదియు, పిచ్ఛిలంబునై యుండును. వాతముచే జనించిన రక్తపిత్తమునందు శ్వామారుణవర్ణంబును సురుగుతో కూడినదియు పలచనైనదియు రూక్షంబునై యుండును.

పిత్తముచే జనించిన రక్తపిత్తలక్షణము

శ్లో॥ రక్తపిత్తం కషాయాభం కృష్ణం గోమూత్రసన్నిభమ్।

మేచకాగారధూమాభం అజ్ఞానాభం చ పైత్తికమ్॥౬॥

తా॥ రక్తపిత్తము కషాయముతో సమానమైన వర్ణము కల్గియున్నను, నల్లనిరంగు కల్గియు న్నును, గోమూత్రమును బోలియున్నను, మేచకవర్ణం (నల్లనిరంగు) బైనను, కఱిదూపమువలె నున్నను, కాటుకవలె నున్నను, పిత్తముచే జనించినది యని యెరుంగునది.

ఇచ్చట రక్తపిత్తము పిత్తప్రధానంబు గాన పిత్తములేక జనించుట లేదు; ఐనను ఆలోచక రంజక సాధక పాచక భ్రాజకంబులను నైరువిధములైన పిత్తములలో రక్తపిత్తమును కల్గించు పిత్తము స్వస్థానముననుండి వేటొండుస్థానముననుండు పిత్తముతో గలిసి యైనను లేక వాతకఘము లతో సంబంధములేకనే పిత్తము మాత్రంబైనను రక్తపిత్తమును కల్గించినచో నయ్యది పిత్తజ రక్త పిత్తంబని యెరుంగునది.

ద్వద్వజరక్తపిత్తలక్షణములు

శ్లో॥ సంస్పృష్టలింగం సంసర్గా త్త్రిలింగం సాన్నిపాతికమ్।

ఉర్ధ్వగం కఘసంస్పృష్టం అధోగం పవనానుగమ్॥౭॥

ద్విమార్గం కఘవాతాభ్యాం ఉభాభ్యామనువ ర్తతే।

తా॥ దోషములకు వెప్పేరుగ జెప్పిన లక్షణములలో రెండేసిదోషములయొక్క లక్షణములతో గూడి యున్న యెడ సంసర్గజ (రెండుదోషములయొక్క సంబంధముచే బుట్టిన) రక్తపిత్త మనియు, దోషత్రయలక్షణములతోగూడి యున్నయెడ త్రిదోషజరక్తపిత్త మనియు నెరుంగునది.

కఫముతో కూడిన రక్తపిత్రము ఊర్ధ్వమార్గముగ వెడలును. వాతముతో జేరిన రక్త పిత్రము అధో మార్గముగ వెడలును. కఫవాతములతో జేరిన రక్తపిత్రము ఊర్ధ్వమార్గముల రెంటియందును వెడలును.

సాధ్యాసాధ్యరక్తపిత్రలక్షణము

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం సాధ్య మధోయాప్యం అసాధ్యం యుగపద్ధతమ్॥౮॥

ఏకమార్గం బలవతో నాతివేగం నవోత్థితమ్।

రక్తపిత్రం సుఖే కాలే సాధ్యం స్యాన్నిరుపద్రవమ్॥౯॥

ఏకదోషానుగం సాధ్యం ద్విదోషం యాప్యముచ్యతే।

యత్త్రిదోషమసాధ్యం స్యాన్నద్వైగ్నేరతివేగవత్॥౧౦॥

వ్యాధిభిః క్షీణదేహస్య వృద్ధస్యానశ్చ తశ్చయత్।

తా॥ ఊర్ధ్వమార్గముననుసరించిన రక్తపిత్రము సాధ్యము. అధోమార్గము ననుసరించినది యాప్యము. మార్గముల రెంటి ననుసరించినది యసాధ్యము. మతియు శరీరము ఇతరవ్యాధులచే పీడింప బడక సుఖముగానుండు సమయమున జనించిన రక్తపిత్రము ఉపద్రవములు లేకున్నయెడ సుఖ సాధ్యంబై యుండును. ఒక్కదోషము ననుసరించి యున్నయెడ సాధింపందగును. దోషద్వయముచే జనించినయెడ యాప్యంబగును. త్రిదోషములచే జనించినను, అగ్నిమాన్ద్యముకలవానికి అతితీక్షణముగ జనించినను, ఇతరవ్యాధులచే క్షీణుండగు వానికి తీవ్రముగ జనించినను అరుచి మొదలగువానిచే నన్నమును భుజించక నున్నవానికి జనించినను, అట్టి రక్తపిత్రము సాధ్యంబు కాదు.

రక్తపిత్రోపద్రవములు

శ్లో॥ దౌర్బల్యశ్వాసకాసజ్వరవమథుమదాః పాణ్డూతాదాహమూర్ఛాః

భుక్తే ఘోరో విదాహస్తవృథృతిరపి సదా హృద్యతుల్యా చ పీడా।

తృష్ణా కోష్ఠస్య భేదశ్శిరసి చ తపనం పూతినిష్ఠీవనత్వమ్

భక్తద్వేషాఽవిపాకౌ వికృతిగపి భవేద్రక్తపిత్రోపసగ్ధాః॥౧౧॥

తా॥ శరీరమున బలములేకపోవుట, శ్వాసకాసములు, జ్వరము, వాంతి, మత్తిలియుండుట, శరీరము తెల్లబారియుండుట, తాపము, మూర్ఛ, భుజించినపిదప క్రూరమైనతాపము కల్గుట, ధైర్యము లేకుండుట, హృదయమునం చెల్లప్పుడు నోరువరాని బాధ గల్గియుండుట, దప్పి, మలవిసర్జన కాలమున కోష్ఠమునందు బాధకల్గుట, శిరంబున తాపముగల్గుట, దుర్గन्ధయుక్తముగ నుమియుట, అన్నద్యేషము, అజీర్ణము, ఈ వికారములన్నియు రక్తపిత్రమునకు సంబంధించిన ఉపద్రవములని యెరుంగునది.

అసాధ్యరక్తపిత్రలక్షణములు

శ్లో॥ మాంసప్రతౌళనాభం క్వధితమివ చ యత్కర్దమామ్భోనిభం వా

మేదఃపూయాస్రకల్పం యక్పదివ యది వా పక్వజమ్భూఫలాభమ్।

యత్య్రాప్తం యచ్చ నీలం భృశమతికుణపం యత్రచోక్తా వికారా
స్తద్వర్ణ్యం రక్త పిత్తం సురపతిధనుషా యచ్చ తుల్యంవిభాతి ||౧౨||

తా|| మాంసమును కడిగిన నీళ్లవలె నుండుట, కుల్లినట్లుండుట, అడుసునీళ్లవలె నుండుట, మేదస్సువలె నుండుట, చీమువలెనుండుట, రక్తమువలెనుండుట, యక్ష్మత్తువంటి రంగు కలిగి యుండుట, పండిన నేరేడుపండువలె నల్లనై నిగనిగలాడుచుండుట, మిగుల నీలవర్ణమైయుండుట, శవమువలె మిగుల దుర్గन्ధముతో గూడియుండుట, ఇట్టిగుణములతో గూడి రక్త పిత్తము వెడలుచున్నయెడ ఆట్టి రక్త పిత్తము నివర్తించుటలేదు. మఱియు పూర్వోక్తంబులైన దౌర్బల్యశ్వాసకాసా ద్యుపద్రవములతో గూడియున్నను ఇంద్రధనుస్సువలె చిత్రవర్ణమై యున్నను అసాధ్యంబని భావము.

శ్లో|| యేన చోపహతో రక్తం రక్తపిత్తేన మానవః |

పశ్యేద్దృశ్యం వియచ్ఛాపి తచ్ఛాసాధ్యమసంశయమ్ ||౧౩||

లోహితం ఛర్దయేద్యస్తు బహుశో లోహితేక్షణః |

లోహితోద్ధారదర్శీ చ మ్రియతే రక్తపై త్తికః ||౧౪||

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

రక్తపిత్త నిదానం సమాప్తమ్.

తా|| రక్తపిత్తముచే పీడితుండగు మనుజుండు చతుర్థోచరంబులగు వస్తుజాలమును ఆకసమును రక్తవర్ణముగ జూచినను, ఎఱ్ఱని కన్నులు కలవాడై రక్తమును పలుమారు వాంతి జేయుచున్నను, వస్తువులనన్నింటిని రక్తవర్ణములుగ జూచుచు రక్తమును వమనముజేయుచున్నను, అట్టి మనుజుండు బ్రతుకుటలేదు. అసాధ్యంబని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాస్త్రి చర

ణారవిద్వసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర

విరాజమాన దీవ్యవ్యవాయ రామకృష్ణార్యతమాభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యము

నందు రక్తపిత్తనిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

రాజయత్నక్షతక్షీణనిదానమ్

రాజయత్నరూపములయందు “పితృద్రక్తస్యచాగమః” అని పితృముచే రక్తముకూడ వేడలునని చెప్పియుండుటచేత రక్తపిత్తనిదానమును జెప్పినపిదప రాజయత్న నిదానమును చెప్పటం.

రా జ య త్న వి ప్ర కృ ప్త కా రణ ము లు

శ్లో॥ వేగరోధాత్క్షయాచ్చైవ సాహసాద్విషమాశనాత్ ।

త్రిదోషో జాయతే యత్సాగదో హేతుచతుష్టయాత్ ॥౧॥

తా॥ మల మూత్ర వాతములయొక్క వేగమును నిరోధించుట, రసాదిధాతువులు అతిసంభోగము ఉపవాసము మున్నగు కారణములచే క్షీణంబులగుట, సాహసము, (తనబలమును యోచించుకొందరపడి అధికబలముగలవారితో యుద్ధముజేయుట మొదలగునవి) న్యూనాధికములుగ భుజించుట, ఈ నాలుగుకారణములచే త్రిదోషాత్మకంబగు యత్నమును వ్యాధి జనించును.

మరియు నీ వ్యాధి శోషంబనియు, క్షయంబనియు, రాజయత్నయనియు నామభేదములచే వ్యవహరించబడును. నామభేదమునకు కారణములు సుశ్రుతమునందు “సంశోషణాద్రసాదీనాం శోష ఇత్యభిధీయతే । క్రియాక్షయకరత్వాచ్చ క్షయ ఇత్యుచ్యతే బుధైః । రాజ్య శ్చప్రమసో యస్మాదభూదేష కిలామయః । తస్మాత్తం రాజయత్నేతి కేచి దాహుర్మనీషిణః॥” అని యున్నది. ఈ వ్యాధిచేత రసాదిధాతువులు శుష్కంబులగుటచే శోషంబనియు, చికిత్సాదిక్రియలచే శాంతినిొందక అట్టిక్రియల క్షయము నొందించుటచే క్షయంబనియు, రాజైనచంద్రున కీవ్యాధి జనించుటచే రాజయత్నయనియు వ్యవహరించబడునని భావము. మరియు నీ వ్యాధి “ఏక ఏవ మతశ్శీషస్సన్నిపాతాత్మకోహ్యతః । ఉద్రేకా త్తత్ర లింగాని దోషాణాం నిపతన్తి హి॥” అని సుశ్రుతమునందుండుటచేత వాతాది దోషప్రయోగముచే జనించుట జేసి సన్నిపాతాత్మకంబై యొకవిధముగనే యుండునని యెరుంగునది.

రాజయశ్క సంత్రాప్తి

శ్లో॥ కఫప్రధానైర్దోషైస్తు రుద్ధేషు రసవర్తసు।

అతివ్యవాయినో వాఽపి క్షీణే రేతస్యనస్తరాః॥౨॥

క్షీయస్తే ధాతవస్సర్వే తతశ్శుష్యతి మానవః।

తా॥ కఫము ప్రధానముగా గల వాత పిత్తములు ప్రకుపితంబులై రసరక్తాదులను వహించు ధమనుల నడ్డగించుటచే రసాదిధాతువులు శరీరమున వ్యాపించక నాయా చోట్లనే క్షీణించును. మరియు శ్రీసంభోగము నధికముగా చేయుటచేత శుక్రము క్షీణించి దానంజేసి తక్కిన ధాతువులన్నియు ప్రతిలోమముగ క్షీణించును. పిమ్మట అట్టి రెండుకారణములచేత మానవుడు కృశత నొందును. దీనిని క్షయమని వైద్యనిపుణులు వచించెదరు. అందు మొదలించి హేతువునందు రసాది ధాతువులు వరుసగా క్షీణించుటచేత అనులోమక్షయంబనియు, రెండవ హేతువునందు తొలుత శుక్రము క్షీణించి తక్కిన ధాతువులన్నియు, తలక్రిందుగా క్షీణించుటంజేసి బ్రతిలోమక్షయంబనియు నెరుంగునది. మరియు చరకమునం దిరీతిగ నున్నది. “రసస్సోతస్సు రుద్ధేషు స్వస్థా నస్థో విదహ్యతే । స ఊర్ధ్వం కాసవేగేన బహురూపః ప్రవర్తతే” రసాది ధాతువులు సంచరించునాడులు క్లేష్టాది దోషములచే నడ్డగించబడినప్పుడు రసధాతువు స్వస్థానంబైన హృదయమునంజేరి మిగుల సంతృప్తంబై కాసముయొక్క వేగముచేత నూర్ధ్వముఖంబై ముఖము నుండి బైలువెడలునని భావము.

ఇచ్చట అనులోమక్షయమునందు రసధాతువు శుష్కంబైనపుడు రసధాతువుచే జనించు రక్తమాంసమేదోషిమజ్జశుక్రంబు లను ఆరు ధాతువులును వరుసగా క్షీణంబులగుననియు, ప్రతిలోమ క్షయమునందు మితిమీరిన శ్రీసంభోగముచే శుక్రము క్షీణంబగును; దానంజేసి వాతము కుపితంబై మజ్జను శోషింపజేయును. పిమ్మట అగ్నితృప్తంబైన ఇనుపముద్దయొక్క స్పర్శముచేత తడిసిన భూమి యెండువిధంబుగ శుష్కంబైన మజ్జసంబంధముచేత అసులు క్షీణంబులగును. ఇతైరంగుననే మేదస్సు, మాంసము, రక్తము, రసము, అనునవి ఒండొంటి సంబంధముచే క్షీణించుననియు నెరుంగునది.

రాజయశ్క పూర్వరూపము

శ్లో॥ శ్వాసాజ్జమర్దకఫసంత్రవతాలుశోష

వమ్యగ్నిసాదమదపీనస కాసనిద్రాః।

శోషే భవిష్యతి భవంతి స చాపిజన్తుః

శుక్లేక్షణో భవతి మాంసపరో రిరంసుః॥౩॥

స్వప్నేషు కాకశుకసల్లకినీలకణ్ఠా

గృధ్రాస్తైవ కపయః కృకలాసకాశ్చ।

తం వాహయంతి స నదీర్విజలాశ్చ పశ్యే

చ్చుష్కాం స్తరూప్సవనధూమదవార్దితాంశ్చ॥౪॥

తా॥ శ్వాసము, అవయవములునొచ్చుట, నోట కఫము స్రవించుట, దౌడలు కృశించుట, వాంతి, అగ్నిమాంద్యము, మదము, పీనసము, దగ్గు, నిద్ర, ఈ లక్షణములన్నియు త్తయవ్యాధి జనించుటకు మున్న కల్ల పూర్వరూపములు. మరియు నా మనుజుండు తెల్లని కన్నులు కలవాడై మాంస మును దినుటయందు మిక్కిలి యాసగొని ఇంద్రియపుష్టి లేకున్నను వ్యాధిస్వభావముచేత స్త్రీసం భోగమునందు మిక్కిలి యాసగొని యుండును. మరియు నా వ్యాధి జనించుటకు మున్న మనుజునకు స్వప్నమునందు కాకి, చిలుక, ముండ్లపంది, నెమలి, గడ్డ, కోతులు, లొండ, ఈజంతువులపై తా నెక్కినట్లు గానంబడును. మఱియు జలములేని నదులను, ఎండిన వృక్షములను, గాలి, పొగ, కార్చిచ్చు ఈ మూటిచే పీడింపబడిన వృక్షములనుగూడ చూచును.

రా జ య త్న ల ఖ ణ ము

శ్లో॥ అంసపార్శ్వాభితాపశ్చ సంతాపః కరపాదయోః।

జ్వరస్సర్వాజగత్సేతి లక్షణం రాజయత్నః॥౧॥

తా॥ భుజశిరస్సులయందును పార్శ్వములయందును మిగుల తాపము కల్గుట, హస్తపాద ములయందు మంట, శరీరమునందంతట జ్వరము, యీ మూడులక్షణములు కల్గినది రాజయత్న యని యెరుంగునది.

రా జ య త్న రూ ప ము లు

శ్లో॥ స్వరభేదోఽనిలాచ్ఛాలం సంకోచశ్చాంసపార్శ్వయోః

జ్వరోదాహోఽతిసారశ్చ పితృద్రక్తస్యచాగమః॥౨॥

శిరసః పరిపూర్ణత్వం అభక్తచ్ఛన్ద ఏవ చ।

కాసః కణ్ఠస్య చోద్ధ్వంసో విశ్లేయః కఫకోపతః॥౩॥

తా॥ దోషత్రయప్రకోపముచే జనించిన త్తయమునందు వాతప్రకోపముచేత కంఠస్వరము మారియుండుట, శూలము, భుజశిరస్సులును పార్శ్వములును ముడుచుకొనియుండుట, ఈలక్షణములు కల్గును. జ్వరము, తాపము, అతిసారము, నోట రక్తమువెడలుట, ఈ లక్షణములు పితృప్రకోప ముచే గల్గును. శిరోభారము, అన్నమునందిచ్చలేకుండుట, దగ్గు, కంఠ నాళము శిథిలంబగుట ఈలక్షణ ములు కఫప్రకోపముచే జనించును. త్తయవ్యాధియందు పై జెప్పిన పదునొకండు లక్షణములు వాతాది ప్రకోపముచే కల్గునని భావము.

అసాధ్యరాజయత్నలక్షణములు

శ్లో॥ ఏకాదశభిరేభిర్వా షడ్భిర్వాపి సమన్వితమ్।

కాసాతీసారపార్శ్వార్తిస్వరభేదారుచిజ్వరైః॥౪॥

త్రిభిర్వా పీడితం లిక్లేః కాసశ్వాసాస్మగామయైః।

జహ్యచ్ఛోషార్దితం జన్తుం ఇచ్ఛన్సువిమలం యశః॥౫॥

తా॥ పైజెప్పిన స్వరభేదము మున్నగు పదునొకండు రూపంబులతో గూడియున్నను, కాసము, అతిసారము, ప్రక్కలయందు నొప్పి, స్వరభేదము, అరుచి, జ్వరము, ఈ యారురూపములతో గూడియున్నను, దగ్గు, శ్వాసము, నోట రక్తమువెడలుట, ఈ మూడులక్షణములతో గూడియున్నను, అట్టి త్మయవ్యాధికల మనుజుని నిర్మలంబగు యశమును గోరిన వైద్యుండు వదలిపెట్టవలెను. అసాధ్యంబు గాన చికిత్స జేయంజనదని భావము.

మఱియు సుశ్రుతాచార్యుండు రాజయత్క్మకు ప్రదూపత్వము నీరీతిగ జెప్పెను; “భక్త ద్వేషో జ్వరః శ్వాసః కాసః శోణితదర్శనమ్ । స్వరభేదశ్చ జాయేత ప్రదూపం రాజయత్క్మణి॥” అన్నద్వేషము, జ్వరము, శ్వాసకాసములు, నోట రక్తము వెడలుట, కంఠస్వరభేదము, ఈ యారురూపంబులును రాజయత్క్మవ్యాధియందు జనించునని భావము. ఇచ్చట చరకమునందు “వాతవ్యాధిరపస్కారీ కుష్ఠీ బ్రథీ చిరజ్వరీ । గుల్మీ చ మధుమేహీ చ రాజయత్క్మీ చ యో నరః । అచికిత్సా భవన్త్యేతే బలమాంస పరిక్షయాత్ ” అని చెప్పియుండుటచేత శరీరబలమాంసములు త్మయించి యున్నయెడ రాజయత్క్మవ్యాధికల మనుజునకు చికిత్స జేయందగదని యర్థము.

శ్లో॥ సర్వైర్ధైర్భిర్వాపి లిక్లేర్కాంసబలక్షయే ।

యుక్తో వర్జ్యశ్చికిత్సస్తు సర్వరూపోఽప్యతోఽన్యథా ॥౧౦॥

తా॥ రాజయత్క్మ కల మనుజుండు పూర్వోక్తంబులైన పదునొకండు లక్షణములతో గూడి యున్నను, అరులక్షణములతో గూడియున్నను, మూడులక్షణములతో గూడియున్నను, శరీరమునందలి మాంసబలములు క్షీణంబులై యున్నయెడ చికిత్స జేయం జనదు. బలమాంసములు నశించునన్నయెడ పదునొకండు రూపములు గల్గియున్నను చికిత్స జేయందగును.

శ్లో॥ మహాశనం క్షీయమాణం అతిసారనిపీడితమ్ ।

శూనముష్కౌఽదరం చైవ యత్క్షీణం పరివర్జయేత్ ॥౧౧॥

శుక్లాక్షమన్న ద్వేష్టారం ఊర్ధ్వశ్వాసనిపీడితమ్ ।

కృచ్ఛ్రిణ బహుమేహస్తం యత్క్మో హస్తీహ మానవమ్ ॥౧౨॥

తా॥ అధికముగా భుజించినను బలమునశించి శరీరము కృశించుచున్నను, అతిసారముకల్గినను, ఉదరమునందును అండకోశమునందును వాపు కల్గినను, కన్నులు తెల్లనై యున్నను, అన్న ద్వేషము కల్గినను, ఊర్ధ్వశ్వాసముచే మిగుల బాధకల్గినను, మిగులకష్టముచే నధికముగా మూత్రమును విసర్జించినను, రాజయత్క్మవ్యాధి మానవుని మరణము నొందించును.

సాధ్యరాజయత్క్మలక్షణములు

శ్లో॥ జ్వరానుబద్ధరహితం బలవస్తం క్రియాసహమ్ ।

ఉపక్రమేదాత్మవస్తం దీప్తాగ్నిమకృశన్నరమ్ ॥౧౩॥

తా॥ జ్వరబాధ లేనివాడును, శరీరబలయుక్తుండును, చికిత్సాక్రియల నోరువగలవాడును, జీతేన్ద్రియుండును, దీప్తమైన జాతరాగ్ని కలవాడు నైన యత్కురోగిని చికిత్స జేయందగును.

వ్యవాయాది జనితక్షయలక్షణములు

శ్లో॥ వ్యవాయ శోక వార్ధక్య వ్యాయామాధ్వ ప్రశోషితాః ।

వ్రణోరఃక్షతసంజ్ఞా చ శోషిణౌ లక్షణై శ్శుణు ॥౧౪॥

తా॥ స్త్రీసంభోగము, శోకము, ముసలితనము, దేహపరిశ్రమము, మార్గాయాసము, వ్రణము, ఉరఃక్షతము, అను నీకారణములచే జనించిన క్షయముల లక్షణములను వెవ్వేరుగ వివరించెదనని యర్థము.

మరియు సుశ్రుతమునందు “ కేషాఞ్చి దేవ శోషో హి లక్షణై ర్భేదమాగతః । నతు త్రిదోషలిక్ష్ణానాం సమస్తానాన్నిపాతనమ్ । క్షయా ఏవ హి తే జ్ఞేయాః కేవలం ధాతుసంజ్ఞితాః ” అని యున్నది. దోషత్రయలక్షణములు లేక కొన్ని లక్షణములు కానంబడుచున్నయెడ అవి ధాతుక్షయములని చెప్పంబడునుగాని యత్కు యను పేరు వానికి లేదని భావము. ఈ ప్రమాణముచేత స్త్రీసంభోగాదులచే నైన ధాతుక్షయము క్షయమనంబడును గాని రాజయత్న యనం జనదని భావము.

వ్యవాయశోషి లక్షణము

శ్లో॥ వ్యవాయశోషీ శుక్రస్య క్షయలిక్ష్ణురుపద్రుతః ।

పాణ్డుదేహో యథాపూర్వం క్షీయంతే చాస్యధాతవః ॥౧౫॥

తా॥ స్త్రీసంభోగము నధికముగ జేయుటచే గల్గిన క్షయము వ్యవాయశోషం బనందగు; ఆ వ్యాధి కల మనుజుండు శుక్రక్షయముచే గల్గు చిహ్నములచే నుపద్రవము నొందిన వాడును, తెల్లని దేహము కలవాడునై యుండును. శుక్రము మొదలుజేసి రసపర్యంతములైన ధాతువులన్నియు ప్రతి లోమముగ నొక్కొకటి నానాట క్షీణించును. ఇచ్చట సుశ్రుతమునంజెప్పిన మేధ్రవృషణముల యందు వేదన, బలహీనము, సంభోగసమయమున చిరకాలమునకు శుక్రము స్రవించుట, ఇవి మొదలగు శుక్రక్షయలక్షణముల నెరుంగునది.

శోకశోషాది లక్షణములు

శ్లో॥ ప్రధ్యానశీలస్సస్తాజ్ఞశ్శోకశోష్యపి తాదృశః ।

జరాశోషీ కృశో మన్దవీర్యబుద్ధిబలేన్ద్రియః ॥౧౬॥

కమ్పనోఽరుచిమాన్భిన్న కాంస్యపాత్రహతస్వరః ।

స్తీవతి శ్లేష్మణా హీనం గౌరవారతిపీడితః ॥౧౭॥

సంప్రసృతాస్యనాసాక్షశ్శుష్కరూక్షమలచ్ఛవిః ।

అధ్వశోషీ చ స్రస్తాజ్ఞస్సంభృష్టపరుషచ్ఛవిః ॥౧౮॥

తా॥ దుఃఖముచే జనించిన త్నయముకల మనుజుండు ఎల్లప్పుడు చింతించుచుండువాడును, శిథిలంబులైన అవయవములు కలవాడును, శుక్రత్నయముదక్క తక్కిన పాండుత్వాది లక్షణములతో గూడినవాడునై యుండును. ముసలితనముచే జనించిన త్నయముకల్గిన మనుజునకు కృశత్వము, పీర్వ బుద్ధి బలములు మందంబులగుట, వణకు, అరుచి, పగిలిన కంచుపాత్రను వాయించినయెడ మ్రోయుచందంబున కంఠధ్వని గల్గియుండుట, క్షేష్ఠములేకనే ఉమియుట, శరీరభారము, అరతి, నోటియందును నాసికయందును నేత్రములయందును నీరు వెడలుట, గట్టిగను రూక్షంబుగను మలము వెడలుట, దేహకొన్ని నశించుట, ఈ లక్షణములు కల్గును. అవయవబంధములు సడలియుండుట, వేపుడుగింజవలె కర్కశమైన శరీరము కల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు త్రోవ నడచుటచే జనించిన త్నయముకలవానికి జనించును.

వ్యాయామశోష లక్షణము

శ్లో॥ వ్యాయామశోషీ భూయిష్ఠం ఏభిరేవ సమన్వితః ।

లిక్లేరురఃక్షతకృతైస్సంయుక్తశ్చ త్నతం వినా ॥౧౯॥

తా॥ దేహపరిశ్రమముచే జనించిన త్నయము కల మనుజునకు అధ్వశోషమునం జెప్పిన స్రస్తాం గాదిలక్షణములే మిక్కిలి యధికముగా నుండును. మరియు ఉరఃక్షతశోషమునం జెప్పబడు లక్షణములు ఉరఃక్షతము లేకనే జనించును.

వ్రణ శోష లక్షణము

శ్లో॥ రక్తక్షయో ద్వేదనాభిస్తథైవాహరయన్ప్రణాత్ ।

వ్రణితస్య భవేచ్ఛోషః స చాసాధ్యతమో మతః ॥౨౦॥

తా॥ వ్రణము కల మనుజునకు రక్తక్షయము, వ్రణవేదనలు, ఆహారము లేకుండుట, ఈ కారణములచే త్నయము గల్గును. అట్టి త్నయము మిగుల నసాధ్యంబై యుండును. ఇచ్చట వ్రణముచే కృశించినవానికి సుశ్రుతమున జెప్పిన బృంహణీయావధిసేవనము స్వల్పమైన త్నయమునకు జెప్పినది గాన వ్రణమునందు త్నయం బధికముగా జనించినయెడ నసాధ్యంబగునని యెరుంగునది.

ఉరఃక్షత లక్షణము

శ్లో॥ ధనుషాఽఽయస్యతోఽత్యర్థం భారముద్వహతో గురుమ్ ।

యుధ్యమానస్య బలిభిః పతతో విషమోచ్చతః ॥౨౧॥

వృషం హయం వా ధావన్తం దమ్యం వాఽన్యం నిగృహ్ణతః ।

శిలాకాష్ఠాశ్మనిర్ఘాతాః క్షిపతో నిఘ్నతః పరా ॥౨౨॥

అధీయానస్య వాఽత్యుచ్చైః దూరం వా వ్రజతో ద్రుతమ్ ।

మహానదీర్వా తరతో హయైర్వా సహ ధావతః ॥౨౩॥

సహసోత్పతతో దూరం తూర్ణం వాఽపి ప్రసృత్యతః ।

తథాఽన్వైః కర్మభిః క్రూరైః భృశమభ్యాహతస్య వా ॥౨౪॥

విక్షతే వక్షసి వ్యాధిః బలవాన్సముదీర్యతే ।
 స్త్రీషు చాఽతిప్రసక్తస్య రూఢౌల్పప్రమితాశినః ॥౨౫॥
 ఉరోవిరుజ్యతేఽత్యర్థం భిద్యతేఽథ విభజ్యతే ।
 ప్రపీడ్యతే తతః పార్శ్వే శుష్యత్యజం ప్రవేపతే ॥౨౬॥
 క్రమాద్వీర్యం బలం వర్ణో రుచిరగ్నిశ్చ హీయతే ।
 జ్వరో వ్యథా మనోదైన్యం విడ్భేదాఽగ్నివధావపి ॥౨౭॥
 దుష్టశ్శ్వావస్సుదుర్గన్ధః పీతో విగ్రధితో బహుః ।
 కాసమానస్య చాఽభీక్ష్యం కఫస్సాస్త్రకృప్తవర్తతే ॥౨౮॥
 స క్షతీ క్షీయతేఽత్యర్థం తథా శుక్రాజసోః క్షయాత్ ।

తా॥ చిరకాలము ధనుస్సుచే బాణముల ప్రయోగించుటవలన శ్రమనొందియుండుట, మిగుల
 నధికముగు భారమును మోచుట, అధికబలముగలవారిలో యుద్ధముచేయుట, మిట్టపల్లములుగా నుండు
 స్థలమునుండియు ఉన్నతంబైన స్థలమునుండియు పడుట, పరుగిడుచున్న వృషభమునైనను గుఱ్ఱము
 నైనను బలవంతముచే బట్టుకొనుట, మదించినయేనుగ మొదలగు బలిష్ఠంబులగు జంతువుల నెదుర్కొని
 పట్టుట, పెద్దరాయి కట్టెలు ఒడిశలరాయి పీనిని విసిరివేయుట, ఇతరులను కొట్టుట, మిగుల గట్టిగా
 జదువుట, మిగుల దూరము పరుగులిడుట, గొప్పనదులయం దీడుచు దాటుట, గుఱ్ఱములతోగూడి పరుగు
 లిడుట, మిగుల దూరమునుండి వేగముగ నెగిరి దుముకుట, అతివేగముగ నృత్యము చేయుట, స్త్రీల
 యం దత్యంతాసక్తితో నధికముగ సంభోగము చేయుట, మిగుల రూక్షంబైన యాహారమును భుజిం
 చుట, స్వల్పముగా భుజించుట, ఇట్టి కారణములచేతను మిగుల శూరంబులైన మల్లయుద్ధము
 మొదలగు పనులచేతను రొమ్మునం దభిఘాతముకల్గి దానంజేసి ఉరఃక్షతం బను బలిష్ఠంబైన క్షయము
 జనించును. ఆ వ్యాధియందు రొమ్ము పగిలిన విధంబుగ నుండుట, రొమ్ముననొప్పి, మంట, పీడ,
 పార్శ్వములు చిక్కిపోవుట, శరీరము వణకుట, వీర్యము బలము శరీరవర్ణము కాన్తి జతరాగ్ని ఇవి
 వరుసగా నానాట నశించుట, జ్వరము, వ్యధ, మనంబున దీనత్వము, మలం బధికముగా వెడలుట,
 అగ్ని నశించుట, ఈ లక్షణములు కలుగును. మరియు నావ్యాధికలమనుజుండు దగ్గినప్పుడు దుష్టంబును,
 శ్వామవర్ణంబును, దుర్గన్ధయుక్తంబును, పీతవర్ణంబును, కఠినంబునైన కఫము రక్తముతోగూడి
 యధికముగా పలుమారు నోటనుండి బైలువెడలుచుండును. మరియు నా క్షయము కల మనుజుండు
 శుక్రాజస్సులు క్షయించుటచేత మిగుల కృశించును.

ఉ రః క్ష త పూ ర్వ రూ ప ము

శ్లో॥ అవ్యక్తలక్షణం తస్య పూర్వరూపమితి స్మృతమ్ ॥౨౯॥

తా॥ మరియు నీ లక్షణములు స్ఫుటముగ కనబడకున్నయెడ పూర్వరూపంబని యెరుంగునది.

క్షతక్షీణములకు సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ ఉరోరుక్ శోణితచ్ఛర్దిః కాసో వై శేషికః క్షతే ।

క్షీణే సర క్తమూత్రత్వం పార్శ్వపుష్కటిగ్రహః ॥ ౩౦ ॥

తా॥ రొమ్మునొప్పి, రక్తము వమనమగుట, విశేషముగా దగ్గు, ఈ లక్షణములు క్షతమునందు కల్గును. రక్తముతోగూడిన మూత్రము వెడలుట, ఇరుప్రక్కలు కటిస్థలము పృష్ఠము ఇవి యీడ్చు కొని యుండుట, ఈ లక్షణములు క్షయమునందు కల్గును.

సాధ్యాసాధ్యక్షయ లక్షణములు

శ్లో॥ అల్పలిజ్జస్య దీప్తాగ్నేస్సాధ్యో బలవతో నవః ।

పరిసంవత్సరో యాప్యః సర్వలిజ్జం తు వర్జయేత్ ॥ ౩౧ ॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

రాజయక్ష్మ క్షతక్షీణ నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ పై జెప్పిన లక్షణములలో కొన్ని లక్షణములున్నను దీప్తంబైన జాతరాగ్ని కల్గి బల యుక్తంబైనవానికి నూతనముగా జనించినను ఈ క్షతక్షయము సాధ్యంబై యుండును. సంవత్సరము గడచినయెడ యాప్యంబు, సంపూర్ణలక్షణయుక్తంబైనయెడ ఆసాధ్యంబై యుండును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రి చర

ణారవిద్వంసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ

గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్దవాయ రామకృష్ణార్యతనూధవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు

రా జ య క్ష్మ క్ష త క్షీ ణ

నిదానము సమాప్తము.

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

కా స ని దా న మ్

—ॐ—

కాసము త్తయముయొక్క రూపములో జేరియుండుటచేతను కాసమును ఉపేక్షచేయుట వలన త్తయము జనించుటచేతను కాసము త్తయమునకు సంబంధించినది గాన త్తయనిదానమును జెప్పినపిదప కాసనిదానము జెప్పబడుచున్నది.

—ॐ—

కాసము జనించుటకు కారణములు

శ్లో॥ ధూమోపఘాతాద్రసతస్తథైవ

వ్యాయామ రూక్షాన్ననిపేవణాచ్చ ।

విమార్గగత్వాచ్చ హి భోజనస్య

వేగావరోధాత్తవధోస్తథైవ ॥౧॥

ప్రాణో హ్యుదానానుగతః ప్రదుష్టః

సంభిన్నకాంస్యస్వనతుల్యఘోషః ।

నిరేతివక్త్రాత్సహసా సదోషః

మనీషిభిః కాస ఇతి ప్రదిష్టః ॥౨॥

తా॥ పొగ నోటియందును ముక్కునందును ప్రవేశించి కాసము నడ్డగించుట, ఆమరసమును ఊర్ధ్వముగ పీల్చుట, అధికముగ దేహపరిశ్రమమును జేయుట, మిగుల రూక్షంబైన యన్నమును భుజించుట, భుజించిన యాహారము మార్గముదప్పి ఇతరమార్గమున జేరుట, మలమూత్రముల యొక్కయు, తుమ్ములయొక్కయు వేగమును నిరోధించుట, ఈ కారణములచేత దుష్టంబైన ప్రాణవాతము ఉదానవాయువునం గలసి పగిలిన కంచుఘంటయొక్క ధ్వనితో సమానమైన ధ్వని గలిగి కఫపిత్తములతో గూడి నోటనుండి శీఘ్రముగ బైలువెడలును. దానిని పండితులు కాసమని వచించెదరు. ఇచ్చట ‘కసతి (కంతాదూర్ధ్వంగచ్ఛతి)’ అను వ్యుత్పత్తిచేత కంఠమునం దూర్ధ్వముగ సంచరించుటచే కాసమని చెప్పబడునని యెరుంగునది.

కాసరోగ భేదములు

శ్లో॥ పఞ్చ కాసాః స్మృతాః వాతపిత్తశ్లేష్మక్షతక్షయైః।
క్షయాద్యోపేక్షితాస్సర్వే బలినశ్చోత్తరోత్తరమ్॥ ౩॥

తా॥ వాతము, పిత్తము, శ్లేష్మము, క్షతము, క్షయము అను నీ యైదు కారణములచేత జనించుటంజేసి కాసము విరువిధంబు లగును. ఈ యైదిటిలో వరుసగ నొకటికన్న నొకటి బలిష్ఠంబై యుండును, మరియు నీ కాసరోగమునకు తగు చికిత్స జేయక నుపేక్షజేయుటచే రసాదిధాతువులు క్షీణించును.

కాసరోగ పూర్వరూపములు

శ్లో॥ పూర్వరూపం భవేత్తేషాం శూకపూర్ణగళాస్యతా।
కణ్ఠే కణూశ్చ భోజ్యానామవరోధశ్చ జాయతే॥ ౪॥

తా॥ కంఠమునందును నోటియందును ముండ్లునిండినట్లుండుట, కంఠమునందు దురద, అన్నము మొదలగుదానిని మ్రింగలేకుండుట, ఈ లక్షణములు కాసరోగము జనించుటకు మున్ను కల్గు పూర్వ రూపములు.

వాతజకాసలక్షణము

శ్లో॥ హృచ్చృణ్ణి మూర్ఛోదరపార్శ్వశూలీ
క్షమాననః క్షీణబలస్వరాజాః।
ప్రసక్తవేగస్తు సమీరణేన
భిన్నస్వరః కాసతి శుష్కమేవ॥ ౫॥

తా॥ హృదయము కణతలు శిరస్సు ఉదరము పార్శ్వములు ఈస్థలములయందు శూలము జనించుట, ముఖము కృశించుట, బలము కంఠస్వరము ఓజస్సు ఇవి క్షీణంబు లగుట, ఎల్లప్పుడు కాస వేగము అనుసరించి యుండుట, కఫములేకనే దగ్గు వచ్చుట, కంఠధ్వని మారియుండుట; ఈ లక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన కాసరోగంబని యెరుంగునది.

పిత్తజకాసలక్షణము

శ్లో॥ ఉరోవిదాహజ్వరవక్త్రశోషై
రభ్యర్దితస్తిక్తముఖస్తప్తపార్తః।
పిత్తేన పీతాని వమేత్కటూని
కాసేత్సప్ణ్ణః పరిదహ్యమానః॥ ౬॥

తా॥ పిత్తజనితంబైన కాసముచే పీడింపబడిన మనుజుడు రొమ్ముమంట, జ్వరము, నోరు ఎండుట, నోరు చేదుగనుండుట, ఇట్టి లక్షణములు కలవాడై చేదై యుండు పసరును వమనము చేయును, పసపురంగుతో గలిసిన తెల్లని శరీరముకలవాడై గుంతాపము నొంది పలుమారు దగ్గుచుండును.

క ఘ జ కా స ల ఊ ణ ము

శ్లో॥ ప్రతివ్యమానేన ముఖేన నీదన్।

శిరోరుజార్తః కఫపూర్ణదేహః।

అభక్తరుగ్గౌరవకణ్డయుక్తః

కాసేద్భృశం సాన్ద్రకఫః కఫేన॥౭॥

తా॥ నోరు జిగటకల్లి యుండుట, తలనొప్పి, శరీరమంతయు కఫముచే నిండియుండుట, అన్నమునందు రుచిలేకుండుట, శరీరము భారముగా నుండుట, దురద కల్లి యుండుట, దగ్గినపుడు కఠినమైన కఫము పడుట, ఈ లక్షణములుకల్గినది కఫముచే జనించిన కాసరోగమని యెరుంగునది.

క్ష త జ కా స ల ఊ ణ ము

శ్లో॥ అతివ్యవాయభారాధ్వయుద్ధాశ్వ గజవిగ్రహైః।

రూక్షస్యోః క్షతం వాయుర్గృహీత్వాకాసమాచరేత్॥౮॥

స పూర్వం కాసతే శుష్కం తతస్త్వేత్సశోణితమ్।

కణ్ఠేన రుజతాఽత్యర్థ్యం విరుణ్ణేనేవ చోరసా॥౯॥

సూచీభిరివ తీక్ష్ణాభిస్తుద్యమానేన శూలినా ।

దుఃఖస్పర్శేన శూలేన భేదపీడాభితాపినా॥౧౦॥

పర్వభేదజ్వరశ్వాసతృష్ణావెస్వర్యపీడితః।

పారావత ఇవాకూజ్ఞ కాసవేగాత్క్షతోద్భవాత్॥౧౧॥

తా॥ రూక్షశరీరముకలవానికి మిక్కుటముగ స్త్రీసంభోగము జేయుట, భారమును మోయుట, త్రోవ నడచుట, యుద్ధము జేయుట, ఏనుగులు గుఱ్ఱములు మొదలగువానిని పరువిడు నపుడు బలాత్కారముగబట్టుట, ఈకారణములచే వ్రణమైన వక్షస్థలమును వాతము గ్రహించి దగ్గును కల్గించును. ఇది క్షతజనితకాసంబని యెరుంగునది; మరియు నీకాసమునందు మొదట పొడి దగ్గు కల్లి అట్టి దగ్గుచేత రొమ్మున నభిఘాతము కల్గిరక్తముతో గూడి యెండిన కఫము నోట పెడలుట, కంఠమునందు వేదన, దగ్గువలన రొమ్ము పగులునట్లుండుట, తీక్ష్ణంబులగు నూదుల బొడిచినట్లు పోటు కల్గుట, హృదయమును స్పృశించినను పగులగొట్టినట్లు నొప్పియు మంటయు గల్గుట, అవయవ సంఘలయందు నొప్పి, జ్వరము, శ్వాసము, దప్పి, శరీరము వివర్ణంబగుట, దగ్గుయొక్క వేగము చేత కంఠమునందు పావురములు కూసినట్లు ధ్వనికల్గుట, ఈ లక్షణములన్నియు కల్గును.

క్ష య కా స నీ దా న ము

శ్లో॥ విషమాఽసాత్మ్యభోజ్యాఽతివ్యవాయాద్వేగనిగ్రహాత్।

ఘృణినాం శోచతాం నృణాంవ్యాపన్నేఽగ్నౌ త్రయో మలాః॥౧౨॥

కుపితాః క్షయజం కాసం కుర్వ్యదేహక్షయప్రదమ్।

తా॥ పరస్పరవిరుద్ధంబులగు పదార్థములను అసాత్మ్యంబులగు పదార్థములను భుజించుట, అధికముగ శ్రీసంభోగమును జేయుట, మలమూత్రాదులయొక్క వేగమును నిరోధించుట, కరుణచే మిగుల శోకించుచు ఆహారము లేకుండుట, ఈ కారణములచే జరఁగొని నశించును; దానంజేసి వాతాది దోషత్రయము ప్రకుపితంబై ధాతువులను త్తయమునొందజేసి కాసమును కల్పించును; ఇది త్తయజ కాసముని వైద్యులచే వ్యవహరించబడును.

క్షయజకాసలక్షణములు

శ్లో॥ సగాత్రశూలజ్వరదాహమోహాః

ప్రాణక్షయం చోపలభేత కాసీ॥౧౩॥

శుష్కన్విస్థివతి దుర్బలస్తు

ప్రక్షీణమాంసో రుధిరం సపూయమ్।

తం సర్వలింగం భృశదుశ్చికిత్స్యం

చికిత్సేతిజ్ఞాః క్షయజం వదన్తి॥౧౪॥

తా॥ శరీరమునందెల్ల నొప్పి, జ్వరము, తాపము, మూర్ఛ, బలక్షయము, ద్రవములేని కఫము నుమియుట, బలము లేకుండుట, శరీరమునందలి మాంసము నశించుట, చీముతోగూడిన రక్తమును నోట గ్రక్కుట, ఇట్టి లక్షణములుగల కాసము క్షయజంబని యెరుంగునది. మరియు నీ వ్యాధి దోష త్రయలక్షణములతో గూడినదియు చికిత్సకు నసాధ్యంబునై యుండును.

సాధ్యాది కాస లక్షణములు

శ్లో॥ ఇత్యేష క్షయజః కాసః క్షీణానాం దేహనాశనః।

సాధ్యో బలవతాం వా స్యాత్ యాప్యస్త్యైవం క్షతోభితః॥౧౫॥

నచా కదాచిన్సిధ్యేతామపి పాదగుణాన్వితో।

స్థవిరాణాం జరాకాసః సర్వో యాప్యః ప్రకీర్తితః॥౧౬॥

త్రీన్సుర్వాః సాధయేత్సాధ్యాః పక్షైర్వ్యాప్యాంస్తు యాపయేత్।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

కాసనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ ఈ చెప్పబడిన క్షయకాసము క్షీణించిన మనుజునకు జనించినయెడ ప్రాణహానిని కల్పించును. బలము అధికముగా కల్గినవానికి జనించినయెడ సాధ్యంబైయుండును. క్షతముచే గల్గిన కాసము యాప్యంబై యుండును. మరియు క్షయకాసము నూతనముగా జనించి “ భిషగ్గ్రీవాణ్యుపస్థాతా రోగీ పాదచతుష్టయం ” అని శ్రీ వాగ్భటుండు వచించినప్రకారము, (చికిత్సకుడు, ద్రవ్యము, సేవకుడు, రోగి) అను నీ పాదచతుష్టయముతో గూడియున్నయెడ నొకప్పుడు

సాధింపందగి యుండును. వృద్ధులకు ముసలితనముచే జనించిన నానావిధకాసంబులును యాప్యంబులు, వాతాది దోషములచే మాడు తెరంగులైన కాసములు బౌషధములచే సాధించవలెను, త్తత త్తయములచే గల్గిన కాసములు పథ్యంబులగు నాహారాదిసేవచే యాప్యంబులని భావము.

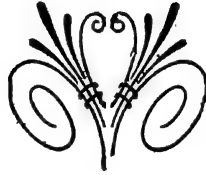

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చర
ణారవిస్తసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
విరాజమాన దీప్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు

కా స ని దా న ము

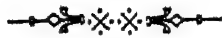
సమాప్తము.

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

హి క్కా శ్వా స ని దా న మ్

కానమునకును హిక్కాశ్వాసములకును నిదానము తరుచుగ సమానంబై యుండుటంజేసి
కాననిదానమును స్వప్ననిదాన హిక్కాశ్వాసములయొక్క నిదానమును వివరించుట.

శ్లో॥ విదాహిగురువిష్టమ్భిరూతాభిష్యన్దిభోజనైః |
శీతసానాశనస్థానరతోధూమాతపానితైః || ౧ ||
వ్యాయోనుకర్మభారాధ్వవేగాఘాతాపతర్పణైః |
హిక్కాశ్వాసశ్చ కానశ్చ స్వప్నాం సముపబాయతే || ౨ ||

తా॥ మిగుల సంకాపకరంబులైన మిరపకాయలు మున్నగుపదార్థములను గురుపదార్థములను
ములబంధకరపదార్థములను సూక్ష్మపదార్థములను అభిష్యంశపదార్థములను భుజించుట, శీతంబులైన
యన్నపానాదులనేవించుట, శీతంబైన స్థలమున వసించుట, గురి పొగ ఈరండును వాసాదిద్వారములం
బ్రవేశించుట, ఎండచూసినను గాలిచూచును సంచరించుట, ధనుస్సు నెక్కుబెట్టుట మున్నగు పనుల
జేయుట, భారమును మోచుట, మార్గమున నడిచుట, మలనూత్రాదివేగముల నిరోధించుట, ఉప
వాసము జేయుట, బట్టి శ్చంద్రములచేత హిక్క (వెక్కిళ్లు), శ్వాసము, కానము (దగ్గు), ఈవ్యా
ధులు మూడును జనించును. ఇచ్చట కానవ్యాధిని హిక్కాశ్వాసములకును నిదానము సమానం
బై యున్నను “ వాయుః కఫేనానుగతః పశ్చా హిక్కాశ్చ కరోతి హి ” అను సుశ్రుత
వచనముచేతను “ కఫవాతాత్మకానేనో ఏత్రస్థానసముద్భవో ” అను చ్యుభజలవాక్యము
చేతను హిక్కాశ్వాసములు కఫము ననుసరించిన వాతముచే జనించుటంజేసియు కానము పురోక్త
ప్రకారము వాతపిత్తకఫములచే నవ్వరుగ జనించుటంజేసియు వాతాదివోషకృతభేదింబు కానంబడు
చున్నదిగాన కాననిదానము ప్రత్యేకముగ శిష్టబడినదిగాని యెరుంగునది.

హి క్కా శ్వా స ం ప్రా ప్తి

శ్లో॥ ముహుర్ముహుర్వాయురుదేహి సస్యనో
యకృత్స్లిహస్తాగ్రిః ముఖాదివాక్యీపకా |

సఘోషవానాశు హిన స్త్యసూన్యత
స్తతస్తు హిక్కేత్యభిధీయతే బుద్ధైః॥౩॥

తా॥ కంఠమునందలి యుదాసవాయువుతో గూడిన ప్రాణవాయువు “హిక్” అను ధ్వనితో గూడి యకృష్టి చూములను ప్రేవులను ముఖమునుండి బైలువెడలించుకరణి మాటిమాటికి నూర్ధ్వముఖముగ వెడలుచుండును; అట్టి వాతము అతిశీఘ్రముగ మనుజుల హింసించుటంజేసి హిక్కయని పండితులచే వ్యవహరించబడునని యర్థము. మరియు శాబ్దకులు “హిక్ ఇతి కాయతీతి హిక్కా కైగై శబ్దే” అను వ్యుత్పత్తిచేత హిక్ అను ధ్వనిని కల్పించు వాతము హిక్క యని వచించెదరు.

హి క్కా భే ద ము లు

శ్లో॥ అన్నజాం యమలాం త్సుద్రాం గమ్భీరాం మహతీం తథా।
వాయుః కఘేనానుగతః పంచ హిక్కాః కరోతి హి॥౪॥

తా॥ వాతము కఘముతో గలిసి అన్నజంబనియు, యమశంబనియు, త్సుద్రంబనియు, గమ్భీరంబనియు, మహతి యనియు నైదు విధంబులైన హిక్కలను కల్పించును.

హి క్కా పూ ర్వ రూ ప ము లు

శ్లో॥ కఙ్ఠోరసోర్ధరుత్వౌచ్చ వదనస్య కషాయతా।
హిక్కానాం పూర్వరూపాణి కుక్షేరాటోప ఏవ చ॥౫॥

తా॥ కంఠమునందును రొమ్మునందును భారముగ నుండుట, నోరు వగచై యుండుట, కుక్షిలో గుడ గుడ యను శబ్దము కల్గుట, ఇవి హిక్కారోగము జనించుటకు మున్ను కానంబడు పూర్వ రూపములు.

అ న్న జ హి క్కా ల త్స ణ ము

శ్లో॥ పానాన్నైరతిసంయుక్తైస్సహసా పీడితోఽనిలః।
హిక్కయత్యూర్ధ్వగో భూత్వా తాం విద్యాదన్నజాం భిషక్ ॥౬॥

తా॥ అధికముగ భుజించుటచేతను ఉదకాదులను పానముచేయుటచేతను వాతము పీడితంబై యూర్ధ్వమార్గముగ సంచరించుచు వెక్కిళ్లు కల్పించును. దానిని అన్నజహిక్క యని యెరుంగునది.

య మ శ హి క్కా ల త్స ణ ము

శ్లో॥ చిరేణ యమలై ర్వేగై ర్యా హిక్కా సమ్ప్రీవర్తతే।
కమ్యయన్తి శిరో గ్రీవాం యమలాం తాం వినిర్దిశేత్ ॥౭॥

తా॥ శిరఃకణ్ఠములను చలింపజేయుచు చిరకాలమునకు రంజేసి వెక్కిళ్లు జంటగా నతివేగముతోగూడి బైలువెడలినయెడ దానిని యమశహిక్క యని యెరుంగునది.

క్షుద్రహిక్కాలక్షణము

శ్లో॥ వికృష్టకాలైర్యవేగైర్మనైస్సమభివర్తతే।

క్షుద్రహిక్కా నామ సాహిక్కా జత్రుమూలాత్పరిధావితా॥౮॥

తా॥ చిరకాలమునకు మందగముతో గూడి కంఠమూలమునుండి బైలుపెడలిన వెక్కిళ్లు క్షుద్రహిక్కయని చెప్పబడును.

గంభీరహిక్కాలక్షణము

శ్లో॥ నాభిప్రవృత్తా యాహిక్కా ఘోరా గమ్భీరనాదినీ।

అనేకోపద్రవవతీ గమ్భీరా నామ సాస్మృతా॥౯॥

తా॥ వెక్కిళ్లు నాభిస్థానమునుండి వెడలి గంభీరంబైన ధ్వనిని కల్గించుచు దప్పి జ్వరము మున్నుగాగల అనేకోపద్రవములతో గూడి భయంకరముగ నున్నయెడ గంభీరహిక్క యని యెరుంగునది.

మహాహిక్కాలక్షణము

శ్లో॥ మర్మాణ్యుత్పీడయస్తీవ సతతం యాప్రవర్తతే।

మహాహిక్కేతి సాజ్ఞేయా సర్వగాత్రవికమ్పినీ॥౧౦॥

తా॥ వస్త్రీ, హృదయము, శిరస్సు, మొదలైన మర్మముల బాధించుచు సర్వావయవములను వణకించుచు ఎడతెగక వెక్కిళ్లు వెడలుచున్నయెడ మహాహిక్క యని యెరుంగునది.

అసాధ్యహిక్కాలక్షణము

శ్లో॥ ఆయమ్యతే హిక్కతో యస్య దేహో

దృష్టిశోచ్యైర్ధ్వం నామ్యతే యస్య నిత్యమ్।

క్షీణోఽన్నద్విత్ త్కౌతి యశ్చాతిమాత్రం

తౌ ద్వా చాన్త్యా వర్జయేద్దిక్కమానౌ॥౧౧॥

తా॥ పూర్వోక్తహిక్కలలో మొదటనుండు హిక్కల మాటియందు శరీరము ఈడ్వబడుట, దృష్టు లూర్ధ్వముగ నుండుట, హిక్కావేగముచేత శరీరము వంగియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గియున్నను; శరీరము కృశించుట, అన్నద్యేషము, అధికముగ తుమ్ములు వెడలుట, ఈ లక్షణములు కల్గియున్నను అసాధ్యములు. తక్కిన గంభీర మహాహిక్కలు రెండును స్వభావముచేతనే అసాధ్యంబులు; గాన చికిత్సజేయంజనదని భావము.

శ్లో॥ అతిసంచితదోషస్య భక్తచ్ఛేదకృతస్యచ।

వ్యాధిభిః క్షీణదేహస్య వృద్ధస్యాతివ్యవాయినః॥౧౨॥

ఆసాం యా సా సముత్పన్నా హిక్కా హన్త్యాశు జీవితమ్।

యమికా చ ప్రలాసార్తిమోహతృష్ణాసమన్వితా॥౧౩॥

తా॥ మిక్కుటంబైన దోషసంచయము, అన్నజ్యేషముచేసైన శరీరకృత్యము, ఇతర వ్యాధులచే గల్గిన శరీరక్షయము, ఈ లక్షణములుగల పురుషునకును, మిగుల వృద్ధునకును, అధికముగ శ్రీసంభోగము జేయువానికిని మున్ను వచించిన హిక్కలలో నేదియైన జనించినయెడ అట్టి మనుజుండు జీవించడు. మరియు యమలహిక్క ప్రలాపము, మూర్ఛ, దప్పి, ఈ యుపద్రవములతో గూడి యున్నయెడ అసాధ్యంబని భావము.

శ్లో॥ అక్షీణశ్చాప్యదీనశ్చ స్థిరధాత్విన్ద్రియశ్చ యః।

తస్య సాధయితం శక్త్యా యమికా హస్త్యతోఽన్యథా॥౧౮॥

తా॥ శరీరము కృతశాంతక దీనత్వములేక ధాతువులకును ఇంద్రియములకును పటుత్వము కల మనుజునకు జనించిన యమశోహిక్క సాధ్యంబైయుండును. శరీరము కృశించి దీనుడై ధాత్విన్ద్రియ పాటవము దప్పియున్న మనుజునకు జనించేనేని యసాధ్యంబని భావము.

శ్వా స భే ద ము లు

శ్లో॥ మహోర్ధ్వచ్ఛిన్నతమకక్షుద్రభేదైస్తు పఞ్చథా।

భిద్యతే స మహావ్యాధిశ్శ్వాస ఏకో విశేషతః॥౧౯॥

తా॥ శ్వాసవ్యాధి మహాశ్వాసంబనియు, ఊర్ధ్వశ్వాసంబనియు, శిన్నశ్వాసంబనియు, తమక శ్వాసంబనియు, క్షుద్రశ్వాసంబనియు నీ భేదములచే నైదువింధంబులగును. ఇచ్చట “పంచథా” అని సంఖ్యానియమము జేయుటచే ప్రతమకంబను శ్వాసము తమకశ్వాసభేదంబని యెరుంగునది.

శ్లో॥ * * వాతాధికోభవేక్షుద్రస్తమకస్తు కఫోద్భవః।

కఫవాతాధికశ్చైవ సంస్పృష్టచ్ఛిన్నసంజ్ఞకః।

శ్వాసో మారుతసంస్పృష్టో మహానూర్ధ్వస్తతో మతః * *

తా॥ అందు వాతంబధికముగాగల్గినది క్షుద్రశ్వాసమనియు, కఫముచే జనించినది తమకశ్వాసంబనియు, కఫవాతసంస్పృష్టముచే జనించినది శిన్నశ్వాసంబనియు, వాతముచే సంస్పృష్టమైనది మహాశ్వాసంబనియు, ఊర్ధ్వముగ సంచరించినది యూర్ధ్వశ్వాసంబనియు నెరుంగునది.

శ్వా స వ్యా ధి పూ ర్వ రూ ప ము లు

శ్లో॥ ప్రాగ్రూపం తస్య హృత్పీఠా శూలమాధ్మానమేవ చ।

అనాహో వక్త్రైవైరస్యం శ్శ్ఞనిస్తోద ఏవ చ॥౨౦॥

తా॥ హృదయమునందు బాధ, నొప్పి, ఆధ్మానము, కడుపుబ్బరము, నోరు విరసముగ నుండుట, కంఠమున బాధగల్గుట, ఇవి యన్నియు శ్వాసవ్యాధి జనించుటకు మున్ను కల్లు పూర్వ రూపములు.

శ్వా స వ్యా ధి స ం ప్రా ప్తి

శ్లో॥ యదా ప్రోతాంసి సంరుధ్య మారుతః కఫపూర్వకః।

విఘ్నగ్ర్యజతి సంరుద్ధః తదా శ్వాసాః కరోతి సః॥౨౧॥

తా॥ కథము ప్రధానముగాగల వాతము ప్రాణోదానవాతములను వహించు స్తోత్రముల నడ్డగించి కథముచే నడ్డగించబడినదియై శరీరమునం దంతట వ్యాపించుచు శ్వాసములను గల్గించును. ఇచ్చట “సంరుద్ధః” అను పదమునకు “కఘోపరుద్ధగమనః” అని వాగ్భటమునందుండుట చేత కథముచే నడ్డగించబడిన వాతమనియు “ప్రాణోదానాన్నవాహీని దుష్టస్సోతాంసి దూషయన్” అని యుండుటచే “స్రోతాంసి” అను పదమునకు ప్రాణోదానాన్నవహంబు లైన స్రోతస్సులవియు నర్థవిశేషము నెరుంగునది.

మహా శ్వాస లక్షణము

శ్లో॥ ఉద్ధూయమానవాతో యః శబ్దవద్దుఃఖతో నరః |
ఉచ్చైశ్శ్వాసితి సంరుద్ధో మత్తర్థ ఇవానిశమ్ ||౧౮||
ప్రసప్తజ్ఞానవిజ్ఞానస్తథా విభ్రాంతలోచనః |
వివృతాక్ష్యాననో బద్ధమూత్రవర్షా విశీర్ణవాక్ ||౧౯||
దీనః ప్రశ్వసితం చాస్య దూరాద్విజ్ఞాయతే భృశమ్ |
మహాశ్వాసోపసృప్తస్తు క్షీప్రమేవ విపద్యతే ||౨౦||

తా॥ ఉద్ధృష్టుమగ నీడ్వబడిన వాతముకల్గియుండుట, శబ్దముతోగూడి మిగుల కష్టముగా మడించిన వృషభమును బంధించినయెడ కోపముచే శ్వాసమును విడుచుచంబంబున నెడతెగక గట్టిగా నిట్టూర్పు నిగుడించుట, వస్తువిషయకజ్ఞానంబును యుక్తాయుక్తజ్ఞానంబును లేకుండుట, సేత్రములు చంచలంబులైయుండుట, కన్నులను నోరును తెరచికొని యుండుట, మలమూత్రములు బైలువెడలక నిలచి యుండుట, వాక్కు శిథిలంబైయుండుట, మనోవ్యధకల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది మహాశ్వాసంబని యెరుంగునది. మరియు నీశ్వాసమున నిట్టూర్పువిడుచునపుడు ధ్వని విశేషముచేత దూరమునగూడ దెలియందగి యుండును. ఈ మహాశ్వాసము జనించిన మనుజుండు శీఘ్రముగ మృతిజెందును.

ఉద్ధృష్ట శ్వాస లక్షణము

శ్లో॥ ఉద్ధృష్టం శ్వసితి యో దీర్ఘం న చ ప్రత్యాహరత్యధః |
శ్లేష్టావృతముఖస్రోతాః క్రుద్ధగన్ధవహార్దితః ||౨౧||
ఉద్ధృష్టదృష్టిర్విపశ్యంస్తు విభ్రాంతాక్ష ఇతస్తతః |
ప్రముహ్యస్వేదనార్తశ్చ శుక్లాస్యోరతిషేడితః ||౨౨||
ఉద్ధృష్టశ్వాసే ప్రకుపితే హ్యధశ్వాసో నిరుధ్యతే |
ముహ్యతస్తామ్యతశ్చోద్ధృష్టం శ్వాసస్తపైవ హస్త్యసూక్ ||౨౩||

తా॥ మిగులదీర్ఘముగ నిశ్వాసవాతము సూర్ధ్వముగ వెడలించి యా నిశ్వాసమును మరల నభోమార్గముగ మరలింపలేకుండుట, ముఖము సేత్రమార్గము కర్ణశాసాదివ్యారములు శ్లేష్మచే

నావృతంబులై యుండుట, మిగుల ప్రకోపమునొందిన వాతముచే పీడింపబడుట, ఊర్ధ్వదృష్టికల వాడై నలుప్రక్కల వికృతముగ కన్నులద్రిప్పుచుజూచుట, నానావిధవేదనలచే పీడింపబడి మూర్ఛ నొందుట, నోరు తెల్లనై యుండుట, దేనియందును రుచిలేకుండుట, ఈలక్షణములు కల్గినది యూర్ధ్వ శ్వాసమని యెరుంగునది. మరియు నూర్ధ్వశ్వాసము మిగుల ప్రకోపము నొందినపుడు అధశ్వాసము హృదయమునందే అడ్డగింపబడును; దానంతేసి మిగుల శ్రమనొంది మూర్ఛనొందు మనుజునియొక్క ప్రాణములను ఊర్ధ్వశ్వాసము హరించును.

చిన్న శ్వాసలక్షణము

శ్లో॥ యస్తు శ్వసితి విచ్ఛిన్నం సర్వప్రాణేన పీడితః।

నవా శ్వసితి దుఃఖార్తః మర్మచ్ఛేదరుగర్దితః॥౨౮॥

ఆనాహస్వేదమూర్ఛార్తో దహ్యామానేన వస్తివా।

విప్లతాక్షః పరిక్షీణః శ్వసన్ రక్తైకలోచనః॥౨౯॥

విచేతాః పరిశుష్కాస్యో వివర్ణః ప్రలపన్నరః।

చిన్న శ్వాసేన విచ్ఛిన్న స్స శీఘ్రం విజహాత్యసూక్ష్మం॥౩౦॥

తా॥ విచ్ఛిన్నమగునటుల శ్వాసమును విడచుట, సర్వప్రాణములచేత పీడితుండై మిగుల బాధనొందుచు హృదయమును ఛేదించు బాధచే పీడితుండై శ్వాసమును బైలుబెడలించలేకుండుట, కడుపుబ్బరము, చెమటగ్రమ్ముట, మూర్ఛగల్గుట, వస్త్రీదహింపబడినవిధముగ నుండుట, కన్నుల నీరు గ్రమ్ముట, శరీరము కృశత నొందుట, వ్యాధిస్వభావముచే నొకకన్ను ఎఱ్ఱగనుండుట, జ్ఞానము లేకుండుట, నోరెండుట, దేహము వివర్ణమై యుండుట, అసంబద్ధముగ మాటలాడుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది చిన్న శ్వాసమనంజను; ఈశ్వాసముచే విచ్ఛిన్నంబులైన సంధిబంధములు కల మనుజుండు శీఘ్రముగ ప్రాణముల వదలిపెట్టును. బ్రతుకజాలడని భావము.

తమక శ్వాసలక్షణము

శ్లో॥ ప్రతిలోమం యదా వాయుస్సోతాంసి ప్రతిపద్యతే।

గ్రీవాం శిరశ్చ సంగృహ్య క్లేష్మాణం సముదీర్య చ॥౩౧॥

కరోతి వీనసం తేన రుద్ధో ఘుర్ఘురకం తథా।

అతీవ తీవ్రవేగం చ శ్వాసం ప్రాణప్రపీడకమ్॥౩౨॥

ప్రతామ్యతి స వేగేన తృప్యతే సన్నిరుద్ధ్యతే।

ప్రమోహం కాసమానశ్చ స గచ్ఛతి ముహూర్ముహూః॥౩౩॥

క్లేష్మణ్యముచ్యమానే తు భృశం భవతి దుఃఖతః।

తస్యైవ చ విమోక్షాస్తే ముహూర్తం లభతే సుఖమ్॥౩౪॥

తథాఽస్యోద్ధ్వంసతే కణః కృచ్ఛాచ్ఛిన్నోతి భాషితుమ్।

న చాపి లభతే నిద్రాం శయానశ్వాసపీడితః॥౩౫॥

పార్శ్వే తస్యావగృహ్లాతి శయానస్య సమీరణః ।

ఆసీనో లభతే సౌఖ్య ముష్ణం చైవాభినందతి॥ ౩౨ ॥

ఉచ్చితాక్షో లలాటేన స్విద్యతా భృశమార్తిమాన్ ।

విశుష్కాస్యో ముహుశ్వాసో ముహుశ్చైవాఽవధమ్యతే॥ ౩౩ ॥

మేఘామ్బుశీతప్రాగ్వాతై శ్లేష్మలైశ్చవివర్ధతే ।

స యాప్యస్తమకశ్వాసస్సాధ్యో వా స్యాన్నవోత్థితః॥ ౩౪ ॥

తా॥ తమ తమ ప్రోతస్సులయందు వాతము ప్రతిలోమముగ సంచరించుచు కంఠశిరస్సులను గ్రహించి కఫమును ప్రకోపింపజేసి పీనసమును కల్గించి యా కఫముచే నడ్డగించబడి కంఠమునందు ఘుర్గురధ్వనిని కల్గించి ప్రాణస్థానంబైన హృదయమున మిగుల బాధకల్గించునదియు మిగుల తీవ్రంబైన వేగము కల్గినదియునైన శ్వాసమును కల్గించును; అట్టి శ్వాసము కల్గిన మనుజుండు శ్వాసవేగముచేత మోహము, దప్పి, చేష్టలదక్కియుండుట, మాటిమాటికి దగ్గుచు అట్టి దగ్గుచే మూర్ఛనొందుట, ఈ లక్షణములు కల్గియుండును. దగ్గినపుడు కంఠమునందలి కఫము బైలువెడలినయెడ ఊణకాలము సుఖమునొందును. మరియు కంఠమున దురద, మిగులకష్టముచే మాటలాడుట, శయనించియున్నపుడు శ్వాసముచే పీడింపబడి నిదురనొందపండుట, పరుండియున్నపుడు వాతముచేత ఇరుప్రక్కలు ఈడ్వబడుట, కూర్చుండియున్నపుడు కొంచెము బాధలేక సుఖముగ నుండుట, ఉష్ణంబులైన పదార్థములయందు మిక్కిలి యాశకొనియుండుట, కన్నులు పైకి యుల్బియుండుట, నుదుట చెమట బట్టుట, మిగుల ఆయాసము నొందుట, నోరెండుట, మాటిమాటికి పూరించుచు శ్వాసమును పలు మారు విడచుట, ఈ లక్షణములతోగూడియుండును. మరియు నిశ్వాసము మేఘోత్పత్తి, వర్షము, శీతకాలము, తూర్పుగాలి, శ్లేష్మమును వృద్ధి నొందించు ద్రవ్యముల నుపయోగించుట, ఈ కారణముల చేత మిగుల వృద్ధి నొందును. దీనిని తమకశ్వాసమని వైద్యులు వచించెదరు. ఈ తమకశ్వాసము యాప్యంబై యుండును. నూతనముగ జనించినయెడ నొకవేళ చికిత్సలచే సాధింపందగియుండును.

ప్రతమక సంతమక శ్వాస లక్షణములు

శ్లో॥ జ్వరమూర్ఛాపరీతస్య విద్యాత్ప్రతమకం తు తమ్ ।

ఉదావర్తజోఽజీర్ణక్షిన్న కాయనిరోధజః॥ ౩౫ ॥

తమసా వర్ధతేఽత్యర్థం శీతైశ్చాశు ప్రశామ్యతి ।

మజ్జత స్తమసీవాస్య విద్యాత్సంతమకం తు తమ్॥ ౩౬ ॥

తా॥ మున్ను చెప్పిన తమకశ్వాసము జ్వరము, మూర్ఛ, ఈవ్యాధులచే బాధితునకు జనించెనేని ప్రతమక మనంజను. మరియు ఉదావర్తవాతము, ఘూలి వ్యాపించుట, ఆమాద్యజీర్ణము, వాత మూత్ర పురీష వేగముల నిరోధించుట, ఈ కారణములచే జనించినది సంతమకమని చెప్పందగును. ఈ సంతమకశ్వాసము తమోగుణముచే వృద్ధి నొంది శీతపదార్థముల సేవించుటచే శాంతి నొందును. ఈవ్యాధికల మనుజునకు చికిత్సయందు మునింగినభంగి నుండును. ఈ ప్రతమకసంతమకంబులను శ్వాసవ్యాధులు రెండును తమకశ్వాసభేదంబులుగాన వేరుగ పరిగణనము జేయబడలేదని యెరుంగునది.

ఇచ్చట “అజీర్ణక్లిన్న కాయనిరోధజః” అనుచోట ఆమాజీర్ణముచేతను, విదగ్ధాజీర్ణముచేతను, శరీరమున మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించుటచేతను, సంతమకము జనించునని యర్థమును కొందరు వచించెదరు. కొందరు “క్లిన్న కాయ” అను శబ్దముచేత ముసలితనముచే జనించునని వచించెదరు. ఈ రెండుపక్షములకన్నను “అజీర్ణక్లిన్న కాయనిరోధజః” అను సమస్తపదమునకు ఆమరసముచే నార్ద్రమైన శరీరముకలవారికి సంతమకమును శ్వాసము కల్గునని జెప్పట యుక్తమని దోచుచున్నది.

క్షుద్ర శ్వాస లక్షణము

శ్లో॥ రూక్షాయాసోద్భవః కోష్ఠే క్షుద్రో వాత ఉదీరయన్ ।

క్షుద్రశ్వాసో న సోఽశ్యర్థం దుఃఖినాజ్ఞప్రబాధకః॥ ౩౭॥

హినస్తి న స గాత్రాణి నచ దుఃఖో యథేతరే ।

న చ భోజనపానానాం నిరుణధ్యుచితాం గతిమ్॥ ౩౮॥

నేన్ద్రియాణాం వ్యధాం నాపి కాఞ్చిదాపాదయేద్రుజమ్ ।

ససాధ్య ఉక్తో బలినస్సర్వే చావ్యక్తలక్షణాః॥ ౩౯॥

తా॥ రూక్షంబులగు అన్నపానాదుల నేవించుట, శరీరాయాసము ఈ కారణములచేత క్షుద్రశ్వాసము జనించి కోష్ఠమునం దూర్ధ్వముగ వాతమును సంచరింపజేయుచుండును. ఈక్షుద్రశ్వాసముచేత మనుజునకు మిగుల కష్టముచే శరీరబాధ, అవయవములయందు బాధ, అన్నపానాదుల యొక్క గతినిరోధము, చక్షురాదీన్ద్రియములయొక్క బాధ, ఈ యపద్రవములు ఇతరశ్వాసముల యందు జనించుకరణి జనించవు. మరియు నీ శ్వాసము స్వల్పకారణములచే జనించి స్వల్పలక్షణములు గల్గియుండుటచేత క్షుద్రశ్వాసంబని జెప్పబడును. బలిష్ఠునకు జనించి అవ్యక్తలక్షణంబులైన తక్కిన మహాశ్వాసాదులును క్షుద్రశ్వాసంబును సాధ్యంబులై యుండును.

సాధ్యాసాధ్యశ్వాస లక్షణములు

శ్లో॥ క్షుద్రస్సాధ్యోమతస్తేషాం తమకః కృచ్ఛ్రీ ఉచ్యతే ।

త్రయశ్వాసా న సిధ్యన్తి తమకో దుర్బలస్య చ॥ ౪౦॥

కామం ప్రాణహరా రోగా బహవో న తు తే తథా ।

యథా శ్వాసశ్చ హిక్కా చ హరతః ప్రాణమాశు చ॥ ౪౧॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

హిక్కా శ్వాస నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ పైజెప్పిన పఞ్చవిధశ్వాసములలో తుద్రశ్వాసము సాధ్యంబును, తమకశ్వాసము కృచ్ఛ్రా సాధ్యంబు నగును. తక్కిన మహాశ్వాస ఊర్ధ్వశ్వాస ఛిన్నశ్వాసంబులు మూడును, బలహీనునకు జనించిన తమకశ్వాసంబును అసాధ్యంబులై యుండును, సన్నిపాతజ్వరము మున్నగువ్యాధులు ప్రాణ మారంబులైనను అవియన్నియు హిక్మాశ్వాసములు ప్రాణములను హరించుభంగి హరింపం జాలవు. సన్నిపాతజ్వరాదులకన్న హిక్మాశ్వాసములు క్రూరముగ ప్రాణముల హింసించునని భావము.

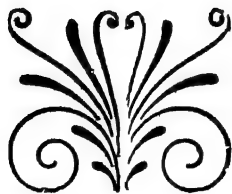
~*~*~*~*~

శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రి చర
జారవిద్వంససేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
విరాజమాన దీవ్యవ్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థాతాత్పర్యమునందు

హిక్మా శ్వాస నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః
శ్రీ ర స్తు
స్వ ర భే ద ని దా న మ్

శ్వాసమునందు ప్రాణోదానవాయువులు దుష్టంబులగుటచే స్వరభేదము కల్గును గాన శ్వాస నిదానాంతరము స్వరభేదనిదానమును జెప్పట.

స్వ ర భే ద ని దా న స ం ప్రా ప్త లు

శ్లో॥ అత్యుచ్ఛభాషణవిషాద్యయనాభిఘాత
సన్దూషణైః ప్రకుపితాః పవనాదయస్తు |
స్రోతస్సు తే స్వరవహేషు గతాః ప్రతిష్ఠాం
హన్యుస్స్వరం భవతి చాపి హి షడ్విధస్య॥౧॥

తా॥ మిగుల గట్టిగ సంభాషించుట, విషము, నిరంతరముగ వేదము మున్నగుదానిని జనువుట, అభిఘాతము, ఈ కారణములచేతను; వాతాదిదోషముల ప్రకోపింపజేయు ఇతరకారణములచేతను, వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది స్వరవహంబులైన స్రోతస్సులయందు జేరి వృద్ధి నొంది స్వరభేదమును గల్గించును. అట్టి స్వరభేదంబును వ్యాధి వాత పిత్త కఫ సన్నిపాత త్మయ మేదస్సులచే జనించుటంజేసి యారువిధంబులగును. స్వరవహంబులగు స్రోతస్సులను గురించి సుశ్రుతమునందు “ద్వాభ్యాం భాషతే, ద్వాభ్యాం ఘోషంకరోతి” అని చెప్పియున్నది. మనుజుండు రెండుద్వారములచేత మాటలాడుననియు, రెండుద్వారములచేత ధ్వనిచేయుననియు భావము. ఇచ్చట భాషణము నూత్మ ధ్వనియనియు, ఘోషణము గొప్పధ్వనియనియు భేదము నెరుంగునది.

శ్లో॥ * * వాతాదిభిః పృథక్ సర్వైర్భేదసా చ త్మయేణ చ * *

తా॥ పూర్వోక్తస్వరభేదము వాతాదిదోషత్రయముచే జెప్పేరుగను దోషత్రయసన్నిపాతము చేతను మేదస్సుచేతను త్మయముచేతను జనించునని భావము.

వాతజ పిత్తజ స్వరభేద లక్షణములు

శ్లో॥ వాతేన కృష్ణనయనానసమూత్రవర్షా
భిన్నం శనైర్వదతి గర్భభవత్స్వరఞ్చ |

పితృన పితృనయనాననమూత్రవర్షా
బ్రూయాద్ధలేన స చ దాహసమన్వితేన॥౨॥

తా॥ వాతముచే జనించిన స్వరభేదమునందు కన్నులు, ముఖము, మూత్రపురీషములు, ఇవి నల్లవై యుండును. కంఠస్వరము స్వాభావికముగ నుండక గాడిదయొక్క కంఠస్వరమును బోలి మిగుల కఠినందై తిన్నని స్వరము గల్గియుండును. పితృమచే జనించిన స్వరభేదమునందు నేత్రములు, ముఖము, మూత్రపురీషములు, ఇవి ససపురంగకల్గియుండుట, మిగుల తాపముతోగూడిన కంఠముతో మాటలాడుట, ఈలక్షణములు కల్గియుండును.

కఫజ సన్నిపాతజ స్వరభేద లక్షణములు

శ్లో॥ బ్రూయాత్కఫేన సతతం కఫరుద్ధకణ్ఠ
స్వల్పం శవైర్వదతి చాపి దివా విశేషాత్ ।
సర్వాత్మకే భవతి సర్వవికారసమ్మ
త్తంచాప్యసాధ్యస్పృషయస్వరభేదమాహుః॥ ౩॥

తా॥ కఫముచే జనించిన స్వరభేదముకలమనుజుండు ఎల్లప్పుడు కఫముచే నడ్డగించబడిన కంఠముగలవాడై అతిసూక్ష్మముగ తిన్నగ మాటలాడును. పగటియందు సూర్యకిరణములచేత శ్లేష్మము మంగమయియుండును గాన విశేషముగ మాటలాడును. సన్నిపాతముచే జనించిన స్వరభేదము నందు వాగానిస్వరభేదమునకు వైశ్యేయగ జెప్పిన లక్షణములన్నియు గానంబడును. అట్టి స్వరభేదము అసాధ్యంబని ఋషులు వచించెదరు.

క్షయజ మేదోజ స్వరభేద లక్షణములు

శ్లో॥ ఘాత్యైతవాక్ క్షయకృతే క్షయమాప్నయాచ్చ
వాగేష చాపి హతవాక్ పరివర్జనీయః ।
అస్తద్గతస్వరమలక్ష్యపదం చిరేణ
మేదోఽన్వయాద్వదతి దిగ్ధగలస్తృషార్తః॥ ౪॥

తా॥ ధాతుక్షయముచే జనించిన స్వరభేదమునందు మాటలాడునపుడు వాక్కున పొగ వెడలునట్లుండును. మాట మిగుల హీనస్వరముగ నుండును. అట్టి హీనస్వరంబగు వాక్కు కల మనుజునకు శిశిత్వనేయంబనగు. మేదస్సుచే జనించిన స్వరభేదమునందు కంఠస్వరము కంఠమునందేయుండి మాట విరళముగ జరియక చిరకాలమునకు కష్టముగ మాటలాడుట, దప్పిచే బాధకల్గుట, ఈలక్షణములు కల్గును.

అ సా ధ్య స్వ ర భే ద ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ క్షీణస్య వృద్ధస్య కృశస్య వాపి
చిరోత్థితోయశ్చ సహోపజ్ఞభేః ।

మేదస్విసస్వరసముద్భవశ్చ
స్వరామయో యో న స సిద్ధిమేతి॥౫॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
స్వరభేదనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ మాంసము కృశించినవానికిని వృద్ధునకును బలహీనునకును జనించిన స్వరభేదంబును, చీరకాలమునుండి అనువర్తించియుండు స్వరభేదంబును, పుట్టుకతోగూడ జనించిన స్వరభేదమును, మిక్కిలి బలిసియున్న శరీరముకలవానికి మేదస్సు వృద్ధి నొంది స్రోతస్సుల నడ్డగించుటచే జనించిన స్వరభేదంబును, సన్నిపాతముచే జనించిన స్వరభేదంబును ఇవియన్నియు చికిత్సలచే సాధ్యంబులు గావు.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాథ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చర
ణారవిద్వసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్నీతాత్మర్యము
నందు స్వరభేదనిదానము
సమాప్తము

శ్రీ హ య శ్రీ వా య న మః
శ్రీ ర స్తు
అ రో చ క ని దా న మ్

అరోచకవ్యాధి స్వరభేదమువలెనే కంఠమునకూర్చవలసిన భాగమున జనించును గాన స్వరభేదా
న స్తరము అరోచకనిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ వాతాదిభిశ్చోకభయూతిలోభ
క్రోధైర్మనోహ్నుశనరూపగన్ధైః
అరోచకాన్యుః.....॥

తా॥ వాతపిత్తశ్లేష్మములచే వెవ్వేరుగను, సన్నిపాతముచేతను, శోకము భయము అతిలోభము
అతిక్రోధము మనస్సునకు రమ్యములుకొని యన్నరూపగన్ధముల సేవించుట మున్నగు నాగంతుక
కారణములచేతను అరోచకవ్యాధి జనించును. ఇచ్చట “భక్తోపఘాతమిహపంచవిధం వదన్తి”
అని సుశ్రుతమునం దున్నది గాన వాతాదిదోషములచే వెవ్వేరుగను సన్నిపాతముచేతను శోకభయా
ద్యాగంతుకకారణములచేతను జనించుటంజేసి అరోచకము బదు తెరంగులగునని యెరుంగునది. మరియు
శోకభయాదిహేతువులకు విరుద్ధంబులైన చికిత్సలం జేయుటకై అట్టికారణములు వెవ్వేరుగ పరిగణ
నము జేయబడినవి.

వా తా ద్య రో చ క ల క్ష ణ ము లు

శ్లో॥ .....పరిహృష్టదంతః
కషాయవక్త్రశ్చ మతోఽనిలేన॥౧॥
కట్వప్లుముష్ణం విరసశ్చ పూతి
పిత్తేన విద్యాల్లవణం చ వక్త్రమ్।
మాధుర్యవై చ్చిల్వగురుత్వశ్చైత్య
విబద్ధసమృద్ధయతం కఫేన॥౨॥

తా॥ వాతముచే జనించిన అరోచకమునందు పండ్లుపులిసి నోరు వగలై యుండును. పిత్తముచే
గల్గిన అరోచకమునందు నోరు కఱు (ఢేను) అల్లు (పులుసు) రసములతోగూడినదియు, ఉష్ణం

బును, విరసంబునై దుర్గమముతోగూడి యుండును. కథముచే జనించిన యరోచకమునందు నోరు ఉప్పగను తీపుగనుండును. పిచ్చిలత్వగురుత్వశీతలత్వములుగల్గియుండును. అహారాగుల భుజించుటకు సాధ్యముగాక నడ్డముగను, కథముతోగూడినదియునై యుండును. ఇచ్చట “పిత్రేన త్రిక్తాస్య విదాహకృత్యాత్ స్వాద్వాస్యహృల్లాసకరః కఘేన” అను విదేహవచనము ననుసరించి కటుశబ్దమునకు త్రిక్తరసమని యర్థము నెరుంగునది.

అభిఘాతజ సన్ని పాతజారోచక లక్షణములు

శ్లో॥ అరోచకే శోకభయాతిలోభ

క్రోధాద్యహృద్యాఽశుచిగన్ధజేస్యాత్ ।

స్వాభావికం చాఽఽస్యమథాఽరుచిశ్చ

త్రిదోషజే నైకరసం భవేత్తు॥౩॥

తా॥ శోకము, భయము, అతిలోభము, క్రోధము, మనస్సునకిష్టముకొనిదియు అపరిశుద్ధంబునైన గంధము నాఘ్రాణించుట మున్నగు నాగంతుకారణములచే గల్గిన యరుచియందు నోరురసభేదములలేక స్వాభావికముగ నే యుండును. సన్నిపాతముచే జనించిన యరుచియందు వాతాది త్రిదోషములకు వెవ్వేరుగ జెప్పిన యనేకరసములు కల్గియుండును.

వాతాద్యరోచకములయందు గల్గు విశేషలక్షణములు

శ్లో॥ హృచ్ఛూలపీడనయుతం పవనేన, పిత్రా

త్తృడ్డహచోషబహులం, సకఫప్రసేకమ్ ।

శ్లేష్మాత్మకం, బహురుజం బహుభిశ్చ విద్యాత్

వై గుణ్యమోహజడతాభిరథాపరం చ॥౪॥

—❦—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

అరోచకనిదానం సమాప్తమ్.

తా॥ వాతముచే జనించిన అరోచకమునందు రొమ్ము నొప్పిచే పీడించబడును. పిత్తముచే జనించిన అరోచకమునందు దప్పి, తాపము, చోషము (పీల్చబడినట్టులు బాధ, లేక అగ్ని సమీపమున నున్న పప్పుడుగల్గు బాధ) ఇవి యధికముగా నుండును. కథముచే జనించిన యరోచకమునందు నోరు కఘముస్రవించుచుండును. సన్నిపాతముచే జనించిన అరోచకమునందు త్రిదోషములకు జెప్పిన నానావిధవేదనలు గల్గును. అగంతుకారోచకమునందు మనోవ్యాకులము, మోహము, జడత్వము, ఈ మూడులక్షణములు గల్గునని యర్థము. మరియు అరుచి అన్న ద్వేష అభక్తచ్ఛన్ద లక్షణము లీరీతిగ గ్రంథాంతరమున గానంబడియెడు. “ప్రక్షిప్తం తు ముఖే చాన్నం జన్తోర్నస్వదతే ముహుః । అరోచకస్స విశ్లేయో భక్తద్వేషమతస్యైవ । చిన్తయిత్వాభు మనసా దృష్ట్వా

శ్రుత్వాపి భోజనమ్ । ద్వేషమాయాతి యోజన్తుః భక్తద్వేషస్స ఉచ్యతే ! యస్య
నాన్నే భవేచ్ఛద్ధా సోఽభక్తచ్ఛన్ద ఉచ్యతే । కుపితస్య భయార్తస్య యశ్చ
భక్తనిరోధజః॥ ఆకలి కల్లియన్నసు నోటనుంచిన యన్నము హితముగానుండనిది యరుచి
యనియు, అన్నమును మనస్సున స్మరించినను చూచినను విన్నను మనస్సునకు సహ్యముగాకుండుట
అన్నద్వేషమనియు, శోపభయదులచేత, నన్నమునందు శ్రద్ధలేకుండుట అభక్తచ్ఛన్దంబనియు
భావము. ఈ రీతిగ మూడుతెరంగులైన రోగములను అరుచిశబ్దముచే చరక సుశ్రుతాదులు
గ్రహించిరి.

—❀—

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహోపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రి చర
ణారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యము

నందు అరోచకనిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

ସଂଖ୍ୟା ୧୫

ధర్మనివాసమ్

భర్త రోగమునందు అరుచిగూడ కల్లును గాన ఆరోచక నిదానమును జెప్పినపిదప భర్తనిదా
నము జెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ దుష్టేర్దోషైః పుణ్యకర్తృవ్యభిత్సాలోచనాదిభిః।

చర్దయః పశ్చ విశ్వేయాస్తాసాం లక్షణముచ్యతే॥౧॥

అతిద్రవై రతిస్నిగ్ధరహృదైర్లవణై రతిః

అకాలే చాతిమాత్రైశ్చ తథాఽసాత్మైశ్చ భోజనైః॥౨॥

శ్రీమాద్భయ త్తథోద్వేగాదజీర్ణాత్క్రిమిదోషతః।

నార్యాశ్చపన్నసత్వాయాస్తథాఽతిద్రుతమశ్నతః॥ 3॥

బీభత్సై స్పర్శే తుభిశ్చన్యైర్ద్యుతముత్క్లేశితో బలాత్ ।

చాదయన్నాననం వేగై రర్దయన్నజ్జభజ్జైః॥౪॥

నిరుచ్యతే చ్చర్దిరితి దోషో వక్త్ర ప్రధావితః ।

తా॥ అతిద్రవంబులును, అతిస్నిగ్ధంబులును, మనస్సునకు రమ్యములుగానియవియు, అధికమైన లవణరసము కల్గినవియునైన పదార్థములను భుజించుట, అకాలమున భుజించుట, మిక్కిలి యధికముగ భుజించుట, సాత్త్వికంబులుగాని పదార్థములను భుజించుట, శ్రమము, భయము ఊడ్చేగము (దుఃఖాదులచే గలుగుమనోవికారము), అజీర్ణము, క్రిమిదోషములు, గర్భిణీస్త్రీలకు గల్గిన గర్భపీడనము, మిగుల శీఘ్రముగ భుజించుట, ఈ కారణములచేత వాతపిత్తశ్లేష్మములు పెవ్వేరుగను అన్ని కలిసియు ప్రకుపితంబులై వాతపిత్తశ్లేష్మ సన్నిపాతంబులను ఛర్దులును, వికృతి దర్శనాదులచేత నాగంతుకఛర్దియును జనించును. ఇచ్చిధంబుగ ఛర్దిరోగము ఐదువిధంబులుగను. మరియు బీభత్సంబులగు (మనస్సుకు ఇంపుగాని) ఇతరకారణములచేత కోష్ఠగతంబైన దోషము ఊర్ధ్వమార్గమున వెడలి వేగముచే నోటిని నిండింపుచు అవయవములను బాధింపుచు బైట వెడలనది ఛర్దిరోగంబని జెప్పబడును. “ఛద అపవారణే” “అర్తహింసాయాం” అను ధాతువులచేత

“ఛర్దిః” అను శబ్దము నిష్పన్నమైనది కాన నోటియందు వ్యాపించి శరీరమును హింసించునది యని భావము.

ఛ ర్ది వ్యా ధి పూ ర్వ రూ ప ము లు

శ్లో॥ హృల్లాసోద్ధారరోధౌ చ ప్రసేకో లవణస్తనుః ॥ ౫ ॥

ద్వేషోఽన్నపానే చ భృశం వమీనాం పూర్వలక్షణమ్ ।

తా॥ ఓకిలింతలు, త్రేసుపులు బైలువెడలక రొమ్ముననే యడచికొని యుండుట, నోట ఉప్పునై పలచగనుండు నీరు వెడలుట, అన్నపానములయం దిచ్చరేకుండుట, ఇవియన్నియు ఛర్దిరోగమునకు పూర్వము జనించు పూర్వరూపములని భావము.

వా త చ్చ ర్ది ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ హృత్పూర్వపీడా ముఖశోష శీర్ష

నాభ్యర్తి కాస స్వరభేద తోదైః ॥ ౬ ॥

ఉద్ధారశబ్దప్రబలం సఘనం

విచ్ఛిన్నకృష్ణం తనుకం కషాయమ్ ।

కృచ్ఛ్రీణచాల్పం మహతా చ వేగే

నారోనిలాచ్ఛర్దయతీహ దుఃఖమ్ ॥ ౭ ॥

తా॥ వాతముచేగల్గిన ఛర్దిరోగమున హృదయమునందును ఇరుప్రక్కలయందును బాధగల్గుట, నోరెండుట, శిరమునందును నాభియందును నొప్పికల్గుట, దగ్గు, స్వరభేదము, నూతుల గ్రుచ్చినట్లు పోటు, ప్రబలమైన వమనశబ్దముతోగూడి యుండుట, ఈలక్షణములకల్గి కొంచెముగ ద్రవముతో గూడి కృష్ణవర్ణమై కొంచెముగ కషాయరసముగల్గి అధికమైన వేగముచే పీడితమై మిగుల కష్టముచే స్వల్పంబుగ వాంతియగును.

పి త్త చ్చ ర్ది ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ మూర్ఛాపిపాసా ముఖశోష మూర్ధ

తాల్పక్షిసంతాప తమో భ్రమా ర్తః ।

పీతం భృశోష్ణం హరితం సత్తి క్తం

ధూమ్రం చ పిత్రేన వమేత్సదాహమ్ ॥ ౮ ॥

తా॥ మూర్ఛ, దప్పి, నోరెండుట, శిరస్సునందును తాలువులయందును కన్నులయందును మంట, చీకటిలో బ్రవేశించినట్లుండుట, భ్రమము, ఈ లక్షణములతో గూడి పచ్చనివర్ణంబుగను మిగుల నుష్ణంబుగను ఆకుపచ్చనిరంగుగను ధూమ్రవర్ణంబుగను మంటతోగూడి వమనమైనయెడ దానిని పిత్తముచే జనించిన ఛర్దియని యెరుంగునది,

క ఘ చ్చ ద్రి ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ తద్దాస్యమాధుర్య కఫప్రసేక
సంతోష నిద్రాదుచి గౌరవార్తః।
స్నిగ్ధం ఘనం స్వాదు కఫాద్విశుద్ధం
సరోమహర్వాల్పరుజం వమేత్తు ॥ ౯ ॥

తా॥ కఘముచే జనించిన ఛర్దిరోగముకల మనుజుండు కునికిపాటు, నోరుతీపి, నోట కఘము
స్రవించుట, భోజనమును జేయకున్నను భుజించినట్లు తృప్తి జెందియుండుట, నిద్ర, అరుచి, గురూ
త్వము, ఈ బాధలచే పీడితుండై స్నిగ్ధంబుగను చిక్కగను మాధుర్యయుక్తంబుగను స్వచ్ఛంబు
గను వాంతిచేయును. బాధ కొంచెముగనుండును. గగురుపాటు జనించును.

సన్నిపాతజఛర్ది లక్షణము

శ్లో॥ శూలాఽవిపాకాఽరుచి దాహ తృష్ణా
శ్వాస ప్రమోహ ప్రబలాప్రసక్తమ్ ।
ఛర్ది స్త్రినోషల్లవణాప్లవీల
సాన్దోష్ణరక్తం వమతాం నృణాం స్యాత్ ॥ ౧౦ ॥

తా॥ శూల, అజీర్ణము, అరుచి, తాపము, దస్పి, శ్వాసము, మోహము, ఇవియన్నియు
మిగుల నతిశయముగనుండి ఉష్ణగను పులుసుగను దట్టముగను నీలవర్ణముగను ఉష్ణముగను రక్త
వర్ణముగను వాంతియైనయెడ త్రిదోషముచే జనించిన ఛర్దియని యెరుంగునది.

అసాధ్యఛ్చర్దిరోగ లక్షణములు

శ్లో॥ విత్సేదమూత్రామ్బువహాని వాయు
స్సోతాంసి సంరుధ్య యదోర్ధ్వమేతి ।
ఉత్సన్నదోషస్య సమాచితం తం
దోషం సముద్ధూయ సరస్యకోషాత్ ॥ ౧౧ ॥
విణ్మాత్రయో స్తత్సమగధవర్ణం
తృట్శ్వాసహిక్కార్తియుతం ప్రసక్తమ్ ।
ప్రచ్ఛర్దయేద్దుష్టమివాతివేగా
త్తయార్దితశ్చశు వినాశమేతి ॥ ౧౨ ॥

తా॥ వాతము ప్రకుపితంబై మలమూత్రస్వేదజలముల వహించు ప్రోతస్సుల నడ్డగించి యూ
ర్ధ్వముఖంబై నపుడు అట్టి వాతము మనుజునియొక్క కోష్ఠముననుండి శరీరమునం దంతట వ్యాపించిన
పిత్తమును కఘమును పైకివెడలించును; మలమూత్రాదిమార్గములు అడ్డగింపబడియుండుటచేత
వాంతియగు పిత్తకఘములు మలమూత్రములకు సమానమైన వర్ణంబును గంధంబును గల్గియుండును.

మరియు డప్పి, శ్వాసము, వెక్కిళ్ళు కూడ జనించి అతివేగముచే దుష్టంబై యుండును. ఈ లక్షణములతో గూడిన ఛర్దిరోగముచే పీడితుండగు మనుజుండు అతిశీఘ్రముగ మృతిజెందును.

ఆ గం తు చ్చ ర్ది ల ట్ట ణ ము

శ్లో॥ బీభత్సజా దాహృదజాఽఽమజాచ

అసాత్యజా చ క్రిమిజా చ యా హి ।

సా పశ్చమీ తాం చ విభావయేచ్చ

దోషోచ్చ్రయేజై వ యథోక్తమాదా ॥ ౧౩ ॥

తా॥ మనస్సునకు బీభత్సకరంబులగు (ఇంపుగాని) వస్తుదర్శనాదులచే గల్గినదియు, గర్భకాలమున గల్గిన కోర్కెల నొనకూర్చకపోవుటచేత జనించినదియు, అజీర్ణముచే గల్గినదియు, శరీరతత్వమునకు ఇమడని యన్నాదుల భుజించుటచే బుట్టినదియు, కోవ్యగతక్రిమిలచే గల్గినదియు నైన ఛర్దిరోగము ఐదవదియని యెరుంగునది. ఆట్టి యాగంతుకఛర్దిరోగమును మున్ను జెప్పిన వాతాది దోషములయొక్క ప్రాబల్యముచే నెరుంగునది.

క్రి మి జ చ్చ ర్ది ల ట్ట ణ ము

శ్లో॥ శూలహృల్లాసబహుళా క్రిమిజా చ విశేషతః ।

క్రిమిహృద్రోగతుల్యేన లక్షణేన చ లక్షితా ॥ ౧౪ ॥

తా॥ శూలంబును, క్రిమిలింతులును, విశేషముగాగల్గినది క్రిమిలచేగల్గిన ఛర్దియని యెరుంగునది. మరియు సీవ్యాధి క్రిమిహృద్రోగములకు సమానంబులైన లక్షణములు కల్గియుండును.

అ సా ధ్య చ్చ ర్ది ల ట్ట ణ ము

శ్లో॥ క్షీణస్య యా చ్చర్దిరతిప్రసక్తా

సోపద్రవా శోణిత పూయ యుక్తా ।

సచన్ద్రికాం తాం ప్రవదేదసాధ్యాం

సాధ్యాం చికిత్సేన్నిరుపద్రవాం చ ॥ ౧౫ ॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

ఛర్దినిదానం సమాప్తమ్

తా॥ శరీరము ధాతువులు క్షీణించినవానికి మిక్కిలి వేగముతోకూడి జనించినదియు, శ్వాసము మొదలైన ఉపద్రవములతో గూడినదియు, చీమునెత్తురులతోగూడినదియు; మేదస్సు మొదలగు ధాతువులయొక్క స్నేహముతో గూడినదియు నైన ఛర్దివ్యాధి చికిత్సల కసాధ్యంబు. ఉపద్రవరహితంబైన ఛర్ది సాధ్యంబుగాన చికిత్స జేయవలెనని భావము.

ఛర్మ్యపద్రవములు గ్రహాంతరమున నీరీతిగ నున్నవి “కాసశ్వాసో జ్వరో హిక్మ-
తృష్ణా వై చిత్తమేవచ । హృద్రోగస్తమకశ్చైవ జ్ఞేయాశ్చరేరుపద్రవాః” కాస
శ్వాసములు, జ్వరము, వెక్కిళ్ళు, దప్పి, చింత, హృద్రోగము, తమకము, ఇవియన్నియు ఛర్మిరోగ
ముచే గల్గు నుపద్రవంబులని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవిద్వసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
విరాజమాన దీవ్యనవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానసీపిక యను
మాధవనిదానాశ్రాతాత్పర్యము
నందు ఛర్మనిదానము
సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

తృ స్థా ని దా న మ్

ఛర్దివ్యాధికి తృష్ణ ఉపద్రవము గాన ఛర్దినిదానమును జెప్పినపిదప తృష్ణానిదానమును జెప్పట.

తృ స్థా స ం ప్రా ప్తి

శ్లో॥ భయశ్రమాభ్యాం బలసంక్షయాద్వా
ఊర్ధ్వం చిత్తం పిత్తవివర్ధనైశ్చ ।
పిత్తం సవాతం కుపితం నరాణాం
తాలుప్రపన్నం జనయేత్పిపాసామ్ ॥ ౧ ॥
సోతస్త్వపాం వాహిషు దూషితేషు
దోషైశ్చ తృట్సంభవతీహ జన్తోః ॥

తా॥ భయము, శ్రమము, బలక్షయము, వీనిచేత వాతము ప్రకుపితంబై పిత్తవర్ధకంబులగు కట్వ
మ్నాదిపదార్థముల భుజించుటచే ప్రకుపితంబైన పిత్తముతోగలిసి ఊర్ధ్వముగ వెడలి మనుజులయొక్క
దాడల నాశ్రయించి దప్పిని కల్గించును. మరియు ఉదకవాహినులగు సోతస్సులు వాతాదులచే
దుష్టంబులైనయెడ మనుజునకు డప్పి జనించును. “రసవాహినీశ్చ ధమనీః జిహ్వమూలగల
తాలుక్లోమ్నః । సంశోష్య నృణాం దేహే కురుత స్తృష్ణామతిబలాం తౌ తు”
అని చరకమున నుండుటంజేసి వాతపిత్తములు ప్రకుపితంబులై రసమును వహించు ధమనులను
జిహ్వమూలమును కంఠమును తాలువులను ఎండించి తృష్ణ (దప్పి) యను వ్యాధిని కల్గించునని
యెఱుంగునది.

తృ త్తా థే ద ము లు

శ్లో॥ తిస్రస్స్పృతాస్తాః క్షతజా చతుర్థీ ।
క్షయాత్తథా హ్యమసముద్భవా చ ॥ ౧ ॥
భక్తోద్భవా సప్తమికేతి తాసాం
నిబోధ లిక్షాన్యనుపూర్వశస్తు ।

తా॥ పై జెప్పిన తృతీయాధి వాతపి త్తశ్చేష్టములు, క్షతము, క్షయము, అజీర్ణము, ఆహారభేదము, ఈ యేడుకారణములచే వెవ్వేరుగ జనించుటంజేసి ఏడువిధంబులగును. అట్టి తృతీయ లక్షణములను వెవ్వేరుగ వివరించెదనని భావము.

వా త జ తృ త్తా ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ యోమాన్యతా మారుతసమ్భవాయాం
తోదస్తథా శబ్దశిరస్సు చాపి ॥ ౩ ॥
స్రోతోనిరోధో విరసం చ వక్త్రం
శీతాభిరద్భిశ్చ వివృద్ధిమేతి ।

తా॥ నోరెండుట, కణతలయందును శిరమునందును పోటు, రసాదివహంబులగు సోత్రస్సులడ్డ గించబడి యుండుట, నోరు విరసముగ నుండుట, చల్లని నీళ్ళను త్రాగినయెడ దప్పి వృద్ధి నొందుట, ఈ లక్షణములుకల్గినది వాతముచే కల్గిన తృతీయని యెరుంగునది.

పి త్త జ తృ త్తా ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ మూర్ఛాఽన్నవిద్యేషవిలాపదాహః
రక్తక్షణత్వం ప్రతతశ్చ శోషః ॥ ౪ ॥
శీతాభినన్దా ముఖతిక్తతా చ
పిత్తాత్మికాయాం పరిదూయనం చ ।

తా॥ పిత్తముచే గల్గిన పిపాసయందు మూర్ఛ, అన్నద్యేషము, అసంబద్ధముగ మాటలాడుట, తాపము, కన్ను లెఱ్ఱగనుండుట, అధిక మైనశోష, శీతోపచారములయం దిచ్చగల్గియుండుట, నోరు చేదుగనుండుట, సంతాపము గల్గుట, ఈలక్షణములు కల్గును.

క ఫ జ తృ త్తా ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ బాష్పావరోధాత్కఫసంవృతేఽగ్ని
తృతీయా బలాసేన భవేత్తథాతు ॥ ౫ ॥
నిద్రా గురుత్వం మధురాస్యతా చ
తృతీయైః శుష్యతి చాతిమాత్రమ్ ।

తా॥ స్వవర్ధకంబులగు కౌరవములచే వృద్ధి నొందిన కథముచేత జాతరాగ్ని యావరింపబడిన యొడ ఊర్ధ్వమున వెడలుచుండు వేడి యథోముఖముగ ప్రసరించి జలవహంబులగు ప్రోతస్సులను శోషింపజేసి దప్పిని కల్గించేయును. దీనిని కథముచేజనించిన తృప్త్యని యెరుంగునది. అట్టి తృప్త్య యందు నిద్ర, గురుత్వము, నోరు తీపిగ నుండుట, ఈ లక్షణములు కలుగును. ఈ తృప్త్యచే పీడింపబడిన మనుజుండు మిక్కిలి శోషనొందును. ఇచ్చట కథము వృద్ధి నొందినపుడు మిక్కిలి ద్రవరూపంబైనను అట్టి కథము జతరాగ్నిజ్వాలను నిరోధించుటచే నథోముఖంబైన యగ్నిజ్వాలల రసాదివహప్రోత స్సులను శోషింపజేసి తృప్త్యను కల్గించుటకు జాతరాగ్ని నిరోధము కథకృతంబుగాన కథజతృప్త్యని వ్యవహరించబడునని యెరుంగునది. కథము ఫి త్తముతో జేరి తృప్త్యను గల్గించునని ముఖ్యభావము. ఈ యర్థము తత్తాస్త్రరమునం దీ తీరిగ జెప్పబడినది. “స్వాద్వష్టులవణాజ్జ్వైః క్రుద్ధశ్చేష్టా సహోష్మణా । ప్రపద్యామ్బువహం ప్రోతస్తృష్టాం సంజనయేన్నృణాం । శిరసోశారవం తద్దామాధుర్యం వదనస్య చ । భక్తద్వేషః ప్రసేకశ్చ నిద్రాధిక్యం తథైవ చ । ఏతైర్నిశ్చైర్విజానీయా తృష్టాం కథసముద్భవామ్” మధురంబులును అమ్మంబులును అవణంబులును అజీర్ణకరంబులునైన యన్నాదుల భుజించుటచేత కథము ప్రకోపించి యూష్మముతో గూడి జలవహంబులగు ప్రోతస్సులజేరి మనుజులకు తృప్త్యను గల్గించుననియు, అట్టి కథతృప్త్యయందు తల బరువుగ నుండుట, కునికిపాటు, నోరు తీపిగ నుండుట, అన్నద్యేషము, నోట నీరుగారుట, అధికమైన నిద్ర, ఈ లక్షణములు కలుగననియు భావము.

క్షతజ క్షయజ తృష్టా లక్షణములు

శ్లో॥ క్షతస్య రుక్ శోణితనిర్గమాభ్యాం

తృష్టా చతుర్థీ క్షతజా మతా తు ॥ ౬ ॥

రసక్షయోద్యా క్షయసంభవా సా

తయాభిభూతశ్చ నిశాదినేషు ।

వేపీయతేఽమృతః స సుఖం న యాతి

తాం సన్నిపాతాదితి కేచిదాహుః ॥ ౭ ॥

రసక్షయోక్తాని చ లక్షణాని

తస్యామశేషేణ భిషగ్వ్యవస్యేత్ ।

తా॥ శస్త్రాదిప్రహారములచే గాయముకల్గిన మనుజునకు బాధచేతను రక్తము ప్రవించుటచేతను దప్పి కల్గును; దానిని క్షతజతృప్త్యని వైద్యులు వచించెదరు. ఆహారముయొక్క రసము క్షయించుటచే జనించిన దప్పిని క్షయజతృప్త్యని చెప్పెదరు. అట్టితృప్త్యచే పీడించబడిన మనుజుండు దుదకమును రేయింబవలును మాటిమాటికి పానముజేయుచు ఇంచుకైనను సుఖము నొందక మిగుల శ్రమ నొందును. మరియు నీ క్షయజతృప్త్యను సన్నిపాతముచే జనించినదియని కొందరు వచించెదరు. ఈతృప్త్యయందు హృత్పీడ కమ్మము మొదలగు రసక్షయలక్షణములన్నియు కౌనంబడును; గాన అట్టిలక్షణములచేత వైద్యుండు వ్యాధి నిర్ణయించవలెను. మరియు “సతతం యః విభే

త్తోయం న తృప్తిమధిగచ్ఛతి । పునః కాఙ్క్షతి తోయం చ తం తృష్ణార్దిత మాది శ్చేత్” అని సుశ్రుతమునందున్నది. ఎల్లప్పు డుదకమును మాటిమాటికి పానముజేయుచున్నను దప్పి యణగకుండుట తృష్ణావ్యాధియని భావము. ఈ ప్రమాణముచేత తృష్ణాసామాన్యమున జలపానం బధికముగ నావశ్యకంబై యున్నను త్తయజతృష్ణయందు తృష్ణాసామాన్యమునకన్నను మిక్కిలి యధికముగ నావశ్యకంబై యుండునని భావము.

ఆ మ జ తృష్ణా ల త్త ణ ము

శ్లో॥ త్రిదోషలిక్షాఽమనముద్భవా చ
హృచ్ఛాల నిష్ఠీవన సాదక క్త్రి ॥ ౮ ॥

తా॥ త్రిదోషలిక్షణములతోగూడి హృదయశూల, నోట నీరుగారుట, బడలిక, ఈ లక్షణములు కల్గిన దప్పి ఆమజతృష్ణయని యెరుంగునది. ఆమాజీర్ణమునందు దోషత్రయము ప్రకోపించును గాన అట్టి యజీర్ణముచే జనించిన తృష్ణయందు దోషత్రయలిక్షణములు గానంబడునని యెరుంగునది.

అన్నజతృష్ణాలక్షణము

శ్లో॥ స్నిగ్ధం తథాప్లం లవణం చ భుక్తం
గుర్వన్న మే వాశు తృషాం కరోతి ॥

తా॥ స్నిగ్ధంబును, అప్లవణరసములతోగూడినదియు, ప్రమాణమున కధికంబును, గురుత్వమును కల్గించునదియునైన యన్నమును భుజించినయెడ అతిశీఘ్రముగ డప్పి కల్గును. దీనిని అన్నజ తృష్ణయని చెప్పెదరు.

ఉపసర్గజతృష్ణా లక్షణము

శ్లో॥ దీనస్వరః ప్రతామ్యక్ దీనస్సంశుష్కవ క్త్రిగలతాలుః ।
భవతి ఖలు యోషసర్గజతృష్ణా సా శోషిణీ కష్టా ॥ ౯ ॥

తా॥ హీనస్వరము, మూర్ఛనొందుట, బడలిక, నోరు కంఠము తాలువులు ఇవి యెండుట, ఈలక్షణములు కల్గిన తృష్ణ ఉపద్రవముచే జనించినదియని యెరుంగునది. ఈతృష్ణ వ్యాధిచే శరీరము మిగుల కృశించినపుడు జనించునుగాన కష్టసాధ్యంబై యుండును.

అసాధ్యతృష్ణాలక్షణములు

శ్లో॥ జ్వర మోహ త్తయ కాస శ్వాసాద్యుపసృష్ట దేహానామ్ ॥
సర్వాస్త్యతిప్రసక్తారోగకృశానాం వమిప్రయుక్తానామ్ ॥ ౧౦ ॥
ఘోరోపద్రవయుక్తాస్తృష్ణా మరణాయ విజ్ఞేయాః ।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
తృష్ణానిదానమ్ సమాప్తమ్

తా॥ జ్వరము, మోహము, తుయము, దగ్గు, శ్వాసము, ఇవిమున్నుగాగల వ్యాధులచే పీడించబడినవారికిని, ఇతరరోగములచే కృశించిన వారికిని, వమనవ్యాధితోగూడినవారికిని, మిగుల బలిష్ఠంబులైన ముఖశోషాదుప్రద్రవములతోగూడి జనించిన తృష్ణావ్యాధులన్నియు మరణము నొందించునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చరణారవిందసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమగోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్ద్రవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాంధ్ర తాత్పర్యమునందు

తృష్ణానిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

శ్రీ రస్తు

మూర్ఛా భ్రమ నిద్రా తన్ద్రా సన్యాస

నిదానమ్

❦❦❦❦❦❦❦❦❦❦

“తృప్తితో మోహమాయాతి” అను వాక్యముచేత మూర్ఛ తృష్ణకు ఉపద్రవమని తెలియబడుచున్నది. గాన తృష్ణానిదానమును జెప్పినపిదప దాని కుపద్రవమైన మూర్ఛానిదానంబును, అట్టి మూర్ఛకు సమానలక్షణంబులైన భ్రమ నిద్రా తన్ద్రా సన్యాసములయొక్క నిదానములును చెప్పబడుచున్నయవి.

❦❦❦❦❦❦❦❦❦❦

మూర్ఛా నిదాన సంప్రాప్తులు

శ్లో॥ క్షీణస్య బహుదోషస్య విరుద్ధాహార సేవినః |
వేగాఘాతాదభీఘాతాద్ధీనసత్వస్య వా పునః॥౧॥
కరణాయతనేఘాగ్రా బాహ్యేష్యాభ్యస్తరేషు చ |
నివిశస్త్రే యదా దోషాస్తదా మూర్ఛన్తి మానవాః॥౨॥
సంజ్ఞావహాను నాడీషు పిహితాస్వనిలాదిభిః |
తమోఽభ్యుపైతి సహసా సుఖదుఃఖవ్యపోహకృత్ ॥౩॥
సుఖదుఃఖవ్యపోహోచ్చ నరః పతతి కాష్ఠవత్ |
మోహో మూర్ఛేతి తామాహుష్షడ్విధా సా ప్రకీర్తితా॥౪॥
వాతాదిభిశ్శోణితేన మద్యేన చ విషేణ చ |
షట్స్వప్నేతాసు పిత్రం తు ప్రభుత్వేనాఽవతిష్ఠతే॥౫॥

తా॥ క్షీణుండై మిగుల నధికమైన దోషముతోగూడిన మనుజునకు విరుద్ధాహారముల భుజించుట, మలమూత్రాదివేగములను నిరోధించుట, ప్రహరములు మున్నగాగల యభిఘాతముల నొందుట, ఈ కారణములచేతను సత్వగుణము నశించి బాహ్యంబులును ఆభ్యస్తరంబులు నైవ యింద్రియముల వహించు నాడులయందు క్రూరంబులైన వాతాదిదోషములు ప్రవేశించినయపుడు

మనుజులు మూర్ఖునొందుదురు; సంజ్ఞను వహించి నాడులు వాతాదులచే నడ్డగించబడినపుడు ముఖ దుఃఖముల నశింపజేయు అజ్ఞానహేతుకంబైన తమోగుణమునొంది మైమరచి కొయ్యవలె క్రింద పడును. ఆవ్యాధిని మోహమనియు మూర్ఖయనియు వ్యవహరించెదరు. అట్టి మూర్ఖావ్యాధి వాత పిత్తశ్లేష్మరక్తములు, మధ్యము, విషము, ఈయారిటిచే జనించుటంజేసి యారువిధంబులగును. వాతాదులలో పిత్తము ప్రధానంబై మిగుల నధికముగా నుండును.

మూర్ఖారోగ పూర్వరూపములు

శ్లో॥ హృత్ప్రీడా జృమ్భణం గ్లానిః సంజ్ఞాదౌర్బల్యమేవ చ |
సర్వాసాం పూర్వరూపాణి యథాస్యం చ విభావయేత్ ॥౬॥

తా॥ రొమ్మునొప్పి, ఒడలు విరుపులు, బడలిక, జ్ఞానము తగ్గియుండుట, ఇవి యన్నియు మూర్ఖావ్యాధులకు పూర్వరూపములు. వాతాదిభేదములను ఆయాలక్షణములం బట్టినిర్ణయించ వలెను.

వాతజమూర్ఖా లక్షణము

శ్లో॥ నీలం వా యదిహ కృష్ణం ఆకాశమథవాఽరుణమ్ |
పశ్యం స్తమః ప్రవిశతి శీఘ్రం చ ప్రతిబుధ్యతే ॥౭॥
వేపథుశ్చాఽజమర్దశ్చ ప్రపీడా హృదయస్య చ |
కార్యం శ్యావారుణా చ్ఛాయా మూర్ఖాయే వాతసమ్భవే ॥౮॥

తా॥ వాతముచే జనించిన మూర్ఖయందు మనుజుండు ఆకాశమును నీలవర్ణముగనైనను, కృష్ణ వర్ణముగనైనను, అరుణవర్ణముగనైనను జూచుచు మూర్ఖునొంది శీఘ్రముగనే తెలివినొందును. మరియు శరీరకష్టము, ఒడలునొప్పిలు రొమ్మునొప్పి, కృశత్వము, శరీరచ్ఛాయ శ్యామలవర్ణంబుగ నుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గును.

పిత్తజ మూర్ఖా లక్షణము

శ్లో॥ రక్తం హరితవర్ణం వా వియతీతమథాపి వా |
పశ్యం స్తమః ప్రవిశతి సస్పేదశ్చ ప్రబుధ్యతే ॥౯॥
సపిపాసస్సస్తాపో రక్తపీతాఽరుణేక్షణః |
సంభిన్నవర్చాః పీతాభో మూర్ఖాయే పిత్తసమ్భవే ॥౧౦॥

తా॥ పిత్తముచే సంభవించిన మూర్ఖయందు మానవుండు ఆకాశమును రక్తవర్ణముగనైనను పచ్చనిరంగుకల్గినదిగనైనను, పసుపురంగు కల్గినదిగ నైనను చూచుచు మూర్ఖునొందును. మూర్ఖుడేరు నపుడు చెమట, దప్పి, సంతాపము, ఈ లక్షణములతోగూడి యుండును. మరియు కన్నులు రక్త వర్ణంబులుగనైనను, పీతవర్ణంబులుగనైనను, అరుణవర్ణంబులుగనైన నుండును. మలము పచ్చగ వెడలును. శరీరచ్ఛాయ పచ్చగ నుండును.

కఫజమూర్ఛ లక్షణము

శ్లో॥ మేఘసజ్జాశమాకాశం ఆవృతం వా తమోఘనైః |
పశ్యంస్తమః ప్రవిశతి చిరాచ్ఛ ప్రతిబుధ్యతే॥౧౧॥
గురుభిః ప్రావృతైరశ్లేర్వథై వార్ద్రేణ చర్మణా |
సప్రసేకస్సహృల్లాసో మూర్ఛాయే కఫసంభవే॥౧౨॥

తా॥ కఫముచే గల్గిన మూర్ఛయందు ఆకాశమును మేఘములచే నావృతంబుగ నైనను, నావరింపబడినట్లుగ నైనను గాంచుచు మూర్ఛిల్లి చిరకాలమునకు ఒడతెరుంగును. మరియు పైన బరువైన గుడ్డలనైనను తడసియుండు చర్మమునైనను గప్పినట్లుండుట, నోట చొంపి వాంటియగునట్లుండుట, ఈలక్షణములు కల్గును.

సన్నిపాతజ మూర్ఛ లక్షణము

శ్లో॥ సర్వాకృతిస్సన్నిపాతాదపస్మారకవాగతః |
స జన్తుం పాతయత్యాశు వినా బీభత్సచ్ఛేష్టితైః॥౧౩॥

తా॥ సన్నిపాతముచే జనించినమూర్ఛ వాతాదిదోషత్రయ లక్షణములతోగూడి నోవెడలుట మొదలగు బీభత్సకరంబులైన చేష్టలుదక్క తక్కిన యపస్మారలక్షణములతోగూడి అతిశీఘ్రముగ క్రిందపడద్రోయును. ఇచ్చట సుద్దేశమున ఆరువిధంబులుగ మూర్ఛావ్యాధి యున్నను చరకమునందు సన్నిపాతముచేతగూడ మూర్ఛ జనించునని చెప్పియుండుటంజేసి ముగ జెప్పినది గాన విరుద్ధముగాదని యెరుంగునది.

రక్తజమూర్ఛ లక్షణము

శ్లో॥ పృథివ్యాపస్తమోరూపం రక్తగన్ధస్తదన్వయః |
తస్మాద్రక్తస్య గన్ధేన మూర్ఛన్తి భువి మానవాః॥౧౪॥
ద్రవ్యస్వభావ ఇత్యేకే దృష్ట్యా యదభిముష్యాతి॥

తా॥ పంచభూతములలో పృథివీజలంబులు రెండును తమోగుణభూయిష్ఠంబైనను మనందలి పరిమిళము తమోగుణప్రధానంబైన భూమికి సంబంధించినది గాన రక్తముయొ మళము నాఘ్రాణించిన మనుజులు మూర్ఛనొందుదురని యర్థము. పృథివీసంబంధమైనగ మూర్ఛనుటచే తమోబహుళంబగు మూర్ఛ జనించుననిభావము. మరియు ద్రవ్యరూపమైన యొక్కస్వభావముచేత అట్టిరక్తమును జూచినమాత్రనే మూర్ఛగల్గునని కొందరు వచించెదల ద్రవ్యస్వభావముచేత రక్తమునందలి గంధముచేతనే మూర్ఛజనించును గాని సంపంగిపువ్వు లగువానియందలి గంధముచేత మూర్ఛ గల్గదని యెరుంగునది, మరియు భోజాండు “
దృష్టిర్భవతి గూఢోచ్ఛ్వాసస్తథైవచదర్శనాదస్పృశస్తజ్జాగ్రాధాచైవ ప్రము
అని చెప్పెను. రక్తమును జూచినను దానిగంధము నాఘ్రాణించినను మనుజుండు చేష్ట నిశ్చలంబులైన నేత్రములుకలవాడై మూర్ఛనొందునని భావము. ఈ ప్రమాణముచేతగూడ యొక్క దర్శనముచేతను గంధాఘ్రాణముచేతను మూర్ఛగల్గునని దృఢముగా జెలియుచున్న

విషజ మద్యజ మూర్ఖా లక్షణములు

శ్లో॥ గుణాస్తీవ్రతర త్వేన స్థితాస్తు విషమద్యయోః॥౧౫॥

త ఏవ తస్మాత్తాభ్యాస్తు మోహశా స్యాతాం యథేరితౌ।

తా॥ విషమద్యమలయందు లఘుత్వాదిగుణములు మిగుల తీక్షణములై యుండును; దానంజేసి విషమద్యమలచేత మూర్ఖజనించును. అందు విషముచే జనించినది విషజమూర్ఖయనియు, మద్యపానముచే జనించినది మద్యజమూర్ఖయనియు నెరుంగునది. అందు విషము తనంతట జీర్ణంబుగాదు కాన విషముచే జనించిన మూర్ఖ తనంతట శాంతినొందక బాధించును. మద్యము జీర్ణంబగును గాన మద్య పానముచేజనించిన మూర్ఖ మద్యము జీర్ణించిన పిదప తనంతట శమించును. విషమద్యగుణములు తస్మాద్విస్తరమున నీరీతిగ నున్నయవి: “లఘు రూక్షమాశు విశదం వ్యవాయి తీక్షణం వికాసి సూక్ష్మం చ । ఉష్ణమనిర్దేశ్య రసం దశగుణయుక్తం విషం తద్వై” లఘుత్వము, రూక్షత్వము, ఆశుకారిత్యము, విశదత్వము, వ్యవాయిత్వము, తీక్షణత్వము వికాసిత్వము, సూక్ష్మత్వము, ఉష్ణత్వము, నిర్ణయములేనిర సము గల్గియుండుట, ఈ పదిగుణములును విషమునకు గల్గియుండుననిభావము. మరియు “యే విషస్య గుణాః ప్రోక్తాః సన్నిపాతప్రకోపణాః। త ఏవ మద్యే దృశ్యంతే విపేచ బలవ త్తరాః” అనియుండుటచేత విషమునకు జెప్పియుండు గుణములన్నియు మద్యమునందు నుండుననియు, అట్టిగుణములు మద్యమునకంటే విషమున బలి వంబులై యుండుననియు నెరుంగునది.

ర క్తజాదిమూర్ఖాత్రయముయొక్క స్వరూపము

శ్లో॥ స్తభాజదృష్టిస్త్వస్థజా గూఢోచ్ఛ్వాసశ్చ మూర్ఛితః॥౧౬॥

మద్యేన విలపం శ్చేతే నప్త విభ్రాంత మానసః।

గాత్రాణి విక్షిపన్ భూమా జరాం యావన్నయాతి తత్॥౧౭॥

వేపఘ్న స్వప్నతృష్ణా సుస్మృతమశ్చ విషమూర్ఛితే।

వేదితవ్యం తీవ్రతరం యథాస్వం విషలక్షణైః॥౧౮॥

తా॥ ర క్తముచే జనించిన మూర్ఖ కల మనుజుండు నిశ్చలంబులైన యంగములును, నేత్రములును, స్పష్టముగ కనుబడని ఉచ్ఛ్వాసమును కలవాడై యుండును. మద్యపానముచేత పలుచెరంగుల భాషించుచు జ్ఞానములేక భ్రమనొందిన మనస్సుకలవాడై మూర్ఖనొంది చేష్టలదక్కి మద్యము జీర్ణంబగునంతవరకు ఆపయములను భూమియందుంచి శయనించి యుండును. విషముచే మూర్ఖనొందినవానికి కంపము, స్వప్నము, దష్ఠి, కన్నులు కనుబడకుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గి యుండును. మరియువిషముచేగల్గిన మూర్ఖులను ఆయావిషయములకు జెప్పియుండు లక్షణములను బట్టి తీవ్రత్వము నెరుంగునది.

మూర్ఖాభ్రమాదులయొక్క పరస్పరభేదములు

శ్లో॥ మూర్ఖా పి త్తతమఃప్రాయా రజఃపితృనిలాద్భిమః।
తమోవాతకఘా త్తన్వా నిద్రా క్లేష్మతమోభవా॥౧౯॥
* * చక్రవద్భిమతో గాత్రం భూమా పతతి సర్వదా।
భ్రమరోగ ఇతి క్షేయో రజఃపితృనిలాత్మకః * *

తా॥ పి త్తతమోగుణములచే మూర్ఖజనించును. రజోగుణము, పి త్తము, వాతము, ఈ మూడిటిచే భ్రమజనించును. తమోగుణము, వాతకఘములు, ఈ మూడిటిచే తన్వజనించును. క్లేష్మ తమోగుణములచేత నిద్ర జనించును. చక్రముపై గూర్చున్నవానివలె కంటికిగానంబడు వస్తువులను తిరుగుచున్నట్లు గాంచుట, ఎల్లప్పుడు భూమియందు పడియుండుట, ఇట్టి గుణములు కల్గినది భ్రమరోగంబని యెరుంగునది.

త న్వా ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ ఇద్వియాథేష్వసంవిత్తిః గౌరవం జృమ్భణం క్షమః।
నిద్రార్తస్యేవ యస్యేహ తస్య తన్వాం వినిర్దిశేత్॥౨౦॥

తా॥ చక్షురాదీన్ద్రియములకు నాయావిషయములను గ్రహించు సామర్థ్యము లేకుండుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, ఆవలింతలు కల్గుట, బడలిక బుట్టుట, ఇవియున్నియు మేల్కొనియుండు సమయమున నిదురించువానికి గల్గినట్లు జనించినయెడ తన్వయని వ్యవహరించబడును. మరియు నిద్రాలక్షణము మిగుల ప్రసిద్ధంబగుటంజేసి చెప్పలేదు. చరకమునందు “యదా తు మనసి క్లానే కర్మాత్మానః క్షమాన్వితాః। విషయేభ్యోనివర్తంతే తదా స్వపితి మానవః” అని యున్నది. మనస్సు మిగుల శ్రమనొందియున్నపుడు ఇన్ద్రియము లన్నియు బడలి ఆయా యిన్ద్రియవిషయములగు శబ్దస్పర్శాదులను గ్రహింపంజాలకున్నయపుడు మనుజునకు నిదురవచ్చునని యర్థము. ఇన్ద్రియములకు సంబంధించిన శబ్దస్పర్శాదులును, మనోవ్యాపారంబులును లేకుండునది నిదురయనియు, ఇంద్రియవ్యాపారముల మాత్రము నెరుంగకుండునది తంద్రయనియు, దృశ్యంబులైన పదార్థములన్నియు తిరుగుచున్నట్లు దోచుట భ్రమమనియు పరస్పరభేదముల నెరుంగునది.

సన్యాసమూర్ఖులయొక్క పరస్పరభేదము

శ్లో॥ దోషేషు మదమూర్ఖాయా కృతవేగేషు దేహినామ్।
స్వయమే వోపశామ్యన్తి సన్యాసో నౌషధైర్విना॥౨౧॥

తా॥ వాతాదిదోషములు తమ తమ వేగముజూపి శాంతినిొందినపుడు మదమూర్ఖులు తనంతనే శమించును. సన్యాసంబను వ్యాధి బౌషధములులేక శాంతినిొందుటలేదు.

స న్వా స ల క్ష ణ ము

శ్లో॥ వాగ్దేహమనసాం చేష్టా మాక్షిప్యాఽతిబలా మలాః।
సంస్యస్యస్యబలం జన్తుం ప్రాణాయతనమాశ్రితాః ॥౨౨॥

స నా సన్న్యాససన్న్యస్తః కాష్ఠీభూతో మృతోపమః।
ప్రాణైర్విముచ్యతే శీఘ్రం ముక్త్వా సద్యఃఫలాం క్రియామ్॥౨౩॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
మూర్ఛాభ్రమ నిద్రా తన్ద్రా సన్న్యాస
నిదానం సమాప్తమ్.

తా॥ మిగుల బలవంతములగు వాతాదిదోషములు వాక్కు, దేహము, మనస్సు, ఈమాడి
టికి సంబంధించిన వ్యాపారముల నిరోధించి ప్రాణముల కాధారంబైన హృదయమునజేరి దుర్బ
లుండగు మనుజుని మూర్ఛనొందించును. పిదప నామనుజుండు మూర్ఛచే పీడితుండై చేష్టలదక్కి
కొయ్యవలె మృతునిభంగి నేలంబడును. ఆసమయమున సద్యఃఫలదములగు నూచీవ్యధనము అంజనము
మొదలగు క్రియల జేయకున్నయెడ ప్రాణములచే విడువంబడును. తగిన చికిత్స జేసినయెడ బ్రతుకును
గాని లేనియెడ శీఘ్రముగ మృతుండగునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టిస్వామికాస్త్రీ చర
ణారవిద్వసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతమాభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాత్మతాత్పర్యము
నందు మూర్ఛాభ్రమనిద్రా
తన్ద్రాసన్న్యాస నిదానము
సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

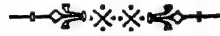
శ్రీ ర స్తు

పానాత్యయ పరమద పానాజీర్ణపాన

విభ్రమ నిదానమ్

మూర్ఛ మద్యపానముచేగూడ కల్లునుగాన మూర్ఛాది నిదానానంతరము మద్యపానముచే జనించు మదాత్యయాది వికారములను వివరించుట.

మద్యపానముచే మూర్ఛకల్లుటకు కారణములు

శ్లో॥ యే విషస్య గుణాః ప్రోక్తాస్తేపి మద్యే ప్రతిష్ఠితాః।
తేన మిథ్యోపయుక్తేన భవత్యుగ్రో మదాఽత్యయః॥౧॥
కిన్తు మద్యం స్వభావేన యథై వాన్నం తథా స్మృతమ్।
లయుక్తియుక్తం రోగాయ యుక్తియుక్తం యథాఽమృతమ్॥౨॥
ప్రాణాః ప్రాణభృతామన్నం తదయుక్త్యా హిస స్త్యసూత్।

విషం ప్రాణహరం తచ్చ యుక్తియుక్తం రసాయనమ్॥౩॥

తా॥ విషమునకు జెప్పిన లఘుత్వాదిగుణంబులన్నియు మద్యమునకుం గలవు గాన అట్టి మద్యమును శాస్త్రోక్తప్రకారము నతిక్రమించి సేవించినయెడ మిగుల తీవ్రంబైన మదాత్యయము జనించును. మరియు మద్యము స్వభావముచేత నన్నమునుబోలె మనుజులకు హితకరంబైయుండును. అట్టి మద్యమును శాస్త్రోక్తవిధానమునకు విరుద్ధముగ సేవించినయెడ రోగముల గల్గించును. శాస్త్రోక్తవిధి ననుసరించి సేవించినయెడల నమృతమునుబోలి శరీరమున కారోగ్యకరంబైయుండును. మనుజులకు యథావిధిగ నుపయోగింపబడిన యన్నము బలకరంబై యుండు. అటుగాక విషము ముగ భుజించినచో ప్రాణహరంబై యుండును. కాన అవ్యిధంబుగనే మద్యముయొక్క గుణ దోషముల నెరుంగవలెనని భావము. మరియు విషము స్వభావముచే ప్రాణహరంబైనను శాస్త్రోక్త ప్రకారము సేవించినయెడ రసాయనంబై (ఆయుర్బలముల వృద్ధినిందించునదియై, యుండును. ఇచ్చట “ద్వై యవావత్ర హేమ్నస్తు తిలం దద్యాద్విషస్య చ” అను చరణోక్త ప్రమాణము ననుసరించి తిలప్రమాణము విషమును సేవించినయెడ రసాయనంబనియు, అట్టి ప్రమాణ మునకన్న నధికముగ సేవించినపుడు ప్రాణహరంబనియు నెరుంగునది.

మరియు మధ్యపానముచే మదాత్మ్యము జనించుక్రమము చరకమునం దితైరంగున గానం బడియెడు. “మధ్యం హృదయమావిశ్య స్వగుణై రోజసో గుణాః । దశభిర్దశ సంతోభ్య చేతో నయతి విక్రియామ్ । లఘూష్ణతీక్ష్ణ సూక్ష్మాష్టువ్యవాయ్యాశుగ మేవ చ । రూక్షం వికాసి విశదం మధ్యం దశగుణం స్మృతం । గురు శీతం మృదు శ్లక్ష్యం బహులం మధురం స్థిరమ్ । ప్రసన్నం పిచ్చిలం స్నిగ్ధం ఓజో దశ గుణం స్మృతం । గురుత్వం లాఘవాచ్చైత్యఞ్చాష్ట్యాదష్టుస్వభావతః । మాధు ర్యం మార్దవం తైక్ష్ణ్యాత్ప్రసాదఞ్చాశుభావనాత్ । రాత్యోత్సేహం వ్యవాయిత్యాత్థిరత్వం శ్లక్ష్యతామపి । వికాసిభావాత్పైచ్చిల్యం వైశద్యాత్సాన్ద్రీతాం తథా । సౌక్ష్మ్యస్మద్యం నిహస్త్యేవమోజసః స్వగుణైర్గుణాః । సత్వస్తదాశ్రయఞ్చాశు సంతోభ్య జనయేన్నదమ్॥” మధ్యము హృదయమునజొచ్చి తనయందలి పది గుణములచేత ఓజస్సుననుండు పదిగుణములను చెరిచి మనస్సును వికారము నొందించును. అది యెట్లులనిన; మధ్యము లఘువును (చుల్కనైనది), ఉష్ణంబును (వేడిమికల్గినది), తీక్ష్ణంబును (మృదుత్వములేనిది), సూక్ష్మంబును (సూక్ష్మమైనయాకారము కల్గినది), అమలంబును (పులుపుకల్గినది), వ్యవాయయు (తొలుత శరీరమునం దెల్ల వ్యాపించి పిదప జీర్ణంబగునది), ఆశుగము (శీఘ్రముగ రోగముల గల్గించునది), రూక్షంబును (జిడ్డులేనిది), వికాసి (ఉడకముననుంచబడిన తైలబిందువువలె పలుదెరంగుల విస్తీర్ణంబగునది), విశదంబును (వేరొండువస్తువునం దంటకుండునది) నై పదిగుణములు గల్గియుండును. ఓజస్సు, గురుత్వము, శీతలము, మృదుత్వము, శ్లక్ష్యత్వము, (నునుపుకల్గియుండుట), మధురమైయుండుట, స్థిరత్వము (ఒక్కచోటనే నిలచియుండుట), ప్రసన్నత్వము, పిచ్చిలత్వము, స్నిగ్ధత్వము, (జిడ్డుకల్గియుండుట), అను నీపదిగుణములు కల్గియుండును. మధ్యము పైజెప్పబడిన పది గుణములలో లఘుత్వముచేత ఓజస్సునందలి గురుత్వమును, ఉష్ణముచే శీతలమును, అమలసముచే మధురత్వమును, తీక్ష్ణత్వముచే మార్దవమును, ఆశుకారిత్యముచే ప్రసన్నత్వమును, రూక్షత్వముచేత స్నేహమును, వ్యవాయిత్యముచేత స్థిరత్వమును, వికాసిత్వముచేత శ్లక్ష్యత్వమును, విశదత్వముచేత పైచ్చిల్యమును, సూక్ష్మత్వముచేత సాన్ద్రీత్యమును వరుసగా చెరచి, అట్టి యోజస్సును ఆశ్రయించి యుండు సత్వగుణమునుగూడ చెరచి మదమును గల్గించును అని భావము.

మరియు సుశ్రుతమున నీవిషయము నితైరంగున జెప్పెను: “ఔష్ణ్యాచ్చిత్తోపచారం తతైక్ష్ణ్యాద్ధన్తి మనోగతిమ్ । విశత్యవయవాః సౌక్ష్మ్యే తై వైశద్యాత్కఫ శుక్రనుత్ । మారుతం ణోపయేద్రాత్య దాశుత్వాదాశుకర్మకృత్ । హర్షదఙ్చ వ్యవాయిత్యాద్వికాసిత్వాద్విసర్పతి॥” మధ్యము ఉష్ణగుణముచేత శీతోపచారములను చెరచును. తీక్ష్ణత్వముచేత మనోగతిని పోగొట్టును. సూక్ష్మత్వముచేత అవయవములయందెల్ల వ్యాపించును. విశదత్వముచేత కఫశుక్రములను నశింపజేయును. రూక్షత్వముచేత వాతమును ప్రకోపింపజేయును. ఆశుకరంబగుటచేత శీఘ్రముగ మోహదుల గల్గించును. వ్యవాయిత్యముచేత (తొలుత శరీరమున వ్యాపించుటచేత) రోమాంచమును గల్గించును. వికాసిత్వముచేత శరీరమున పలుదెరంగుల వ్యాపించును.

ఇతైరంగన మద్యము శరీరమునందెల్ల వ్యాపించునని భావము. ఈ సుశ్రుతవాక్యముచేత మద్యము నందు ఎనిమిదిగుణము లున్నట్లు తెలియుచున్నది.

మద్యసేవచే జనించు గుణములు

శ్లో॥ విధినా మాత్రయా కాలే హితైరన్నైర్యథా బలమ్ |

ప్రహృష్టో యః పిబేన్నద్యం తస్య స్యాదమృతోపమమ్ || ౪ ||

స్నిగ్ధైస్సదన్నైర్మాంసైశ్చ భక్ష్యైశ్చ సహ సేవితమ్ |

భవేదాయః ప్రకర్షాయ బలాయోపచయాయ చ || ౫ ||

కామ్యతా మనసస్తుష్టిస్తేజో విక్రమ ఏవ చ |

విధివత్సేవ్యమానే తు మద్యే సన్నిహితా గుణాః || ౬ ||

తా॥ విధిని ప్రమాణమును కాలమును అనుసరించి భుజించబడినవియు హితంబులునైన యన్నాదులచే మనుజునకు శరీరబలము కల్గు చందంబున విధిప్రమాణ కాలముల ననుసరించి సంతృప్తి మద్యమును పానముజేసినయెడ నమృతమునుబోలి శరీరమున కారోగ్యకరంబై యుండును. మరియు అట్టిమద్యమును స్నిగ్ధంబులగు భక్ష్యమాంసములతోగూడను నిర్దుష్టంబైన యన్నముతోడను పానముజేసినయెడ ఆయువు, శరీరబలము, శరీరపుష్టి, వీనిని వృద్ధి నొందించును. మద్యమును విధి పూర్వకముగ సేవించినయెడ శరీరసౌందర్యము, మనస్సంతోషము, తేజస్సు, పరాక్రమము, ఈ గుణములన్నియు నెడతెగక నుండునని యర్థము. ఇచ్చట ఆహారమును పరిత్యజించి మద్యమును సేవించినయెడ శరీరము కృశతనొంది యనేక వ్యాధులు జనించును గాన నిర్దుష్టంబైన యన్నాదుల భుజించి మద్యమును సేవించవలెనని యెరుంగునది. మరియు “మైరేయం మదిరా కీధు చతుర్థం మధు చోచ్యతే | ఏకైకం షడ్రసం త్వత్ర రసతశ్చాష్టమివ్యతే” “సర్వేషామష్టజాతీనాం మద్యం మూర్ధ్ని వ్యవస్థితమ్” అనియు గ్రంథాంతరముల గానంబడియెడు. మైరేయము, మదిర, కీధు, మధు, అని నాల్గవిధములైన మద్యములు ఒక్కొక్కటియు మధురాదిషడ్రసములు కల్గియుండుననియు, అందు అమృరసముమాత్రము ప్రధానంబై యుండుననియు, అమృరసముకలద్రవ్యములలోపల మద్యము ప్రధానంబై యుండు ననియు భావము.

ప్ర ధ మ మ ద ల త్త గ ము

శ్లో॥ బుద్ధిస్మృతిప్రీతికరస్సుఖశ్చ

పానాన్ననిద్రారతివర్ధనశ్చ |

సంపాతగీతస్వరవర్ధనశ్చ

ప్రాక్తోఽతిరమ్యః ప్రథమో మదో హి || ౭ ||

తా॥ మద్యపానముచే జనించు మత్తత మదమనందగు; అట్టి మదము ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయ చతుర్థంబులను భేదములచే నాల్గు తెరంగులగును. అందు బుద్ధి, స్మృతి (పూర్వమునం దనుభవించిన

దానిని స్మరించుట), ప్రీతి, పీనిని కల్పించునదియు; సుఖకరంబును, అన్నపానములయందును నిద్రయందును ప్రీతిని కల్పించునదియు, చగువుటయందును సంగీతమునందును కంఠస్వరమును వృద్ధినిొందించునదియునునై మిగుల రమ్యులైనది ప్రథమమదంబని యెరుంగునది. మదము సామాన్యముగ మనోవికారజనకంబైనను ఈ ప్రథమమదము మనోవికారములను విశేషముగ గల్గినీయక బుద్ధ్యాదులను వృద్ధినిొందించుచుండునని భావము.

ద్వితీయమదలక్షణము

శ్లో॥ అవ్యక్తబుద్ధిస్మృతివాగ్విచేష్టః
సోస్మత్తలీలాకృతిరప్రశాన్తః।
ఆలస్యనిద్రాభిహతో ముహుశ్చ
మధ్యేన మత్తః పురుషో మదేన॥౮॥

తా॥ ద్వితీయమదముచే మత్తిల్లిన మనుజునకు బుద్ధి స్మృతి వాక్కులు అస్ఫుటములుగ నుండుట, పిచ్చివానివలె శరీరాకారంబు చేష్టలును గల్గియుండుట, శాన్తములేక కోపముకల్గియుండుట, ఆలస్యము, మాటిమాటికి నిదురగల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గియుండును.

తృతీయమదలక్షణము

శ్లో॥ గచ్ఛేదగమ్యాన్న గురూంశ్చ మన్యేత్।
ఖాదేదభక్ష్యాణి చ నప్తసంజ్ఞః।
బ్రూయాచ్చ గుహ్యేని హృది స్థితాని
మదే తృతీయే పురుషోఽస్వతన్త్రః॥౯॥

తా॥ తృతీయమదమునందు పురుషుండు మదపరవశుండై పొందతగని గురుభార్య మొదలగు వారితో గలయ నుద్యమించును. పూజ్యులగు గురువులు మొదలగువారిని యవమానము చేయును. ఒడలెరుంగక మైమరచి యుండును. భుజింపదగని యశుద్ధపధార్థముల భుజించును. కృత్యాకృత్య వివేకము లేకుండును. మనంబుననుండు రహస్యవిషయముల నెల్ల వెల్లడిచేయును.

చతుర్థమదలక్షణము

శ్లో॥ చతుర్థే తు మదే మూఢో భగ్నదార్పివ నిష్క్రియః।
కార్యాకార్యవిభాగాఽజ్ఞో మృతాదప్యపరో మృతః॥౧౦॥
కో మదం తాదృశం గచ్ఛేదున్మాదమివ చాపరమ్।
బహుదోషమివామూఢః కాంతారం స్వవశః కృతీ॥౧౧॥

తా॥ నాల్గవ మదమునందు మనుజుండు విరిగి క్రిందపడిన కొయ్యవలె చేష్టారహితుండై కార్యాకార్యజ్ఞాన మొకింతయైన లేక మృతునిభంగి పరవశుండై యుండును. లోకమునందే మనుజుండు స్వవశుండై పెద్దపులి మున్నగు క్రూరజంతువులచే నిండియుండు సరణ్యమున ప్రవేశించుకరణి

ఉ న్నాచమును బోలియున్న పూర్వోక్తమదము నొందును! జ్ఞానియగు మనుజుం డట్టి మదము నొంద నుద్యమించడని భావము.

మరియు “ప్రథానాథమమధ్యానాం రుక్మాణాం వ్యక్తిదర్శకః। యథాఽగ్ని రేవం సత్త్వాద్యైర్మద్యం ప్రకృతిదర్శకమ్” అని చరకమునం దున్నది. ఉత్తమాఽథమ మధ్యంబులైన బంగారుయొక్క గుణములను అగ్ని విశదముగ చెలియజేయుకరణి మద్యము సత్త్వ రజస్తమోగుణములచేత నారూప్రకృతులను బెలుపునని యర్థము. సత్త్వప్రధానులకు ప్రథమమదము జనించుననియు, రజోగుణప్రధానులకు ద్వితీయమదము జనించుననియు, తమోగుణప్రధానులకు తృతీయమదము జనించుననియు భావము. ఈ వాక్యములచేత మదము మూడు తెరంగులని చెలియు చున్నను ద్వితీయ తృతీయ మదములయొక్క అంతరావస్థను తృతీయమదముని సుశ్రుతాచార్యుండు పరిగణనము జేసి నాల్గమదములను వచించెను. కాన తదనుసారముగ నిచ్చట నాల్గు మదభేదములు చెప్పబడినవి యని యెరుంగునది. ద్వితీయ తృతీయ మదములయొక్క సంధ్యవస్థ నీరీతిగ వాగ్భటా చార్యుండు వచించెను. “మధ్యమోత్తమయోస్సద్ధిం ప్రాప్య రాజసతామసః। నిరం కుశ ఇవ వ్యాఘో స కిఞ్చిన్నాఽఽచరేజ్జడః” రజోగుణంబైనను తమోగుణంబైనను కల మనుజుండు మధ్యమ తృతీయ మదములయొక్క సంధి నొంది అంకుశములేని దుష్టగజముచందమున నానావిధ కూరచేష్టలం జేయునని భావము.

మరియు నీ త్రివిధమదములచే గల్గు చేష్టావిశేషములు గ్రన్థాంతరమున నీవిధంబుగ గానంబడి యెడు: “సాత్త్వికే శౌచ దాక్షిణ్య హర్ష మండనలాలసః । గీతాధ్యయనసౌభాగ్య సురతోత్సాహకృన్మతః । రాజసే దుఃఖశీలత్వమాత్మత్యాగం ససాహసమ్ । కలహం సానుబద్ధం చ కరోతి పురుషే మదః । అశౌచనిద్రామాత్సర్యాఽగమ్యా గమనలోలతాః । అసత్యభాషణం చాపి కుర్యాద్వై తామసే మదే” సాత్త్విక పురుషునకు గల్గిన మదమునందు పరిశుద్ధత్వము, దాక్షిణ్యము, అలంకారములయం దిచ్చ, గానము నందును ఆధ్యయనమునందును రతిక్రీడలయందును ఉత్సాహము, శరీరసౌందర్యము, ఈ గుణములు కల్గుననియు; రాజసగుణముకల్గినవానికి జనించిన మదమునందు దుఃఖించుట, సాహసముచే ప్రాణ త్యాగమున కుద్యమించుట, కలహమాడుట, ఈలక్షణములు కల్గుననియు; అపరిశుద్ధముగ నుండుట, నిద్ర, మాత్సర్యము, పొందదగని గురుభార్య మొదలగువారిని పొంద నిచ్చకల్గుట, అబద్ధములాడుట, ఈ లక్షణములు తామసగుణప్రధానులకు జనించుననియు భావము.

అయి క్తమద్యసేవనముచే జనించు వికారములు

శ్లో॥ నిర్భక్తమేకాంతత ఏవ మద్యం

నిషేవ్యమాణం మనుజేన నిత్యమ్।

ఆపాదయేత్కష్టతమాన్వికారాన్

ఆపాదయేచ్ఛాపి శరీరభేదమ్ ॥౧౨॥

తా॥ అన్నమును భుజించక కేవలమద్యమును ఎడలేక పానముచేసినయెడ మిగుల కష్టతరంబు లగు వ్యాధులను గల్గించి శరీరమును నశింపజేయును.

మద్యపానానర్హ కారణములు

శ్లో॥ క్రుద్ధేన భీతేన విపాసితేన
శోకాభితప్తేన బుభుక్షితేన ।
వ్యాయామభారాధ్వపరిక్షితేన ।
వేగావరోధానభిహితేన చాపి॥౧౩॥
అత్యమ్బుభక్షానవతతోదరేణ
సానజీర్ణభుక్తేన తథానబలేన ।
ఉష్ణాభితప్తేన చ సేవ్యమానం
కరోతి మద్యం వివిధాన్వికారాన్॥౧౪॥

తా॥ మనుజుండు క్రుద్ధుండై యున్నను, భీతిజెందినపుడును, దప్పిగొనియున్నపుడును, దుఃఖముచే తాపము నొంది యున్నను, ఆకలిగొనియున్నను, దేహపరిశ్రమచేతను మార్గము నడచుటచేతను భారమును మోచుటచేతను కృశతనొందియున్నను, మలమూత్రాదివేగముల నిరోధించుటచే శ్రమ జేందియున్నను, ఉడకము నధికముగ పానముచేయుటచే కడుపు పెరిగియున్నను, జీర్ణముకాక మున్న భుజించియున్నను, బలహీనుండైయున్నను, ఉష్ణముచే తాపమునొందియున్నను, ఇట్టి సమయములయందు మద్యమును పానము జేసినయెడ పానాత్యయము మున్నగు వికారము లనేకముగ జనించును.

మదవికారభేదములు

శ్లో॥ పానాత్యయం పరమదం పానానజీర్ణమథాపి వా ।
పానవిభ్రమముగ్రం చ తేషాం వత్సామి లక్షణమ్॥౧౫॥

తా॥ పానాత్యయమనియు, పరమదమనియు, పానానజీర్ణమనియు, పానవిభ్రమమనియు, మద్య పానముచే జనించు వ్యాధులు నాల్గువిధంబులు. వీనికన్నిటికి లక్షణముల వరుసగ జెప్పెదనని భావము.

వాతాధిక మదాత్యయ లక్షణము

శ్లో॥ హిక్మాశ్వాసశిరఃకమ్పపార్శ్వశూలప్రజాగరైః ।
విద్యాద్బహుప్రలాపస్య వాతప్రాయం మదాత్యయమ్॥౧౬॥

తా॥ వెక్కిళ్లు, శ్వాసము, తలవణపు, ఇరుప్రక్కల నొప్పి, నిదురబట్టకుండుట, మితిమీరి మాటలాడుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది వాతప్రకోపముచే జనించిన మదాత్యయమని యెరుంగునది.

పిత్తప్రాయ మదాత్యయ లక్షణము

శ్లో॥ తృష్ణాదాహజ్వరస్వేదమోహానీసారవిభ్రమైః ।
విద్యాద్ధరితవర్ణస్య పిత్తప్రాయం మదాత్యయమ్॥౧౭॥

తా॥ దప్పి, వాతము, జ్వరము, చెమటబట్టుట, మోహము, అతిసారము, భ్రమము, శరీరము పచ్చగనుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది పిత్తబధికముగా గల మదాత్యయంబని యెరుంగునది.

కఫప్రాయ మదాత్యయ లక్షణము

శ్లో॥ ఛర్ద్యగోచకహృల్లాసతన్ద్రాస్తైమిత్యగౌరవైః ।

విద్యాచ్ఛేదపరీతస్య కఫప్రాయం మదాత్యయమ్॥౧౮॥

తా॥ వాంతి, అగోచకము, నోట నీరువెడలుట, కునికిపాటు, శరీరము నీటదడసినట్లుండుట, శరీరము బరువై యుండుట, శరీరము చల్లనై చలిబుట్టుట, ఈలక్షణములు కల్గినది కఫప్రచురంబైన మదాత్యయమని తెలియందగినది.

సన్నిపాతజ మదాత్యయ లక్షణము

శ్లో॥ జ్ఞేయస్త్రిదోషజశ్చాపి సర్వలిశ్లేర్మదాత్యయః ।

తా॥ పైనజెప్పిన త్రిదోషలక్షణములతో గూడినది సన్నిపాతముచే జనించిన మతాద్యయ మని యెరుంగునది.

మరియు చరకమునందు “యే విషస్య గుణాః ప్రోక్తాస్సర్వదోషప్రగోపణాః” అనియుపక్రమించి “సర్వం మదాత్యయం విద్యాత్త్రిదోషమ్” అని చెప్పియుండుటచే మదాత్యయము త్రిదోషజంబైనను అట్టి దోషత్రయములో నేది యధికముగా నుండునో దానినిపట్టి పైనజెప్పిన వాతాదిభేదములను, దోషత్రయము సమానముగ ప్రవృత్తతంబైయున్నయెడ సన్నిపాతజ భేదమును ఎరుంగునది.

పరమద లక్షణము

శ్లో॥ శ్లేష్మోచ్చ్రాయోఽఙ్గగురుతా విరసాస్యతా చ

విఘ్నాత్రసక్తిరథ తద్విరరోచకశ్చ ।

లింగం పరస్య చ మదస్య వదన్తి తజ్ఞాః

తృష్ణా రుజా శిరసి సన్నిమ చాపి భేదః॥౧౯॥

తా॥ నాసాదిసోతస్సులయందు శ్లేష్మం బధికముగ స్రవించుట, శరీరము బరువుగానుండుట, నోరు రసహీనంబై యుండుట, మలమూత్రములు ప్రవర్తించకుండుట, కునికిపాటు, అరుచి, డప్పి, తలనొప్పి, సంధులు శిథిలముగా నుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది పరమదంబని యర్థము.

పానాఽజీర్ణ పానవిభ్రమ లక్షణములు

శ్లో॥ ఆధ్మానముగ్రమథ చోద్గిరణం విదాహః

పానేఽజరాం సముపగచ్ఛతి లక్షణాని ।

హృద్గాత్రతోదకఫసంస్రవకంఠధూమా

మూర్ఛావమిజ్వరశిరోరుజసప్రదాహః॥౨౦॥

ద్వేషస్సరాన్నవికృతేష్వపి తేషు తేషు

తం పానవిభ్రమముశస్త్యఖలేన ధీరాః ।

తా॥ కడుపుబ్బరము, త్రేసుపులువచ్చుట, సంతాపము కల్గుట, ఈ లక్షణములు పానముజేయ బడిన మద్యము జీర్ణముగాకుండునపుడు సంభవించును. ఇదియే పానాజీర్ణంబని భావము. హృద యమునందును అవయవములయందును పోట్లు, ప్రోతస్సులయందు కఫము స్రవించుట, కంఠముననుండి పొగ వెడలునట్లుండుట, మూర్ఛగల్గుట, వాంతిగల్గుట, జ్వరము, తలనొప్పి, తలమంట, సురావికార ములయందును, అన్నవికారములగు లడ్డుకాది పదార్థములయందును ద్వేషము, ఈ లక్షణములు కల్గి నది పానవిభ్రమమని యెరుంగునది.

అసాధ్య మదాత్యయలక్షణము

శ్లో॥ హీనోత్తరోష్ఠమతిశీలమమన్దదాహం

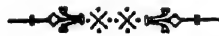
తైలప్రభాస్యమపి పానహతం త్యజేత్తు॥౨౧॥

జవశ్వాప్తమస్తమసితం త్వఫవాపి నీలం

పీతౌ చ యస్య నయనే రుధిరప్రభే వా ।

హిక్మ జ్వరౌ వమధువేపధుపార్శ్వశూలాః

కాసభ్రమావపి చ పానహతం భజన్తే॥౨౨॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

పానాత్యయ పరమద పానాజీర్ణ పాన

విభ్రమ నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ పైపెదవి వ్రేలుచుండుట, శరీరమునకు పైభాగమున మిగులశీతము, లోప్రక్క మిక్కిలి సంతాపము, నోటియందు నూనెబూసినట్లుండుట, నాలుక, పెదవులు, దస్తములు, ఇవి నల్లగా నుండుట, లేక నీలవర్ణముగనైన నుండుట, కన్నులు పచ్చగనైనను రక్తవర్ణముగనైన నుండుట, ఈ లక్షణములు మద్యపానముజేసినవానికి గల్గినయెడ అమనుజుండు బ్రతుకుటలేదు. ఇట్టి లక్షణములు కల మదాత్యయము కష్టసాధ్యంబని భావము. మరియు వెక్కిళ్లు, జ్వరము, వాన్తి, వణు, ప్రక్కలనొప్పి, కాసము, భ్రమము, ఇవియన్నియు మదాత్యయమున కుపద్రవములని భావము. ఈ యుపద్రవములలో గూడిన మదాత్యయము కృచ్ఛసాధ్యంబని భావము.

మరియు చరకము ధ్వంసకవిశ్లేషకంబు లను రెండు మదాత్యయముల జెప్పియున్నది. అది యెట్లులనిన “విచ్ఛిన్నమద్యస్సహసా యోఽతిమద్యం నిపేవతే । ధ్వంసో విశ్లేషకశ్చైవ రోగస్తస్యోపజాయతే । శ్లేష్మప్రసేకః కణాస్యశోషః శబ్దాసహిష్ణుతా । తస్మాన్నిద్రాభియోగశ్చ జ్ఞేయం ధ్వంసక లక్షణమ్ । హృత్కణ్ఠారోధస్స

మోహశ్చర్దిరజ్జరుజాజ్వరః । తృష్ణా కాసశ్శిరశ్శూల మేతద్విక్షేప లక్షణమ్” అని యున్నది. మద్యపానముచే జనించిన మదము కొంచెము శమించిన తోడనే మరల నధికముగ మద్యమును పానముజేసినయెడ వానికి ధ్వంసక విక్షేపకంబు లనురంధ్రవ్యాధులు జనించును. అందు స్రోతస్సులనుండి క్లేమ్యము స్రవించుట, కంఠమును నోరును ఎండిపోవుట, ధ్వనిని విన సహించకుండుట, కునికిపాటు, అతినిద్ర ఈలక్షణములు కల్గినది ధ్వంసకమనియు, హృదయకంఠము లడచికొనియుండుట, మూర్ఛగల్గుట, వాంతియుగుట, ఒళ్లునొచ్చుట, జ్వరము, దప్పి, దగ్గు, తలనొప్పి, ఈలక్షణములు కల్గినది విక్షేపకంబనియు భావము. మరియు “తయోః కర్మ చికిత్సాచ వాత్రికే యన్మదాత్మయే” అని యుండుటంజేసి ధ్వంసకవిక్షేపకముల రెంటికిని వాతముచే జనించిన మదాత్యయమునకు జెప్పిన చికిత్సలనే జేయవలెనని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రి
జారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
విరాజమాన దీవ్యన్దవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుతి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదాన్ధ్ర తాత్పర్యము
నందు పానాత్యయ పరమద
పానాజీర్ణ పానవిభ్రమ
ని దా న ము
సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య నమః

శ్రీ ర స్తు

దా హ ని దా న మ్

—❖❖❖❖❖—

పానాత్యయమున దాహముగూడ జనించును గాన పానాత్యయ నిదానానంతరము దాహ నిదానమును చెప్పట.

—❖❖❖❖❖—

మద్యజ దాహ లక్షణము

శ్లో॥ త్వచం ప్రాప్తస్సపానోష్మా పి త్తరక్తాభిమూర్ఛితః ।

దాహం ప్రకురుతే ఘోరం పి త్తవత్తత్ర భేషజమ్॥౧॥

తా॥ మద్యపానముచే ప్రకోపమునొందిన పి త్తముయొక్క ఉష్ణము రక్తముతోగూడి వృద్ధి నొంది చర్మగతంబై క్రూరమైన తాపమును గల్గించును. అట్టి తాపమునకు పి త్తమునకు జేయు చికి త్సల జేయవలెనని భావము.

రక్తజ దాహ లక్షణము

శ్లో॥ కృత్స్న దేహోఽనుగం రక్తముద్రిక్తం దహతి ధ్రువమ్ ।

స ఉవ్యతే తృప్యతే చ తామ్రాభస్తామ్రలోచనః॥౨॥

లోహగద్గాజ్జవదనో వహ్ని నేవాఽవకీర్యతే ।

తా॥ శరీరమునందంతట వ్యాపించిన రక్తము ప్రకుపితంబై శరీరమును దహించును; అట్టి మనుజుడు అగ్నిసమీపముననున్న చందంబున తాపమునొంది యధికముగ డప్పిగొని యుండును. మరియు శరీరంబును కన్నులును ఎఱ్ఱనైయుండును. శరీరంబును ముఖంబును లోహమునకు సమాన మైన గంధముగల్గియుండును. శరీరముపైన యగ్నికణముల జల్లినట్లు మంట బుట్టును.

పి త్తజ తృష్ణానిరోధజ దాహ లక్షణములు

శ్లో॥ పి త్తజ్వరసమః పితృత్సచాప్యస్యవిధిస్త్వృతః॥౩॥

తృష్ణానిరోధాదభ్రాతౌ క్షీణే తేజసముద్ధతమ్ ।

స బాహ్యభ్యంతరం దేహం ప్రదహేన్మన్దచేతసః॥౪॥
సంశుష్కగలతాత్వాప్తో జిహ్వం నిష్క్రమ్య వేపతే ।

తా॥ పిత్తముచే జనించినదాహము పిత్తజ్వరమునకు సమంబులగు లక్షణములు కల్గియుండును. మరియు నీదాహమునకు పిత్తజ్వరమునకు జేయు చికిత్స జేయవలెను. దప్పిని నిరోధించుటచేత జలవహంబైన ధాతువు క్షీణించి దానంతేసి యుష్ణము ప్రబలంబై శరీరమునందెల్ల వ్యాపించి శరీర మయొక్క బాహ్యభ్యంతరములను దహింపజేయును. అట్టి దాహమునందు మనుజుండు ఎండిన కంఠమును తాలువులును పెదవులును కలవాడైయుండును. నాలుకను బైటసాచి వణకుచుండును.

కో వృ జ దా హ ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ అస్పృశః పూర్ణకోష్ఠస్య దాహోఽన్యస్యాత్సత్సదు స్తరః॥౫॥

తా॥ శత్రుప్రహారాదులచే గల్గిన రక్తముచే నిండియున్న కోష్ఠముగల మనుజునకు మిగుల దుస్సాధ్యంబైన దాహము కల్గును. మరియు సుశ్రుతమునందు “స్థానాన్యామగ్నిపక్వా నాం మూత్రస్య రుధిరస్యచ | హృదుద్దుకః పుష్పసశ్చ కోష్ఠ ఇత్యభిధీయతే” అని యున్నదిగాన ఇచ్చట కోష్ఠశబ్దముచేత ఆమాశయము, అగ్నిస్థానము, పక్వాకాయము, మూత్రా శయంబైన వస్త్రీ, రక్తమునకు స్థానంబులైన యకృత్ప్రీహములు, హృదయము, ఉండుకము, పుష్ప సము, ఇవి యన్నియు గ్రహించబడునని యెరుంగునది.

ధా తు ఙ్గ య జ దా హ ము

శ్లో॥ ధాతుఙ్గయోక్తో యో దాహ స్తేన మూర్ఛా తృడన్వితః ।

తామస్వరః క్రియాహీనః స నీదేద్భృశపీడితః॥౬॥

తా॥ రసాదిధాతువులు క్షయించుటచే గల్గినదాహమునందు మూర్ఛ, డప్పి, స్వరహీనము, నిశ్చేష్టత్వము, ఇట్టిబాధలచే మిక్కిలి పీడింపబడి మనుజుండు మృతిజెందును.

మ ర్మ జ దా హ ల ఙ్గ ణ ము

శ్లో॥ మర్మాభిఘాతజ్ఞోఽప్యస్తి సోఽసాధ్యస్సప్తమో మతః ।

సర్వ ఏవ చ వర్జ్యాస్సృశ్శీతగాత్రస్య దేహినః॥౭॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

దాహ నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ మర్మస్థానంబులైన శిరస్సు, హృదయము, వస్తి మున్నగుస్థానములయందు ఆభి
ఘాతముచే నేడవదాహము జనించును. ఈచెప్పబడిన దాహంబులన్నియు శీతలంబైన శరీరముకల
మనుజునకు గల్గినయెడ నసాధ్యంబులై యుండునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవిందసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమగోత్ర
చిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతమాభవ సకలసహృదయ
చిధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్భృణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను
మాధవనిదానాంధ్ర తాత్పర్యమునందు
దా హ ని దా న ము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

ఉ న్నా ద ని దా న మ్

మదాత్యయమునందు “ఉన్నాదమివచాపరమ్” అని యున్నాదసాదృశ్యమును జెప్పి యుండుటచే మదాత్యయాన స్తరము ఉన్నాదనిదానమును చెప్పట యావశ్యకంబైనను మదాత్యయ సంబద్ధమైన దాహలక్షణము మిగుల స్వల్పంబుగాన మాచీకటాహన్యాయము ననుసరించి అట్టి దాహలక్షణమును తొలుత నిరూపించి పిదప ఉన్నాదనిదానము జెప్పబడుచున్నది.

ఉన్నాదశబ్దమునకు అన్వర్థత్వ నిరూపణము

శ్లో॥ మదయన్త్యుద్గతా దోషా యస్మాదున్నార్థమాగతాః।

మానసోఽయమతో వ్యాధిరున్నాద ఇతి తీర్తితః॥౧॥

తా॥ మిగుల వృద్ధిజెంది హృదయమున కూర్చున్న భాగము ననుసరించిన వాతాదిదోషములు మనోవహంబులగు ధమనుల నాశ్రయించి మనస్సు భ్రమింపజేయుటచే నున్నాగమని చెప్పం బడును. “ఉన్నాద్యతే అనేనేతి ఉన్నాదః” అను వ్యుత్పత్తిచేత మనస్సును చలింపం జేయు వ్యాధి ఉన్నాదమని భావము; దానంజేసి యీవ్యాధి మనస్సంబంధమైనది.

ఉ న్నా ద భే ద ము లు

శ్లో॥ ఏకైకశస్సర్వశశ్చ దోషైరత్యర్థమూర్ఛితైః।

మానసేన చ దుఃఖేన స చ పశ్చవిధో మతః॥౨॥

విషాద్యవతి పృథక్చ యథాస్వం తత్ర భేషజమ్।

స చాప్రవృద్ధస్తరుణో మదసంజ్ఞాం బిభర్తి చ॥౩॥

తా॥ మరియు నాయున్నాదం బను వ్యాధి వాతపిత్తశ్లేష్మములచేతను, సన్నిపాతముచేతను, మనోగతదుఃఖముచేతను, విషముచేతను జనించుటంజేసి ఆరువిధంబులగును. అట్టి యున్నాదము వృద్ధి నొందక బాల్యావస్థ నొందియుండెనేని యది మదంబనికూడ జెప్పబడును.

ఉ న్నా ద సా మా న్య హే తు వు లు

శ్లో॥ విరుద్ధదుష్టాశ్చ చిభోజనాని

ప్రఘ్నం డేవగురుద్విజానామ్।

ఉన్మాదహేతుర్భయహర్ష పూర్వో
మనోఽభిఘాతో విషమాశ్చ చేష్టాః॥౮॥

తా॥ విరుద్ధంబులును, విషాదులచే దుష్టంబులును, అపరిశుద్ధంబులునైన యన్నాదులభుజించుట, దేవతలను, గురువులను, బ్రాహ్మణులను అవమానించుట, భయసంతోషములచే గల్గిన మనోఽభిఘాతము, విరుద్ధంబులైన అవయవచేష్టలు, ఇవియన్నియు నున్మాదము జనించుటకు కారణములని భావము.

ఉన్మాదసంప్రాప్తి

శ్లో॥ తైరల్పసత్వస్య మలాః ప్రదుష్టాః
బుద్ధేర్నివాసం హృదయం ప్రదూష్య ।
ప్రోతాంస్యధిష్ఠాయ మనోవహాని
ప్రమోహయన్త్యాశు నరస్య చేతః॥౯॥

తా॥ పూర్వోక్తకారణములచేత దుష్టంబులైన వాతాదివోషములు రజస్తమోగుణములచే నావృతమైన సత్త్వగుణముగల మనుజునియొక్క బుద్ధికి నివాసంబైన హృదయమును దుష్టముగ జేసి మనోవహంబులగు పదిధమనుల వ్యాపించి మనుజునియొక్క మనస్సును మోహమునొందించును. ఇదియే ఉన్మాదవ్యాధియని భావము.

ఉన్మాదసామాన్యరూపము

శ్లో॥ ధీవిభ్రమః సత్వపరిష్టవశ్చ
పర్యాకులా దృష్టిరధీరతా చ ।
అబద్ధవాక్త్వం హృదయం చ శూన్యం
సామాన్యమున్మాదగదస్య లిङ्గమ్॥౧౦॥

తా॥ బుద్ధి భ్రమజెందుట, మనస్సు చంచలముగ నుండుట, దృష్టి నిల్కడలేకుండుట, ధైర్యము దప్పి భయపడుట, అసంబద్ధముగ మాటలాడుట, హృదయమునకు విచారణశక్తిలేక శూన్యమైయుండుట, ఇవియన్నియు నున్మాదమునకు సామాన్యచిహ్నములని భావము.

వాతజఉన్మాదలక్షణము

శ్లో॥ రూక్షాల్పశీతాన్నవిరేకధాతు
క్షయోపవాసైరనిలోఽతివృద్ధః ।
చింతాదిదుష్టం హృదయం ప్రదూష్య
బుద్ధిం స్మృతిం చాప్యపహన్తి శీఘ్రమ్॥౧౧॥
అస్థానహాస్య స్మితనృత్యగీత
వాగ్జగ్జవితేషణరోదనాని ।

పారుష్యకార్యైరుణవర్ణతాశ్చ
జీర్ణే బలం చానిలజస్య రూపమ్॥౮॥

తా॥ రూక్షాన్నమును అల్పాన్నమును శీతాన్నమును భుజించుట, వసునవిరేచనముల జేయించుట, రసాది ధాతువులు త్తయించుట, ఉపవాసముల జేయుట, ఈ కారణములచేత వృద్ధి నొందిన వాతము చింతాదులచే దుష్టమైన హృదయమును దుష్టముగజేసి బుద్ధిని స్మృతిని శీఘ్రముగ నశింప జేయును. మరియు హాస్యము, చిరునగవు, నృత్యము, గానము, మాటలు, అవయవవిన్యాసము, రోదనము, ఈ కృత్యములను కారణములేకనే చేయుట, దేహము పరుసంబై యుండుట, కృత నొందుట, అరుణవర్ణముగనుండుట, ఆహారము జీర్ణంబైనయపుడు వ్యాధిబలమై యుండుట, ఈలక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన యున్మాదమని యెరుంగునది.

పి త్త జో న్మా ద ల త్త ణ ము

శ్లో॥ అజీర్ణ కట్వప్లువిదాహ్యశీతైః
భోజ్యైశ్చిత్తం పిత్తముదీర్ణ వేగమ్।
ఉన్మాదమత్సుగ్రమనాత్మకస్య
హృది స్థితం పూర్వవదాశు కుర్యాత్॥౯॥
అమర్ష సంరమ్భవినగ్నభావాః
సన్తర్జనాఽతిద్రవణౌష్ణ్యరోషాః।
ప్రచ్ఛాయశీతాన్నజలాభిలాషః
పీతాచ భాః పిత్తకృతస్య లిజ్గమ్॥౧౦॥

తా॥ పక్వముగాని యన్నము, కారము, పులుసు, తాపకరంబులైన పదార్థములు, ఉష్ణకర పదార్థములు, వీనిని భుజించుటచేత పిత్తము మిగుల వృద్ధి నొంది తీవ్రవేగము గల్గినదియై యింద్రియముల జయించలేని పురుషునియొక్క హృదయమున వ్యాపించి పై జెప్పినరీతిగనే శీఘ్రముగ నున్మాదమును గల్గించును. దానంజేసి ఓర్పులేకుండుట, ఆర్భటముచేయుట, దిగంబరముగా నుండుట, ఇతరులను భయపెట్టుట, పరుగెత్తుట, శరీరం బుష్టముగనుండుట, కారణములేకనే శోపముగల్గుట, నీడయందును, చల్లనియన్నమునందును, చల్లనినీళ్లయందును అభిలాష గల్గుట, ముఖము పసపువర్ణము గల్గియుండుట, ఇట్టిలక్షణములు కల్గును.

క ఫ జో న్మా ద ల త్త ణ ము

శ్లో॥ సంపూర్ణైర్మదవిచేష్టితస్య
సోష్ణా కఫో మర్మణి సంప్రదుప్తః।
బుద్ధిం స్మృతిం చావృషహత్య చిత్తం
ప్రమోహయన్ సంజనయేద్వికారమ్॥౧౧॥

వాక్చేష్టితం మస్తమరోచకశ్చ
 నారీవి క్తప్రియతాఽతినిద్రా
 ఛర్దిశ్చ లాలా చ బలం చ భుక్తే
 సఖాదిశౌక్ల్యం చ కళాత్మకే స్యాత్ ||౧౨||

తా॥ దేహ పరిశ్రమము జేయకుండువానికి మిగుల తృప్తికరంబులైన పదార్థములను భుజించుటచే కఫము పిత్తముతోగూడి హృదయమున దుష్టంబై బుద్ధిని జ్ఞాపకశక్తిని నశింపజేసి మనస్సును మోహింపజేసి యున్మాదమును గల్గించును. ఇది కఫజోన్మాదమని యెరుంగునది. ఈ యున్మాదమునందు మాటలాడుట మున్నగు వాగ్వాప్యపారములు మందములగుట, ఆరోచకము, శ్రీలయందును విజనస్థలముననుండుటయుందును అభిలాషగల్గుట, మిక్కుటమైన నిద్ర, వానిగల్గుట, నోట జొల్లుకారుట, భుజించినపిదప రోగము వృద్ధి నొందుట, గోళ్లు చర్మము మూత్రము మొదలగు నవి తెల్లగానుండుట, ఈలక్షణములు కల్గును.

ఇచ్చట కఫముచే జనించు ఉన్మాదమున వ్యాధిస్వభావముచే పిత్తముగూడ అనుబంధమై యుండునని యెరుంగునది. కొందరు కఫపిత్తములు రెండునుకలిసి యున్మాదమును గల్గించుననియు, కొందరు ఊష్ణశబ్దమునకు ప్రబలమైన శక్తిగల కఫము అని యర్థముజెప్పి బలిష్ఠమైన కఫముచే నున్మాదము గల్గుననియు వచించెదరు.

సన్నిపాతజోన్మాదలక్షణము

శ్లో॥ యస్సన్నిపాతప్రభవోఽతిఘోరః
 సర్వైస్సమస్తైస్సచ హేతుభిస్స్యాత్ ।
 సర్వాణి రూపాణి బిభర్తి తాదృ
 గ్విరుద్ధభైషజ్యవిధిర్వివర్జ్యః ||౧౩||

తా॥ వాతాదిదోషత్రయము నానావిధంబులైన తమతమ కారణములచే ప్రకోపించి మిగుల భయంకరమైన ఉన్మాదవ్యాధిని కల్గించును; దీనిని సన్నిపాతోన్మాదమని వచించెదరు. ఈ యున్మాదమునందు వాతాద్యున్మాదములకు వేవేరుగ జెప్పబడిన లక్షణములన్నియు గానంబడును, వాతాదులకు వేవేరుగ జెప్పబడిన చికిత్సలు పరస్పరవిరుద్ధంబులుగాన నీ సన్నిపాతోన్మాదమునకు జికిత్సజేయం జనదు. ఉన్మాదవ్యాధియందు వాతాదిదోషములకు విరుద్ధంబులైన చికిత్సల జెప్పి యున్నదిగాన సన్నిపాతజోన్మాదమునందు త్రిదోషములకు విరుద్ధంబులైన చికిత్సలు పరస్పర విరుద్ధంబులుగా నుండుటంజేసి యట్టి చికిత్సలచే నసాధ్యంబని భావము.

శోకజోన్మాదలక్షణము

శ్లో॥ చోరైర్నరేంద్రపురుషైరరిభిస్తథావై
 ర్విత్రాసితస్య ధనభాష్టవసంక్షయాద్వా ।
 గాఢం క్షతే మనసి చ ప్రియయా రిరంసో
 ర్థాయేత చోత్కటతమో మనసో వికారః ||౧౪||

చిత్రం బ్రవీతి చ మనోఽనుగతం వినంజ్ఞో
గాయత్యథో హసతి రోదితి చాపి మూఢః।

తా॥ దొంగలు, రాజభటులు, శత్రువులు మొదలగువారివలన భయమునొందుటచేనైనను, ధనంబును బంధువులును నశించుటచేనైనను, తనకు మిగుల ప్రియురాలైన స్త్రీతో సంభోగించ నిచ్చుకొని యది లభించకపోవుటచేనైనను మనస్సు మిగుల భేదమునొందినపుడు దానంజేసి మిక్కిలి క్రూరంబైన ఉన్మాదము జనించును. అట్టిదుఃఖముచే జనించిన యున్మాదమునందు నానావిధ ములుగ మాటలాడుట, మనస్సుననుండు రహస్యాంశముల బైటచెప్పట, విరుద్ధజ్ఞానము గల్గుట, గానముచేయుట, నవ్వుట, ఏడ్పుట, మూఢచిత్తుండగుట, ఈలక్షణములు గల్గును.

విషజోన్మాదలక్షణము

శ్లో॥ రక్తేక్షణో హతబలేన్ద్రియభాస్సుదీనః
శ్యావాననో విషకృతేఽథ భవేద్విసంజ్ఞః॥౧౫॥

తా॥ విషముచేగల్గిన ఉన్మాదమునందు కన్ను లెఱ్ఱినగుట, దేహబలము, ఇంద్రియబలము, దేహ కాంతి, ఇవి నశించుట, మిగుల దైన్యమునొందుట, ముఖమున శ్యావ (నలుపుపసపుగలిసిన) వర్ణము గల్గుట, శరీరమున ప్రజ్ఞ లేకుండుట, ఈలక్షణములు కల్గును.

అసాధ్యోన్మాదలక్షణములు

శ్లో॥ అవాఞ్ఞీ వాప్యదఞ్ఞీవాక్షీణమాంసబలో నరః।
జాగరూఢో హ్యసద్దేహ మున్మాదేన వినశ్యతి॥౧౬॥

తా॥ తలవాంచియైనను ఊర్ధ్వముఖముగనైనను నుండుట, మాంసబలము నశించుట, నిదుర బట్టకుండుట, ఈ లక్షణములు ఉన్మాదవ్యాధికలవానికి జనియించినయెడ మరణము నొందును. ఇచ్చట “అవాఞ్ఞాఖస్తూన్మభో వా” అను పాఠము మిక్కిలి సాధువుగా నుండును.

భూతోన్మాదసామాన్యలక్షణము

శ్లో॥ అమర్త్యవాగ్విక్రమవీర్యచేష్టో
జ్ఞానాదివిజ్ఞానబలాదిభీర్యః।
ఉన్మాదకాలోఽనియతశ్చ యస్య
భూతోత్థమున్మాదముదాహరే త్రమ్॥౧౭॥

తా॥ మనుష్యుల కన్వంబులైన వాక్కు, విక్రమము, బలము, చేష్టలు, ఇవి గల్గియుండుట, తత్వజ్ఞానంబును, శిల్పజ్ఞానంబును, శరీరబలంబును గల్గియుండుట, ఉన్మాదము జనించు కాలము నియతము గాకుండుట, ఈ లక్షణములు గల యున్మాదమును భూతావేశముచే జనించినది యని యెరుంగునది,

దేవగ్రహాన్మాద లక్షణము

శ్లో॥ సంతుష్టశ్శుచిరతిదివ్యమాల్యగంధో
నిస్తస్త్రిరవితథసంస్కృతప్రభాషీ।
తేజస్వీ స్థిరనయనో వరప్రదాతా
బ్రహ్మణ్యో భవతి నరస్స దేవజుష్టః॥౧౮॥

తా॥ ఎల్లప్పుడు సంతోషముతోగూడి యుండుట, పరిశుద్ధముగనుండుట, దేహమున దివ్యమైన పుష్పమాలికయొక్క పరిమళమును వహించి యుండుట, నిదురలేకుండుట, సత్యముగ సంస్కృతము మాటలాడుట, తేజస్సు గల్గి యుండుట, దృఢమైన నేత్రములు గల్గియుండుట, వరముల నిచ్చుట, బ్రాహ్మణులయం దాసక్తి గల్గియుండుట, ఈ లక్షణములుగల యున్మాదవ్యాధి దేవతాగ్రహముచే గల్గినదని యెరుంగునది. మరియు గణమాతృకాదిగ్రహలక్షణములు గ్రహాస్తరమున నీరీతిగ గానబడియెడు: “క్రోధనస్సస్తసర్వాజ్ఞో లాలాఘేనావిలాసనః । నిద్రాఘ్నః కమ్పనో మూఢో గణమాతృభిరర్దితః॥” మిగుల కోపము గల్గి యుండుట, అవయవములన్నియు శిథిలములై యుండుట, జొల్లుచేతను నురుగుచేతను ఆవరింపబడిన ముఖము గల్గి యుండుట, అధికముగ నిదురించుట, వణకుట, మాటలేక మూగియైయుండుట, ఈ లక్షణములు కల మనుజుండు గణమాతృకాది గ్రహములచే పీడితుడని యెరుంగవలెను. ఇచ్చట “నిస్తస్త్రిరవితథసంస్కృతప్రభాషీ” అను పాఠము సాధువై యుండును.

అసురగ్రహాన్మాద లక్షణము

శ్లో॥ సంస్వేదీ ద్విజగురు దేవదోషవక్తా
జిహ్వతో విగతభయో విమార్గదృష్టిః।
సంతుష్టో న భవతి చాన్నపానజాతై
ద్రుష్టాత్మా భవతి స దేవశత్రుజుష్టః॥౧౯॥

తా॥ శరీరమున చెమట గారుట, బ్రాహ్మణులయందును గురువులయందును దేవతలయందును దోషముల జెప్పట, వక్రముగ జూచుట, భయము లేకుండుట, శాస్త్రవిరుద్ధమైన మార్గమును జూచుట, అధికముగ నన్నపానాదుల సేవించినను తృప్తి జెందకుండుట, దుష్టమైన స్వభావము గల్గి యుండుట, ఈ లక్షణములుగల యున్మాదము అసురగ్రహముచే జనించినది యని యెరుంగునది.

గంధర్వగ్రహాన్మాద లక్షణము

శ్లో॥ హృష్టాత్మా పులిసవనాస్తరోపసేవీ
స్వాచారః ప్రియపరిగీతగంధమాల్యః।
సృత్యన్వై ప్రహసతి చారు చాల్పశబ్దం
గంధర్వగ్రహపరిపీడితో మనుష్యః॥౨౦॥

తా॥ మనస్సంతోషము గల్గియుండుట, ఇసుకదిన్నెలయందును, ఉద్యానవనములయందును సంచరించుట, సదాచారము గల్గి యుండుట, గానమునందును గంధపుష్ప మాలికలయందును ప్రితిగల్గి యుండుట, నర్తనముచేయుట, సుందరముగ తిన్ననిశబ్దముతోగూడినట్లు నవ్వుట, ఈ లక్షణములు కల యున్మాదము గంధర్వగ్రహముచే గల్గినది యని యెరుంగునది.

యక్షగ్రహోన్మాద లక్షణము

శ్లో॥ తామ్రాక్షః ప్రియతనుర క్తవస్త్రధారి
గమ్భిరో ద్రుతగతిరల్పవాక్సహిష్ణుః।
తేజస్వీ వదతి చ కిం దదామి కస్యై
యో యక్షగ్రహపరిపీడితో మనుష్యః॥౨౧॥

తా॥ కన్ను లెఱ్ఱగనుండుట, మిగుల రమ్యంబులును నూత్నంబులును రక్తవర్ణంబులునైన వస్త్రముల ధరించుట, గంభీరస్వభావముగల్గి యుండుట, శీఘ్రగమనముగల్గియుండుట, మితముగ సంభాషించుట, ఓర్పుగల్గియుండుట, ప్రశస్తంబైన తేజస్సుగల్గియుండుట, ఎవ్వనికేమియిచ్చెదనని పల్కుట, ఈ లక్షణములు కల యున్మాదము యక్షగ్రహముచే జనించినది యని యెరుంగునది.

పితృగ్రహోన్మాద లక్షణము

శ్లో॥ ప్రేతానాం స దిశతి సంస్తరేషు పిండాన్
శాస్తాత్తా జలమపి చాఽపసవ్యవస్త్రః।
మాంసేపుస్తలగుడపాయసాభికామ
స్తద్భక్తో భవతి పితృగ్రహభిజుప్తః॥౨౨॥

తా॥ దర్శనపరచి అందు పితృదేవతలకు పిండముల నిడుట, శాస్తమైన స్వభావము గల్గియుండుట, ఉత్తరీయము నపసవ్యముగా నిడుకొని జలముచే తర్పణముజేయుట, మాంసమునం దిచ్చు గొని యుండుట, నువ్వులయందును బెల్లమునందును పాయసమునందును అభిలాషకల్గియుండుట, పితృదేవతలయందు భక్తిగలిగియుండుట, ఈ లక్షణములు కల యున్మాదము పితృగ్రహముచే జనించి నదియని యెరుంగునది.

నాగగ్రహోన్మాద లక్షణము

శ్లో॥ యస్తూర్వాం ప్రసరతి సర్పవత్కదాచిత్
సృక్ష్విశ్యో విలిహతి జిహ్వయా తథైవ।
క్రోధాభుద్గుడమధుద్గుపాయసేపుః
జ్ఞాతవ్యో భవతి భుజ్జమేన జుప్తః॥౨౩॥

తా॥ భూమియం దొకప్పుడు సర్పమువలె పాకులాడుట, నాలుకచే పెదవుల వెలిప్రక్కలను నాకుట, మిగుల క్రోధముగల్గియుండుట, బెల్లము, తేనె, పాలు, పాయసము, వీనియందు మిక్కిలి యాసగొని యుండుట, ఈ లక్షణములు కల యున్మాదము నాగగ్రహముచే జనించినది యని యెరుంగునది,

రాక్షసగ్రహాన్మాద లక్షణము

శ్లో॥ మాంసాస్పృగ్విధసురావికారలిప్తుః

నిర్లజ్జో భృశమతినిష్ఠురోఽతిశూరః।

క్రోధాఘర్షిపులబలో నిశావిహారి

శౌచద్విడ్భవతి స రాక్షసైర్గ్రహీతః॥౨౮॥

తా॥ మాంసమునందును రక్తమునందును నానావిధమద్యములయందును అభిలాషగల్గియుండుట, లజ్జలేకుండుట, మిగులనిష్ఠురోత్తుల బలుట, అధికముగ శౌర్యము కల్గియుండుట, క్రోధము గల్గియుండుట, అధిక మైన బలముతోగూడి యుండుట, రాత్రులయందు సంచరించుట, పారిశుద్ధ్యమును సహించకుండుట, ఈ లక్షణములతో గూడిన యున్నాడము రాక్షసగ్రహములచే జనించినది యని యెరుంగునది. మరియు బ్రహ్మరాక్షసగ్రహాలక్షణము తస్మాన్తరమున నీరీతిగ నున్నయది. “దేవవిప్రగురుద్వేషీ వేదవేదాఙ్గ విచ్ఛుచిః । ఆత్మపీడాకరో హాసీ బ్రహ్మరాక్షస సేవితః” దేవతలను బ్రాహ్మణులను గురువులను ద్వేషించుట, వేదవేదాంగములను దెలిసి యుండుట, పరిశుద్ధముగనుండుట, ఉపవాసాదులచే నాత్మను పీడించుట, అధికముగ నవ్వట, ఈ లక్షణములు గల్గియున్నయెడ బ్రహ్మరాక్షసగ్రహముచే గల్గిన యున్మాదమని భావము.

పిశాచగ్రహాన్మాద లక్షణము

శ్లో॥ ఉద్ధస్తః కృశపరుషోఽచిరప్రలాపీ

దుర్గన్ధో భృశమశుచిస్తథాఽతిలోలః।

బహ్వశీ విజనవనాస్తరోపసేవీ

వ్యాచేష్ట భ్రమతి రుదన్నిశాచజుష్టః॥౨౯॥

తా॥ వాస్తములను వైకెత్తికొని యుండుట, శరీరము మిగుల కృశించి పరుషుడై యుండుట, కొంతకాలమువరకు ఆసంబద్ధముగ మాటలాడుట, దుర్గన్ధముతో గూడియుండుట, మిక్కిలి యపరిశుద్ధముగ నుండుట, అన్నపానాదులయందు మిక్కిలి యాసగొని యుండుట, అధికముగ భుజించుట, నిర్జనప్రదేశమును వనమధ్యమును ఆశ్రయించి యుండుట, నానావిధములుగ వికారచేష్టలంజేయుచు తిరుగుచుండుట, ఏడ్చుట, ఈ లక్షణములుగల యున్మాదము పిశాచగ్రహముచే జనించినది యని యెరుంగునది. ఇచ్చట “ఉద్ధస్తః” అను పాఠము విదేహమత్సము ననుసరించి యుండును గాన యుక్తమై యుండును.

అసాధ్యగ్రహ లక్షణము

శ్లో॥ సూలాక్షో ద్రుతమటనస్సఫేనలేహీ

నిద్రాఘః పతతి చ కమ్పతే చ యోహి।

యశ్చాద్రిద్విరదనగాది విచ్యుతస్సౌత్

సోఽసాధ్యో భవతి తథా త్రయోదశాద్దే॥౩౦॥

తా॥ మున్ను వచించిన గ్రహములచే పీడితుండగు మనుజుండు వికారముగ చెరవబడిన కన్నులు గలవాడును, శీఘ్రముగ పలుచెరంగుల సంచరించువాడును, నోట నురుగుకొర్చుచు పెదవుల నాకుచుండువాడును, నిదురించుస్వభావముగలవాడునై క్రిందపడి పలుచెరంగుల వణకుచున్న యెడ అట్టిగ్రహము అసాధ్యంబై యుండును. మరియు పర్వతములు, వీనుగులు, వృక్షములు మొదలగువానిపైనుండి క్రిందబడునప్పుడు అట్టి గ్రహములచే గ్రహింపబడినయెడ అట్టి గ్రహములుకూడ నసాధ్యంబులై యుండును. మరియు మున్ను వచించిన గ్రహముల లో నేదైన పదిమూడవ సంవత్సరమున పట్టినయెడ నదియు నసాధ్యంబై యుండును. లోకమునంగు నానావిధగ్రహములును మనుజుల హింసించుటకును, క్రీడాదుల ననుభవించుటకును, పూజల నొందుటకును మనుష్యుల గ్రహించును; అందు హింసార్థమై పట్టిన గ్రహములు పైజెప్పిన లక్షణములగల్గించును. కాన యవి యసాధ్యములనియు, క్రీడా పూజార్థమై పట్టిన గ్రహములు సాధ్యంబులనియు భావము. ఇందుకు ప్రమాణము “అశుచిం భిన్నమర్యాదం త్తుతంవా యదివాఽత్తుతమ్ | హింస్యర్హింసావిహారార్థం సత్కారార్థమథాపి చ” అని తత్త్వాస్తరమున గానంబడియెడు.

దేవగ్రహాదులు బట్టు కాలనిర్ణయము

శ్లో॥ దేవగ్రహాః పౌర్ణ మాస్యాం అనురాస్సన్ధ్యయోరపి |

గన్ధర్వాః ప్రాయశోఽష్టమ్యాం యతౌశ్చ ప్రతిపద్యథ॥౨౭॥

పితృభ్యః కృష్ణక్షయే హింస్యః పంచమ్యామపి చోరగాః |

రతుంసి రాత్రౌ పైశాచాః చక్షుర్దశ్యాం విశన్తిహి॥౨౮॥

తా॥ పూర్ణిమనాడు దేవతగ్రహంబులును, సంధ్యాకాలములయందు అనురగ్రహంబులును, అష్టమినాడు గన్ధర్వగ్రహంబులును, పాడ్యమినాడు యక్షగ్రహంబులును, అమవసనాడు పితృగ్రహంబులును, పంచమియందు నాగగ్రహములును, రాత్రులయందు రాక్షసగ్రహములును, చతుర్దశియందు పిశాచగ్రహములును, మనుజులబట్టి బాధించును.

శరీరము నాశ్రయించిన గ్రహములు కనుబడకుండుటకు కారణములు

శ్లో॥ దర్పణాదీన్యథాఛాయా శీతోష్ణం ప్రాణినోయథా |

స్వమణిం భాస్కరాచ్చిశ్చ యథా దేహం చ దేహాధృత్॥౨౯॥

విశన్తి చ న దృశ్యన్తే గ్రహా స్తద్వచ్ఛరీరిణః |

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

ఉన్మాదనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ అద్దము మొదలగు వానియందు ప్రతిబింబంబును, ప్రాణులయందు శీతోష్ణంబులును, నూర్యకౌస్తభమణియందు నూర్యనికాన్తియు, దేహమునందు జీవుండును ప్రవేశించి కంటికి నగు పడకుండుచందంబున నానావిధగ్రహంబులు మనుజులయందు ప్రవేశించి కంటికి కనుబడకుండును. ఇచ్చట దేవగ్రహంబులనగా దేవానుచరంబులైన గ్రహంబులని యర్థము. దేవతలు ప్రత్యక్షముగ మనుష్యుల స్పృశించుట లేదని సుశ్రుతాచార్యుండు వక్కాణించెను. అది యెట్లనిన “న తే మనుష్యైస్సహ సంవిశంతి న తే మనుష్యాః క్వచిదావిశంతి । యే త్వావిశంతీతి వదన్తి మోహాత్ తే భూతవిద్యావిషయాదపేతాః” దేవతలు ప్రత్యక్షముగ మనుజుల స్పృశించుటయైనను ఆవేశించుటయైనను లేదు. మనుష్యులయందు ఆవేశమునొందునని యజ్ఞానముచే వచించువారికి భూతవిద్య తెలియదని యర్థము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చర
తారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమూర్తా” “భిషజ్జిణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యము

నందు ఉన్మాదనిదానము

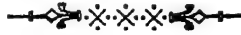
సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రి వాయ న మః
శ్రీ ర స్తు
అ ప స్తా ర ని దా న మ్

ఉన్మాదమువలెనే అపస్మారముకూడ మనస్సంబంధమైన వ్యాధిగాన ఉన్మాదనిదానమును జెప్పినపిమ్మట అపస్మారనిదానమును చెప్పట.

శ్లో॥ * * చింతాశోకాదిభిర్దోషాః క్రుద్ధా హృత్కోతసి స్థితాః।
కృత్వాస్మృతేరపధ్వంసం అపస్మారం ప్రకుర్వతే * *

తా॥ చింత దుఃఖము మున్నగు కారణములచేత వాతాదిదోషములు ప్రకుపితంబులై హృదయ ముననుండి స్మృతిని నశింపజేసి యపస్మారమును వ్యాధిని కల్పించును.

అపస్మార సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ తమగప్రవేశస్సంరమ్భా దోషోద్రేకహతస్మృతేః।
అపస్మార ఇతిజ్ఞేయో గదో ఘోరశ్చతుర్విధః॥౧॥

తా॥ వాతాది దోషములయొక్క ప్రాబల్యముచే శరీరస్మృతి దప్పిన మనుజునకు చీకటి యందు ప్రవేశించినటుల జ్ఞానములేక వికారముగ కన్నులద్రిప్పుచు కాళ్లుచేతుల విదలించుచున్న యెడ అపస్మారవ్యాధి యని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి వాత పిత్త శ్లేష్మ సన్నిపాత భేదములచే నాల్గు విధంబు లగును. ఈ యపస్మారమున కన్వర్తకత్వమును సుశ్రుతాచార్యుని డివిధంబుగ వచించెను. “స్మృతిర్భూతార్థవిజ్ఞాన మపస్తత్పరివర్జనే। అపస్మార ఇతి ప్రోక్తస్తతోఽయం వ్యాధిరస్తకృత్” స్మృతియనగా మున్న జరిగిన వృత్తాంతమును దలచుట; అట్టి జ్ఞానమును నివర్తింప జేయుటచే నీవ్యాధి యపస్మారమని చెప్పబడునని భావము.

అపస్మార పూర్వరూపములు

శ్లో॥ హృత్కమ్పశ్శూన్యతా స్వేదో ధ్యానం మూర్ఛా ప్రమూఢతా।
నిద్రానాశశ్చ త స్థింశ్చ భవిష్యతి భవత్యథ॥౨॥

తా॥ హృదయమునందు కంపము, మనస్సున కేమియు దోచకుండుట, చెమట బట్టుట, చిన్త, మూర్ఛగట్టుట, ఇంద్రియజ్ఞానము లేకపోవుట, నిదుర బట్టుకుండుట, ఇవియన్నియు నపస్మారవ్యాధికి మున్న జనించు పూర్వరూపములు.

వాతాపస్తార లక్షణము

శ్లో॥ కమ్పితే ప్రదశేద్దంతాః ఘోనోద్వామి శ్వసిత్యపి |
పరుషారుణకృష్ణాని పశ్యేద్దూపాణి చాఽనిలాత్ || ౩ ||

తా॥ వణకు, పండ్లు కొరకుట, నోట నురుగువెడలుట, శ్వాసమును విడుచుట, ప్రాణులను పరుషంబులుగను అరుణవర్ణంబులుగను కృష్ణవర్ణంబులుగను జూచుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన యపస్మారంబని యెరుంగునది.

పితృపస్తార లక్షణము

శ్లో॥ పీతఘోనాజ్వక్త్రాక్షః పీతాస్మగ్రూపదర్శనః |
సత్ప్రక్షోష్ణానలవ్యాప్తలోకదర్శీ చ పైత్తికః || ౪ ||

తా॥ నోట పసపురంగు కల నురుగు కారుట, శరీరంబును, ముఖంబును, కన్నులును పీతవర్ణములుగ నుండుట, రక్తము పీతవర్ణముగ నుండుట, మనుజులరూపము పసపురంగుగ కనుపించుట, దప్పించే తను ఉష్ణముచేతను వ్యాప్తుండై లోకమునెల్ల నగ్నిచే వ్యాప్తమైనదానినివలె జూచుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది పితృముచే జనించిన యపస్మారమని యెరుంగునది.

శ్లేష్మజాపస్తార లక్షణము

శ్లో॥ శుక్లఘోనాజ్వక్త్రాక్షః శీతహృష్టాజ్ఞో గురుః |
పశ్యేచ్ఛుక్లాని రూపాణి శ్లైష్మికో ముచ్యతే చిరాత్ || ౫ ||

తా॥ నోటియందు నురుగువెడలుట, శరీరము ముఖము కన్నులు ఇవియన్నియు తెల్లగ నుండుట, శరీరము నల్లనై యుండుట, శరీరమున గగురుపాటుకల్గి బరువుగానుండుట, మనుజులను శుక్లవర్ణముతో గూడినట్లు చూచుట, చిరకాలమునకు మూర్ఛ చెలియుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది కఫముచే జనించిన అపస్మారమని యెరుంగునది. ఈ కఫజాపస్మారలక్షణమున “ముచ్యతేచిరాత్” అని చెప్పటచేత వాతపితృపస్మారములయందు శీఘ్రముగ మూర్ఛ చెలియునని చెలియుచున్నది.

సన్నిపాతజాపస్తార లక్షణము

శ్లో॥ సర్వైరేతైస్సమపైశ్చ లిక్ష్ణేజ్జేయస్త్రిదోషజః |
అపస్మారస్సచాఽసాధ్యో యః క్షీణస్యాఽనవశ్చ యః || ౬ ||
ప్రస్ఫురంతం సుబహుశః క్షీణం ప్రచలితభ్రువమ్ |
నేత్రాభ్యాం చ వికుర్వాణాం అపస్మారో వినాశయేత్ || ౭ ||

తా॥ మున్నువచించిన వాతాదిలక్షణములతోగూడి దోషత్రయప్రకోపముచే జనించిన యపస్మారము సన్నిపాతజమని యెరుంగునది. ఈ యపస్మారంబును, దేహము కృశించినవానికి గల్గిన ఇతరాపస్మారంబులును అసాధ్యంబులు. మరియు చిరకాలమునుండి యనుసరించి యుండునది గూడ నసాధ్యంబగును. అనేకవిధములుగ వణకుచున్నను శరీరము కృశించి కనుబొమల వికారముగ గగలిం చుచున్నను, కన్నులను వికారముగ ద్రిష్టచున్నను అపస్మారవ్యాధి మిక్కిలి యసాధ్యంబగును.

అపస్మారప్రకోపకాల నిర్ణయము

శ్లో॥ పక్షాద్వా ద్వాదశాహాద్వా మాసాద్వా కుపితామలాః।

అపస్మారాయ కుర్వన్తి వేగం కించిదథా స్తరమ్॥౮॥

దేవే వర్షత్యపి యథా భూమా బీజాని తానిచిత్ ।

శరది ప్రతిరోహన్తి తథా వ్యాధిసముచ్చయాః॥౯॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

అపస్మారనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ ఒకపక్షమునకైనను, పనిరెండుదినములకైనను ఒకమాసమునకైనను, వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది తమతమవేగమునుజూపి యపస్మారవ్యాధిని కల్గించును. ఈ చెప్పబడిన నియ్యితకాలమునకు కొంచెము ముందుగకూడ వేగమును జూపును. పితృపస్మారము ఒకపక్షమునకు జనించుననియు, వాతాపస్మారము పనిరెండుదినములకు జనించుననియు, శ్లేష్మాపస్మారము ఒక నెలదినములకు జనించుననియు భావము. దేవుడు వర్షించుచున్నను భూమియందలి విత్తనములు స్వకాలమున మొలుచుచందంబున దోషములు ప్రకోపించియున్నను వ్యాధిస్వభావముచే కాలానుసారముగ వృద్ధి నొందునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రి చర

ణారవిద్వంససేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌరవ గోత్ర

విరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమృద్ధయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్ధ్రీతాత్పర్యమునందు

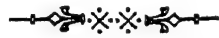
అ ప స్మార ని దా న ము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః
శ్రీ ర స్తు
వా త వ్యా ధి ని దా న మ్

—❖—

వాతవ్యాధి అపస్మారవ్యాధినిబోలి మిగుల వేగముగ జేయును గాన అపస్మారనిదానమును జెప్పిన పిదప వాతవ్యాధినిదానము జెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ రూక్షశీతాల్పలఘ్వన్న వ్యవాయూఽతి ప్రజాగరైః |
విషమాదుపచారాచ్చ దోషాస్సక్రవణాదపి॥౧॥
లఙ్ఘనప్లవనాఽధ్యవ్యాయామాదివిచేష్టితైః |
ధాతురాం సంక్షయాచ్చింతా శోకరోగాతికర్షణాత్॥౨॥
వేగసద్ధారణాదామాదభిఘాతాదభోజనాత్ |
మర్మాబాధాన్లజోష్ట్రాశ్వ శీఘ్రయానాపతంసనాత్॥౩॥
దేహే ప్రోతాంసి రిక్తాని పూరయిత్వాఽనిలో బలీ |
కరోతి వివిధాన్ వ్యాధీన్ సర్వాశ్చైకాన్ల సంశ్రయాన్॥౪॥

తా॥ మిక్కిలి రూక్షంబును శీతంబునైనను యన్నమును భుజించుట, స్వల్పముగ భుజించుట, లఘ్వన్నమును భుజించుట; అధికముగ స్త్రీసంభోగము జేయుట, అధికముగ నిద్ర మేల్కొంచి యుండుట, విషమంబులగు సుపచారముల జేసికొనుట, కఫపిత్తములను మూత్రరక్తములను వెడలింపజేయుట, మిట్టపల్లములయందు చాటుట, నీళ్లయందీగుట, అధికముగ త్రోవనడచుట, దేహపరిశ్రమము మున్నుగాగల పనుల చేయుట, రసాదిధాతువులు త్తయించుట, చింతచేతను, దుఃఖముచేతను, రోగములచేతను అధికముగ కృశించుట, మలమూత్ర వేగములను నిరోధించుట, అన్నాదిరసము అపకవ్యంబై వాయువుసంచరించు నాడుల నడ్డగించుట, ప్రహారాదులచే నభిఘాతము నొందుట, ఉపవాసము జేయుట, హృదయాది మర్మస్థానములయందు ప్రహారాదులచే బాధగల్గుట, ఏనుగులు ఒంటెలు గుఱ్ఱములు మొదలగువానిపై నెక్కి శిఘ్రముగ బోవుట, వానిపైయెండి క్రింద పడుట, ఈ కారణములచే ప్రకుపితంబైన వాతము శరీరమున కూన్యంబులై యుండు నాడులను పూరించి తాను మిగుల బలిష్ఠంబై ఏకాంగమునందైనను నిఖిలాంగములయందైనను నానావిధంబులైన వాతవ్యాధులను గల్గించును. ఇచ్చట “పిత్తం పంగుః కఫః పంగుః పంగవో మలధాతవః | వాయునా యత్ర | నీయన్తే తత్ర | గచ్ఛన్తి మేఘవత్” అని గ్రన్థాంతరము

నందుండుటంజేసి కఫపిత్తముల ధాత్వాదులనన్నింటిని సంఘరింపజేయుటచే ముఖ్యంబైన వాతము ప్రధానముగాగల వ్యాధి వాతవ్యాధి యని యెరుంగునది. మరియు వాతాదిదోషములలో వాతము మిగులబలిష్ఠంబును ఆశుకారియైన యుండును గాన అట్టివాతముచే జనించిన ఆక్షేపకాదివాతరోగములు మిగుల దుస్సాధంబులై యుండును. అట్టిరోగములకు చికిత్సావిశేషములు స్పష్టముగ దెలియుటకై వాతవ్యాధినిదానము ప్రత్యేకముగ జెప్పబడినది యని యెరుంగునది. ఈ యభిప్రాయముచే సుశ్రుతాచార్యుండు వాతరోగాధ్యాయమును ప్రత్యేకముగ జెప్పెను.

వాతవ్యాధి పూర్వరూపాదులు

శ్లో॥ అవ్యక్తం లక్షణం తేషాం పూర్వరూపమితి స్మృతమ్ |

ఆత్మరూపం తు యద్వ్యక్తం అపాయో లఘుతా పునః॥౧॥

తా॥ క్రిందవివరింపబడు వాతవ్యాధులయొక్క లక్షణములు అస్ఫుటముగ కనబడుటయే పూర్వరూపమనియు, అట్టి లక్షణములు స్ఫుటముగ కనబడినయెడ నదియే వ్యాధిస్వరూపమనియు, అట్టిలక్షణములు స్వల్పముగ నుండుటయే వ్యాధినివృత్తి యనియు నెరుంగునది. ఆక్షేపకాదివాతవ్యాధులయందు ఆయావ్యాధులకు జెప్పబడు లక్షణములు అస్ఫుటంబులుగ గానంబడినచో నవియే పూర్వరూపంబులును, స్ఫుటంబులుగ గానంబడినచో రూపంబులును అగును గాని జ్వరాదిరోగములయందు ‘‘శ్రమోఽరత్నిర్వివర్ణత్వం’’ ఇది మొదలగు వాక్యములచేత ప్రత్యేకముగ పూర్వరూపముల జెప్పినరీతిగ వాతరోగములకు ప్రత్యేకముగ జెప్పుటలేదనియు, వాత లక్షణములు స్వల్పముగ నుండుట వ్యాధినివృత్తియనియు, నితరవ్యాధులకంటె వాతవ్యాధియందు విశేషమని భావము.

వాతవ్యాధి స్వరూపము

శ్లో॥ సంకోచః పర్వణాం స్తమోఽభిజ్ఞోఽస్థానం పర్వణామపి |

రోమహర్షః ప్రలాపశ్చ పాణిపృష్ఠశిరోగ్రహః॥౨॥

భ్రాజ్యపాఙ్గుల్యకుబ్జత్వం శోషోఽక్షానామనిద్రతా |

గర్భశుక్రరజోనాశః స్పష్టనం గాత్రసుప్తతా॥౩॥

శిరోనాసాక్షిజత్రాణాం గ్రీవాయాశ్చాపి హుణ్డనమ్ |

భేదస్తోదోఽర్ధిరాక్షేపో ముహుశ్చాయాస ఏవ చ॥౪॥

ఏవంవిధాని రూపాణి కరోతి కుపితోఽనిలః |

హేతుస్థానవిశేషాచ్చ భవేద్రోగవిశేషకృత్॥౫॥

తా॥ కీళ్లు ముడుచుకొనుట, స్తంభించియుండుట, కీళ్లును అస్థులును చీలుట, గగురుపాటు గల్గుట, అసంబద్ధముగ మాటలాడుట, చేతులయందును పీపునందును శిరస్సునందును ఈడుపు బుట్టుట, గూని, కుంటితనము, గుజ్జారితనము, ముఖాద్యవయవములు కుష్మించుట, నిద్ర తగ్గి యుండుట, గర్భము, శుక్రము, రజస్సు, ఇవి నశించుట, శరీరము వణకుట, శరీరమున స్పర్శజ్ఞానము లేకబోవుట, నాసిక, నేత్రములు, కంఠమూలము, కంఠము, ఇవి లోఘలికి ఈడ్చు

బడుట, లేక వక్రంబులగుట, శూలముతో బాడిచినట్లుండుట, నూదులతో గుచ్చినట్లుండుట, బాధ గల్గుట, ఆక్షేపకవాతము, మోహము, శ్రమము, ఇవి మున్నుగ గల లక్షణములను ప్రకోపమునొందిన వాతము కల్గించును. మరియు నట్టివాతము హేతువిశేషములచేతను కోష్ఠాదిస్థలవిశేషములచేతను విశేషరోగములను గల్గించును.

కోష్ఠగతవాత లక్షణము

శ్లో॥ తత్ర కోష్ఠాశ్రితే దుష్టే నిగ్రహో మూత్రవర్షసః।

బ్రష్మహృద్రోగగుల్మార్యపార్శ్వశూలం చ మారుతే॥౧౦॥

తా॥ వాతము కోష్ఠము నాశ్రియించి దుష్టమైనయెడ మలమూత్రములు వెడలకుండుట, అండవృద్ధి, హృదయరోగము, గుల్మము, ఆర్శము, పార్శ్వశూలము, ఈ వ్యాధులు కల్గును.

సర్వాజ్వలత లక్షణము

శ్లో॥ సర్వాజ్వలపితే వాతే గాత్రస్ఫురణభజ్జనమ్।

వేదనాభిః పరితశ్చ స్ఫుట స్తీవాన్య సన్ధయః॥౧౧॥

తా॥ వాతము సకలావయవముల నాశ్రియించి ప్రకుపితంబైనయపుడు శరీరము ఆదరుట, పగులుట, నానావిధవేదనలు కల్గుట, అవయవ సంధిబంధములన్నియు శిథిలములై పగులునట్లుండుట ఈ లక్షణములు కల్గును.

గుదస్థితవాత లక్షణము

శ్లో॥ గ్రహో విఘ్నాత్రవాతానాం శూలాధ్మనాశ్మశర్కరాః।

జఙ్ఘీరుతికపాత్పృష్ఠరోగశోషా గుదే స్థితే॥౧౨॥

తా॥ వాతము గుదము నాశ్రియించి ప్రకోపించినయపుడు మలమూత్రవాతములు బైట వెడలక ఆడ్డగించబడుట, శూలము, కడుపుబ్బరము, మూత్రమున రాళ్ళును శర్కరయు పడుట, పిక్కులు, తొడలు, వెన్నెముకకు క్రిందిప్రక్క, పాదములు, పీపు, ఈస్థలములయందు నొప్పిగల్గి కుష్కించుట, ఈ లక్షణములు కల్గును.

ఆమాశయస్థవాత లక్షణము

శ్లో॥ రుక్పార్యోద్దరహృన్నాభే స్తృష్ణోద్ధరచిసూచికాః।

కాసః కణాన్యశోషశ్చ శ్వాసశ్చామాశయస్థితే॥౧౩॥

తా॥ వాతము ఆమాశయమునుండి ప్రకుపితంబైనయెడ, పార్శ్వములయందును ఉదరము నందును హృదయమునందును నాభియందును బాధగల్గుట, దప్పి, వాంతి, వినూచి. దగ్గు, కుత్తుకయు నోరును యెండుట, శ్వాసము, ఈ లక్షణములు కల్గును.

పక్వాశయస్థవాత లక్షణము

శ్లో॥ పక్వాశయస్థోఽస్త్రకూజం శూలాటోపౌ కరోతి చ।

కృచ్ఛ్రమూత్రపురీషత్వం ఆనాహం త్రిక వేదనామ్॥౧౪॥

తా॥ పక్వాశయమున వాతము ప్రకుపితంబైనయపుడు ప్రేవులు అరచుట, పోట్లు, కడుపుబ్బరము, మూత్రకృచ్ఛము, మలబంధము, ఆనాహము, వెన్నెముకక్రింద నొప్పి, ఈ లక్షణములు కలుగును.

శ్రోత్రాదిగతవాత లక్షణము

శ్లో॥ శ్రోత్రాదిష్వింద్రియవధం కుర్యాద్దుష్టసమీరణః।

తా॥ చెవులు నేత్రములు మొదలగు ఇంద్రియములయందు వాతము ప్రకుపితంబైనయెడ ఆయా యింద్రియములకు పటుత్వము చెడును.

త్వగ్గతవాత లక్షణము

శ్లో॥ త్వగ్రూక్షా స్ఫుటితా సుప్తా కృశా కృష్ణా చ తుద్యతే॥౧౬॥

ఆతన్యతే సరాగా చ పర్వగుక్త్వగ్గతేనిలే।

తా॥ త్వగ్గతమైన వాతము ప్రకుపితంబైనయపుడు చర్మము పరుషముగనుండి నానాట పగిలి స్పర్శజ్ఞానములేక కృశించును. నల్లనిరంగు కల్లి పోట్లతోగూడి యుండును. మరియు నాచర్మము విస్తరంబై యెఱ్ఱని రంగుకల్లియుండును. కీళ్ళయందు నొప్పలు బుట్టును.

రక్తగతవాత లక్షణము

శ్లో॥ రుజస్త్రీవాస్ససంతాపా వైవర్ణ్యం కృశతాఽరుచిః॥౧౭॥

గాత్రేచారూంపి. భుక్తస్య స్తమ్భశ్చాఽస్యగ్గతేనిలే।

తా॥ రక్తగతమైన వాతము ప్రకుపితంబైనయపుడు మిగుల తీవ్రంబులగు నొప్పులు, అధికమైన సంతాపము, వివర్ణత్వము, కృశత్వము, ఆరోచకము, శరీరమున వ్రణములు, భుజించినవిదప శరీరస్తమ్భము, ఈ లక్షణములు కలుగును. ఇచ్చట వాతము రక్తమునజేరి ప్రకోపించుననియు వాతరక్తము నందు వాతరక్తములు రెండును సమంబులుగ ప్రకోపించుననియు భేదము జలియచున్నది గాన వాతిరక్తమునకన్న నీవ్యాధి వేరుగ జెప్పబడియెనని యెరుంగునది.

మాంసమేదోగతవాత లక్షణము

శ్లో॥ గుర్వజ్ఞం తుద్యతేఽత్యర్థం దణ్ణముప్తిహతం యథా॥౧౮॥

సరుక్రమితమత్యర్థ మాంసమేదోగతేనిలే।

తా॥ వాతము మాంసమేదస్సుల నాశ్రయించి ప్రకుపితంబైనయపుడు శరీరము బరువై యుండుట, దండముచేతను పిడికిలిచేతను కొట్టినట్లు పోట్లుబుట్టుట, మిక్కిలి శాధతోగూడి బడలినట్లుండుట, ఈ లక్షణములు కలుగును.

అసిమజ్జాగతవాత లక్షణము

శ్లో॥ భేదోఽస్థిపర్వణాం సద్ధిశూలం మాంసబలక్షయః॥౧౯॥

అస్వప్నస్సంతా రుక్ష్ణ మజ్జాఽస్థికుపితేనిలే।

తా॥ వాతము అస్థిమజ్జల నాశ్రయించి ప్రకోపమునొందినపుడు అస్థులయొక్క కీళ్ళు సడలుట, అవయవసంధులయందు నొప్పిగల్గుట, శరీరమునందలిమాంసము బలము నశించుట, నిదురబట్టకుండుట, ఎల్లప్పుడు శరీరమున బాధగల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గును.

శుక్రగత వాతలక్షణము

శ్లో॥ క్షీప్రం ముఞ్చతి బద్నాతి శుక్రం గర్భమథాఽపివా॥౧౯॥

వికృతిం జనయేచ్ఛాపి శుక్రస్థః కుపితోఽనిలః।

తా॥ వాతము శుక్రగతమై ప్రకోపించినపుడు, శుక్రంబును, అట్టి దుష్టశుక్రముచేగల్గిన గర్భంబును శీఘ్రముగ జారిపోవును. లేక బద్ధంబై నిలచును, లేక ఆరెంటికిని వ్యాధికల్గును.

సిరాగతవాత లక్షణము

శ్లో॥ కుర్యాత్పిరాగతఃకులం సిరాకుఞ్చనపూరణమ్॥౨౦॥

సబాహ్యభ్యంతరాయామం ఖల్వీం కౌబ్జ్యమథాపి వా।

తా॥ సిరాగతంబైన వాతము ప్రకోపమునొందినపుడు సిరలయందు పోటు, సిరలు ముడుచుకొనుట, సిరలు స్థూలంబులై యుండుట, బాహ్యయామవాతము, అభ్యంతరాయామవాతము, ఖల్వీ వాతము, కుబ్జత్వము, ఈలక్షణములు కల్గును. బాహ్యయామము మున్నగువ్యాధులను క్రింద జెప్పబడు లక్షణములచే నెరుంగునది. ఇచ్చట తత్త్వాంతరమున “సుష్టాస్తన్వోబృహతో వా సిరా వాతే సిరాగతే” అని తత్త్వాంతరమున నుండుటంజేసి పూరణశబ్దమునకు స్థూలంబై యుండు ననే యర్థము నెరుంగునది.

స్నాయుసంధిగత వాతలక్షణము

శ్లో॥ సర్వాశ్లేకాఙ్గరోగాంశ్చ కుర్యాత్స్నాయుగతోఽనిలః॥౨౧॥

హంతి సద్ధిగతస్సద్ధిః శూలాటోపా కరోతి చ।

తా॥ స్నాయుగతంబైన వాతము ప్రకోపించినపుడు సర్వాంగవాతవ్యాధులును ఏకాంగ వాతవ్యాధులును కల్గును; సంధిగతంబైన వాతము ప్రకుపితంబై సంధిబంధములను సడలింపజేయును; సంధులయందు నొప్పిని ఆటోపమును కల్గించును.

పిత్తకఫావృతప్రాణవాత లక్షణము

శ్లో॥ ప్రాణే పిత్తావృతే చ్చర్దిరాహశ్చైవోపజాయతే॥౨౨॥

దార్బల్యం సదనం తంద్రా వైరస్యం చ కఫావృతే ।

తా॥ ప్రాణవాయువు పిత్తముచే నావరింపబడినపుడు వాంతియు తాపంబును కల్గును. కఫము నాశ్రయించినపుడు బలహీనము, కునికిపాటు, విరసత్వము; ఈలక్షణములు కల్గును.

కఫపిత్తములతోగూడిన యుదానవాత లక్షణము

శ్లో॥ ఉదానే పిత్తయుక్తే తు దాహో మూర్ఛా భ్రమః క్షమః॥౨౩॥

అస్వేదహర్షా మద్దోఽగ్నిశీతతా చ కఘావృతే।

తా॥ ఉదానవాతము పిత్తముతో గూడినపుడు తాపము, మూర్ఛ, భ్రమము, బడలిక, ఇవి కలుగును. కఫముతో గూడినపుడు చెమటబట్టకుండుట, గగురుపాటు, అగ్నిమాన్ద్యము, శీతలత్వము, ఇవి జనించును.

కఫపిత్తములతో గూడిన సమానవాత లక్షణము

శ్లో॥ స్వేదదాహశాన్న్య మూర్ఛాస్పృశ్యసమానే పిత్తసంవృతే॥౨౪॥

కఘేన సక్తే విణ్మూత్రే గాత్రహర్షశ్చ జాయతే।

తా॥ సమానవాయువు పిత్తముతోగూడినపుడు చెమట, తాపము, ఉష్ణము, మూర్ఛ, ఇవి జనించును. కఫముతోగూడినపుడు మలమూత్రబంధము, శరీరమున గగురుపాటు ఇవి కలుగును.

కఫపిత్తములతో గూడిన అపానవాత లక్షణము

శ్లో॥ అపానే పిత్తయుక్తేతు దాహశాన్న్యం రక్తమూత్రతా॥౨౫॥

అధఃకాయే గురుత్వం చ శీతతా చ కఘావృతే।

తా॥ అపానవాతము పిత్తముతోగూడినపుడు తాపము, ఉష్ణము, రక్తము మూత్రముతో గూడి చెడులుట, ఇవి కలుగును. కఫము నాశ్రయించినపుడు అధశ్శరీరము మిగుల బరువై శీతలముగ నుండును.

పిత్తకఫములతో గూడిన వ్యానవాత లక్షణము

శ్లో॥ వ్యానే పిత్రావృతే దాహో గాత్రవిక్షేపణం క్షమః॥౨౬॥

స్తమ్భనో దణ్డకశ్చాపి శూలశోథా కఘావృతే।

తా॥ వ్యానవాతము పిత్తముతోగూడినపుడు తాపంబును ఒడులువిరుపును, బడలికయు, జనించును. కఫముతో గూడినపుడు శరీరస్తంభము, కట్టెవలె స్తంభించియుండుట, శరీరముపోటు, వాపు, ఈలక్షణములు కలుగును.

ఆక్షేపకవాతసామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ యదా తు ధమసిన్స్పర్శాః కుపితోఽభ్యేతి మారుతః॥౨౭॥

తదా ఊషత్యాశు ముహుర్ముహుర్దేహం ముహుశ్చరః।

ముహుర్ముహుశ్చాక్షేపణాదాక్షేపక ఇతి స్మృతః॥౨౮॥

తా॥ వాతము దేహమునందలి సకలసీరలను వ్యాపించి ప్రకోపించినపుడు దేహమును మాటి మాటికి చలంపజేయును. అట్టి వాతము ఏనుగమీదనెక్కినవానివలె శరీరమును మాటిమాటికి చలంపజేయుటచే నాక్షేపకవాతమనంజను.

అపత స్త్రీక వాతలక్షణము

శ్లో॥ క్రుద్ధస్త్వైః కోపనైర్వాయుః ఘానాదూర్ధ్వం ప్రపద్యతే |
 పీడయన్ హృదయం గత్వా శిరశ్శక్తౌ చ పీడయన్ ॥౨౯॥
 ధనుర్వన్నమయేద్ధాత్రాణ్యాషిపేన్తోహయేత్తదా |
 సకృచ్ఛాచ్ఛిదుచ్ఛ్విసేచ్ఛాపి స్తభాక్షోఽథ నిమిలకః ॥౩౦॥
 కపోత ఇవ కూజేచ్ఛ నిస్సంజ్ఞ సోఽపత స్త్రీకః |

తా॥ వాతమును ప్రకోపింపజేయు కారణములచేత ప్రకుపితంబైన వాతము స్వస్థానమునుండి యూర్ధ్వభాగమునొంది హృదయస్థానమున నిలచి శిరస్సునందును కణతలయందును నొప్పిని కల్పించి శరీరమునందలి సకలవాయువములను ధనుస్సువలె నొంచును. మరియు సకలవాయువములయందు కంపంబును, మూర్ఛయు కల్గును. అట్టి మనుజుడు మిక్కిలి కష్టముచే నిట్టూర్పులు నిగుడించుచు నిశ్చలంబులైన నేత్రములుకలవాడై మెల్లమెల్లగ కన్నులదెరుచును. దేహమునందు ప్రజ్ఞలేక పావుర పిట్టవలె కూయుచు మూర్ఛనొందును. ఈవ్యాధి యపత స్త్రీక వాతమని జెప్పబడును.

అపతానక వాతలక్షణము

శ్లో॥ దృష్టిం సంస్తభ్య సంజ్ఞాం చ హత్వా కణ్ఠేన కూజతి ॥౩౧॥
 హృది ముక్తే నరస్సౌస్థ్యం యాతి మోహం వృతే పునః |
 వాయునా దారుణం ప్రాహురేకే తదపతానకమ్ ॥౩౨॥

తా॥ పూర్వోక్త వాతము హృదయమునజేరి దృష్టిని స్తంభింపజేసి జ్ఞానమును పోనడచి కంఠమున ధ్వనిని కల్పించును. అట్టివాతము హృదయస్థానమును వదిలినప్పుడు మనుజుండు స్వస్థత నొందును. మరల నా వాతము హృదయము నొందినప్పుడు మూర్ఛిల్లును. దీనిని యపతానకంబను క్రూరమైన వాతవ్యాధియని భిషగ్వరులు కొందరు వచించెదరు.

దండాపతానక వాత లక్షణము

శ్లో॥ కఫాన్నితో భృశం వాయుస్తాస్వేవ యది తివతి |
 దణ్డవత్సన్భయేద్దేహం స తు దణ్డాపతానకః ॥౩౩॥

తా॥ వాతము కఫముతోగూడి సిరలయందు వ్యాపించినపుడు దేహమును దండమువలె స్తంభింపజేయును. ఈవ్యాధి దండాపతానకమని చెప్పబడును. మరియు “పాణిపాద శిరః పృష్ఠశ్రోణీ స్సన్భృత్తి మూరుతః | దణ్డవత్సన్భగాత్రస్య దణ్డకస్సోఽనుపక్రమః” అని చరకమున నున్నది. ఈ వచనముచేత వాతము మాత్రము శిరస్సు, పీఠ, పిరుదులు ఈ యవయవములను దండమువలె స్తంభింపజేసినచో నయ్యది దండాపతానకమనియు అట్టి వ్యాధి చికిత్సకు నసాధ్యంబై యుండుననియు భావము.

ధనుస్తమ్భ వాతలక్షణము

శ్లో॥ ధనుస్తల్యం నమేద్యస్తు స ధనుస్తమ్భసంజ్ఞకః।

తా॥ పూర్వోక్తవాతముచేత శరీరము ధనుస్సువలె వంగినయెడ ధనుస్తమ్భకవాతమని చెప్పబడును. ఈ లక్షణము అస్తరాయామ బహిరాయామంబులను వాతములకు సామాన్యలక్షణమని యెరుంగునది.

అస్తరాయామవాతలక్షణము

శ్లో॥ అంగులీగుల్ఫజతరహృద్వత్కోగలసంశ్రితః॥ ౩౪॥

స్నాయుప్రతానమనిలో యదా క్షిపతి వేగవాత్।

నిష్ఠభ్రాక్షస్త్యబ్ధహనుర్భగ్నపార్శ్వః కఫం వమత్॥ ౩౫॥

అభ్యస్తరం ధనురివ యదా సమతి మానవమ్।

తదాస్యాభ్యస్తరాయామం కురుతే మారుతో బలీ॥ ౩౬॥

తా॥ వాతము నుపితంబై శ్రేణు, చీలమండ, జతరము, హృదయకమలము, రొమ్ము, కంఠము ఈ స్థలముల నాశ్రయించి వేగముతోగూడి శరీరమునందలి స్నాయువులు (సన్నపునరములు), సిరలు, కండరములు, వీనిని వంగునటుల జేయును; దానంజేసి నేత్రములు నిశ్చలముగ నుండుట, తాలువులు పట్టుకొని యుండుట, పార్శ్వములయందు నొప్పి, నురుగు వాంతియగుట, ఇట్టి లక్షణములతోగూడి శరీరమధ్యభాగము ధనుస్సువలె లోప్రక్కకు వంగును. దీనిని వాతము శరీరమును లోప్రక్కకు వంచుటచే నభ్యస్తరాయామమని వచించెదరు. ఇచ్చట తస్త్రాస్తరమున “మహాహేతుర్బలీ వాయుస్సిరాస్సస్నాయు కణ్ఠరాః । మన్యాపృష్ఠాశ్రితా బాహ్యస్సంశోష్యాయామయేద్బహిః” అని యున్నదిగాన స్నాయుశబ్దము సిరాకండరములకుగూడ నుపలక్షణమని యెరుంగునది.

బాహ్యాయామవాత లక్షణము

శ్లో॥ బాహ్యస్నాయుప్రతానస్థో బాహ్యాయామం కరోతిచ।

తమసాధ్యం బుధాః ప్రాహుర్వక్షః కట్యూరుభజ్ఞనమ్॥ ౩౭॥

తా॥ పూర్వోక్తప్రకారము వాతము ప్రకుపితంబై శరీరమును వెలిప్రక్కనుండు వీపును మెడను ఆశ్రయించిన స్నాయుసిరాకండరముల నాశ్రయించి శోషింపజేసి వెలిప్రక్కకు వంచినయెడ బాహ్యాయామంబను వాతవ్యాధి యని చెప్పబడును. వక్షస్థలమును కటిప్రదేశమును ఊరువులను వంచుటచే నీవ్యాధి యసాధ్యంబు. మరియు తస్త్రాస్తరమున “హృదయం యదివా పృష్ఠం ఉన్నతం క్రమశస్సరుక్ । క్రుద్ధో వాయుర్యదా కుర్యాత్తదా తం కుబ్జమా

దిశ్చేత్” అని యున్నది గాన పై జెప్పిన అన్తరాయామబహిరాయామ వాతములే కుబ్జవాతమని చెలియుచున్నయది.

శ్లో॥ కఫపిత్తాన్వితో వాయుర్వాయురేవ చ కేవలః।

కుర్యాదాత్మేపకం త్వన్యం చతుర్థమభిఘాతజమ్॥౩౮॥

తా॥ వాతము కఫపిత్తములతోగూడియైనను కేవలవాతమైనను ప్రకుపితంబై యాత్మేపక మను వాతమును గల్గించును. మరియు దండాద్యభిఘాతములచే గల్గినది నాల్గవ యాత్మేపకవాతంబని యర్థము. ఇచ్చట దండపతానక అన్తరాయామ బహిరాయామంబులు మూడును, అభిఘాతముచే జనించినదియు గలిసి ఆత్మేపకవాతము నాల్గవవిధంబులని చెలియునది. అభిఘాతజాత్మేపక లక్షణమును “యదా తు ధమసిః” అను సామాన్య లక్షణముచే నెరుంగునది.

అసాధ్యాత్మేపక లక్షణము

శ్లో॥ గర్భపాతనిమిత్తశ్చ శోణితాతిస్రవాచ్చ యః।

అభిఘాతనిమిత్తశ్చ స సిద్ధ్యత్యపతానకః॥౩౯॥

తా॥ గర్భము స్రవించుటచేతను రక్తం బధికముగ స్రవించుటచేతను దండాద్యభిఘాతముచేతను జనించిన యపతానకవాతము అసాధ్యము. మరియు పై జెప్పబడినరీతిగ వాతము కఫముతో గూడి యైనను, పిత్తముతోగూడియైనను, కేవలవాతమైనను ఆత్మేపకవాతము గల్గించునుగాన అట్టి భేద ములచేత మూడువిధంబులును, అగంతుభేదముచే నొకటియు, అన్నియుగలిసి ఆత్మేపకవాతము నాల్గవతెరంగులై యుండుననియు, గర్భపాత రక్త స్రావములచే జనించిన ఆత్మేపకము కేవలవాత ముచే జనించుననియు గధాధరుండు జెప్పెను.

ఏకాజ్ఞ సర్వాజ్ఞవాత లక్షణము

శ్లో॥ గృహీత్వార్థం తనోర్వాయుస్సిరాస్సాయుర్విశోష్య చ।

పక్షమన్యతరం హన్తి సద్ధిబద్ధాన్విమోక్షయః॥౪౦॥

కృత్స్నైర్ధకాయస్తస్య స్యాదకర్మణ్యో విచేతనః।

ఏకాజ్ఞరోగం తం కేచిదన్యే పక్షవధం విదుః॥౪౧॥

సర్వాజ్ఞరోగస్తద్వచ్చ సర్వకాయాశ్రితేనైవ।

తా॥ వాతము ప్రకుపితంబై యర్ధశరీరమున వ్యాపించి యాభాగమునందలి సిరాస్సాయువు లను శోషింపజేసి కుడియొడమలలో నొకభాగమునందలి సంధిబంధములను శిథిలములుగ జేసి స్పర్శజ్ఞానము కొంచమైన లేక చలనాదివ్యాపారములయందు సామర్థ్యము లేకుండునట్లు జేయును. అట్టి శరీరార్ధభాగమంతయు క్రియాసామర్థ్యములేక స్పర్శజ్ఞానము దక్కి యుండును. ఈ వ్యాధిని యేకాంగవాతమని కొందరును, పక్షవధవాతమని మరికొందరును వచించెదరు. మున్ను వచించిన రీతిగ వాతము ప్రకుపితంబై సర్వశరీరమున వ్యాపించినపుడు సర్వాంగవాతమని వచించెదరు,

సాధ్యాసాధ్యైకాజ్ఞవాత లక్షణము

శ్లో॥ దాహసంతాపమూర్ఛాస్వస్యః వాయూ పిత్తసమన్వితే॥౪౨॥
 శైత్య శోభగురుత్వాని తస్మిన్నేవ కఫాన్వితే।
 శుద్ధవాతహతం పక్షం కృచ్ఛసాధ్యతమం విదుః॥౪౩॥
 సాధ్యమన్యేన సంయుక్తం అసాధ్యం య హేతుకమ్।

తా॥ వాతము పిత్తముతోగూడి ప్రకోపించినయపుడు మంట, సంతాపము, మూర్ఛ ఈలక్షణములు కలుగును. కఫముతో గూడినపుడు శీతలత్వంబును, శోభయు, శరీరగౌరవంబును కలుగును. ఈలక్షణములు సాధారణమైన వాతము పిత్త కఫములతో జేరినపుడు కూడ కల్గునని యెరుంగునది. మరియు కఫపిత్తసంస్కరములేక కేవలవాతముచే గల్గిన పక్షవాతము మిగుల కష్టసాధ్యంబై యుండును. కఫపిత్తములలో నొకదానితో గూడిన వాతముచే జనించినయెడ సాధింపదగును. ధాతుక్షయముచే శుద్ధవాతము ప్రకుపితంబై దాన జనించిన పక్షవాతము అసాధ్యంబై యుండునని భావము.

అర్దితవాత లక్షణము

శ్లో॥ ఉచ్చైర్వాహరతోఽత్యర్థం ఖాదతః కఠినాని వా॥౪౪॥
 హసతో జృమ్భతో వాపి భారాద్విషమశాయినః ।
 శిరోనాసాష్టమబుకలలాటేక్షణసద్విగః॥౪౫॥
 అర్దయత్యనిలో వక్త్రం అర్దితం జనయత్యతః ।
 వక్రీభవతి వక్త్రార్థం గ్రీవాచాప్యపవర్తతే॥౪౬॥
 శిరశ్చలతి వాక్సజ్ఞో నేత్రాదీనాం చ వైకృతమ్ ।
 గ్రీవాచుబుకదంతానాం తస్మిన్నార్శ్వే చ వేదనా॥౪౭॥
 * * యస్యాఽగ్రజో రోమహర్షోవేపథుర్నేత్రమావిలమ్ ॥
 వాయురూర్ధ్వం త్వచి స్వాపః తోదో మన్యాహనుగ్రహః * *
 తమర్దితమితి ప్రాహుర్వా్యాధిం వ్యాధివిచక్షణాః।

తా॥ మిగుల గట్టిగ మాటలాడుట, కఠినంబులైన పదార్థములు నమలుట, అధికముగ నవ్వుట, నీల్లుట, భారమును మోయుట, నిమ్నాన్నతస్థలములయందు శయనించుట, ఈ కారణములచేత శిరస్సు, నాసిక, పెద్దవులు, గడ్డము, నుదురు, నేత్రమధ్యము, ఈ స్థలములయందలి వాతము ప్రకుపితంబై ముఖమునందు నొప్పిని కల్గించును. దానంజేసి నోటియందు సగము వక్రంబగుట, కంఠము వంకరగ నగుట, తలవణకు, నోట మాట వెడలక పట్టుకొనియుండుట, కన్నులు కనుబొమలు మొదలగు నవి వక్రత్వము మొదలగు వికారముల నొందుట, అట్టి వ్యాధి కల్గినపార్శ్వమున కంఠము, గడ్డము, దస్తములు, పీనియందు వేదనగల్గుట, ఈ లక్షణములు కలుగును. దీనిని అర్దితవాతవ్యాధి యని వచించెదరు. మరియు మునుమున్ను రోమాంచముగల్గి పిదప, కంఠము, కన్నులు కలకబారి యుండుట, వాత మూర్ఛముగ సంఘరించుట, చర్మమునందు స్పర్శజ్ఞానము లేకుండుట, పోటు, శిరస్సునకు వెనుక

ప్రక్కనుండు నరంబును తాలువులును పట్టినట్లుండుట, ఈలక్షణములు కల్గినయెడ నిది యర్దితవాతం బని కొందరు వైద్యత ప్రజ్ఞులు వచించెదరు. మరియు “అర్ధే తస్మిన్ముఖార్ధే వా కేవలే స్యాత్తదర్దితమ్” అని దృఢబలుండు చెప్పియుండుటచేత శరీరార్ధమునందైనను ముఖార్ధమునందైనను వేదనాదులు జనించినయెడల నది యర్దితవాతమని యెరుంగునది. ఈ పక్షమున ఎల్లప్పుడు శరీరార్ధమున బాధకల్గినయెడ అర్ధాంగవాతమనియు, వాతాదివేగముల ననుసరించి యొకప్పుడు వేదన గల్గినయెడ అర్దితవాతమనియు అర్దితఅర్ధాంగవాతములకు పరస్పరభేదముల నెరుంగునది. మాధవ కరుండు “అర్దయత్యనిలో వక్త్రమర్దితం జనయత్యతః” అను సుశ్రుతమతము ననుసరించి యీ యర్దితవాతము ముఖమునందే జనించునని జెప్పెనని యెరుంగునది.

అసాధ్యార్దితవాత లక్షణము

శ్లో॥ క్షీణస్యాఽనిమిషాక్షస్య ప్రసక్తావ్యక్తభాషిణః॥౮౦॥

న సిద్ధ్యర్దితం గాఢం త్రివర్షం వేపనస్య చ॥

తా॥ అర్దిత వ్యాధిపీడితునకు బలక్షయము, రెప్పపాటులేకుండుట, నోరుపట్టుకొని పదములు స్ఫుటముగ దెలియక మాటలాడుట, ఈ లక్షణములు కల్గినయెడ సాధ్యంబుకాదు. మరియు మూడు సంవత్సరములనుండి యనుసరించి బాధించుచుండు నర్దితవాతముగూడ నసాధ్యంబని భావము. ఇచ్చట “త్రివర్షం వేపనస్యచ” అనుచోట నోటియందును, నాసికయందును, కన్నులయందును నీరుగారుచు తలవణకు కల్గినయెడ అట్టి యర్దితవాతము అసాధ్యంబని యర్థమును కొందరు చెప్పెదరు.

ఆక్షేపకాదివాతవ్యాధులకు వేగనియమము

శ్లో॥ గతే వేగే భవేత్స్వాస్థ్యం సర్వేష్వాక్షేపకాదిషు॥౮౧॥

తా॥ ఆక్షేపకము మొదలుజేసి యర్దితమునకు లోనగు వాతవ్యాధులన్నిటియందును వాత వేగము శమించినపుడు స్వస్థత కల్గును. వేగము అధికముగనుండునెడ బాధగల్గును.

హనుగ్రహవాత లక్షణము

శ్లో॥ జిహ్వనిర్లేఖనాచ్ఛమ్న భక్షణాదభిఘాతతః।

కుపితో హనుమూలస్థస్సంసయిత్వాఽనిలో హనూ॥౮౨॥

కరోతి వివృతాస్యత్వం అథవా సంవృతాస్యతామ్।

హనుగ్రహస్స తేన స్యాత్కృచ్ఛాచ్ఛర్వణభాషణమ్॥౮౩॥

తా॥ నాలుకను మిక్కుటముగ గీచుట, ద్రవములేక కఠినంబులైన పదార్థములను భుజించుట, అభిఘాతము, ఈకారణములచేత దవడలక్రిందిప్రక్క వాతముజేరి ప్రకుపితంబై దాడకీళ్ళను నడలించజేసి నోరుచెరిచిన మూసికొనజాలకను, మూసికొనిన చెరవజాలక యుండునటుల జేయును. ఈ వ్యాధి హనుగ్రహం బని చెప్పబడును. ఈ వ్యాధిచేత నమలుటకును మాటలాడుటకును మిగుల కష్టముగ నుండును.

మన్యాస్తంభవాత లక్షణము

శ్లో॥ దివాస్వప్నానసమస్థాన వివృతోర్ధ్వనిరీక్షణైః।

మన్యాస్తంభం ప్రకురుతే స ఏవ శ్లేష్మణావృతః॥౧౬॥

తా॥ పవటియందు నిదురించుట, నిమోన్నతస్థలముల శయనించుట, కన్నుల మిక్కుటముగ యెరచిచూచుట, ఊర్ధ్వముగజూచుట, ఈకారణములచేత వాతము ప్రకుపితంబై కఫముతో గూడి శిరమునకు వెనుకప్రక్కనుండు పెద్దనరమును స్తంభింపజేయును. దీనిని మన్యాస్తంభవాతమని యెరుంగునది.

జిహ్వోస్తంభవాత లక్షణము

శ్లో॥ వాగ్వాహినిసీరాసంస్థో జిహ్వో స్తంభయతేఽనిలః।

జిహ్వోస్తంభస్య తేనాన్నపాన వాక్యేష్వనీశతా॥౧౭॥

తా॥ వాక్కుల వహించు సిరల నాశ్రయించిన వాతము ప్రకుపితంబై నాలుకను కదలకుండగ జేయును. దీనిని జిహ్వోస్తంభవాతమని వచించెదరు. ఈ వ్యాధిచేత నన్నమును భుజించుటకును నీరు ద్రావుటకును మాటలాడుటకును సామర్థ్యము లేకుండును.

సిరాగ్రహవాత లక్షణము

శ్లో॥ రక్తమాశ్రిత్య పవనః కుర్యాన్మూర్ఛధరాస్సిరాః।

రూక్షాస్సవేదనాః కృష్ణాః సోఽసాధ్యస్సాస్త్రిరాగ్రహః॥౧౮॥

తా॥ వాతము రక్తము నాశ్రయించి ప్రకుపితంబై శిరమును ధరించు కంఠమునందలి సిరలను మిగుల వేదనతోగూడి రూక్షంబులై కృష్ణవర్ణంబులగునట్లు చేయును. ఇదియే సిరాగ్రహవాతంబని జెప్పబడును. ఈ వ్యాధి మిగుల నసాధ్యంబై యుండును.

గృధ్రసీవాత లక్షణము

శ్లో॥ స్థిక్పూర్వా కటిపుష్టోరుజానుజఙ్గాపదం క్రమాత్।

గృధ్రసీ స్తంభరుకోదైర్ఘ్యహాతి స్పృశతే ముహుః॥౧౯॥

వాతాద్వాతకఘాతస్తాః శారవారోచకాన్వితాః।

తా॥ పిరుదులకూర్ధ్వస్థలము, నడుము, పృష్ఠభాగము, తొడలు, మోకాళ్లు, పిక్కలు, పాదములు, ఈ యవయవములయందు వాతము ప్రకుపితంబై వరుసగ స్తంభమును నొప్పిని పోటును గల్గించి మాటిమాటికి కంపమునొందించినయెడ గృధ్రసీవాతమని చెప్పబడును. ఈవ్యాధి కేవలవాతము చేతనే జనించినపుడు పైజెప్పబడిన లక్షణములు కల్గును. వాతకఫములచే జనించినపుడు యనికి పాటు, గురుత్వము, అరోచకము, ఈ లక్షణములుకూడ కల్గును.

విశ్వచీవాత లక్షణము

శ్లో॥ తలం ప్రత్యజ్ఞులీనాం యాః కణ్ఠరా బాహుపృష్ఠతః॥౨౦॥

బాహ్వోః కర్మక్షయకరీ విశ్వచీ చేతి సోచ్యతే॥

తా॥ భుజములకు పైభాగము మొదలుజేసి మీజెయ్యవరకు వెలిప్రక్క వ్యాపించి ప్రేళ్ల నుండు ప్రసరించియుండు కండరములను దుష్టంబులుగజేసి హస్తములకు మడుచుట చాచుట మొదలగు చలనవ్యాపారములయందు పటుత్వములేకుండజేసినయెడ విశ్వచియను వాతవ్యాధి యని యెరుంగునది. మరియు గయదాసాచార్యుండు “గృధ్రసీ విశ్వచీ చోక్తా ఖల్వీ తీవ్రరుజా స్త్వితా” అని చెప్పియుండుటచేత విశ్వచీ, గృధ్రసీ, అను వాతవ్యాధులు మిక్కిలితీవ్రమైన వేదనతో గూడియున్నయెడ ఖల్వీవాతంబని యెరుంగునది.

క్రోష్టుకశీర్షవాత లక్షణము

శ్లో॥ నానోగోగితదశ్శోగో జానుమధ్యే మహారుజః ॥౫౭॥

స్త్రీయః క్రోష్టుకశీర్షస్తు స్థూలః క్రోష్టుకశీర్షవత్ ।

తా॥ వాతరక్త వ్యాధివలన మోకాలునందు నక్కతలవలె స్థూలమైన వాపు జనించి మిక్కిలింపైన వేదనతోగూడి యుండును. ఈ వ్యాధిని క్రోష్టుకశీర్ష వాతంబని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి వాతరక్త భేదములో జరిగినదియైనను చిక్కిరాకేదార్థము వేరుగా పరిచియున్నదని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి వాతరక్తములచే జనించునని జైజ్ఞటాచార్యుండు వక్కాణించెను.

ఖంజ పంగువాత లక్షణములు

శ్లో॥ నాయుః కట్యుశ్రితస్సక్ష్మః కణ్డరామాక్షిపేద్యదా ॥౫౮॥

భుజస్తనా భవేజ్జిన్తుః పశుస్సక్ష్మోర్ధ్వయోర్వధాత్ ।

తా॥ కటిప్రదేశము నాశ్రయించిన వాతము ప్రకుశితమై ఒకతొడయందలి కండరములను వ్యాపించి కుంటిగజేసినయెడ నయ్యది ఖంజవాతమనియు, తొడలరెంటియందుండు కండరముల వ్యాపించి గొండుకొళ్ళను కుంటిగజేసినయెడ పంగువాతమనియు నెరుంగునది. ఇచ్చట కండరముల “స్వప్రాప్తు కలదాస్సర్వా విజ్ఞేయాః కుశలైరిహ” అని సుశ్రుతమున నుండుటచే వర్తలందులై యుండు కొప్పస్సాయువులని యెరుంగునది.

కలాయఖంజవాత లక్షణము

శ్లో॥ ప్రక్రామన్వేపతే యస్తు ఖిజ్జన్నివ చ గచ్ఛతి ॥౫౯॥

కలాయఖిజ్జం తగ విద్యాత్ ముక్తసన్నిప్రబంధసమ్ ।

తా॥ నడచుటకు ప్రారంభించుసమయమున వణకుట, కుంటుచు నడచుట, సన్నిబంధము లన్నియు శిథిలంబులగుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది కలాయఖిజ్జమని యెరుంగునది. ఇచ్చట కలాయ ఖిజ్జమను సంజ్ఞ రూఢివాచకము.

వాతకంటకవాత లక్షణము

శ్లో॥ గుక్పాదే విషమస్యస్తే శ్రమాద్వా జాయతే యదా ॥౬౦॥

వాతేన గుల్ఫమాశ్రిత్య తమాహుర్వాతకట్టకమ్ ।

తా॥ విషమస్థలములయందు నడచుటచేతనైనను, శ్రమచేతనైనను వాతము ప్రకుపితంబై కాలిమడము నాశ్రయించి బాధను కల్గజేయును. దీనిని వాతకంటకవ్యాధి యని వచించెదరు.

పాదదాహవాత లక్షణము

శ్లో॥ పాదయోః కురుతే దాహం పిత్తాస్పృక్సహితోఽనిలః॥౬౧॥

విశేషతశ్చంజ్జమతః పాదదాహం తమాదిశేత్ ।

తా॥ పిత్తరక్తములతోగూడిన వాతము విశేషసంచారముచే ప్రకుపితంబై అరకాలులయందు మిక్కుటముగ మంట బుట్టించినయెడల దానిని పాదదాహమని యెరుంగునది.

పాదహర్షవాత లక్షణము

శ్లో॥ హృష్యేతే చరణౌ యస్య భవేతాం చాపి సుప్తకౌ॥౬౨॥

పాదహర్షస్స విజ్ఞేయః కఫవాతప్రకోపతః ।

తా॥ చిరకాలము కూర్చుండి లేచి కాళ్ళను క్రిందబెట్టునపుడు కాళ్ళయందు నూదులగ్రుచ్చిన విధంబుగ వేదనగల్గి స్పర్శజ్ఞానము లేకున్నయెడ దానిని పాదహర్షంబని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి కఫముతో గూడిన వాతము ప్రకోపించుటచే గల్గునని యెరుంగునది.

అంసశోషావబాహుకవాత లక్షణములు

శ్లో॥ అంసదేశస్థితో వాయుశ్శోషయేదంసబద్ధనమ్॥౬౩॥

సిరాశ్చాకుఞ్చ్య తత్రస్థో జనయేదవబాహుకమ్ ।

తా॥ భుజశిరస్సులయందు వాతము ప్రకుపితంబై బాహుమూలములయొక్క కీలును బంధించి శోషింపజేయును. ఈ వ్యాధి అంసశోషమని చెప్పబడును. మరియు నంసప్రదేశముననున్న వాతము బాహుమూలమునందలి సిరలను ముడుచుకున్నట్లు చేయును. ఇది అవబాహుకమని జెప్పబడును. మరియు “బాహుప్రస్పందితహరం జనయేదవబాహుకమ్” అని వాగ్భటాచార్యుండు చెప్పియుండుటంజేసి యీవ్యాధియందు హస్తమునకు చలనాది వ్యాపారములయందు సామర్థ్యములేకుండునని యెరుంగునది.

మూకమిన్నినగద్గదవాత లక్షణములు

శ్లో॥ ఆవృత్య వాయుస్సకఘో ధమనీశ్శబ్దవాహినీః॥౬౪॥

నరాన్కరోత్యక్రియ కాన్తూకమిన్నినగద్గదామ్ ।

తా॥ వాతము కఫముతోగూడి ప్రకుపితంబై శబ్దవహంబులగు శరీరోర్ధ్వగతధమనుల నడ్డగించి మనుజులను మూగివార్లనుగను ముక్కిడివారినిగను డగ్గుతుకతో మాటలాడువారినిగను జేయును.

తూనీవాత లక్షణము

శ్లో॥ అథో యా వేదనా యాతి వర్చోమూత్రాసయోత్థితా॥౬౫॥

భిన్నతీవ గుదోపస్థం సా తూనీ నామ నామతః ।

తా॥ మలమూత్రాశయములయందు వేదనజనించి గుదోపస్థలను భేదించునటుల నభోభాగమున వ్యాపించినయెడ నయ్యది తూనీవాతమని చెప్పబడును. అచ్చట ఉపస్థశబ్దముచేత శ్రీపురుష సాధారణంబైన గుహ్యస్థలంబని యర్థము నెరుంగునది.

ప్రతితూనీవాత లక్షణము

శ్లో॥ గుదోపస్థోత్థితా యా తు ప్రతిలోమం ప్రధావితా॥౬౬॥

వేగైః పక్వాశయం యాతి ప్రతితూనీతి సోచ్యతే।

తా॥ గుదోపస్థలయందు వేదనజనించి వాతవేగముచే నూర్ధ్వముగ సంచరించి పక్వాశయ మనంజేరినయెడ దానిని ప్రతితూనీవాతమని వచించెదరు.

ఆధ్మానవాత లక్షణము

శ్లో॥ సాటోపమత్స్యగ్రరుజమాధ్మాతముదరం భృశమ్॥౬౭॥

ఆధ్మానమితి తం విద్యాన్వోరం వాతనిరోధజమ్।

విముక్తపార్శ్వహృదయం తదేవామాశయోత్థితమ్॥౬౮॥

ప్రత్యాధ్మానం విజానీయాత్కృత వ్యాకులితానిలమ్।

తా॥ పక్వాశయమునందు గుడుగుడు అను శబ్దంబును, మిగుల తీవ్రమైన నొప్పియు గల్గి గాలిచే నిండియున్న లోటుతిత్తివలె వాతపూరితంబై యున్నయెడ ఆధ్మానవాతమని చెప్పందగును. ఈ వ్యాధి వాతమును వెడలనీయక నిరోధించుటచే జనించును. మిగుల క్రూరంబైయుండును. మరియు వాతము కఫముతోగూడి ఆమాశయమునందు ఆటోపాదిలక్షణములతోగూడి పార్శ్వమును హృదయమును వదలి బాధించుచున్నయెడ ప్రత్యాధ్మానవాతమని చెప్పబడును.

అష్ఠీలావాత లక్షణము

శ్లో॥ నాభేరధస్తాత్సజ్జాతస్సజ్చారి యది వాఽచలః॥౬౯॥

అష్ఠీలావద్ధునో గ్రన్థిరూర్ధ్వమాయత ఉన్నతః।

వాతాష్ఠీలాం విజానీయాద్బహిర్మార్గావరోధినీమ్॥౭౦॥

ఏతామేవ రుజోపేతాం వాతవిఘాత్రోధినీమ్।

ప్రత్యష్ఠీలామితి వదేజ్జతరే తిర్యగుల్లితామ్॥౭౧॥

మారుతే విగుణే వస్తా మూత్రం సమ్యక్ప్రవర్తతే।

వికారా వివిధా శ్చాత్ర ప్రతిలోమే భవన్తిచ॥౭౨॥

తా॥ నాభికి క్రింద కంసాలవాని యినుపడాకలవలె కఠినంబును ఉన్నతంబును విస్తీర్ణంబును వర్తులంబునైన గ్రంథి జనించి చలించుచున్న నను నిశ్చలంబుగనైన నున్నయెడ దానిని వాతముచే జనించిన అష్ఠీల యను వ్యాధియని వచించెదరు. మరియు నాగ్రంథి వాతమూత్రపురీషములయొక్క మార్గమును నిరోధించియుండును. ఈగ్రన్థియే జతరమునందు అడ్డముగ బుట్టి నొప్పితోగూడి వాతమూత్రపురీషములయొక్క మార్గముల నడ్డగించియున్నయెడ ప్రత్యష్ఠీల యని వచించెదరు.

మరియు వాతము మాత్రవస్థియందు అనులోమముగ సంచరించునపుడు మాత్రము నిరోధములేక వెడలును. ప్రతిలోమముగ సంచరించునెడ మాత్రసంబంధంబులగు నానావిధవ్యాధులు జనించును.

కంపవాతఖల్వీవాత లక్షణములు

శ్లో॥ సర్వాఙ్గకమ్పశ్శిరసో వాయు ర్వేపథుసంజ్ఞ కః।

ఖల్వీ తు పాదజంఘోరుకరమూలాఽవమోటనీ॥౨౩॥

తా॥ సర్వాంగములును శిరంబును వాతముచే కదలుచున్నయెడ కంపవాతమని చెప్పబడును. చీలమండ, మోకాళ్ళు, గజ్జలు, మణికట్టు, ఈశ్వలములయందలి సిరలను బంధించినయెడ ఖల్వీవాత మని చెప్పబడును.

అనుక్తవాతవ్యాధి నిర్ణయము

శ్లో॥ స్థాననామానురూపై శ్చ లిజ్జశ్చేషాన్వినిర్దిశేత్ ।

స ర్వేష్వేతేషు సంసర్గం పిత౯దైర్వరుపలక్షణేత్ ॥౨౪॥

హనుస్తమ్భార్దితాక్షేపపక్షాఘాతాపతానకాః।

కాలేన మహతాఽఽఽఽఽఽఽఽఽఽ యత్నాత్సిద్ధ్యన్తి వా న వా॥౨౫॥

సరాన్బలవత స్త్యేతాఽ సాధయేన్నిరుపద్రవాః।

తా॥ మరియు వాతవ్యాధి జనించు కుక్షినఖములు మున్నగు స్థలవిశేషములనుబట్టి కుక్షిశూల నఖభేదము మున్నగు వాతవ్యాధులను, బాధావిశేషములనుబట్టి శూలభేదతోదములు మున్నుగాగల వాతవ్యాధులను నిర్ణయింపదగు. మరియు సకలవాతవ్యాధులయందును పిత౯కఫలక్షణములయొక్క సంసర్గముచేత తత్సంస్పృష్టవాతవ్యాధులనియు నెరుంగునది. మరియు హనుస్తంభము, అర్దితవాతము, అక్షేపకవాతము, పక్షాఘాతము, అపతానకము, ఈవ్యాధులు మిక్కిలి ద్రవ్యముగలవారు చిరకాల ము ధనవ్యయముజేసి మిగులప్రయత్నముతో చికిత్సజేసికొనినయెడ ఒకవేళ నివర్తించును. నివర్తించక యసాధ్యంబులయ్యు నుండును. ఈవ్యాధులు మిక్కిలి బలవంతులైనవారికి ఉపద్రవములేక జనించినయెడ సాధింపదగును.

వాతవ్యాధ్యుపద్రవములు

శ్లో॥ విసర్పదాహారుక్సఙ్గమూర్చారుచ్యగ్నిమార్దవైః॥౨౬॥

క్షీణమాంసబలం వాతా ఘ్నన్తి పక్షవధాదయః।

శూనం సుప్తత్వచం భగ్నం కమ్పాధ్మాననిపీడితమ్॥౨౭॥

రుజాత్రిమస్తం చ నరం వాతవ్యాధిర్విదానాశయేత్ ।

తా॥ విసర్పము, మంట, నొప్పి, మూర్చ, అరుచి, అగ్నిమాన్ద్యము, మాంసబలములు క్షీణించుట, వాపుగల్గి స్పర్శజ్ఞానము లేకుండుట, భగ్నము, కమ్పాధ్మానములు, బాధచే మిగుల శ్రమ నొందుట, ఈ యుపద్రవములతో గూడి శరీరమున మాంసబలములు క్షీణించియున్నపుడు పక్ష వధము మున్నగు వాతవ్యాధులు మనుజులను హింసించును,

ప్రకృతిస్థవాత గుణములు

శ్లో॥ అవ్యాహతగతిర్యస్య స్థానస్థః ప్రకృతిస్థితః।

వాయుస్సౌత్సోఽధికం జీవేద్వీతరోగస్సమాశ్చతమ్॥౧౮॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

వాతవ్యాధినిదానం సమాప్తమ్

తా॥ వాతము స్వస్థానముననే వృద్ధిక్షయములులేక సమస్థితిగనుండి యడ్డములేక శరీరమునందు సంచరించుచున్నయెడ మనుజుండు నూటయిరువదిసంవత్సరములకు పైన నైదుదినములవరకు రోగములులేక జీవించును. “సమాప్తప్రిద్విఘ్నా మనుజకరిణాం పశ్య చ నిశాః” అను ప్రమాణముచేత మనుజులకును వీనుగులకును నూటయిరువది సంవత్సరముల ఐదుదినములవరకు పరమాయుక్కుగా నెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర

ణారవిద్వంస సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ

గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్బుజి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యము

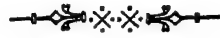
నందు వాతవ్యాధి నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః
శ్రీ ర స్తు
వా త ర క్త ని దా న మ్

వాతవ్యాధినిదానస్తరము వాతవ్యాధివిశేషంబైన వాతరక్తవ్యాధియొక్క నిదానమును వచించుట.

శ్లో॥ లవణామ్లకటుతౌరస్నిగ్ధోష్ణజీర్ణభోజనైః |
క్లిన్నశుష్కామ్బుజానూపమాంసపిణ్యాకమూలకైః || ౧ ||
కులుత్థమాపనిష్పావశాకాదిపలలేతుభిః |
దధ్యారనాలసౌవీరశుక్తతక్రసురాసవైః || ౨ ||
విరుద్ధాధ్యశనక్రోధదివాస్వప్నప్రజాగరైః |
ప్రాయశస్సుకుమారాణాం మిథ్యాహారవిహారిణామ్ || ౩ ||
సూలానాం సుఖనాం చాపి కుప్యతే వాతశోణితమ్ |

తా॥ ఉప్పు, పులుసు, చేదు, కారము, ఈరసములుగల పదార్థములను విశేషముగ భుజించుట, స్నిగ్ధంబులును, ఉష్ణకరంబులును, ఆజీర్ణకరంబులునైన పదార్థములను భుజించుట, పానీన మాంసము, ఎండినమాంసము, మత్స్యములు మొదలగు జంతువులయొక్క మాంసము, చక్రవాకాది పక్షుల యొక్క మాంసము, గానుగపిండి, ముల్లంగి, ఉలవలు మినుములు మొదలగు శింబీధాన్యములు ఆకు గూరలు మొదలగునవి, మాంసము, చెరకు రసము, శెరుగు, గంజి, సౌవీరంబనుకాంజికభేదము, శుక్తము, మజ్జిగ, సారాయి, మద్యము, ఈద్రవ్యముల విశేషముగ సేవించుట, పరస్పరవిరుద్ధంబులైన పదార్థముల నొకటిగజేర్చి భుజించుట, అధికముగ భుజించుట, జీర్ణముగాని సమయమున భుజించుట, క్రోధము, పగటియందు నిదురించుట, రాత్రియందు నిదురమేల్కొని యుండుట, ఈ కారణములచేత వాతరక్తవ్యాధి జనించును. ఈ వ్యాధి విశేషముగ సుకుమారులకును, అపథ్యంబులైన యాహారవిహారముల స్వల్పవారికిని, స్థూలమైన శరీరముగలవారికిని, మిక్కిలి సుఖముననుభవించువారికిని సంభవించును.

వాతరక్త సంప్రాప్తి

శ్లో॥ హస్త్య శోష్ణైర్గచ్ఛతశ్చాశ్చ తశ్చ
విదాహ్యన్నం సవిదాహశనస్య |

కృత్స్నం రక్తం విదహత్యాశు తచ్చ
దుష్టం స్రుతం పాదయోశ్చీయతే తు॥౪॥
తత్సంపృక్తం వాయునా దూషితేన
తత్రాబ్యాసంచ్యతే వాతరక్తమ్॥

తా॥ ఏనుగులు గుఱ్ఱములు ఒంటెలు మొదలగువానిపై నెక్కి పోవువారును, మిక్కిలి దాహకరంబులైన యన్నము మొదలగుపదార్థములను భుజించువారైన ననుజాలయొక్క శరీరమునందలి రక్తమంతయు గుఱ్ఱపై స్వవర్ధకంబులగు కారణములచే దుష్టమైన వాతముతోగూడి పాదములకు దిగినయెడ వాతరక్తమును వ్యాధియని యెరుంగునది. అందు రక్తమునకంటె వాతము అధికముగా నుండుటంజేసి వాతరక్తమని జెప్పబడును. మరియు వాతరక్తసంప్రాప్తి చరకమున నీరీతిగ నున్నది: “వాయుః ప్రవృద్ధో వృద్ధేన రక్తేనావారితః పథి । క్రుద్ధస్సన్దూష యేద్రక్తం తద్దేయం వాతశోణితమ్” స్వవర్ధకంబులగు కారణములచే వృద్ధి నొందిన వాతము గుఱ్ఱపై న రక్తముచే నడ్డగింపబడి దానంజేసి ప్రకుపితంబై యారక్తమును జెరచును. దీనిని వాతరక్తమని వచించెదగని యర్థము. ఈవాక్యముచేత వాతరక్తమునందు రక్తము దుష్టంబై వాతము సంఘరించు మార్గమును ఆడ్డగించినచో వాతము ప్రకుపితంబై వాతరక్తమును వ్యాధిని గల్గించునని యు, వాతవ్యాధియందు మున్న జెప్పిన రక్తగతవాతమునందు వాతము దుష్టంబై నిర్దుష్టమైన రక్తముతో జేరుననియు నీగంటికిని భేదము నెరుంగునది.

వాతరక్త పూర్వరూపములు

శ్లో॥ స్వేతోఽత్యర్థం స వా క్షౌర్ణ్యం స్పృశ్మాఽజ్ఞత్వం తుతేఽతిరుక్॥

నస్థితే కల్యూచాలస్యం సదనం పిడికోద్గమః॥౬॥

జానుషష్ఠోదకత్వంసహస్తపాదాజ్ఞసద్భిషం॥

నిస్తోదస్సురణం భేదో గురుత్వం సుప్తిరేవ చ॥౭॥

కష్టాస్సద్భిషం దుగ్భూత్వా భూత్వా నశ్యతి చాసకృత్॥

వైవర్ణ్యం మణ్డలోత్పత్తిర్వాతాస్పృశ్మాత్వలక్షణమ్॥౮॥

తా॥ శరీరమునందు నెమట అధికముగ బట్టుట, లేక చెమ్మట బొత్తుగ లేకనే యుండుట, శరీరమున నలుపుకల్లుట, స్పృశ్మానము నెలియకుండుట, గాయముకల్గినయెడ అందు మిక్కుటముగ బాధకల్లుట, అవయవసంధులు శిథిలంబులుగ నుండుట, ఆలస్యము, శరీరముకృశించుట, పిడకలు జనించుట, మోకాళ్ళు, నొడలు, కటిష్ఠము, భుజశిరస్సులు, హస్తములు, పాదములు, వీని సంధులయందు నూగులతోబాడిచినట్లు బాధకల్లుట, శరీరము అదరుట, పగులుట, బరువుగనుండుట, స్పృశ్మానములేకుండుట, గురదపుట్టుట, సంధులయందు మాటిమాటికి నొప్పిపుట్టి తనంతటనే శమించుట, వర్ణము మారియుండుట, పాదలు బుట్టుట, ఈ లక్షణములన్నియు వాతరక్తవ్యాధికి మున్న జనించు పూర్వరూపములని యెరుంగునది.

వాతాధికవాతరక్త లక్షణము

శ్లో॥ వాతేఽధికేఽధికం తత్ర శూలస్ఫురణభజ్జనమ్ |
 శోథస్య రాత్యం కృష్ణత్వం శ్యావతా వృద్ధిహానయః॥౯॥
 ధమన్యజ్జులిసస్థినాం సంకోచోఽజ్జగ్రహోఽతిరుక్ |
 శీతద్వేషానుపశయా స్తమృవేపథుసు ప్తయః॥౧౦॥

తా॥ వాతరక్తమునందు వాతంబధికముగ నున్నపుడు శూల, అవయవము లదరుట, నొప్పి, వాపు మిక్కిలి రూక్షంబై కృష్ణవర్ణముగనైనను లేక శ్యామవర్ణంబుగనైన నుండి ఒకసమయమున వృద్ధి నొందుచు నొకసమయమున క్షీణంబగుచు నుండుట, ధమనులయొక్కయు వ్రేళ్ళయొక్కయు సంధులు ముడుచుకొని యుండుట, స్వావయవములు నీడ్చిపట్టినట్లుండుట, అధికముగ నొప్పి గల్గియుండుట, శీతపదార్థములయందు ద్వేషము, అట్టి శీతపదార్థముల సేవించుటచేత వ్యాధి బలిష్ఠ మగుట, అవయవములు స్తంభించియుండుట, వణకు, స్పర్శజ్ఞానము లేకుండుట, ఈ లక్షణములు కలుగును.

రక్తాధికవాతరక్త లక్షణము

శ్లో॥ రక్తే శోథోఽతిరుక్తోదస్తా మ్రశ్చిమిచిమాయతే |
 స్నిగ్ధరూక్షైశ్శమం నైతి కణ్ఠాత్లేద సమన్వితః॥౧౧॥

తా॥ వాతరక్తమునందు రక్తం బధికముగ నున్నపుడు అధికమైన వాపు, పోట్లు, వాపు, యెఱ్ఱగనుండి చినుచినులాడుచుండుట, స్నిగ్ధంబులును రూక్షంబులునైన పదార్థముల సేవించుటచే శమించ కుండుట, దురదయు బంధనయు గల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు గలుగును.

పితృాధిక వాతరక్త లక్షణములు

శ్లో॥ పితౄే విదాహసమ్మోహస్వేదో మూర్ఛామదస్త్రపా |
 స్పర్శాసహత్వం రుగ్రాగః శోథః పాకో భృశోష్ణతా॥౧౨॥

తా॥ వాతరక్తమునందు పితౄంబధికముగ నున్నపుడు మిగులసంతాపము, మోహము, మూర్ఛ, చెమట, దప్పి, హస్తముచే స్పృశించిన నోరువలేకుండుట, పోట్లు, రక్తవర్ణముగలవాపు, పుండగుట, అధికముగ నుష్ణముగల్గుట, ఈ లక్షణములు జనించును.

కఫాధికవాతరక్త లక్షణము

శ్లో॥ కఫే సైమిత్యగురుతా ను ప్తిస్నిగ్ధత్వశీతతాః |
 కణ్ఠార్మదౌ చ రుద్ధ్వన్ద్రం సర్వలిజం చ సంకరాత్॥౧౩॥

తా॥ వాతరక్తమునందు కఫం బధికముగ నున్నపుడు శరీరము మొద్దుబారి బరువుగనుండుట, చేష్టలదక్కి యుండుట, స్నిగ్ధంబును శీతంబునై యుండుట, దురద, కొంచెము నొప్పి, ఈ లక్షణములు కల్గియుండును. మరియు హేతాది దోషద్వయలక్షణములు గలిసి యున్నయెడ ద్వన్ద్రజమనియు, దోషత్రయలక్షణములతో గూడియున్నది సన్నిపాతజమనియు నెరుంగునది.

వాతరక్తవ్యాధికి స్థలవిశేషముచే గమనభేదములు

శ్లో॥ పాదయోర్మూలమాస్థాయ కదాచిద్ధస్తయోరపి।

ఆఖోర్విషమివక్రద్ధం తద్దేహముపసర్పతి ॥౧౮॥

తా॥ మున్ను వచించిన వాతరక్తవ్యాధి పాదములయొక్కయు హస్తములయొక్కయు మూలమున జనించి ఎలుకయొక్క విషమువలె మెలమెల్లగ ప్రకుశితంబై దేహమునందెల్ల వ్యాపించును. మరియు చరకాచార్యుండు “ఉత్తానమథగమ్భారం ద్వివిధం వాతశోణితమ్ । త్వష్టాంసాశ్రయముత్తానం గమ్భారం త్వస్తరాశ్రయమ్” అని రెండువిధములుగ వచించెను. వాతరక్తవ్యాధి ఉత్తానమనియు గంభీరమనియు, రెండువిధములు. అందు చర్మమాంసముల నాశ్రయించినది యుత్తానంబనియు, శరీరాస్తరాగము నాశ్రయించినది గంభీరంబనియు భావము.

అసాధ్యవాతరక్త లక్షణము

శ్లో॥ ఆజానుస్సుటితం యచ్చ ప్రభిన్నం ప్రసృతం చ యత్ ।

ఉపద్రవైశ్చ యజ్జుప్తం ప్రాణమాంసక్షయాదిభిః॥౧౯॥

వాతరక్తమసాధ్యం స్యాద్యాప్యం సంవత్సరోత్థితమ్ ।

తా॥ మోకాలివరకు వ్యాపించినను, పగిలినను, పగిలినీరు గారచున్నను, ఉపద్రవములతో గూడియున్నను, శరీరబలమాంసములు క్షయించినను, వాతరక్తవ్యాధి యసాధ్యము. సంవత్సరకాలమునకుమున్ను జనించినది యాప్యంబై యుండును. మరియు సంవత్సరకాలమునకు లోబడి పై జెప్పిన సుస్థితాదిలక్షణములు లేకున్నయెడ సాధ్యంబనిభావము.

శ్లో॥ అస్వప్నాఽరోచకశ్వాసమాంసకోథశిరోగ్రహః॥౨౦॥

మూర్ఛాఽతిమదరుక్తప్రస్థాజ్వరమోహప్రవేపకాః।

హిక్మాపాణ్యుల్బీసర్పపాకతోదభ్రమక్లమాః॥౨౧॥

అంగులీవక్రతాస్ఫటదాహమర్మగ్రహర్బదాః।

ఏతైరుపద్రవైర్వర్జ్యం మోహేనైకేన వాఽపి యత్ ॥౨౨॥

అకృతోన్నపద్రవం యాప్యం సాధ్యం స్యాన్నిరుపద్రవమ్।

ఏకదోషానుగం సాధ్యం నవం, యాప్యం ద్విదోషజమ్ ॥౨౩॥

త్రిదోషజమసాధ్యం స్యాద్యస్య చ స్యురుపద్రవాః।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

వాతరక్తనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ నిదురబట్టకుండుట, ఆరోచకము, శ్వాసము, మాంసముకుళ్ళుట, తలపట్టుకొనియుండుట, మూర్ఛ, మదము, నొప్పి, దప్పి, జ్వరము. మోహము, వణకు, ఇవి మిగుల నధికముగనుండుట, వెక్కిళ్లు, కుంటితనము, విసర్పము, పుండగుట, పోటు, భ్రమము, బడలిక, వ్రేళ్లు వక్రంబులగుట, బొబ్బలు, తాపము, మర్మస్థానములయందు బాధ; ఆర్బుద్రవణము, ఈ యుపద్రవములతోగూడిన వాతరక్తవ్యాధియు, పై జెప్పబడినవి అన్నియు లేకున్నను మోహంబొక్కటితోడనే గూడి యున్న వాతరక్తంబును అసాధ్యంబై యుండును. పైజెప్పబడిన యుపద్రవములలో కొన్నింటితో గూడియున్న యాప్యంబైయుండును. ఉపద్రవ మొక్కటిగూడ లేకున్న సాధ్యంబైయుండును. మరియు ఒక్కదోషముచే జనించి నవీనంబై యున్నయెడ సాధ్యంబైయుండును, రెండుదోషములచే జనించినయెడ యాప్యము. దోషత్రయముచే జనించినదియు, సర్వోపద్రవములతో గూడినదియు నసాధ్యము.

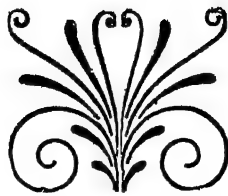

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీచర
ణారవిందసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమూర్తాణ్ణ” “భిషజ్భృణి,” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యము

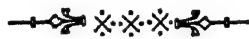
నందు వాతరక్తనిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః
శ్రీ ర స్తు
ఊ రు స్తమ్భ ని దా న మ్

ఊరుస్తమ్భ వాతముగూడ వాతవ్యాధి విశేషముగాన వాతరక్త నిదానానంతరము ఊరుస్తమ్భ నిదానమును వచించుట.

శ్లో॥ శీతోష్ణద్రవసంశుష్క గురుస్నిగ్ధైర్నిషేవితైః ।

వీర్ణాద్దగ్ధే తథాఽఽయాస సంక్షోభస్వప్న జాగరైః ॥౧॥

స్లేష్మమేదఃపవనః సామమత్యర్థ సంచితమ్ ।

అభిభూయేత్తరం దోషమూయా చేత్ప్రతిపద్యతే ॥౨॥

సక్లృప్తసి ప్రపూర్యాస్తః శ్లేష్మణా స్తిమితేన చ ।

తనా స్తభ్నతి తేనోయా స్తజ్ఞా శీతావచేతనా ॥౩॥

పర్యయావివ గురూ స్యాతామతిభృశవృథా ।

ధ్యానోజ్జనుర్దస్తైమిత్యతద్దాఽఽఛర్ద్యరుచిజ్వరైః ॥౪॥

సంయుక్తా పాదసదనకృచ్ఛోద్ధరణ సుప్తిభిః ।

తనుమాస స్తమ్భ మిత్యాహు రాఢ్యవాతమథాఽపరే ॥౫॥

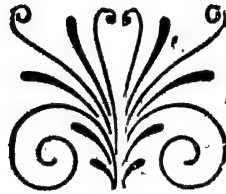
నా॥ పరస్పర విరుద్ధంబులైన గుణములకల శీతోష్ణపదార్థములను, ద్రవశుష్కపదార్థములను, గురులఘు పదార్థములను, స్నిగ్ధరూక్షపదార్థములను, రెండేసి నొకటిగజేర్చి అధికముగ భుజించుట, భుజించబడిన యన్నాదులు జీర్ణంబై కొంచము జీర్ణముగాక అజీర్ణశేషముండునపుడు భుజించుట, ఆయాసము, మనస్సంక్షోభము, అధికముగ నిదురించుట, నిదుర మేల్కనియుండుట, ఈ కాగణములచేత కఘనోడను మేదస్సుచోడను గలసినవాతము ప్రసోపమునొంది సామంబయిన పిత్తమును నశింపంచేసి చొడలను జెంది తొడలయొక్క యెముకలయందలి ద్వారమును శ్లేష్మమేదస్సులచే నిండించి స్తంభింపజేయును. అట్టియూరువులు మిగుల శీతలంబులును చేతనారహితంబులునై స్వశరీరసంబంధములేక మరియొకరికి సంబంధించినవానివలె మిక్కిలిభారంబులై యధికమైన వేదనతో గూడి యుండును. అట్టి వ్యాధియందు చింత, ఒడలినొప్పులు, జడత్వము, కునికిపాటు, వాంతి, అశోచము, జ్వరము, కాళ్లు సన్నగించియుండుట, అతిప్రయాసచేసినను కాళ్ల నుకదలించలేకుండుట, స్పర్శజ్ఞానములేకుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గియుండును. దీనిని ఊరుస్తంభవాతమని వచించెదరు.

యుండుననియు, ఈగుణములు లేక నూతనమైనది సాధ్యంబనియు భావము. చరకమునందు ఊరస్తంభవ్యాధిని ఒక్కటిగ పరిగణనముజేసియుండుటచేత నీ వ్యాధి త్రిదోషములచే జనించి యొక్క విధంబుగనే యుండునని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాథ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రిత చర
జారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
విరాజమాన దీవ్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు
ఊరస్తంభ నిదానము
సమాప్తము

కొందరు ఆధ్యవాతమనియును వచించెదరు. ఈ వ్యాధి ప్రాప్తయందు వాతము ప్రధానమైయుండును. మరియు “ఊరుస్తేమ్మ సమేదస్కో వాతపితృభిర్యాయ తు” అని చరకమున నుండుటంజేసి శ్లేష్మము ప్రధానంబై వాతపితృములను నశింపజేసి ఊరువులయందు స్తంభమును గల్గించునని తెలియందగినది.

ఊరుస్తంభమునకు పూర్వరూపములు

శ్లో॥ ప్రాగ్రూపం తస్య నిద్రాతి ధ్యానం స్తిమితతా జ్వరః।
రోమహర్షోఽరుచిశ్చర్దిర్జఙ్ఘోర్వోస్సదనం తథా॥౬॥
వాతశక్తిభిరజ్ఞానా త్తస్య స్యాత్సేహనాత్పునః।
పాదయోస్సదనం సుప్తిః కృచ్ఛాద్దుద్ధరణం తథా॥౭॥
జఙ్ఘోరుగ్లానిరత్యర్థం శశ్వచ్ఛాదాహవేదనే।
పాదం చ వ్యధయేన్న్యస్తం శీతస్పర్శం న వేత్తి చ॥౮॥
సంస్థానే వీడనే గత్యాం చాలనే చాప్యనీశ్వరః।
అన్యనేయా హి సంభగ్నా ఊరూ పాదా చ మన్యతే॥౯॥
యదా దాహో ర్మితోదారో వేపనః పురుషోభవేత్।
ఊరుస్తంభస్తదా హన్యాత్సాధయేదన్యథా నవమ్॥౧౦॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

ఊరుస్తమ్మనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ అధికమైన నిద్ర, అతిచింత, జడత్వము, జ్వరము, గగురుపాటు, ఆరుచి, వాంతి పిక్కలును తొడలును కృశించుట, ఇవి ఊరుస్తమ్మమునకు మున్న జనించు పూర్వరూపములు. మరియు నీవ్యాధి జనించునపుడు సంకోచము కంపము మొదలగు లక్షణములబట్టి వాతవ్యాధియని భ్రమసి న్నేహమును జేసినచో పాదములు కృశించుట, స్పర్శజ్ఞానము లేకపోవుట, మిక్కిలి కష్టముచే కాళ్లనుగడలించుట, పిక్కలయందును తొడలయందును బాధకల్గుట, కొంచెముగ తాపంబును వేదనయు మాటిమాటికి జనించుట, పాదములను క్రింద నుంచినప్పుడు బాధగల్గుట, శీతలమైన స్పర్శము నెరుంగకుండుట, కాళ్లను సమముగ నుంచుటకును వీడనమునకును నడచుటకును కదలించుటకును సామర్థ్యము లేకుండుట, తొడలు పాదములు స్వళిరమునకు సంబంధములేనట్లును విరిగినట్లును దోచుట, ఈలక్షణములన్నియు నూరుస్తంభవ్యాధియందు జనించును. మరియు వ్యాధియందు తాపము, పోటు, నూదులగుచ్చినట్లు బాధ, వణకు, ఈ గుణములు కల్గినయెడ నసాధ్యంబై

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

ఆమ వా త ని దా న మ్

ఊర్ధ్వస్థస్థువాతమునందు సామత్వము అపేక్షితముగాన పిమ్మట ఆమవాతనిదానమును చెప్పట.

శ్లో॥ విరుద్ధాహారచేష్టస్య మద్దాగ్నేర్నిశ్చలస్య చ।
స్నిగ్ధం భుక్తవతోహ్యన్నం వ్యాయామం కుర్వత స్తథా ॥౧॥
వాయునా ప్రేరితోహ్యమక్లేష్మస్థానం ప్రథావతి।
తేనాత్యర్థం విదగ్ధోఽసౌ ధమనీః ప్రతిపద్యతే ॥౨॥
వాతపిత్తకఫైర్భూయో దూషితస్సోఽన్నజో రసః।
స్రోతాన్యభివ్యస్తయతి నానావర్ణోఽతిపిచ్ఛిలః ॥౩॥
జనయత్యాశు దార్బల్యం గౌరవం హృదయస్య చ।
వ్యాధీనామాశ్రయోఽప్యేష ఆమసంజ్ఞోఽతిదారుణః ॥౪॥
యుగపత్కుపితావస్త స్త్రికసన్ధిప్రవేశకా।
స్తబ్ధం వా కురుతో గాత్రం ఆమవాతస్స ఉచ్యతే ॥౫॥

తా॥ పరస్పరవిరుద్ధంబులైన యన్నాదుల భుజించుట, అజీర్ణ సమయమున దేహపరిశ్రమము సంభోగము మున్నగు విరుద్ధకృత్యముల జేయుట, అగ్నిమాన్ద్యము, చలించకుండుట, స్నిగ్ధంబైన యన్నమును భుజించి వ్యాయామముజేయుట, ఈకారణములచే ప్రకుపితంబైన వాతముచేత ఆమము (అపక్వంబైన యాహారసము) ప్రేరితంబై క్లేష్మస్థానమును జేరును. అట్టి వాతముచే దుష్టంబైన యామము ధమనులజేరి వాతపిత్త కఫములచే మరల దూషితంబై పిచ్ఛిలంబును నానావిధవర్ణంబునై స్రోతస్సులనన్నింటిని స్రవించుపజేయును. మరియు బలహీనము, హృదయము భారముగనుండుట, ఈ గుణములను గల్గించును. వాతకఫములు రెండును సమకాలమున ప్రకుపితంబులై త్రికముయొక్క సంధిస్థానమునజేరి శరీరమును స్తంభింపజేయును. దీనిని యామవాతమని వచించెదరు. ఆమవాతమును నీ క్రూరమైన వ్యాధి రోగములకన్నిటికిని ముఖ్యకారణమై యుండును.

ఆమవాతసామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ అజమద్దోఽరుచి స్తృష్టా ఆలస్యం గౌరవం జ్వరః |
అపాకశ్శూనతాజ్ఞానామామవాతస్య లక్షణమ్॥౬॥
స కష్టస్సర్వరోగాణాం యదా ప్రకుపితో భవేత్ |
హస్తపాదశిరోగుల్ఫత్రికజానూరుసన్నిధిమ్॥౭॥
కరోతి సరుజం శోథం యత్ర దోషః ప్రపద్యతే |
స దేశో రుజ్యతేఽత్యర్థం వ్యావిధ్య ఇవ వృశ్చికైః॥౮॥
జనయేత్సోఽగ్నిదౌర్బల్యం ప్రసేకారుచికారవమ్ |
ఉత్సాహహానిం వైరస్యం దాహం చ బహుమూత్రతామ్॥౯॥
కుక్షౌ కఠినతాం శూలం తథా నిద్రావిపర్యయమ్ |
తృట్కర్దిభ్రమమూర్ఛాశ్చ హృద్గ్రహం విడ్విబద్ధతామ్॥౧౦॥
జాడ్యాన్త్రకూజమానాహం కష్టాంశ్చన్యానుపద్రవాన్ |

తా॥ ఒడలివిరుపులు, అరుచి, దప్పి, అలసత్వము, శరీరము బగువై యుండుట, జ్వరము, అజీర్ణము, వాపు, ఈ లక్షణములు కల్గినది యామవాతమని యెరుంగునది. అట్టి యామవాతము ప్రకోపించినపుడు రోగములన్నిటికంటె మిగుల కష్టసాధ్యంబై యుండును. మరియు హస్తములు, పాదములు, శిరస్సు, చీలమండ, వెన్నెముకకు క్రిందిభాగము, మోకాళ్లు, తొడలు, కీళ్లు, ఈస్థలములయందు పోటుతోగూడినవాపు జనించుట, వాతప్రేరితమై యామదోషముచేరినచోట్లయందు తేలుకుట్టినచందమున మిక్కుటమైన బాధగల్గుట, అగ్నిమాన్ద్యము, నోట నీరూరుట, అరుచి, శరీరము భారమై యుండుట, ఉత్సాహము నశించుట, రసనేన్ద్రియమునకు రసపరిజ్ఞానములేకుండుట, మంట, అతి మూత్రము, కడుపు గట్టిగనుండుట, శూల, నిదురబట్టకుండుట, దప్పి, వాంతి, భ్రమము, మూర్ఛ, రొమ్మనొప్పి, మలబంధము, జడత్వము, ప్రేవులరచుట, కడుపుబ్బరము, ఇవి మొదలుగాగల కష్టంబులైన యుపద్రవములను ఆమవాతము కల్గించును.

ఆమవాతవిశేష లక్షణము

శ్లో॥ పితృత్సదాహారాగం చ సశూలం పవనానుగమ్॥౧౧॥
స్తిమితం గురుకణ్ఠాం చ కఫదుష్టం సమాదిశేత్ |

తా॥ అందు పిత్తముచే జనించిన యామవాతము మంటతోగూడి యెఱ్ఱగానుండును. వాతముచే జనించినయెడ నొప్పితోగూడి యుండును. కఫముచే జనించినయెడ జడముగను భారముతోగూడి అధికమైన దురదకల్గియు నుండును.

ఆమవాత సాధ్యాసాధ్య లక్షణము

శ్లో॥ ఏకదోషానుగస్సాధ్యః ద్విదోషో యాప్య ఉచ్యతే॥౧౨॥
సర్వదేహచరశ్శోభస్స కృచ్ఛస్సాన్నిపాతికః ।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

ఆమవాతనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ ఏకదోషముచే జనించిన యామవాతము సాధ్యంబును, దోషద్వయముచే జనించినది
యాప్యంబును, సన్నిపాతముచే జనించి సర్వదేహమునందు సంచరించుశోభ యసాధ్యంబునై
యుండును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర

ణారవిష్టసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌరవ గోత్ర

విరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుతి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాష్ట్రతాత్పర్యము

నందు ఆమవాతనిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర త్తు

శూ ల ప రిణా మ శూ లా న్న ద్ర వ శూ ల

ని దా న మ్

ఆమవాతమునందు “సశూలం పవనానుగమ్” అను వాక్యముచేత వాతముచే జనించిన ఆమవాతమున శూల జనించునని తెలియుటచేత ఆమవాతనిదానమును జెప్పినపిదప శూలనిదాన మును జెప్పట.

శూలభేదములు

శ్లో॥ దోషైః పృథక్సమస్తామద్వద్వై శ్శూలోఽష్టభా భవేత్ |

సర్వేష్వేతేషు శూలేషు ప్రాయేణ పవనః ప్రభుః ||౧||

తా॥ వాతపీతశ్లేష్మదోషములచేతను సన్నిపాతముచేతను ఆమముచేతను దోషద్వయసంసర్గ ముచేతను జనించుటంజేసి శూలవ్యాధి యెనిమిది విధంబులగును. ఈయెనిమిది విధంబులగు శూలల యందును వాతము మిగుల ముఖ్యముగా నుండును. ఇచ్చట వాత పీత శ్లేష్మ సన్నిపాత ఆమం బులచే నైదువిధంబులును, వాతపీత వాతశ్లేష్మ పీతశ్లేష్మములచే మూడువిధంబులును, కలిసి యెని మిదివిధంబు లగునని యెరుంగునది. మరియు గ్రహస్తారమున హారీతుండు శూలవ్యాధికి జ్వరమునకు వలె విప్రకృష్టకారణము నీరీతిగ వచించెను. “అనర్జనాశాయ హరస్త్రిశూలం ముమోచ కోపాన్మకరధ్వజశ్చ | తమాపతంతం సహసా నిరీక్ష్య భయార్దితో విష్ణు తనుం ప్రవిష్టః | స విష్ణుహుజ్కారవిమోహితాత్మా పపాత భూమా ప్రథితస్స శూలః | స పచ్చభూతానుగతం శరీరం ప్రదూషయత్యస్య హి పూర్వస్పృష్టః” ఈశ్వరుడు మన్మథునిపై కోపముచేత తనచేతి శూలమును ప్రయోగింప మదనుం డాశూలమును జూచి వెరగంది విష్ణుదేహమునం జూచిన నద్దేవదేవుండు హుంకారముచే నాశూలమును నిరో ధింప నాశూలము పుడమిం బడి పిదప మనుజులయొక్క పంచభూతాత్మకమైన శరీరమున వ్యాధి రూపమునొంది బాధింపం దొడంగెను. దానంజేసి యీవ్యాధి శూలంబని బేర్కొనబడియెనని యర్థము. మరియు పృథకుక్రతుండు శూలశబ్దమునకన్వర్థత్యము నీరీతిగ వచించెను: “శబ్దుస్ఫోటనవత్తస్య యస్తాత్ప్రీతాతివేదనా | శూలాసక్తస్య భవతి తస్మాచ్ఛూలమి

హోచ్యతే". ఈ వ్యాధిచే శూలము గ్రుచ్చినటుల వేదనావిశేషము జనించునుగాన నీవ్యాధి శూలంబని వ్యవహరించబడునని భావము.

వాతజశూల లక్షణము

శ్లో॥ వ్యాయామయానాదతిమైథునాచ్చ
ప్రజాగరాచ్ఛీతజలాతిపానాత్ ।
కలాయముద్గాఢకిరోరదూషా
దత్యర్థరూక్షాధ్యశనాభిఘాతాత్ ॥౨॥
కషాయతిక్తాతివిరూఢజాన్న
విరుద్ధవల్లూరకశుష్కశాకాత్ ।
విట్చక్రమూత్రానిలవేగరోధా
చ్ఛోకోపవాసాదతిహాస్యభాష్యాత్ ॥౩॥
వాయుః ప్రవృద్ధో జనయేద్దిశూలం
హృత్పార్శ్వపృష్ఠత్రికవస్తిదేశే ।
జీర్ణే ప్రదోషే చ ఘనాగమే చ
శీతే చ కోపం సముపైతి గాఢమ్ ॥౪॥
ముహుర్ముహుశ్చోపశమప్రకోపీ
విడ్వాతసంస్తమ్భనతోదభేదైః ।
సంస్వేదనాభ్యజ్ఞానమర్దనాద్యైః ।
స్నిగ్ధోష్ణభోజ్యైశ్చ శమం ప్రయాతి ॥౫॥

తా॥ దేహపరిశ్రమముజేయుట, దారినడచుట, అధికముగ స్త్రీసంభోగముజేయుట, నిదుర లేకుండుట, శీతజలము నధికముగ త్రాగుట, లంకలు, పెసలు, కందులు, ఆరుకలు, ఈ ధాన్యముల భుజించుట, మిక్కిలి రూక్షంబులైన పదార్థములను భుజించుట, భుజించిన యాహారము జీర్ణము గాకుండునపుడు మరల భుజించుట, అభిఘాతము, కషాయతిక్తరసములుగల పదార్థములను భుజించుట, మేలకలెత్తిన ధాన్యముచే నీర్ధమైన యన్నమును భుజించుట, పరస్పరవిరుద్ధంబులైన క్షీర ఘృత్స్వేదిపదార్థములను జేర్చి భుజించుట, ఎండినమాంసమును ఎండినకూర గాయలను భుజించుట, మలము, శుక్రము, మూత్రము, వాతము, వీనియొక్క వేగమును నిరోధించుట, దుఃఖము, ఉపవాసము, అధికముగ నవ్వుట, అధికముగ మాటలాడుట, ఈ కారణములచే వాతము ప్రకుపితంబై హృదయము, ఇరుప్రక్కలు, వీపు, వెన్నెముకకు క్రిందిభాగము, ఈస్థలములయందు శూలమును గల్గించును. ఈవ్యాధి జీర్ణకాలమునందును, ప్రభాతకాలమునందును, వర్షాకాలమునందును, చలికాలమునందును, విశేషముగ జనించును. వాతముచే జనించిన యీవ్యాధి మలమును వాతమును శుంభింపజేయుచు పొటు నొప్పి మొదలగు ననేకబాధలతోగూడి మాటిమాటికి శమించి మరల

బాంధుచుండును. శ్వేదనము అర్థంజనము మర్దనము మొదలగు చికిత్సలచేతను, స్నిగ్ధంబులును ఉష్ణంబులునైన పదార్థములను శేవించుటచేతను కాంతిహింసను, నీనిని వాతముచే జనించిన కూల వ్యాధిని యురుండునది.

పిత్తజ్వరాల లక్షణము

శ్లో॥ కౌరాగ్నితీర్ణోష్ణవిదాహితైల
విస్ఫువపిజ్వాలకకులుతయూష్మః |
కట్వస్థు సౌవీరసురావికారైః
క్రోధాపలాయనాననవిప్రతాపైః ||౬||
గ్రామ్యానిమోగాజనైస్తస్వికర్షైః
చిత్తం ప్రవర్త్యశు కరోతి తూలమ్ |
గృహ్యేహ నాహోర్జ్వరం హి వాధ్యైః
సంస్వేదతూర్వాప్రసవోష్ణయన్తియే ||౭||
మధ్యస్థినీ కుష్ఠ్యచి చార్ధవాత్రే
విదాహితానీ జలవాత్యైః చ |
శీతే చ శీతైః సమ్యుజ్జనైః శాన్తిం
సంస్వామశ్చేత్తదిభి భోజ్యైస్తస్మై ||౮||

గా॥ శుభ్రాదిరాగ్నిద్రవ్యములు, శీర్ణంబులును ఉష్ణంబులునైన మిరినాలు మొదలగు ద్రవ్యములు, వనదుసోవులు మొదలగు విదాహితపదార్థములు, సువ్వలచే శేషుబడిన పదార్థములు, శిలీఘ్రములు, గానుగపిండి, ఉలవగంజి, కటుగంబులును అన్లుదపంబును గల పదార్థములు, కౌండిన్యము, నానావిధమృతములు, ఈ ద్రవ్యములను శేవించుట, కోపము, అగ్నిచేతైన తాపము, శ్రమము, ఎంపి, అధికముగ స్త్రిసంభోగముజేయుట, తేలుందిన విషయముచే నిద్రపైన యన్నమును భుజించుట, ఈకారణములచేత పిత్తము ప్రకుపితంబై శీఘ్రముగ కూలవ్యాధిని కల్పించును. ఈ పిత్తముచే జనించిన కూలమునంగు దిప్పి, ఇంద్రియసంహారము, తాపము, నొప్పి, ఈ వాధలు వాఙ్విపానమున జనించును. చెమట, మూర్ఛ, గ్రమము, చోషము, ఇవి కల్లును. మరియు నీవ్యాధి మధ్యాహ్నకాలమునంగును, అర్ధరాత్రికాలమునంగును, ఉష్ణకాలమునంగును, శరత్కాలమునంగును, శీతకాలమునంగును ప్రబోధముకొంగును. శీతలపదార్థములను, మధురపదార్థములను శేవించుటచేత కల్పింంగును. నీనిని పిత్తముచే జనించిన కూలవ్యాధిని వదించెదరు.

శ్లేష్మజ్వరాల లక్షణము

శ్లో॥ ఆనూపవాదిజ నీలాటపయోవికారైః
ర్మాంసేషు పిష్టకృశరాతిలశమ్కరీభిః |

అన్యైర్బలాస జనకైరపి హేతుభిశ్చ
 శ్లేష్మో ప్రకోపముపగమ్య కరోతి శూలమ్॥౯॥
 హృల్లాసకాస సదనారుచిసంప్రసేకైః
 ఆమాశయే స్తిమితకోష్ఠ శిరోగురుత్వైః।
 భుక్తే సదైవ హి రుజం కురుతేఽతిమాత్రం
 సూర్యోదయేఽథ శిశిరే కుసుమాగమే చ॥౧౦॥

తా॥ జలమునకు సమీపస్థలముననుండు హంసచక్రవాకాదిపక్షులయొక్క మాంసము, కిలాటము, క్షీరముతోజేయబడిన పదార్థములు, మాంసము, చెరకురసము, పిండితోజేసిన పదార్థములు, నువ్వులను బియ్యమును మినుముల నొకటిగ కలిపిచేసిన గంజి, నువ్వులు, చక్కిలములు, ఈ పదార్థములను నేవించుటచేతను, శ్లేష్మవర్ధకంబులగు పదార్థముల నేవించుటచేతను శ్లేష్మము ప్రకుపితంబై ఆమాశయమునందు శూలవ్యాధిని కల్పించును. ఈవ్యాధియందు ఓకిలింతలు, దగ్గు, అగ్నిసాదము, అరోచకము, నోటిసీరువెడలుట, మలబంధము, శిరోభారము, ఈలక్షణములు జనించును. మరియు భుజించినయెడ అధికమైనబాధ కల్గును. ఈవ్యాధి నూగోష్ఠవయకాలమునందును, శిశిరముతువు నందును, వసంతకాలమునందును, విశేషముగ గల్గును.

కిలాటలక్షణము భావప్రకాశికయం దితైరంగున జెప్పబడియె. “పక్వం దధ్నాసమం క్షీరం విజ్ఞేయా దధిక్రూర్చికా । తక్రేణ తక్రకూర్చా స్యాత్తయోః పిణ్డః కిలాటకః । గురుః కిలాటోఽనిలహా పుంస్త్యనిద్రాప్రదస్త్వృతః॥” పాలను పెరుగును సమభాగముగ జేర్చి కాచినయెడ నయ్యది దధిక్రూర్చిక యనియు, పాలను మజ్జిగను, రెంటిని సమభాగముగ జేర్చి కాచబడినది తక్రకూర్చిక యనియు, అటు కాచబడిన దధిక్రూర్చిక తక్రకూర్చికల యందు వడగట్టినచో మద్దగానుండునది కిలాటకమనియు, అట్టి కిలాటకము అజీర్ణకరంబును, వాతహరంబును, ఇంద్రియపుష్టికరంబునై యుండుననియు భావము.

సన్నిపాతజశూల లక్షణము

శ్లో॥ సర్వేషు దోషేషు చ సర్వలిజ్గం
 విద్యాద్భిషక్సర్వభవం హి శూలమ్।
 సుకష్టమేనం విషవజ్రకల్పం
 వివర్జనీయం ప్రవదన్తి తద్వై॥౧౧॥

తా॥ వాతాదిదోషత్రయములు ప్రకోపించి దోషత్రయమునకు వైశ్యేయగ జెప్పబడిన లక్షణములతోగూడిన శూలవ్యాధిని కల్పించును. ఈ సన్నిపాతజ శూలవ్యాధి విషమును వజ్రాయుధమును బోలి మిగుల క్రూరంబై యుండును, కాన చికిత్సజేయం జనదు. అసాధ్యంబని భావము.

ఆమజశూల లక్షణము

శ్లో॥ ఆటోపహృల్లాస వమీగురుత్వ
 స్తైమిత్యకానాహకఫప్రసేకైః।

కఫస్య లిక్లేన సమానలిజం

ఆమోద్భవం శూలముదాహరన్తి॥౧౨॥

తా॥ కడుపున గుడగుడయని శబ్దము కల్లుట, ఓకలింతలు, వమనము, శరీరము భారముగ నుండుట, జడత్వము, కడుపుబ్బరము, నోట కఫము వెడలుట, ఈ లక్షణములతో గూడి కఫజనిత శూలముయొక్క లక్షణములు కల్గినది ఆమముచే జనించిన శూలవ్యాధియని యెరుంగునది.

ద్వద్వజశూల లక్షణము

శ్లో॥ వస్తౌ స్పృత్పార్శ్వపుష్టేషు స శూలః కఫవాతికః।

కుక్షౌ ప్సాన్నాభీమధ్యేషు స శూలః కఫపైత్తికః॥౧౩॥

దాసా జ్వరకరో ఘోరో విజ్ఞేయో వాతపైత్తికః।

తా॥ వస్త్ర, హృదయము, పార్శ్వములు, పీఠ, పీనియందు జనించిన శూలము కఫవాతములచే గల్గినదియనియు; కుక్షి, హృదయము, నాభి, ఈ స్థలముల జనించిన శూలము కఫపిత్తములచే జనించినది యనియు; తాపజ్వరములతోగూడి మిగుల క్రూరంబైనది వాతపిత్తములచే జనించిన శూల వ్యాధియనియు నెరుంగునది. మరియు “సర్వేషు దేశేషుచ సన్నిపాతాత్” అని యుండుటచే పైకొప్పిన స్థలములన్నిటియందును సన్నిపాత శూల జనించునని యెరుంగునది.

సాధ్యసాధ్య శూలవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ ఏకదోషోత్థితస్సాధ్యః కృత్రచ్చసాధ్యో ద్విదోషజః॥౧౪॥

సర్వదోషోత్థితో ఘోరస్త్యసాధ్యో భూర్యుపద్రవః।

తా॥ మున్ను జేపిన శూలవ్యాధులయందు ఒక్కదోషముచే జనించినది సాధ్యంబై యుండు వనియు, దోషద్వయ సంకర్షణముచే జనించినది కృత్రచ్చసాధ్యంబనియు, సకలదోషములచే జనించి అశోషపద్రవములతో గూడినది అసాధ్యంబనియు భావము. మరియు శూలోపద్రవములు గ్రన్థాస్తరమున నీరితిగ గానంబడియెడు: “నేదనా చ తృషా మూర్ఛా ఆనాహో గౌరవారుచీ । కాసశ్శ్వాసశ్శ్చ హిక్కా చ శూలస్యోపద్రవాస్స్మృతాః” అధికమైన వేదన, దప్పి, మూర్ఛ, కడుపుబ్బరము, గురుత్వము, అరుచి, శ్వాసకాసములు, వెక్కిళ్లు, ఇవి యన్నియు శూలవ్యాధిచే గల్గు నుపద్రవములని భావము.

పరిణామశూల సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ సైవర్షిదానైః ప్రకుపితో వాయుస్సన్నిహితస్తదా॥౧౫॥

కఫపిత్తే సమావృత్య శూలకారీ భవేద్బలీ।

భుక్తే జీర్యతి యచ్ఛూలం తదేవ పరిణామజమ్॥౧౬॥

తా॥ స్వకారణములచే ప్రకోపమునొందిన వాతము కఫపిత్తములతోగూడి బలివంతంబై భుజించబడిన యన్నము జీర్ణంబగునమయమున శూలవ్యాధిని గల్గించును. దానిని పరిణామశూలయని వచించెదరు. ఈపరిణామశూలలక్షణము గ్రన్థాస్తరమున విస్తరంబుగ గానంబడియెడు: “బలాసఃప్రచ్యుతః

స్థానాత్పితేన సహ మూర్ఛితః । వాయుమాదాయ కురుతే శూలం జీర్వతి
భోజనే । కుక్షౌ జఠరపార్శ్వేషు నాభౌ వస్తా స్తనాస్తరే । పృష్ఠమూల
ప్రదేశేషు సర్వేష్వేతేషు వా పునః । భుక్తమాత్రేఽథవా వాస్తే జీర్ణేఽన్నే
చ ప్రశామ్యతి । షష్టికవీహిశాలీనా మోదనేన వివర్ధతే । తత్పరీణా
మజం శూలం దుర్విజ్ఞేయం మహాగదమ్ । తమాహూ రసవాహనాం ప్రోతసాం
దుష్టిహేతుకమ్ । కేచిదన్నద్రవం ప్రాహురన్యే తత్పక్తిదోషతః । పక్తిశూలం
వదన్త్యేకే కేచిదన్నవిదాహజమ్॥” కథము స్వస్థానముననుండి చలించి పిత్తములోగూడి
వృద్ధినింది వాతయుక్తంబై భుజించినపదార్థము జీర్ణించునమయమునందు కుక్షి, జఠరము, పార్శ్వ
ములు, నాభి, వస్తి, స్తనమధ్యప్రదేశము, పృష్ఠమూలము, ఈ స్థలములయందు శూలవ్యాధిని కల్గిం
చును. భోజనోత్తరక్షణమునందును, భుజింపబడినయన్నమును వాన్తిజేసినను, జీర్ణంబైనను, అట్టి
శూలము శాన్తినిొందును. మరియు నీశూలము ఆరువదిన్నాళ్ల సంతాప్తబియ్యపు అన్నమును భుజించిన
యెడ మిక్కిలి వృద్ధినిొందును. దీనిని పరిణామశూలంబను గొప్పవ్యాధి యని వచించెదరు. ఈశూల
వ్యాధి రసవహంబులైన ప్రోతస్సులు దుష్టంబులగుటచే జనించునని కొందరును, భుజించబడిన
అన్నము పచనంబునొందక దుష్టంబగుటచే జనించునని కొందరును, అన్నము పక్వముగాకపోవుటచే
జనించునని కొందరును వచించెదరని యర్థము.

వాతజనిత పరిణామశూల లక్షణము

శ్లో॥ తస్య లక్షణమప్యేతత్సమాసేనాభిధీయతే ।

ఆధ్మానాటోపవిష్మాత్రవిబద్ధారతివేపనైః॥౧౭॥

స్నిగ్ధోష్ణోపశమప్రాయం వాతికం తద్వదేద్భిషక్ ।

తా॥ అట్టిపరిణామశూలలక్షణము వాతాదిభేదములచే జెప్పంబడుచున్నది. అందు కడుపుబ్బ
రము, కడుపులో శబ్దముబుట్టుట, మలమూత్రబంధము, పనులయం దిచ్చలేకపోవుట, కంపము,
స్నిగ్ధపదార్థములచేతను ఉష్ణపదార్థములచేతను తరుచుగ శాన్తినిొందుట, ఇట్టి లక్షణములు కల్గినది
వాతముచే జనించిన పరిణామశూలంబని యెరుంగునది.

పిత్తజపరిణామశూల లక్షణము

శ్లో॥ తృష్ణాదాహారతిస్వేదం కటృష్ణులవణోత్తరమ్॥౧౮॥

శూలం శీతశమప్రాయం వైత్తికం లక్షయేద్భుధః ।

తా॥ దప్పి, తాపము, ఆరతి, చెనుట, కటు అమలవణరసముల సేవించుటచే మిగుల వృద్ధి
నిొందుట, శీతపదార్థములచే శాన్తినిొందుట, ఈ లక్షణములు కల పరిణామశూల పిత్తముచే జనిం
చినదియని యెరుంగునది.

కఫజపరిణామశూల లక్షణము

శ్లో॥ ఛర్దిహృల్లాససమ్మోహం స్వల్పరుగ్గీర్ణసస్తతి॥౧౯॥

కటుతిక్తోపశాస్తం చ తచ్చ జ్ఞేయం కఫాత్మకమ్ ।

తా॥ వాన్తి, ఓకలింతలు, మూర్ఖ, స్వల్పముగనొప్పి, చిరకాలమునుండి యనుసరించియుండుట, కటుతిక్తరసములచే శాన్తినొందుట, ఈ లక్షణములుకల్గినది కథముచే జనించిన పరిణామశూలయని యెరుంగునది.

ద్విదోషజపరిణామశూల లక్షణము

శ్లో॥ సంస్కృప్తలక్షణం బుధ్వా ద్విదోషం పరికల్పయేత్॥౨౦॥

త్రిదోషజమసాధ్యం తు క్షీణమాంసబలానలమ్॥

తా॥ దోషద్వయలక్షణములు కలిసి యుండుటచే ద్విదోషజనిత పరిణామశూలంబనియు, దోషత్రయలక్షణములు కల్గినది త్రిదోషజమనియు నెరుంగునది. అందు త్రిదోషజపరిణామశూలయు, మాంసము, బలము, అగ్ని, ఇవి నశించియున్నను అసాధ్యంబని యర్థము.

అన్నద్రవశూల లక్షణము

శ్లో॥ జీర్ణే జీర్ణత్యజీర్ణే వా యచ్ఛూలముపజాయతే॥౨౧॥

పథ్యాపథ్యప్రయోగేణ భోజనాభోజనేనచ॥

న శమం యాతి నియమాత్సన్నద్రవ ఉదాహృతః॥౨౨॥

* * అన్నద్రవాఖ్యశూలేషు న తావత్స్వస్థ్యమశ్నుతే॥

వాస్తమాత్రే జరత్పిత్తం శూలమాశు వ్యపోహతి * *

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

శూలపరిణామశూలాన్న ద్రవశూల

నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ భుజించబడిన యాహారము జీర్ణంబైనపుడును, జీర్ణించుచుండు సమయమునను, జీర్ణముగాకుండునప్పుడును జనించినశూలము పథ్యకరంబులైన ద్రవ్యముల నుపయోగించినను, పథ్యంబులుగాని ద్రవ్యముల నుపయోగించినను, భోజనముచేసినను, భోజనముజేయకున్నను, శాన్తినొందక యెల్లప్పుడు బాధించుచున్నయెడ అది అన్నద్రవముచే జనించిన శూలవ్యాధియని యెరుంగునది. అట్టి అన్నద్రవముచే జనించిన శూలవ్యాధియందు మనుజుండు స్వస్థత నొందజాలడు. వాన్తి జేసినయెడ పిత్తము జీర్ణించి శూలమును శీఘ్రముగ తత్కాలమున శమింపజేయును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర

ణారవిందసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర

విరాజమాన దీప్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేద మార్తాండా” “భిషజ్భుజి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్న తాత్పర్యమునందు

శూలపరిణామశూలాన్నద్రవశూలనిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః
శ్రీ ర స్తు

ఉ దా వ ర్తా నా హ ని దా న మ్

—❖❖❖❖❖—

ఉదావర్తవ్యాధియందుగూడ కూల జనించును గాన కూలవ్యాధినిదానానంతరము ఉదావర్తనిదానమును జెప్పట.

—❖❖❖❖❖—

శ్లో॥ వాతవిష్ణూత్ర జృమ్భాశ్రుక్షవోద్ధారవమిద్వియః।

క్షుత్తృష్ణోచ్ఛ్వాస నిద్రాణాం ధృత్యోదావర్త సమ్భవః॥౧॥

తా॥ వాతము, మలము, మూత్రములు, అవలింతలు, కన్నీళ్లు, తుమ్ములు, త్రేసుపులు, వమనము, శుక్రము, ఆకలి, దప్పి, క్వాసము, నిద్ర, వీనినన్నింటిని నిరోధించుటచేత ఉదావర్తంబను వ్యాధి జనించును. మరియు “సర్వోష్వేతేషు విధివదుదావర్తేషు కృత్స్నశః। వాయోః క్రియా విధాతవ్యా స్వమార్గప్రతిపత్తయే” అని యున్న సుశ్రుతవాక్యముచేత ఉదావర్తము లన్నిటియందును వాతము ముఖ్యముగ నుండును గాన వాతమును శమింపజేయు చికిత్సలం జేయవలెనని యెరుంగునది. “వాయోరూర్ధ్వమావర్తః—ఉదావర్తః” అను పుస్తతిచేత వాతం బూర్ధ్వముగ సంచరించునది ఉదావర్తవ్యాధియని యర్థము. మరియు సుశ్రుతము నందు “త్రయోదశవిధశ్చాసౌ భిన్న ఏతైస్తు కారణైః” అని యున్నది గాన పై జెప్పినరీతిగ వాతనిరోధము మున్నగు పదిమూడు కారణములచేత పదిమూడు విధములుగ నుదావర్త వ్యాధి జనించునని యెరుంగునది.

వాతనిరోధజోదావర్త లక్షణము

శ్లో॥ వాతమూత్రపురీషాణాం సజ్గో ధ్మానం క్షమో రుజా।

జఠరే వాతజాశ్చాన్యే రోగాస్సుర్వాతనిగ్రహత్॥౨॥

తా॥ వాతమూత్రపురీషములయొక్క బంధము, కడుపుబ్బరము, బడలిక, నొప్పి, జఠరము నందు వాతజనితంబులైన పోటు కూల మొదలగు రోగములు కలుట, ఈ లక్షణములన్నియు వాతమును నిరోధించుటచే జనించిన ఉదావర్తవ్యాధియందు కలును.

పురీషనిరోధముచే గల్గిన ఉదావర్తలక్షణము

శ్లో॥ ఆటోపశూతా పరికర్తికా చ సజ్గః పురీషస్య తథోర్ధ్వవాతః।

పురీషమాస్యాదధవా నిరేతి పురీషవేగేఽభిహతే సరస్య॥౩॥

తా॥ పురీషముయొక్క వేగమును నిరోధించుటచే గల్గిన ఉదావర్తవ్యాధియందు ఆటోపము, శూల, కడుపులో కోతగా నుండుట, మలబంధము, ఊర్ధ్వశ్వాసము, నోట పురీషము బైలు పెడలుట, ఈ లక్షణములు కల్గును.

మూత్రనిరోధముచే జనించిన ఉదావర్తలక్షణము

శ్లో॥ వస్త్రమేహానయోశ్శూలం మూత్రకృచ్ఛ్చం శిరోరుజా।
వినామో వజ్జణానాహస్యాల్లిజ్జం మూత్రనిగ్రహే॥౪॥

తా॥ వస్త్రమేహము మేధమునందును శూల, మూత్రకృచ్ఛము, తలనొప్పి, శరీరము వంగి యుండుట, గజ్జలయందు పట్టుకొనినవిధముగ బాధగల్గుట, ఈ లక్షణములు మూత్రమును నిరోధించుటచేగల్గిన ఉదావర్తవ్యాధియందు జనించును.

ప్రృఘాశ్రునిరోధములచే గల్గు ఉదావర్తలక్షణములు

శ్లో॥ నున్య్యాగలస్తమ్భశిరోవికారా
జృమ్భాశుభాతాత్పవనాత్మకాస్ఫుటః
తథాక్షీనాసావదనామయాశ్చ
భవన్తి తీవ్రవాస్పహ కర్ణగోగ్ధైః॥౫॥
ఆసస్థిజం వాప్యథ శోకజం వా
నేత్రోదకం ప్రాప్తమముఞ్చతో హి।
శిరోగురుత్వం నయనామయాశ్చ
భవన్తి తీవ్రవాస్పహ పీనసేన॥౬॥

తా॥ ఆవలింపను నిరోధించుటచే గల్గిన ఉదావర్తవ్యాధియందు పెడతలనరంబును కంఠంబును స్తంభించియుండుట, వాతాత్మకంబులగు శిరోగోగములు కల్గుట, అక్షిగోగములు, నాసికాగోగములు, ముఖగోగములు, తీవ్రంబులగు కర్ణగోగములు, ఇవి జనించును. సంతోషముచేసినను దుఃఖముచేసినను జనించిన కన్నీళ్లును నిరోధించుటచే గల్గిన ఉదావర్తమునందు శిరోభారంబును, నేత్రగోగంబులును, పీనసవ్యాధియు జనించును.

క్షుత్రనిరోధముచే గల్గిన ఉదావర్తలక్షణము

శ్లో॥ మన్యస్తమ్భ శ్శిరశ్శూలం అర్ది తాద్ధావభేదకా।
ఇద్వియాణాఞ్చ దౌర్బల్యం క్షవథోస్సాద్విధారణాత్॥౭॥

తా॥ కుమ్మలను నిరోధించుటచే జనించిన ఉదావర్తమునందు పెడతలనరము స్తంభించి యుండుట, తలనొప్పి, అర్దితవాతంబును అద్ధావభేదకవాతంబును కల్గుట, చక్షురాదీన్ద్రియములు బలహీనములై యుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గును.

ఉద్ధారనిరోధజనిత ఉదావర్త లక్షణము

శ్లో॥ కణ్ఠాస్యపూర్ణత్వ మతీవతోదః
కూజశ్చ వాయోరథవాఽప్రవృత్తిః।
ఉద్ధారవేగేఽభిహతే భవన్తి
ఘోరా వికారాః పవనప్రసూతాః॥౧॥

తా॥ కంఠంబును ముఖంబును నిండియుండుట, అధికమైన పోటు, కడుపులో ధ్వనిబుట్టుట, శ్వాసవాతము వెడలకుండుట, క్రూరంబులైన వాతవ్యాధులు జనించుట, ఇవియున్నియు త్రేసుపు యొక్క వేగమును నిరోధించుటచే గల్గిన ఉదావర్తమునందు జనించును.

ఛర్దినిగ్రహజోదావర్త లక్షణము

శ్లో॥ కణ్ఠాకోఠాఽరుచివ్యంగ శోభపాండ్వామయజ్వరాః।
కుష్ఠవీనర్పహృల్లాసాశ్చర్దినిగ్రహజా గదాః॥౨॥

తా॥ వమనమును నిరోధించుటచే గల్గిన ఉదావర్తనమునందు శరీరమున దురద, దద్దులు, అరుచి, వ్యంగము (మంగు), వాపు, పాండువు, జ్వరము, కుష్ఠము, విసర్పము, హృల్లాసము, ఇవి యన్నియు గల్గును.

శుక్రనిగ్రహజనిత ఉదావర్త లక్షణము

శ్లో॥ మూత్రాశయే వై గుదముష్కయోశ్చ
శోభో రుజా మూత్రవినిగ్రహశ్చ।
శుక్రాశ్మరీ తత్ప్రవణం భవేచ్ఛ
తే తే వికారాః విహతే చ శుక్రే॥౩॥

తా॥ సంభోగకాలమున శుక్రమును వెడలనియ్యక చిరకాలమువరకు నిరోధించినయెడ శుక్ర జోదావర్తము కల్గును. ఆ వ్యాధియందు మూత్రాశయము, గుదము, వృషణములు, వీనియందు వాపు, నొప్పి, మూత్రబంధము శుక్రాశ్మరీవ్యాధి, కారణములేకనే శుక్రస్రావము, ఈ వ్యాధులు జనించును.

క్షుత్తృష్ణానిరోధములచే గల్గిన ఉదావర్త లక్షణము

శ్లో॥ తన్ద్వాజ్జమద్దావరుచిశ్శ్రిమశ్చ
క్షుధాభిఘాతాత్క్రోశతా చ దృష్టేః।
కణ్ఠాస్యశోషశ్శ్రివణావరోధ
స్తృష్ణావిఘాతాద్ధృదయే వ్యథా చ॥౪॥

తా॥ ఆకలిని నిరోధించుటచేగల్గిన ఉదావర్తమునందు కునికిపాటు, ఒడలి నొప్పులు, ఆరో చకము, ఒడలిక, దృష్టి నాశము, ఈ వ్యాధులు కల్గును. దప్పిని నిరోధించుటచే గల్గిన ఉదావర్తము

నందు కంతంబును నోరును యెండుట, చెవులు వినబడకుండుట, గొమ్మునందు నొప్పి, ఈలక్షణములు కల్గును.

శ్వాసమును నిద్రను నిరోధించుటచే గల్గిన ఉదావర్త లక్షణములు

శ్లో॥ శ్రాస్తస్య నిశ్వాసవినిగ్రహేణ
స్పృద్రోగమోహోవథవాపి గుల్మః।
బృహ్మజ్జనుద్దోఽక్షిశిరోఽతిజాడ్యం
నిద్రాభిఘాతాదథవాపి తద్దా॥౧౨॥

తా॥ వ్యాధ్యామాగులచే శ్రమనొంది శ్వాసమును నిరోధించుటచేగల్గిన ఉదావర్తమునందు హృదయగోగము, సూర్య, గుల్మవ్యాధి, ఇవి జనించును. నిద్రను నిరోధించుటచేగల్గిన ఉదావర్తము నందు ఆవలింతలు, ఒడలివిరుపులు, కన్నులును శిరస్సును మిగుల బరువుగా నుండుట, తునికిపాటు, ఇవి కల్గుట.

సూతాది కుపితవాతజోదావర్త లక్షణము

శ్లో॥ నాయుః కోష్ఠానుగో హృత్క్షేః కషాయకటుతి క్షణైః।
భోజ్యైః కుపితస్పద్య ఉదావర్తం కరోతి చ॥౧౩॥
నాతీయాత్రపురీషాస్పృశ్యమేనోవహాని వై।
ప్రోతాగస్యదావర్తయతి పురీషం చాతివర్తయేత్॥౧౪॥
సోగో హృద్వస్తిహూతాత్ స్పృష్టాసాగతిప్రీడతః।
నాతీయాత్రపురీషాని కృచ్ఛ్చేణ లభతే పరః॥౧౫॥
శ్వాసకౌసప్రశ్వాసయదాహమోపత్యమాజ్వరాః।
పయసోక్మాశిరోగోగమపశ్యేవణవిభ్రమాః॥౧౬॥
బహూపన్యాశ్చ లభతే వికారాన్వాతకోపజాః।

తా॥ యక్షంబులగు సదాధములను భుజించుటచేతను, కషాయ కటు తిక్త రసములుగల సదాధములను భుజించుటచేతను కోష్ఠగతంబైన వాతము ప్రకోపమునొంది వాతమాత్రపురీషరక్త కఫమేదువులను వహించు ప్రోతముల నడ్డగించి పురీషమును శోషింపజేయును; దానంజేసి మను జాండు హృదయమునందును వస్తియందును కూల, హృల్లాసము, పనులయం దుత్సాహము లేకుండుట, వాతమాత్ర పురీషములను మిక్కిలి కష్టముచే వెడలించుట, శ్వాసకౌసములు, పడిశము, తాపము, సూర్య, దిప్తి, జ్వరము, వాంతి, వెక్కిళ్లు, శిరోగోగములు, మనోవిభ్రమము, కర్ణ విద్రవము, ఇవి మున్నుగాగల నానావిధ వాతగోగములచే పీడింపబడును. ఇచ్చట కొందరు కుశుతమున జెప్పిన అసాధ్యలక్షణముల నీరితిగ పఠించెదరు: “తృష్ణార్దితం పరిక్లిప్తం క్షీణం శూలై రుపద్రుతమ్। శక్తృద్వనుస్తం మతిమాణ ఉదావర్తి సముత్స్పజేత్” అధికమైన దిప్తి, క్లేశము, కృశత్వము, కూల, నోట పురీషము వాంతియగుట, ఈ యుపద్రవములు

ఉదావర్త వ్యాధియందు జనించినయెడ అసాధ్యంబగును గాన అట్టిరోగిని చికిత్స జేయం దగదని భావము.

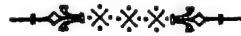
ఆనాహలక్షణము

శ్లో॥ ఆమం శక్యద్వా నిచితం క్రమేణ
భూయో విబద్ధం విగుణానిలేన।
ప్రవర్తమానం న యథాస్వమేనం
వికారమానాహ ముదాహరంతి॥౧౭॥

తా॥ ఆమంబైనను లేక మలంబైనను నానాట బైలువెడలక నిలచి దుష్టవాతముచే శోషింప బడి మలద్వారమునుండి బైలువెడలకున్నయెడ ఆనాహంబను వాతవ్యాధి యని యెరుంగునది.

ఆమజన్యంబైన ఆనాహ లక్షణము

శ్లో॥ తస్మిన్భవన్త్యామసముద్భవే తు
తృష్ణాప్రతిశ్యాయశిరోవిదాహః।
ఆమాశయే శూలమథో గురుత్వం
హృత్స్పృష్ణ ఉద్గారవిఘాతనం చ॥౧౮॥
స్తమ్యః కటిప్రుష్ఠపురీషమూత్రే
శూలోఽథ మూర్ఛా శక్యతశ్చ ఛర్దిః।
శోథశ్చ పక్వాశయజే భవన్తి
తథాఽలసోక్తాని చ లక్షణాని॥౧౯॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ఉదావర్తనాహనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ అట్టి యానాహరోగము ఆమాశయమున జనించినయెడ దప్పి, పీనసము, శిరస్సున తాపము, ఆమాశయమున శూల, గురుత్వము, హృదయమున పట్టియుండుట, త్రేసుపులు బైలు వెడలక హృదయముననే అణగి యుండుట, కటిప్రదేశమునందును పీపునందును పట్టుకొని యుండుట, మూత్రపురీషములు వెడలకుండుట, శూల, మూర్ఛ, మలముతోగూడి వాన్తియగుట,

ఈ లక్షణములు కల్గును. పక్ష్యాశయమునం దావ్యాధి జనించినప్పుడు శోభయు, అలసకవ్యాధియందు జెప్పబడిన ఆధ్మాన వాతనిరోధాది లక్షణములు కల్గును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చ
 ణారవిద్వంసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోశ్ర
 విరాజమాన దీప్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
 విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
 లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను
 మాధవనిదానాంధ్ర తాత్పర్యమునందు
 ఉదావర్తనాహనిదానము
 స మాప్త ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మ :

శ్రీ ర స్తు

గు ల్క ని దా న మ్

గుల్కవ్యాధియందు ఆనాహము జనించునుగాన ఆనాహనిదానమును వచించినపిదప గుల్క నిదానము చెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ దుష్టా వాతాదయోఽత్యర్థం మిథ్యాహరవిహరతః।
కుర్వన్తి పశ్చాథా గుల్కం కోష్ఠాన్తర్గన్ధిరూపిణమ్॥౧॥
తస్య పశ్చాద్విధం స్థానం పార్శ్వహృన్నాభివస్తయః।

తా॥ అపథ్యంబులైన యాహరవిహరములచే వాతపిత్తకఫరక్తములు దుష్టంబులై కోష్ఠము నందు గ్రన్ధిరూపంబైన గుల్కమును గల్గించును. అట్టి గుల్కవ్యాధి వాత పిత్త కఫ సన్నిపాత రక్త ములచే జనించుటంజేసి యొడువిధంబులగును. మరియు నీ వ్యాధికి ఇరుప్రక్కలును, హృదయంబును, నాభియు, వస్త్రీయు, ఈ యొడును స్థానంబులై యుండును.

గుల్కవ్యాధి స్వరూపము

శ్లో॥ హృన్నాభ్యోరన్తరే గ్రన్ధిస్సంచారీ యది వాఽచలః॥౨॥
వృత్త * శ్చయాపచయవాక్ స గుల్క ఇతి కీర్తితః।

తా॥ హృదయమునకును నాభికిని మధ్యభాగమునందు వర్తులాకారంబై యొకప్పుడు చలించుచు నొకప్పుడు నిశ్చలంబుగ నుండి వృద్ధిక్షయముల నొందుచుండు గ్రన్ధి గుల్కంబని చెప్పబడును.

గుల్కవ్యాధి సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ స వ్యస్తైర్జాయతే దోషైస్సమస్తైరపి చోచ్చితైః॥౩॥
పురుషాణాం తథా స్త్రీణాం జ్ఞేయో రక్తేన చాపరః।

తా॥ పై వచించబడిన గుల్కము వాతపిత్తశ్లేష్మములచే వెవ్వేరుగను, దోషత్రయసన్నిపాత ముచేతను పురుషులకు జనించును. స్త్రీలకు అర్ధవరక్తముచేత గూడ జనించును. ఇచ్చట చరకము నందు “సంస్మృట్టలిజ్ఞానపరాంశ్చ గుల్కం స్త్రీనాదిశేచాషధకల్పనార్థం” అని

* “చయాపచయవాక్” అను పాతాన్తరమునందు దోషములు జేరియుండుటచే వృద్ధి నొందినదియని భావము.

యుండుటచేత “వ్యస్తైః” అనుపదముచేత దోషద్వయ సంసర్గజనిత గుల్మ భేదముల మూడిటిని గ్రహించవలెను. మరియు “స్త్రీణామార్తవజో గుల్మో న పుంసాముపజాయతే | అన్యస్తస్యగ్భవో గుల్మఃస్త్రీణాం పుంసాంచ జాయతే” అని తస్మాత్తరమునం దుండుటంజేసి ఆర్తవరక్తముచే స్త్రీలకు గుల్మము జనించుననియు, ధాతురూపంబైన రక్తముచేత స్త్రీపురుషులకు సామాన్యముగ గుల్మము జనించుననియు నెరుంగునది. ఇచ్చట వాతాదిదోషములచే జనించిన గుల్మము పైజెప్పినరీతిగ వృద్ధయాదిస్థానములయందు జనించుననియు, ఋతురక్తముచే జనించు గుల్మము గర్భాశయమున జనించుననియు స్థానభేదము నెరుంగునది.

గుల్మవ్యాధి పూర్వరూపములు

శ్లో॥ ఉద్ధారబాహుల్య పురీషబద్ధ
తృప్త్యక్షమత్వాన్త్రవికూజనాని |
ఆటోపమాధ్మాన మపక్తిశక్తి
రాసన్నగుల్మస్య వదన్తి చిహ్నమ్॥౧॥

తా॥ ఓకిలింతలు అధికముగా వచ్చుట, మలబంధము, కడుపు నిండినట్లుండి యన్నమునం దిచ్చ లేకుండుట, కష్టమున కోరువలేకుండుట, ప్రేవు లరచుట, కడుపునందు నొప్పితోగూడి యారాటము గల్గుట, కడుపుబ్బరము, జీర్ణశక్తి లేక జలరాగ్ని మందగించి యుండుట, ఈ లక్షణములు గుల్మవ్యాధి జనించుటకుమున్ను గల్గు పూర్వరూపములని యెరుంగునది.

గుల్మసామాన్య రూపము

శ్లో॥ అరుచిః కృచ్ఛవిణ్మాత్రవాతతాన్త్రవికూజనమ్ |
ఆనాహశోర్ధ్వవాతత్వం సర్వగుల్మేషు లక్షయేత్ ॥౨॥

తా॥ అరొచకము, మలమూత్రవాతములు మిగుల కష్టముచే వెడలుట, ప్రేవులరచుట, కడుపుబ్బరము, ఊర్ధ్వవాతము కల్గుట, ఈ లక్షణములు గుల్మవ్యాధు లన్నిటిలోనివిను సామాన్యముగ జనించును.

వాతజగుల్మ లక్షణము

శ్లో॥ రూక్షాన్నపానం విషమాతిమాత్రం
విచేష్టనం వేగవినిగ్రహశ్చ |
శోణోఽభిఘాతోఽతిమలక్షయశ్చ
నిరన్నతా చానిలగుల్మహేతుః॥౩॥
యః స్థాన సంస్థాన రుజావికల్పం
విడ్వాతసజ్గం గలవక్త్రశోషమ్ |
శ్యావారుణత్వం శిశిరజ్వరంచ

హృత్కుక్షీ పార్శ్వాంసశిరోరుజం చ॥ ౭॥
 కరోతి జ్ఞేతృధికం ప్రళోపం
 భుక్తేమృదుత్వం సముపైతి యశ్చ
 వాతాత్మగుల్మో న చ తత్ర రూక్షం
 కషాయతి క్తం కటు చోపశేతే॥ ౮॥

తా॥ రూక్షంబులైన యన్నపానముల సేవించుట, న్యూనాధికముగ భుజించుట, బలవంతులతో యుద్ధము మొదలగు విరుద్ధచేష్టలజేయుట, మలమూత్రవాతములయొక్క జేగమును నిరోధించుట, దుఃఖము, అభిఘాతము, విరేచనాదులచే మలము మిక్కిలి నశించుట, అన్నమును భుజించకుండుట, ఇట్టి కారణములచేత వాతగుల్మము జనించును. మరియు వ్యవస్థలేక ఒకప్పుడు నాభియందును, ఒకప్పుడు ఇరుప్రక్కలయందును, ఒకప్పుడు వస్త్రీయందును సంచరించుట, ఒకప్పుడు చిన్నదిగను, ఒకప్పుడు గొప్పదిగను, ఒకప్పుడు నిడుదగను, ఒకప్పుడు వర్తులముగను రూపనియమములేక యుండుట, ఒకప్పుడు అధికమైన వేదనయు, మరియొకప్పుడు స్వల్పమైనవేదనయు కల్గియుండుట, మలంబును అపానవాతంబును బంధింపబడియుండుట, కంఠంబును ముఖంబును ఎండుట, శరీరము నల్లగనైనను అరుణవర్ణముగనైన నుండుట, చలిజ్వరము గల్గుట, హృదయమునందును, కుక్షియందును, పార్శ్వములయందును, భుజశిరస్సులయందును, శిరమునందును నొప్పిగల్గుట, అన్నము జీర్ణంబైనపుడు మిక్కిలి ప్రళోపమునొందుట, అన్నమును భుజించునపుడు మృదుత్వమునొందుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన గుల్మవ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి యందు రూక్షపదార్థములను కషాయ తిక్త కటురసములుగల పదార్థములను సేవింపందగదు.

పిత్తజనితగుల్మ లక్షణము

శ్లో॥ కట్వస్లుతీర్ణోష్ణ విదాహిరూక్ష
 క్రోధాతిమద్యార్క హుతాశసేవా
 ఆమాభిఘాతో రుధిరం చ దుష్టం
 పైత్తస్య గుల్మస్య నిమిత్తము క్తమ్॥౯॥
 జ్వరః పిపాసా వదనాజ్ఞరాగః
 శూలం మహజ్వర్యతి భోజనే చ
 స్వేదో విదాహో వ్రణవచ్చగుల్మ
 స్పృశ్యాసహః పైత్తికగుల్మరూపమ్॥౧౦॥

తా॥ కటురసంబును అమృతసంబునుగల పదార్థములను భుజించుట, తీక్ష్ణంబును, ఉష్ణంబును, విదాహంబును, రూక్షంబును, ఈ గుణములుగల పదార్థములను భుజించుట, మద్యమును అధికముగ సేవించుట, ఎండయందును నిష్పానెగయందును విశేషముగ సంచరించుట, విదగ్ధాజీర్ణముచేత జనించిన దుష్టరసముచే వ్యాపించియుండుట, రక్తము దుష్టంబగుట, ఈ కారణములచేత పిత్తగుల్మము జనించును. అట్టి పిత్తగుల్మమునందు జ్వరము, దప్పి, ముఖంబును శరీరంబును రక్తవర్ణంబుగానుం

డుట, అన్నమును భుజించునపుడును, జీర్ణంబగునపుడును అధికముగ శూలకల్లుట, చెమటబట్టుట, మిక్కిలి సంతాపముగల్గుట, వ్రణమువలె స్పర్శము నోరువలేకుండుట, ఈలక్షణములు కల్గును.

కఫజనితగుల్మ లక్షణము

శ్లో॥ శీతం గురు స్నిగ్ధమచ్ఛేష్టనం చ
సంపూరణం ప్రస్వపనం దివా చ।
గుల్మస్య హేతుః కఫసంభవస్య
సర్వస్తు దుష్టో నిచయాత్మకస్య॥౧౧॥
పైమిత్య శీతజ్వరగాత్ర సాద
హృల్లాస కాసారుచి గౌరవాణి।
తైత్వం రుగల్పా కఠినోన్నతత్వం
గుల్మస్య రూపాణి కఫాత్మకస్య॥౧౨॥

తా॥ శీతలపదార్థములను ఆజీర్ణపదార్థములను జిడ్డుగల పదార్థములను భుజించుట, నిర్వాస్య పారముగ నుండుట, మిక్కిలముగ భుజించుట, పవటియందు నిదురించుట, ఈకారణములచేత కఫగుల్మము జనించును. స్నిగ్ధాహారాది గుల్మకారణములన్నిటిచేత సన్నిపాతగుల్మము జనించును. ఈకఫగుల్మమునందు శరీరము మొద్దుబారియుండుట, చలిజ్వరము, శరీరము కృశిత నొందుట, హృల్లాసము, దగ్గు, అరుచి, గురుత్వము, శీతలత్వము, బాధ కొంచెముగ నుండుట, కఠినంబై మిక్కిలి యున్నతమున నుండుట, ఈలక్షణములు కల్గును.

ద్విదోషజ గుల్మలక్షణము

శ్లో॥ నిమిత్తరూపాణ్యుపలభ్య గుల్మే
ద్విదోషజే దోషబలాబలం చ।
వ్యామిశ్రలిక్ష్ణానపరాంశ్చ గుల్మాం
స్త్రీనాదిశేదాపథకల్పనార్థమ్॥౧౩॥

తా॥ వాతాది గుల్మములను వెవ్వేరుగ జెప్పిన కారణములలో రెండేసి దోషములయొక్క కారణములచే జనించి అట్టి దోషద్వయలక్షణములు కల్గియున్నయెడ అట్టి దోషములయొక్క బలాబలముల ననుసరించి ద్విదోషజ గుల్మములు వాతపిత్త వాతశ్లేష్మ పిత్తశ్లేష్మములచే మాడువిధములుగ జనించునని తెలియందగినది. ఇచ్చట నీభేదములు చికిత్సాభేదముల నెరుంగుటకై జెప్పబడినవి.

సన్నిపాతజనితగుల్మ లక్షణము

శ్లో॥ మహారుజం దాహపరీత మశ్మవ
ద్భునోన్నతం శీఘ్రవిదాహి దారుణమ్।

శోణితము జనించుచుండు కన్యకాజనంబునకును, ఋతుశోణితము నశించిన వృద్ధస్త్రీలకును ఈ వ్యాధి గలుగదని భావము. మరియు నిచ్చట “రక్తగుల్మే పురాణత్వం సుఖసాధ్యస్య లక్షణమ్” అని తత్త్వాంతరమున జెప్పినరీతిగ రక్తగుల్మము చిరకాలము గడచినపిదప సుఖసాధ్యంబుగాన పదిమాసములు గడచినపిదప చికిత్సజేయవలెనని చెప్పబడినదియని యెరుంగునది. కొందరు రక్తగుల్మము గర్భలక్షణములతో గూడియుండుటచే రక్తగుల్మంబనియు లేక గర్భంబనియు నిశ్చయజ్ఞానము జనించదుగాన ప్రసవమునకు నియతకాలంబైన పదినెలలు గడచినపిదప వ్యాధినిశ్చయమును చెలిసి చికిత్సజేయ నుచితంబని కారణమును వచించెదరు. చరకమునందు “తం స్త్రీ ప్రసూతే సుచిరేణ గర్భం పుష్టాయదా వర్షగణైరపిస్యాత్” అని చెప్పియుండుటచేత పదినెలలు గడచినపిమ్మట ననేకసంవత్సరములవరకు ప్రసవకాలము నియతిలేకున్నదిగాన పూర్వోక్త సంశయము పదిమాసములకు పిమ్మటగూడ ననుసరించి యుండును గనుక వ్యాధినిర్ణయమునకై కాలనియతి చెప్పబడినది యని వచించినది సయంక్షికముగాదని యెరుంగునది. మరియు గర్భము హస్తపాదాద్యవయవవిక్షేపముచే కూలలేక చలించుననియు, రక్తగుల్మము పిండాకారంబై కూలతోగూడి యొకానొకప్పుడు చలించుననియు గర్భమునకును గుల్మమునకును పరస్పరభేదముల నెరుంగునది. రక్తగుల్మమునందు పదిమాసములకు మునుపు చికిత్సజేసినచో అక్కాలమున రక్తము గర్భాశయమున జేరియుండుటంజేసి గర్భాశయమునకు అపాయము గల్గుననియు, పదునొకండవ మాసమున అట్టి రక్తము ఘనీభవించి యుండునుగాన అప్పుడు స్నేహనాదిచికిత్సల జేసినయెడ గర్భాశయమునకు హాని కల్గదనియు తలచి “మాసే వ్యతీతే దశమే చికిత్స్యః” అని కాలనియమము జేయబడినదియని యెరుంగునది.

అసాధ్యగుల్మ లక్షణము

శ్లో॥ సజ్జితః క్రమశో గుల్మో మహావాస్తుపరిగ్రహః।
కృతమూలస్సిరానద్ధో యదా కూర్మ ఇవోత్థితః॥౧౭॥
దౌర్బల్యారుచిహృల్లాసకాశచ్ఛర్ద్యరతిజ్వరైః।
తృష్ణాతద్దాప్రతిశ్యాయైర్యజ్యతే స న సిద్ధతి॥౧౮॥
గృహీత్వా సజ్వరం శ్వాసచ్ఛర్ద్యతీసారపీడితమ్।
హృన్నాభిహస్తపాదేషు శోథః కర్షతి గుల్మినమ్॥౧౯॥
శ్వాసశ్శూలం పిపాసాన్నవిద్యేషో గ్రన్థిమూఢతా।
జాయతే దుర్బలత్వం చ గుల్మినో మరణాయ వై॥౨౦॥

~*~*~*~*~

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవవిదానే
గుల్మనిర్దానం సమాప్తమ్

మనశ్శరీరాగ్ని బలాపహారిణం

త్రిదోషజం గుల్మమసాధ్యమాదిశేత్ ॥౧౮॥

తా॥ మిక్కిలి యధికమైన బాధ, తాపము, రాయివలె గట్టిగ నున్నతమై యుండుట, శీఘ్రముగ తాపముగల్గియుండుట, మిగుల దారుణముగ నుండుట, మనస్సు, శరీరము, జఠరాగ్ని, వీనియొక్క బలమును నశింపజేయుట, ఈలక్షణములుగల గుల్మము సన్నిపాతముచే జనించినది యని యెరుంగునది. ఈవ్యాధి మిగుల నసాధ్యమై యుండును. ఇచ్చట “సన్నిపాతోత్థితే గుల్మే త్రిదోషఘ్నో విధిర్హితః” అను సుశ్రుతవాక్యముచేత సన్నిపాతముచే జనించు గుల్మ వ్యాధికి త్రిదోషహరమైన చికిత్సను జెప్పినది నూతనముగ జనించిన గుల్మము సాధ్యముగాన సన్నిపాతముచే నూతనముగ జనించిన గుల్మవ్యాధి నుద్దేశించి చెప్పినది యని యెరుంగునది.

రక్తగుల్మ లక్షణము

శ్లో॥ నవప్రసూతాఽహిత భోజనా యా

యాచామగర్భం విసృజేద్యతౌ వా।

వాయుర్హి తస్యాః పరిగృహ్య రక్తం

కరోతి గుల్మం సరుజం సదాహమ్ ॥౧౯॥

పైత్తస్య లిగ్నేన సమానలిజ్గం

విశేషణం చాప్యపరం నిబోధ।

యస్సప్తతే పిణ్డితే ఏవ నాజై

శ్చిరాత్సశూలస్సమగర్భలిజ్గః।

సశాధిరస్త్రీభవ ఏవ గుల్మో

మాసే వ్యతీతే దశమే చికిత్సయే ॥౨౦॥

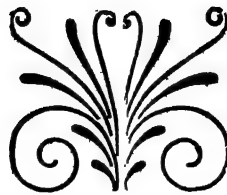
తా॥ ప్రథమగర్భ ప్రసవకాలమునందును, పరిపూర్ణముకొని గర్భము ప్రసవించినప్పుడును, ఋతుమతియై యున్న సమయమునందును అపథ్యంబులైన యాహారాదులజేసినయెడ వాతము ప్రకుపితమై రక్తమును నిరోధించి నొప్పిమంటలతోగూడి పిత్తజగుల్మలక్షణములకు సమంబులగు చిహ్నములుగల రక్తగుల్మవ్యాధిని కల్పించును. మరియు నీ రక్తగుల్మము ఋతురక్తము వెడల కుండుట, నోట నీరు వెడలుట, స్తనాగ్రములు నల్లనై యుండుట, ఇవి మొదలగు గర్భచిహ్నములతోగూడి గర్భమునందు కరచరణాద్యవయవములు చలించుకరణి చలించక పిండాకారమై శూలతోగూడి చిరకాలమునకు చలించుచుండును. అట్టి రక్తగుల్మము స్త్రీలకే జనించును. ఈ గుల్మవ్యాధి జనించిన పది నెలలకు పిమ్మట చికిత్సజేయందగునని యర్థము.

ఈ చెప్పిన లక్షణములచేతనే రక్తగుల్మము స్త్రీలకే జనించునని స్పష్టముగ చెలియు చున్నను “స్త్రీభవ ఏవ” అని చెప్పుటచేత యావనవతులగు స్త్రీలకే జనించునుగాని ఋతు

తా॥ గుల్మము నానాట వృద్ధి నొంది యుదరమునం దంతట వ్యాపించి యంతర్ధాతువుల బ్రవేశించి నీరలచే కట్టంబడి తాచేటిపీపువలె నున్నతంబై దుర్బలత్వము, ఆరోచకము, మృల్లా సము, దగ్గు, వాంతి, పనులయం దిచ్చలేకుండుట, జ్వరము, డిప్పి, కునికిపాటు, పీనసము, ఈ లక్షణములతో గూడియున్నను; జ్వరము, శ్వాసము, వాంతి, అతిసారము, ఈ లక్షణములుగల్గినను; మృదయము, నాభి, హస్తములు, పాదములు, ఈ స్థలములయందు శోఫ జనించినను, శ్వాసము, శూలము, డిప్పి, అన్న ద్వేషము, ఒకప్పుడు గుల్మరూపమైన గ్రన్థి కానంబడకుండుట, బలహీనము, ఈ లక్షణములు కల్గినను; అట్టి గుల్మము మరణమునొందించును. మరియు సుశ్రుతమునందు “గుల్మ స్థివృత్తి దోషే స్వే విద్రధిర్మాంసశోణితే । విద్రధిః పచ్యతే తస్మాద్గుల్మః క్వాపి న పచ్యతే” అని యుండుటంచేసి గుల్మము సోప్వత్పత్తికారణంబులైన వాతాదిదోషముల నాశ్రయించియుండుటచే పరిపక్వముగాదనియు, అన్తర్విద్రధి మాంసరక్తముల నాశ్రయించి యుండునుగాన పరిపక్వంబగుననియు గుల్మవిద్రధులకు పరస్పర భేదముల నెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రి చర
ణారవిద్యసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
విరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుజి” “పణ్డిత” శ్లోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను
మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యము
నందు గుల్మనిదానము
స మా ప్త ము

శ్రీ హయగ్రీవానమః

శ్రీరస్తు

హృద్రోగనిదానమ్

—❖❖❖❖❖—

గుల్మమునకు హృదయము స్థానము గాన గుల్మనిదానానస్తరము తదాశ్రయమైన హృదయమునకు సంబంధించిన హృద్రోగముయొక్క నిదానమును జెప్పట.

—❖❖❖❖❖—

శ్లో॥ అత్యుష్ణగుర్వన్నకషాయతి క్త
శ్రమాభిఘాతాధ్యశనప్రసజ్జైః |
సజ్జన్తనైర్వేగవిఘారణైశ్చ
హృదామయః పఞ్చవిధః ప్రదిప్టః॥౧॥

తా॥ మిగుల నుష్ణంబైన యన్నమును, అజీర్ణకరంబైన యన్నమును, కషాయతిక్తరసములుగలపదార్థములను విశేషముగ నేవించుట, దేహశ్రమము, అభిఘాతము, అధికముగ భుజించుట, ఎల్లప్పుడును మనస్సున యోచనచేయుట, మలమూత్రవాతములయొక్క వేగమును నిరోధించుట, ఈ కారణములచేత నైదువిధములైన హృద్రోగము జనించును.

హృద్రోగ సంప్రాప్తి

శ్లో॥ దూషయిత్వా రసం దోషా విగుణా హృదయం గతాః |
హృది బాధాం ప్రకుర్వన్తి హృద్రోగం తం ప్రచక్షతే॥౨॥

తా॥ పై జెప్పబడిన కారణములచే ప్రకోపమునొందిన వాతపిత్తశ్లేష్మములు అన్నరసమును దుష్టముగ జేసి హృదయస్థానమునొంది యబ్బోట నానావిధంబులైన బాధల గల్గించును. దానిని హృద్రోగమని భిషగ్వరులు వచించెదరు.

వాతజహృద్రోగ లక్షణము

శ్లో॥ ఆయమ్యతే మారుతజే హృదయం తుద్యతే తథా |
నిర్మథ్యతే దీర్యతే చ స్ఫోట్యతే పాట్యతేఽపి చ॥౩॥

తా॥ హృదయము నీడ్చినట్లుండుట, నూర్చుల బాడిచినట్లుండుట, కవ్వముతో చిలికినట్లుండుట, చీల్చినట్లుండుట, రంపముతో కోసినట్లుండుట, గొడ్డలిచే పగులదీసినట్లుండుట, ఈ లక్షణములుకల్గినది వాతముచే జనించిన హృద్రోగంబని యెరుంగునది.

పిత్తజహృద్రోగ లక్షణము

శ్లో॥ తృష్ణోష్ణదాహచోషాస్యః పైత్తికే హృదయక్లమః।

ధూమాయనం చ మూర్ఛా చ స్వేదశ్శోషో ముఖస్య చ॥౪॥

తా॥ దప్పి, వేడిగనుండుట, మంట, ఎండిపోవుట, హృదయము వ్యాకులమైయుండుట, పొగ వెడలునట్లుండుట, మూర్ఛ, చెమట, నోరెండుట, ఈలక్షణములు కల్గినది పిత్తముచే జనించిన హృద్రోగమని యెరుంగునది.

కఫజహృద్రోగ లక్షణము

శ్లో॥ గౌరవం కఫసంస్రావోఽరుచిస్తమ్భోఽగ్నిమార్దవమ్।

మాధుర్యమపి చాస్యస్య బలాసాఽవతతే హృది॥౫॥

తా॥ రొమ్ము బరువుగా నుండుట, నోట కఫము వెడలుట, అరోచకము, శరీరము స్తంభించియుండుట, అగ్నిమాన్ద్యము, నోరు తీపుగల్గి యుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది కఫముచే గల్గిన హృద్రోగమని యెరుంగునది.

త్రిదోషజ క్రిమిజ హృద్రోగ లక్షణములు

శ్లో॥ విద్యాత్త్రిదోషం త్వపి సర్వలిజం

తీవ్రా ర్తితోదం క్రిమిజం సకణ్డణమ్।

ఉత్తేదష్టేవనం తోదశ్శూలంహృల్లాసక స్తమః।

అరుచిశ్చావనేత్రత్వం శోధశ్చ క్రిమిజే భవేత్॥౬॥

తా॥ వాతాదిత్రిదోషజహృద్రోగములను వెవ్వేరుగ జెప్పియుండు లక్షణములన్నియు కల్గినది సన్నిపాతముచే జనించిన హృద్రోగంబని యెరుంగునది. మరియు తీవ్రమైననొప్పి, పోటు, నోట నీరు వెడలుట, ఉమియుట, హృల్లాసము, మూర్ఛ, ఈలక్షణములుగూడ సన్నిపాతముచే జనించిన హృద్రోగమునందు కల్గును. అరోచకము, కన్నులు నల్లగనుండుట వాపు, పోటు, నొప్పి ఈ లక్షణములు కల్గినది క్రిమిలచే జనించిన హృద్రోగమని యెరుంగునది.

మరియు “త్రిదోషజే తు హృద్రోగే యో దురాత్మా నిషేవతే। తిలక్షీర గుడాదీని గ్రన్థిస్తస్యోపజాయతే। మర్చైకదేశే సంక్లేదం రసశ్చాస్యోపగచ్ఛతి। సంక్లేదాత్క్రిమయశ్చాస్య భవన్త్యుపహతాత్తనః॥” అని చరకమునందు జెప్పబడి యున్నది. సన్నిపాతముచే జనించిన హృద్రోగమునందు మనుజుండు నువ్వులు, పాలు, బెల్లము మున్నగు పదార్థములను సేవించినచో హృదయమర్మమునం దొకస్థలమున రసముజేరి గ్రంథిజనించును. అట్టి గ్రంథియరిదు క్రిమిలు జనించును. అట్టి క్రిమిలు జనించునప్పుడు బాధావిశేషములు కల్గినచో నయ్యది క్రిమిజహృద్రోగంబని భావము. ఈవాక్యముచేత సన్నిపాతముచే జనించిన హృద్రోగమునందు ఆపభ్యాహారముల జేయుటచే క్రిమిలు జనించి హృద్రోగము జనించినచో నయ్యది క్రిమిజహృద్రోగమని తెలియుబడుచున్నది.

హృద్రోగోపద్రవములు

శ్లో॥ క్షమస్సాదో భ్రమశ్శోషో జ్ఞేయాస్తేషాముప్రదవాః।
క్రిమిజే క్రిమిజాతీనాం జ్వైష్మికాణాం చ యే మతాః॥౨॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
హృద్రోగ నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ బడలిక, కృశత్వము, భ్రమము, శోష, ఇవిహృద్రోగ సామానమున జనించు నుపద్రవములు. క్రిమిజనితహృద్రోగమునందు జ్వైష్మముచే గల్గిన క్రిమివ్యాధియందు జనించు నుపద్రవములు కూడ కల్గునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చరణారవిద్వంస సేవాసమాపాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమగోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుగి” “పణ్డిత” గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

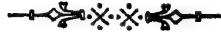
మాధవనిధానాంధ్రతాత్పర్యము
నందు హృద్రోగ నిదానము
సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

మూత్రకృచ్ఛనిదానమ్

శరీరముననుండు నూటయేడుమర్మములలో శిరస్సు, హృదయము, వస్త్రీ, ఈ మూడుమర్మం బులును ముఖ్యములు గాన అందు హృదయమర్మగతహృదోగమయొక్క నిదానమును వచించిన పిదప వస్త్రీమర్మగతమూత్రకృచ్ఛముయొక్క నిదానము చెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ వ్యాయామతీక్ష్ణౌషధయాక్షమద్య
ప్రసజ్గనిత్యద్రుతప్పష్టయానాత్ ।
అనూపమాంసాధ్యశనాదజీర్ణా
త్స్యైర్మూత్రకృచ్ఛాణి నృణాం తథాప్తే॥౧॥

తా॥ దేహపరిశ్రమముజేయుట, తీక్ష్ణంబులైన ఔషధములను యాక్షమైన మద్యమును మిక్కుటముగ నేవించుట, అశ్వాదివాహనములపై నెక్కి యెల్లప్పుడు సంచరించుట, ఉదకసమీప మున సంచరించు పక్ష్యాదులయొక్క మాంసమును భుజించుట, అధికముగ భోజనముజేయుట, అజీర్ణకరపదార్థముల భుజించుట, ఈ కారణములచే మూత్రకృచ్ఛవ్యాధి జనించును. మరియు నీవ్యాధి వాత పిత్త క్లేష్మ సన్నిపాతములచే జనించుటంజేసి నాల్గవిధంబులును, శల్యజ పురీషజ శుక్రజ అశ్మరీజ భేదములచే నాల్గవిధంబులునై అన్నియుగలిసి యెనిమిది విధంబులగునని భావము.

మూత్రకృచ్ఛ సంప్రాప్తి

శ్లో॥ పృథక్కులాస్వైన్వః కుపితా నిదానై
స్సర్వేఽథవా కోపముపేత్య వస్తా ।
మూత్రస్య మార్గం పరిపీడయన్తి
యదా తదా మూత్రయతీహ కృచ్ఛాత్॥౨॥

తా॥ వాతాదిరోషములు వెచ్చేరుగనైనను అన్నియుగలిసియైనను తమతమకారణములచే ప్రకోపమునొంది వస్త్రీ (మూత్రపు తిత్తి) నాశ్రయించి మూత్రమార్గమున భాధకల్గించినయెడ మూత్రము మిక్కిలి కష్టముచే బైలువెడలును. అవ్యాధి మూత్రకృచ్ఛంబని వ్యవహరించబడును.

వాతాదిజనిత మూత్రకృచ్ఛ లక్షణములు

శ్లో॥ తీవ్రార్తి రుగ్వజ్జ్ఞానవస్థిమేద్రే
 స్వల్పం ముహుర్మాత్రయతీహ వాతాత్ ।
 సీతం సరత్తం సరుజం సదాహం
 కృచ్ఛం ముహుర్మాత్రయతీహ పితౄత్ ॥ ౩ ॥
 వస్తేస్సలిజస్య గురుత్వశోభా
 మూత్రం ససిచ్ఛం కఫమూత్ర కృచ్ఛేఛ
 సర్వాణి హాపాణి తు సన్నిపాతా
 ద్భవన్తి తత్కృచ్ఛతమం హి కృచ్ఛమ్ ॥ ౪ ॥

తా॥ శబ్దలగుండును పాత్తికడుపునగును మేధమునందును మిగుల తీక్ష్ణంబైన వేదన,
 మిగుల కష్టముచే నొంచుచుగ మూత్రమాటికి మూత్రమును విడచుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది వాత
 ముచే జనించిన మూత్రకృచ్ఛంబని యెరుంగునది. మరియు పిత్తముచే జనించిన మూత్రకృచ్ఛము
 నంగు రక్తము, నొప్పి, మంట, వీనినోగూడి పసపురంగుకల మూత్రమును మిగుల కష్టముచే మాటి
 మాటికి విడచును. శ్లేష్మజనిత మూత్రకృచ్ఛమునందు వస్తీయందును మేధమునందును గురుత్వం
 బును బాపునుగల్గి మిగుల చిక్కనైన మూత్రము వెడలును. సన్నిపాతముచే గల్గిన మూత్రకృచ్ఛము
 నంగు వాతాదిదోషములకు చెప్పేరుగ చెప్పియుండు లక్షణములన్నియు కల్గును. మరియు నీ సన్ని
 పాతము మూత్రకృచ్ఛము మిగుల కష్టసాధ్యంబై యుండును.

శల్యజ మూత్రకృచ్ఛ లక్షణము

శ్లో॥ మూత్రవాహిషు శల్యేన త్తేవ్యభిహతేషు వా ।
 మూత్రకృచ్ఛం తదాఘాతాజ్ఞాయతే భృశదారుణమ్ ॥ ౫ ॥
 వాతకృచ్ఛేణ తుల్యాని తస్య లింగాని నిర్దిశేత్ ।

తా॥ మూత్రమును వహించు ప్రోతస్సలముందు ముల్లు మొదలగు శల్యములచే గాయము
 కల్గినను, అభిఘాతముకల్గినను మూత్రమును నిరోధించుటచే మిగుల కష్టంబైన మూత్ర కృచ్ఛము
 కల్గును. ఈ మూత్రకృచ్ఛమునందు వాతముచే జనించు మూత్రకృచ్ఛముయొక్క లక్షణములు
 కల్గును. ఇది శల్యజ మూత్రకృచ్ఛముని చెప్పవలెను.

పురీషజ మూత్రకృచ్ఛ లక్షణము

శ్లో॥ శక్సతస్తు ప్రతీఘాతాత్ వాయుర్విగుణతాం గతః ॥ ౬ ॥
 ఆధ్వాసం వాతశూలం చ మూత్రసంగం కరోతి చ ।

తా॥ మలమును నిరోధించుటచే వాతము ప్రకుపితంబై కడుపుబ్బరమును వాతశూలము
 కల్గించి మూత్రకృచ్ఛమును కల్గించును. దీనిని పురీషజ మూత్రకృచ్ఛముని వచించెదరు.

అశ్మరీజ మూత్రకృచ్ఛ లక్షణము

శ్లో॥ అశ్మరీహేతు తత్సూర్యం మూత్రకృచ్ఛముదాహరేత్॥౭॥

తా॥ అశ్మరీవ్యాధిచే జనించిన మూత్రకృచ్ఛము అశ్మరీ మూత్రకృచ్ఛంబని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధియందు మూత్రమున జనించు అశ్మరీ యను రాయి ముందువెడలి వెంటనే మూత్రము వెడలును.

శుక్రజ మూత్రకృచ్ఛ లక్షణము

శ్లో॥ శుక్రే దోషైరుపహతే మూత్రమార్గే విధావితే।

సశుక్రం మూత్రయేత్కృచ్ఛాద్వస్తీమేహనశూలవాక్॥౮॥

తా॥ శుక్రము వాతాది దోషములచే దుష్టంబై మూత్రమార్గమునొందునపుడు శుక్రముతో గూడిన మూత్రము మిగుల కష్టముచే వెడలును. అట్టి సమయమున వస్తీయందును మేఘమునందును మిగుల వేదన జనించును. దీనిని శుక్రముచే జనించిన మూత్రకృచ్ఛమని వచించెదరు.

అశ్మరీశర్కరల పరస్పరభేదము

శ్లో॥ ఆశ్మరీ శర్కరాచైవ తుల్యసమృవలక్షణే।

విశేషణం శర్కరాయాశ్మరీణు కీర్తయతో మమ॥౯॥

పచ్యమానాశ్మరీ పిత్తాచ్ఛోష్యమాణాచ వాయునా।

విముక్తకఫస్థానా త్కరస్తి శర్కరా మతా॥౧౦॥

హృత్పిడా వేపథుశ్శూలం కుక్షౌవగ్నిశ్చ దుర్బలః।

తయా భవతి మూర్ఛా చ మూత్రకృచ్ఛం చ దారుణమ్॥౧౧॥

మూత్రవేగనిరస్తాభిః ప్రశమం యాతి వేదనా।

యావదస్యాః పునర్నైతి గుడికా ప్రోతసో ముఖమ్॥౧౨॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

మూత్రకృచ్ఛ నిదానం సమాప్తమ్

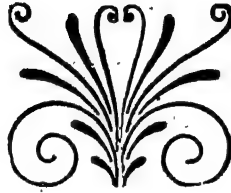

తా॥ అశ్మరీవ్యాధియు శర్కరయు నీ రెండును సమానంబులైన ఉత్పత్తియు చిహ్నములును గల్గియుండును. అయినను పిత్తముచేత అశ్మరీ పచింపబడి వాతముచే శుష్కించి కఫముతో సంబంధములేక స్రవించునది శర్కరయనందగునని భావము. అట్టి శర్కరచేత రొమ్మునొప్పి, నణకు, కడుపునొప్పి, అగ్నిమాన్ద్యము, మూర్ఛ, మూత్రకృచ్ఛము, ఈ లక్షణములు కల్గును. అట్టి శర్క-

రలు మూత్రముయొక్క వేగములచే బైలువెడలినయెడ మరల శర్కర మూత్రద్వారము నడ్డగించు నంతవరకు వేదన శమించియుండును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చర
తారవిద్వసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యస్వవాయు రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి,” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను
మాధవనిదానాస్థాతాత్పర్యమునందు
మూత్రకృచ్ఛ నిదానము
సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః
శ్రీ ర స్తు
మూ త్రా ఘా త ని దా న మ్

—(౦)—

మూత్రాఘాతము మూత్రకృచ్ఛమువలెనే మూత్రమునకు సంబంధించిన వ్యాధిగాన మూత్ర కృచ్ఛనిదానానంతరము మూత్రాఘాతనిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ జాయంతే కుపితైర్ద్రోషైర్మూత్రాఘాతాస్త్రయోదశః |
ప్రాయోమూత్ర విఘాతాద్యైర్వాత కుణ్డలికాదయః॥౧॥

తా॥ మూత్ర పురీష శుక్రాదులయొక్క వేగమును నిరోధించుటచే వాతాదిదోషములు ప్రకుపితంబులై కుండలిక మున్నుగాగల పదిమూడు మూత్రాఘాతములను కల్పించునని భావము. ఇచ్చట మూత్రకృచ్ఛమునందు మూత్రబంధము కొంచముగ నుండి బాధ యధికముగా నుండు ననియు, మూత్రాఘాతమున బాధ స్వల్పముగానుండి మూత్రబంధము విశేషముగ నుండుననియు మూత్రకృచ్ఛ మూత్రాఘాతములకు పరస్పరభేదముల నెరుంగునది.

వాతకుండలికా లక్షణము

శ్లో॥ రాక్ష్యాద్వేగవిఘాతాద్వా వాయుర్వస్తా సవేదనః |
మూత్రమావిశ్య చరతి విగుణః కుణ్డలీకృతః॥౨॥
మూత్రమల్పమథవా సరుజం సంప్రవర్తతే |
వాతకుణ్డలికాం తాన్తు వ్యాధిం విద్యాత్సదారుణమ్॥౩॥

తా॥ మిగుల రూక్షంబులగు పదార్థముల సేవించుటచేనైనను, మలమూత్ర శుక్రముల యొక్క వేగమును నిరోధించుటచేనైనను, వస్త్రీయందుండు వాతము ప్రకోపించి వేదనతోగూడి మూత్రమున ప్రవేశించి కుడిగాలివలె మూత్రకోశమున మండలాకారంబై దిరుగుచుండును. దానం జేసి మూత్రము మిగుల స్వల్పముగ బాధతోగూడి బైలువెడలును. దీనిని వాతకుండలికయను మూత్రాఘాతవ్యాధి యనందగును.

అష్ఠీలా లక్షణము

శ్లో॥ ఆధ్మాపయన్వస్తగుదం రుద్ధ్వా వాయుశ్చలోన్న తామ్ |
కుర్యాత్తీవ్రాన్తిమష్ఠీలాం మూత్రవిణ్మార్గరోధినిమ్॥౪॥

తా॥ వాతము వస్త్రీని పూరించి గుదము నడ్డగించి చంచలంబును ఉన్నతంబునై తీవ్రంబైన వేదనతోగూడి మలమూత్రమార్గముల నిరోధించు అష్టీలను కల్పించును. దీనిని అష్టీల యను మూత్రాఘాతమని వచించెదరు. అష్టీల యనగ రాయవలె కఠినంబైన యాకారవిశేషంబని యెరుంగునది.

వాతవస్త్రీ లక్షణము

శ్లో॥ వేగం విధారయేద్యస్తు మూత్రస్యాకుశలో నరః।
నిరుణద్ధి ముఖం తస్య వస్త్రేర్వస్త్రీగతోఽనిలః॥౧॥
మూత్రసత్త్వో భవేత్తేన వస్త్రీకుక్షీనిపీడితః।
వాతవస్త్రీస్స విజ్ఞేయో వ్యాధిః కృచ్ఛ్రప్రసాధనః॥౨॥

తా॥ మూత్రముయొక్క వేగమును నిరోధించు మనుజునియొక్క వస్త్రీముఖమును వస్త్రీగతంబైన వాతము ప్రకోపించి యడ్డగించును. దానంతేని మూత్రము బైలువెడలక వస్త్రీయందును కుక్షీయందును బాధను గల్పించును. దీనిని వాతవస్త్రీ యని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి మిగుల కష్టసాధ్యంబై యుండును.

మూత్రాతీత లక్షణము

శ్లో॥ చిరం ధారయతో మూత్రం త్వరయా న ప్రవర్తతే।
మేహమానస్య మస్తం వా మూత్రాతీతస్స ఉచ్యతే॥౨॥

తా॥ మూత్రమును చిరకాలమువరకు విసర్జించక నిరోధించు మనుజునకు మూత్రము కీఘముగ వెడలక మెల్లమెల్లగ వెడలును. దీనిని మూత్రాతీతంబని వచించెదరు.

మూత్రజఠర లక్షణము

శ్లో॥ మూత్రస్య వేగేఽభినాతే తదుదావర్తహేతుకః।
అపానః కుపితో వాయురుదరం పూరయేద్భృశమ్॥౩॥
నాభేరధస్తాదాధ్మానం జనయేత్తీవ వేదనమ్।
తన్మూత్రజఠరం విద్యాదధోవస్త్రీనిరోధనమ్॥౪॥

తా॥ మూత్రవేగమును నిరోధించినయెడ దాన జనించిన యుదావర్తముచే నపానవాతము ప్రకుపితంబై యుదరమును నిండించి నాభికిక్రింద నధికముగా నుబ్బరమును, మిక్కిలి తీవ్రంబైన వేదనను కల్పించును. దీనిని వస్త్రీకఠోభాగము నడ్డగించు మూత్రజఠరంబని వచించెదరు.

మూత్రోత్పన్న లక్షణము

శ్లో॥ వస్త్రీ వాఽప్యథవా నాలే మణౌ వా యస్య దేహినః।
మూత్రం ప్రవృత్తం సజ్జేత సరక్తం వా ప్రవాహతః॥౫॥

సప్తేచ్ఛనైరల్పమల్పం సరుజం వాఽథ నీరుజమ్|

విగుణానిలజో వ్యాధిః స మూత్రోత్సర్జనంజ్ఞితః||౧౦||

తా|| మనుజునకు మూత్రము బైలువెడలక వస్తేయందైనను మూత్రనాళమునందైనను మేథాగ్రముననుండు మణియందైనను నిలచి యుండును; లేక బలాత్కారముగ ముక్కినయెడ వస్త్రాదులయందభిఘాతముచేగల్గిన రక్తముతోగూడి కొంచముకొంచముగ బైలువెడలి స్రవించును; దీనిని వాతప్రకోపముచే జనించిన మూత్రోత్సర్జనవ్యాధి యని వచించెదరు.

మూత్రక్షయ లక్షణము

శ్లో|| రూక్షస్య క్లాంతదేహస్య వస్తిస్థా పిత్తమారుతౌ|

మూత్రక్షయం సరుద్దాహం జనయేతాం తదాహ్వయమ్||౧౧||

తా|| మిగులరూక్షంబై కృశితనొందిన దేహముకల మనుజునకు వాతపిత్తములు గెండును ప్రకోపమునొంది నొప్పిని మంటను కలుగజేసి మూత్రమును నశింపజేయును. దీనిని మూత్రక్షయం బని వచించెదరు.

మూత్రగ్రస్థి లక్షణము

శ్లో|| అస్తర్వస్తిముఖే వృత్తస్థిరోఽల్పస్సహసా భవేత్|

అశ్మరీతుల్యరుగ్గ్రస్థిర్మూత్రగ్రస్థస్ ఉచ్యతే||౧౨||

తా|| వస్తి ముఖముయొక్క లోపక్కయందు వర్తులాకారంబును, కఠినంబును, మిక్కిలి నూజ్మౌకారంబును, అశ్మరికి సమానమైన వేదనతో కూడినదియైన గ్రస్థిజనించును. దీనిని మూత్ర గ్రస్థియని వచించెదరు. మరియు “రక్తం వాతకఫాద్దుష్టం వస్తిద్వారే సుదారుణమ్| గ్రస్థిం కుర్వాత్సకృచ్ఛ్రేణ సృజేన్మూత్రం తదావృతమ్| అశ్మరీసమమూలం తం రక్తగ్రస్థిం ప్రచక్షతే” అని తస్మాస్తరమున గానంబడియెడు. వాతముతోగూడిన కఫముచే రక్తము దుష్టంబై వస్తియొక్క ద్వారమునందు మిగుల క్రూరంబైన గ్రంథిని కల్గించును. దానంతేని మూత్రము రక్తముతోగూడి మిక్కిలి కష్టముచే వెడలును. ఇయ్యది అశ్మరీతుల్యమైన రక్తగ్రస్థియని చెప్పబడునని భావము. ఈప్రమాణముచేత మూత్రగ్రంథియందు రక్తముమూత్రము ఘనీభవించు ననియు, అశ్మరీవ్యాధియందు పిత్తాదులు ఘనీభవించి యుండుననియు నీరంటికిని పరస్పరభేదముల నెరుంగునది.

మూత్రశుక్ర లక్షణము

శ్లో|| మూత్రితస్య స్త్రియం యాతో వాయునా శుక్రముద్ధతమ్|

స్థానాచ్ఛ్చ్యుతం మూత్రయతః ప్రాకృతౌద్వాప్రవర్తతే||౧౩||

భస్మోదకప్రతీకాశం మూత్రశుక్రం తదుచ్యతే|

తా|| మూత్రమువెడలుట కుద్యమించినపుడు మూత్రమును విసర్జించక స్త్రీసంభోగముజేసిన యెడ శుక్రము వాతముచే స్వస్థానమునుండి చలింపబడి యూర్ధ్వముగ ప్రసరించి మూత్రమువెడ

లుటకు ముందుగనైనను వెనుకనైనను బూడిచెకలిసిన నీళ్లవలె స్రవించును. దీనిని మూత్రకుక్రమని వ్యవహరించెదరు.

ఉష్ణవాత లక్షణము

శ్లో॥ వ్యాయామాధ్యాతపైః పిత్తం వస్త్రం ప్రాప్యానిలాన్వితమ్॥౧౫॥

వస్త్రం మేధ్రం గుదం చైవ ప్రదహేత్సావయేదధః।

మూత్రం హరిద్రమథవా సరక్తం రక్తమేవ వా॥౧౬॥

కృచ్ఛాత్పునఃపునర్జన్తో రుష్ణవాతం బ్రువన్తి తమ్।

తా॥ మిక్కుటముగ దేహపరిశ్రమముజేయుట, తోవనడచుట, ఎండలో సంచరించుట, ఈకారణములచే పిత్తము ప్రకపితంబై వస్త్రీయందుజేరి వాతముతోగూడి వస్త్రీమేధ్రగుదములయందు మంటబుట్టించి పసపురంగుకల మూత్రమునైనను, రక్తవర్ణంబైన మూత్రమునైనను, లేక రక్తమునైనను మిగుల కష్టముచే మాటిమాటికి వెడలించును. దీనిని ఉష్ణవాతంబని వచించెదరు.

మూత్రసాద లక్షణము

శ్లో॥ పిత్తం కఫో ద్వావపి వా సంహన్యేతేనిలేనచేత్॥౧౭॥

కృచ్ఛాన్మూత్రం తదా పీతం శ్వేతం రక్తం ఘనం సృజేత్।

సదాహం రోచనాశ్శబ్దచూర్ణవర్ణం భవేత్తు తత్॥౧౮॥

శుక్లం సమస్తవర్ణం వా మూత్రసాదం వదన్తి తమ్।

తా॥ పిత్తకఫములు పెద్దవగునైనను రెండుకలిసియైనను వాతముచే ఘనీభావము నొందిన యెడ పీతవర్ణంబైనను, శ్వేతవర్ణంబైనను, రక్తవర్ణంబైనను కల్లిచిక్కనైయుండు మూత్రము మిగుల కష్టముచే మంటతోగూడి వెడలును. అట్టి మూత్రము పుడమిపై బడి యెండినపుడు గోరోచనముయొక్క రంగుకల్లియైనను, శంఖముయొక్క చూర్ణమువంటి రంగుకల్లియైనను, నానావర్ణములు కల్లియైన నుండును. దీనిని మూత్రసాదంబని యెరుంగునది.

విడ్విఘాత లక్షణము

శ్లో॥ రూక్షదుర్బలయోర్వాతేనోదావర్తం శకృద్వదా॥౧౯॥

మూత్రస్రోతోఽనుపద్యేత విటస్సృష్టం తదా నరః।

విడ్గన్థం మూత్రయేత్కృచ్ఛాద్విడ్విఘాతం వినిర్దిశేత్॥౨౦॥

తా॥ అధికమైన రూక్షత్వము, బలము నశించియుండుట, ఈలక్షణములుగల మనుజులకు వాతముచేత మలము ఊర్ధ్వముగ వ్యాపించి మూత్రమార్గమున జేరినయెడ అట్టి మలముతోగూడి మలమువలె దుర్గంధంబైన మూత్రము మిక్కిలి కష్టముచే స్రవించును. దీనిని విడ్విఘాతంబని వచించెదరు.

వ స్తికుండలికా లక్షణము

శ్లో॥ ద్రుతాధ్వలజ్ఞనాయాసైరభి ఘాతాత్ప్రవీడనాత్॥
 స్వస్థానాద్వస్తి రుద్వృత్తః స్థూలస్థితి గర్భవత్॥౨౦॥
 శూలస్పందనదాహారో బిద్ధుం బిద్ధుం స్రవత్యపి।
 పీడితస్తు సృజేద్ధారాం సంస్తమ్భోద్వేష్టనార్తిమా॥౨౧॥
 వ స్తికుణ్డలమాహుస్తం ఘోరం శస్త్రవిషోపమమ్।
 పవనప్రబలం ప్రాయో దుర్నివారమబుద్ధిభిః॥౨౩॥
 తస్మిన్నిత్యాన్వితే దాహశూలం మూత్రవివర్ణతా।
 క్లేష్మణా గౌరవం శోభః స్నిగ్ధం మూత్రం ఘనం సితమ్॥౨౪॥

తా॥ అతివేగముగ త్రోవనడచుట, దాటుట, ఆయాసముజెందుట, అభిఘాతమునొందుట, పిసికికొనుట, ఈకారణములచేత మూత్రాశయము స్వస్థానమునుండి యూర్ధ్వముగ వ్యాపించి గర్భమువలె స్థూలమై యుండును; దానంజేసి మూత్రము పోటు, నొప్పి, కంపము, మంట, ఈ బాధలతోగూడి యొక్కొకబొట్టుగ స్రవించును. అట్టి సమయమున వస్తిని చేతితో పిసికినయెడ మూత్రము ధారగ స్రవించును. మరియు వస్తియందు పట్టుకొని యుండుట, వస్తి పొరలునట్లుండుట, ఈలక్షణములు కల్గును. దీనిని వస్తికుండలిక యని వచించెదరు. ఈవ్యాధి శస్త్రమును విషమును బోలి మిగుల క్రూరంబై యుండును. అందు వాతము ప్రబలముగా నున్నయెడ మందమతులగు వైద్యులకు అనివార్యముగా నుండును. పిత్తముతో గూడియున్నయెడ మంట, పోటు, మూత్రము వివర్ణమైయుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గును. కఫముతో గూడినపుడు గురుత్వము, శాపు, మూత్రము జిడ్డు గల్గి చిక్కనై తెల్లగనుండుట, ఈ లక్షణములు కలుగును.

సాధ్యాసాధ్య వ స్తికుండలికా లక్షణము

శ్లో॥ క్లేష్మరుద్ధబిలో వ స్తిః పిత్తోద్దీర్ఘో న సిద్ధ్యతి।
 అవిభ్రాంతబిలస్సాధ్యో న తు యః కుణ్డలీకృతః॥౨౫॥
 స్యాద్వస్తా కుణ్డలీభూతే తృణ్మోహశ్శ్యాస ఏవ చ॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
 మూత్రాఘాత నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ వస్త్రీయొక్క ద్వారము శ్లేష్మముచే మూయబడి పిత్తము బ్రకోపించియున్నయెడ మాత్రాఘాతము అసాధ్యంబనియు, వస్త్రీద్వారము మూయబడక వస్త్రీ కుండలాకారము నొంద కున్నయెడ సాధ్యంబై యుండుననియు, వస్త్రీ కుండలీకృతంబై నపుడు దప్పి, మూర్ఛ, శ్వాసము, ఈలక్షణములు కల్గుననియు, అయ్యది అసాధ్యంబనియు భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రమీ చర
 కారవిద్వసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
 విరాజమాన దీవ్యన్వచాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
 విధేయ “ఆయుర్వేద మార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
 లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను
 మాధవనిదానాంధ్ర తాత్పర్యమునందు
 మాత్రాఘాత నిదానము
 సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య నమః

శ్రీ ర స్తు

అ శ్మ రీ ని దా న మ్

—•••—

అశ్మరీవ్యాధి మూత్రాఘాతమువలననే మూత్రము నడ్డగించునుగాన మూత్రాఘాత నిదాన మును జెప్పినప్పిట్లు తత్సమానధర్మంబైన అశ్మరీనిదానమును జెప్పట.

అశ్మరీ నిదానము

శ్లో॥ వాతపిత్తకఫై స్త్రిస్రశ్చతుర్థీ శుక్రజాఽపరా।

ప్రాయశ్చేష్టాశ్రయాస్సర్వా అశ్మర్యస్సృర్యమోపమాః॥౧॥

తా॥ అశ్మరీ యను వ్యాధి వాతపిత్తకఫశుక్రములచే పెద్దేరుగ జనించుటంజేసి నాల్గుతెరంగులై యుండును. అందు అన్నిటియందును ప్రాయశముగ కఫము ప్రధానముగ నుండును. ఈ అశ్మరీవ్యాధి చికిత్సజేయక యుపేక్షించినచో యమునివలె ప్రాణుల హింసించును.

అశ్మరీ సమ్ప్రాప్తి

శ్లో॥ విశోషయేద్వస్తిగతం సశుక్రం

మూత్రం సపిత్తం పవనః కఫం వా।

యదా తదాఽశ్మర్యుపజాయతేతు

క్రమేణ పిత్తేష్వివ రోచనా గోః ॥౨॥

తా॥ వాతము ప్రకుపితంబై వస్తిగతంబైన శుక్రమును, మూత్రమును, పిత్తమును, కఫమును, క్రమముగ శోషింపజేసినయెడ గోవునందు గోరోచనము జనించకరణి అశ్మరీ జనించును.

అశ్మరీ పూర్వరూపములు

శ్లో॥ నైకదోషాశ్రయాస్సర్వా అథాసారౌపూర్వలక్షణమ్।

వస్త్యాధ్మానం తదాసన్న దేశేషు పరితోఽతిరుక్ ॥౩॥

మూత్రే బస్త్రసగన్ధత్వం మూత్రకృచ్ఛం జ్వరోఽరుచిః।

తా॥ పై జెప్పబడిన అశ్మరీవ్యాధు లన్నియు అనేకదోషముల నాశ్రయించియుండును. మరియు వస్తి యుబ్ధియుండుట, వస్తికి పమిపస్థలమునందంతట అధికముగ బాధకలుట, మూత్రము

నందు గోరియలమూత్రమునందు దుర్గంధము జనించుకరణి దుర్గంధము కల్గుట, మూత్రకృచ్ఛిము, జ్వరము, అరోచకము, ఈలక్షణములన్నియు అశ్మరీవ్యాధి జనించుటకుమున్న కల్లు పూర్వ రూపములు.

అశ్మరీసామాన్యలక్షణము

శ్లో॥ సామాన్యలిజ్జం రుజ్నాభిసేవనీవ స్తిమూర్ధను॥౪॥
విశీర్ణధారం మూత్రం స్యాత్తయా మాగ్నే నిరోధితే।
తద్వ్యపాయాత్సఖం మేహేదచ్చం గోమేదకోపమమ్ ॥౫॥
తత్సంక్షోభాత్త తేసాస్రమాయాసాచ్ఛాతిరుగ్భవేత్ ॥

తా॥ నాభియందును, సేవనియందును, వస్త్రయొక్క అగ్రభాగమునందును కూల జనించుట, అశ్మరీ మూత్రము నడ్డగించునపుడు మూత్రధార పలు తెరంగులుగ చీలికలై స్రవించుట, అశ్మరీ మూత్రవ్యారము నడ్డగించుకుండునపుడు మూత్రము ధారగా గోమేదకముణివలె స్వచ్ఛమై వెడలుట, అశ్మరీవలనం గల్గిన సంక్షోభముచే వస్త్ర (మూత్రపుత్రిత్రీ) యందు గాయమై మూత్రము రక్తముతోగూడి వెడలుట, బలాత్కారముగ మూత్రమును విడచునప్పుడు అధికముగ బాధకల్గుట, ఇవియన్నియు అశ్మరీరోగ సామాన్య లక్షణములని యెరుంగునది.

వాతజాశ్మరీ లక్షణము

శ్లో॥ తత్ర వాతాద్భృశం చార్తో దంతాన్ధాదతి వేపతే॥౬॥
గృహ్లాతి మేహనం నాభిం పీడయత్యనిశం క్వణా।
సానిలం ముఞ్చతి శక్పత్ ముహుర్మేహతి బిన్దుశః॥౭॥
శ్యావారుణాశ్మరీ చాస్య స్యాచ్చితా కణ్డకై రివ।

తా॥ మిక్కుటముగ బాధ కల్గుట, పండ్లుకొరుకుట, వణకు, బాధ కోరువలెకే మేధ్రమును చేతబట్టుకొనుట, బొడ్డున పిసికికొనుట, రేయిబవలును బాధచే నరచుచుండుట, పురీషములు అపాన వాతముతో కూడినట్లు విసర్జించుట, బొట్టుబొట్టుగ మాటిమాటికి మూత్రమును విడచుట, అశ్మరీ నీలవర్ణంబును అరుణవర్ణంబునై ముండ్లతో గూడినట్లుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన అశ్మరీవ్యాధియని యెరుంగునది.

పిత్తజాశ్మరీ లక్షణము

శ్లో॥ పిత్తేన దహ్యతే వస్త్రః పచ్యమాన ఇవోఽన్యవా॥౮॥
భల్లాతకాస్థి సంస్థానా రక్తపీతాఽసితాశ్మరీ।

తా॥ పొత్తికడుపున మంట, పొత్తికడుపున తాకినయెడ ఉడుకుచున్నట్లు వేడిగల్గి యుండుట, అశ్మరీ రక్తవర్ణంబును పీతవర్ణంబును నల్లనిరంగు గల్గినదియునై జీడిగింజలోపల నుండు విత్తువలె కఠినముగ నుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది పిత్తముచే జనించిన అశ్మరీవ్యాధి యని యెరుంగునది.

శ్లేష్మజాశ్వరీ లక్షణము

శ్లో॥ వ స్తిర్నిస్తుద్యత ఇవ శ్లేష్మణా శీతలో గురుః ॥౯॥

అశ్వరీ మహతీ శ్లేష్మ మధువర్ణాఽథవా సితా।

తా॥ వ స్తియందు నూదుల గ్రుచ్చినట్లు పోటుగల్గి మిక్కిలి శీతలంబును గురుత్వమునుకల్గినది యునై యుండుట, అశ్వరీ మిగుల గొప్పదియై నునువుగల్గి తేనెవంటివర్ణము కల్గియుండుట, లేక తెల్లనిరంగుకల్గి యుండుట, ఈ లక్షణములుకల్గినది శ్లేష్మముచే జనించిన యశ్వరీ యని యెరుంగునది.

శ్లో॥ ఏతా భవన్తి బాలానాం తేషామేవ చ భూయసా॥౧౦॥

ఆశ్రయోపచయాల్పత్వాద్గ్రహణాహరణే సుఖాః।

తా॥ నై జెప్పబడిన త్రిదోషజనితాశ్వరీవ్యాధులు తరుచుగ పసివాండ్రకు కల్గును. పెద్ద వారికి నొకప్పుడు కల్గును. మరియు బాలులు స్వల్పమైన శరీరము కల్గియుండురుగాన అశ్వరీవ్యాధికి ఆశ్రయంబైన వ స్తిగూడ మిక్కిలి వృద్ధినిండక స్వల్పంబైయుండును. దానంజేసి యశ్వరీ సుఖముగ గ్రహింపదగినదియు, విడదీయదగినదియునై యుండును. మరియు సుశ్రుతమునందు “ప్రాయేణైతా స్తిస్రోశ్మర్యో దివాస్వప్నసమశనాధ్యశనశీతస్నిగ్ధమధురాహార ప్రియత్వాద్విశేషేణ బాలానాం భవన్తి, తేషామేవాల్పవ స్తికాయత్వాదల్ప మాంసోపచయాచ్చ వ స్తేః సుఖగ్రహణాహరణా భవన్తి” అని యుండుటచేత బాలులు తరుచుగ పగటియందు నిదురించుట, సమశనము, అధ్యశనము, శీతంబులును స్నిగ్ధంబులును మధురంబులునైన యాహారములు, వీనియందును మిగుల ప్రీతిగల్గి యుండురు గాన వాతపిత్తశ్లేష్మములచే జనించిన అశ్వరీవ్యాధులుమాడును బాలరకు విశేషముగ జనించుననియు, అట్టిబాలులకు శరీరంబును వ స్తియు స్వల్పాకారంబై స్వల్పంబైన మాంసముతోగూడి యుండును గాన అశ్వరీని సుఖముగ విడదీయుటకు సాధ్యంబై యుండుననియు నెరుంగునది.

శుక్రాశ్వరీ లక్షణము

శ్లో॥ శుక్రాశ్వరీ తు మహతాం జాయతే శుక్రధారణాత్॥౧౧॥

స్థానాచ్ఛ్చ్యుతమము క్తం హి ముష్కయోరన్తరేఽనిలః।

శోషయత్యుపసంజ్ఞహ్య శుక్రం తచ్ఛుక్రమశ్మరీ॥౧౨॥

వ స్తిరుజ్జూత్రకృచ్ఛ్రత్వముష్కశ్వయథు కారణీ।

తస్యాముత్పన్నమాత్రాయాం శుక్రమేతి విలీయతే॥౧౩॥

వీడితే త్వవకాశ్చేఽస్మిన్నశ్మర్యేవ చ శర్కరా।

తా॥ యావనకాలమునందు శుక్రము అభివృత్తమగునపుడు స్త్రీసంభోగముచేయక శుక్రమును 10 రోధించుటచేత స్వస్థానమునుండి చలనముశొంది బైలువెడలక మేధ్రవృషణములకు మధ్యభాగ మునగుండు వ స్తి ముఖమునందు వాతముచే శుష్కంబైన శుక్రము మూత్రమును అడ్డగించును.

దీనిని శుక్రాశ్మరి యని వచించెదరు. మరియు నీవ్యాధి జనించినప్పుడు వస్త్రీయందు పోటు, మూత్రము కష్టముచే వెడలుట, వృషణములయందు వాపు, ఈ లక్షణములు కల్గును. అట్టి శుక్రాశ్మరి జనించినతోడనే వస్త్రీముఖమునందు చేతితో మర్దనజేసినయెడ కఠినంబుగ నుండు శుక్రము కరగిపోవును. మరియు నీ శుక్రాశ్మరియే శర్కర యని వ్యవహరించబడును.

శర్కరా లక్షణము

శ్లో॥ అణుశో వాయునా భిన్నా సా తస్మిన్ననులోమగే॥౧౮॥

నిరేతి సహ మూత్రేణ ప్రతిలోమే నిరుధ్యతే।

మూత్రస్రోతః ప్రవృత్తా సా సక్తా కుర్యాదుపద్రవా॥౧౯॥

దౌర్బల్యం సదనం కార్యం కుక్షిశూలమథారుచిమ్।

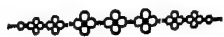
పాణ్డుత్వ ముష్ణవాతం చ తృష్ణా హృత్స్విడనం వమిమ్॥౨౦॥

తా॥ కఠినంబుగనుండు శుక్రాశ్మరి వాతముచే పలుజరంగుల ఖండములై వాతంబనులోమముగ సంచరించునపుడు మూత్రముతోగూడ బైలువెడలును. వాతము ప్రతిలోమముగ సంచరించునపుడు బైలువెడలక నిలచియుండును. ఇదియే శర్కరయనందగును. మరియు నాశకలములు మూత్రద్వారమున జేరి బైలువెడలక నిలచియున్నప్పుడు దుర్బలత్వము, బడలిక, కృశత్వము, కడుపున శూల, అగోచకము, పాండుత్వము, ఉష్ణవాతము, డప్పి, రొమ్మునొప్పి, వాంతి, ఈ యుపద్రవములు కల్గును. ఇచ్చట పై జెప్పిన శుక్రాశ్మరియే మిక్కిలి అణుస్వరూపముగ శకలములై మూత్రముతోడ వెడలినయెడ అదియే సికత యని యెరుంగునది.

అసాధ్యశర్కరాశ్మరీ లక్షణము

శ్లో॥ ప్రశూననాభివృషణం బద్ధమూత్రం రుజాతురమ్।

అశ్మరీ క్షుపయత్యాశు సికతాశర్కరాన్వితా॥౨౧॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

అశ్మరీ నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ మరియు నీకు తాత్కాలిక జనించినపుడు నాభియందును వృక్షములయందును వాపుగల్గుట, మూత్రము పెడలక నిలిచియుండుట, అధికముగ బాధ కల్గుట, ఈ లక్షణములుగల్గి నీక తాత్కాలిక రీతితో గూడి యుండే నేని మనుజుండు బ్రతుకుట లేదని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రమచర
జారవిద్వంసం సేవాసమాపాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమ్పదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమూర్తాంజ్లి” “భిషజ్యుజ్జ్వలి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాన్ధ్ర తాత్పర్యము
నందు అశ్వరీ నిదానము
స మాప్త ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

ప్ర మే హ ని దా న మ్

—ॐॐॐॐॐॐॐॐ—

ప్రమేహము ఆశ్మరివలెనే వస్త్రీయందు జనించు వ్యాధి గాన ఆశ్మరీనిదానమును జెప్పినపిదప ప్రమేహనిదానమును జెప్పట.

—(౦)—

శ్లో॥ ఆస్మాసుఖం స్వప్నసుఖం దధీని
గ్రామ్యాదకానూపరసాః పయాంసి |
నవాన్నపానం గుడవైకృతం చ
ప్రమేహహేతుః కఫకృచ్ఛ సర్వమ్ || ౧ ||

తా॥ పనులజేయక యెల్లప్పుడు సుఖముగా కూర్చుని యుండుట, ఎల్లప్పుడు నిద్రా సుఖము ననుభవించుట, పెరుగును ద్రాగుట, గ్రామమునందును జలమునందును జలప్రాస్తమునం దునుండు జంతువులయొక్క మాంసరసమును సేవించుట, విశేషముగ పాలు ద్రాగుట, క్రొత్త బియ్యపు అన్నమును భుజించుట, క్రొత్తనీళ్ల ద్రావుట, బెల్లముచే జేయబడిన భక్ష్యముల దినుట, కఫవృద్ధికరంబులగు పదార్థముల సేవించుట, ఈకారణములచే ప్రమేహవ్యాధి జనించునని భావము.

ప్రమేహ సంప్రాప్తి

శ్లో॥ మేదశ్చ మాంసం చ శరీరజం చ
క్లేదం కఫో వస్త్రీగతః ప్రదూష్య |
కరోతి మేహం సముద్గర్ణముష్ణై
స్తానేవ పిత్తం పరిదూష్య చాపి || ౨ ||
క్షీణేషు దోషేష్యవకృష్య ధాతుం
సన్దూష్య మేహంక్రురుతేఽనిలశ్చ |
సాధ్యాః కఫోత్థా దశ పిత్తజాష్టత్
యాప్యా న సాధ్యః పవనాచ్ఛతుష్కః || ౩ ||

సమక్రియత్వాద్విషమక్రియత్వా
న్యూహాత్యయత్వాచ్చ యథాక్రమం తే।

తా॥ కఫము వస్తిగతంబై ప్రకోపమునొంది మేదస్సు, మాంసము, శరీరజ్జ్వేదము(శరీరమునం దలి జడ్డుతోగూడి ద్రవరూపంబైన నీరు) వీనినన్నింటిని దుష్టములుగజేసి కఫజనితమేహవ్యాధులను గల్గించును. ఉష్ణంబైన వీర్యంబును స్పర్శంబును కల పదార్థముల సేవించుటచే పిత్తము ప్రకుపితంబై పైనజెప్పిన మేదస్సు మొదలగు వానిని జెరచి పిత్తజమేహవ్యాధులను గల్గించును. కఫపిత్తములు క్షీణించియున్నపుడు వాతము ప్రకుపితంబై వసామజ్ఞౌజస్సులను ధాతువులనుజెరచి వస్తిముఖము నకు జేర్చి వాతజమేహవ్యాధులను గల్గించును. అందు కఫజనితంబులైన పది ప్రమేహములు కఫరూప మైన దోషమునకును, మేదోహంసశరీరజరసంబులకును, కటులిక్తోదిపదార్థములను సేవించుట విరుద్ధంబు గాకుండును గాన సాధ్యంబులై యుండును. పిత్తముచే జనించిన యారు ప్రమేహములు పిత్త రూపమైన దోషమునకును మేదస్సు మొదలగు దూష్యములకును మధురాదిపదార్థముల సేవించుట పరస్పరవిరుద్ధంబుగా నుండును గాన యావ్యంబులై యుండును. పిత్తశామకంబులగు మధురాది పదార్థములు మేదోవర్ధకంబులయ్యును, మేదోహరంబులైన కటుకొది రసములుగల ద్రవ్యములు పిత్తవర్ధకంబులై యుండును గాన దోషదూష్యములకు చికిత్స పరస్పరవిరుద్ధంబుగా నుండునని భావము. వాతముచే జనించిన నాల్గవిధములైన ప్రమేహములు మిగుల గంభీరంబులగు మజ్జాది ధాతువులను క్షయము నొందజేయును గాన అసాధ్యంబులై యుండును. ఇచ్చట “జ్వరే తుల్య ర్తుదోషత్వం ప్రమేహే తుల్యదూష్యతా। రక్తగుల్మే పురాణత్వం సుఖసాధ్యస్య లక్షణమ్॥” అని తత్త్వాంతరమున నుండుటచేత ప్రమేహములయందు దోష దూష్యములు సమానగుణములై యుండుట వ్యాధిస్వభావముచే సుఖసాధ్యలక్షణంబని యెరుంగునది.

ప్రమేహములయందు దోష దూష్య విభాగము

శ్లో॥ కఫస్సపిత్తః పవనశ్చ దోషా
మేదోఽస్రశుక్రామ్బు వసాలనీకాః।
మజ్జారసౌజః పిశితం చ దూష్యాః
ప్రమేహిణాం వింశతిరేవ మేహాః॥౮॥

తా॥ ప్రమేహవ్యాధియందు కఫ పిత్త వాతములు దోషంబులును, మేదస్సు, రక్తము, శుక్రము, జలము, మాంసరసము, లసీక (మాంసచర్మములకు నడుమనుండు నీరు), క్రొవ్వు, ఆహారజ రసము, అర్ధాంజలిపరిమిత క్షేష్ణరూపంబైన యౌజస్సు, మాంసము, ఇవియున్నియు దూష్యం బులునై యుండును. అట్టి ప్రమేహము క్రింద వివరింపబడురీతిగ ఇరువదిభేదములు కల్గి యుండును.

ప్రమేహ పూర్వరూపములు

శ్లో॥ దస్తాదీనాం మలాశ్యత్వం ప్రాగ్రూపం పాణిపాదయోః।
దాహశ్చిక్కుణతా దేహే తృప్త స్వాద్వాస్యం చ జాయతే॥౯॥

తా॥ దస్తమలు శేత్రములు మొదలగు స్థలములయందు మలము విశేషముగ జేరియుండుట, కాళ్లు, చేతులయందు మంట, దేహము బంకగ నుండుట, దప్పి, శ్వాసము, ఇవి ప్రమేహవ్యాధికి ముందు జనించు పూర్వరూపములు. ఇచ్చట మేదస్సు దుష్టమగుటచే దస్తాదులయందు మలము అధికమగుననియు, మేదస్సును కఠంబును దుష్టంబులగుటచే శరీరమున బంక కల్లుననియు నెరుంగునది.

ప్రమేహ సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ సామాన్య లక్షణం తేషాం ప్రభూతావిలమూత్రతా।
దోషదూష్యావిశేషేఽపి తత్సంయోగ విశేషతః॥౬॥
మూత్రవర్ణాదిభేదేన భేదో మేహేషు కల్ప్యతే।

తా॥ మూత్రము కలకబాది యధికముగ స్రవించుట ప్రమేహసామాన్యలక్షణము. మరియు నీ వ్యాధియందు దోషదూష్యములచే భేదములేకున్నను వాని పరస్పర సంసర్గభేదముచే కఘాది మేహములలో నవాస్తర భేదములు కల్లును. అట్టి భేదములను మూత్రవర్ణాది భేదములచే నిర్ణయింప దగునని భావము.

{ పది విధంబులైన కఘజనిత మేహముల వివరణము:
అం దుదకమేహాలక్షణము }

శ్లో॥ అచ్చం బహు సితం శీతం నిర్గంధముదకోపమమ్॥౭॥
మేహత్యుదకమేహేన కించిదావిల పిచ్ఛిలమ్।

తా॥ స్వచ్ఛంబును, మిగుల నధికంబును, తెల్లనిరంగు కల్గినదియు, చల్లగ నుండునదియు, గంధరహితంబును, ఉదకముతో సమానంబును, కొంచెము కలకబాది పిచ్ఛిలంబునగు మూత్రము వెడలినయెడ ఉదకమేహంబని యెరుంగునది.

ఇక్షుమేహ లక్షణము

శ్లో॥ ఇక్షో రస ఇవాత్యర్థం మధురం చేక్షుమేహతః॥౮॥

తా॥ ఇక్షుమేహముచేత చెఱుపురసమువలె మిగుల మధురంబైన మూత్రము వెడలును.

సాన్ద్రమేహ లక్షణము

శ్లో॥ సాన్ద్రీభవేత్పర్యపితం సాన్ద్రమేహేన మేహతి।

తా॥ సాన్ద్రమేహమునందు మూత్రమును విడచినయెడ కొంతసేపటికి గట్టిగ పేరియుండును.

సురామేహ లక్షణము

శ్లో॥ సురామేహీ సురాతుల్యముపర్యచ్చమథో ఘనమ్॥౯॥

తా॥ సురామేహముకల మనుజుండు కల్లును బోలి పైన స్వచ్ఛంబును అథోభాగమున మడ్డిగనుండు మూత్రమును విడచును.

పిష్టమేహ లక్షణము

శ్లో॥ సంహృష్టరోమా పిష్టేన పిష్టవద్భహులం నితమ్ |

తా॥ పిష్టమేహముచేత గగురుపాటుగల్గినవాడై పిండిగలిసిన విధంబుగ తెల్లనైన మూత్రమును అధికముగ వెడలించును.

శుక్రమేహ లక్షణము

శ్లో॥ శుక్రాభం శుక్రమిశ్రం వా శుక్రమేహీ ప్రమేహతి ||౧౦||

తా॥ శుక్రమేహముగల మనుజుండు శుక్రమును బోలిన మూత్రమునైనను శుక్రముతో గూడిన మూత్రమునై ననుస్రవింపజేయును.

సికతామేహ లక్షణము

శ్లో॥ మూర్తాణాం సికతామేహీ సికతారూప్యో మలాన్ |

తా॥ సికతామేహముగలవాడు ఇసుకవలె సన్నగ కఠినంబులైన కఘంజములతోగూడిన మూత్రము విసర్జించును.

శీతమేహ లక్షణము

శ్లో॥ శీతమేహీ సుబహుశో మధురం భృశశీతలమ్ ||౧౧||

తా॥ శీతమేహమునందు మిగుల శీతలంబును మధురంబునైన మూత్రమును అధికముగ విసర్జించును.

శనై ర్మేహ లక్షణము

శ్లో॥ శనై శ్శనై శ్శనై ర్మేహీ మద్దంమద్దం ప్రమేహతి ||

తా॥ మెల్ల మెల్లగ కొంచెము కొంచెముగ మూత్రము వెడలినయెడ శనై ర్మేహమని యెరుంగునది.

లాలామేహ లక్షణము

శ్లో॥ లాలాతన్తయుతం మూత్రం లాలామేహేన పిచ్ఛిలమ్ ||౧౨||

తా॥ చొల్లవలె తీగగానుండి జిగటగుండు మూత్రము స్రవించునెడ లాలామేహం బని యెరుంగునది.

{ ఆరువిధంబులైన పిత్తజన్యమేహముల వివరణము: }
అందు ట్లొరమేహ లక్షణము

శ్లో॥ గంధము, వర్ణము, రసము, స్పర్శము, ఈ నాల్గింటిచేత ట్లొరమేహమునకు సమం

లైన మూత్రము వెడలినయెడ ట్లొరమేహంబని యెరుంగునది.

నీలమేహాది లక్షణములు

శ్లో॥ నీలమేహేన నీలాభం కాలమేహీ మషీనిభమ్॥౧౩॥

హారిద్రమేహీ కటుకం హరిద్రాసన్నిభం దహత్ ।

విస్రం మాఙ్గిష్ఠమేహేన మజ్జిష్ఠాసలిలోపమమ్॥౧౪॥

విస్రముష్ణం సలవణం రక్తాభం రక్తమేహతః ।

తా॥ నీలవర్ణముగ మూత్రము వెడలినయెడ నీలమేహంబనియు, బొగ్గువలె నల్లగ మూత్రము వెడలెనేని కాలమేహంబనియు, కారముగ పసపురంగుతోగూడి మండుచు మూత్రము వెడలినయెడ హారిద్రమేహంబనియు, మంజిష్ఠా కషాయమువంటి రంగుతోగూడి దుర్గन्ధయుక్తమైన మూత్రము వెడలినయెడ మాంజిష్ఠమేహంబనియు, దుర్గంధమును, ఉష్ణంబును, ఉప్పగనుండు నదియు, రక్తమును బోలియున్నదియునైన మూత్రము వెడలినయెడ రక్తమేహంబనియు నెరుంగునది.

నాల్గువిధంబులైన వాతజమేహములు

శ్లో॥ వసామేహీ వసామిశ్రం వసాభం మూత్రయేన్దు హుః॥౧౫॥

మజ్జాభం మజ్జమిశ్రం వా మజ్జమేహీ ముహుర్ముహుః ।

కషాయం మధురం రూక్షం క్షౌద్రమేహం వదేద్బుధః॥౧౬॥

హస్తీ మత్త ఇవాజస్రం మూత్రం వేగవివర్జితమ్ ।

సలనీకం విబద్ధం చ హస్తీమేహీ ప్రమేహతి॥౧౭॥

తా॥ మాంసరసముతో గలసియైనను మాంసరసమును బోలియైనను మాటిమాటికి మూత్రము వెడలినయెడ వసామేహంబనియు, మజ్జితోగూడియైనను మజ్జితో సమంబుగ నైనను మూత్రము మాటి మాటికి వెడలినయెడ మజ్జమేహంబనియు, కషాయంబును మధురంబును రూక్షంబునైన మూత్రము వెడలినయెడ క్షౌద్రమేహంబనియు, మూత్రవేగము లేక మాంసమునకును చర్మమునకును మధ్య భాగముననుండు నీరునుబోలి అప్పడప్పడు నిలచి మదించిన యేనుగకు స్రవించుచందమున మూత్రము వెడలినయెడ హస్తీమేహంబనియు నెరుంగునది.

కఫజప్రమేహోపద్రవములు

శ్లో॥ అవిపాకోఽరుచిశ్చర్దిర్నిద్రాకాసస్సపీననః ।

ఉపద్రవాః ప్రజాయంతే మేహానాం కఫజన్మనామ్ ॥౧౮॥

తా॥ అజీర్ణము, అరోచకము, వాన్తి, అతినిద్ర, దగ్ధ, పడిశము, ఇవి యన్నియు కఫముచే జనించిన ప్రమేహములయందు కల్గు నుపద్రవంబులని యెరుంగునది.

పితృజప్రమేహోపద్రవములు

శ్లో॥ వస్త్రమేహనయోస్తోదో ముష్కావదరణం జ్వరః।

దాహస్తృష్ణాఽమిక్తా మూర్ఛా విడ్భేదః పితృజన్మనామ్ ॥౧౯॥

తా॥ వస్త్రమందును మేఘమునందును నూదుల గ్రుచ్చిన విధంబుగ పోటు, వృషణముల యందు చర్మము పగులుట, జ్వరము, మంట, దప్పి, పుల్లని త్రేసుపులు వచ్చుట, మూర్ఛ, మలము ఉండలై వెడలుట, ఇవి పితృజనితమేహములయందు గల్గు నుపద్రవములని భావము.

వాతజప్రమేహోపద్రవములు

శ్లో॥ వాతజానాముదావర్తః కమ్పహృద్గ్రహలోలతాః।

శూలమున్నిద్రతా శోషః కాసశ్వాసశ్చ జాయతే ॥౨౦॥

తా॥ ఉదావర్తము, కంపము, రొమ్మున పట్టుకొనియుండుట, అన్నిరసములయందిచ్చు బాడముట, శూల, నిదురమేల్కొనియుండుట, శోష, కాసశ్వాసములు, ఇవి వాతజనితప్రమేహోపద్రవములని యెరుంగునది.

అసాధ్యప్రమేహ లక్షణము

శ్లో॥ యథోక్తోపద్రవారిష్టమతిప్రస్రుతమేవ చ।

పిడకాపీడితం గాఢః ప్రమేహో హన్తి మానవమ్ ॥౨౧॥

తా॥ పై తెప్పిన ఉపద్రవములతోగూడిన వాతాదిప్రమేహములు మిక్కిలి బాధకల్గించినను, మూత్రము అధికముగ స్రవించుచున్నను, పిడకావ్యాధిచే మిగుల బాధకల్గినను, మనుజుని ప్రాణముల హరించునని భావము.

మరికొన్ని అసాధ్యప్రమేహ లక్షణములు

శ్లో॥ జాతః ప్రమేహీ మధుమేహినో వా

న సాధ్య ఉక్తస్స హి బీజదోషాత్।

యే చాపి కేచిత్కులజా వికారా

భవన్తి తాన్తాన్ప్రవదన్త్యసాధ్యాత్ ॥౨౨॥

తా॥ మధుమేహముగల మనుజునకు జనించినవానికి మేహవ్యాధి కల్గినయెడ అట్టి ప్రమేహము బీజదోషముచే జనంచినది గాన నదియు నసాధ్యంబై యుండును. మరియు తాతముత్రాదుల నాటనుండి వంశపరంపరగా జనించిన ప్రమేహంబులు కుష్ఠములు మున్నగు వ్యాధులన్నియు నసాధ్యంబులని భిషగ్గురులు వచించెదరు.

మధుమేహము జనించు క్రమము

శ్లో॥ సర్వ ఏవ ప్రమేహాన్స్యః కాలేనాప్రతికారిణః।

మధుమేహత్వమాయాన్తి తదాఽసాధ్యా భవన్తి హి ॥౨౩॥

తా॥ కఫాదులచే జనించిన ప్రమేహములన్నియు తగిన కాలమున చికిత్సజేయకున్నయెడ
కొంతకాలమునకు నవియెల్ల మధుమేహవ్యాధులుగ పరిణమించి మిక్కిలి యసాధ్యంబులై
యుండును.

మధుమేహ లక్షణము

శ్లో॥ మధుమేహే మధుసమం జాయతే స కిల ద్విధా।
కుర్రద్ధే ధాతుక్షయాద్వాయా దోషావృతపథేఽధవా॥౨౪॥
ఆవృతే దోషలిక్షాని సోఽనిమిత్తం ప్రదర్శయత్।
క్షణాక్షీణః క్షణాత్పూర్ణః భజతే కృచ్ఛ్రసాధ్యతామ్॥౨౫॥
మధురం యచ్ఛ మేహేషు ప్రాయోమధ్వివ మేహతి।
సర్వేఽపి మధుమేహాఖ్యా మాధుర్యాచ్ఛ తనోరతః॥౨౬॥

తా॥ మధుమేహమునందు మూత్రము తేనెకుసముమైన వర్ణంబును రసంబును గల్గియుండు
ను. అట్టి మధుమేహము రెండువిధములు. ధాతుక్షయమువలన బ్రకుపితంబైన వాతముచే జనించినది
యొకటియు, వేరొకటి కఫాదిదోషములు వాతసంచారమార్గములు నడ్డగించుటచే జనించినదియునై
యుండును. వాయుమార్గనిరోధముచే జనించిన మధుమేహమునందు కఫాదిదోషములతో నేదోషముచే
వాతము అడ్డగించబడునో అట్టిదోషముయొక్క లక్షణములు కానంబడును. మరియు అట్టి
నిరోధముచేత వాతము క్షణకాలము క్షీణించియు, క్షణకాలము పరిపూర్ణంబుగనిండియు నుండును.
అట్లుండుటచేత మిక్కిలి యసాధ్యంబైయుండును. కఫాదులచే జనించిన సకలమేహములయం
దును మూత్రము మధురంబై తేనెవంటి రంగుకల్గియుండే నేని అవి యన్నియు మధుమేహంబులని
యెరుంగునది. ఈ మధుమేహము శరీరము మధురముగా నుండుటచే ప్రాయీకముగ జనించునని
యెరుంగునది.

పిటకా భేదములు

శ్లో॥ శరావికా కచ్ఛపికా జాలినీ వినతాఽలజీ।
మసూరికా సర్వపికా పుత్రిణీ సవిదారికా॥౨౭॥
విద్రధిశ్చేతి పిటకాః ప్రమేహోపేక్షయా దశ।
సద్ధిమర్మసు జాయస్తే మాంసలేషు చ ధామసు॥౨౮॥

తా॥ శరావికయనియు, కచ్ఛపికయనియు, జాలినీయనియు, వినతయనియు, అలజీయనియు,
మసూరికయనియు, సర్వపికయనియు, పుత్రిణీయనియు, విదారికయనియు, విద్రధియనియు పిటకా
వ్యాధి పదితెరంగులైయుండును. ఈపదితెరంగులగు పిటకలు(రాచకురుపులు) ప్రమేహముల జికిత్స
జేయక యుపేక్షించుటచే సద్ధిమర్మములయందును, బలినీయుండు అవయవములయందును జనించునని
భావము. మరియు భోజండు “శరావికా సర్వపికా కూర్మికా జాలినీ తథా । కులు
త్రికాఽలజీ పుత్రి విదారి విద్రధి తథా । నవైతాః పిటకాః జ్ఞేయాః” అని వచిం
చెను. ఈ వాక్యముచేత ఇతనిమతమునందు వినతయనునది దక్క. తక్కిన పిటకాభేదములు

తొమ్మిది కలవనియు, మనూరికయనునది కులుత్తికయని వ్యవహరించబడినదియనియు చెలియబడుచున్నది. మరియు చరకమునందు “శరావికా కచ్చపికా జాలినీ సర్వపీ తథా । అలజీ వినతాఖ్యా చ విద్రధీ చేతి సప్తమీ” అని ఏడు విధములుగ పిటకాభేదముల జెప్పియున్నది. అయినను కియత్తశ్చరసీయాధ్యాయమున “తథాన్యః పిటకా స్సన్తి” అని యుండుటచేత చరకమునగూడ అనేక పిటకా భేదములు కలవు అని తెలియుచున్నది.

శరావికాది దశవిధపిటకా లక్షణములు

శ్లో॥ అన్తోన్నతా తు తద్రూపా నిమ్మమధ్యా శరావికా ।
గౌరసర్వపసంస్థానా తప్త్రమాణా చ సర్వపీ॥౨౯॥
సదాహా కూర్మసంస్థానా జ్ఞేయా కచ్చపికా బుధైః ।
జాలినీ తీవ్రదాహా తు మాంసజాల సమావృతా॥౩౦॥
అవగాధరుజాక్లేదా పృష్ఠే వాపుదరేఽపి వా ।
మహతీ పిటకా నీలా వినతా నామ సా స్త్వతా॥౩౧॥
మహత్యల్పచితా జ్ఞేయా పిటకా చాపి పుత్రిణీ ।
మసూరాకృతి సంస్థానా విజ్ఞేయా తు మసూరికా॥౩౨॥
రక్తా సితా స్ఫోటచితా దారుణా త్వలజీ భవేత్ ।
విదారీకస్తవద్వృత్తా కఠినా చ విదారికా॥౩౩॥
విద్రధేర్లక్షణై ర్యుక్తా జ్ఞేయా విద్రధికా తు సా ।

తా॥ చుట్టు ఉన్నతంబుగను మధ్యభాగమున పల్లముగనుండి మాకుడువలె నున్నది శరా వికయనియు, ఎఱ్ఱని యావాలవంటి యాకారంబును అంతియ పరిమాణంబును గల్గినది సర్వపిక యనియు, మంటతోగూడి తాబేటిపీపువలె నున్నతంబైనది కచ్చపికయనియు, అధికమైన మంట గల్గి దుర్మౌంసముచే నావరింపబడి యుండునది జాలినీయనియు, పిపులొనైనను ఉదరమునందై నను మిక్కిలి లోపలపోటుగల్గి అర్ధంబై నీలవర్ణముగల్గి జనించినయెడ వినతయనియు, సన్నని బొబ్బలతోగూడి గొప్ప యాకారము కల్గినది పుత్రిణీ యనియు, చిరుసెనగలవంటి యాకారంబును పరిమాణంబునుకల్గినది మసూరికయనియు, రక్తవర్ణంబును శ్వేతవర్ణంబునై బొబ్బలతోగూడి మిగుల క్రూరంబైనది అలజీయనియు, నేలగుమ్మడిగడ్డవలె గుండ్రముగానుండి కఠినంబై యుండునది విదారికయనియు, విద్రధియొక్క లక్షణములతోగూడి యుండునది విద్రధికయనియు నెరుంగునది.

పిటకోత్పత్తి కారణములు

శ్లో॥ యే యస్మయాస్త్వతా మేహాస్తేషామేతాస్తు తస్మయాః॥౩౪॥
వినా ప్రమేహమప్యేతా జాయంతే దుష్టమేదసః ।
తావచ్చైతా న లక్ష్మ్యస్తే యావద్వాస్తు పరిగ్రహాః॥౩౫॥

కా॥ ఏ మేహములు ఏకారణములచే జనించునో అట్టి మేహములచే జనించిన పిటకా వ్యాధులగునూడ నవిను కారణములుగా నుండును. మరియు స్రవేహవ్యాధి లేకున్నను మేదస్సు చెడిన యువ పైకొప్పున పిటకావ్యాధులు జనించును. ఈ వ్యాధియందు ఉదరము మొదలగు నవయవముల వ్యాపించునంతగాను వాని లక్షణములు స్ఫుటముగ గనుబడవు.

విచారము “పిటకవ్యాధిసంధానా” పిటకా చైకదేశజాః పిత్తోత్కటా దాహా నశీ భృష్టానశీ జ్వరస్థి మృతాః” అను భోజనవనముచేత బొబ్బలు ఒండొంట గలిసి ప్రబల మైన పిత్తముతోగూడి అధికమైన నుంటయు నొప్పియు కల్గి ఒకచోట జనించినపిటక జాలిని యని జాలియుచున్నది. ఈ వ్యాధియుచేత జాలిని యను పిటకావ్యాధియందు పిత్తము ప్రబలముగనుండునని జాలియుచున్నది. అన భచ్చట ప్రమేహమును కల్గించిన చోషములే అట్టి ప్రమేహములవలన గలుగు పిటకాలకు కారణములననది. ప్రాముఖ్యుని యెరుంగునది. షరకమునందు “శరావికా కచ్చికా జాలిని చీలి నొగ్గునంటి. జాయస్తే తా హ్యతిబలాః ప్రభూతశ్లేష్మ మేహిణాః । స్తబ్ధా సరాజాలవనీ స్నిగ్ధస్రావా మహాశ్రయా । రుజానిస్తోద బహుభావో హ్యశ్చిచ్ఛ్రావో న జాలినిః” అని యున్నది. శరావిక, కచ్చిక, జాలిని, అను ఏ పిటకావ్యాధులు ప్రబలమైన శ్లేష్మములును మేదస్సును కలవారికి జనించి ఓరువ నశక్యముగ నుండి వనియు; అందు పిటకముగానునోగూడి స్నిగ్ధంబైన పూయమును స్రవించుచు నొప్పియు హేమము గల్గి హ్యశ్చిచ్ఛ్రావము గంధములతో గూడి యుండునది జాలినియనియు భావము. ఈ చరకవ్యాధ్యనుబట్టి పైబోధింప భోజనవనము పిత్తముచే జనించిన మేహమువలన గల్గు జాలిని లక్షణులనియు, ఈ చరకవనినను కఫప్రమేహముచే జనించిన జాలినివ్యాధికి లక్షణంబనియు కొంతగు విచించెను.

అపిశ్యపిటకా లక్షణములు

శ్లో॥ నానోద్వేగోద్గతస్య న పృష్ఠే. మర్మసు చోత్థితాః ।

సోపద్రవా ముచ్ఛలాంస్తేః పిటకాః పరివర్జయేత్ ॥౩౬॥

—(౦)—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

ప్రమేహప్రమేహపిటకా నిదానం సమాప్తమ్

కా॥ నుదము, హృదయము, కిగస్సు, భుజకిరస్సులు, వీపు, మర్మములు, ఈస్థానముల జనించి ఉపద్రవములతోగూడి అగ్నిమాన్వల్యముకల్గియుండెనేని అట్టి పిటకావ్యాధి అసాధ్యంబై యుండును గాన చికిత్స నేమననని భావము.

పిటకోపద్రవములు చరకమున వీరితిగ గానబడియెను: “తృత్తాసమాంససంకోచ మోహహిక్మా- మదవ్వరాః । విసర్పమర్మ సంగరోధాః పిటకానాముపద్రవాః॥” దబ్బి, దగ్గు, మాంసము ముకుచుకొని యుండుట, మూర్ఛ, వెక్కిళ్లు, మదము, జ్వరము, విస

ర్వము, మర్మసంరోధము, ఇవియన్నియు పిటకావ్యాధిచే గల్గు నుపద్రవములని భావము. మరియు వాతాది దోషంబులును రసరక్తాదిదూష్యంబులును శరీరమునం దభోమార్గముగ సంచరించునుగాన పిటకావ్యాధి శరీరమునం దభోభాగమున జనించును.

“రజః ప్రసేకాన్నారీణాం మాసిమాసి విశుధ్యతి| సర్వం శరీరం దోషా శ్చ న ప్రమేహస్య త స్త్రియః” అని తిత్తాస్త్రమున నున్నది. స్త్రీలకు ప్రతిమాసము నందును ఋతురక్తము స్రవించుచుండుటంజేసి వాతాదిదోషంబులును సర్వశరీరంబును పరిశుద్ధం బగును గాన వారికి ప్రమేహము జనించదని భావము. ఈ వాక్యమునుబట్టి స్త్రీలకు ప్రమేహము కల్గదని చెలియుచున్నను స్త్రీలకుగూడ నొకప్పుడు ప్రమేహము జనించుట గానంబడుచున్నది గాన ఈ నిషేధము ప్రాయశఃమని యెరుంగునది. మేహవ్యాధినివృత్తిలక్షణములు సుశ్రుతమునం దిత్తైరంగున జెప్పబడియె: “ప్రమేహిణో యదా మూత్రం అనావిలమపిచ్ఛిలమ్ | విశదం తిక్తకటుకం తదారోగ్యం ప్రచక్షతే||” ప్రమేహవ్యాధిచే పీడించబడిన వానికి మూత్రము కలకబారక పిచ్ఛిలముగాక విశదంబును, తిక్తకటురసములు గల్గినదియునై వెడలు చున్నయెడ ప్రమేహవ్యాధి నివర్తించినది యని చెలియనగునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రి చర
ణారవిద్వంస సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యవాసు రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి,” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు
ప్రమేహ ప్రమేహపిటకా నిదానము

స మా స్త్ర ము

శ్రీ హయగ్రీవానమః

శ్రీరస్తు

మేదోనిదానమ్

పిటకానిదానమునందు “వినా ప్రమేహమప్యేతా జాయంతే దుష్టమేదనః” అను వాక్యముచే మేదోదోషముచేత పిటకజనించునని జెప్పియుండుటంజేసి పిటకానిదానమును జెప్పినపిదప మేదోనిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ అవ్యాయామదివాస్వప్నశ్చేష్మలాహారసేవినః।

మధురోఽన్నరసః ప్రాయః స్నేహోన్మేదః ప్రవర్ధయేత్ ॥౧॥

తా॥ దేహపరిశ్రమముజేయక పవటియందు నిదురించువానికిని, కఫమును వృద్ధి నొందించు ఆహారముల సేవించువానికిని, భుజించిన యాహారముయొక్క రసము పక్వముగాక అట్టి రసమునందలి స్నిగ్ధత్వముచేత మేదస్సును వృద్ధి నొందించును.

మేదస్సంప్రాప్తి

* శ్లో॥ మేదసావృతమార్గత్వాత్పుష్కలస్త్వేనైవ ధావతః।

మేదస్తు చీయతే తస్మాదశక్తస్సర్వకర్మసు॥౨॥

తా॥ పై జెప్పిన కారణములచే వృద్ధి నొందిన మేదస్సు రసవహాదిసోతోమార్గముల నడ్డి గించి యుండుటచేత తక్కిన రసాదిధాతువులన్నియు వృద్ధి నొందక మేదస్సుమాత్రము వృద్ధి నొందును; దానంజేసి మనుజుండు సకల బాహ్యపాఠములయందును సామర్థ్యములేకుండును. మేదస్సు మిగుల సుకుమారమైనది గాన అయ్యది వృద్ధి నొందినపుడు పనులయందు సామర్థ్యములేకుండునని భావము.

మేదోవృద్ధిచే గల్గు నుపద్రవములు

శ్లో॥ ఊద్రశ్వాసతృషామోహాస్వప్నక్రథనసాదనైః।

యుక్తః ఊర్శ్వేదదుర్గన్ధైరల్పప్రాణోఽల్పమైధునః॥౩॥

తా॥ క్షాంతముగ శ్వాసము వెడలుట, దప్పి, మూర్ఛ, అతినిద్ర, తుమ్ములువచ్చుట, బడలిక, చెమట, శరీరమున దుర్గన్ధముగల్గుట, బలంబును సంభోగశక్తియు స్వల్పమగుట, ఈయంపద్రవములు మేదోవృద్ధిచే గల్గును.

మేదస్థానములు

శ్లో॥ మేదస్తు సర్వభూతానాముదరేష్వస్థిషు స్థితమ్ |
అత ఏవోదరే వృద్ధిః ప్రాయో మేదస్వినో భవేత్ ||౪||

తా॥ సకల ప్రాణులకును మేదస్సు ఉదరమునందును అస్థులయందునుండును గాన మేదో రోగముగల మనుజునకు తరుచుగా నుదరమునందే వృద్ధిగల్గును.

శ్లో॥ మేదసావృతమార్గత్వాద్వాయుః కోష్ఠే విశేషతః |
చరన్సంధుక్షయత్యగ్నిం ఆహారం శోషయత్యపి ||౫||
తస్మాత్సశీఘ్రం జరయత్యాహార మభికాఙ్క్షతి |
వికారాంశ్చాప్నుతే ఘోరాఙ్కాంశ్చి త్కాల
వ్యతి క్రమాత్ ||౬||

తా॥ వృద్ధినొందిన మేదస్సుచేత వాతసంచారమార్గము లడ్డగించబడినప్పుడు వాతము లైలుబెడలుటకు తెరపులేనందున కోష్ఠమునందే విశేషముగ సంచరించుచు జాతరాగ్నిని ప్రబలముగ జ్వలంపంజేయును; దానంజేసి భుజించబడిన యాహారము శీఘ్రముగ జీర్ణంబై మరల నాహారమును భుజించుట కిచ్చబొడమును. భోజనకాలం బతిక్రమించినయెడ ప్రమేహపిటకాది నానా విధ వ్యాధులు జనించును.

శ్లో॥ ఏతావుప్రద్రవాకారా విశేషాదగ్నిమారుతౌ |
ఏతౌ తు దహతస్థూలం వనదావో వనం యథా ||౭||
మేదస్యతీవ సంవృద్ధే సహసైవానిలాదయః |
వికారాఙ్ దారుణాన్కృత్వా నాశయన్త్యాశు జీవితమ్ ||౮||
మేదోమాంసాతివృద్ధత్వాచ్చలస్థిగుదర స్తనః |
అయథోపచయోత్సాహో నరోఽతిస్థూల ఉచ్యతే ||౯||

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

మేదో నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ ఉపద్రవరూపంబులైన అగ్నివాతములు రెండును కార్చిచ్చు అడవిని దహించుభంగి నూలత్వమును నశింపజేయును. మేదస్సు మిక్కిలి వృద్ధినొందినపుడు వాతాదులన్నియు వృద్ధి నొంది క్రూరంబులైన ప్రమేహము, పిటక, జ్వరము, విద్రధి మున్నుగాగల నానావిధవ్యాధులను గల్గించి ప్రాణములను హింసించును. మేదోమాంసములు మిక్కుటముగ వృద్ధినొంది యుండుట

వలన ఉదరము, పిరుదులు, స్తనములు, ఇవి మిక్కిలి బలిసియుండుటచే కదలుచు వికృతరూపముగ శరీరము వృద్ధి నొంది ఉత్సాహము లేకుండును. అట్టి మనుజుండు అతిస్థూలుండని చెప్పబడును.

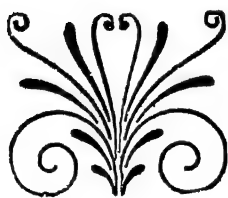
—❦❦❦❦❦❦—

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవిద్వంసం సేవాసమాపాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుతి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు

మేదో నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య శ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

ఉ ద ర ని దా న మ్

మేదోరోగమునం దుదరము స్థూలమైయుండునని చెప్పియుండుటచేత మేదోనిదానమును జెప్పినపిదప ఉదరమును స్థూలముగ జేయునట్టి ఉదరరోగనిదానము జెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ రోగాస్పర్శేఽపి మద్దేఽగ్నో సుతరాముదరాణి చ।

అజీర్ణాన్మలివై శ్చాన్వై ర్జాయ న్నే మలసంచయాత్ ॥౧॥

తా॥ అగ్నిమాన్ద్యము, అజీర్ణము, పరస్పరవిరుద్ధంబులైన యన్నములను భుజించుట, పురి పాదిమలంబులును వాతాది దోషములును వృద్ధిచొందుట, ఈకారణములచేత నుదరవ్యాధులును ఇతరరోగంబులును జనించును.

తత్ప్రాస్తరమునందు “అతిసజ్జితదోషాణాం పాపం కర్మ చ కుర్వతామ్ । ఉదరాణ్యుపజాయ న్తే మద్దాగ్నినాం విశేషతః॥” అని యున్నది : వాతాదిదోషములు మిక్కిలి వృద్ధిజెందియున్న వారికిని, పాపకర్మముల జేయువారికిని, మందాగ్ని కల్గినవారికిని ఉదరవ్యాధులు జనించునని భావము. ఈ వచనమునుబట్టి ప్రకృతములను “మలసంచయాత్” అనుచోట మలశబ్దముచేత పురిపాదిమలంబులును వాతాదిదోషంబులు గ్రహింపందగినది.

ఉదరవ్యాధి సంప్రాప్తి

శ్లో॥ రుద్ధ్వా స్వేదామ్బువాహీని దోషాస్సోతాంసి సంచితాః।

ప్రాణాగ్న్యపానాన్ సందూష్య జనయన్త్యుదరం నృణామ్॥౨॥

తా॥ దేహమునందలి చెమటను జలమును వహించు స్రోతస్సులను వాతాదిదోషములు అడ్డగించి ప్రాణస్థానమును అగ్నిస్థానమును అపానస్థానమును ఆశ్రయించి వానిని గుప్తంబులుగ జేసి మనుజులకు ఉదరవ్యాధిని కల్పించును.

ఇచ్చట ఉదకవహంబులగు స్రోతస్సులకు తాలువులును క్లోమంబును స్థానమనియు, స్వేదవహంబులగు స్రోతస్సులకు మేదస్సును రోమకూపంబులును స్థానమలనియు భేదమునెరుంగవచ్చును.

పరియు ఉదరవ్యాధిపూర్వరూపములు సుశ్రుతమున నీరీతిగ గానంబడియెడు: “తత్పూర్వరూపం

జా వలీవినాశో ఇథరే హి రాజ్యః । జీర్ణాపరిజ్ఞానవిదాహనత్యో

వస్త్రా రుదః సాదగతశ్చ శోభః॥'' బలమునందును శరీరవర్ణమునందును శోభిక గల్గియుండుట, కడుపుపైనుండు వర్ణము (ముడతలు) లేకుండుట, కడుపుపై రేఖలు కల్గుట, ఆహారము జీర్ణంబై వదిలించి వెలినుక మంటనోహుడి వస్త్రీ (సాత్వికడుపు) యందు బాధగల్గుట, పాదములయందు బాధగల్గుట, ఇవి యన్నియు ఉదరవ్యాధి జనించుటకుమున్న గల్గు పూర్వరూపములని భావము.

ఉదరసామాన్య రూపము

శ్లో॥ అగ్నిశ్చ గమనేశ్చ క్షిరార్చల్యం దుర్బలాగ్నితా।

శోభస్యశమన్తానాం సజ్జో వాతపురీషయోః॥౩॥

వాతః స్వప్నో చ సర్వేషు జఠరేషు భవన్తి హి।

గా॥ కడుపునందు, శ్రోవనడచుటను శక్తి లేకబోవుట, శరీరమున బలములేకుండుట, జఠ గాగ్ని వింతగించుట, వాపు, అవయవములు కృశించుట, వాతపురీషములు బంధించబడియుండుట, గాఢము, గునికీహము, తలత్రుణములు ఉదరవ్యాధులన్నింటియందును సామాన్యముగ జనించును.

ఉదరవ్యాధి భేదములు

శ్లో॥ పుష్కలశ్చైవ సుష్కశ్చ స్థిరబద్ధత్యతోదకైః॥౪॥

సమ్యవన్త్యవరాగ్నిప్తే తేషాం లిజ్గం పృథక్పృణు।

గా॥ వాత క్షిర క్షిప్యములు, సన్నిపాతము, స్థిరము, బద్ధము, తుతము, ఉదకము, ఈ యన్నివిధి కారణములచే నుదరములు ఎనిమిది తెరంగులగును. వానికన్నిటికి వేవేరుగ లక్షణముల వచించెననినము.

వాతజోదర లక్షణము

శ్లో॥ చక్ర నానోదరే శోభః సానిసాన్నాభికుక్షిషు॥౫॥

మగ్నోహ్వోద్దగకణి పృష్ఠరుక్పర్వభేదసమ్।

శుష్క శాపోఽజ్జమన్తోఽధోగురుతా మలసంగ్రహాః॥౬॥

శ్వావారుణత్వగానిత్వమకస్మాద్వృద్ధిహాసవత్।

సతోదరభేదముదగం తను కృష్ణసిరాతతమ్॥౭॥

అగ్నిశ్చైవ చచ్చి మాహతం ప్రకరోతి చ।

వాతమగ్నాత్ర సరుక్చబ్ధో విచరేత్సర్వతో గతిః॥౮॥

గా॥ అందు వానోదరమున హస్తపాదములయందును, నాభికుక్షులయందును వాపు కల్గుట, మగ్న, ఇరుక్చక్రములు, ఉదరము, కటిస్థలము, విపు, ఈస్థలములయందు నొప్పి, కీళ్ళనొప్పలు, పొడి దగ్గు, ఒడిలికొప్పలు, శరీరమునం దధోభాగమున బరువుగానుండుట, మలబంధము, చర్మము, ముక్కు, చెవులు, వినియందు శ్వావారుణవర్ణంబులు గల్గియుండుట, ఉదరము కారణములేకనే కృద్ధిసొంది తపంతట నే హ్రాస్యంబగుట, ఉదరమున నూదులతో గ్రుచ్చినట్టులును గొడ్డలితో పగల

దీయనట్టులు నుండుట, నూత్నంబులైన నల్లని సిరలచే నావరింపబడియుండుట, ఉదరముపై వాయించినయెడ గాలిచే నిండియుండు తీ త్రివలె శబ్దముగల్గుట, వాతము శబ్దముతోగూడి నొప్పిని కల్పించుచు కుక్షియందంతట వ్యాపించుట, ఈ లక్షణములన్నియు కల్గును.

పిత్తోదర లక్షణము

శ్లో॥ పిత్తోదరే జ్వరో మూర్ఛా దాహస్తృట్కటుకాస్యతా |
భ్రమోఽతిసారః పీతత్వం త్వగాదావుదరం హరిత్ ॥౯॥
పీతతామ్రసిరానద్ధం సస్వేదం సోష్ణదహ్యతే |
ధూమాయతే మృదుస్సర్పం క్షీప్రపాకం ప్రదూయతే ॥౧౦॥

తా॥ జ్వరము, మూర్ఛ, తాపము, దప్పి, నోరు చేదుగనుండుట, భ్రమము, అతిసారము, చర్మము నాసిక చెవులు ఇవి సచ్చనైయుండుట, ఉదరము పచ్చనిరంగుగల్గి యుండుట, పీతవర్ణంబులును తామ్రవర్ణంబులునైన సిరలచే వ్యాప్తమై యుండుట, చెమటతో గూడియుండుట, అధికముగ వేడికల్గి దహించబడినట్లుండుట, నోట పొగ వెడలునట్లుండుట, హస్తముచే స్పృశించినయెడ మృదువుగా నుండుట, కీఘ్రముగ పరిపక్వంబగుట, నొప్పిగల్గి యుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది పిత్తముచే జనించిన ఉదరంబని యెరుంగునది.

కఫోదర లక్షణము

శ్లో॥ శ్లేష్మోదరేఽజ్జనదనం స్వాపశ్వయధుగౌరవమ్ |
నిద్రోత్థేశోఽరుచిశ్శ్వాసః కాసశ్శుక్లత్వగాదితా ॥౧౧॥
ఉదరం స్తిమితం స్నిగ్ధం శుక్లరాజీతతం మహత్ |
చిరాభివృద్ధౌ కఠినం శీతస్సర్పం గురు స్థిరమ్ ॥౧౨॥

తా॥ శరీరము కృశించుట, స్వర్మమును చెలియకుండుట, వాపు, శరీరము బరువై యుండుట, అతినిద్ర, వాంతియగునట్లుండుట, ఆరోచకము, శ్వాస కాసములు, చర్మము మొదలగునవి తెల్లగా నుండుట, ఉదరము నిశ్చలమై నిగనిగలాడుచు తెల్లనిరేఖలు కల్గి గొప్పదిగా నుండుట, చిరకాలమునకు వృద్ధిసొంది మిగుల కఠినంబుగనుండుట, స్పృశించినయెడ చల్ల నై యుండుట, ఈలక్షణములు కల్గినది కఫముచే జనించిన ఉదరవ్యాధి యని యెరుంగునది.

సన్నిపాతోదర లక్షణము

శ్లో॥ త్రియోఽన్నపానం నఖలోమమూత్ర
విడార్తవైర్యక్తమసాధువృత్తాః |
యస్తై ప్రయచ్ఛస్త్యరయో గరాంశ్చ
దుష్టాంబుదూషీవిషసేవనాద్వా ॥౧౩॥
తేనాశు రక్తం కుపితాశ్చ దోషాః
కుర్యుస్సుఘోరం జఠరం త్రిలిజమ్ |

తస్మిన్వాతే భృశదుర్దినే చ
విశేషతః కుప్యతి దహ్యతే చ ||౧౮||
స చాతురో ముహ్యతి హి ప్రసక్తం
సాక్షాః కృతశ్శుష్యతి తృష్ణయా చ |
దూష్యోదరం కీర్తితమేతదేవ

గా|| దుష్టతైవ శ్రీలు నఖములు, పెంటుకలు, మాత్రము, మలము, ఋతురక్తము; వీనితో గూడిన యన్నమును బెట్టినయెడ అట్టియన్నమును భుజించినను, శత్రువులు బెట్టిన విషమును భుజించినను, విషగులచే దుష్టతైవ జలమును ద్రావినను, దూషీవిషమును సేవించినను, ఈ కారణములచే వాతాగులు ప్రకోపమునొంది రక్తమును జెరచి మిగుల కఠినంబై దోషత్రయలక్షణములతోగూడిన ఉదరవ్యాధిని కల్పించును. ఇది సన్నిపాతముచే జనించిన ఉదరవ్యాధియని యుగంనునది. ఈసన్నిపాతోదరవ్యాధి జలికాలముంగున గాలి వీచుచుండు కాలమునందును మేఘములు ఆపరించియుండు దినములయంగున మిగుల ప్రకోపమునొంది తాపమును గల్పించును. ఈ యుదరముచే పడినందులైన మనుషుండు చూటిచూటికి మూర్ఛనొందుట, పాండురోగము, కార్యము, బద్ధిపి హాగండుట, ఈలక్షణములు కల్గియుండును. ఇదియే దూష్యోదర మనియు జెప్పబడును. దూష్యతైవ రక్తము దుష్టమగుటవలన జనించునది గాన దూష్యోదర మని భావము. దూషీవిషలక్షణము తద్భ్రాంతరమున నీరీతిగ గానంబడియెడు “ జీర్ణం విషఘ్నావధిభిర్హతం వా దానాన్నినాతాతపశోషితం వా | స్వభావతో వా గుణవిప్రహీనం విషం హి దూషీనిచాముతైతి ||” ప్రాతదియు, విషహరంబులైన ఓషధులచే బలహీనంబైన గుణము, కార్యవృథంగును ఎండచుండును గాలియందును ఎండినదియు, స్వభావముచేతనే గుణహీనంబైనదియునైన విషము దూషీవిషంగాని చెప్పబడునని భావము.

స్త్రీ హోదర యకృద్దాల్బ్యుదర లక్షణములు

స్త్రీ|| స్త్రీ హోదరం కీర్తయతో నిబోధ ||౧౯||

విదాహ్యభిష్యద్విరతస్య జన్తోః
ప్రమత్తమత్యర్థమస్యకృశశ్చ |
స్త్రీ హోధివృద్ధిం కురుతః ప్రవృద్ధౌ
స్త్రీ హోతృమేతజ్జరం వదన్తి ||౧౯||
తద్వామపార్శ్వే పరివృద్ధిమేతి
విశేషతస్సీదతి చాతురోఽత్ర |
మద్దజ్వరాగ్నిః కశపి త్తల్లిజ్ఞః |
రుపద్రుతఃక్షీణబలోఽతిపాణ్డః |

సవ్యాన్యపార్శ్వే యకృతి ప్రవృద్ధే!

జ్ఞేయం యకృద్వ్యాలుదరం తదేవ॥౧౭॥

తా॥ మిగుల సంతాపకరపదార్థంబులను ద్రవమును కల్గించుపదార్థములను మిగుల నాసక్తితో నేవించు పురుషునకు రక్తంబును కఫంబును మిక్కిలి శుష్టంబులై వృద్ధి నొంది స్థి హమును వృద్ధి నొందించును. దీనిని స్థి హముచే గల్గిన జతరంబుని వచించెదరు. ఈవ్యాధియందు ఎడమ ప్రక్క విశేషముగ నుదరము వృద్ధి నొందును. మరియు శరీరము శిథిలముగ నుండుట, కఫ చిహ్నం లైన అగ్నిమాన్ద్ర్యము, పిత్తలక్షణములు, బలక్షయము, శరీరపాండుత్వము, ఈలక్షణములు కల్గును. ఈస్థి హోదరమునలెనే కుడిప్రక్కనుండు యకృత్తు (కారిజము) వృద్ధి నొందినయెడ యకృద్వాలియను ఉదరవ్యాధియని యెరుంగునది. యకృత్తును దోషములచే భేదించునుగాన యకృద్వాలియని చెప్పం బడునని భావము.

స్థి హోదరమునందు వాతాదిసంబంధముచే గల్గు లక్షణములు

శ్లో॥ ఉదావర్తరుజానాహైరోహతృష్ణహనజ్వరైః!

గౌరవారుచికాతిన్యైః విద్యాత్తత్ర మలాక్రమాత్ ॥౧౮॥

తా॥ పైజెప్పిన స్థి హోదరమునందు ఉదావర్తము, నొప్పి, కడుపుబ్బరము, ఈలక్షణములు కల్గినయెడ వాతము ప్రకోపించినదియనియు; మోహము, దప్పి, తాపము, జ్వరము యీలక్షణములు కల్గినయెడ పిత్తము ప్రకోపించి యున్నదియనియు; గురుత్వము, అరుచి, కఠివత్వము, ఈలక్షణములు న్నయెడ కఫము ప్రకోపించి యున్నది యనియు నెరుంగునది.

బద్ధగుదోదర లక్షణము

శ్లో॥ యస్యాస్త్రమన్నైరుపలేపిభిర్వా

వాలాశ్మభిర్వా పిహితం యథావత్!

సఞ్చీయతే యస్యమలస్సదోష

శ్వనైశ్వనైస్సజ్కరవచ్చ నాడ్యామ్॥౧౯॥

నిరుధ్యతే తస్య గుదే పురీషం

నిరేతి కృచ్ఛాదపి చాల్పమల్పమ్!

హృన్నాభిమధ్యే పరివృద్ధిమేతి

తస్యోదరం బద్ధగుదం వదన్తి ॥౨౦॥

తా॥ జిగటగల్గిన యన్నములను భుజించుటచేతను, వెంట్రుకలతోనై నను సన్నని రాళ్లతో నై నను కలసిన యన్నముల భుజించుటచేతను, ప్రేవు లడ్డగింపబడినయెడ పుడమింగల ఘూళిని ప్రోవుజేసిన నానాట వృద్ధి నొందుకరణి మలము నానాట వృద్ధి నొంది మలమును వహించు నాడి యందు జేరి గుడద్వారమున పురీషము నడ్డగించును. లేక కొంచెము కొంచెముగనై నను బైలుబెడ లించును. దానంజేసిహృదయమునకును నాభికిని మధ్యమునందు వృద్ధి నొందును. దీనిని బద్ధగుదోదర వ్యాధియని వచించెదరు. మరియు “వర్చఃపిత్తకఫా రుద్ధ్వా కరోతి కుపితోఽనిలః”

అని వాగ్భటాచార్యుండు చెప్పియుండుటచేత నీవాగ్భి వాతప్రసూపముచే జనించునని యెరుంగునది. మరియు నీవాగ్భి అహారముతోగూడి భుజించబడిన వెంట్రుకలు రాళ్లు మొదలగునవి గుద ద్వారమునకు పైనుండు అంత్రము నడ్డగించుటచే గల్గినది గాన బద్ధగుడోదరమని జెప్పబడునని యెరుంగునది.

పరిసావ్యుదర లక్షణము

శ్లో॥ శల్యం తథాన్నోపహితం యదస్త్రం
భుక్తం భినత్త్యాగతమన్యథా వా
తస్మాత్సత్తోస్త్రాత్సలిలప్రకాశ
స్సానస్సప్రేక్ష్యగుదతస్తు పూయః॥౨౧॥
నాభేరధశ్చోదరమేతి వృద్ధిం
నిస్తుద్యతేదాల్యతిచాతిమాత్రమ్
ఏతత్పరిసావ్యుదరం ప్రతిదిష్టమ్

తా॥ ముండ్లు రాళ్లు మొదలగు శల్యములతోగూడిన యన్నమును భుజించినయెడ ఆ శల్యము పక్వాశయమునుండి విలోమముగ వచ్చుచుండి అంత్రము (ప్రేగు)ను భేదించును; పిదప పగిలిన అంత్రమునుండి జలముతో సమమైన చీము స్రవించి గుదద్వారమునుండి బైలువెడలును; దానంజేసి నాభికిక్రింద ఉదరము వృద్ధి నొందును. ఆయుదరము నూదులగుచ్చినవిధంబుగను చీలువబడిన చండముగను మిక్కుటమైన బాగగల్గి యుండును. దీనిని తుతోదరంబనియు, పరిసావ్యుదరంబనియు వచించెదరు.

జలోదర లక్షణము

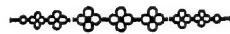
శ్లో॥ దకోదరం కీర్తయతో నిబోధ॥౨౨॥
యస్నేహపీతోఽప్యనువాసితో వా
వాన్తో విరిక్తోఽప్యథవా నిరూఢః
పిబేజ్జలం శీతలమాశు తస్య
స్రోతాంసి దూష్యంతి హి తద్వహాని॥౨౩॥
స్నేహోపలిప్తేష్వథవాఽపి తేషు
దకోదరం పూర్వవదభ్యుపైతి
స్నిగ్ధం మహత్తత్పరివృత్తనాభి
సమాతతం పూర్ణమివామ్బునా చ॥౨౪॥
యథా దృతిః క్షుభ్యతి కమ్పతే చ
శబ్దాయతే చాపి దకోదరం తత్॥

తా॥ స్నేహపానము, అనువాసనవస్త్రీ, వమనము, విరేచనము, నిరూహణవస్త్రీ, ఈచికిత్సలలో నెద్రానినైన జేసికొని చల్లని నీళ్ళను విశేషముగ పానముజేసినయెడ బలవహంబులైన

ప్రసోతస్సులన్నియు దుష్టంబులై ఉపసేహన్యాయము ననుసరించి స్రవించు అన్నరసముతోగూడి యుండ నైన త్తుతోదరమున జెప్పినవిధంబుగ నుదరము నానాట వృద్ధి నొందును. దీనిని దతోదర మని వచించెదరు. అట్టి జలోదరము నూనెబూసినవిధంబుగ నిగనిగలాడుచు బొడ్డుకుచుట్టు విశాలముగ నావరించి నీళ్ళచే నిండియున్నట్లుండును. మరియు నుదకపూర్ణంబైన త్తిత్తివలె గుళగుళయను శబ్దముతోగూడి కదలుచుండును. దీనిని దతోదరమనియు జలోదరమనియు వ్యవహరించెదరు.

సాధ్యాసాధ్యోదర లక్షణములు

శ్లో॥ జన్మనైవోదరం సర్వం ప్రాయః కృచ్ఛ్రతమం మతమ్ |
బలినస్తదజాతామ్బు యత్ససాధ్యం నవోత్థితమ్॥౨౫॥
పక్షాద్బద్ధగుదం తూర్థ్వం సర్వం జాతోదకం తథా |
ప్రాయో భవత్యభావాయ చ్చిద్రా స్త్రం చోదరం నృణామ్॥౨౬॥
శూనాక్షం కుటిలోపస్థముపక్లిన్నతను త్వచమ్ |
బలశోణితమాంసాగ్ని పరిక్షీణం చ వర్జయేత్॥౨౭॥
పార్శ్వభక్తాన్నవిద్వేషశోభాతీసారపీడితమ్ |
విరిక్తం చాప్యదరిణం పూర్యమాణం వివర్జయేత్॥౨౮॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

ఉదరనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ ఉదరవ్యాధి ప్రాయికముగ స్వభావముచేతనే మిక్కిలి కష్టసాధ్యంబై యుండును. అందు మిక్కిలి బలముకలవానికి నూతనముగ జనించి జలపూరితముగాకుండు నుదరము యత్నముచే సాధింపందగును. మరియు బద్ధగుదోదరము జనించిన పదునైదుదినములకు పీడప ప్రాయికముగ నసాధ్యంబై యుండును. ఉదకముచే పూర్ణంబులగు నుదరములన్నియును, చిద్రాస్త్రోదరంబును అసాధ్యంబులు. కన్నులు వాచియున్నను, శిశ్నము వక్రంబై యున్నను, చర్మము ఆర్ద్రంబై యున్నను, శరీరబలము, రక్తము, మాంసము, జఠరాగ్ని, ఇవియున్నయు నశించినను, ఇరుప్రక్కల నొప్పి, అన్నద్వేషము, శోఫ, అతిసారము, ఈ యుపద్రవములచే పీడింపబడినను, విరేచనంబైనను మాటిమాటికి ఉదరము జలముచే నిండుచున్నను, ఉదరవ్యాధి కల మనుజుండు బ్రతుకుటలేగుగాన చికిత్సజేయంజనదని భావము.

ఇచ్చట “ప్రాయోభవత్యభావాయ” అని ప్రాయశ్చిత్తమును ప్రయోగించుటచేత త్తుతోదర జలోదర బద్ధగుదోదరములు మూడును పక్షకాలము గడచినపిమ్మటగూడ నొకసమయమున శస్త్రాదిచికిత్సలచే సాధింపందగియుండునని యర్థవిశేషము నెరుంగునది. మరియు చరకమునందు “అశోధమరుణాభాసం సశబ్దం నాతిభారికమ్ | నాభిం విప్లభ్య పాయకాతు

వేగం కృత్వా ప్రణశ్యతి| హృద్వజ్జణ కటి నాభి గుద ప్రత్యేకశూలిసః | కర్కశం సృజతోవాతం నాతిమద్దే చ పావకే| లాలయా విరసేచాస్యేమూత్రేల్పే సంహతే విశి | అజాతోదకమిత్యేతైః యుక్తం విజ్ఞాయ లక్షణైః||” అని ఉదకములేని ఉదరలక్షణములు; “కుక్షేరతిమాత్రం వృద్ధిః సిరాస్తర్ధానగమనం ఉదకపూర్ణదృతిసమానత్వో భ స్పృశ్యనం చ భవతి” అని జలముతోగూడిన ఉదరము యొక్క లక్షణములు చెప్పబడియున్నవి. వాపు లేకుండుట, ఎఱ్ఱనిరంగు కల్గియుండుట, శబ్దముతోగూడియుండుట, కొంచెముగ భారము కల్గియుండుట, వాతము కర్కశముగ వెడలుట, అగ్ని కొంచెముగ మందమై యుండుట. నోరు జొల్లుకొప్పుచు రసముల నెరుంగ కుండుట, మూత్రము స్వల్పముగ వెడలుట, మలము కఠినంబై యుండుట, ఈ లక్షణములతోగూడి నాభి స్థానమున పట్టినట్లుండి హృదయము, గెజ్జలు, కటిస్థలము, నాభి, గుదము, ఈ స్థలములయందు బాధకల్గించి గుచ్ఛస్థానమున వేగమునుజూపునది జలములేని ఉదరంబనియు; కుక్షి మిక్కిలి వృద్ధిచొందుట, సిగ్గు కానరాకుండుట, చేతిలో తాకినయెడ నీటిచే నిండియుండు తోలుతిత్తివలె నుండుట, కుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది జలముతోగూడిన ఉదరంబనియు భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవిద్వంశేవాగమాసానిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
విరాజమాన దీవ్యవృషాను రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమూర్తాంజ్లి” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

నూధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యము

నందు ఉదర నిదానము

స మాప్త ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

శో థ ని దా న మ్

ఉదరనిదానానంతరము ఉదరమున కుపద్రవంబైన శోథయొక్క నిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ ర క్తపిత్తకఫాక్ వాయు ద్దుష్టే దుష్టాన్బహిస్సిరాః |
సీత్యా రుద్ధగతిస్త్వైర్ని కుర్యాత్త్వజ్ఞాంససంశ్రయమ్॥౧॥
ఉత్సేధం సంహతం శోథం తమాహుర్నిచయాదతః |
సర్వం హేతువిశేషైస్తు రూపభేదాన్నవాత్మకమ్॥౨॥
దోషైః పృథగ్వయైస్సర్వై రభిఘాతాద్విసాదపి |

తా॥ వాతము దుష్టంబై స్వకారణములచే దుష్టంబులగు ర క్తపిత్తకఫములను బాహ్యనాడుల యందు వ్యాపింపజేసి వానిచే నడ్డగింపబడినమార్గము కల్గినదియై చర్మమండలముల నాక్రమించిన శోథను (నంజను) కల్గించును. అట్టివాపు ఉన్నతంబై కఠినంబుగనుండును. దీనిని శోథంబని వచించెదరు. మరియు సీశోథము వాతపిత్తకఫములయొక్క ప్రకోపముచే జనించుటంజేసి సన్నిపాతజమని యెరుంగునది. వాతపిత్తశ్లేష్మములచే వెవ్వేరుగను దోషద్వయసంసర్గముచేతను సన్నిపాతము చేతను అభిఘాతముచేతను విషముచేతను జనించుటంజేసి తొమ్మిది విధంబులగును, శోథములన్నియు సన్నిపాతముచే జనించినను దోషత్రయములో నొకదోషము అధికముగా ప్రకోపమునొందినపుడు ఏకదోషజమనియు; రెండుదోషములయొక్క ప్రకోపముచే జనించినపుడు ద్విదోషజమనియు, దోషములన్నియు సమముగ ప్రకోపమునొందినపుడు సన్నిపాతజమనియు, ఇట్టి భేదముల చేత తొమ్మిది విధంబులగుననియు భావము. మరియు “త్వజ్ఞాంససిరాన్నాయ్వస్సిసద్భిక్తోస్తు మర్మాణీత్యేష్టే వ్రణవాస్తూని” అని సుశ్రుతమున నుండుటంజేసి త్వక్కు, మాంసము, సిరలు, స్నాయువులు, అఘ్నలు, కీళ్లు, శోష్ణము, మర్మములు, ఈ యెనిమిదిస్థానములును వ్రణస్థానములు గాన త్వజ్ఞాంసములయందు మాత్రము జనించునది శోథమనియు, పై జెప్పినరీతిగ నెనిమిదివిధములైన వ్రణస్థానములయందు జనించునది వ్రణశోథమనియు, వ్రణశోథకును, సామాన్య శోథకును ఘరస్ఫరభేదముల నెరుంగునది.

శోభ పూర్వరూపము

శ్లో॥ తత్పూర్వరూపం దవధుః సిరాయామోఽజ్ఞ గౌరవమ్॥౩॥

తా॥ సంతాపము గల్గుట, నరముల నీడ్చిపట్టినట్టులు బాధగల్గుట, శరీరము బరువుగా నుండుట ఇవి యన్నియు శోభము జనించుటకు నున్న కల్ప పూర్వరూపములు.

శోభ జనించుటకు కారణములు

శ్లో॥ శుభ్రామయాభు క్తకృశాబలానాం
తౌరాన్లుతీర్ణోష్ణగురూపసేవా
దధ్యామమృచ్ఛాకవిరోధి దుష్ట
గరోపస్యస్తాన్న నిషేవణం చ॥౪॥
అర్ఘ్యాంస్యచేస్తా నచ దేహశుద్ధి
ర్మర్మోపసూతో విషమా ప్రసూతిః
నిధ్యోపచారః ప్రతికర్మణాం చ
నిజస్య హేతుః శ్వయధోః ప్రదిప్టః॥౫॥

తా॥ వసునవిగోచనములచే దేహశోభన జేసికొనుటచేనైనను జ్వరాది రోగములచేనైనను ఉపవాసముచేనైనను శరీరము కృశించి బలము నశించుట, కారమును పులుసును విశేషముగ నేరించుట, తీర్ణంబులును ఉష్ణంబులును అతీర్ణ కరంబులునైన పదార్థములను విశేషముగ నేరించుట, పెరుగు, సక్వముగాని పదార్థములు, మట్టి, ఆకుకూరలు, క్షీరమత్యాది పరస్పరవిరుద్ధ పదార్థములు, విషముచే దుష్టంబైన యన్నము, ఈ ద్రవ్యములను విశేషముగ నేరించుట, మూల వ్యాధి కల్గియుండుట, పనులు లేకుండుట, విరేచనాదులచే దేహశోభన జేయఁగలసినప్పుడు శోభనజేయఁకుండుట, మిర్చస్థలములయందు విరేచనాదులచే నభిఘాతము గల్గుట, విరుద్ధంబైన ఆకౌలాది ప్రసవము గల్గుట, వసునవిరేచనాదులయందు అపథ్యముల జేయుట, ఇవి యన్నియు శోభ జనించుటకు కారణములని యెఱుంగునది.

శోభ సామాన్యలక్షణము

శ్లో॥ సగౌరవం స్యాదనవస్థితత్వం
సోత్సేధ మూష్మాధ సిరాతనుత్వమ్
సోమహర్షశ్చ వివర్ణతా చ
సామాన్యలింగం శ్వయధోః ప్రదిప్టమ్॥౬॥

తా॥ వాపు మిగుల నున్నతంబై మొద్దుబారి చంచలముగ నుండుట, ఉష్ణము. సిరల వ్యాపించియుండుట, గగురుపాటు గల్గుట, శరీరము వివర్ణంబై యుండుట, ఇవి యన్నియు శోభయందు సామాన్యముగ జనించు లక్షణములని యెఱుంగునది.

వాతజనిత శ్లోఘ లక్షణము

శ్లో॥ చలస్తనుత్పత్పరుషోఽరుణోఽసిత
స్సమస్తహర్షార్థియుతోఽనిమిత్తః।
ప్రశామ్యతి ప్రోన్నమతి ప్రవీడితో
దివా బలీ చ శ్వయధు స్సమీరణాత్॥౭॥

తా॥ వాపు నిల్కడలేక చంచలంబై యుండుట, చర్మము పలచనై కఠినముగను అరుణ వర్ణంబుగను నల్లనిరంగుకల్లియు స్పర్శమును డెలియక తిమరుగల్గి నొప్పితోగూడియు నుండుట, కారణములేకనే తనంతట శమించుట, పిసికినయెడ వృద్ధి నొందుట, పగటియందు ప్రబలముగ నుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన శ్లోఘ యని యెరుంగునది.

పిత్తజనితశ్లోఘ లక్షణము

శ్లో॥ మృదుస్సగర్భోఽసితపీత రాగవాన్
భ్రమజ్వరస్వేద తృషామదాన్వితః।
య ఉష్యతే స్పష్టరుగక్షిరాగక్మత్
సపిత్తశ్లోఘో భృశదాహ పాకవాన్॥౮॥

తా॥ వాపు మృదువై వాసనతో గూడియుండుట, నలుపు పసపు ఎరుపు రంగులుకల్గి యుండుట, భ్రమము, జ్వరము, చెమట, దప్పి, మదము, మంటయు నొప్పియు గల్గియుండుట, కన్ను లెఱ్ఱవై యుండుట, మిక్కిలి మంట గల్గి పగులుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది పిత్తముచే జనించిన శ్లోఘ యని యెరుంగునది.

కఫజనితశ్లోఘ లక్షణము

శ్లో॥ గురుస్థిరః పాణ్డు రరోచ కాన్వితః
ప్రసేక నిద్రావమివహ్ని మాన్ద్యకృత్।
స కృచ్ఛజన్మప్రశమో నివీడితో
నచోన్నమే ద్రాత్రిబలీ కఘాత్మకః॥౯॥

తా॥ భారముగ కఠినమైయుండుట, పాండువర్ణము, అరోచకము, చొల్లుగారుట, అధికముగ నిదురవచ్చుట, వాంతి గల్గుట, అగ్నిమాన్ద్యము గల్గుట, మిగుల కష్టముచే నుత్పత్తి నాశములు గల్గియుండుట, చేత నొత్తినపుడు పైకినుబ్బక పల్లముబడుట, రాత్రివేళలయందు బలిష్ఠముగనుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది కఫముచే జనించిన శ్లోఘ యని యెఱుంగునది. ఇచ్చట రాత్రివేళలయందు ప్రోతస్సులన్నియు నడ్డగించబడి యుండుటంజేసి కఫము మిక్కిలి వృద్ధి నొందును గాన కఫముచే జనించిన శ్లోఘ రాత్రులయందు వృద్ధి నొందుననియు, పగటియందు ప్రోతస్సులు తెరవబడియుండుటచేతను గంచారాది వ్యాపారములు కల్గియుండుటచేతను కఫము స్వల్పముగ నుండును గాన దాన జనించినశ్లోఘకూడ స్వల్పముగ నుండుననియు నెఱుంగునది.

ద్వద్వజ సన్నిపాతజ శోఫలక్షణములు

శ్లో॥ నిదానాకృతి సంసర్గా చ్ఛ్వాసాదు స్యాద్ద్విదోషజః |
సర్వాకృతి సన్నిపాతా చ్ఛోభో వ్యామిశ్రలక్షణః ||౧౦||

తా॥ రెండేసి దోషములయొక్క నిదానములును లక్షణములును ఒకటిగజేరి జనించినది ద్విదోషజశోభయనియు, త్రిదోషములయొక్క లక్షణములు కల్గియున్నయెడల సన్నిపాత జనితశోభయనియు నెరుంగునది.

ఆగంతుకశోఫ లక్షణము

శ్లో॥ అభిఘాతేన శస్త్రాదిచ్ఛేద భేదక్షతాదిభిః |
హిమానిలోదధ్యనితైర్భల్లాతకపికచ్చజైః ||౧౧||
రసైశ్శూకైశ్చ సంస్పర్శాచ్ఛ్వాసాద్ద్విసర్పవాన్ |
భృశోమ్నా లోహితాభాసః ప్రాయశః పిత్తలక్షణః ||౧౨||

తా॥ దండప్రహారాదులచే నభిఘాతము నొందుట, శస్త్రాదులచే భేదింపబడి గాయముల గుట, మంచుగాలి, సముద్రపుగాలి, జీడిగింజలరసము, దురదగొండిరసము, ముల్లు, వీనిసంబంధము గల్గుట, ఈకారణములచేత వాపు జనించి శరీరమునందెల్ల వ్యాపించును. అట్టి శోభ మిగుల నుష్ణంబై యెఱ్ఱని రంగుకల్గి తరుచుగ పిత్తశోఫలక్షణములతో గూడి యుండును. దీనిని యభిఘాతముచే జనించిన శోభ యని వచించెదరు.

విషజనితశోఫ లక్షణము

శ్లో॥ విషజ స్సవిషప్రాణిపరిసర్పణమూత్రణాత్ |
దంష్ట్రాదస్తనఖాఘాతా దవిషప్రాణినామపి ||౧౩||
విణ్మూత్రశుక్రోపహతమలవద్వస్త్రసంకరాత్ |
విషవృక్షానిలస్పర్శా ద్గరయోగావచూర్ణనాత్ ||౧౪||
మృదు శ్చలోఽవలమ్బా చ శీఘ్రో దాహరుజాకరః |

తా॥ విషజంతువులైన సర్పాదులు శరీరముపై బ్రావట, వాని మూత్రము శరీరముపై బడుట, విషరహితంబులగు జంతువులయొక్క శోరలు దస్తములు గోళ్లు మొదలగువానిచే నభిఘాతము గల్గుట, విషయుక్తంబులగు సర్పాదులయొక్క మల మూత్ర శుక్రములతోగూడిన వస్త్రముల ధరించుట, మలినంబులగు వస్త్రముల ధరించుట, విషవృక్షములను స్పృశించుట, విషముతోగూడిన గాలిని స్పృశించుట, విషయుక్తంబైన ఔషధమును శరీరమున బూసికొనుట, ఈకారణముల చేత జనించు శోభ వి ముచే జనించినది యని యెరుంగునది. ఈ శోభయందు మృదుత్వము, చలించుట, ప్రేలాడుట, శీఘ్రముగ వ్యాపించుట, మంటయు నొప్పియు విశేషముగ జనించుట, ఈలక్షణములు కల్గును.

శోభోత్పత్తి క్రమము

శ్లో॥ దోషాశ్చయథుమూర్ధ్వం హి కుర్వన్త్యామాశయస్థితాః॥౧౫॥
 పక్వాశయస్థా మధ్యే తు వర్చస్థానగతా స్త్వధః।
 కృత్స్న దేహ మను ప్రాప్తాః కుర్వన్స్వర్వసరం తథా॥౧౬॥

తా॥ వాత పిత్త క్లేష్మములు ఆమాశయమున నున్నయెడ రొమ్మనకు పైభాగమున శోభను గల్గించును. పక్వాశయమున నున్నయెడ రొమ్మనకును పక్వాశయస్థానమునకును నడుమ శోభను కల్గించును. ముఖశోభమున నున్నయెడ పక్వాశయమునకు క్రింద శోభను కల్గించును. దేహమునం దంతట వ్యాపించి యున్నయెడ సర్వావయవములయందును శోభను కల్గించును. ఇవివిధంబుగ శోభోత్పత్తిక్రమము నెరుంగునది.

అసాధ్యశోభ లక్షణములు

శ్లో॥ యో మధ్యదేశే శ్వయథు స్సకప్త స్సర్వగచ్ఛ యః।
 అథాగ్నేరిప్తభూత స్యాద్యశోర్ధ్వం పరిసర్పతి॥౧౭॥

తా॥ మధ్యభాగమున జనించిన శోభయు, సకలావయవములయందు వ్యాపించియుండు శోభయు, అర్ధశరీరమున రోగరూపమునొంది జనించిన శోభయు, శరీరమునం దథోభాగమున జనించి పైకి వ్యాపించు శోభయు అసాధ్యంబని యెరుంగునది. ఇచ్చట “యస్తు పాదాభినిర్వృత్తః శోధస్సర్వాజ్ఞో భవేత్ । పురుషం హన్తి నారీం చ ముఖజో గుహ్యజో ద్వయమ్” అని తత్త్వాన్తరమున నుండుటచే పురుషులకు పాదములయందు జనించి యూర్ధ్వముగ వ్యాపించు శోభయు, స్త్రీలకు ముఖమున జనించి క్రిందుగ వ్యాపించు శోభయు, గుహ్యస్థలముల జనించు శోభయు, అసాధ్యంబని యెరుంగునది.

శ్లో॥ శ్వాసః పిపాసా చ్ఛదిశ్చ దౌర్బల్యం జ్వర ఏవ చ।
 యస్య చాన్నే రుచిర్నాస్తి శ్వయథుం తం వివర్జయేత్ ॥౧౮॥

తా॥ మరియు శ్వాసము, దప్పి, వాన్తి, దుర్బలత్వము, జ్వరము, అన్న ద్వేషము, ఈయుప ద్రవములతోగూడిన శోభ అసాధ్యంబుగాన చికిత్స జేయంజనదని భావము.

శ్లో॥ అనన్యోపద్రవకృత శ్శోభః పాదసముత్థితః।
 పురుషం హన్తి నారీం చ ముఖజో గుహ్యజో ద్వయమ్॥౧౯॥

తా॥ పాండువ్యాధులు మొదలగు ఇతర వ్యాధులకు నుపద్రవరూపంబుగాక స్వనిదానము చేత నేపాదములయందు బాడమిన శోభ పురుషులను మరణము నొందించును. అవివిధంబుగ నే ముఖమున జనించిన శోభ స్త్రీలను మరణము నొందించును. గుహ్యస్థలమున (వస్త్రీయందు) జనించిన శోభ స్త్రీపురుషుల నిరువురను మరణము నొందించునని భావము.

మరియు “ఉర్ధ్వగామీ నరం పద్భ్యామథోగామీ ముఖాత్త్రియమ్। ఉభయం వస్త్రీసంజాతః శోభో హన్తి న సంశయః” అని తత్త్వాన్తరమున నుండుట

పురుషులకు పాదముల బాడమి యూర్ధ్వముగ వ్యాపించు శోభయు, స్త్రీలకు ముఖమున జనించి పాదములకు వ్యాపించు శోభయు అసాధ్యంబనియు; పాత్రికడుపున జనించిన శోభ స్త్రీపురుష సామాన్యముగ నసాధ్యంబనియు భావము.

మరికొన్ని సాధ్యాసాధ్య లక్షణములు

శ్లో॥ సవోఽనుపద్రవశ్శోభస్సాధ్యోఽసాధ్యః పురేరితః॥

వివర్ణయేత్కుత్సుదరాశ్రితం చ

తథా గణే మర్మణి సంశ్రితం చ॥

స్థూలః ఖరశ్చాపి భవేద్వివర్ణో

యశ్చాపి బాలసవిరాబలానామ్॥౨౦॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

శోభనిదానం సమాప్తమ్

ఇది మరలయు నూతనముగ జనించి ఉపద్రవములు లేకుండు శోభ సాధ్యంబై యుండును. ఉపద్రవములగోగూడిన శోభయు, కుక్షి, ఉదరము, కంఠము, మర్మస్థలములు, ఈస్థలముల నాశ్రయించిన శోభయు, మిగుల స్థూలంబై కఠినంబుగనుండు శోభయు, పసివాండ్రును ముసలి వాండ్రును దుర్బలులకును జనించిన శోభయు నసాధ్యం బని భావము.

మరియు చరకమున శోభోపద్రవము లితైరంగున నున్నయవి—“చర్దిస్తప్తాఽరుచి శ్శ్యాన్వి శ్శ్వానోఽతీసార ఏవ చ । సప్తకోఽయం సదౌర్బల్యశ్శోభోపద్రవసంగ్రహః ” వాంతి, దప్పి, అరుచి, శ్వాసము, జ్వరము, అతిసారము, దుర్బలత్వము, ఇవి యేడును శోభవ్యాధిచే గల్గు ఉపద్రవంబు లని యర్థము. సుశ్రుతమునందు శోభోపద్రవములు ప్రకారాన్తరముగ జెప్పబడినవి. “శ్వాసః సిపాసా దౌర్బల్యం జ్వరశ్చర్దిరరోచకః । హీక్మాతీసార కాశశ్చ శోభానం క్షుపయన్తి హి॥ ” శ్వాసము, దప్పి, బలహీనము, జ్వరము, వాంతి, అరోచకము, దిక్కిళ్లు, అతిసారము, దిగు, ఇవి శోభవ్యాధిచే గల్గు సుపద్రవములు గాని ఈ యుపద్రవములగోగూడిన శోభ అసాధ్యంబని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాసాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టిస్వామికాశ్రీ చర

ణాచరిత్రం నేపానమాసానిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర

విరాజమాన దీప్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతమాభవ సకలసహృదయ

విధేను “ఆయుర్వేద మార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా

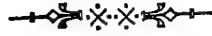
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యమునందు

శోభనిదానము సమాప్తము

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

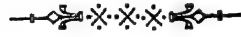
శ్రీరస్తు

వృద్ధినిదానమ్

శ్రీఘనదానానంతరము దానికి సమానరూపంబైన అండవృద్ధియొక్క నిదానమును జెప్పట.

అండవృద్ధి సంప్రాప్తి

శ్లో॥ క్రుద్ధోఽనూర్ధ్వగతి ర్వాయు శ్లోఘ శూలకరశ్చరణా
ముక్కు వజ్రణతః ప్రాప్య ఫలకోశాభివాహినీః॥౧॥
ప్రపీడ్య ధమనీ ర్వృద్ధిం కరోతి ఫలకోశయోః।
దోషాస్త్రమేదోమూత్రానైస్సవృద్ధిస్సప్తధా గదః ॥౨॥
మూత్రాస్త్రజావప్యనిలా ధేతుభేదస్తుకేవలమ్।

తా॥ శరీరమునం దశ్లోగమనముగల వాతము ప్రకుపితంబై వృషణములయందును గజ్జలయం దును వ్యాపించుచు అండకోశములను అండములను వ్యాపించియుండు నాడులను దుష్టములుగ జేసి అండములయందును అండకోశములయందును వాపును పోటును కల్గించుచు వృద్ధి నొందించును. దీనిని వృద్ధియను రోగమని చెప్పుదురు. ఈ వ్యాధి వాతము, పీత్తము, క్లేమ్మము, రక్తము, మేదస్సు, మూత్రము, అంత్రములు (పేగులు), అను నీయేడింటిచే పెవ్వేరుగ జనించుట జేసి సప్త విధంబులుగ నుండును. మూత్రాస్త్రములచే జనించిన వృద్ధియందు వాతము ముఖ్యకారణమై యున్నను జీకిత్సాభేదముకొరకు కారణభేదముగ జెప్పబడియెనని యెరుంగునది.

వాతజాదివృద్ధి లక్షణములు

శ్లో॥ వాతపూర్ణ దృతిస్సర్వో రూక్షో వాతాదహేతుకమ్॥౩॥
పక్వోదుమ్బరసజ్కాశః పిత్తా ద్దాహోష్ణపాకవాణా
కఫాచ్ఛీతో గురుస్సిద్ధః కణ్డూమాన్కరినోఽల్పరుక్ ॥౪॥
కృష్ణస్ఫటావృతః పిత్తవృద్ధిలిజ్జశ్చ రక్తజః।
కఫవస్తేదసా వృద్ధిర్మృదుస్తాలఫలోపమః॥౫॥

మూత్రధారణశీలస్య మూత్రజః సతు గచ్ఛతః।

అమోఘభిః పూర్ణదృతివత్ క్షోభం యాతి సరుజ్జ్వలః॥౬॥

మూత్రకృచ్ఛ మధస్యోచ్ఛ చాలయన్ ఫలకోశయోః।

తా॥ స్పృశించినయెడ వాతముచే నిండియుండు త్రిత్రివలెనుండి కారణములేకనే మిగుల
యాత్రులై యున్నయెడ వాతముచే జనించిన అండవృద్ధియనియు; పండిన మేడిపండువలెనుండి
మంటయు ఉష్ణంబును కల్గినది పిత్తముచే జనించిన వృద్ధియనియు; శీతలము, భారముగ నుండుట,
నునుపు గల్గియుండుట, దురదగల్గియుండుట, మిగుల కఠినంబుగ నుండుట, ఈ లక్షణములు
కల్గినది కఫముచే జనించిన వృద్ధియనియు; నల్లని బొబ్బలతోగూడి పిత్తజవృద్ధిలక్షణములతో
గూడియుండునది రక్తముచే జనించిన వృద్ధియనియు, మృదువై తాటిపండువలె వ్రటువగానుండి
కఫజనితవృద్ధి లక్షణములతో గూడియుండునది మేడన్నుచే జనించిన వృద్ధియనియు; మూత్ర
మును సకాలమున విసర్జించక నిరోధించువానికి అట్టి మూత్రనిరోధముచే జనించి నీళ్ళచే నిండి
యుండు త్రిత్రివలె చలించుచు వేదనకల్గి మృదువుగా నుండునది మూత్రవృద్ధియనియు నెరుంగు
నది. మరియు నీమూత్రజవృద్ధియందు అండకోశములకుక్రింద చలించుచు మూత్రకృచ్ఛవ్యాధి
యందు జనించు బాధలు కలుగునని భావము.

ఆస్త్రీవృద్ధి లక్షణము

శ్లో॥ వాతకోవిభి రాహరై శ్శీతతోయావగాహనైః॥౭॥

ధారణే రణ భారాధ్వవిషమాజ్ఞ ప్రవర్తనైః।

క్షోభణైః క్షోభితోఽన్యైశ్చ క్షుద్రాన్త్రావయవం యదా॥౮॥

పవనో విగుణీకృత్య స్వనివేశా దధో నయేత్।

కుర్యాద్వజ్జ్ఞాన సద్ధిస్తో గ్రన్థ్యాభం శ్వయంతుం తదా॥౯॥

తా॥ వాతమును ప్రకోపింపజేయు పసార్థముల భుజించుట, చల్లని నీళ్లయందు మును
గుట, మలమూత్రములను విసర్జించక నిరోధించుట, బలాత్కారముచే ఘలమూత్రములను వెడలిం
చుట, భారమును మోయుట, త్రోవనడచుట, అవయవములను విషమములుగ నుంచి పారలాడుట,
బలవంతులతో యుద్ధముజేయుట, ధనువు నాకర్షించుట, ఇట్టి కారణములచేత వాతము ప్రకు
పితంబై సన్నపు పేగులో నొకభాగమును సంకోచింపజేసి తమనెలవునుండి క్రిందికి వెడలిం
చును; అట్టి పేగు గజ్జలయందు జేరి గ్రన్ధిరూపంబైన వాపును గల్గించునని యర్థము. మఱియు
“ఆస్త్రీం ద్విగుణమాదాయ జన్తోర్నయతి వజ్జ్ఞామ్ । వజ్జ్ఞాత్తద్రుజా
యుక్తం ఫలకోశం ప్రపద్యతే” అని భోజించు చెప్పియుండుటంజేసి అట్టి పేగు గజ్జలలో
గ్రన్ధిరూపమైన వాపును కల్గించి యా గ్రంథి కాలావరమునం దండకోశమునజేరి బాధలను
గల్గించి వృద్ధిరూపముగ పరిణమించునని భావము. మరియు నిది గ్రన్ధిరూపముగ నున్నపుడు
సాధ్యంబనియు, వృద్ధిరూపము నొందినపుడు అసాధ్యంబనియు నెరుంగునది.

బ్రహ్మ లక్షణము తత్త్వాస్తరమున నీరీతిగ గానంబడియెడు: “అత్యభివ్యద్ధి గుర్వన్న సేవనాన్నిచయం గతః, కరోతి గ్రన్థివచ్ఛోభం దోషో వజ్జణసన్నిధిమ్ | జ్వర శూలాజ్ఞసాదాధ్యం తం బ్రహ్మమితి నిర్దిశేత్ ||” మిక్కిలి అభివ్యంది (సోతస్సుల యందు ద్రవమును బుట్టించు) పదార్థముల సేవించుట, అజీర్ణకరంబులగు అన్నాదుల భుజించుట, ఇట్టి కారణములచేత దోషము వృద్ధి నొంది గజ్జలయొక్క సంధియందు గ్రంధివలెనుండు శోభను గల్గించును. అందు జ్వరము, శూల, ఒడలు కృశించుట, ఈ లక్షణములు కలుగును. దీనిని బ్రహ్మంబను వ్యాధియని వచించెదరు.

అండవృద్ధి నుపేక్షించుటచే గల్గు బాధలు

శ్లో॥ ఉపేక్ష్యమాణస్య చ ముమ్మవృద్ధిం
ఆధ్మానరుక్ స్తమ్భవతీం స వాయుః |
ప్రవీడితోఽస్త స్వనవా స్ప్రియాతి
ప్రధ్మాపయన్నేతి పునశ్చ ముక్తః ||౧౦||

తా॥ పైజెప్పిన అండవృద్ధి వాపు, పోటు, ఈడుపు, ఈ లక్షణములు కల్గియున్నపుడు చికిత్సజేయక యుపేక్షించినయెడ చేతితో పిసికినప్పుడు గుడగుడయను శబ్దముతోగూడి వాతము పైకెగయును. చేతిని వదలినయెడ మరల నా వాతము అండకోశమున జేరి యుబికింపును. అట్టి సమయమున నసాధ్యంబగునని భావము.

శ్లో॥ అంత్రవృద్ధి రసాధ్యోఽయం వాతవృద్ధి సమాకృతిః ||

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
వృద్ధినిదానం సమాప్తమ్

తా॥ మున్నువచించిన అంత్రవృద్ధి అండముల నాశ్రయించి వాతవృద్ధికి సమానమైన లక్షణములు గల్గియున్నయెడ నసాధ్యంబై యుండునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవిస్తంసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుజి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను
మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు
వృద్ధినిదానము
స మాప్త ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

గలగణ్డ గణ్డమాలాఽపచీ గ్రన్థర్బుద

నిదానమ్

—❖❖❖❖—

వృద్ధినిదానానస్తరము తత్సమాన రూపంబైన గలగణ్డనిదానము జెప్పబడుచున్నది.

గలగణ్డసామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ నిబద్ధశ్చయధుర్యస్య ముష్కవల్లమ్భతే గలే।

సుహాన్వా యది వా హ్రస్వో గలగణ్డం తమాదిశేత్ ॥౧॥

శా॥ కంఠమునందు వాపు నిలచి అండువువలె గొప్పదిగనైనను స్వల్పంబుగనైనను ప్రేలు చున్నచుండ దానిని గలగణ్డమని వచించెదరు.

గలగణ్డ సంప్రాప్తి

శ్లో॥ వాతః కఫశ్చాపి గలే ప్రదుష్టో

మన్యే చ సంశ్రిత్య తథైవ మేదః।

కుర్వన్తి గణ్డం క్రమశస్సర్వలికై

స్సమన్వితం తం గలగణ్డమాహుః ॥౨॥

శా॥ వాతము, కఫము, మేదస్సు, ఈయాదును వెవ్వేరుగ దుష్టంబులై మేదనరముల నాగ్రయించి పైనజెప్పిన లక్షణములతోగూడిన వాపును నానాట కల్గించును, దీనిని గలగణ్డమని వచించెదరు. వాత కఫ మేదస్సులచే గలగణ్డము నూనువిధంబులనియు, వ్యాధిస్వభావముచేత పిత్త గలగణ్డము లేదనియు భావము.

వాతజ గలగణ్డ లక్షణము

శ్లో॥ తోదాన్వితః కృష్ణసిరావనద్ధః

శ్యావోఽరుణో వా పవనాత్మకస్తు।

పారుష్యయుక్తశ్చిరవృద్ధ్యపాకో

యదృచ్ఛయా సాకమియా త్కదాచిత్ ॥౩॥

వై రస్యమాస్యస్య చ తస్య జన్తో

ర్భవే త్తథా తాలుగలప్రశోషః।

తా॥ పోటు గల్గియుండుట, నల్లనినరములతో జాట్టబడి యుండుట, శ్యామారణ వర్ణంబులు గల్గియుండుట, మిగుల పరుషముగ నుండుట, చిరకాలమునకు వృద్ధి నొందుట, పగలకుండుట, ఒక నొకప్పుడు కారణములేకనే పగులుట, నోరు విరసముగ నుండుట, దాకువలును కంతంబును ఎండిపోవుట, ఈలక్షణములు కల్గినది వాతముచేజనించిన గలగండమని యెరుంగునది.

కఫజ గలగణ్డ లక్షణము

శ్లో॥ స్థిరస్సవణో గురు రుగ్ర కణ్డూ

శ్శీతో మహాంశ్చాపి కఫాత్మకస్తు॥౪॥

చిరాభివృద్ధిం భజతే చిరాద్వా

ప్రపచ్యతే మద్దరుజః కదాచిత్।

మాధుర్యమాస్యస్య చ తస్య జన్తో

ర్భవే త్తథా తాలుగలప్రలేపః॥౫॥

తా॥ కఠినంబుగనుండుట, కఫమునకు సమానమైన వర్ణముగల్గియుండుట, మిగుల బరువుగ నుండుట, తీవ్రమైన దురద కల్గియుండుట, చల్లనైయుండుట, గొప్పదిగనుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది కఫముచే జనించిన గలగండమని యెరుంగునది. ఈ గలగండము చిరకాలమునకు వృద్ధి నొంది చిరకాలమునకు పగులును. ఒకప్పుడు స్వల్పమైన బాధ కల్గియుండును. నోరు తీసిగల్గి యుండును. తాలువులును కంతంబును బంకగా నుండును.

మేదోజగలగణ్డ లక్షణము

శ్లో॥ స్నిగ్ధో గురుః పాణ్డూరనిష్టగన్ధః

మేదోభవః కణ్డూయుతోల్పరుక్చ।

ప్రలమ్భతేల్లబువదల్పమూలో

దేహోనురూపక్షయవృద్ధియుక్తః ॥౬॥

స్నిగ్ధాస్యతా తస్య భవేచ్ఛ జన్తో

ర్గలేన్దుశబ్దం కురుతే చ నిత్యమ్।

తా॥ నునుపుగల్గి నిగనిగలాడుచుండుట, భారముగనుండుట, పాండువర్ణముగల్గియుండుట, దుర్గంధముతో గూడియుండుట, మిక్కుటమైన దురదయు స్వల్పమైన బాధయు కల్గియుండుట, ఈలక్షణములుకల్గినది మేదోజుచే జనించిన గలగండమని యెరుంగునది. మరియు దీని మొదలు మిగుల స్వల్పముగనుండి సారకాయవలె ప్రేలాడుచు దేహము వృద్ధి నొందునపుడు వృద్ధి నొందుచు దేహము కృశించునపుడు కృశతనొందుచు నుండును. ఈ వ్యాధియందు నోరు జడ్డుగల్గి కంతమున మాట లాడునపుడు ప్రతిధ్వని కల్గి యుండును.

అసాధ్యగలగణ్డ లక్షణములు

శ్లో॥ కృచ్ఛాచ్ఛ్విసస్తం మృదుసర్వగాత్రం |
సంవత్సరాతీత మరోచకార్తమ్॥౭॥
క్షీణం చ వైద్యో గలగణ్డయుక్తం
భిన్నస్వరం చాపి వివర్ణయేచ్ఛ |

తా॥ మిగుల కష్టముచే శ్వాసమును విడచుట, శరీరమంతయు మృదువై యుండుట, ఒక సంవత్సరముదాటియుండుట, శరీరము కృశించుట, కంఠస్వరము మారియుండుట, ఈ లక్షణములు గలగండవ్యాధికలవానికి జనించినయెడ ససాధ్యంబై యుండును గాన భిషగ్వరుండు చికిత్సజేయక వదిలియుండవలెనని భావము.

గణ్డమాలా లక్షణము

శ్లో॥ కర్కశుకోలామలక ప్రమాణైః
కఠాంసమన్య గల వజ్రణేషు॥౮॥
మేదఃకఫాభ్యాం చిరమద్దపాకై
స్యాద్గండమాలా బహుభిశ్చగణ్డైః |

తా॥ రేగుపండు, కమ్మరేగుపండు, ఉసిరికకాయ, వీనికి సమానమైన ప్రమాణముకల గ్రంథులు మేదఃకఫములచేత చంకలు, భుజశిరస్సులు, పెడతలనుండు నరము, కంఠము, గజ్జెలు, ఈ స్థలములయందు వరుసగ జనించినయెడ గండమాలయని చెప్పబడును. ఈగ్రంథులు చిరకాలమునకు మెలమెల్లగ కొంచెముగ పగులును. అనేకగ్రంథులు వరుసగ మాలారూపమై యుండుటం జేసి యీ వ్యాధి గండమాలయని చెప్పబడును.

గండమాలా లక్షణములను భోజం డిత్తైరంగున నుడిచెను: “వాతపిత్తకఫా వృద్ధా మేదశ్చాస్మి సమాచితమ్ | జష్టుయోః కణ్డరాం ప్రాప్య మత్స్యణ్డసదృశాః బహూః | కుర్వన్తి గ్రథితాః తేభ్యః పునః ప్రకుపితోఽనిలః | తాః దోషా నూర్ధ్వగో వక్షఃకక్షమన్యగలాశ్రితః | నానాప్రకారాః కురుతే గ్రన్థీ సాత్వపచీ మతా | అపచీ కంఠమన్యాసు కక్షవజ్రణసన్నిభా | గణ్డమాలాం విజా నీయాత్ అపచీతుల్యలక్షణామ్॥” వాత పిత్త కఫములును మేదస్సును వృద్ధి నొంది పిక్కు యుండుండు కండరలజేరి మత్స్యములయొక్క గ్రుడ్డలంబోలిన గ్రంథులను కల్పించును; అట్టి గ్రంథులవలన వాతము మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది శరీరమునం దూర్ధ్వభాగము వక్షఃస్థలము, కక్షములు, పెడతలనరము, కంఠము, ఈస్థలములయందు నానావిధంబులగు గ్రంథులను కల్పించును; దీనిని అపచియను వ్యాధియని వచించెదరు; అట్టి అపచీవ్యాధి కంఠము, పెడతలనరము, చంకలు, గజ్జెలు, ఈస్థలములయందు జనించి అపచీలక్షణములతో గూడియున్నయెడ గండమాల యని చెప్పబడునని భావము. ఈ వచనముచేత వాతపిత్తములచే గూడ గండమాల జనించునని తెలియ

బడుచున్నది గాన ప్రకృతమూలమున “మేదః కఫాభ్యాం” అను పదమునకు ఈ వ్యాధియందు దూష్యంబైన మేదస్సును దోషంబైన కఫంబును ప్రధానంబులై యుండుననియు తక్కిన వాత పిత్తములు అప్రధానంబులై యుండుననియు భావము నెరుంగునది. మరియు “మేదఃకఫాత్ శోణితసంచయోత్థో గలస్య మధ్యే గలగండ ఏకః। స్వాద్గండమాలా బహుభిశ్చ గణ్డైః” అని చరకమున నుండుటంజేసి మేదః కఫములచేత రక్తము వృద్ధి నొంది కంఠమధ్యమున నొక్క గ్రంథి జనించినయెడ నయ్యది గలగండమనియు; మేదయుండు అనేకగ్రంథులు జనించినచో గండమాలయనియు, గండమాలకు కంఠమే స్థానమనియు తెలియుచున్నది.

అపచీ లక్షణము

శ్లో॥ తే గ్రంథయః కేచిదవాప్తపాకాస్సవన్తి
నశ్యన్తి భవన్తి చాన్యే॥౯॥
కాలానుబంధం చిరమాదధాతి
సైవాపచీతి ప్రవదన్తి తద్జ్ఞాః।
సాధ్యాస్సృతాః పీనసపార్శ్వశూలకాస
జ్వరచ్ఛర్దియుతాస్త్యసాధ్యాః॥౧౦॥

తా॥ పై జెప్పిన గండమాలారూపమైన గ్రంథులు చిరకాలమునుండి యనుసరించి అందు కొన్ని పరిమితమై కొన్ని నశించి మరల జనించుచున్నయెడ అపచియని చెప్పబడునని భావము. ఈ యపచీగ్రంథులు సామాన్యముగ సాధ్యంబులై యుండును. పీనస, పక్కనొప్పి, దగ్గు, జ్వరము, వాన్తి, ఈ యుపద్రవములతో గూడియున్నయెడ నసాధ్యంబులై యుండును. ఇచ్చట “అపరాపరోపచీయమానతయా అపచీ” అను వ్యుత్పత్తిచేత ఒకటివేనుక మరియు కటి జనించి వృద్ధి నొందుచుండునది అపచియని యెరుంగునది. ఈయర్థము సుశ్రుతమునందు “చయ ప్రకర్షాదపచీం వదన్తి” అని చెప్పబడియున్నది. మాలికవలె వరుసగా జనించినది గండ మాలయనియు, అట్టినియమములేక అనేకములుగ జనించునది అపచియనియు నీరెంటికిని భేదము నెరుంగునది.

గ్రంథి లక్షణము

శ్లో॥ వాతాదయో మాంసమస్మక్రద్వదృష్టా
స్సన్ధూప్య మేదశ్చ తథా సిరాశ్చ।
వృత్తోన్నతం విగ్రధితం చ శోథం
కుర్వన్త్యతో గ్రంథిరితి ప్రదిప్టైః॥౧౧॥

తా॥ వాత పిత్త కఫంబులు దుష్టంబులై మాంసము, రక్తము, మేదస్సు, సిరలు పీనసన్నిం టిని దుష్టములుగజేసి వర్తులంబును ఉన్నతంబును కఠినంబునైన శోథను కల్గించును. దానంజేసి గ్రంథియని చెప్పబడును.

వాతజగ్రస్థి లక్షణము

శ్లో॥ ఆయుష్యతే వృశ్చ్యతి తుద్యతే చ
ప్రత్యస్యతే మధ్యతి భిద్యతే చ।
కృష్ణో మృదుర్వస్తిరివాతశ్చ।
భిన్నస్రవేచ్ఛానిలజోఽస్రమచ్ఛమ్॥౧౨॥

తా॥ ఈడ్వబడినట్లుండుట, ఛేదించబడినట్లుండుట, నూదుల బొడిచినట్లుండుట, కొట్టబడినట్లుండుట, కలియబెట్టిన విధంబుగ నుండుట, పగలదీయునట్లుండుట, నల్లనిరంగుకల్లి మృదువైన తీత్రివలె విశాలమైయుండుట, ఈ లక్షణములతోగూడి పగిలినప్పుడు నిగ్గులమైన రక్తమును స్రవించునది వాతముచే జనించిన గ్రస్థియని యెరుంగునది.

పిత్తగ్రస్థి లక్షణము

శ్లో॥ దద్వహ్యతే ధూప్యతి వృశ్చ్యతే చ
పాపచ్యతే ప్రజ్వలతీవ చాపి।
రక్తస్పీతోఽప్యథవాపి పిత్తా
ద్భిన్నస్రవేదుష్ణమతీవ చాస్రమ్॥౧౩॥

తా॥ అగ్నిచే మిక్కిలి కాల్చబడినట్లుండి లోపలినుండి పొగవెడలు విధంబుగ నుండుట, చీలువబడిన విధంబుగ నుండుట, తూరాదులచే పక్వముచేయబడినట్లుండుట, జ్వలించునట్లుండుట, ఈ లక్షణములతోగూడి రక్తవర్ణంబైనను పసుపురంగైనను కల్లి పగిలినప్పుడు మిగుల నుష్ణంబైన రక్తమును స్రవించునది పిత్తముచే జనించిన గ్రంథియని యెరుంగునది.

కఫజగ్రస్థి లక్షణము

శ్లో॥ శీతోఽవివర్ణోఽల్పరుజోఽతికణ్ఠః
పాషాణవత్సంహననోపపన్నః।
చిరాభివృద్ధశ్చ కఫప్రకోపాద్భిన్న
స్రవేచ్ఛక్లఘనం చ పూయమ్॥౧౪॥

తా॥ చల్లగనుండుట, స్వాభావికమైన వర్ణము గల్గియుండుట, స్వల్పమైన బాధగల్గియుండుట, అధికముగ దురద గల్గియుండుట, రాయివలె కఠినముగ నుండుట, ఈలక్షణములతోగూడి చిరకాలమునకు వృద్ధి నొంది పగిలినప్పుడు తెల్లని రంగుకల్లి చిక్కనై యుండు చీమును స్రవించునది కఫప్రకోపముచే జనించిన గ్రస్థియని యెరుంగునది.

మేదోజగ్రస్థి లక్షణము

శ్లో॥ శరీరవృద్ధిక్షయవృద్ధిహానిస్సిద్ధో
మహాన్ కణ్ఠాయుతోఽరుజశ్చ।
మేదఃకృతో గచ్ఛతి చాత్ర భిన్నే
పిణ్యాకసర్పిఃప్రతిమన్తు మేదః॥౧౫॥

తా॥ శరీరమువృద్ధినిొందినపుడు వృద్ధినిొంది ఊణంబగునెడ క్షయమునొందుచు నునుపు గల్గి యధికమైన దురదతోగూడి బాధలేక గొప్పదిగా నుండునది మేదస్సుచే జనించిన గ్రన్థియని యెరుంగునది. ఈ గ్రన్థి పగలినపుడు గానుగపిండివలెను పేరిననేతివలె నుండు మేదస్సును స్రవించును. మరియు నీమేదోగ్రన్థిలక్షణమును భోజం డీరీతిగ జెప్పెను. “మేదో వాయు ర్యదా మాంసే విక్షిపే దధవాత్వచి । తత్ర మేదోభవగ్రన్థిః శ్వావో భవతిపాణ్డురః॥ కృశః కృశే మహాన్స్థూలే గ్రన్థిర్భిన్నశ్చ పీడితః । తిలకల్పనిభస్రావో ఘృతవచ్చాస్య జాయతే” వాతము ప్రకుపితంబై మేదస్సును మాంసమునందైనను చర్మము నందైనను చేర్చినపుడు అచ్చట మేదస్సుచే గ్రన్థి జనించును. ఆ గ్రన్థి శ్వామలవర్ణంబును పొండు వర్ణంబునై యుండును. మరియు శరీరము వృద్ధినిొందునపుడు వృద్ధినిొందుచు కృశించునపుడు కృశతనిొందుచుండును. పగలినపుడు గానుగపిండివలెను పేరిననేతివలెనుండు చీము స్రవించునని భావము.

సిరాజ గ్రన్థి లక్షణము

శ్లో॥ వ్యాయామజాతైరబలస్య తైస్తై
రాక్షిప్యవాయుస్తు సిరాప్రతానమ్ ।
సంకుచ్య సంపిణ్డ్య విశోష్య చాపి
గ్రన్థిం కరోత్యున్నతమాశువృత్తమ్॥౧౬॥
గ్రన్థిస్సిరాజస్స తు కృచ్ఛ్రసాధ్యో
భవేద్యది స్యాత్సరుజ శ్చలశ్చ ।
స చారుజశ్చాప్యచలో మహాంశ్చ
మర్మోత్థితశ్చాపి వివర్జనీయః॥౧౭॥

తా॥ బలహీనుండగు పురుషుండు శరీరమున కాయాసము కల్గించెడి నానావిధంబులైన పనుల జేయుటవలన వాతము ప్రకుపితంబై సిరాజాలము నీడ్చి సంకోచమునొందజేసి యొక్కచో గుమిగ కూర్చి శోషింపజేసి వర్తులంబును ఉన్నతంబునైన గ్రన్థిని కల్గించును. దీనిని సిరాజ గ్రన్థియని వచించెదరు. ఈ గ్రంథి కృచ్ఛ్రసాధ్యంబై యుండును. మరియు నీగ్రంథి నొప్పిగల్గి చంచలంబై యున్నయెడ సాధ్యంబై యుండును. బాధలేక నిశ్చలంబై యున్నను మర్మస్థానము లయందు జనించినను అసాధ్యంబుగ నుండునని యెరుంగునది. మరియు “పక్షౌత్తానరుజోగ్ర నీన్మర్మజానచలాంస్త్యజేత్ । కపోలగల మన్యాసు దుశ్చికిత్సాన్యశ్చ సన్నిమ” అని భోజండు వచించెను. పైజెప్పిన విరువిధంబులగు గ్రంథులును బాధలేక నిశ్చలంబులై యున్నయెడ నసాధ్యంబులనియు, గండస్థలములయందును కంఠమునందును పెడతలనరమునందును జనించిన గ్రంథు లసాధ్యంబులనియు భావము. ఈ వాక్యముచేత ప్రకృత గ్రన్థమునందును గ్రంథి సామాన్యముల బాధలేక నిశ్చలంబై యున్నయెడ నసాధ్యంబై యుండునని యర్థము చెప్పట సమంజసమని యెరుంగునది.

అర్బుద సమ్ప్రాప్తి

శ్లో॥ గాత్రప్రదేశే క్వచిదేవ దోషాః
సంమూర్ఛితా మాంసమస్పక్ష్పదూష్య!
వృత్తం స్థిరం మద్దరుజం మహాస్తమనల్ప
మూలం చిరవృద్ధ్య పాకమ్॥౧౮॥
కుర్వంతి మాంసోచ్ఛయ మత్యగాఢం
తదర్బుదం శాస్త్రవిదో వదంతి।

తా॥ శరీరమునందెచ్చటనైన నొకచోట వాతాది దోషములు ప్రకోపమునొంది రక్త మాంసములను చెరచి వర్తులంబును, కఠినంబును, స్వల్పబాధ కల్గినదియు, గొప్పదియు, గాఢమైన మూలముకల్గినదియు, చిరకాలమునకు వృద్ధి నొంది పరిపక్వంబగునదియునైన మాంసపిండమును కల్గించును. దీనిని అర్బుదమని శాస్త్రజ్ఞులు వచించెదరు. ఈ వ్రణము మిగుల లోతులో కల్లును.

అర్బుదభేదములు

శ్లో॥ వాతేన నిత్యేన కఫేన చాపి
సక్తేన మాంసేన చ మేదసా వా ॥ ౧౯॥
తక్షణాయుషే తస్య చ లక్షణాని
గ్రంథేననుమానాని తదాభవంతి।

తా॥ ఈ అర్బుదవ్యాధి వాత పిత్త కఫ రక్త మాంస మేదస్సులచే వెవ్వేరుగ జనించుటందేపి ఆగువిధంబులగును. అందు వాత పిత్త కఫ మేదస్సులచే జనించిన యర్బుదములు వరుసగా నీ వాల్గిటిచేజనించిన గ్రంథులలో సమానములైన లక్షణములుకల్గియుండునని భావము.

రక్తార్బుద లక్షణము

శ్లో॥ దోషః ప్రదుష్టో రుధిరం సిరాశ్చ
సంకుచ్య సంపిణ్డ్య తత స్త్వపాకమ్॥౨౦॥
నాస్రావమున్నహ్యతి మాంసపిండం
మాంసాబ్జురై రాచితమాశు వృద్ధిమ్।
కరోత్యజస్రం రుధిరప్రవృత్తిం
అసాధ్యమేతద్రుధిరాత్మకం తు॥౨౧॥
రక్తక్షయోపద్రవపీడితత్వా
త్వాబ్జుర్భవేదర్బుదపీడితస్తు॥

తా॥ దోషములు ప్రకోపమునొంది రక్తమును విశేషముగ చెరచి సిరలను సంకోచము నొందించి యొక్క చోట గుంపుగ కేర్చి మాంసపిండము సున్నతముగ కేయును. అట్టి మాంసపిండము

కొంచెముగ పగిలి స్రవించుచు మాంసపు మొలకలతోగూడి కీఘముగ వృద్ధి నొందును. ఎల్లప్పుడు రక్తమును స్రవించుచుండును. దీనిని రక్తముచే కల్గిన యర్బుదమని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి మిగుల నసాధ్యంబై యుండును. రక్తక్షయరూపమైన ఉపద్రవముచే పీడింపబడియుండుటచే నీ వ్యాధికల మనుజుండు పాండువర్ణముకల్గియుండును.

మాంసార్బుద లక్షణము

శ్లో॥ ముష్టిప్రహారాదిభిరర్దితోఽగ్నే
మాంసం ప్రదుష్టం జనయేద్ధి శోథమ్॥౨౨॥
అవేదనం స్నిగ్ధమనన్యవర్ణం
అపాకమశ్శోషమమప్రచాల్యమ్!
ప్రదుష్టమాంసస్య నరస్య గాఢ
మేతద్భవేన్మాంసపరాయణస్య॥౨౩॥
మాంసార్బుదం త్వేతదసాధ్యము క్తమ్

తా॥ శరీరమునందు పిడికిటిపోటు మొదలగు ప్రహారములచే మాంసముచెడి వాపు కల్లును; అట్టి వాపు నొప్పిలేక నునుపుగల్గి శరీరమునకు సమానమైన వర్ణముతోగూడి పగలక రాయివలె కఠినంబై నిశ్చలముగ నుండును. దీనిని మాంసార్బుదమని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి మాంసముచెడిన వానికిని ఎల్లప్పుడు మాంసమును భుజించువానికిని విశేషముగ జనించును. ఈ మాంసార్బుదము మిగుల నసాధ్యంబై యుండును. ఇచ్చట రక్తార్బుదమునందు పిత్తము కారణమనియు మాంసార్బుదమున వాతము కారణమనియు దోషము నెరుంగునది. మరియు అర్బుదసామాన్యముగ రక్తమాంసములు దుష్టంబులైనను రక్తార్బుదమున రక్తంబును మాంసార్బుదమున మాంసంబును విశేషముగ దుష్టంబులగునని భావము.

అసాధ్యార్బుద లక్షణములు

శ్లో॥ సాధ్యేష్వపీమాని తు వర్జయేచ్ఛు
సంప్రసృతం మర్మణి యచ్ఛజాతం
స్రోతస్సు వా యచ్ఛ భేవేదచాల్యమ్॥౨౪॥

తా॥ వ్యాధి స్వభావముచే పాకము నొందకున్నను, చర్మము పగిలి స్వల్పముగ స్రవించుచున్నను, మర్మస్థలములయందు జనించినను, నాసాద్వారముమున్నుగాగల స్రోతస్సులయందు జనించినను, చలనము లేక స్థిరమైయున్నను, సాధ్యలక్షణములతోగూడిన యర్బుదముకూడ నసాధ్యంబై యుండునని భావము.

అధ్యర్బుద ద్వీరర్బుద లక్షణములు

శ్లో॥ యజ్జాయతే ఽన్యేత్థలు పూర్వజాతే
క్షేయం తదధ్యర్బుద మర్బుదక్షైః।

యద్విద్విజాతం యుగపత్రమాద్యా
ద్విరర్బదం తచ్చ భవేదసాధ్యమ్॥౨౫॥

తా॥ పూర్వోక్త లక్షణముతోగూడిన యర్బదమునందు వేరొక యర్బదము జనించిన యెడ దానిని ఆధ్యర్బదమనియు, సమకాలముననైనను పర్యాయముగనైనను జంటగ రెండర్బదములు జనించినయెడ ద్విరర్బదమనియు వచించెదరు. ఈ యర్బదము ఆసాధ్యంబై యుండును.

అర్బదములు పక్షముగాకుండుటకు కారణములు

శ్లో॥ న పాకమాయాన్తి కఫాధికత్వా
స్నేహోబహుత్వాచ్చ విశేషతన్తుః
దోషస్థిరత్వాద్భగనాచ్చ తేషాం
సర్వార్బదాన్యేవ నిసర్గతన్తుః॥౨౬॥

—❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ మాధవకర విరచితే మాధవనిదానే
గ్గలగణ్డ గణ్డమాలాపచీగ్రన్థ్యర్బద
నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ పై జెప్పిన యర్బదములన్నియు కఫమేదస్సులు అధికముగ నుండుటచేతను, దోషములు స్థిరముగ నుండుటచేతను, కఠినముగ నుండుటచేతను, పాకము నొందకుండును. ఇట్టి కారణములు వ్యాధిస్వభావముచే గల్గునని భావము.

—❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రిచర
ణారవిద్వంససేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌరవ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యవ్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుజి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను
మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు
గ ల గ ణ్డ గ ణ్డ మాలా
పచీగ్రన్థ్యర్బద నిదానము
స మాప్త ము

—❖❖❖❖❖—

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

శ్రీ ప ద ని దా న మ్

—❖❖❖❖❖❖—

అర్బుద నిదానానంతరము అర్బుదమువలె నున్నతమై జనించుటంజేసి దానికి సమానమైన శ్రీ పదముయొక్క నిదానము జెప్పట.

—(0)—

శ్రీపద సంప్రాప్తి

శ్లో॥ యస్సజ్వరో వజ్రణజో భృశార్తి
శ్శోధో నృణాం పాదగతః క్రమేణ
తచ్ఛ్రీపదం స్యాత్కరకర్ణనేత్ర
శిశ్నోపనాసాస్పృశి కేచిదాహుః॥౧॥

తా॥ జ్వరముతోడను మిక్కుటమైన వేదనతోడను గూడిన వాపు గజ్జలలో ముందు జనించి మెల్ల మెల్లగ పాదములకు దిగినయెడ నయ్యది శ్రీపదంబను (బోదకాలు) వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి హస్తములయందును, చెవులయందును, కన్నులయందును, శిశ్నమునందును, పెదవులయందును, నాసికయందును, జనించునని కొందరు వచించెదరు. ఇచ్చట శ్రీపదము సంప్రాప్తిలో జెప్పిన రీతిగ హస్తములు మొదలగుచోట జనించుటలేదు గాన “కేచిదాహుః” అని పక్షాంతరముగ జెప్పబడెనని యెరుంగునది. “శిలావత్ పదం శ్రీపదం” అను వ్యుత్పత్తిచేత పాదమును రాయివలె కఠినముగ జేయునది గాన శ్రీపద మనందగునని కొందరు వచించెదరు.

వాతాదిశ్రీపద లక్షణములు

శ్లో॥ వాతజం కృష్ణరూక్షం చ స్ఫుటితం తీవ్రవేదనమ్।
అనిమి త్తరుజం తస్య బహుశో జ్వర ఏవ చ॥౨॥
పిత్తజం పీతసజ్కాశం దాహజ్వరయుతం ఘృదు।
శైష్మికం స్నిగ్ధవర్ణం చ క్షేతం పాణ్డు గురు స్థిరమ్॥౩॥

తా॥ కృష్ణవర్ణంబును, రూక్షంబును, పగులునదియు, తీవ్రంబగు వేదనతో గూడినదియు, కారణములేకనే విశేషముగ నొప్పిగల్గినదియునైన శ్రీపదము వాతముచే జనించినదియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధియందు జ్వరము విశేషముగ నుండునది, ఇచ్చని రంగుకల్గి తాపముతోడను జ్వరము

గోడను కూడి మృదువుగనుండు శీలముచే జనించినదియనియు; నిగనిగలాడుచు శ్వేతవర్ణం బైనను, గో, హంతువర్ణంబైనను కల్గి మిక్కిలి భావముతోగూడి కఠినంబైయుండు శ్రీపదము శ్లేష్మముచే జనించినది యనియు; శ్రీపదభేదముల తెలుసునది.

అసాధ్యశ్రీపద లక్షణము

శ్రీ॥ వర్ణ్యమున వర్ణ్యులం గంటుకై రుపచీయతే ।

అర్హత్వంబున తున్వ సర్వసియం విశేషతః॥౪॥

తా॥ హనువుట్టతగ నశేక శిఖరములతోగూడి జనించి మాంసపు మొలకలచే వ్యాప్తంబై ఒక సంవత్సరముగడిచి మిగుల గొప్పదిగానుండు శ్రీపదము అసాధ్యంబై యుండును గాన చికిత్స శేషం జనవని భావము.

శ్రీపదములందు కథప్రాధాన్య నిర్ణయము

శ్రీ॥ ప్రాన్యస్యభూమి జానయాన్తీభవదాని కథాచ్ఛయాత్ ।

నిరసస్య చ నిరసత్త్వం చ యస్మాన్నాస్తి కథం వినా॥౫॥

తా॥ గురుత్వమును మహత్త్వమును కథములేక జనించును గాన వాతాదులచే జనించిన శ్రీపదముల మాటిమందు కథను ప్రధానముగ ప్రసవితంబై యుండునని భావము.

శ్రీపదముల కొరకాదులగు దేశాది నిర్ణయము

శ్రీ॥ పునానోదకానాం బుష్టా నర్వర్జ్యం చ శీతలాః ।

హే దేశాస్తేషు బాహుస్తే శ్రీపదాని విశేషతః॥౬॥

యస్తేష్మిన్మానసేన విశేషితాలం

పునః ప్రాప్తస్యై కసాత్మికస్య ।

తా॥ గోమూతాలములందు బలము బ్రతుకెడలక వట్టిపోక చిరకాలమువరకు నిలచి యుండుచోట్లనుండును, అన్ని బురుగువులనుండు మిక్కిలి శీతలముగానుండు ప్రదేశములయందును, శ్రీపదవ్యాధులు విశేషముగ జనించును. మరియు కథప్రకృతిగల మనుజుండు శ్లేష్మను వృద్ధిశాం దించు నాహార విహారములు విశేషముగ జేసినను శ్రీపదవ్యాధి కలుగనని భావము.

మరయుక అసాధ్య శ్రీపదలక్షణము

శ్రీ॥ సాప్రావమర్త్యత్నై నర్వర్జితం

సకర్మరం శ్లేష్మయుతి వివర్జ్యమ్॥౭॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవీరచితే మాధవనిదానే

శ్రీపద నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ మిక్కిలి యధికంబులైన వాతాది లక్షణములతో గూడి నీరు మొదలగునవి స్రవించుచు
అధికమైన దురదకల్గి శ్లేష్మయు క్తంబైన శ్లీ పదము అసాధ్యంబని యెరుంగునది.

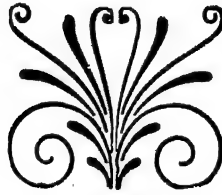

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రయి చర
ణారవిద్వసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుతి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యమునందు

శ్లీ ప ద ని దా న ము

స మా ప్ర ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

విద్రధినిదానమ్

శ్రీ పదమున జనించుకడటి విద్రధియందును శోభకల్లును గాన శ్రీ పదనిదానమును జెప్పినపదపదానిః సమానరూపందైన విద్రధియుక్తి- నిదానమును చెప్పెడు.

శ్లో॥ త్వగ్రక్త మా నమేదాని సందమాన్యాసినమాశ్రితాః।

కోమోశ్శోభం శ్చైవశోభం జనయన్మృచ్చితా భృశమ్॥౧॥

మహామూలం దుబానస్తం పృత్యం వాప్యథవాఽఽయతమ్।

స విద్రధి రసి గ్రాహ్యో నిశ్చేయస్త్వగ్రశ్చ సః ॥౨॥

పుష్కన్తోస్తుస్మయస్త్యై యతేవాప్యస్పృహ తథా।

స్వస్థామపి హి తేనాన్తు లక్షణం సన్మృచత్యైతే॥౩॥

తా॥ వాతాది దోషములు నిగుల ప్రకోపమునొంది చిర్మము, రక్తము, మాంసము, ఈ మాడింబిని పెరచి పృష్ఠిజొంగి లక్షణములుజేరి ప్రబలమైనమూలము కల్గినదియు, నొప్పిగోళుడిన దియు, వర్తులంబును లేక నిడుచుకొనిన అతిహారమైన వాపును కల్గించును. దీనిని విద్రధి (మేహ కురుపు) అని వచించెదగా, దురియు నీవ్యాధి వాతపిత్తశ్లేష్మ సన్నిపాత తుత రక్తములచే వెచ్చగుగ జనించుటంచేసి వరకుగ వాంఛిప్రధాననియు, పిత్తవిద్రధియనియు, శ్లేష్మవిద్రధి యనియు, సన్నిపాతవిద్రధియనియు, గుళివిద్రధియనియు, రక్తవిద్రధియనియును, ఆరుతెరంగులై యుండును. ఈ యాదికిని వెచ్చగుగ లక్షణముల నీక్షించి చెప్పెదనని భావము.

వాతజవిద్రధి లక్షణము

శ్లో॥ కృష్ణోఽరుణో వా విషమో భృశమత్యర్థవేదనః।

చిత్రోత్థాసప్రపాకశ్చ విద్రధిర్వాతసమృవః॥౪॥

తా॥ నల్లనిరంగు కల్గియుండుట, లేక అరుణవర్ణంబై యుండుట, ఒకప్పుడు స్వల్పంబును ఒకప్పుడు గొప్పదియునై యుండుట, మిక్కిలి యధికమైన వేదనకల్గి యుండుట, నానావిధంబులగు పుట్టుకయు పరిపాకంబును కల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన విద్రధి అని యెరుంగునది.

పితృవిద్రాధి లక్షణము

శ్లో॥ పశ్యోదుమ్భరసజ్జాశశ్శ్యావో వా జ్వరదాహవాన్ ।

క్షీప్రోతానప్రపాకశ్చ విద్రాధిః పితృసమ్భవః॥౧॥

తా॥ పండిన మేడిపండువంటి వర్ణంబైనను లేక శ్యామలవర్ణంబైనను కల్గి ఉత్పత్తికాల ముననే జ్వరంబును మంటయు కల్గి శీఘ్రముగ జనించి పరిపాకము నొందినయెడ పితృముచే గల్గిన విద్రాధియని యెరుంగునది. మరియు నీవిద్రాధియంగు ఉత్పత్తిసమయమున జ్వరదాహములు స్వల్పముగను, పరిపక్వంబగునపుడు అధికముగనుండును.

కఫజవిద్రాధి లక్షణము

శ్లో॥ శరావసదృశః పాణ్డుః శీతస్నిగ్ధోఽల్పవేదనః ।

చిరోతానప్రపాకశ్చ విద్రాధిః కఫసమ్భవః॥౨॥

తా॥ మూకుడువలె వర్ణంబును, పాణ్డువర్ణంబును, శీతలంబును, నిగనిగలాడుచున్నదియు స్వల్పమైన బాధ కల్గినదియునై చిరకాలమునకు జనించి పరిపాకమునొందునది కఫముచేగల్గిన విద్రాధియని యెరుంగునది.

శ్లో॥ తను పీత సితాశ్చైషామాస్రావాః క్రమశస్సృతాః ।

తా॥ పైనజెప్పిన విద్రాధుల మూటిలో వాతవిద్రాధియందు పలచనైన యాస్రావంబును, (చీము మొదలగునవి కారుట), పితృవిద్రాధియందు పచ్చని యాస్రావంబును, కఫవిద్రాధియందు తెల్లని యాస్రావంబును కల్గునని భావము.

సన్నిపాతజవిద్రాధి లక్షణము

శ్లో॥ నానావర్ణరుజాస్రావో ఘాటాలో విషమో మహాన్ ॥౩॥

విషమం పచ్చతే చాపి విద్రాధిస్సన్నిపాతికః ।

తా॥ నానావిధంబులగు కృష్ణపీతశుక్లాది వర్ణంబులును అనేకవిధములగు వేదనలును ఆస్రావంబులును గల్గియుండుట, పెడతలవలె నున్నతమైయుండుట, మిగుల సాధ్యంబై యుండుట ఈలక్షణములకల్గి ఒకచోట చిరకాలమునకు పరిపక్వంబై వేరొకచోట శీఘ్రముగ పరిపాకమునొందుచుండునది సన్నిపాతముచే కల్గిన విద్రాధియని యెరుంగునది.

ఆగంతకవిద్రాధి లక్షణము

శ్లో॥ తైస్సైర్భావైరభిహతే క్షతే వాఽపథ్యకారిణః॥౪॥

క్షతోష్టా వాయువిస్ఫుతస్సరక్తం పితృమీరయేత్ ।

జ్వరస్తృష్ణా చ దాహశ్చ జాయతే తస్య దేహీనః ॥౫॥

ఆగన్తువిద్రాధిర్వైష పితృవిద్రాధిలక్షణః ।

తా॥ కణ్ణులు మట్టిపెళ్లలు మొదలగువానిచే నగు ప్రహారములు కల్గినను, గాయముతగిలి నప్పుడు పథ్యములుకాని యాహారాదుల జేసినను, గాయముచే గల్గిన యుష్ణము వాతముచే

శరీరమునందు వ్యాపింపబడి రక్తముతోగూడిన పిత్తమును ప్రకోపము నొందించును; దానం జేసి జ్వరము, దప్పి, తాపము, ఈలక్షణములు కలుగును. ఈయది అగస్త్యకవిద్రధి యని చెప్పబడును. మరియు నిది పిత్తవిద్రధిలక్షణములతో గూడియుండును.

రక్తజవిద్రధి లక్షణము

శ్లో॥ కృష్ణస్ఫోటావృతశ్శ్యావస్త్రీవదాహరుజాకరః॥౧౦॥

పిత్తవిద్రధిలిజుస్తు రక్తవిద్రధి రుచ్యతే।

తా॥ నల్లని బొబ్బలచే నావరింపబడి శ్యామవర్ణంబును మిగుల తీవ్రంబైన నొప్పియు మంటయు కల్గి పిత్తవిద్రధిలక్షణములతోగూడి యుండునది రక్తముచే కల్గిన విద్రధి యని యెరుంగునది.

అస్తర్విద్రధి సంప్రాప్తి

శ్లో॥ పృథక్సమ్భూయ వా దోషాః కుపితా గుల్మరూపిణమ్॥౧౧॥

వల్గీకవత్సమున్నద్ధ మస్తః కుర్వన్తి విద్రధిమ్।

గుడే వస్తిముఖే నాభ్యాం కుక్షౌ వజ్జణయోస్తథా॥౧౨॥

వృక్కయోః స్త్రీహ్ని యకృతి హృది వా క్లోమ్ని వాఽప్యథ।

తా॥ వాతాది దోషములు ప్రకోపమునొంది శరీరమునందు లోప్రక్క పాముపుట్టవలె నున్నతంబును గుల్మమువంటి యాకారంబును కల విద్రధిని కల్గించును; దీనిని అస్తర్విద్రధి యని వచించెదను. మరియు నిది గుడము, వస్తిద్వారము, నాభి, కుక్షి, గజ్జలు, వృక్కములు, స్త్రీహము, యక్కత్తు, హృదయకమలము, క్లోమము, ఈ స్థలములలో నెచ్చోటనైన జనించును.

అస్తర్విద్రధి లక్షణములు

శ్లో॥ తేషాముక్తాని లిజ్గాని బాహ్యవిద్రధిలక్షణైః॥౧౩॥

అధిస్తాన విశేషేణ లిజ్గం శ్రుణు విశేషతః।

గుడే వాతనిరోధశ్చ వస్తౌ కృచ్ఛాల్పమూత్రతా॥౧౪॥

నాభ్యాం హిక్మా తథాఽఽటోపః కుక్షౌ మారుతకోపనమ్।

కటీపుష్కగ్రహస్త్రీవో వజ్జణోత్థే తు విద్రథా॥౧౫॥

వృక్కయోః పార్శ్వసంకోచః స్త్రీహ్నిచ్చాచ్ఛవావరోధనమ్।

సర్వాజ్ఞ ప్రగ్రహస్త్రీవో హృది కాసశ్చ జాయతే॥౧౬॥

శ్వాసో యకృతి హిక్మా చ క్లోమ్ని పేపీయతే పయః।

తా॥ అస్తర్విద్రధిలన్నియు పైన వచించిన వాతాదిజనిత బాహ్యవిద్రధిలతో సమానంబు లగు లక్షణములు కల్గి యుండును; ఐనను పైజెప్పిన స్థానభేదములచే గల్గు విశేషలక్షణముల వివరించెద, అందు గుడస్థానమున జనించిన విద్రధియందు అపానవాతము పెడలకుండును. వస్తి

యందు జనించినయెడ మిగుల కష్టముచే మూత్రము స్వల్పముగ వెడలును. నాభియందు జనించినయెడ వెక్కిళ్లును అటోపమును గల్గును. కుక్షిలో జనించునపుడు వాతప్రకోపము కల్గును. గజ్జలలో జనించునపుడు నడుము వీపు ఈ స్థలములయందు నొప్పికల్గును. వృక్కములయందు జనించినయెడ ఇరుప్రక్కలు చుడుచుకొనియుండును. ప్లీహమున జనించినయెడ శ్వాసము వెడలకుండును. హృదయమున జనించినయెడ అవయవములన్నింటియందు నొప్పియు దగ్గును జనించును. యకృత్తున జనించినయెడ శ్వాసంబును వెక్కిళ్లును కల్గును. శ్లోమమునందు కల్గినయెడ మాటిమాటికి నీళ్లద్రాగుట కిచ్చబొడమును. ఇవ్విధంబుగ విద్రధి జనించు స్థానభేదములచే లక్షణ భేదముల నెరుంగునది. మరియు “న నిబన్దోఽస్తి గుల్మస్య విద్రధిః సనిబంధనః। గుల్మస్తిష్ఠతి దోషేషు విద్రధిర్ఘానశోణితే । విద్రధిః పచ్యతే తస్మాత్ గుల్మః క్వాపి న పచ్యతే॥” అని సుశ్రుతమున నున్నయది. గుల్మము పాకమునొందుటకు కారణములైన రక్తమాంసాదుల సంబంధములేక వాతాది దోషముల మాత్రము నాశ్రయించి యుండును గాన పాకము నొందుటలేదనియు, విద్రధి రక్తమాంసముల నాశ్రయించి జనించునుగాన పరిపక్వం బగుననియు భావము. ఈవాక్యమునుబట్టి అస్తర్విద్రధి పాకము నొందుననియు, గుల్మము పాకమునొందకుండుననియు నీ రెంటికిని భేదముల నెరుంగునది.

సాధ్యాసాధ్య విద్రధి లక్షణము

శ్లో॥ నాభేరుపరిజాః పక్వా యాన్త్యార్థమితరే త్వథః॥౧౭॥

అధస్సుతేషు జీవేత్తు స్రుతేషూర్ధ్వం న జీవతి।

హృన్నాభివస్తి వర్జ్యా యే తేషు భిన్నేషు బాహ్యతః॥౧౮॥

జీవేత్కదాచిత్పురుషో నేతరేషు కదాచన।

తా॥ నాభికిపైన వృక్కప్లీహాది స్థానముల జనించిన విద్రధులు పక్వంబులైనపుడు ఊర్ధ్వ మార్గమున చీము మొదలగునవి స్రవించును. నాభికి క్రింద వస్త్రీగుదముల జనించిన విద్రధి పగిలినపుడు గుదమార్గమునుండి చీము మొదలగునవి స్రవించును. అందు అధోమార్గమున స్రవించునెడ మనుజుండు జీవించును. ఊర్ధ్వద్వారమున వెడలునెడ జీవించుటలేదు. మరియు హృదయము, నాభి, వస్తి, ఈ స్థలములుదక్క తక్కినచోట్ల జనించిన విద్రధి పైకితేలి పగిలినయెడ నొకవేళ బ్రతుకును. హృదయనాభి వస్తులయందు జనించిన విద్రధి బాహ్యముగ పగిలినను జీవించుటలేదని భావము. మరియు “ఊర్ధ్వం ప్రభిన్నేషు ముఖాన్నరాణాం ప్రవర్తతేఽస్యకృహితోఽపి పూయః । అధఃప్రభిన్నేషు చ పాయుమార్గాత్ ద్వాభ్యాం ప్రవృత్తిస్త్విహ నాభిజేషు॥” అని తత్త్వాన్తరమున నుండుటచేత నాభిస్థానమున జనించిన విద్రధి పగిలినపుడు ఊర్ధ్వాధోమార్గముల రెంటియందును చీము మొదలగునవి స్రవించునని యెరుంగునది.

సాధ్యాసాధ్య విద్రధి నిర్ణయము

శ్లో॥ సాధ్యా విద్రధయః పశ్చ వివర్జ్యః సాన్నిపాతికః॥౧౯॥

అమపక్వవిదగ్ధత్వం తేషాం శోధవదాదిశ్చేత్ ।

ఆధ్యాతం బద్ధనిష్కం చ్చర్దిహిక్మాత్పమాన్వితమ్॥౨౦॥
రుజాశ్వాససమాయుక్తం విద్రధిర్నాశయేన్నరమ్।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
విద్రధినిదానం సమాప్తమ్

తా॥ వాత పిత్త కఫ రక్త అగంతువులను భేదములుకల విద్రధులు ఐదును సాధ్యంబులు. సన్నిపాతముచే గల్గిన విద్రధి యసాధ్యంబు. మరియు నీవిద్రధులన్నింటికిని ఆమ పక్వ భేదము లను శోధకువలెనే యెరుంగునది. చీము మొదలగునవి స్రవించక పైకులికియున్నను, వాంతి. వెక్కిళ్లు, దిప్పి, ఈయుపద్రవములతో గూడియున్నను, అధికమైన నొప్పియు, శ్వాసంబును కల్గి యున్నను విద్రధి మనుజుని చంపునని యెరుంగునది. మరియు తహ్రాస్తరమున నీరీతిగ గొన్ని సాధ్యాసాధ్య లక్షణములు గానంబడియెడు: “అసాధ్యో మర్మజో జ్ఞేయః పక్షోఽపక్వశ్చ విద్రధిః। సన్నిపాతోత్థితోఽప్యేవం పక్వ ఏవ తు వ స్తిజః। త్వగ్జో నాభేరథో యశ్చ సాధ్యో మర్మ సమీపజః। అపక్వశ్చైవ పక్వశ్చ సాధ్యో నోపరినాభిజః॥” మర్మస్థానముల జనించిన విద్రధియు సన్నిపాతముచే గల్గిన విద్రధియు పక్వంబైనను పక్వము గాకున్నను అసాధ్యంబనియు, వస్త్రీయందు జనించిన విద్రధి పక్వంబైనయెడ ససాధ్యం బనియు, నాభికి క్రింద చర్మమున జనించిన విద్రధియు, మర్మసమీపమున జనించి పక్వముగాకుండు విద్రధియు సాధ్యంబులనియు, నాభికి నూర్ధ్వభాగమున జనించిన విద్రధి పక్వంబైనను పక్వము గాకున్నను అసాధ్యంబనియు భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాసాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చర
ణారవిప్రసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీప్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుజి,” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను
మాధవనిదానాన్ధ్ర తాత్పర్యమునందు
విద్రధినిదానము
స మా ప్త ము

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

శ్రీరస్తు

వ్రణశోభనిదానమ్

విద్రధినిదానానస్తరము వ్రణసామాన్యమునకు సంబంధించిన వ్రణశోభనిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ ఏకదేశోత్థితశ్శోభో వ్రణానాం పూర్వలక్షణమ్ |
షడ్విధస్సాన్యత్ప్రథకస్సర్వ రక్తాఽఽగస్తు నిమిత్తజః॥౧॥
శోఢాష్టడేతే విజ్ఞేయాః ప్రాగుక్తైశ్శోభలక్షణైః |
విశేషః కథ్యతే చైషాం పక్వాపక్వాది నిశ్చయే॥౨॥

తా॥ శరీరమునం దొక స్థలమున జనించిన శోభ వ్రణములకు పూర్వరూపంబై యుండును. అట్టి శోభ వాత పిత్త కఫ సన్నిపాత రక్త ఆగస్తవులు కారణంబులగుటంజేసి యారువిధంబులై యుండునని యెరుంగునది. ఈయారువిధంబులైన శోభములు మున్నువచించిన శోభ సామాన్య లక్షణములతో గూడియుండును. మరియు వీనికన్నింటికి పక్వాపక్వలక్షణంబుల యెరియుటకు విశేషముల జెప్పెదనని భావము.

వ్రణశోభ పరిపాక లక్షణములు

శ్లో॥ విషమం పచ్యతే వాతాత్పిత్తోత్థశ్చాచిరాచ్చిరమ్ |
కఫజః పిత్తవచ్చోభో రక్తాగస్తు సముద్భవః॥౩॥

తా॥ వాతముచే జనించిన వ్రణశోభ విషమముగ పరిపాకము నొందును. పిత్తముచే జనించిన వ్రణశోభ శీఘ్రముగ పరిపక్వంబగును. క్లేష్మముచే జనించిన వ్రణశోభ చిరకాలమునకు పరిపక్వంబగును. రక్తముచేతను ఆగస్తవుచేతను జనించిన వ్రణశోభ పిత్తజశోభవలె శీఘ్రముగ పరిపాకము నొందును.

అపక్వశోభ లక్షణము

శ్లో॥ మద్దోష్ణతాల్పశోభత్వం కారణ్యం త్వక్సవర్ణతా |
మద్దవేదనతా చైతచ్ఛోభానామామలక్షణమ్॥౪॥

తా॥ ఉష్ణము కొంచెముగ నుండుట, వాపు కొంచెముగ నుండుట, కఠినంబై యుండుట, చగ్గమునకు సమానమైన వర్షము కల్గియుండుట, నొప్పి కొంచెముగ నుండుట, ఇవియన్నియు శోభ పక్షముగాకుండుటకు చిహ్నములని యెరుంగునది.

శ్లో॥ పరిపాకము నొందునపుడు జనించు లక్షణములు

శ్లో॥ దహ్యతే దహనేనేవ తూరేనేవ చ పచ్యతే।

వివీలికాగఢేనేవ దశ్యతే చ్చిద్యతే తథా॥౧॥

భిద్యతే చైన శస్త్రేణ దణ్డేనేవ చ తాడ్యతే।

వీద్యతే పాణినేవాస్త్రః సూచీభిరప తుద్యతే॥౨॥

సోషాచోదో వివర్ణస్సాస్య దఙ్గుల్యేవావఘట్యతే।

అసనే శయనే స్థానే శాంతిం వృశ్చికవిధవత్॥౩॥

ప గచ్ఛేదాతతశ్శోభో భవేదాధ్మాతవస్తితత్।

ప్యత స్తస్థాఽరుచిశ్చైవ పచ్యమానస్య లక్షణమ్॥౪॥

తా॥ ప్రాణము పరిపాకమునొందునెడ అగ్నిచే కాలబడినట్లుండుట, ఊరారుల నునిచి నట్లుల చిహ్నములాడుట, నీచులు నుట్టినవిధముగ నొచ్చుట, శస్త్రముచే ఛేదించబడిన విధము గను నీలువబడిన చందముగ నుండుట, కఱ్ఱలచే కొట్టినట్లుండుట, చేత పిసికినట్లుండుట, లోపల మూగుల గ్రుచ్చినట్లుండుట, అగ్నిలో కాచబడినట్లు తాపముగల్గుట, అగ్నిసమీపమున నున్న ట్టులు బాధగల్గుట, వర్షము మారియుండుట, వ్రేళ్లతో పెకలించినట్లుండుట, కూర్చునియున్నను పరుండియున్నను నిలబడియున్నను తేలునుట్టినవిధముగ బాధ శమించునుండుట, గాలిచే నిండి యుండు తిత్తివల నుదాహరించుట, జ్వరము, దిప్పి, అరుచి, ఈ యుపద్రవములు గల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు శోభ పరిపాకమునొందునపుడు విశేషముగ జనించునని యెరుంగునది.

పక్ష్య లక్షణము

శ్లో॥ వేదనోబాగమశ్శోభో లోహితోఽల్ప న చోన్నతః।

ప్రసాదుర్బాహో నలీనాం చ తోదః కణ్ఠార్మహుర్మహుః॥౫॥

ఉపద్రవాణాం ప్రశమో నిమ్నతా స్ఫుటనం త్వచామ్।

వస్త్రావివామ్యుసార్ధారః స్యాచ్ఛోభేఽఙ్గులిపీడితే॥౬॥

పూయస్య పీడయత్యేక మస్తమస్తే చ పీడితే।

భక్తాకాఙ్క్ష భవేచ్ఛైతచ్ఛోభానాం పక్ష్యలక్షణమ్॥౭॥

తా॥ నొప్పి, పోటు మొదలగు వేదనలు శమించి యుండుట, వాపు రక్తవర్ణంబై స్వల్ప ముగ నణగియుండుట, ముడతలు బడుట, మాటిమాటికి నూదులబొడిచిన విధముగ పోటును దుర దయు గల్గియుండుట, ఉపద్రవములన్నియు శమించియుండుట, వ్రణాగ్రమున పల్లముగనుండుట, చర్మము పగులుట, శోభను వ్రేలకొత్తినపుడు తిత్తిలో నుదకముకదలు చందంబున కదలుట,

వ్రణమునం దొకప్రక్క నదిమినపుడు వేరొకచోట చీము నిండియుండుట, అన్నమునం దిచ్చ బొడముట, ఈ లక్షణములన్నియు శోధ పక్వంబైనపుడు జనించును.

పరిపాకకాలమున దోషత్రయ సంబంధమునకు కారణము

శ్లో॥ న ర్తేనైలాద్రుజ్ఞ వి నా చ పి త్తం

పాకః కఫం చాపి వి నా న పూయః |

తస్మాద్ధి సర్వే పరిపాకకాలే

పచన్తి శోధాః త్రిభిరేవ దోషైః॥౧౨॥

తా॥ వాతప్రకోపములేక నొప్పి మొదలగు బాధలును, పిత్తప్రకోపములేక పాకంబును, కఫప్రకోపములేక పూయంబును జనించవు గాన శోధలన్నియు పరిపాకము నొందుకొలమున దోష త్రయము ప్రకోపము నొందునని యెరుంగునది.

మరియు కఫముచే జనించిన శోధయందు మిక్కిలి లోభాగమున పాకము జనించునుగాన పై జెప్పిన లక్షణములచే చెలియుటకు కష్టంబైయుండును. అట్టి గమ్మారపాకలక్షణములు సుశ్రుత మున జెప్పబడియె: “కఫజేషు ఖలు శోధేషు గమ్మారగతిత్వాత్ అభిఘాతజేషు వా కేషుచి దనమస్తం పక్వలక్షణం దృష్ట్వా పక్వమపక్వమితి భిషజ్జ్యోహము వైతి; తత్ర హి త్వక్సవర్ణతా శీతశోధతా అల్పరుజతా అశ్మదష్ఠనతా, న తత్ర మోహ ముపేయాత్” కఫముచే జనించిన శోధలయందు మిక్కిలి లోప్రక్క పాకము కలుగుగాన అట్టి శోధలయందును అభిఘాతముచే గల్గిన కొన్ని శోధలయందును పక్వలక్షణములు సంపూర్ణముగ గానంబడకుండుటంజేసి పక్వమైన శోధను పక్వముకాలేదని వైద్యుండు భ్రమ జెందును. అట్టియెడ ఎఱ్ఱనిరంగు మంట పోటు మొదలగు బాధలు జనించినపిదప చర్మమునకు సమాన మైన వర్ణము గల్గియుండుట, వాళు చల్లనైయుండుట, బాధలు స్వల్పముగా నుండుట, రాయి వలె కఠినమైయుండుట, ఈ లక్షణములు గానంబడినచో శోధ మిక్కిలి లోతులో పాకము నొందుచున్నది యని దృఢముగ చెలియందగునని భావము.

చీమును వెడలించనియెడ గల్గు దోషములు

శ్లో॥ కక్షం సమాసాద్య యథైవ వహ్నిః

వాయ్విరితః సందహతి ప్రసహ్య |

తథైవ పూయో హ్యవినిస్సృతో హి

మాంసం సిరాః స్నాయు చ ఖాదతీహ॥౧౩॥

తా॥ వ్రణము పక్వంబైన పిదప చీమును బైటవెడలించకున్నయెడ ఎండిన యడవిని కార్చివ్వు గాలించే ప్రేరితంబై దహించుకరణి పూయము వాతప్రేరితంబై మాంసము, సిరలు, స్నాయు వులు, వీనినన్నింటిని నశింపజేయును; గాన పరిపాకము నొందిన వ్రణమునుండి చీమును బైట వెడలించవలెనని యర్థము.

పశ్చాత్పక్షపరిజ్ఞానప్రాశస్త్యము

శ్లో॥ యశ్చినత్త్యామ మజ్ఞానాద్యోవా పక్షముపేక్షతే।
శ్వపచావివ మస్తవ్యా తావనిశ్చితకారిణౌ॥౧౮॥
ఆమం విదహ్యమానం చ సమ్యక్పక్షం చ యో భిషక్।
జానీయాత్సభవేద్వైద్యః శేషాస్తస్కరవృత్తయః॥౧౯॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
వ్రణశోధనిదానం సమాప్తమ్

—(౦)—

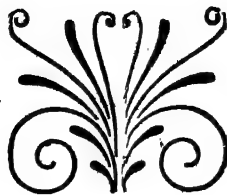
తా॥ పక్షముగాని వ్రణమును తెలివితేక చేరించు వైద్యుండును, పక్షమైన వ్రణమును చేరించక యుపేక్షించు వైద్యుండును, వీరిరువురును మాదిగవానివలె క్రూరకృత్యముల జేయు వారని యెరుంగునది. మరియు, పరిపాకము నొందని వ్రణముయొక్కయు, పరిపాకము నొందుచుండు వ్రణముయొక్కయు, పక్షమైన వ్రణముయొక్కయు భేదముల నెరుంగు మనుజుండు వైద్యశ్రేష్ఠుండనియు; ఈ భేదముల నెరుంగక చికిత్సజేయ నుద్యమించు వైద్యులు దొంగలబోలె ద్రవ్యాభిలాషచే ప్రవర్తించువారనియు నెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాసాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవిస్తసంసేవాసమాపాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీప్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్బుణి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు
వ్రణశోధ నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

శారీర వ్రణ నిదానమ్

—o—o—o—o—o—o—

శోభ నిదానమును జెప్పినపిదప అట్టి శోభ నుపేక్షించుటచే గల్గు వ్రణముల యొక్క నిదానమును జెప్పట.

—o—o—o—o—o—o—

శ్లో॥ ద్విధా వ్రణ స్స విజ్ఞేయశ్శారీరాగన్తు భేదతః।

దోషైరాద్యస్తయోరన్యశ్చస్త్రాదిక్షతసమ్భవః॥౧॥

తా॥ వ్రణములు శారీరంబులనియు, ఆగస్త్యకములనియు రెండువిధములు; అంగు వాతాది దోషములచే జనించిన వ్రణములు శారీరంబులనియు, శస్త్రాదిప్రహారములచే గల్గు వ్రణములు ఆగంతువులనియు పరస్పరభేదముల నెరుంగునది.

ఇచ్చట “వ్రణ సంచూర్ణనే” అను ధాతువువలన వ్రణశబ్దము నిష్పన్నమైనది గాన శరీరమున జనించి అవయవమునంగల మాంసాదులను చూర్ణముగ జేయునది వ్రణమని కొందరు వచించెదరు. సుశ్రుతమునందు “వృణోతి యస్తాద్రూఢేఽపి వ్రణవాస్తు న నశ్యతి । ఆదేహధారణాజ్ఞవ్రోః వ్రణస్తస్మాన్నిరుచ్యతే॥” అని వ్రణశబ్దనిర్వచనము గానంబడుచున్నది. వ్రణము మానినపిమ్మటగూడ వ్రణముచే జనించిన మచ్చ శరీర ముండునంతవఱకు ఆవరించియుండును గాన వ్రణమని చెప్పబడును అని భావము.

వాతజవ్రణ లక్షణము

శ్లో॥ స్తబ్ధః కఠిన్తసంస్పర్శః మన్దస్రావో మహారుజః।

తుద్యతే స్ఫురతి శ్వావో వ్రణో మారుతసమ్భవః॥౨॥

తా॥ స్తంభించియుండుట, స్పృశించినపుడు కఠినముగ నుండుట, చీము మొదలగుదానిని మెల్లగ స్రవించుట, అధికమైన బాధ గల్గియుండుట, పోటుగల్గి అదరుచుండుట, శ్వావవర్ణము కల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గిన వ్రణము వాతముచే జనించినది యని యెరుంగునది.

పిత్తజవ్రణ లక్షణములు

శ్లో॥ తృష్ణా మోహజ్వరక్లేదదాహా దుష్ప్రవదారణైః।

వ్రణం పిత్తకృతం విద్యాద్గన్ధే స్నాపైశ్చ పూతికైః॥౩॥

తా॥ దప్పి, మూర్ఛ, జ్వరము, క్షేదము, తాపము, లోపల దుష్టంబై పగులదీయునట్లుండుట, దుర్గ్రహముతోగూడి దుర్గంధంబైన చీమును స్రవించుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది పిత్రముచే జనించిన వ్రణంబని యెరుంగునది.

కఫజవ్రణ లక్షణము

శ్లో॥ బహుపిచ్ఛో గురుస్నిగ్ధస్త్రిమితో మన్దవేదనః |
పాణ్డువర్ణోఽల్ప సంక్షేదశ్చిరపాకీ కఫవ్రణః ||౪॥

తా॥ మిక్కిలి జిగటగుండుట, భారముగనుండుట, నునుపుకల్గియుండుట, నిశ్చలంబైయుండుట, స్వల్పమైన వేదన కల్గియుండుట, పాండువర్ణము కల్గియుండుట, పూయాదులను కొంచెముగ స్రవించుట, చిరకాలమునకు పరిపాకము నొందుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది కఫముచే జనించిన వ్రణంబని యెరుంగునది.

రక్తజ ద్విదోషజ సన్నిపాతజ వ్రణ లక్షణములు

శ్లో॥ రక్తో రక్తస్రుతీ రక్తాద్విత్రిజస్సౌత్తదన్వయైః |

తా॥ రక్తముచే జనించిన వ్రణము రక్తవర్ణంబై రక్తమును స్రవించుచుండును. మరియు దోషద్వయప్రకోపముచే జనించి దోషద్వయలక్షణములతో గూడియుండునది ద్విదోషజవ్రణంబనియు, దోషత్రయప్రకోపముచే జనించి త్రిదోషలక్షణములతో గూడియుండునది త్రిదోషజవ్రణంబనియు నెరుంగునది.

సాధ్యాసాధ్య వ్రణ లక్షణములు

శ్లో॥ త్వష్టాంసజస్సుఖే దేశే తరుణస్యానుపద్రవః ||౫॥

ధీమతోఽభినవః కాలే సుఖే సాధ్యస్సుఖం వ్రణః |

గుణై స్వస్యతమ్హీనస్తతః కృచ్ఛో వ్రణస్త్వృతః ||౬॥

సర్వైర్విహీనో విజ్ఞేయ స్త్వసాధ్యో భూర్భువద్రవః |

తా॥ యుక్తాయుక్తపరిజ్ఞానముకల్గి యావనముననుండు మనుజునకు సుఖకరంబులైన హేమన్త శిశిరకాలములయందు మర్మస్థలంబులు దక్క తక్కిన శరీరావయవములయందలి చర్మమాంసములయందు జనించి జ్వరము దప్పి మొదలగు నుపద్రవములు లేకుండు వ్రణము సుఖముగ సాధింపందగియుండును. ఈ గుణములలో కొన్నిగుణములు లేకున్నయెడ కృచ్ఛసాధ్యంబై యుండును. గుణములన్నియు లేకున్నను, ఉపద్రవములతో గూడియున్నను, మిగుల ససాధ్యంబై యుండునని యెరుంగునది.

దుష్టవ్రణ లక్షణములు

శ్లో॥ పూతిఃపూయాతిదుష్టాస్మక్సావృత్యత్సగ్ధీ చిరస్థితిః ||౭॥

దుష్టో వ్రణోఽతిగద్ధాదిః శుద్ధలిజ్జవిపర్యయః |

తా॥ దుర్గస్థయుక్తంబైన చీమును మిగుల దుష్టంబైన రక్తంబును స్రవించుట, మిగుల నున్న తంబుగ నుండుట, చిరకాలమునుండి యనువర్తించి యుండుట, గంధము వర్ణము వేదన ఇవి మిక్కిలి యధికముగ నుండుట, క్రిందజెప్పబడు శుద్ధవ్రణలక్షణములకు విరుద్ధంబులైన లక్షణములుకల్గి యుండుట, ఈలక్షణములు కల్గిన వ్రణము దుష్టవ్రణంబని యెరుంగునది.

శుద్ధవ్రణ లక్షణము

శ్లో॥ జిహ్వోతలాభోఽతిమృదుః శ్లేష్మస్నిగ్ధోఽల్పవేదనః ॥౮॥

సువ్యవస్థో నిరాస్రావశ్యుద్ధో వ్రణ ఇతి స్మృతః |

తా॥ నాలుకవలె మిక్కిలి మృదువైన సునుపుకల్గి స్నిగ్ధంబుగ నుండుట, స్వల్పమైన వేదన కల్గియుండుట, మిగుల నున్నతంబును మిగుల నిమ్నంబునుగాక సమముగ నుండుట, చీము మొదలగు దానిని స్రవించకుండుట, ఈలక్షణములు కల్గిన వ్రణము శుద్ధంబైనదియని యెరుంగునది. మరియు “నాతిరక్తో నాతిపాణ్డుః నాతిస్రావో న చాతిరుక్ | న చోత్సన్నో న చోత్సన్నీ శుద్ధో రోప్యః పరం వ్రణః॥” అని చరకమునందు శుద్ధవ్రణలక్షణములున్నవి. మిగుల రక్తవర్ణంబును పాణ్డువర్ణంబును గాకుండునదియు, మిక్కిలి పల్లముగను ఉన్నతముగను గాక శరీరమునకు సమముగ నుండునదియైన వ్రణము శుద్ధంబనియు, అట్టి వ్రణము మాన్పందగి యుండుననియు భావము. ఈవాక్యమునుబట్టి ప్రకృతగ్రన్థమున “నిరాస్రావః” అను పదమునకు దుష్టంబైన స్రావము లేనిది యని యర్థము జెప్పందగును.

మానుచుండు వ్రణలక్షణము

శ్లో॥ కపోతవర్ణప్రతిమా యస్యాన్తః క్లేదవర్జితాః ॥౯॥

స్థిరాశ్చ విడకావంతో రోహతీతి తమాదిశేత్ |

తా॥ పావురమువలె పాణ్డు ధూసర వర్ణము కల్గి చీము మొదలగునవి లేక బిగువుకత్తి సన్నని బొబ్బలతోగూడి యుండు వ్రణము మానుచున్నదియని యెరుంగునది.

మానిన వ్రణముయొక్క లక్షణములు

శ్లో॥ రూఢవర్తానమగ్రస్థిమశూన మరుజం వ్రణమ్ ॥౧౦॥

త్వక్సవర్ణం సమతలం సమ్యగ్రూఢం వినిర్దిశేత్ |

తా॥ వ్రణమార్గము మూసికొని యుండుట, దుర్మ్యాంసము లేకుండుట, వాపు లేకుండుట, నొప్పి పోటు మొదలగు బాధలు లేకుండుట, చర్మమునకు సమానమైన వర్ణముకల్గియుండుట, మిట్టపల్లములు లేక అరచేతివలె నుండుట, ఈలక్షణములు కల్గిన వ్రణము రెస్సగ మానినదియని యెరుంగునది.

సాధ్యాసాధ్య వ్రణ లక్షణములు

శ్లో॥ కుష్ఠినాం విషజుష్టానాం శోషిణాం మధుమేహినామ్ ॥౧౧॥

వ్రణాః కృచ్ఛ్రిణ సిద్ధ్యన్తి యేషాం చాపి వ్రణే వ్రణాః |

నసాం మేనోఽథ మజ్ఞానం మస్తులుక్లం చ యస్రవేత్॥౧౨॥

ఆగస్తుభో వ్రణస్థిత్యే స్న సిధ్యేద్దోషసమృపః।

తా॥ మృత్యావృత్తి కలవారికిని, విషముచే పీడింపబడినవారికిని, కృశకనొందినవారికిని, మధు మేహముకల్గినవారికిని జనించిన వ్రణంబులును; వ్రణములేచి మానిన మచ్చలలో మరల జనించిన వ్రణంబులును విగల కష్టసాధ్యంబులై యుండును. మరియు క్రొవ్వ, మేడస్స, మజ్జ, మస్తులుంగను (శిరమునందలి మేడడ), వీనిని వ్రణంచుచున్నను ఆగంతుకవ్రణము సాధింపందగి యుండును. వాతాది దోషములచే జనించిన వ్రణములు పైకెన్నిన వసాగులను వ్రణించుచున్న యుడ అసాధ్యంబులై యుండును.

గంధవిశేషముచే నసాధ్యంబులగు వ్రణముల లక్షణములు

శ్లో॥ మగ్ధ్యాగుగ్ధ్యాజ్జ్య సునునః పద్మ నన్నుక చంద్రైః॥౧౩॥

నగన్ధా దివ్యగన్ధాన్య మునుస్తూణాం వ్రణాత్స్పృతాః।

తా॥ మగ్ధ్యము, అగ్రగు, నెయ్యి, ముత్యపువ్వులు, నామరపువ్వులు, సంపంగిపువ్వులు, చంద్రనము, వీనిచే నయావచ్చున పరిమళము గల్గియున్నను, నేవలొకముననుండు పారిజాతాది పుష్పముల యొక్క వాసనగల్గియున్నను, అట్టివ్రణములు మరణమునొందువారికి కల్గినవియని యెరుంగునది.

అసాధ్యవ్రణ లక్షణములు

శ్లో॥ గో న మగ్ధ్యసమూహాం భవత్ప్రత్యర్థవేదనాః॥౧౪॥

దాప్యస్తే చా స్పృశ్యస్థిం బహశ్శీతాన్య గో వ్రణాః।

దాప్యస్తే బహుత్వస్థిం భవత్ప్రత్యర్థ శీతలాః॥౧౫॥

ప్రాణవ్యాధివాయుశ్వాసకాసాచోచక పీడితాః।

ప్రవృద్ధభూయశ్శరీరా వ్రణా గోపాం చ మర్మను॥౧౬॥

క్రియాభివృద్ధ్యగార్భిణీ స సిగ్ధ్యన్తి చ యే వ్రణాః।

వర్జితోదా తాం వైద్యః సంరక్షన్నాత్మనో యశః॥౧౭॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

శా రీ ర వ్ర ణ ని దా నం

స మాప్తమ్

తా॥ మగ్ధ్యకలముల జనించకున్నను అపారమైన వేదనకల్గియుండు వ్రణంబులును, వ్రణము లోపల మిగుల తాపముగల్గి పైభాగమున మిగుల శీతలముగనుండు వ్రణంబులును, పైభాగమున

మిగుల సంతాపముకల్గి, లోపల మిక్కిలి శీతలంబులైయుండు వ్రణంబులును, శరీరబలంబును పుష్టియు నశించి శ్వాసకాసంబులును ఆరోచకంబును కల్గియుండువానికి జనించిన వ్రణంబులును, చీమునెత్తురులు మిగుల వృద్ధి నొందియుండు వ్రణంబులును, మర్మస్థానములయందు జనించిన వ్రణంబులును, తగిన చికిత్సల నశేకవిధములుగ జేయుచున్నను శమించకుండు వ్రణంబులును, ఇవియన్నియు మిక్కిలి యసాధ్యంబులైయుండును గాన యశంబునుగోరు వైద్యుండు ఈవ్రణములకు చికిత్సజేయక విడువవలెనని భావము.

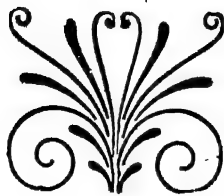

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రి చర
ణారవిద్వసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుజి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్ధ్రీతాత్పర్యము నందు

శారీరవ్రణనిదానము

స మా స్త్ర ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

సద్యోవ్రణ నిదానమ్

శారీరవ్రణనిదానానస్తరము ఆగస్తువ్రణరూపంబులైన సద్యోవ్రణముల (దెబ్బలు మొదలగు కారణములచేత గలిగిన గాయముల) యొక్క నిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ నానాధారముపై శృంగైర్నానాస్థాననిపాతితైః |
భవన్తి నానాకృతయో వ్రణాస్తాన్తాన్నిభోధ మే॥౧॥
భిన్నం భిన్నం తథా విధం త్మతం పిచ్ఛితమేవ చ |
ఘృష్టమాహుస్తథా పథం తేషాం వక్ష్యామి లక్షణమ్॥౨॥

తా॥ నానావిధంబులైన అంచులుకల్గి పలుతెరంగులైన ముఖములుకల శస్త్రములచే నానావిధంబులైన అవయవములయందు ప్రహారములు కల్గినయెడ పలుదెరంగులైన వ్రణములు కల్గును; వానిభేదంబుల నన్నింటిని వివరించెద వినుము. ఆ వ్రణములు భిన్నంబనియు, భిన్నంబనియు, విధంబనియు, త్మతంబనియు, పిచ్ఛితంబనియు, ఘృష్టంబనియు నారువిధంబులై యుండును.

భిన్నవ్రణ లక్షణము

శ్లో॥ తిర్యక్చిన్న ఋజుర్వాపి యో వ్రణస్త్యాయతో భవేత్ |
గాత్రస్య పాతనం తద్ధి చ్చిన్నమిత్యభిధీయతే॥౩॥

తా॥ శరీరమునందు అడ్డముగనైనను నిడువుగనైనను శస్త్రాదులచే చేచ్చింపబడినయెడ నయ్యది భిన్న (నరకబడుటచేగల్గిన) వ్రణంబని చెప్పందగును.

భిన్నవ్రణ లక్షణము

శ్లో॥ శక్తి దస్తేషుఖడ్గాగ్రవిషాణై రాశయో హతః |
యత్కించ్చిత్ప్రసవే తద్ధి భిన్నలక్షణముచ్యతే॥౪॥

తా॥ శక్తి యను నాయుధము, దస్తములు, బాణములు, కత్తియొక్క కొన, కొమ్ము, ఈ యాయుధములచే దేహమునందలి మూత్రాద్యాశయములయందు అభిఘాతముకల్గి పగిలి మూత్రాదులను స్రవించుచుండును; దీనిని భిన్న (పగులుటచేగల్గిన) వ్రణంబని వచించెదరు.

భిన్నవ్రణ సామాన్య లక్షణములు

శ్లో॥ స్థానాన్యామాగ్ని పక్వానాం మూత్రస్య రుధిరస్య చ |
హృదుద్దుకః పుష్పసశ్చ కోష్ఠ ఇత్యభిధీయతే॥౧॥
తస్మిన్నిన్నే రక్తపూణ్ణే జ్వరో దాహశ్చ జాయతే |
మూత్రమార్గగుదాస్యేభ్యో రక్తం ఘ్రాణాచ్చ గచ్ఛతి॥౨॥
మూర్ఛా శ్వాస స్తృషాధ్మానం అభక్తచ్ఛస్త ఏవ చ |
విఘ్నాత్రవాతసజ్జశ్చ స్వేదాస్రావోఽక్షిరక్తతా॥౩॥
లోహగద్ధిత్వమాస్యస్య గాత్రదార్ద్రంధ్యమేవ చ |
హృచ్చులం పార్శ్వయోశ్చాపి విశేషం చాత్ర మే శ్రుగు॥౪॥

తా॥ ఆమాశయము, అగ్నిశయము, పక్వాశయము, మూత్రాశయము, రక్తముననుస్థానం
లైన యకృత్ప్రసములు, హృదయము, రక్తముయొక్క మలరూపంలైన ఉద్దుకము, ఎడమప్రక్క
రక్తమునకాధారంలైన పుష్పసము, ఇవియన్నియు కోష్ఠములనంజను; అట్టికోష్ఠములభిన్నంబులైనచో
రక్తముచే నిండియున్నప్పుడు జ్వరతాపములుకల్గి ధిమూత్రమార్గము, గుదము, ముఖము, నాసా
ద్వారములు, పీనినండి రక్తము స్రవించును. మరియు మూర్ఛ, శ్వాసము, చప్పి, కడుపుబ్బరము,
అన్నజ్వేషము, మలమూత్రవాతములయొక్క నిరోధము, చెమట గారుట, కన్ను బట్టిన
యుండుట, నోట రక్తమువలె దుర్గन्ధము గల్గియుండుట, శరీరమున దుర్గन्ధము కలుగుట, గొమ్ము
నొప్పి, ఇరుప్రక్కల కూల, ఈ లక్షణములన్నియు భిన్నవ్రణసామాన్యముగ కలుగును. మరియు
నామాశయాది స్థానవిశేషములచే గల్గు విశేషలక్షణముల వచించెదనని యార్థము.

భిన్నవ్రణ విశేషలక్షణములు

శ్లో॥ ఆమాశయస్థే రుధిరే రుధిరం ఛర్దయత్యపి |
ఆధ్మానమతిమాత్రం చ శూలం చ భృశదారుణమ్॥౧॥
పక్వాశయగతే చాపి రుజా గౌరవమేవ చ |
అధఃకాయే విశేషేణ శీతతా చ భవేదిహ॥౨॥

తా॥ మున్ను వచించిన రీతిగ కోష్ఠమున భిన్నవ్రణము కలుగుచే స్రవించిన రక్తము ఆమా
శయమున జేరినయెడ అధికముగ రక్తము వమనమగును; మరియు అధికముగ కడుపుబ్బరంబును
మిక్కిలి క్రూరంలైన శూలయు జనించును. అట్టి రక్తము పక్వాశయమున జేరినపుడు అధికముగ
బాధయు, గురుత్వంబును, నాభికిక్రిందిశరీరమున శీతలంబును జనించును.

విద్ధవ్రణ లక్షణము

శ్లో॥ సూక్ష్మాస్యశల్యాభిహతం యదజ్ఞం త్వాశయం వినా |
ఉత్తుండితం నిర్గతం వా తద్విద్ధమితి నిర్దిశేత్॥౧॥

తా॥ సూక్ష్మంతైన యగ్రముకల ముల్లు మొదలుగాగల శల్యములు మున్నవచిగించిన ఆయాశయ సత్త్వశబ్దాదులచేత తక్కువ అవయవములలో నెచ్చోటనైన నాటి అట్టి శల్యము విరిగి బైలువెడలకున్నను, బైలువెడలినను, అవయవము విధ (శల్యములుగ్రుచ్చుకొనుటచే గల్గిన వ్రణ) మని జెప్పబడును. మరియు తద్వారా నన్ను “విధముత్తుణ్ణితమనుత్తుణ్ణితం భిన్నం నిర్భిన్నం” అని విధవ్రణము నాల్గుతెరంగులని చెప్పియున్నది. ముల్లు మొదలగునవి అవయవమున జొచ్చి విరిగినచో ఉత్తుండితమనియు, విరగక ఖండము బైలువెడలినచో అనుత్తుండితమనియు అడ్డముగ అవయవమున చీలినయెడ భిన్నమనియు, నిలువున చీలినయెడ నిర్భిన్నమనియు విధవ్రణము నాల్గు తెరంగులని భావము. ఈ జెప్పబడిన నాల్గువిధములైన విధవ్రణములు ఇచ్చట గ్రహించబడునని తెలియునది.

క్షతవ్రణ లక్షణము

శ్లో॥ నాశిచ్చిన్నం నాశిభిన్నం ఉభయోర్లక్షణాన్వితమ్ |
విషమం వ్రణమస్తేయ త్తత్ర తం త్వభిధీయతే॥౧౭॥

తా॥ అభయముగ భిన్నంబును భిన్నంబునుగాక పైజెప్పబడిన చిన్నభిన్నలక్షణములు సూక్ష్మముగగల్గి శరీరమునందు నివహిస్తున్నతంబైయుండు వ్రణము క్షత (గాయ) మని జెప్పబడును.

పిచ్చితవ్రణ లక్షణము

శ్లో॥ ప్రహరిపీడనాభ్యం తు యదజ్ఞం పృథుతాం గతమ్ |
సాస్థి తస్మిచ్చిత్తం విద్యాన్యజ్జగత్ కథలన్తుతమ్॥౧౮॥

తా॥ ఇనుపనుడిను మొదలైన ఆయుధములవలన గల్లు ప్రహారములచేసినను, బండి మొదలగు వానిముక్క ఒరువిడిచేసినను, అవయవములు నలిగి ఆకులు ముజ్జ రక్తములచే దడిసి అణగి వికాలముగ కనబడుచున్నయెడ నయ్యది పిచ్చితంబను (నలుగుటచేగల్గిన) వ్రణంబని యెరుంగునది.

ఘృష్ట వ్రణము

శ్లో॥ ఘర్షణాదభిఘాతాద్వా యదజ్ఞం విగతత్వచమ్ |
ఉపాద్రావాప్వితం తస్య ఘృష్టమిత్యభిధీయతే॥౧౯॥

తా॥ కర్మశంబులైన వస్తువులముక్క ఒరువిడిచేసినను, అభిఘాతముచేసినను, శరీరము నందలి చర్మము పైసోలు ఊడి మంటగల్గి స్రవించుచున్నయెడ నయ్యది ఘృష్టమును (రావిడిచే గల్గిన) వ్రణంబని యెరుంగునది.

శల్యయుక్తవ్రణ లక్షణము

శ్లో॥ శ్యావం నశోథం పిడికాచితం చ
ముహుర్ముహుశ్శోణితవాహినం చ |
మృదూద్గం బుద్బదతుల్యమాంసం
వ్రణం సశల్యం సరుడం వదన్తి॥౨౦॥

తా॥ శ్యామలవర్ణంబును శోభయు పిటకలును గల్గి యుండుట, మాటిమాటికి రక్తమును స్రవించుచుండుట, మాంసము మృదువై నీటిబుగ్గవలె పైకి ఉచికియుండుట, ఈ లక్షణములుగల్గి మిక్కిలి వేదనతోగూడియుండు వ్రణము శల్యముతోగూడియుండునదియని యెరుంగునది.

కోవ్యభేద లక్షణము

శ్లో॥ త్వచోఽతీత్య సిరాదీని భిత్వా వా పరిహృత్య వా।

కోష్ఠే ప్రతిష్ఠితం శల్యం కుర్యాదుక్తానుపద్రవాత్॥౧౬॥

తా॥ శల్యము శరీరముపైనుండు ఏడుపారలను అతిక్రమించి నిరలను భేదించియైనను, తొలగించియైనను, కోష్ఠమున ప్రవేశించినయెడ ప్రతిష్ఠితశల్యవిభిన్నానీకాధ్యాయమున చెప్పిన యుపద్రవములన్నియు కల్గును. అట్టి యుపద్రవములు గ్రహస్తరమున నీరతిగ గానంబడి గురూః “కోష్ఠగతేత్వాటోపానాహశా మూత్రపురీషాఽహోనిదర్శనగాన వ్రణాబుబుద్ధి వతి” శల్యము కోష్ఠమున జేరియున్నపుడు అటోపంబును కడుపుబ్బరంబును కల్గి వ్రణద్వారము నుండి మూత్రపురీషాహారములు స్రవించుచుండునని భావము.

అసాధ్యకోవ్యభేదలక్షణములు

శ్లో॥ తత్రాస్తర్లోహితం సాంఘ శీతపాదకాననము।

శీతోచ్ఛ్వాసం రక్తనేత్రమానధం చ వివర్జయేత్॥౧౭॥

తా॥ పైజెప్పిన కోవ్యభేదమునందు లోపల రక్తము నిలచియుండి పైభాగమున సాంఘ వర్ణము కల్గియుండుట, హస్తసాదములు ముఖము ఇవి చల్లపై యుండుట, శ్వాసము చల్లగా వెడలుట, కన్నులెఱ్ఱగ నుండుట, కడుపుబ్బరము, ఈ లక్షణములు కల్గినయెడ అసాధ్యంబై యుండును.

మర్మక్షతసామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ భ్రమః ప్రలాపః పతనం ప్రమేహో

విచేష్టనం గ్లానిరథోష్ణతా చ।

సస్తాజ్జతా మూర్ఛసమూర్ధ్వవాన

స్త్రీవ్రా రుజా వాతకృతాశ్చ తాస్తాః॥౧౮॥

మాంసోదకాభం రుధిరం చ గచ్ఛే

త్సర్వేన్ద్రియాఞ్ఘోషరమస్తభైవ।

దశార్ధసఖ్యేష్వథ విక్షతేషు

సామాన్యతో మర్మసు లిజ్జము క్తమ్॥౧౯॥

తా॥ భ్రమము, అసంబద్ధముగ మాటలాడుట, క్రిందపడుట, నవస్సు భ్రమజెందియుండుట, కాళ్లుచేతులను విడలించుట, బలహీనము, ఉష్ణము, అవయవములు గడలి యుండుట, మూర్ఛ

కల్లుట, ఊర్ధ్వశ్వాసము, వాతముచే జనించు నానావిధ తీవ్రవేదనలు కల్లుట, మాంసమును కడిగిన
సీర్లవలె రక్తముకారుట, ఇంద్రియములకు నాయా విషయపరిజ్ఞానము లేకుండుట, ఈ లక్షణము
లన్నియు మాంసనిరాసాహ్వస్థిసంఘై నిటియందలి మర్మములయందు గాయము కల్గినప్పుడు
జనించునని యుచుండునది.

సిరావిద్ధ లక్షణము

శ్లో॥ సురేష్ఠ్యోగోపప్రతినుం ప్రభూతం
రక్తం స్రవేత్తత్తతజశ్చ వాయుః।
శగోతి గోగాన్ వివిధాన్యథోక్తాన్
సిరాసు విధాన్యథవా త్మతాను॥౨౦॥

తా॥ ఇంద్రగోపపుపురుగులవలె మిక్కిలి యెఱ్ఱగానుండు రక్తము విశేషముగ పెడలు
చున్నచుండ మర్మములపక్క తక్కిన సిరలయందు తుతంబులై నవనియు విద్ధంబులై నవియనియు
నిగుండునది. మరియు ఆ గాయముచేత వాతము ప్రగోపమునొంది నానావిధంబులగు వాతవ్యాధు
లను కల్గించును. సిరావేధ కల్గినపుడు తలనొప్పి, అంధత్వము, ఆత్మేపవాతము మున్నగు వ్యాధులు
కలుగునని తిహ్తిప్రకమున గానంబడియెడు.

స్నాయువిద్ధ లక్షణము

శ్లో॥ కౌబ్జ్యం శరీరావయవానసాః
క్రియాన్యోక్తే తుముఖా రుజశ్చ।
చిరాద్రస్యోగో హోహతి యస్య చాపి
తం స్నాయువిద్ధం పురుషం వ్యనస్యత్॥౨౧॥

తా॥ గుడ్డారితనము, శరీరంబును అవయవంబును కృశించుట, పనులజేయుటకు శక్తిలేకుం
డుట, నానావిధంబులగు బాధలు కల్లుట, చిరకాలమునకు ప్రణామ మౌనుట, ఈ లక్షణములు కల్గిన
యెడ దానిని స్నాయువిద్ధ ప్రణామని యుచుండునది.

సంధిక్షత లక్షణము

శ్లో॥ శోషాభివృద్ధిస్తుముఖా రుజశ్చ
బలక్షయస్సర్వత ఏవ శోధః।
క్షతేషు సద్భిష్టచలాచలేషు
స్యాత్సర్వ కష్టోపరమశ్చ లిజ్జమే॥౨౨॥

తా॥ చలించుచుండు సంధులయందైనను నిశ్చలంబులైన సంధులయందైనను గాయము
కల్గినప్పుడు వాపు మిక్కిలి వృద్ధి నొందుట, నానావిధవేదనలు కల్లుట, బలము నశించుట, గాయము
తగిలినచోట వాపు విశేషముగ నుండుట, ఏ పనులజేయుటకును సామర్థ్యము లేకుండుట,
ఈ లక్షణములు కలుగునని యుచుండునది.

అసివిధ లక్షణము

శ్లో॥ ఘోరా రుజో యస్య నిశాదినేషు
సర్వాస్వవస్థాను చ నైతి శాంతిమ్।
భిషగ్విపశ్చిద్విదితార్థసూత్ర
స్తమసివిధం పురుషం వ్యవస్యేత్॥౨౩॥

తా॥ రేయింబవలను బాధలు మిగుల క్రూరంబులై శాంతి నొందకున్నయెడ అస్థులయందు గాయము తగిలినదియని పండితుండగు వైద్యుండు నిశ్చయించవలెను.

సిరాది మర్మవిధ లక్షణము

శ్లో॥ యథాస్వమేతాని విభావయేచ్ఛ
లిక్ష్ణాని మర్మస్వభితాడితేషు।
పాణ్డూర్వివర్ణస్సప్తశితం న వేత్తి
యో మాంసమర్మణ్యభిషీడితస్సాన్యేత్॥౨౪॥

తా॥ సిరాదులయొక్క మర్మస్థానములయందు గాయములు తగిలినయెడ మున్ను చెప్పిన భ్రమప్రలాపాదులును, సిరాదులకు వెవ్వేరుగ జెప్పిన లక్షణంబులును గానంబడునని యెరుంగు నది. మరియు మాంసగతమర్మములయం దభిఘాతము కల్గినయెడ పాండువు, వివర్ణత్వము, స్పర్శము నెరుంగజాల కుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గునని యెరుంగునది.

వ్రణోపద్రవములు

శ్లో॥ విసర్పః పక్షుఘాతశ్చ సిరాస్తమ్భోఽపతానకః।
మోహోన్మాదప్రణరుజో జ్వరస్తప్తస్థా హనుగ్రహః॥౨౫॥
కాసశ్చర్దిరతీసారో హిక్కా శ్వాసస్సవేపథుః।
షోడశోపద్రవాః ప్రోక్తా వ్రణానాం వ్రణచింతితైః॥౨౬॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
సద్యోవ్రణ నిదానం సమాప్తమ్

విసర్పము, పక్షుఘాతము, సిరాస్తంభము, అపతానకము, మోహము, ఉన్మాదము, బాధ, జ్వరము, దప్పి, తాలువులు పట్టియుండుట, దగ్గు, వాంటి, అతీసారము,

బెక్కిళ్లు, శ్వాసము, కంపము, ఈ పదునారు ఉపద్రవములు ప్రణమలయందు కల్లునని యెరుంగునది.

ఇది శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రీ చర
 డారణ్ద్రసంకేతానామానిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
 విరాజమాన శీష్యస్వవాయ రామకృష్ణాగ్రతమాధవ సకలసహృదియ
 విధేయ “ఆయుర్వేద మార్తాండ్లు” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
 లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను
 మాధననిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు
 సన్యోప్రణామ నిదానము
 సమాప్తము

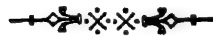

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

భగ్ననిదానమ్

భగ్నములు (ఎముకలువిరుగుట మొదలగునవి) గూడ అగంతువులైన శస్త్రప్రహారములు (అయుధములచే దగిలెడి బెబ్బలు) మున్నగు కారణములచే జనించుటంజేసి అగంతువ్రణములతో సమానంబులైనవి గాన అగంతువ్రణనిదానమును జెప్పినపిదప భగ్ననిదానము జెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ భగ్నం సమాసాద్వివిధం హుతాశ
కాణ్డే చ సన్ధౌ చ హి తత్ర సన్ధౌ |
ఉత్పిప్ల విశ్లిప్త వివర్జితం చ
తిర్యగ్గతం క్షీప్తమధశ్చ మట్పు || ౧ ||

తా॥ భగ్నంబనునది ఎముకలయందును కీళ్లయందును జనించుటంజేసి రెండువిధములు; ఆరెంటిలో సన్నిగతభగ్నము ఉత్పిప్లంబనియు, విశ్లిప్తంబనియు, వివర్జితమనియు, తిర్యగ్గతమనియు, క్షీప్తమనియు, అధోగతమనియు నారువిధంబులు.

సన్నిగత భగ్న సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ ప్రసారణాకుఞ్చనవర్తనోగ్రా
రుక్ష్మర్శవిద్యేషణమేతదుక్తమ్ |
సామాన్యతస్సన్నిగతస్య లిజ్జమ్

తా॥ హస్తపాదారులను చాచునపుడును మడుచునపుడును కదలించుచున్నపుడును కదలించకున్నపుడును మిగుల తీవ్రంబైన బాధ కలుట, హస్తముచే స్పృశించిన నోరువజాలకుండుట, ఈలక్షణములు సన్నిగతభగ్నమునందు (కీళ్లువిరిగినప్పుడు) సామాన్యముగ గల్గునని యెరుంగునది.

ఉత్పిప్లాది సంధిభగ్నములకు వెవ్వేరుగ లక్షణములు

శ్లో॥ ఉత్పిప్లసన్ధే శ్వయథు స్సమంతాత్ || ౨ ||
విశేషతో రాత్రిభవా రుజా చ
విశ్లిప్తజేతో చ రుజా చ నిత్యమ్ |

వివర్తితే పార్వరుజశ్చ తీవ్రా
స్తిర్యగతే తీవ్రరుజో భవన్తి॥౩॥
క్షీప్తేతిశూలం విషమత్వమస్థోః
క్షీప్తే త్వధో రుగ్విఘటశ్చ సదేః।

తా॥ సంధియందలి యెముకలు రెండును ఒండొంట నొరసి నలిగినయెడ ఉత్పిష్టంబనంజను. అవిభంబుగ కీళ్లు నలిగినపుడు యెముకలకిరుప్రక్కలయందును వాపును, రాత్రులయందు వాతప్రకోపముచే నధికమైన బాధయు గల్గును. కీలు కొంచెముగ వదలియున్నయెడ విశ్లిష్టంబనందగును. అట్టి విశ్లిష్టమునందు స్వల్పముగ వాపున్ను, ఎడతెగని బాధయు గల్గును. కీలు వీడి క్రిందుమీదుగ వ్యత్యస్తమై యున్నయెడ వివర్తిత మనంజను; అట్టి వివర్తితమునందు కీళ్లకిరుప్రక్కలయందు మిగుల తీవ్రంబులగు బాధలు కల్గును. కీలు సడలి యందొక యెముక అడ్డముగ తిరిగియున్నయెడ తిర్యగ్గతమనంజను; అట్టియెడ మిక్కిలి తీక్షణ్యములైన బాధలు జనించును. కీలువదలి యెముకలలో నొకటి నైకి వ్యత్యస్తముగ పోయినయెడ ఆతిక్ష్ఠిప్త మనంజను; అట్టి ఆతిక్ష్ఠిప్తమునందు యెముకలు రెండును యెచ్చుతగ్గులుగ నుండి శూలకల్గును. కీళ్లయందు ఎముకలు విరిగినవై క్రిందికి జారినయెడ అధఃక్షిప్త మనంజను; అట్టియెడ, తీవ్రమైన బాధగల్గి కీళ్లు ఒండొంట కలియక నుండును.

కాండభగ్న భేదములు

శ్లో॥ కాణ్డేత్వతః కర్కటకాశ్వకర్ణ
విచూర్ణితం పిచ్చితమస్థిఛల్లికా॥౪॥
కాణ్డేషు భగ్నం హ్యతిపాతితం చ
మజ్జాగతం చ స్ఫుటితం చ వక్రమ్।
ఛిన్నం ద్విధా ద్వాదశధాపి కాణ్డే

తా॥ కర్కటకంబనియు, అశ్వకర్ణంబనియు, విచూర్ణితంబనియు, పిచ్చితమనియు, అస్థిఛల్లికమనియు, కాండభగ్నమనియు, అతిపాతితమనియు, మజ్జాగతమనియు, స్ఫుటితమనియు, వక్రంబనియు, అనేక ఖండములగుటచేతను రెండుగ చీలుటచేతను రెండువిధంబులైన ఛిన్నంబనియును కాండభగ్నము (ఎముకలువిరుగుట) పండ్లెండువిధంబులగునని భావము.

కాండభగ్నసామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ స్రస్తాజ్ఞతా శోధరుజాతివృద్ధిః॥౫॥
సంపీడ్యమానే భవతీహశబ్ద
స్పృశ్యాసహం స్పృష్టనతోదశూలాః।
సర్వాస్యవస్థాసు న శర్మలాభో
భగ్నస్య కాణ్డే ఖలు చిహ్నమేతత్ ॥౬॥

తా॥ ఆవయవములు సడలియుండుట, వాపును బాధయు విశేషముగ వృద్ధి నొందుట, చేత మర్దనజేసినపుడు శబ్దముకల్గుట, చేత తాకిన నోరువజాలవండుట, విరిగినయెముకలు కదలుచుండుట, నూదులగుచ్చినట్లు పోటు, శూల, ఎల్లప్పుడును శరీరమునకు నుఖములేక వేదనకల్గియుండుట, ఇవియన్నియు కాణ్డభగ్న సామాన్యలక్షణములని యెరుంగునది.

కాణ్డభగ్న విశేషలక్షణములు

శ్లో॥ భగ్నం తు కాణ్డే బహుధా ప్రయాతి
సమాసతో నామభిరేవతుల్యమ్॥

తా॥ పై జెప్పిన కాణ్డభగ్నము నానావిధంబులై యుండును గాన ఆయా నామానుసారముగ నాయా లక్షణముల నెరుంగునది యని భావము. పై జెప్పబడిన కాణ్డభగ్నములకు పండ్లొడింటికిని సుశ్రుతమునందు వేవేయగ లక్షణములున్నవి. దాని నిచ్చట సులభముగ చెలియుటకై వివరించెద. ఎముకకు నిరుప్రక్కల విరిగి మధ్యమున నున్నతంబై పైకికనబడుచుండునది కర్కటకమును భగ్నంబనియు, ఎముకవిరిగి గుఱ్ఱపుచేవివలె నున్నతముగ నుండునది యశ్వకర్ణంబనియు, ఎముక నలిగి స్పృశించినయెడ మృదువుగ నుండునది విచార్ణితంబనియు, ఎముక నలిగి వెడలుపుగ నుండి అధికమైన వాపుకల్గినది పిచ్చితంబనియు, ఎముకవిరిగి మధ్యమున పల్లముగ నుండి యిరుప్రక్కల నున్నతంబై యుండునది అస్థిచ్ఛల్లికమనియు, ఎముకవిరిగి కదలించినయెడ పైకి పొడుచుకొని యుండునది కాండభగ్నంబనియు, యెముకలో నొక భాగము విరిగి యెముకలోపలనుండు మజ్జతో గలిసి మజ్జను సంచరించునీయక నడ్డగించునది మజ్జానుగతంబనియు, ఎముక పలుకెరంగుల నలిగి రూపులేకుండునది అతిపాతితమనియు, ఎముక పగిలి ముండలతో నిండియున్నవిధంబుగ నున్నది స్ఫుటితంబనియు, ఎముక రెండు తునియలుగ విరగక వంగియుండునది వక్రంబనియు, ఎముకకు నొక భాగమున విరిగి మరియొక భాగమున జేరియుండునది ఛిన్నంబనియు, ఎముకకొక భాగమున పలు తెరంగులచీలి యుండునది పాటితమనియు పండ్లొడింటి లక్షణముల నెరుంగునది. ప్రకృతములమున పాటితమను భగ్నమును ఛిన్న భేదంబుగ జెప్పినని యెరుంగునది.

కృచ్ఛ్రసాధ్య భగ్న లక్షణము

శ్లో॥ అల్పాశినోఽనాత్మవతో జన్తోర్వాతాత్మకస్య చ
ఉపద్రవైర్వా జుష్టస్య భగ్నం కృచ్ఛ్రేణ సిధ్యతి॥2॥

తా॥ స్వల్పముగ భుజించువానికిని, ఇంద్రియముల నిగ్రహించలేనివానికిని, వాతప్రకృతి గలవానికిని జనించిన భగ్నంబును, ఉపద్రవములతోగూడిన భగ్నంబును మిగుల కష్టసాధ్యంబై యుండునని యెరుంగునది.

అసాధ్యభగ్న లక్షణము

శ్లో॥ భిన్నం కపాలం కట్యాస్తు సద్ధిముక్తం తథా చ్యుతమ్॥
జఘనం ప్రతిపిప్త్వం చ వర్జయేద్ధి విచక్షణః॥౩॥

తా॥ కపాలంబులను యెముకలు భిన్నంబులైనను, కటిస్థలమునందలి యెముకలు భిన్నంబులైనను, కీళ్లువదలినను, ఎముక విరిగి తనచోటనుండి జారినను, కటిపురోభాగమున నుండు యెముకలు చూర్ణంబైనను అసాధ్యంబులగును గాన చికిత్సజేయం జనదనిభావము. ఇచ్చట “జానునితమ్బాంస గణ్డ తాలు శబ్ధ వజ్రణ శిరస్సు కపాలాని” అని సుశ్రుతమున జెప్పిన కపాలాస్థిలక్షణము నెరుంగునది. మోకాళ్లు, పిరుగులు, భుజశిరస్సులు, చెక్కిళ్లు, తాలువులు, కంఠము, గజ్జలు, శిరస్సు, ఈ స్థలములయందుండు యెముకలు కపాలము లనం జనునని భావము.

శ్లో॥ అసంశ్లిష్టకపాలం చ లలాటే చూర్ణితం చ యత్ ।

భగ్నం స్తనాస్తరే పృష్ఠే శ్శక్తేమూర్ధ్ని చ వర్జయేత్ ॥౯॥

తా॥ కపాలాస్థు లాండ్లోంట గలియక తునియలైనను, నుదుటి కపాలాస్థి చూర్ణంబైనను, స్తనముల రెంటికి నడమనుండు యెముకలు విరిగినను, వెన్నెముక విరిగినను కంఠమునందును శిరస్సునందును కల యెముకలు విరిగినను అసాధ్యంబులు గాన చికిత్స జేయంజనదని భావము.

శ్లో॥ సమ్యక్సంధితమప్యస్థి దుర్నితేపనిబద్ధనాత్ ।

సంక్షోభాద్వాపి యద్గచ్ఛేద్విక్రియాం తచ్చ వర్జయేత్ ॥౧౦॥

తా॥ విరిగిన యెముకల నొకటిగ జేర్చి కట్టుగట్టి హెచ్చుతక్కువలైన స్థలములయం దునిచినను, సమముగ జేర్చి యుక్తముగ కట్టుగట్టకున్నను, సమముగచేర్చి కట్టుగట్టినను భయము అభిఘాతము మొదలగునవి కల్గినను కట్టుబడక చెడిపోవును. అట్లు విషమంబైనదియు సాధ్యంబగునని భావము.

అసివిశేషములయందు కల్లు భగ్నభేదములు

శ్లో॥ తరుణాస్థీని సమ్యక్తే భిద్యంతే నలకాని చ ।

కపాలాని విభజ్యంతే స్ఫుటన్తి రుచకాని చ ॥౧౧॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

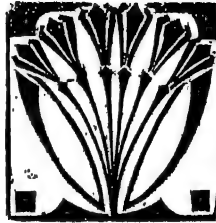
భగ్ననిదానం సమాప్తమ్

తా॥ తరుణాస్థులు వంగును. నలకంబులను యెముకలు పగులును. కపాలాస్థులు తునియలగును. రుచకములు చిట్లును. ఇచ్చట నాసికయందును కర్ణములయందును కన్నులయందు నుండు యెముకలు తరుణాస్థులనియు, మోకాళ్లయందును పిరుగులయందును భుజశిరస్సులయందును చెక్కిళ్లయందును తాలువులయందును కణతలయందును శిరస్సునందు నుండునవి కపాలాస్థులనియు, దస్తములు రుచకములనియు, హస్తములు, పాదములు, ఇరుప్రక్కలు, పీపు, ఉదరము, వక్షస్థలము, ఈ స్థలములనుండునవి నలయాస్థులనియు, ఈనాల్గదక్క తక్కిన శరీరమునందలి యెముకలయన్ని

నలకములనియు సుశ్రుతమున జెప్పియున్నది. మరియు “రుచకాని చు” అనుచోట చకారము చేత రుచకములవలెనే వలయాములుగూడ చిట్లుననియు నెరుంగవలెను.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
 తారవిద్వంసం సేవాసమాపాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
 గోత్రవిరాజమాన దీప్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమ్మదయ
 విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
 లాచార్య విరచితం బైన నిదానదీపికయను
 మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యమునందు
 భగ్గునిదానము
 స మా ప్త ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య నమః

శ్రీ ర స్తు

నా డీ వ్రణ ని దా నమ్

భగ్నవ్రణము నుపేక్షించుటచేగూడ నాడీవ్రణము (నారికురుపు) కల్లును గాన భగ్న నిదానమును జెప్పినపిదప నాడీవ్రణనిదానము జెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ యశ్శోభమామమితి పక్వముపేక్ష తేఽజ్ఞో
యో వా వ్రణం ప్రచురపూయమసాధువృత్తః।
అభ్యస్తరం ప్రవిశతి ప్రవిదార్య తస్య
స్థానాని పూర్వవిహితాని తతస్సపూయః॥౧॥

తా॥ పక్వంబైన వాపును పరిపక్వము గానిదియని తలచి చికిత్సజేయక యుపేక్షించినను, అధికముగ చీముచే నిండియుండు వ్రణములను పీడనశోభనాది చికిత్సల జేయక అపథ్యంబులగు నాహారాదులజేయుచు నుపేక్షించినను, అట్టి చీము చర్మము, మాంసము, సిరలు, స్నాయువులు, సంధులు, యెముకలు, కోష్ఠము, మర్మములు, వీనినన్నింటిని భేదించి లోనికి బ్రవేశించును. దీనిని నాడీవ్రణము (నారికురుపు) అని వ్యవహరించెదరు.

నాడీవ్రణ భేదములు

శ్లో॥ తస్యాతిమాత్రగమనాద్గతిరివ్యతే తు
నాడీవ యద్వహతి తేన మతా తు నాడీ।
దోషైస్త్రిభిర్భవతి సా పృథగేకశక్చ
సంమూర్ఛితైరపి చ శల్యనిమిత్తతోఽన్యైః॥౨॥

తా॥ అట్టి చీము తీగ నానాట ప్రబలముగు చందంబున శరీములోనికి ప్రవేశించుట జేసి యిది నాడీవ్రణంబని చెప్పందగును. మరియు నీనాడీవ్రణము ప్రకోపమునొందిన వాతాదులచే వెవ్వేరుగను త్రిదోషములచేతను శల్యముచేతను జనించుటంజేసి విదువిధంబులగునని యెరుంగునది.

మరియు తస్మాస్తరమున “దోషద్వయాభిహిత లక్షణదర్శనేన త్రిస్తో గతీర్వ్యతికరప్రభవాస్తు విద్యాయత్” అని యున్నది. నాడీవ్రణములయందు రెండేసి దోషముల యొక్క లక్షణములు చేరియున్నయెడ రెండుదోషములుకలిసి ప్రకోపము నొందుటచే జనించిన

నాడీ వ్రణంబులుగా తెలియవలెనని భావము. ఈ వాక్యమునుబట్టి ప్రకృతమూలమున “ఏకశః” అనుపదమునకు మూడుదోషము లొక్కతరి. ప్రకోపించుటచే గల్గినది సన్నిపాతనాడీవ్రణంబనియు, “సమ్మూర్చితైః” అను పదమునకు రెండుదోషములు ఒకటిగ జేరి ప్రకోపించుటచే గల్గినది ద్వంద్వజనాడీ వ్రణంబనియు అర్థవిశేషము జెప్పి రెండుదోషములయొక్క సంసర్గముచే జనించు మూడువిధములైన నాడీవ్రణంబులును కలవని కొందరు వచించెదరు.

వాతికపైత్తిక నాడీవ్రణముల లక్షణములు

శ్లో॥ తత్రానిలాత్పరుష సూక్ష్మముఖి సశూలా

ఘేనానువిద్ధమధికం స్రవతి త్సపాసు।

పితృత్తృషా జ్వరకరీ పరిదాహాయకౌ

పీతం స్రవత్యధిక ముష్ణమహస్సు చాపి॥3॥

తా॥ వ్రణద్వారము మిగుల సూక్ష్మంబును పరుషంబునై యుండుట, అధికముగ పోటు, రాత్రులయందు శీతలంబధికముగ నుండుటంజేసి వాతము మిగుల ప్రకోపమునొంది అధికముగ చీము గారుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన నాడీవ్రణంబని యెరుంగునది. దిప్పియు జ్వరంబును మంటయు కల్గి మిగుల ముష్ణంబును పీతవర్ణంబునైన చీమును స్రవించుచున్నయెడ పీతముచే జనించిన నాడీవ్రణంబని యెరుంగునది.

కఫజ సన్నిపాతజ నాడీవ్రణ లక్షణములు

శ్లో॥ జ్ఞేయా కఫాద్భృహుఘనాఽర్దునపిచ్ఛిలాస్రా

స్తభైసకణ్ణురరుజా రజనీప్రవృద్ధా।

దాహజ్వరశ్వసన మూర్ఛనవక్త్రశోషా

యస్యాం భవన్త్యభిహితాని చ లక్షణాని॥౪॥

తామాదిశేత్పవన పిత్తకఫ ప్రకోపాత్

ఘోరామసుక్షయకరీమివ కాశరాత్రిమ్।

తా॥ మిగుల చిక్కనై తెల్లని రంగుకల్గి పిచ్ఛిలంబైన చీముగారుట, స్తంభించియుండుట, దురదకల్గియుండుట, నొప్పిలేపండుట, రాత్రులయందు వృద్ధి నొందుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది కఫముచే గల్గిన నాడీవ్రణంబని యెరుంగునది. తాపము, జ్వరము, శ్వాసము, మూర్ఛ, నోరెండుట, ఈ లక్షణంబులును, వాతాదులకు పెవ్వేరుగ జెప్పియుండు లక్షణంబులును కల్గినది సన్నిపాతముచే జనించిన నాడీవ్రణంబని యెరుంగునది. అట్టి సన్నిపాతముజే జనించిన నాడీవ్రణము ప్రళయకాల రాత్రివలె మిగుల క్రూరంబై ప్రాణాంతకరంబై యుండునని యెరుంగునది.

శల్యజనాడీ వ్రణలక్షణము

శ్లో॥ నష్టం కథంచి దనుమార్గముదీరితేషు

స్థానేషు శల్యమచిరేణ గతిం కరోతి॥౫॥

సా ఘేనిలం కుఢితముష్ణమస్వగ్నిమిశ్రం

స్రావం కరోతి సహసా సరుజా చ నిత్యమ్ |

తా|| కంటకము మున్నుగాగల శల్యములు త్వక్ష్మాంసాదులయందు బ్రవేశించి కొన్నికొర
ణములచే కనుబడకుండి శీఘ్రముగ వ్రణమును కల్పించును. అయ్యది శల్యముచే గల్గిన నాడీవ్రణం
బని చెప్పబడును. ఈ వ్రణమునందు నురుగుతో గూడినదియు, కలియబెట్టినట్లుండునదియు,
ఉష్ణంబును, రక్తముతో గూడినదియునైన చీము స్రవించును. ఎల్లప్పుడు నెడలేని బాధ గల్గి
యుండును.

సాధ్యాసాధ్య నాడీవ్రణ లక్షణము

శ్లో|| నాడీ త్రిదోషప్రభవా న సిద్ధ్యేత్

శేషాశ్చతస్యః ఖలు యత్నసాధ్యాః || ౬ ||

—•••••

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

నాడీవ్రణ నిదానం సమాప్తమ్

•

—•••••

తా|| పై జెప్పబడిన నాడీవ్రణములలో, సన్నిపాతముచే జనించిన నాడీవ్రణము మిగుల
ససాధ్యంబై యుండును. తక్కిన నాల్గువిధములగు నాడీవ్రణంబులును కష్టసాధ్యంబులై యుండును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రమిచర

ణారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ

గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదసమర్తాణ్ణ” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత”

గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు

నాడీవ్రణ నిదానము

స మా ప్త ము

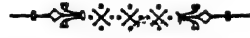

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

భ గ వ్ద ర ని దా న మ్

నాడీప్రణనిదానమును జెప్పినపిదప నాడీప్రణవిశేషములో జేరిన భగందరముయొక్క నిదానము జెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ గుదస్య ద్వ్యజ్ఞులే తేత్రే పార్శ్వతః పిడకార్తికృత్ ।

భిన్నో భగవద్రో జ్ఞేయస్స చ పశ్చాద్భిఘో మత్తః॥౧॥

తా॥ గుదస్థానమునకు ప్రక్కన రెండంగులముల దూరమున మిగుల వేదనతోగూడిన పిటక (బొబ్బ) జనించి యట్టి పిటక పగిలినయెడ నయ్యది భగందరమని చెప్పందగును. అట్టి భగందరము బిడువిధంబులై యుండును. తత్త్వాస్తరమునందు “భగం పరి సమంతాచ్చ గుదం వ స్తిం తథైవ చ । భగవద్దారయేద్యస్మాత్తస్మాద్జ్ఞేయో భగందరః॥” అని భగందరమున కన్వ ర్థసంజ్ఞ జెప్పియున్నది. భగము, గుదము, వ స్తి, ఈమూడిటిని పగులదీసి లోపలనుండు మల మూత్రాదులను వెడలించుటంజేసి యీ వ్యాధి భగందరమని చెప్పందగునని భావము. మరియు నీ భగందరమునకు పూర్వరూపము సుశ్రుతమున నీవిధంబుగ జెప్పబడియె: “కట్రీ కపాలవేదనా గుదకణ్డైర్దాహశ్శోధశ్చ గుదస్య భవతి” కటిస్థలమున పలకవలెనుండు అస్థులయందు వేదనయు, గుదస్థానమున దురదయు, మంటయు, వాపును, భగందరము జనించుటకుమున్న కల్లనని భావము.

శతపోనకంబను భగందర లక్షణము

శ్లో॥ కషాయరూక్షై స్త్వత్తికోపితోఽసిల ।

స్త్వపానదేశే పిడకాం కరోతి యామ్ ।

ఉపేక్షణాత్పాకముపైతి దారుణం ।

రుజా చ భిన్నారణ ఘనవాహినీ॥౨॥

తత్రాఽగమో మూత్రపురీషరేతసాం

ప్రతైరనేకైశ్శతపోనకం వధేత్ ।

తా॥ కషాయరసంబులును మిగుల రూక్షంబులునైన పదార్థములను నేవించుటచే వాతము మిగుల ప్రకుపితంబై గుదస్థలమున బొబ్బను కల్పించును; అట్టి బొబ్బను తగిన చికిత్సజేయక నుపేక్షించినయెడ పరిపక్వంబై పగిలి మిగుల క్రూరంబైన బాధతోగూడి యరుణవర్ణంబైన నురుగును వెడలించును. మరియు నచ్చోట జల్లెడవలె ననేకరంధ్రములుకల్గి యీ రంధ్రములనుండి మలమూత్రములును శుక్రంబును స్రవించును. ఈయది జల్లెడవలె ననేకరంధ్రములు గల్గియుండుటంజేసి శతపోనకమని జెప్పందగును.

ఉష్ణముఖభగన్దర లక్షణము

శ్లో॥ ప్రకోపణైః పిత్తమతిప్రకోపితం।

కరోతి రక్తాం పిడకాం గుదాశ్రితామ్॥3॥

తదాశుపాకాహిమపూతివాహినీం

భగన్దరస్తూప్త్యిశిరోధరం వదేత్।

తా॥ పిత్త ప్రకోపకరంబునైన యాహారాదులచే పిత్తము మిగుల ప్రకుపితంబై గుదస్థానమున రక్తవర్ణంబైన బొబ్బను కల్పించును. ఆ బొబ్బ జనించినతోడనే శీఘ్రముగ పరిపక్వంబై పగిలి మిగుల నుష్ణంబైన చీమును స్రవించుచుండును. దీనిని ఒంటెముఖమువలె మిగుల వక్రంబై యుండుటంజేసి ఉష్ణముఖంబను భగందరమని వచించెదరు.

పరిస్రావి భగన్దర లక్షణము

శ్లో॥ కణ్డూయనో ఘనస్రావీ కఠినో మద్దవేదనః।

శ్వేతావభాసః కఫజః పరిస్రావీ భగన్దరః॥౪॥

తా॥ గురవగల్గియుండుట, చిక్కనైయుండు చీమును స్రవించుట, కఠినంబుగనుండుట, స్వల్పమైన బాధ కల్గియుండుట, తెల్లనిరంగు కల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది కఫముచే జనించిన పరిస్రావియను భగన్దరమని యెరుంగునది.

శంబూకావర్త భగన్దర లక్షణము

శ్లో॥ బహువర్ణ రుజాస్రావా పిడకా గోస్తనోపమా।

శంబూకావర్తవన్నాడీ శమ్బూకావర్తకో మతః॥౫॥

తా॥ నానావిధవర్ణంబులును నానావిధంబులగు బాధలునుకల్గి ఆవుచన్నువలె నిడుపుగల్గి జలపూర్ణంబులగు నదులలోనుండు నత్తగుల్లలయందలి నుడివలె ఆవర్తముగల్గి యుండు వ్రణము శంబూకావర్తంబను భగందరమని యెరుంగునది. ఈ వ్రణము సన్నిపాతముచే జనించును. మరియు “సదీనాం పరిపూర్ణానాం శమ్బూకావర్తకాయథా । సముత్తిష్ఠన్తి వేగేన తోయ వేగ సమీరితాః॥” అని భోజిండు జెప్పెను. జలముచే నిండియుండు నదులయందు ఉడక వేగముచేత నుడులు జనించుకరణి వ్రణము జనించినచో శంబూకావర్త భగందరమని భావము.

ఉన్మాద్భగవద్గీత లక్షణము

శ్లో॥ క్షతాద్భగవద్గీతే వివర్ధతే।

హ్యుపేక్షణాత్సృజ్య క్రిమయో విదార్యతే।

ప్రకర్షతే మార్గమనేకథా ముఖైః।

ర్వణైస్తదున్మాద్భగవద్గీతం వదేత్॥౬॥

తా॥ కంటకాదులచే గుఱుస్థానమున గల్గిన గాయమును చికిత్సజేయక యుపేక్షించుటచేత నానాట పృథ్వి నొంది క్రిములు కల్గును; ఆ పురుగులు అనేక ద్వారములు కల్గిన వ్రణములను కల్గించును. గాన ఈ వ్రణము ఉన్మాద్భగవద్గీత యను భగవద్గీతమని యెరుంగునది.

మరియు అర్హోభగవద్గీతమని గ్రహాంతరమున నీరీతిగ జెప్పబడియె: “కథపిత్తే తు పూర్వోత్థే దుర్నామాశ్రిత్య కుప్యతః । అర్హోమూలే తతశ్చోధం కణ్ఠాదాహార్తి మాభవేత్ । స శీఘ్రం పక్వభిన్నోఽస్య క్లేదయః మూలమర్చసః । స్రవత్యజస్రం గతిభిరయ మర్హోభగవద్గీతః॥” కథపిత్తములు రెండును ప్రకోపము నొంది ఆర్హస్సులయొక్క మూలస్థానము నాశ్రయించి యచ్చోట వాపును కల్గించును; పిమ్మట నా వాపు శీఘ్రముగ పక్వంబై పగిలి చీము నెత్తురు మొదలగువానిని ఎల్లప్పుడు స్రవింపజేయును. దీనిని అర్హోభగవద్గీతమని వచించెదరని భావము.

సాధ్యాసాధ్య భగవద్గీత లక్షణములు

శ్లో॥ ఘోరాస్సాధ్యాయితం దుఃఖాస్సర్వ ఏవ భగవద్గీతాః।

తేష్వసాధ్యప్రిదోషోత్థః క్షతజశ్చ విశేషతః॥౭॥

వాతమూత్ర పురీషాణి క్రిమయశ్శుక్రమేవ చ।

భగవద్గీతస్య నైవ నాశయన్తి తమాతురమ్॥౮॥

ఇతి శ్రీ మాధవకర విరచితే మాధవనిదానే

భగవద్గీత నిదానమ్

స మాప్తమ్

తా॥ భగవద్గీతములన్నియు మిక్కిలి కూరంబులు గాన సామాన్యముగ కష్టసాధ్యంబులై యుండును. అందును త్రిదోషములచే జనించిన శంబూకౌవర్తంబను భగవద్గీతంబును, గాయముచే గల్గిన ఉన్మాద్భగవద్గీత యను భగవద్గీతంబును, అసాధ్యంబులై యుండును. మరియు భగవద్గీతద్వారము

నుండి వాతము, మాత్రపురీషములు, పురుగులు, శుక్రము, ఇవి స్రవించుచున్నయెడ అట్టి భగం దరము మనుజుని మరణము నొందించునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రి చరణారవిద్వ సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమ్పదయ విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు భగవద్ర నిదానము సమాప్తము

శ్రీ హ య శ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

ఉ ప దం శ ని దా న మ్

భగవద్దరనిదానమును జెప్పినపిదప అట్టి భగవద్దరము జనించు స్థానమునకు సమీపస్థలమున జనించుటంజేసి భగవద్దరమునకు సమానంబైన ఉపదంశ (కొరుకు సవాయి) రోగనిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ హస్తాభిఘాతాన్నఖదస్తపాతా
దధావనాదత్యుపసేవనాద్వా।
యోనిప్రదోషాచ్చ భవన్తి శిశ్నే
పక్షాఽపదంశా వివిధాపచారైః॥౧॥

తా॥ హస్తములచేత మర్దనాద్యభిఘాతముల సేయుట, రతిసేయుకాలమున ననురాగాతి శయముచే నఖదస్తక్షతముల సేయుట, సంభోగము జేసినపిదప కడగకుండుట, అధికముగ సంభో గముచేయుట, భగవదుండలి దోషములు కారముగనుండు నీళ్లతో ప్రక్షాళనము మున్నగు విరుద్ధ క్రియలజేయుట, ఈ కారణములచేత పురుషులయొక్క మేధ్రమునందు ఐరువిధంబులైన ఉపదం శంబు లను వ్యాధులు జనించును.

వాతాదులచే జనించిన యుపదంశములకు సామాన్యలక్షణములు

శ్లో॥ సతోదభేదైస్సురజైస్సకృష్టైః
సోఽపైర్వ్యవసేత్సవనోపదంశమ్।
పీతైర్బహుక్లేదయుతై స్సదాహైః
పిత్రేన రక్తాత్పిశితావభాసైః॥౨॥
సోఽపైస్సకృష్టై రుధిరం స్రవస్తం
రక్తాత్మకం పిత్రసమానలిజమ్।
సకణ్డైశ్శోధయుతైర్మహద్భిః
శుక్లైర్నై స్సావయుతైః కఫేన॥౩॥

తా॥ నూదుల బాడిచిన విధంబుగ బాధకల్గుట, పగులుట, అదరుట, ఈలక్షణములతో గూడిన నల్లనిబొబ్బలు శిశ్నమునందు కల్గినయెడ వాతముచే జనించిన యుప దంశమనియు, మిక్కిలి

తడిగలిగి మంటతోకూడి పచ్చగసుండు బొబ్బలు కల్గినయెడ పిత్తముచే జనించిన యుపదంశ మనియు; రక్తమువంటి రంగుకల్గి కృష్ణవర్ణంబులై రక్తమును స్రవించుచు పిత్తలక్షణములతో గూడియుండు బొబ్బలు కల్గినయెడ రక్తముచే జనించిన యుపదంశమనియు; దురదయు వాపునుకల్గి బొబ్బలుకల్గినది కఫముచే జనించిన యుపదంశమనియు నెరుంగునది.

సన్నిపాతోపదంశ లక్షణము

శ్లో॥ నానావిధస్రావరుజోపపన్న
మసాధ్యమాహుస్త్రిమలోపదంశమ్।

తా॥ నానావిధంబులైన స్రావంబును, పోటు, దప్పిమొదలగు బాధలను, కల్గియున్నయెడ త్రిదోషములచే జనించిన యుపదంశంబని యెరుంగునది. ఈ యుపదంశము మిగుల ససాధ్యంబని యెరుంగునది.

అసాధ్యోపదంశ లక్షణము

శ్లో॥ విశీర్ణమాంసం క్రిమిభిః ప్రజగ్ధం
ముష్కావశేషం పరివర్జయేచ్ఛ ॥౪॥

తా॥ మేధ్రమునందలి మాంసము ఖండములుగ నున్నను, మేధ్రమంతయు పురుగులచే నమల బడి వృషణములుమాత్రము మిగిలియున్నను, అట్టి యుపదంశముగల మనుజుండు బ్రతుకడు గాన చికిత్సజేయం జనదని భావము.

ఉపదంశమున చికిత్సజేయనియెడ గల్గు బాధలు

శ్లో॥ సంజాతమాత్రే న కరోతి మూఢః
క్రియాం నరో యో విషయే ప్రసక్తః।
కాలేన శోధక్రిమిదాహపాకై
ర్విశీర్ణశిశ్నో మ్రియతే స తేన ॥౫॥

తా॥ పై జెప్పబడిన యుపదంశవ్యాధి జనించినచోడనే సంభోగమునందలి యాసకల్గి తగినచికిత్స జేయవచ్చునయెడ కొంతకాలమునకు వాపు పురుగులు మంట ఇవికల్గి అట్టివాపు పక్వంబై మేధ్రము పలుదెరంగుల తునియై మనుజుడు మరణము నొందును.

లిక్షారో లక్షణము

శ్లో॥ అంకురై రివ సక్ష్మైరెరుపర్యపరి సంస్థితైః।
క్రమేణ జాయతే వర్తిస్తామ్రచూడశిఖోపమా॥౬॥
కోశస్యాభ్యస్తరే సన్ధౌ సర్వసన్నిగతాఽపి వా।

* * సవేదనా పిచ్చిలా చ దుశ్చికిత్సాస్య త్రిదోషజా | * *
లిజ్జవర్తిరితి ఖ్యాతా లిజ్జార్క ఇతి చాపరే ||2||

—————(0)—————

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
ఉపదంశనిదానం సమాప్తమ్

—❖❖❖❖❖❖—

తా|| శిశ్నముమీద కోడితలమీదనుండు జాట్టువలె తీక్షణగ్రంబులైన మొలకలు గుమిగూడిన చందమున నొకదానిపై నొకటి మాంసపు మొలకలు వరుసగానుండి నానాటికి వత్తివలె నేర్పడి యుండును. మేఢముపైనుండు చర్మమునకు లోపలిసంధియందైనను, శిశ్నద్వారముయొక్క సంధియందైనను, ఈ రెంటియొక్క సంధులయందైనను ఈ వ్యాధి జనించి వేదనతోగూడి పిచ్చిలంబై యుండును. దీనిని లింగవర్తియనియు లింగార్కస్సు అనియు వచించెదరు. ఈ వ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించును గాన మిక్కిలి యసాధ్యంబై యుండును. మరియు “స్త్రీణాం పుంసాం చ జాయంతే ఉపదంశాస్సుదారుణాః” అని సుశ్రుతమున నుండుటంజేసి ఈ వ్యాధి స్త్రీలకును పురుషులకును జనించుననియు సుశ్రుతమునకు భిన్నమగు చరకాది గ్రంథములయందు ఉపదంశము పురుషులకుమాత్రము గలుగునని యెరుంగునది.

—❖❖❖❖❖❖—

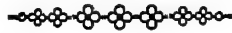
ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టిస్వామిశాస్త్రి చరణారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమగోత్రవిరాజమాన దీవ్యనవ్వాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమ్మదయ విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను
మాధవనిదానాన్ధ్రీతాత్పర్యమునందు
ఉ ప ద ం శ ని దా న ము
స మా ప్త ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

శూ క దోష ని దా న మ్

ఉపదంశనిదానానస్తరము తత్సమానదేశమున జనించు శూకదోషనిదానమును చెప్పట.

శ్లో॥ అక్రమాచ్ఛేఫసో వృద్ధిం యోఽభివాంఛతి మూఢధీః।

వ్యాధయస్తస్య జాయస్తే దశ చాష్టౌ చ శూకజాః॥౧॥

తా॥ మందమతియగు చునుజుండు అక్రమముగ మేధ్రమును వృద్ధి నొందించుటకై నీటియందు కప్పవలె నుండు విషజంతువును చేర్చిన బౌషధమును మేధ్రమునకు లేపనము జేయుటచేత పడునెనిమిదివిధంబులైన శూకదోషము (పొక్కుసవాయి మొడలగువ్యాధులు) జనించునని భావము.

సర్వ పికా లక్షణము

శ్లో॥ గౌరసర్వ పసంస్థానా శూకదుర్భగ్న హేతుకా॥

పిడకా శ్లేష్మవాతాభ్యాం జ్ఞేయా సర్వ పికా తు సా॥౨॥

తా॥ పైజెప్పిన విధంబుగ మేధ్రవృద్ధిజేయు నుద్యమించి శూకసంబంధమైన బౌషధమును కాస్త్రవిరుద్ధముగ లేపనము జేయుటచే కఫవాతములు ప్రకోపమునొంది తెల్లఆవాలవలె సన్ననై యుండు పొక్కులను కల్గించును; దానిని సర్వ పిక యను శూకదోషంబని యెరుంగునది. ఇచ్చట “శూకదుర్భగ్న హేతునా” అని పాతాస్తరమును కొందరు వచించెదరు. శూకదోషముచే నైనను, దుష్టమైన భగముగలజవరాండ్రయొక్క సంబంధముచేనైనను సర్వ పిక యను వ్యాధి జనించునని భావము.

అష్ఠీలికా గ్రధితంబులను శూకదోషముల లక్షణము

శ్లో॥ కఠినా విషమైర్భగ్నైర్వాయునాఽష్ఠీలికా భవేత్।

శూకై ర్యత్పూరితం శశ్వద్గ్రధితం నామ తత్కఫాత్॥౩॥

తా॥ ప్రశస్తములుకాని శూకములతోగూడిన బౌషధములను పూయుటచే వాతము ప్రకోపించి మిగుల కఠినంబులైన కురుపులు కల్గించును. ఇయ్యది అష్ఠీలికయను శూకదోషంబని యెరుంగు నది. శూకములచే నెల్ల పుడు నిండియున్నయెడ గ్రధితంబను శూకదోషమని యెరుంగునది. ఇయ్యది కఫప్రకోపముచే గల్గును.

కుంభికా లక్షణము

శ్లో॥ కుమ్భికా రక్తపిత్తోత్థా జామ్బవాస్థినిభాఽశుభా।

తా॥ రక్తపిత్తములయొక్క ప్రకోపముచేత సేరేడుగింజవలె నుండు కురుపులు కల్గిన యెడ కుంభి యను శూకదోషమని యెరుంగునది. ఇయ్యది మిక్కిలి బాధనుకల్పించును.

అలజీ లక్షణము

శ్లో॥ తుల్యజాన్వలజీం విద్యాద్యథాప్రోక్తాం విచక్షణః॥౪॥

తా॥ ప్రమేహపిడకానిదానమున జెప్పిన అలజీలక్షణములతో గూడియుండునది అలజీ యను శూకదోషంబని యెరుంగునది. అచ్చట “రక్తానితాస్ఫోటచితా దారుణాత్వలజీభవేత్” అని మున్నువచించిన అలజీలక్షణముల నెరుంగునది. కొంచెముగ రక్తవర్ణముకల్గి తెల్లనైయుండు పొక్కులు కల్గినది అలజీయని యర్థము.

సంమూఢపిడకా లక్షణము

శ్లో॥ మృదితం పీడితం యచ్చ సంరబ్ధం వాతకోపతః।

పాణిభ్యాం భృశసమ్మూఢే సంమూఢపిడకా భవేత్ ॥౫॥

తా॥ శూకలేపనమును జేసినపిడక శిశ్నమును మిక్కిలి మర్దనజేయుటవలన వాపు కల్గిన యెడ నయ్యది మృదితమని యెరుంగునది. ఇది వాతప్రకోపముచే గల్గును. మరియు శూకలేపనము జేసినవెనుక రెండుచేతులతో నధికముగ నలిపినయెడ ముఖంబేరుపడని కురుపును కల్గును. దీనిని సంమూఢ పిడకయను శూకదోషంబని యెరుంగునది.

అధిమంథ లక్షణము

శ్లో॥ దీర్ఘా బహ్వృశ్చ పిడకా దీర్ఘస్తే మధ్యతస్తుయాః।

సోఽధిమంథః కఘాస్సృగ్భ్యాం వేదనా రోమహర్షకృత్ ॥౬॥

తా॥ శూకలేపమువలన కఘరక్తములు ప్రకుపితంబులై మిగుల నిడుదలై మధ్యమున చీలి యుండు పొక్కులు ననేకముగ శిశ్నమున గల్గించును. ఇయ్యది అధిమంథంబను శూకదోషంబని యెరుంగునది; మరియు నీవ్యాధియందు మిగుల తీవ్రంబైన వేదనయు గగురుపాటును కల్గును.

పుష్కరికా లక్షణము

శ్లో॥ పిడకా పిడకావ్యాప్తా పిత్త శోణితసమ్భవా।

పద్మకర్ణికసంస్థానా జ్ఞేయా పుష్కరికా తు సా॥౭॥

తా॥ శూకలేపమువలన పిత్తరక్తములు ప్రకోపమునొంది సన్ననికురుపులచే వ్యాప్తంబైన కురుపు శిశ్నమున కల్గును. ఇయ్యది తామరమిదైవలె నుండుటంజేసి పుష్కరిక యను శూకదోషం బని యెరుంగునది.

స్పర్శహీని లక్షణము

శ్లో॥ స్పర్శహీని తు జనయేచ్ఛణితం శూకదూషితమ్।

తా॥ శూకలేపమువలన రక్తము దుష్టంబై స్పర్శజ్ఞానమును జెరచును. దీనిని స్పర్శహీని యను శూకదోషంబని యెరుంగునది.

ఉత్తమా లక్షణము

శ్లో॥ ముద్గమాషోపమా రక్తా రక్తపిత్రోద్భవా తు యా॥౮॥

వ్యాధిరేషోత్తమా నామ శూకాజీర్ణనిమిత్తతః।

తా॥ పలుమారు శూకలేపము జేయుటవలన రక్తపిత్తములు ప్రకృపితంబులై పెసలవలెను, మినుములవలె నుండు రక్త వర్ణంబైన కురుపులు కల్గించును. ఈ వ్యాధి ఉత్తమ యను శూకదోషంబని యెరుంగునది.

శతపోనక లక్షణము

శ్లో॥ ఛిద్రైరణుముఖైర్లిజ్జం చితం యస్య సమస్తతః॥౯॥

వాతశోణితజో వ్యాధిస్స జ్ఞేయశ్శతపోనకః।

తా॥ శూకలేపమును విపరీతముగ జేయుటచే వాతరక్తములు ప్రకృపితంబులై శిశ్నమునందు నూత్నములైన ఛిద్రముల కల్గించును. దానంజేసి మేధ్రము ఛిన్నభిన్నంబుగా నుండును. ఈ వ్యాధి జల్లేడవలె ననేకరంధ్రములుకల్గియుండుటంజేసి శతపోనక మనంజను.

త్వక్పాక లక్షణము

శ్లో॥ వాతపిత్తకృతో జ్ఞేయస్త్వక్పాకో జ్వరదాహకృత్।

తా॥ వాతపిత్తములు శూకలేపమువలన ప్రకోపించి శిశ్నముపై చర్మమును పుండుగ జేయును. దానంజేసి జ్వరంబును మంటయు కల్గును. దీనిని త్వక్పాకంబను శూకదోషమని వచించెదరు.

శోణితార్బుద లక్షణము

శ్లో॥ కృష్ణైస్సోఢైస్సరక్తాభిః విడకాభిర్నివీడితమ్।

యస్య వాస్తురుజశ్చోగ్రా జ్ఞేయం తచ్ఛోణితార్బుదమ్॥౧౦॥

తా॥ కొంచెముగ రక్తవర్ణంబులును కొంచెము కృష్ణవర్ణంబులునైన బొబ్బలు శిశ్నమున కల్గి వ్రణముకల్గినచోట మిగుల తీవ్రంబైన వేదనకల్గినయెడ నయ్యది రక్తార్బుద మను శూకదోష మని యెరుంగునది.

మాంసార్బుద లక్షణము

శ్లో॥ మాంసగోషేణ జానీయాదర్బుదం మాంససమ్భవమ్।

తా॥ శూకలేపముచేసినపిదప అభిఘాతముచే మాంసము దుష్టంబై శిశ్నమున కురుపులు కల్గినయెడ నయ్యది మాంసార్బుదంబను శూకదోషంబని యెరుంగునది.

మాంసపాక లక్షణము

శ్లో॥ శీర్షస్తే యస్య మాంసాని యస్య సర్వాశ్చ వేదనాః॥౧౦॥

విద్యాత్తం మాంసపాకం తు సర్వదోషకృతం భిషక్ ।

తా॥ శూకలేపముచేత శిశ్నమునందలి మాంసము కుల్లి నానాటికి నూడిపోవుచు వాతపిత్త కఫములచే జనించు నొప్పి పోటు మంట మొదలగు వేదనలన్నియు కల్గినయెడ నయ్యది మాంస పాకమని చెప్పబడును. ఈవ్యాధి దోషములన్నింటిచే కల్గునని యెరుంగునది.

విద్రధి లక్షణము

శ్లో॥ విద్రధిం సన్నిపాతేన యథోక్తమితి నిర్దిశేత్॥౧౩॥

తా॥ శూకలేపముచేత సన్నిపాతముచే జనించు విద్రధియొక్క లక్షణములతోగూడి శిశ్న మున కురువు లేచినయెడ విద్రధి యను శూకదోషంబని యెరుంగునది. ఇచ్చట “నానావర్ణరుజా స్రావో ఘాటాలీ విషమో మహాః । విషమం పచ్యతే చాపి విద్రధిస్సాన్నిపాతికః” అని మున్నువచించిన సన్నిపాతవిద్రధిలక్షణముల నెరుంగునది. నానావిధవర్ణవేదనలును స్రావంబును కల్గి పెడతలవలె నున్నతంబై విషమమును పాకమునొందునది సన్నిపాతజవిద్రధి యని యర్థము.

తిలకాలక లక్షణము

శ్లో॥ కృష్ణాని చిత్రాణ్యథవా శూకాని సవిషాణి వా ।

పాతితాని పచన్త్యాశు మేధ్రం నిరవశేషతః॥౧౪॥

కాలాని భూత్వా మాంసాని శీర్షస్తే యస్య దేహినః ।

సన్నిపాతసముత్థాంస్తు తాన్విద్యాత్తిలకాలకాః॥౧౫॥

తా॥ కృష్ణవర్ణంబైనను లేక నానావర్ణంబులైనను కల్గి విషముతోగూడిన శూకములను లేపముచేయుటచేత శిశ్నమంతయు పాకమునొంది మాంసము నువ్వులవలె నల్లనై నానాటికి నూడి పడినయెడ నయ్యది నువ్వులవలె నల్ల గానుండుటంజేసి తిలకాలకమనంజను. ఈ వ్యాధి సన్నిపాత ముచే జనించును.

అసాధ్య శూకదోష లక్షణము

శ్లో॥ తత్ర మాంసార్బుదం యచ్చ మాంసపాకశ్చ యస్మ్యుతః ।

విద్రధిశ్చ న సిధ్యన్తి యే చ స్యుస్తిలకాలకాః॥౧౬॥

—❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ మాధవకర విరచితే మాధవనిదానే

శూకదోష నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ వైజెప్పిన శూకదోషములలో మాంసార్బదంబును, మాంసపాకంబును, విద్రధియు, తిలకాలకంబులును, అసాధ్యంబులని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రీ చర
ణారవిద్వ సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమ్పదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుజి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికాయను
మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు
శూకదోష నిదానము
స మా స్త ము

చుట, మినుములు, ముల్లంగి, పిష్టాన్నము, నువ్వులు, పాలు, లెల్లము ఈ వస్తువులను విశేషముగ సేవించుట, అన్నము జీర్ణముగానుండునపుడు స్త్రీసంభోగమును జేయుట, పవటియందు నిరురించుట, బ్రాహ్మణులను గురువులను ధిక్కరించుట, పాపకృత్యములజేయుట, ఇట్టి కారణములచేత వాతపిత్తశ్లేష్మములు మూడును ప్రకోపమునొంది చర్మము, రక్తము, మాంసము, రసము, ఈ నాల్గింటిని చెరచి కుష్ఠములను కల్పించును. మరియు వాత పిత్త శ్లేష్మములు, చర్మము, రక్తము, మాంసము, నీరు, ఈ యేడును ఏడువిధములైన మహాకుష్ఠములకును పదునొకండు విధములైన షుద్ధకుష్ఠములకును ముఖ్యకారణములని యెరుంగునది.

మరియు “రక్తం లసీకా త్వజ్ఞాంసం దూష్య దోషాస్త్రయో మలాః । విసర్పాణాం సముత్పత్తౌ విజ్ఞేయాః సప్తధాతవః॥” అని యుండుటచేత విసర్పవ్యాధి యందును రక్తము, చర్మమున నుండు నీరు, చర్మము, మాంసము, వాత పిత్తశ్లేష్మములు, అనునీ యేడును కారణములై యుండును. ఈ వాక్యమునుబట్టి విసర్పములయందును కుష్ఠములయందును దోషదూష్యములు సమంబులై యున్నను చిరకాలమునకు వ్యాధిని కల్పించునవియు, స్థిరంబులును, బలిష్ఠములుకాని రక్తపిత్తములతో గూడినవియునైన దోషములచేత కుష్ఠములు జనించుననియు; అతిశీఘ్రముగ వ్యాధిని కల్పించునవియు, శరీరమునందంతట సంచరించు స్వభావము కల్గినవియు, బలిష్ఠములైన రక్తపిత్తములతో గూడినవియునైన దోషములచే విసర్పములు జనించుననియు కుష్ఠ విసర్పముల రెండింటికిని కారణభేదముల నెరుంగునది. మరియు కుష్ఠములకు పరద్రవ్యముల నపహరించుట గురువులను ధిక్కరించుట మున్నగునవిగూడ కారణములై యుండును. విసర్పమునకు కారణములు లేవు.

కుష్ఠ భేదములు

శ్లో॥ కుష్మాని సప్తధా దోషైః పృథగ్ద్వైస్సమాగతైః ।

సర్వేష్వపి త్రిదోషేషు వ్యవదేశోఽధికత్వతః॥౭॥

తా॥ మరియు కుష్ఠవ్యాధి వాత పిత్త శ్లేష్మములచేతను దోషద్వయసంసర్గముచేతను, సన్నిపాతముచేతను, జనించుటంజేసి యేడువిధములగును. కుష్ఠములన్నియు త్రిదోష సమదాయముచే జనించినను, దోషత్రయములో నెయ్యది మిగుల నధికముగా నుండునో అట్టి దోషముచే జనించి నదియని యెరుంగునది.

కుష్ఠపూర్వరూపములు

శ్లో॥ అతిశ్లేష్ణఖరస్పర్శస్వేదాస్వేదవివర్ణతాః ।

దాహః కణ్ఠాస్త్యచి స్వాపః తోదః కోరోన్నతిర్భ్రమః॥౮॥

వ్రణానామధికం శూలం శీఘ్రోత్పత్తిశ్చిరస్థితిః ।

రూఢానామపిరూక్షత్వం నిమిత్తేఽల్పేఽతికోపనమ్॥౯॥

రోమహర్ణోఽస్పృజః కార్ష్యం కుష్ఠలక్షణమగ్రజమ్ ।

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

కుష్ఠ ని దా న మ్

ఇవ్విధంబుగ పదునెనిమిది విధంబులైన ఈకదోషముల నిదానమును జెప్పి పిదప ఈకదోషములకు సమానమైన సంఖ్యకల కుష్ఠములయొక్క నిదానమును చెప్పెట.

—❖—❖—❖—❖—❖—

శ్లో॥ విరోధీన్యన్నపానాని ద్రవస్నిగ్ధగురూణిచ |
భజతామాగతాం చ్ఛర్దిం వేగాంశ్చాన్యస్ప్రతిఘ్నతామ్॥౧॥
వ్యాయామమతినస్తాపమతిభుక్త్వా నిషేవిణామ్ |
ఘర్మశ్రమభయార్తానాం ద్రుతం శీతామ్బుసేవినామ్॥౨॥
అజీర్ణాధ్యశినాం చైవ పశ్చుకర్మాపచారిణామ్ |
నవాన్నదధిమత్స్యతిలవణామ్లనిషేవిణామ్॥౩॥
మాషమూలకపిష్టాన్న తిలక్షీరగుడాశినామ్ |
వ్యవాయం చాప్యజీర్ణేన్నే నిద్రాం చ భజతాం దివా॥౪॥
విప్రా౯ గురూన్ధర్షయతాం పాపం కర్మ చ కుర్వతామ్ |
వాతాదయస్త్రయో దుష్టాః త్వగ్రక్తం మాంసమమ్బుచ॥౫॥
దూషయన్తి స కుష్ఠానాం సప్తకో ద్రవ్యసంగ్రహః |
అతః కుష్ఠాని జాయంతే సప్త చైకాదశైవచ॥౬॥

తా॥ ఒకటికొకటి విరుద్ధంబులైన క్షీరమత్స్యాదులగు అన్నపానములను సేవించుట, ద్రవముతోగూడినవియు స్నిగ్ధంబులును గురుత్వమును చేయునవియు నైన పదార్థముల సేవించుట, పైకివెడలుచున్న వాంతిని మలమూత్రాది వేగములను నిరోధించుట, అధికముగ భుజించి దేహపరిశ్రమమును సంతాపకరంబులైన పనులను జేయుట, ఎండచేతను శ్రమచేతను భయముచేతను మిక్కిలి బడలియుండి విశ్రమించకయే శీఘ్రముగ మిగుల శితంబగు జలమును పానముచేయుట, అజీర్ణపదార్థముల భుజించుట, అధికముగ భుజించుట, వమనము, విరేచనము, వస్తి, స్వేదనము, నస్యము, అను నీ పంచకర్మలను శాస్త్రపద్ధతి ననుసరించక విరుద్ధముగ జేసికొనుట, క్రొత్తబియ్యపు అన్నము, పెరుగు, మత్స్యములు ఈ పదార్థములను భుజించుట ఉప్పు పులుసును విశేషముగ భుజి

తా॥ కుష్ఠము జవించుచోట హస్తముచే. స్పృశించినయెడ నునుపుగల్గియుండుట, లేక గరగరలాడుచుండుట, అధికముగ చెమటబట్టుట, లేక చెమట బట్టకుండుట, వర్ణము మారియుండుట, మంటయు దురదయు కల్గుట, స్పర్శము పెరుంగకుండుట, నూదుల బొడిచిన విధంబుగ పోటుగల్గుట, కందిరీగలు పుట్టినరీతిగ దద్దులుకల్గుట, చిత్తభ్రమము కల్గుట, వ్రణములు అతిబాధతో గూడి శీఘ్రముగ జనించి చిరకాలము అనుసరించి యుండుట, వ్రణములు మానినను మిగుల రూక్షముగనుండుట, స్వల్పకారణముచేనైనను ప్రకోపము నొంగుట, రోమాంచము కల్గుట, రక్తము నల్లగనుండుట, ఈ లక్షణములన్నియు కుష్ఠములు జవించుటకు మున్ను కల్గు పూర్వరూపములని యెరుంగునది.

కపాలకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ కృష్ణార్కుణ కపాలాభం యద్రూక్షం పరుషం తను॥౧౦॥

కాపాలం తోదబహుళం తత్కుష్ఠం విషమం స్పృతమ్॥

తా॥ నల్లనిరంగుకల్లియైనను ఎఱ్ఱనిరంగు కల్లియైనను కుండపెంకువలె మిగుల రూక్షంబును కఠినంబునై అధికమైన పోటుకల్గియున్నయెడ నయ్యది కపాలకుష్ఠంబని యెరుంగునది. ఈ కుష్ఠము మిగుల నసాధ్యంబై యుండును. ఈ కుష్ఠము వాతాధిక్యముచే గల్గునని యెరుంగునది.

బొదుంబరకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ రుద్దాహరాగ కణ్డూభిః పరీతం రోమవిజ్జరమ్॥౧౧॥

ఉదుమ్బరఫలాభాసం కుష్ఠమౌదుమ్బరం వదేత్॥

తా॥ నొప్పి, మంట, ఎఱ్ఱనిరంగు, దురద, వీనిచే వ్యాప్తమై కపిలవర్ణంబులైన రోమములు కల్లి మేడిపండువలె నుండు కుష్ఠము బొదుమ్మరంబని యెరుంగునది. మరియు నీ కుష్ఠము పితాధిక్యముచే గల్గును.

మండలకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ శ్వేతం రక్తం స్థిరం స్త్రావనం స్నిగ్ధముత్సన్నమణ్డలమ్॥౧౨॥

కృచ్ఛ్రమనోన్యత్య సంయుక్తం కుష్ఠం మణ్డలముచ్యతే॥

తా॥ శ్వేతవర్ణంబైనను రక్తవర్ణంబైనను కల్లి కఠినంబై నీరుతోగూడి ఉన్నతంబైన పొడలుకల్లి యొకటిలోనొకటి కలిసియుండినయెడ ఆ కుష్ఠము మండలమని చెప్పందగును. ఈ కుష్ఠము కఫాధిక్యముచే గల్గును. మరియు నీ కుష్ఠము మిగుల నసాధ్యంబై యుండును.

ఋష్యజిహ్వకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ కర్కశం రక్తపర్యస్తం అస్తశ్శ్యావం సవేదనమ్॥౧౩॥

యదృష్యజిహ్వ సంస్థానమృష్యజిహ్వం తదుచ్యతే॥

తా॥ మిగుల కర్కశంబై చుట్టు ఎఱ్ఱగను నడుమ నల్లగనుండి పోటుకల్లి దుప్పినాలుక వంటి యాకారము కల్గినది ఋష్యజిహ్వంబను కుష్ఠమని యెరుంగునది.

పుండరీకకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ సశ్వేతం రక్తపర్యంతం పుండరీకదలోపమమ్॥౧౪॥
సోత్సేధం చ సరాగం చ పుండరీకం తదుచ్యతే।

తా॥ నడుమ తెల్లగను చుట్టు ఎఱ్ఱగనుండి తామరాకువలె గుండ్రగనై యున్నతముగ నుండి ఎఱ్ఱగనుండునది పుండరీకంబను కుష్ఠంబని యెరుంగునది.

సిద్ధకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ శ్వేతం సాస్రం తను చ యద్రజో ఘృష్టం విముఞ్చతి॥౧౫॥
ప్రాయశ్చీరసి తత్సిద్ధ మలాబుకుసుమోపమం।

తా॥ శ్వేత రక్తవర్ణములు కలిగి నూఝాకారంబులై చేత రుద్దినయెడపిండివలె పొట్టు రాలుచు సారపువ్వలతో సమానముగ నుండునది సిద్ధకుష్ఠంబని యెరుంగునది. ఈకుష్ఠము తనచుగ రొమ్మన కల్లును.

కాకణాన్తికాకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ యత్కాకణాన్తికావర్ణం సపాకం తీవ్రవేదనమ్॥౧౬॥
త్రిదోషలిఙ్గం తత్కుష్ఠం కాకణానైవ సిద్ధ్యతి।

తా॥ గురిగింజవలె నడుమ నల్లగను చుట్టు రక్తవర్ణముకల్గి కొంచెముగ పుండగుచు తీక్ష్ణంబైన వేదన కల్గియుండునది కాకణాన్తిక యను కుష్ఠంబని యెరుంగునది. ఈ కుష్ఠమునంగు దోష త్రయంబును మిగుల ప్రకోపమునొంది యుండును గాన మిక్కిలి యసాధ్యంబై యుండును. ఇచ్చట కుష్ఠ సామాన్యముగ దోషత్రయములు ప్రకోపమునొందియున్నను కాకణాన్తిక యను కుష్ఠమున మిగుల క్రూరముగ ప్రకోపమునొంది యుండునని యెరుంగునది. ఈ చెప్పంబడినకుష్ఠంబులేదును రసాదిధాతువులను శీఘ్రముగ వ్యాపించి యనేక దోషములచే జనించుటంజేసి మహాకుష్ఠంబులని జెప్పందగును. ఇచ్చట రసాదిధాతువులను శీఘ్రముగ వ్యాపించుచు అనేక దోషములచే జనించి బహువిధంబులగు చికిత్సలచే నసాధ్యంబులై నవి మహాకుష్ఠములని లక్షణము నెరుంగునది.

ఏకకుష్ఠ చర్మకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ అస్వేదనం మహావాస్తు యన్మత్స్యశకలోపమ్॥౧౭॥
తదేకకుష్ఠం చర్మాఖ్యం బహులం హస్తీచర్మవత్।

తా॥ చమటబట్టకుండుట, విశాలంబైన తావున జనించుట, మత్స్యముయొక్క ఖండము వలె నుండుట, ఈలక్షణములు కల్గినది ఏకకుష్ఠంబనియు; గజచర్మమువలె మిగుల కర్కశంబై యుండునది చర్మకుష్ఠంబనియు నెరుంగునది.

కిటిమకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ శ్యావం కిణఖరస్పర్శం పరుషం కిటిమం స్మృతమ్॥౧౮॥

తా॥ శ్యామవర్ణంబై కురుపుయొక్క మచ్చవలె మిగుల కఠినమైన స్పర్శకుకల్లి పరుషంబై యుండునది కిటిమంబను కుష్ఠమని యెరుంగునది.

వై పాదికకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ వై పాదికం పాణిపాదస్ఫుటనం తీవ్రవేదనమ్ |

తా॥ హస్తములయందును పాదములయందును పగులుచు మిగుల తీవ్రవయిన బాధకల్లి యున్నయెడ వై పాదిక సును కుష్ఠమని యెరుంగునది.

అలసకకుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ కణ్ఠామద్భిస్సరాగైశ్చ గణ్ఠైరలసకం చితమ్ ||౧౯||

తా॥ దురదకల్లి యెఱ్ఱినైయుండు దద్దతోగూడి యుండునది అలసకంబను కుష్ఠమని యెరుంగునది.

దద్రుమండల కుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ సకంఢారాగపిడకం దద్రుమణ్డలముద్గతమ్ |

తా॥ దురదకల్లి యెఱ్ఱి గానుండు సన్ననిబొబ్బలతోగూడి పైకిచెలియుచున్నది దద్రుమండల కుష్ఠమని యెరుంగునది.

చర్మదల కుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ రక్తం సశూలం కంఢామత్ సస్ఫోటం యద్గలత్యపి |

తచ్ఛర్మదలమౌఖ్యాతం సంస్పర్శాసహముచ్యతే || ౨౦ ||

తా॥ ఎఱ్ఱి మచ్చలు కల్లియుండుట, నొప్పియు కురచయు కల్లియుండుట, పగిలి నీరు గారుచుండుట, హస్తముచే స్పృశించినను ఓరువలేకుండుట, ఈ లక్షణములు కల్లియుండునది చర్మదలంబను కుష్ఠమని యెరుంగునది.

పామా కచ్చు లక్షణములు

శ్లో॥ నూత్నైః బహ్వైః పీడకాస్రావవత్తః |

పామేత్యుక్తాః కణ్ఠామత్యస్సదాహః |

సై వస్ఫోటైస్తీవ్రదాహైరుపేతా

క్షేయాపాణ్యోః కచ్చురుగ్రాస్సిహోశ్చ || ౨౧ ||

తా॥ మిగుల స్వల్పంబైన యాకారముకల్లి చీము మొదలగునవి స్రవించుచు దురదయు మంటయు కల్లి యనేకములైన బొబ్బలుకల్లినయెడ నయ్యది సామయను కుష్ఠమని చెప్పందగును. మిగుల తీవ్రంబైన మంటకల్లిన బొబ్బలు చేతులయందును గొండియందును కల్లినయెడ కచ్చునను కుష్ఠమని యెరుంగునది.

విస్ఫోట కృష్ణ లక్షణము

శ్లో॥ స్ఫోటాశ్శ్యావారుణాభాసా విస్ఫోటాస్సుస్తనుత్వచః।

తా॥ శ్యామవర్ణంబును అరుణవర్ణంబును కల్గి మిగుల సూక్ష్మముగా నుండు చర్మమున బొబ్బలు జనించినయెడ విస్ఫోటంబును కృష్ణంబని యెరుంగునది.

శతారు కృష్ణ లక్షణము

శ్లో॥ రక్తం శ్యావం సదాహృత్ శతారుస్సద్భహువ్రణమ్॥౨౧॥

తా॥ రక్తవర్ణంబును శ్యామవర్ణంబునై మంటయు నొప్పియు కల్గి యనేక వ్రణములతో గూడి యుండునది శతారువను కృష్ణంబని యెరుంగునది.

విచర్చికా కృష్ణ లక్షణము

శ్లో॥ సకణ్ఠాః పిడకా శ్యావా బహుస్రావా విచర్చికా।

తా॥ గురదతోహడి శ్యామవర్ణంబై అనేక ద్వారములనుండి పూయాదులను స్రవించు చున్నయెడ విచర్చికాయనంజను. ఇచ్చట “దోషాః ప్రదూష్య త్వజ్ఞాంసం పాణిపాద సమాశ్రితాః। పిడకాం జనయంత్యాశు దాహకంఢాసమన్వితామ్। దాల్యతే త్వఖరారూఢౌ పాణ్యోర్ధ్వయా విచర్చికా। పాదే విపాదికా జ్ఞేయా స్థానాన్య త్వాద్విచర్చికా” అని భోజుండు తన్త్రాస్తరమున జేప్పెను. వాతాదిదోషములు ప్రకుపితంబులై చర్మమాంసములను చెరచి హస్తపాదముల నాశ్రయించి మంటయు దురదయు కల్గిన కురుపులను కల్గించును; దానంజేసి హస్తములయంగు చర్మము మిగుల కర్కశంబై పగిలినయెడ విచర్చికాయనియు, పాదములయంగు జనించి పగిలినయెడ విపాదికాయనియు చెప్పబడును. ఈ వ్యాధి స్థానభేదముచే నామభేదము కల్గియుండును గాని పరస్పరభేదము వాస్తవముగ లేదని యర్థము. ఈవాక్యముచేత ప్రకృతగ్రంథమున విచర్చికా విపాదికా వ్యాధులకు పరస్పరభేదములు లేవుగాన ఏకకృష్ణము మొదలుజేసి విచర్చికాపర్యంతముననుండు కృష్ణములు అన్నియుజేరి పదు నొకండగును గాన సంఖ్యాభేదము లేదని యెరుంగునది.

వాతాదులచే జనించిన కృష్ణ లక్షణము

శ్లో॥ ఖరం శ్యావారుణం రూక్షం వాతకృష్ణం సవేదనమ్॥౨౩॥

పిత్తాత్మకృథితం దాహరాగస్రావాన్వితం నుతమ్।

కఫాశ్లేది ఘనం స్నిగ్ధం సకంఢాశైత్యశారవమ్॥౨౪॥

ద్విలిజం ద్వన్ద్వజం కృష్ణం త్రిలిజం సాన్నిపాతికమ్।

తా॥ కఠినంబును, శ్యావారుణవర్ణంబును, రూక్షంబునై వేదనతో గూడియుండునది వాతముచే జనించిన కృష్ణమునియు; కుల్లియుండుట, తాపము, ఎఱ్ఱనిరంగు కల్గియుండుట, నీము మొదలగునవి స్రవించుట, ఈ లక్షణములతో గూడియుండునది పిత్తముచే జనించిన కృష్ణంబనియు; మొదలగునవి స్రవించుట, ఈ లక్షణములతో గూడియుండునది పిత్తముచే జనించిన కృష్ణంబనియు;

ద్రవముతో కూడి మిగుల ఘనంబును నునుపు గల్గి దురదయు శీతలత్వంబును గురుత్వంబును కల్గినది కఫముచే జనించిన కుష్ఠంబనియు; వాతాదులు ప్రత్యేకముగ జెప్పిన లక్షణములలో రెండేసి దోషములయొక్క లక్షణములు కల్గినది ద్వంద్వముచే జనించిన కుష్ఠంబనియు; దోషత్రయలక్షణములు కల్గినది సన్నిపాతముచే జనించిన కుష్ఠంబనియు నెరుంగునది.

రసరక్తాది ధాతుగత కుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ త్వక్తేనై వై వర్ణ్యమజ్జేషు కుష్ఠే రాక్ష్యం చ జాయతే॥౨౧॥

త్వక్స్వాపో రోమహర్షశ్చ స్వేదస్యాతిప్రవర్తనం।

కణ్డూర్విపూయకత్వైవ కుష్ఠే శోణితసంశ్రితే॥౨౨॥

బాహుల్యం వక్త్రశోషశ్చ కార్కశ్యం పిడగోద్గమః॥

తోదస్ఫోటస్థిరత్వం చ కుష్ఠే మాంససమాశ్రితే॥౨౩॥

కౌణ్యం గతిక్షయోఽజ్ఞానాం సంభేదః తుతసర్పణమ్।

మేదస్థానగతే లిజం ప్రాగుక్తాని తథైవ చ॥౨౪॥

నాసాభజ్జోఽక్షిరాగశ్చ త్తేషు క్రిమిసమ్భవః।

స్వరోపఘాతశ్చ భవేదస్థిమజ్జసమాశ్రితే॥౨౫॥

తా॥ కుష్ఠము రసధాతువు నాశ్రయించినపుడు శరీరమున వర్ణము మారియుండుట, రూక్షముగ నుండుట, స్పర్శము నెరుంగకుండుట, గగురుపాటుకల్గుట, అధికముగ చెమటబట్టుట ఈ లక్షణములు కల్గును. రక్తధాతువు నాశ్రయించినపుడు మిగుల గురుద కల్గి అధికముగ చీము కారుచుండును. కుష్ఠము మాంసము నాశ్రయించియున్నపుడు కుష్ఠంబధికముగ నుండుట, నోరెండుట, గరగరలాడుచుండుట, బొబ్బలు కల్గుట, పోటు, పగులుట, చిరకాలము అనుసరించియుండు ఈ లక్షణములు కల్గును. మేదస్సు నాశ్రయించినపుడు హస్తపాదములు చేష్టలు దక్కి యుండుట, అవయవము లన్నియు నొచ్చుట, శరీరమంతయు పగిలి వ్రణంబులు గల్గుట, రసరక్తమాంస గత కుష్ఠలక్షణములు కల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గును. అస్థిమజ్జల నాశ్రయించియున్నపుడు ముక్కు పగులుట, కన్నా లెఱ్ఱగ నుండుట, వ్రణములయందు పురుగులు పుట్టుట, కంఠస్వరము నశించి యుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గును.

శుక్రజ కుష్ఠ లక్షణము

శ్లో॥ దమ్పత్యోః కుష్ఠ బాహుల్యాద్దుష్టశోణితశుక్రయోః।

యదపత్యం తయోర్జాతం జ్ఞేయం తదపి కుష్ఠితమ్ ॥౩౦॥

తా॥ దంపతుల కిరువురకు కుష్ఠము ప్రబలముగా నున్నయెడ దానంజేసి వారి శుక్రశోణితములు దుష్టంబులై యుండును; వారికి జనించిన శిశువు కుష్ఠరోగముచే పీడింపబడును. ఇది శుక్రగత కుష్ఠమని యెరుంగునది. ఇచ్చట పురుషులకు శుక్రమువలెనే స్త్రీలకు ఋతుశోణితము పుత్రోత్పాదకము గాన అట్టి యార్తవము కుష్ఠవ్యాధిచే దుష్టంబై నచో దాన జనించు శిశువునకు కుష్ఠము

కల్లునని యెరుంగునది. మరియు “తదపి” అను నట్టి అపిశబ్దమువలన వైశిష్ట్యబడిన రసరక్తమాంస మేదోఽస్థిమజ్జల నాశ్రయించిన కుష్ఠముల లక్షణములు గూడ శుక్రగతకుష్ఠమునందు గానంబడు నని భావము.

సాధ్యాసాధ్య కుష్ఠ లక్షణములు

శ్లో॥ సాధ్యం త్వగ్రక్తమాంసస్థం వాతశ్లేష్మాధికం చ యత్ |
మేదసి ద్వద్వజం యాప్యం వర్జ్యం మజ్జాస్థిసంశ్రితమ్ || 30 ||
క్రిమ్యస్తద్దాహమద్వాగ్నిసంయుక్తం యత్త్రిదోషజమ్ |
ప్రభిన్నం ప్రస్రుతాశ్లం చ రక్తనేత్రం హతస్వరమ్ || 31 ||
పంచకర్మగుణాతీతం కుష్ఠం హస్తీహ మానవమ్ |

తా॥ త్వగ్రక్తమాంసముల నాశ్రయించిన కుష్ఠంబును, వాతకఫములు ప్రధానముగానుండు కుష్ఠంబును, సాధింపదగియుండును. మేదోగతంబైన కుష్ఠంబున్ను, దోషద్వయసంస్పర్శముచే గల్గిన కుష్ఠంబును యాప్యంబై యుండును. మజ్జను అస్థులను ఆశ్రయించిన కుష్ఠంబు ఆసాధ్యంబుగానుండును, మరియు పురుగులు వ్రణములయందుగల్గి దప్పి, తాపము, అగ్నిమాన్ద్యము, ఈ లక్షణములతో గూడిన కుష్ఠంబును, సన్నిపాతముచే జనించిన కుష్ఠంబును, శరీరము పగిలి నీరుకారుచుండు కుష్ఠంబును, కన్ను లెఱ్ఱనై హీనస్వరము కల్గిన కుష్ఠంబును, వసునవిరేచనాది పంచకర్మలజేసినను స్వస్థముగాకుండు కుష్ఠంబును మనుజుని చంపును. కావున మిగుల ససాధ్యంబులని భావము.

వాతాది జనితకుష్ఠ విభాగము

శ్లో॥ వాతేన కుష్ఠం కాపాలం పిత্তేనౌదుమ్బరం కఫాత్ || 33 ||
మణ్డలాఖ్యం విచర్చిత ఋష్యాఖ్యం వాతపిత్తజమ్ |
చర్మైకకుష్ఠం కిటిమం సిఘ్రాలసవిపాదికాః || 34 ||
వాతశ్లేష్మోద్భవాశ్లేష్మపితృద్ద్రుశతౌరుషీ |
పుండరీకం సవిస్ఫోటం పామా చర్మదలం తథా || 35 ||
నర్వైస్సాస్యత్కాకణం పూర్వత్రికం దద్రు సకాకణమ్ |
పుండరీకర్షజహ్వేచ మహాకుష్ఠాని సప్తతమ్ || 36 ||

తా॥ కపాలకుష్ఠము వాతముచే జనించుననియు, ఔదుమ్బరకుష్ఠము పిత్తముచే జనించుననియు, మండలకుష్ఠము కఫముచే జనించుననియు, విచర్చికా ఋష్యంబులనుకుష్ఠములు వాత పిత్తములచే జనించుననియు, చర్మకుష్ఠము, ఏకకుష్ఠము, కిటిమకుష్ఠము, సిఘ్రము, అలసము, విపాదిక, ఈ కుష్ఠములన్నియు వాతశ్లేష్మములచే జనించుననియు; దద్రుకుష్ఠము, శతౌరుషకుష్ఠము; పుండరీకము, విస్ఫోటము, పామ, చర్మదలము, అను నీకుష్ఠములారును కఫపిత్తములచే జనించుననియు, కాకణాంతికకుష్ఠము సన్నిపాతముచే జనించుననియు భావము. మరియు కపాల, ఔదుం

బర, మండల, ద్రు, కాకణ, పుండరీక, ఋష్యజిహ్వంబులను కుష్ఠంబులేడును మహాకుష్ఠంబులూ. తక్కిన పదునొకండు కుష్ఠములు త్సుద్రకుష్ఠంబులని భావము.

శ్విత్ర లక్షణము

శ్లో॥ కుష్ఠైకసమ్భవః శ్విత్రం కిలాసం వారుణం భవేత్ ।

నిర్దిష్టమపరిస్రావి త్రిధాతూద్భవ సంశ్రయమ్॥౩౨॥

తా॥ కుష్ఠమునకు సమాన నిదానముకల్గినది శ్విత్రమనియు, కిలాసమనియు, వారుణమనియు, చెప్పందగును. ఇయ్యది వాతపిత్తశ్లేష్మములచేత రక్తమాంసమేదస్సుల నాశ్రయించి జనించును; రక్తాదిస్రావములేకుండును. ఇచ్చట, “త్రిధాతూద్భవ సంశ్రయమ్” అన్నచోట ధాతుశబ్దమునకు వాతపిత్తశ్లేష్మములనియు రక్తమాంసమేదస్సులనియు అర్థము గాన వాతాదులచే రక్తాదుల నాశ్రయించి జనించునది శ్విత్రమని యర్థము నెరుంగునది.

శ్విత్రములయందు దోషభేదముచేగల్గు వర్ణభేదములు

శ్లో॥ వాతాద్రూక్షారుణం పిత్రాత్తామ్రం కమలపత్రవత్ ।

సదాహం రోమవిధ్వంసి కఘచ్చేష్వితం ఘనం గురు॥౩౩॥

సకణ్డూరం క్రమాద్రక్తమాంసమేదస్సుచాదశేత్ ।

తా॥ అందు వాతముచే జనించిన శ్విత్రము రూక్షంబును, ఆరుణవర్ణంబునై యుండును. పిత్రముచే జనించినది ఎఱ్ఱదామరరేకువలె రక్తవర్ణంబును మంటతో గూడినదియు, రోమములను నశింపజేయునదియునై యుండును. కఘముచే జనించినది శ్వేతవర్ణంబును, మిగుల ఘనంబును, భారముగనుండునదియు, దురదతో గూడినదియునై యుండును. పై జెప్పబడిన వాతపిత్తశ్లేష్మములచేత వరుసగా రక్తమాంసమేదస్సులయందు జనించునని యర్థము. వాతముచేత అరుణవర్ణంబైన శ్విత్రము రక్తమున జనించుననియు, పిత్రముచేత తామరరేకువలె తామ్రవర్ణంబైన శ్విత్రము మాంసమున జనించుననియు, కఘముచేత శ్వేతవర్ణంబైన శ్విత్రము మేదస్సున జనించుననియు భావము. మరియు నీయర్థము చరకమునకూడ కానంబడియెడు “దోషే రక్తాశ్రితే రక్తం తామ్రం మాంససమాశ్రితే శ్వేతం మేదస్థితే శ్విత్రం గురు తచ్చోత్తరోత్తమ్” అని యున్నది. దోషము రక్తము నాశ్రయించినపుడు రక్తవర్ణంబైన శ్విత్రంబును, మాంసము నాశ్రయించినపుడు తామ్రవర్ణమైన శ్విత్రంబును, మేదస్సునాశ్రయించినపుడు శ్వేతవర్ణంబైన శ్విత్రంబును కల్గుననియు; ఈమూడిటిలో నొకటికన్న నొకటి బలిగంటై యుండుననియు భావము.

శ్లో॥ వర్ణేనైవేద్యగుభయం కృచ్ఛం తచ్చోత్తరోత్తరమ్ ॥౩౪॥

తా॥ దోషజవ్రణజ భేదములచేత రెండువిధములైన శ్విత్రములను ఆరుణ తామ్రశ్వేతవర్ణముల మూడిటిచేత వరుసగ రక్తమాంసమేదస్సులయందు జనించినదియని యెరుంగునది. మరియు రక్తజ శ్విత్రమునకంటె మాంసజము కృచ్ఛసాధ్యంబనియు దానికన్న మేదస్సునకల్గినది కృచ్ఛసాధ్యతమంబనియు భావము. మరియు శ్విత్రమునకు భోజండు భేదద్వయమును జెప్పెను. “శ్విత్రం తు ద్వివిధం విద్యాద్దోషజం వ్రణజం తథా తత్ర మిథ్యోపచారాద్ధి వ్రణస్య

ప్రణజం స్మృతమ్ । దోషజం తు ద్విధా ప్రోక్తం ఆత్మజం పరజం తథా । పరసం
స్కారసంస్పర్శాద్యత్తత్పరజముచ్యతే । తదాత్మజం విజానీయాద్యద్దేహేష్వని
లాదిజమ్'' అని యున్నది. శ్విత్రము దోషజమనియు ప్రణజమనియు రెండువిధములు. అందు
ప్రణజము కల్గినప్పుడు అపథ్యాహారదులచే జనించిన దోషజశ్విత్రము ఆత్మజమనియు, పరజమనియు,
రెండు విధములు. అందు శ్విత్రము కల్గినచాకి శుక్రాషాదులజేయుట వారిని స్పృశించుట మొద
లగు కారణములచే జనించినది పరజమనియు, స్వదేహమునందు వాతాదిదోషములయొక్క ప్రకో
పముచే జనించినది ఆత్మజమనియు నెరుంగవలెనని భావము.

సాధ్యాసాధ్యశ్విత్ర లక్షణములు

శ్లో॥ అశుక్లరోమాబహుళం అసంశ్లిష్టమథో నవమ్ ।

అనగ్నిదగ్ధజం సాధ్యం శ్విత్రం వర్జ్యమతోన్యథా॥౮౦॥

గుహ్యాపాదతలాష్ఠేషు జాతమప్యచిరస్తనం ।

వర్జనీయం విశేషేణ కిలాసం సిద్ధిమిచ్ఛతా॥౮౧॥

తా॥ మచ్చలనుందలి వెంట్రుకలు నెరసియుండక నల్లగానున్నను, మచ్చలు స్వల్పముగ
నున్నను, మచ్చలూకటితో నొకటి కలియకున్నను, నూతనముగ జనించినను, నిష్పన కాలి జనిం
చక వాతాదిదోషములచే జనించినను, అట్టి శ్విత్రములు సాధింపంగియుండును. అటుగాక,
మచ్చలలో వెంట్రుకలు నెరసినను, అతివిశాలముగా నున్నను, మచ్చలొండొంట కలిసినను,
నిష్పన కాలి మచ్చలు జనించినను, శ్విత్రము మిగుల నసాధ్యంబని భావము. మరియు గుహ్యస్థలము
నందును, అరచేతులయందును, పెదవులయందును, జనించిన శ్విత్రము చిరకాలము గడవక నూతన
ముగ జనించినను సాధ్యంబుగాదు కాన వైద్యునిచే విడువందగును. చరకమునం దసాధ్యశ్విత్ర
లక్షణము లితైరంగున నున్నవి: 'యచ్ఛుక్లరోమబహుళం యత్సంలగ్నం పరస్ప
రమ్ । యచ్ఛు వర్షగణోపేతం తచ్ఛ్విత్రం నైవ సిద్ధ్యతి॥' తెల్లని రోమములతోగూడిన
శ్విత్రంబును, మిక్కిలి విశాలమై యుండు శ్విత్రంబును, మచ్చలొండొంట గలిసిన శ్విత్రంబును,
చిరకాలము గడచిన శ్విత్రంబును సాధ్యముగాదని భావము.

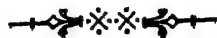
సంసర్గముచే జనించు వ్యాధులు

శ్లో॥ ప్రసక్తాద్ధాత్రసంస్పర్శా నిశ్వాసాత్సహ భోజనాత్ ।

ఏకశయ్యాసనాచ్చైవ వస్త్రమాల్యానులేపనాత్॥౮౨॥

కుష్ఠంజ్వరశ్చ శోషశ్చ నేత్రాభిష్యస్త ఏవ చ ।

ఔషధైకరోగాశ్చ సక్రామన్తి నరాన్నరమ్॥౮౩॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

కుష్మనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ కుష్మము, జ్వరము, శోష, నేత్రరోగము, పిశాచాదులచే గల్గు వ్యాధులు, ఈ రోగములన్నియు ఇట్టి రోగములుగల వారితో సంభోగముచేయుట, శరీరస్పర్శకల్గుట, నిట్టూర్పుగాలి సోకుట, ప్రక్కన కూర్చుండి భుజించుట, ఒక్కశయ్యయందు పరుండుట, ఒక్క ఆసనమున కూర్చుండుట, వారు ధరించిన వస్త్రములను పుష్పమాలికలను చందనాదులను ఉయోగించుట, ఇట్టి కారణములచేత ఒకనికి కల్గినవ్యాధి మరియొకనికి సంబంధించి వచ్చునని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర

ణారవిద్వంసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ

గౌతమిరాజమాన దీవ్యన్వవాచ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్భృణి” “పణ్డిత”

గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్ధ్రీతాత్పర్యమునందు

కుష్మనిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

శీ త పితౌ దర్ద కో ర ని దా న మ్

~*~*~*~*~*~

శీతపిత్రాదులు కృష్ణమునుబోలె త్రిదోషముచే జనించి చర్యమును చెరచును గాన కృష్ణనిదానమును జెప్పినపిదప శీత పిత్ర ఉదర్ద కోరనిదానములు వివరించబడుచున్నవి.

~*~*~*~*~*~

శ్లో॥ శీతమారుత సంస్పర్శాత్ప్రదుష్టే కఫమారుతౌ |

పిత్తేన సహ సంభూయ బహిరస్త ర్విసర్పతః॥౧॥

తా॥ దేహమునందు చల్లని గాలియొక్క స్పర్శము కలుటచే కఫవాతంబులు రెండును దుష్టంబులై పిత్తమును వృద్ధి నొందించు కారణములచే ప్రకోపమునొందిన పిత్తముతోగూడి చర్యము నందును శరీరమునకు లోప్రక్క ర క్తమాంసాదులయందును వ్యాపించును. ఈ వ్యాధి శీతపిత్రమని చెప్పబడును.

శీతపిత్రాది పూర్వరూపములు

శ్లో॥ విపాసారుచి హృల్లాస దేహసాదాజగౌరవం |

ర క్తలోచనతా తేషాం పూర్వరూపస్య లక్షణమ్॥౨॥

తా॥ దప్పి, అరుచి, ఓకరింతలు, శరీరము కృశించుట, హస్తపాదాద్యవయనములు బరువుగా నుండుట, కన్ను రెఱ్ఱగ నుండుట, ఇవి యన్నియు శీతపిత్రాది వ్యాధుల మూడిటికిని ముందు గల్గు పూర్వరూపంబులని యెరుంగునడి.

ఉదర్ద లక్షణము

శ్లో॥ వరటీదప్తసంస్థానః శోథస్సజ్జాయతే బహిః |

సకణ్డూస్తోదబహుళ శ్చర్దిజ్వరవిదాహవాత్॥౩॥

ఉదర్దమితి తం విద్యాచ్ఛిత పిత్తమథాపరే |

వాతాధికం శీతపిత్ర ముదర్దస్తు కఫాధికః॥౪॥

తా॥ కణితిరీగలు కుట్టినవిధంబుగ చర్యముపై దద్దులుకల్గి దురదయు నూదులగుచ్చిన రీతిగ పోటును విశేషముగ కల్గి వాంతియు జ్వరంబును మిక్కిలి మంటయు కల్గినయెడ దానిని

ఉదర్ద మను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి నే శీతపిత్తంబనియు కొందరు వచించెదరు. అంగు త్రిదోషములలో వాతము ప్రబలముగా నున్నయెడ శీతపిత్తంబనియు, కఫంబధికముగ నున్నయెడ ఉదర్దమనియు నెరుంగునది.

ఉదర్ద విశేష లక్షణము

శ్లో॥ సోత్సజ్జేశ్చ సరాగైశ్చ కణ్డూమద్భిశ్చ మణ్డలైః।

తైశ్చిరః కఫజో వ్యాధి రుదర్ద ఇతి కీర్తితః॥౧॥

తా॥ దద్దుల నడుమ పల్లముగను చుట్టు ఎత్తుగనుండి అధికముగ గురదకల్గియున్నయెడ ఉదర్దమను వ్యాధియని యెరుంగునది.

ఉత్కోఠ లక్షణము

శ్లో॥ అసమ్యగ్వమనోదీర్ఘ పిత్తశ్లేష్మాన్ననిగ్రహైః।

మన్దలాని సకంఠూని రాగవన్తి బహూని చ ॥౨॥

ఉత్కోఠస్సానుబద్ధశ్చ కోఠ ఇత్యభిధీయతే।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

శీతపిత్తోదర్దకోఠ నిదానమ్

స మా ప్ర ము

—(౦)—

తా॥ వమనమునకు బౌషధమును నేవించినపుడు చక్కగ వమనము కాకుండినను, ఉర్ధ్వముగ ప్రేరితంబులైన పిత్తశ్లేష్మములను అన్నమును నిరోధించినను, శరీరమునందు దురదతోగూడ రక్తవర్ణంబులైన దద్దులు అనేకములుగ జనించును. దీనిని ఉత్కోఠమనియు; అట్టి దద్దులు పలు మారు కల్గి తనంతనే శమించుచున్నయెడ కోఠంబనియు వచించెదరు.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాథ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చర

ణారవిద్యసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ

గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వచాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమ్మదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా

లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు

శీతపిత్తోదర్దకోఠనిదానము

స మా ప్ర ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

అష్టపితృనిదానమ్

కోతనిదానమునందు పితృశ్రేష్ఠముల రెంటిని గ్రహించి యుండుటంజేసి కోతనిదానమును జెప్పిన పిదప అట్టి పితృశ్రేష్ఠముల సంస్కరముచే జనించు అష్టపితృముయొక్క నిదానమును జెప్పటం.

శ్లో॥ విరుద్ధదుష్టాష్టవిదాహిపితృప్రకోపిపానాన్నభుజోవిదగ్ధమ్।

పితృం స్వహేతుపచితం పురాయత్తదష్టపితృం ప్రవదన్తి సన్తః॥౧॥

తా॥ పరస్పరవిరుద్ధంబులైన క్షీరమత్యుదిపదార్థములు, చెడిన యన్నము, పులుసుకల పదార్థములు, సంతాపకరంబులును పితృవర్థకంబులునైన యన్నపానంబులు వీనిని సేవించుటచేత వర్షాకాలమున స్వకారణముచే వృద్ధి నొందిన పితృము ప్రళయపితృలైనయెడ దానిని అష్టపితృమని వచించెదరు.

అష్టపితృ సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ అవిపాక క్షమోత్తే శ తిక్తామోద్ధార గౌరవైః।

హృత్కృత్కదాహారుచిభిశ్చాష్టపితృం వదేద్భిషక్॥౨॥

తా॥ భుజించిన యాహారము జీర్ణము గావండుట, బడలిక, క్షీరింతలు వచ్చుట, చేదుగను పుల్లగను త్రేసుపులు వచ్చుట, శరీరము బరువుగ నుండుట, హృదయమునందును కంఠమునందును తాపము కలుట, అరుచి, ఈ లక్షణములు కల్గినది యష్టపితృంబని యెరుంగునది.

అధోగతాష్టపితృ లక్షణము

శ్లో॥ తృష్ణాహమూర్ఛా భ్రమమోహకారి

ప్రయాత్యధో వా వివిధప్రకారమ్।

హృల్లాసకోతానలసాద హర్ష

స్వేదాఙ్గ పీతత్యకరం కదాచిత్॥౩॥

తా॥ దప్పి, తాపము, మూర్ఛ, భ్రమము, మనోవికారము, నోట నీహారుట, శరీరమున దద్దులు కలుట, అగ్నిమాన్ద్యము, రోమాంచము కలుట, చెమట బట్టుట, శరీరము పచ్చగనుండుట, ఇట్టి లక్షణములుకల్గి శరీరమునం దధోభాగమున నానావిధంబులుగ నొకప్పుడు మలాదులు విడలుటచేత అధోగత అష్టపితృమని వచించెదరు.

ఊర్ధ్వగతాస్తు పిత్ర లక్షణము

శ్లో॥ వాస్తం హరితీతక నీలకృష్ణ
 మారక్త రక్తాభమతీవ చామైమ్ |
 మాంసోదకాభం త్వతిపిచ్ఛిలాచ్ఛం
 క్లేష్మానుజాతం వివిధం రసేన॥౪॥

భుక్తే విదధే త్వథవాప్యభుక్తే
 కరోతి తిక్తామృతమిం కదాచిత్ |
 ఉద్గారమేవంవిధమేవ కంఠ
 హృత్కుక్షీదాహం శిరసో రుజం చ॥౫॥

కరచరణదాహమామృత్యం
 మహతీ మరుచిం జ్వరం చ కఫపిత్రమ్ |
 జనయతి కంఠామండల పిడకాశత
 నిచిత్రగాత రోగచయమ్॥౬॥

తా॥ అష్టపిత్రము ఊర్ధ్వగతమగునపుడు పచ్చగనైనను, పసుపురంగు కల్గియైనను, నీల వర్ణంబుగనైనను, కృష్ణవర్ణముగనైనను, కొంచెము రక్తవర్ణముగనైనను, మాంసమును కడిగిన నీళ్లవలెనైనను, మిక్కిలి ఆమలరసముకల రసము వాంతియుగును. లేక మిగుల పిచ్ఛిలంబై స్వచ్ఛముగనుండు క్లేష్మతోగూడి పులుసు తీపు చేదు మొదలగు నానావిధరసములతోగూడి వాంతియుగును. ఒకప్పుడు భుజించినను ఆహారము జీర్ణించినను భోజనము చేయకున్నను చేదుగ నైనను పులుసుగనైనను వానియగును. చేదును పులుసును కల్గి త్రేసుపులు వచ్చును. మరియు కంఠము హృదయము కుక్షి ఈ స్థలములయందు తాపము, తలనొప్పి, ఆరకాలులయందును ఆర చేతులయందును మంట, ఉష్ణము, అధికమైన అరోచకము, జ్వరము, దేహమునందు దురద, పొడలు, బొబ్బలు, మొదలగు శరీరరోగము లనేకముగ కలుగును. ఈ లక్షణములు కఫపిత్రముల ప్రత్యేకముచే కల్గినని యర్థము.

సాధ్యాసాధ్యామృత పిత్ర లక్షణములు

శ్లో॥ రోగోఽయమమృతాభ్యో యత్నాత్సాధ్యతే నవః |
 చిరోత్థితో భవేద్ద్యాప్యః కృత్రచ్ఛసాధ్యస్స కస్యచిత్॥౭॥

తా॥ పైకెప్పబడిన అష్టపిత్రంబను వ్యాధి నూతనముగ జనించినయెడ యత్నముచే సాధింప దగి యుండును. చిరకాలమునుండి యనుసరించి యున్నయెడ యాప్యంబై యుండును. అప థ్యాహారదుల జేయకుండువానికి నొకప్పుడు కృచ్ఛసాధ్యంబై యుండును.

అష్టపిత్తమునకు వాతాదులచే భేదములు

శ్లో॥ సానిలం సానిలకఫం సకఫం తస్య లక్షయేత్ ।

దోషలిజ్జేన మతిమాన్ భిషజ్జ్యోహకరం హి తత్ ॥౧॥

తా॥ మరియు నీ యష్టపిత్తము వాతమున జనించినది యనియు, వాతకఫములచే జనించినది యనియు, కఫముచే జనించినదియనియు, ఆయాదోషములయొక్క చిహ్నములబట్టి బుద్ధిమంతుండు వైద్యుండు డెరుంగవలెను. అష్టపిత్తము వమన అతిసారములను బోలి యూర్ధ్వఃప్రసారము కల్గియుండును గాన భేదమును కనిపెట్టుట మిగుల కష్టమై వైద్యుని భ్రమింపజేయును. కావున బుద్ధికాశలముచే డెరుంగవలెనని భావము.

వాతజాష్టపిత్త లక్షణము

శ్లో॥ కమ్పప్రలాప మూర్ఛా చిమిచిమిగాత్రావసాదశూలాని ।

తమసో దర్శనవిభ్రమప్రమోదహర్షాణ్యనిలకోపాత్ ॥౨॥

తా॥ వణకు, అనర్థకముగ మాటలాడుట, మూర్ఛ, ఒడలు చిమిచిమిలాడుచుండుట, శరీరము కృశించుట, నొప్పికల్గుట, చీకటిలోనున్నరీతిగ నుండుట, చిత్తభ్రమము, అతిసంతోషము, గగురుపాటు, ఈ లక్షణములన్నియు వాతప్రకోపముచే కల్గును.

కఫజనితాష్టపిత్త లక్షణములు

శ్లో॥ కఫనిష్ఠీవనగౌరవజడతాఽరుచి శీతసాదవమిలేపాః ।

దహనబలసాదకణ్ఠానిద్రాచిహ్నం కఫానుగతే ॥౩॥

తా॥ కఫము నుమియుట, శరీరము బరువై మొద్దుగ నుండుట, ఆరోచకము, శరీరము చల్లనై యుండుట, కృశత్వము, వాంతి, నోట కఫముచుట్టుకుని బంధనగ యుండుట, అగ్నిమాన్ద్యము శరీర బలము నశించుట, దురద, నిద్ర, ఈ లక్షణములన్నియు కఫముచే జనించిన యష్టపిత్తమునందు కల్గును.

ద్వంద్వజాష్టపిత్త లక్షణము

శ్లో॥ ఉభయమిదమేవ చిహ్నం మారుతకఫసమ్భవే భవత్యమ్లే ।

తా॥ పై చెప్పబడిన వాతకఫములయొక్క లక్షణములు రెండును కలిసియున్నయెడ వాతకఫ సంపర్గముచే జనించిన యష్టపిత్తమని యెరుంగునది.

శ్లేష్మపిత్త లక్షణములు

శ్లో॥ తిక్తాష్టకటుకోద్గారహృత్కుక్షికణ్ఠదాహకృత్ ॥౪॥

భ్రమో మూర్ఛాఽరుచిశ్చర్దిరాలస్యం చ శిరోరుజా ।

ప్రకోపో ముఖమాధుర్యం శ్లేష్మపిత్తస్య లక్షణమ్ ॥౫॥

—❦❦❦❦❦❦❦❦—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

అమృషి త్త నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ చేడుగను ఉప్పుగను కారముగను త్రేసుపులు వెడలుట, హృదయమునందును కుక్షి
యందును కణ్ఠమునందును తాపముకల్గుట, భ్రమము, మూర్ఛ, అరుచి, వాన్తి, ఆలస్యము, తలనొప్పి
నోట నీరూరుట, నోరు తీసిగల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గియున్నయెడల శ్లేష్మపిత్తంబని
యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రి చర

ణారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ

గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత”

గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు

అమృషి త్త నిదానము

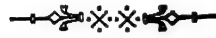
సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

వి స ర్వ ని దా న మ్

“ఛర్దివేగప్రతీఘాతాత్ కాలే చానవసేచనాత్ । శరత్కాల ప్రభా
వాచ్ఛ శోణితం సంప్రదూమ్యతి॥” వమనవేగమును నిరోధించుట, కాలమున స్నానము
చేయుట, ఈ కారణములచేతను శరత్కాలప్రభావముచేతను రక్తము దుష్టంబగును అను
నట్టి చరకవచనమునుబట్టి వమనమును నిరోధించుటచే అమృషిత్త నిదానానంతరము రక్తము దుష్టం
బగునని తెలియుచున్నది. అమృషిత్తమువలన కల్లు వమనమును నిరోధించుటచే జనించు రక్తదోషము
కారణముగాగల విసర్పవ్యాధి నిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ లవణామృత కటూష్ఠాది సంసేవా దోషకోపతః ।

విసర్పస్సప్తథా జ్ఞేయస్సర్వతః పరిసర్పణాత్ ॥౧॥

పృథక్త్రయస్త్రిభిశ్చైవ విసర్పా ద్వద్వజాశ్రయః ।

వాతికః పైత్తికశ్చైవ కఫజస్సాన్నిపాతికః ॥౨॥

చత్వార ఏతే వీసర్పా వక్ష్యంతే ద్వద్వజాశ్రయః ।

ఆగ్నేయో వాతపిత్తాభ్యాం గ్రన్థ్యాఖ్యః కఫవాతజః ॥౩॥

యస్తు కర్దమకో ఘోరః సపిత్తకఫ సమ్భవః ।

తా॥ ఉష్ణ, పులుసు, కారము, ఉష్ణపదార్థములు వీనిని అధికముగ నేవించుటచే
వాతాది దోషములు ప్రకోపమునొంది విసర్పవ్యాధిని కల్పించును. ఈ వ్యాధి జీహమునందు
పలుతెరంగుల సంచరించుటంజేసి విసర్పంబని చెప్పందగును. మరియు నీవ్యాధి వాతాదిదోష
త్రయముచే వెవ్వేరుగను సన్నిపాతముచేతను దోషద్వయ సంసర్గముచేతను జనించుటంజేసి వాతజ
మనియు, పిత్తజమనియు, కఫజమనియు, సన్నిపాతజమనియు, ఆగ్నేయంబనియు, గ్రన్థివిసర్పం
బనియు, కర్దమకంబనియు, నేడు తెరంగులగును. అందు వాతపిత్తములచే జనించినది ఆగ్నేయ
విసర్పంబనియు, కఫవాతములచే జనించినది గ్రంథివిసర్పంబనియు, పిత్తకఫములచే జనించినది
కర్దమక విసర్పంబనియు నెరుంగునది. కర్దమకంబనునది మిగుల క్రూరంబై యుండును. మరియు
విసర్పశబ్దమునకు చరకమునందీర్ఘితిగ నిర్వచనము కానంబడియెడు; “ఛివిధం సర్పతి యతో

విసర్పస్తేన స స్పృతః । పరిసర్పిఽథవా నామ్నా సర్వతః పరిసర్పణాత్”
 శరీరమునం దశేకవిధంబులుగ సంచరించుటచే విసర్పంబనియు, దేహమునం దెల్లెడల సంచరించు
 టచే పరిసర్పంబనియు జెప్పబడునని భావము. ఇచ్చట శుశ్రుతమున జెప్పిన విసర్పసంప్రాప్తి
 నీరీతిగ నెరుంగునది: “త్వజ్ఞాంస శోణితగతాః కుపితాస్తు దోషాః సర్వాఙ్గ సారిణ
 మిహాస్థితమాత్మ లిజ్గమ్ । కుర్వంతి యం విస్మృతమున్నతమాశు శోభం తం సర్వతో
 విసర్పణాచ్చ విసర్పమాహుః” వాతాది దోషములు ప్రకోపమునొంది త్వక్మాంస
 రక్తముల నాశ్రయించి దేహమునం దొకచోటనైన నిల్కడలేక సకలవయవములయందు సంచ
 రించునదియు, వాతాది లక్షణములతో గూడినదియు, విస్తీర్ణంబును, ఉన్నతంబునైన శోభను
 శీఘ్రముగ కల్గించును. ఇది ఒక్కచోటనైన నిల్కడలేక పలుతెరంగుల సంచరించుటంజేసి
 విసర్పంబని వచించెదరని భావము.

శ్లో॥ రక్తం లసీకా త్వజ్ఞాంసం దూష్యం దోషాస్త్రయో మలాః॥౪॥

విసర్పాణాం సముత్పత్తౌ విజ్ఞేయాస్సప్తధాతవః ।

తా॥ విసర్పవ్యాధులకు రక్తము, లసీక, (త్వగ్గతమైన జలము) చర్మము, మాంసము, ఇవి
 దూష్యములు, శరీరమున మాలిన్యముగల్గించు వాతపిత్తశ్లేష్మములు మూడును దోషములు. ఈయేడు
 ధాతువులు జేరి విసర్పవ్యాధి జనించుటకు కారణములని భావము. మరియు “సర్వాత్మకః
 క్షతకృతశ్చ న సిద్ధిమేతి” అని తస్మాత్తరమునందుండుటచే సన్నిపాతముచే జనించిన విస
 ర్పంబును క్షతముచేజనించిన విసర్పంబును అసాధ్యంబులని యెరుంగునది.

వాతజవిసర్ప లక్షణము

శ్లో॥ తత్ర వాతాత్స వీసర్పి వాతజ్వరసమవ్యథః ॥౫॥

శోధస్ఫురణనిస్తోదభేదాయాసార్తిహర్షవాత్ ।

తా॥ వాతముచే జనించిన విసర్పమునందు వాతజ్వరమునకు సమమైన బాధ, శోభ, అదు
 రుట, నూదులగుచ్చినరీతిగ పోటు, పగలదీసినట్లుండుట, ఆయాసము, నొప్పి, రోమాఞ్చము,
 ఈలక్షణములు కల్గును.

పిత్తవిసర్ప లక్షణము

శ్లో॥ పిత్తాద్ధ్రుతగతిః పిత్తజ్వరలిజ్గోఽతిలోహితః ॥౬॥

తా॥ అతిశీఘ్రముగ నొకచోటనుండి వేరొకచోటికి పోవుట, పిత్తజ్వరచిహ్నములు కల్గి
 యుండుట, మిక్కిలి రక్తవర్ణంబై యుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది పిత్తముచే జనించిన విస
 ర్పంబని యెరుంగునది.

కఫజవిసర్ప లక్షణము

శ్లో॥ కఫాత్కంఠాయుతస్పిగ్ధః కఫజ్వరసమానరుక్ ।

తా॥ కథముచే జనించిన విసర్పము దురదకల్గినదియు, స్నిగ్ధంబును, కథజ్వరమునకు సమంబులగు చిహ్నములు కల్గినదియునై యుండును.

సన్నిపాతవిసర్ప లక్షణము

శ్లో॥ సన్నిపాతసముత్పన్న సర్వలిజ్జసమన్వితః ॥2॥

తా॥ పైనజెప్పిన వాతాది దోషత్రయలక్షణములతో గూడినది సన్నిపాతముచే జనించిన విసర్పంబని యెరుంగునది.

అగ్ని విసర్ప లక్షణము

శ్లో॥ వాతపిత్తజ్వరచ్ఛర్ది మూర్ఛాతీసార తృడ్యమైః।

గ్రన్థిభేదాగ్ని సదనతమకాగోచకై ర్యుతః॥౮॥

కరోతి సర్వమజ్గం చ దీప్తాజ్ఞారావకీర్ణవత్।

యం యం దేశం విసర్పశ్చ విసర్పతి భవేత్సః॥౯॥

శాస్తాజ్ఞారాసితో నీలో రక్తో వాశు చ చీయతే।

అగ్నిదగ్ధ ఇవ స్ఫోటైశ్శీఘ్రగత్వాద్ద్రుతం స చ॥౧౦॥

మర్మానుసారీ వీసర్పస్సౌద్వాతోఽతి బలస్తతః।

వ్యథ తేఽజ్గం హరేత్సంజ్ఞాం నిద్రాఞ్చ శ్వాసమీరయేత్॥౧౧॥

హిక్మాం చ స గతోఽవస్థాం ఈదృశీం లభతే న నా।

క్వచిచ్ఛర్మారతిగ్రస్తో భూమిశయ్యాఽఽననాదిషు॥౧౨॥

చేష్టమానస్తతః క్లిష్టో మనోదేహ ప్రమోహవాః।

దుష్ప్రబోధోఽశ్నుతే నిద్రాం సోఽగ్నివీసర్ప ఉచ్యతే॥౧౩॥

తా॥ వాతపిత్తములచే జనించిన విసర్పము, జ్వరము, వాన్తి, మూర్ఛ, అతిసారము, దప్పి, భ్రమము, గ్రన్థిభేదము, (క్లిష్ట సడలియుండుట) అగ్నిమాన్యము, తమకము, అరోచకము, ఈ లక్షణములతో గూడి శరీరమునందెల్ల జ్వలించు అగ్నికణంబుల జల్లినవిధంబుగ బాధ కల్గించును. మరియు నీవిసర్పము దేహమునం దెచ్చుపెచ్చట సంచరించునో ఆయా స్థలము బాగువలె నల్లగ నైనను, నీలవర్ణంబుగనైనను, రక్తవర్ణంబుగనైన నుండి నిప్పున కాలినవిధంబుగ బాబ్బలచే నతి శీఘ్రముగ వ్యాప్తంబై యుండును. అట్టి విసర్పము స్వభావముచే నతిశీఘ్రముగ గమనము కల్గి యుండుటంజేసి, శీఘ్రముగ హృదయాది మర్మముల నావరించును. దానంజేసి వాతము మిక్కిలి బలిష్ఠంబై యంగముల నన్నిటిని బాధించుచు శరీరమునందలి ప్రజ్ఞను హరించి నిద్రను నశింపం జేయును. శ్వాసమును పెక్కిళ్లను కల్గించును. ఇట్టి యవస్థను బొందిన మనుజుండు ఒకవిషయము నందైన ఇచ్చలేక నీలచియున్నను పరుండినను కూర్చునియున్నను ఒకప్పుడు నొకింతయైన నుభయములేక భూమిశయనము ఆసనము మొదలగు వానియందు పొరలాడుచు మనస్సుచేతను దేహము

చేతను మిగుల క్లేశములనొంది మనోదోహములయొక్క భ్రమముచే జనించిన మోహముకలవాడై మరల మేల్కొనుట కసాధ్యమైన గాఢనిద్రను బొందును. (అనగా మరణము నొందుననుట) ఈ వ్యాధి అగ్నివిసర్పంబని చెప్పందగును.

గ్రంధివిసర్ప లక్షణము

శ్లో॥ కఫేనరుద్ధః పవనో భిత్వా తం బహుధా కఫమ్ |

రక్తం వా వృద్ధర క్తస్య త్వక్సిరాస్నాయుమాంసగమ్ || ౧౪ ||

దూషయిత్వా తు దీర్ఘాణువృత్తస్థూలఖరాత్మనామ్ |

గ్రస్థినాం కురుతే మాలాం సరక్తాం తీవ్రరుద్వరామ్ || ౧౫ ||

శ్వాసకాసాతిసారాస్య శోషహిక్మావమిభ్రమైః |

మోహవై వర్ణ్యమూర్ఛాఽజ్ఞభక్త్యాగ్నిసదనై ర్యుతామ్ || ౧౬ ||

ఇత్యయం గ్రంధివిసర్పః కఫమారుతకోపజః |

తా॥ కఫమును వృద్ధి నొందించు కారణములచే ప్రకుపితమైన కఫముచేత స్వకారణముచే ప్రకోపమునొందిన వాతము నిరోధింపబడి యా కఫమును పలువెరంగుల భేదించి వృద్ధి నొందిన రక్తముకల మనుజునియొక్క చర్మసిరాస్నాయువుల నాశ్రయించియుండు రక్తమును దుష్టముగ జేసియు మిగుల దీర్ఘంబులును నూత్నరూపంబులును వర్తులంబులును స్థూలంబులునై కఠినంబులుగానుండు గ్రంథులయొక్క పక్తిని కల్పించును. అట్టి గ్రంథిమాల రక్తవర్ణమై మిగుల తీవ్రమైన వేదనయు జ్వరంబును కల్గియుండును. మరియు నీవ్యాధియందు శ్వాసకాసములు, అతిసారము, నోరెండుట, వెక్కిరింపులు, వాంతి, భ్రమము, ఇన్ద్రియసంచోహము, శరీరవర్ణము మారియుండుట, మూర్ఛ, ఒడలివిరుపులు, అగ్నిమాన్ద్యము, ఈ లక్షణములు కల్గియుండును. ఈ వ్యాధి కఫవాతములయొక్క ప్రకోపముచే జనించిన గ్రంధివిసర్పంబని చెప్పబడును.

కర్దమవిసర్ప లక్షణము

శ్లో॥ కఫపిత్తజ్వరస్తమ్భా నిద్రా తన్ద్రా శిరోరుజా || ౧౭ ||

అజ్ఞావసాదవిక్షేపా ప్రలేపారోచకభ్రమాః |

మూర్ఛాఽగ్నిహానిర్భేదోఽస్థాం పిపాసేద్వియశారవమ్ || ౧౮ ||

ఆమోషవేశనం లేప స్సోతసాం స చ సర్పతి |

ప్రాయేణామాశయం గృష్ణా ఏకదేశం స చాతిరుక్ || ౧౯ ||

పిడకై రవక్తిర్ణోఽతిపీతలోహితపాణ్డురైః |

స్నిగ్ధోఽసితో మేచకాభో మలినశ్శోథవాన్మరుః || ౨౦ ||

గమ్భీరపాకః ప్రాజ్యోష్ణా స్పృష్టః క్షిన్నోఽవదీర్యతే |

పక్కవచ్చిర్ణమాంశశ్చ స్పష్టస్నాయు సిరాగణః॥౨౦॥

శవగద్గీ చ వీసర్వః కర్దమాఖ్యముశ్చ తమ్।

తా॥ కథపితృమలయొక్క ప్రకోపముచేత కర్దమంబను వీసర్వము జనించును; ఈ వీసర్వము నందు జ్వరము, శరీరస్తంభము, నిద్ర, కునికిపాటు, తలనొప్పి, శరీరకృశత్వము, అవయవముల పలుమారు విదలించుట, శరీరమున జిగటకల్లియుండుట, అరుచి, భ్రమము, మూర్ఛ, అగ్ని మాన్ద్యము, అస్థులు భిన్నంబులగుట, దప్పి, చక్షురాదీన్ద్రియములు బరువుగ నుండుట, భ్రుజించిన యాహారము పక్వముగాకనే వెడలుట, ప్రోతొరస్థిమలయందు జిగటకల్లియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్లియుండును. అట్టి వీసర్వము కథపితృమలకు ఆమాశయము స్థానంబుగాన ప్రాయుకముగ నాభిక్తి స్తనములకు నడుమనుండు ఆమాశయమునం దొకస్థలమున వ్యాపించుచు శరీరమున వ్యాపించును. మిగుల పచ్చనిరింగైనను రక్తవర్ణంబైనను పాండువర్ణంబైనను కల బొబ్బలచే నావరింపబడి స్వల్పమైన వేదనకల్లియుండును. మరియు నీ వీసర్వము స్నిగ్ధత్వంబును కృష్ణవర్ణంబును నీలవర్ణంబును కల్లిమలినంబై వాపుతోగూడి మిగుల భారముగ నుండుననియు, మిగుల లోభాగమున పరిపాకము గల్గినదియు, ఉష్ణంబధికముగ కల్గినదియు, హస్తముచే స్పృశించినయెడ అడుసువలె చెడి యూడుచుండు మాంసము కల్గినదియు, మాంసము నశింపుటచే స్పష్టముగ కనబడుచుండు స్నాయుసిరాసమూహము కల్గినదియునై పీనుగవలె దుర్గ్రస్థముతో గూడియుండును. దీనిని కర్దమంబను వీసర్వంబని వచించెదరు.

క్షుతజవీసర్వ లక్షణము

శ్లో॥ బాహ్యహేతోః క్షుతాత్కృద్ధస్స రక్తం పిత్తమీరయః॥౨౧॥

వీసర్వం మారుతః కుర్యాత్కులుత్థ సదృశైశ్చితమ్।

స్ఫోటైశ్శోభజ్వరరుజాదాహాఢ్యం శ్వావశోఃశితమ్॥౨౨॥

జ్వరాతిసారా వమధుస్తవజ్ఞాంసదశనం క్షయః।

అరోచకావిపాకౌచ వీసర్వాణా ముపద్రవాః॥౨౩॥

తా॥ శస్త్రాది ప్రహారములు మొదలగు బాహ్యకారణములచేత వాతము శ్రమపితంబై రక్త పిత్తములను ప్రేరేపించి ఉలవలవంటి పొక్కులచే వ్యాప్తంబైన వీసర్వమును కల్పించును. మరియు నా వీసర్వము శోభ, జ్వరము, నొప్పి, మంట ఈ లక్షణములతోగూడి శ్వామారుణ వర్ణంబులు కల్లియుండును. ఇది క్షుతజవీసర్వంబని యెరుంగునది. మరియు జ్వరము, అతిసారము, వాంతి, చర్మ మాంసములు పగులుట, బడలిక, అరుచి, ఆక్షిర్ణము, ఇవియన్నియు వీసర్వముచే జనించు ఉపద్రవంబులని యెరుంగునది. మరియు క్షుతజవీసర్వలక్షణమును భోజం దీరితిగ వచించెను: “శస్త్రప్రహారైస్తైస్తైస్తు వ్యాళదస్తనభైరపి। క్షతే వాఽప్యథవా భగ్నే బహు దోషస్య దేహినః। రక్తం పిత్తం చ కుపితం వ్రణమాశు ప్రపద్యతే। కరుతస్తే సమేతే తు వ్రణశోభం సుదారుణమ్। ఆచితం తను విస్ఫోటైః కృష్ణైః పీతక సన్నిభైః। పిత్తవీసర్వవల్లిజ్ఞం తస్య శేషం వినిర్దిశేత్” శస్త్రప్రహారములచేతను,

15x3

క్రూరమృగములయొక్క దంతనఖములచేతను, గాయము కల్గినను విరిగినను రక్తపిత్తములు పెండును ప్రళోపమునొంది ప్రణానమునకేరి మిగుల క్రూరంబైన వ్రణశోఫను కల్గించును; ఆ శోఫ నల్లని బొబ్బలతోగూడి పిత్తవిసర్పలక్షణములతోగూడియుండునని భావము. ఈ వాక్యము చేత తుతవిసర్పము పిత్తవిసర్పభేదంబని తెలియుచున్నది గాన ప్రకృతగ్రన్థమున సంఖ్యావిరోధము లేదని యెరుంగునది.

సాధ్యాసాధ్య విసర్ప లక్షణములు

శ్లో॥ సిధ్యన్తి వాతకఫపిత్త కృతా విసర్పా
స్సర్వాత్మకః తుతకృతశ్చ న సిద్ధిమేతి |
పిత్తాత్మకోఽజ్ఞానవపుశ్చ భవేదసాధ్యః
కృచ్ఛాచ్ఛ మర్మసు భవన్తి హి సర్వా ఏవ || ౨౫ ||

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
విసర్పనిదానం సమాప్తమ్

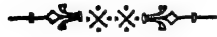
తా॥ వాత పిత్త కఫములచే జనించిన విసర్పములు మూడును సాధింపందగియుండును. సన్నిపాతముచే జనించిన విసర్పంబును, తుతముచే జనించిన విసర్పంబును, పిత్తాధిక్యముచే జనించి కాటుకవలె నల్లగా నుండు అగ్నివిసర్పంబును అసాధ్యంబై యుండును. మరియు పైజెప్పబడిన విసర్పములలో నెద్దియైన మర్మస్థలముల జనించినయెడ నసాధ్యంబై యుండును. మరియు “శీర్ణస్నాయు సిరామాంసాః ప్రక్లిన్నాశ్శవగన్ధయః” అని యష్టాంగహృదయమున నుండుటంజేసి స్నాయుసిరామాంసములు శీర్ణంబులై స్రవించుచు శవముతో సమానమైన దుర్గంధముకల విసర్పములు గూడ అసాధ్యంబులని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ ఆయుర్వేదమహాసాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవిష్టసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యనృపాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను
మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు
వి స ర్ప ని దా న ము
స మా ప్త ము

శ్రీహయగ్రీవానమః

శ్రీరస్తు

విస్ఫోటకనిదానమ్

విస్ఫోటంబను వ్యాధికిని విసర్పమునకును దోషదూష్యంబులును చికిత్సలును సమానంబులై యుండును గాన విసర్పనిదానానంతరము విస్ఫోటనిదానము చెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ కట్వస్తు తీక్ష్ణోష్ణ విదాహిరూక్ష

క్షారై రజీర్ణాధ్యశనాతపైశ్చ |

తథ ర్తుదోషేణ విపర్యయేణ

కుప్యన్తి దోషాః పవనాదయన్తు || ౧ |

త్యచమాశ్రిత్య తే రక్తమాంసాస్థీని ప్రదూష్య చ |

ఘోరాన్కుర్వన్తి విస్ఫోటాన్సర్వా జ్వరపురస్సరాః || ౨ ||

తా॥ కటురసంబును అమృరసంబును గల పదార్థములను భుజించుట, తీక్షణంబులును, ఉష్ణంబులును, సంతాపకరంబులును, రూక్షంబులును, క్షారంబులునైన పదార్థములను భుజించుట, అజీర్ణకరంబులగు పదార్థములను భుజించుట, భుజించిన యావరము జీర్ణముగాకుండునపుడు మరల భుజించుట, ఎండలో సంచరించుట, ఋతుధర్మంబులైన శీతోష్ణాదుల నధికముగ నేవించుట, శీతోష్ణాది ఋతుధర్మంబులు వ్యత్యస్తముగా నుండుట, ఈ కారణములచేత వాతాది దోషములు ప్రకోపమునొంది రక్తమును మాంసమును ఆస్థులను జెరచి చర్మము నాశ్రయించి జ్వరము మున్నుగాగల భయంకరములగు బొబ్బలు కల్పించును. ఇచ్చట “జ్వరపురస్సరాః” అని చెప్పటచేత విస్ఫోటమునకు జ్వరము పూర్వరూపంబని యెరుంగునది.

విస్ఫోట సామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ అగ్నిదగ్ధనిభాః స్ఫోటాన్సర్వా రక్తపిత్తజాః |

క్వచిత్సర్వత్ర వా దేహే విస్ఫోటా ఇతి తే స్మృతాః || ౩ ||

తా॥ దేహమునందొకచోటనైనను, సర్వశరీరమునందైనను రక్తపిత్తములచేత నిష్పన్న కాలిన విధంబుగ జ్వరముతోగూడి బొబ్బలు కల్గును. దీనిని విస్ఫోటకము అనంజనును.

వాతవిస్ఫోట లక్షణము

శ్లో॥ శిరోరుక్మాలభూయిష్ఠం జ్వరస్తృప్త పర్వభేదనమ్।

సకృష్ణవర్ణతా చేతి వాతవిస్ఫోటలక్షణమ్॥౧॥

తా॥ తలనొప్పి, శూల, జ్వరము, దప్పి, కీళ్ల నొప్పలు, నల్ల గానుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది వాతముచే జనించిన విస్ఫోటంబని యెరుంగునది.

పిత్తజవిస్ఫోట లక్షణము

శ్లో॥ జ్వరదాహరుజాస్రావపాకతృష్ణాభిరన్వితమ్।

పీతలోహితవర్ణం చ పిత్తవిస్ఫోటలక్షణమ్॥౨॥

తా॥ జ్వరము, నుంట, నొప్పి, స్రావము, పక్వంబగుట, దప్పి, పీతవర్ణంబును రక్తవర్ణంబును కల్గియుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినది పిత్తముచే జనించిన విస్ఫోటంబని యెరుంగునది.

కఫజవిస్ఫోట లక్షణము

శ్లో॥ ఛర్ద్యరోచకజాడ్యాని కంఠాకాఠిన్యపాణ్డూతాః।

అవేదనశ్చిరాత్పాకీ స విస్ఫోటః కఘాత్మకః॥౩॥

తా॥ వాంతి, అరోచకము, జడత్వము, దురద, కఠినత్వము, పాండుత్వము, బాధలేకుండుట, చిరకాలమునకు పక్వంబగుట, ఈలక్షణములుకల విస్ఫోటము కఘముచే జనించినదియని యెరుంగునది.

ద్వంద్వజ విస్ఫోట లక్షణము

శ్లో॥ వాతపిత్తకృతో యస్తు కురుతే తీవ్రవేదనామ్।

కణ్డూపైమిత్యగురుభిర్జానీయాత్కఘవాతికమ్॥౪॥

కణ్డూర్దాహో జ్వరశ్చర్దిరేతైస్తుకఘపైత్తికః।

తా॥ మిక్కిలి తీవ్రంబైన వేదన కల్గియున్నయెడ వాతపిత్తముల సంసర్గముచే జనించిన విస్ఫోటంబనియు, దురద, జడత్వము, గురుత్వము, ఈలక్షణములు కల్గినది కఘవాతములచే జనించిన విస్ఫోటంబనియు, దురద, నుంట, జ్వరము, వాంతి, ఈలక్షణములతో గూడియున్నయెడ కఘపిత్తములచే జనించిన విస్ఫోటంబనియు యెరుంగునది.

సన్నిపాతజ విస్ఫోట లక్షణము

శ్లో॥ మధ్యేనిమ్నోన్నతోఽస్తే చ కఠిన్తోఽల్పప్రపాకవాః॥౫॥

దాహరాగ తృషామోహచ్ఛర్ది మూర్ఛా రుజాజ్వరాః।

ప్రలాపోవేపథు స్తన్ద్రా సోఽసాధ్యస్సాస్త్రిదోషజః॥౬॥

తా॥ మధ్యమునందు పల్లముగను చుట్టు ఉన్నతంబును మిగుల కఠినంబును స్వల్పముగ పాకము నొందునదియున్న నుంట, ఎరుపు, దప్పి, ఇంద్రియజ్ఞానము లేకపోవుట, వాంతి,

మూర్ఖ, నొప్పి, జ్వరము, అసంబద్ధముగ మాటలాడుట, వణకు, కునికిపాటు, ఈ లక్షణములతో గూడియుండునది సన్నిపాతముచే జనించిన విస్ఫోటంబని యెరుంగునది. ఈ విస్ఫోటము అసాధ్యంబై యుండును. మరియు విస్ఫోటసంప్రాప్తిని భోజాండీరితిగ వచించెను: యదా రక్తం చ పిత్తం చ వాతేనానుగతం త్వచి । అగ్నిదగ్ధనిభాన్ స్ఫోటాన్ కురుతస్సర్వ దేహాగాన్ । సజ్వరాన్ సపరీదాహాన్ విద్యాద్విస్ఫోటకాంస్తు తాన్'' రక్తపిత్తములు రెండును వాతముతో జేరి చర్మము నాశ్రయించి సర్వశరీరమునందును జ్వరముతోడను మంటతోడను గూడి నిష్క్రమకాలిన బొబ్బలవలె బొబ్బలు జనించినయెడ అవి విస్ఫోటకము లనందగునని భావము. ఈ వాక్యమునుబట్టి వాతాది విస్ఫోటములయందును రక్తపిత్తములు ముఖ్యముగా నుండునని యెరుంగునది.

రక్తజవిస్ఫోట లక్షణము

శ్లో॥ రక్తా రక్తసముత్థానా గుఱ్ఱావిద్రుమసన్నిభాః ।
 పీడితవ్యాస్తు రక్తేన పైత్తికేన చ హేతునా॥౧౦॥
 న తే సిద్ధిం సమాయాన్తి సిద్ధైర్యోగశతైరపి ।

తా॥ గురుగింజలను పవడములను బోలి రక్తవర్ణంబులై యుండునది రక్తముచే జనించిన విస్ఫోటంబని యెరుంగునది. ఈ రక్తవిస్ఫోటము రక్తముచేతను పిత్తముచేతను జనించునని యెరుంగునది. మరియు నీరక్తవిస్ఫోటము అనేకవిధంబులైన సిద్ధౌషధములచే చికిత్సచేసినను నివర్తించుట దుర్బలంబై యుండును.

సాధ్యసాధ్యవిస్ఫోట లక్షణములు

శ్లో॥ ఏకదోషోత్థితసాధ్యః కృచ్ఛ్రసాధ్యో ద్విదోషజః ।
 సర్వదోషోత్థితో ఘోర స్తవసాధ్యో భూర్యుపద్రవః॥౧౧॥

—❦—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
 విస్ఫోటకనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ పై కెప్పిన విస్ఫోటములలో నొకదోషముచే గల్గిన విస్ఫోటము సాధ్యంబనియు, దోషద్వయముచే జనించినది కష్టసాధ్యంబనియు, సన్నిపాతముచే జనించిన విస్ఫోటంబును, అనేకదోషద్రవములతోగూడిన విస్ఫోటంబును, మిగుల దుఃఖకరంబులై యుండును గాన అసాధ్యంబు

అనియు భావము. మరియు నీవ్యాధియందు విసర్పమున జెప్పిన జ్వరము అతిసారము మున్నుగాగల ఉపద్రవములు జనించునని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రీ చర
శారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ గోత్ర
విరాజమాన దీవ్యన్యవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేద మార్తాండా” “భిషజ్భుజి” “పణ్డిత” గోపా
లాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు

విస్ఫోటకనిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

మ సూ రి కా ని దా న మ్

—❖❖❖❖❖—

మసూరికావ్యాధి విస్ఫోటభేదంబును, తరుచుగ విస్ఫోటమునకు సమానమైన నిదానము కల్గి నదియునై యుండును కాన విస్ఫోటనిదానమును జెప్పినపిదప మసూరికా నిదానమును జెప్పట.

—•—

శ్లో॥ కట్వమ్లవణక్షౌరవిరుద్ధాధ్యశనాశనైః।

దుష్టనిష్పావశాకాద్యైః ప్రదుష్టపవనోదకైః॥౧॥

క్రూరగ్రహేక్షణాచ్ఛాపి దేశే దోషాస్సముత్థితాః।

జనయన్తి శరీరేఽస్మిన్ దుష్టరక్తేన సజ్జితాః॥౨॥

మసూరాకృతిసంస్థానాః పిడకాస్సర్మసూరికాః।

తా॥ చేదు, పులుసు, ఉప్పు, కారము, ఈ రసములుగల పదార్థముల నధికముగ భుజించుట, పరస్పర విరుద్ధంబులగు క్షీరమత్యైదుల భుజించుట, భుజించిన యన్నము జీర్ణము గాకుండునపుడు మరల భుజించుట, దుష్టంబైన యన్నమును, అనుములను, శాకములు మొదలగు ద్రవ్యములను భుజించుట, విషసంబంధంబులైన పుష్పములు మొదలగువానిచే దుష్టంబైన గాలిని ఉదకమును సేవించుట, శని అంగారకుడు మొదలగు క్రూరగ్రహములచే దేశమునందు వీక్షణము కల్గుట, ఈ కారణములచేత వాతాదిదోషములు ప్రకోపమునొంది దుష్టంబైన రక్తముతోగూడి మసూరములవలె(చిరుశనగలు)నుండు బొబ్బలను శరీరమున కల్గించును. దీనిని మసూరికాయను వ్యాధియని వచించెదరు. మరియు తస్త్రాస్త్రమున మసూరికావీక్షణం బివ్విధంబుగ గానంబడియెడు: “పిత్తం శోణితసంస్పృష్టం యదా దూషయతి త్వచమ్। తదా కరోతి పిడకాః సర్వగా త్రేషు దేహినామ్। మసూరముద్గమాషాణాం తుల్యాః కోలోపమా అపి। మసూరికాస్తు తా జ్ఞేయాః పిత్తరక్తాధికా బుధైః” పిత్తము రక్తముతోగూడ గలిసి చర్మము యెరచి శరీరమునంజెల్ల చిరుశనగలు, పెసలు, మినుములు, రేగుపండ్లు, వీనికి సమానంబైన ప్రమాణముగల బొబ్బలను కల్గించును; అట్టి బొబ్బలు మసూరికలనంజను. ఈ వ్యాధియందు

రక్తపిత్తము మిగుల సధికముగా నుండునని భావము. ఈ వాక్యముచేత ప్రకృతమూలమున “దుష్టరక్తేన సంగతాః” అను వాక్యమునకు వాతాది ప్రకోపమునకు మున్నే కట్టవ్రూది కారణములచే దుష్టంబైన రక్తముతోజేరి వాతాదులుగూడ ప్రకోపమునొంది మసూరికావ్యాధిని కల్గించునని యర్థము చేయుట యుక్తంబని యెరుంగునది.

మసూరికా పూర్వరూపము

శ్లో॥ తాసాం పూర్వం జ్వరః కణ్డహః, గాత్రభజ్జోఽరతిర్భ్రమః॥3॥

త్వచి శోథస్సవైవర్ణ్యో నేత్రరాగశ్చ జాయతే!

తా॥ మసూరికావ్యాధులు జనించుటకుమున్న జ్వరము, గురడ, ఒడలిసొప్పలు, పనులయం దిచ్చ లేకుండుట, భ్రమము, చర్మమున వాపు, శరీరవర్ణము మారియుండుట, కన్నులు ఎఱ్ఱగ నుండుట, ఈ లక్షణములు కలుగును.

వాతజమసూరికా లక్షణము

శ్లో॥ స్ఫోటాశ్శ్వావారుణా రూక్షాస్తీవ్రవేదనయాఽన్వితాః॥౪॥

కఠినాశ్చిరపాకాశ్చ భవస్త్వనిల సమృవాః!

సస్యసిపర్వణాం భేదః కాసః కమ్పాఽరతిః క్లమః॥౫॥

శోషస్తాలోష్ఠ్యపజహ్వనాం తృష్ణా చారుచిసంయుతా!

తా॥ వాతముచే జనించిన విస్ఫోటమునందు బొబ్బలు శ్వావారుణవర్ణంబులు కల్గినవియు, రూక్షంబులును, మిక్కిలి తీవ్రమైన వేదనకల్గినవియు, కఠినంబులును, చిరకాలమునకు పరిపాకము నొందునవియునై యుండును. ఈ వ్యాధియందు అవయవసంఘటయందును అస్థిసంఘటయందును నొప్పి, దిగు, వణకు, పనులయం దిచ్చలేకుండుట, ఒడలిక, తాలువులు పెదవులు నాలుక ఇవి యెండుట, దప్పి, అరోచకము, ఈ లక్షణములు కలుగును.

పిత్తజ మసూరికా లక్షణము

శ్లో॥ రక్తాః పీతాస్సితాః స్ఫోటా స్సదాహఃస్తీవ్రవేదనాః!

భవస్త్వచిరపాకాశ్చ పిత్తకోపసముద్భవాః!

విఢ్భేదశ్చాచ్ఛిగ్గమర్దశ్చ దాహస్తృష్ణాఽరుచిస్తథా॥౬॥

ముఖపాకోఽక్షిరాగశ్చ జ్వరస్తీవ్రస్సదారుణః!

తా॥ బొబ్బలు రక్తవర్ణంబైనను పీతవర్ణంబైనను శ్వేతవర్ణంబైనను కల్గి మంటతోడను న్న వేదనతోడనుగూడి చిరకాలమునకు పాకము నొందుచున్నయెడ పిత్తప్రకోపముచే తుంబులని యెరుంగునది, మరియు నీ వ్యాధియందు మలభేదము, ఒడలిసొప్పలు,

తాపము, దప్పి, అరుచి, నోరు పుండగుట, కన్ను లెఱ్ఱగ నుండుట, మిక్కిలి తీవ్రంబును నుఱు కరంబునైన జ్వరము, ఈ లక్షణములు కలుగును.

రక్తజమసూరికా లక్షణము

శ్లో॥ రక్తజాయాం భవన్త్యేతా వికారాః పితృలక్షణాః॥౮॥

తా॥ రక్తముచే జనించిన మసూరికయందు పై జెప్పబడిన పితృలక్షణములన్నియు జనించును. రక్తమసూరికయందు పితృలక్షణములు గల్గియుండును గాన, పితృమసూరికాలక్షణమును జెప్పిన పిదప కఫజమసూరికను వదిలి రక్తజమసూరికా లక్షణమును జెప్పినది యెరుంగునది.

కఫజమసూరికా లక్షణము

శ్లో॥ కఫప్రసేకస్త్వైమిత్యం శిరోరుగ్గ్రాత్రగౌరవమ్।

హృల్లాసస్సరుచి ర్నిద్రా తద్దా౭౭లస్యసమన్వితాః॥౯॥

శ్వేతాస్నిగ్ధా భృశం స్థూలాః కణ్ఠూరా మద్దవేదనాః।

మసూరికాః కఫోత్థాశ్చ చిరపాకాః ప్రకీర్తితాః॥౧౦॥

తా॥ నోట కఫము పెడలుట, శరీరము జడముగ నుండుట, తలనొప్పి, శరీరము బరువుగా నుండుట, హృల్లాసము, అరుచి, నిద్ర, కునికిపాటు, పనులయందు సామర్థ్యము లేకుండుట, ఈ లక్షణములతోగూడి శ్వేతవర్ణంబులును, నునుపుకల్గినవియు, మిక్కిలి స్థూలంబులును, దురదృశ్యమైనవియు, స్వల్పమైనవేదన కల్గినవియు, చిరకాలమునకు పరిపాకమునొందునవియునైన బొబ్బలు గల్గినయెడ కఫప్రసేకముచే జనించిన మసూరికయని యెరుంగునది.

సన్నిపాతజ మసూరికా లక్షణము

శ్లో॥ నీలాశ్చిపిటవిస్తీర్ణా మధ్యే నిమ్నా మహారుజః।

చిరపాకాః పూతిస్రావాః ప్రభూతాస్సర్వదోషజాః॥౧౧॥

కణ్ఠరోధారుచి స్తమ్భప్రలాపారతిసంయుతాః।

దుశ్చిక్తిత్యాస్సముద్దిప్తాః పిడకాశ్చర్మసంజ్ఞితాః॥౧౨॥

తా॥ నీలవర్ణంబులును, అటుకులవలె విస్తీర్ణంబును, నడుము పల్లముగ నుండునవియు, అధికమైన బాధకల్గినవియు, చిరకాలమునకు పాకమునొందునవియు, గుర్గంధముతోగూడిన చీముగారు చుండునవియునైన అనేకములైన బొబ్బలుకల్గినయెడ సన్నిపాతముచే జనించిన మసూరికయని యెరుంగునది. మరియు నీవాగ్రధియందు కంఠమునం దడచుకొని యుండుట, అరుచి, శరీరము స్తంభించి యుండుట, అసర్థముగ మాటలాడుట, పనులయందు దిశ్చలేకుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గియుండును. పైజెప్పిన బొబ్బలు చర్మదలంబులను పేరుగల్గి మిగుల నసాధ్యంబులై యుండును.

రోమాన్తిక లక్షణము

శ్లో॥ రోమకూపోన్నతిసమా రాగిణ్యః కఫపితృజాః।

కాసారోచక సంయుక్తా రోమాన్త్యో జ్వరపూర్వికాః॥౧౩॥

తా|| శరీరమునందలి రోమకూపములయం దున్నతంబులును, సమంబులును, రక్తవర్ణంబులునై కఫపిత్తములచే జనించిన బొబ్బలు రోమాన్తికము లనంజను. ఈ వ్యాధి కఫపిత్తములచే జనించును. మరియు నీవ్యాధియందు దగ్గు, ఆరుచి, ఈ లక్షణములు కల్గును. ఈ వ్యాధిగల్గుటకు, మున్న జ్వరము కల్గును.

రసగత మసూరికా లక్షణము

శ్లో|| తోయబుద్బుదసజ్కాశాస్త్యగతాస్తు మసూరికాః|

స్వల్పదోషాః ప్రజాయంతే భిన్నాస్తోయం స్రవంతి చ ||౧౮||

తా|| నీటిబుద్బుదలవలెనుండి స్వల్పమైన దోషముకల్గి పగిలినప్పుడు నీరుగారుచుండు మసూరికలు రసధాతువున జనించినవి యని యెరుంగునది. ఇచ్చట త్వక్శబ్దముచేత ప్రకరణము ననుసరించి రసమని యర్థమును చెప్పందగును.

రక్తగత మసూరికా లక్షణము

శ్లో|| రక్తస్థా లోహితాకారా శ్శీఘ్రపాకాస్త నుత్పచః|

సాధ్యా నాత్యర్థదుష్టాశ్చ భిన్నా రక్తం స్రవంతి చ ||౧౯||

తా|| రక్తవర్ణంబులై శీఘ్రముగ పక్వంబులగునవియు, నూత్నమైన చర్మము కల్గినవియు, కొంచముగ దుష్టంబులునైనవియు రక్తమున జనించిన మసూరికలని యెరుంగునది. ఈ మసూరికలు పగిలినయెడ రక్తమును స్రవించును. ఈ మసూరికలును పైజెప్పబడిన రసజమసూరికలును సాధ్యంబులై యుండును.

మాంసగత మసూరికా లక్షణము

శ్లో|| మాంసస్థాః కఠినాస్నిగ్ధాశ్చిరపాకా ఘనత్వచః|

గాత్రశూల తృషాకంఢూజ్వరారతి సమన్వితాః||౨౦||

తా|| మాంసమున జనించిన మసూరికలు కఠినంబులును, స్నిగ్ధంబులును, చిరకాలమునకు పరిపాకము నొందునవియు, ఘనంబైన చర్మము కల్గినవియు, ఒడలిసొప్పలు, డప్పి, దురద, జ్వరము పనులయం దిచ్చలేకుండుట ఈలక్షణములతో గూడియుండునవియునైన మసూరికలు మాంస, మున జనించినవి యని యెరుంగునది. ఈ మసూరికలు మిగుల సంతృప్తిరమున జనించును గాన కృచ్ఛ్రసాధ్యంబులై యుండునని యెరుంగునది.

మేదోగత మసూరికా లక్షణము

శ్లో|| మేదోజా మణ్డలాకారా మృదవః కిశ్చేదున్నతాః|

ఘోరజ్వరపరీతాశ్చ స్థూలాస్నిగ్ధాస్సవేదనాః ||౨౧||

సమ్మోహారతిసంతాపాః కశ్చిదాభ్యో వినిస్తరేత్|

తా॥ వేదస్సన జనించిన మనూరికలు మండలాకారంబులును, మృదువుగా నుండునవియు, కొంచెముగ నున్నతంబులును, మిగుల క్రూరంబైన జ్వరముతో గూడినవియు, స్థూలంబులును, మెరపుకల్గినవియు, వేదనతో గూడినవియునై యుండును. మరియు నీవ్యాధియందు మూర్ఛయు, అరతియు, సంతాపంబును జనించును. ఈమనూరికలచే నొకానొకడు విడువంబడును గాన కష్టసాధ్యంబని భావము.

మజ్జగత మనూరికా లక్షణము

శ్లో॥ తుద్రా గాత్రసమా రూక్షా శ్చిపిటాః కిఞ్చిదున్నతాః।

మజ్జోత్థా భృశసమ్మోహో వేదనాఽరతిసంయుతాః।

చిన్తన్తి మర్మధామాని ప్రాణానాశు హరన్తి చ॥౧౯॥

భ్రమరేణేవ విద్ధాని కుర్వన్త్యస్తీని సర్వతః।

తా॥ స్వల్పాకారంబులును, రూక్షంబులును, శరీరమునకు సమముగ కొంచము ఉన్నతంబులునై యుండు మనూరికలు మజ్జయందు జనించినవియని యెరుంగునది. ఈమనూరికలు మూర్ఛయు, అధికమైనవేదనయు, అరతియు కల్గి మగ్నస్థానములను భేదించుచు తుమ్మెదలు కొయ్యలయందు రంధ్రములజేయువిధంబుగ అస్థులయందు రంధ్రములజేయుచు శీఘ్రముగ ప్రాణముల హరించును. ఈ వ్యాధి మిగుల నసాధ్యంబని భావము. ఇచ్చట “భ్రమరేణేవ విద్ధాని” అను వాక్యము చేత అస్థులు మజ్జకు ఆధారంబులు గాన అట్టి మజ్జయందు జనించిన మనూరికలు అస్థులనుగూడ చెరచునని భావము. గాన అస్థిగతమనూరికలక్షణముగూడ దీనిచే గతార్థంబని యెరుంగునది.

శుక్రగతమనూరికా లక్షణము

శ్లో॥ పక్వాభాః పిడకాః స్నిగ్ధాస్మాత్కౌశ్చత్వర్థ వేదనాః॥౨౦॥

స్తైమిత్వారతి సమ్మోహదాహోన్మాద సమన్వితాః।

శుక్రజాయాం మసూర్యాం తు లక్షణాని భవన్తి హి॥౨౧॥

నిర్దిష్టం కేవలం చిహ్నం దృశ్యతే న తు జీవితమ్।

దోషమిత్రాస్తు సప్తైతా ద్రష్టవ్యా దోషలక్షణైః॥౨౨॥

తా॥ బొబ్బలు పరిపక్వంబులును, స్నిగ్ధంబులును, మిగుల నూత్నాకారంబులునై అపారమైన వేదనకల్గి జడత్వము, అరతి, మూర్ఛ, తాపము, చిత్తభ్రమము, ఈ లక్షణములు కల్గియున్న యెడ శుక్రధాతువున జనించిన మనూరికయని యెరుంగునది. ఈ చెప్పిన లక్షణములన్నియు శుక్రజమనూరికయందు గానంబడినయెడ అట్టి మనుజుండు బ్రతుకుట దుర్లుటంబని యెరుంగునది. పైజెప్పిన రసాదిసప్తధాతువులయందు జనించిన మనూరికయందు వాతాది దోషలక్షణములు గూడ గానంబడినయెడ నా యా సంస్కరము కల్గినవి యని యెరుంగునది. దోషసంబంధము లేక రసాదిధాతువులు దుష్టంబులగుటలేదుగాన రసాదిధాతువుల లక్షణములలో నొకధాతువుయొక్క

లక్షణంబులతోగూడ మున్నువచించిన దోషలక్షణములలో, నొకదాని లక్షణములు గలసియున్న యెడ అట్టి దోషముచే నాధాతువున జనించిన మసూరిక యని నిర్ణయించవలెనని భావము.

సుఖసాధ్య మసూరికా లక్షణము

శ్లో॥ త్వగ్గతా రక్తజాశ్చైవ పిత్తజాశ్చేష్టజాస్తథా।

శ్లేష్మపిత్త కృతాశ్చైవ సుఖసాధ్యా మసూరికాః॥ ౨౩॥

తా॥ రసధాతువునందును రక్తధాతువునందును జనించిన మసూరికయు, పిత్తముచే గల్గిన మసూరికయు, శ్లేష్మముచే జనించిన మసూరికయు, శ్లేష్మపిత్తములచే జనించిన మసూరికయు, సుఖ సాధ్యంబులై యుండును.

కృచ్ఛసాధ్య మసూరికా లక్షణము

శ్లో॥ వాతజా వాతపిత్తోతా శ్లేష్మవాతకృతాశ్చ యాః।

కృచ్ఛసాధ్యా మతాస్తస్యాద్యత్నాదేతా ఉపాచరేత్॥ ౨౪॥

తా॥ వాతముచే జనించిన మసూరికయు, వాతపిత్తసంస్కర్షముచే జనించిన మసూరికయు, వాతశ్లేష్మసంస్కర్షముచే జనించిన మసూరికయు, మిగులకష్టసాధ్యంబులై యుండును గాన చైద్యుండు మిగుల యత్నముచే నీవ్యాధియందు చికిత్సజేయవలెనని భావము.

అసాధ్య మసూరికా లక్షణములు

శ్లో॥ అసాధ్యాస్సన్నిపాతోత్థాస్తాసాం వత్సోమి లక్షణమ్।

ప్రవాలసదృశాః కాచిత్కాచిజ్జమ్బూఫలోపమాః॥ ౨౫॥

లోహజాలసమాః కాశ్చిదతసీఫలసన్నిభాః।

అసాం బహువిధా వర్ణా జాయంతే దోషభేదతః॥ ౨౬॥

తా॥ సన్నిపాతముచే జనించిన మసూరిక అసాధ్యంబై యుండును. మరియు సన్నిపాత ముచే జనించిన మసూరికలు కొన్ని పవడములబోలియు, కొన్ని నేరేడుపండ్లనుబోలియు, కొన్ని యిసుపగుండ్రను బోలియు, కొన్ని నల్ల అగిసికాయలనుబోలి నల్లనిరంగుళియు నుండునని భావము. దీనియందు వాతాదిదోషత్రయములు కలిసియుండుటచేత, ఆయాదోషానుసారముగ ననేకవర్ణములు కలిగియుండునని యెరుంగునది.

మసూరికా సామాన్యంబులగు అసాధ్య లక్షణములు

శ్లో॥ కాసో హిక్మా ప్రమోహశ్చ జ్వరస్తీవస్సదారుణాః।

ప్రలాపశ్చారతిర్మూర్ఛా తృష్ణాదాహోఽతిఘ్నూర్ణ తా॥ ౨౭॥

ముఖేన ప్రసవేద్రక్తం తథా ఘ్రాణేన చక్షుషా |
 కణ్ఠే ఘృద్ధురకం కృత్వా శ్వసిత్యత్యర్థ వేదనమ్ || ౨౮ ||
 మసూరికాభిభూతస్య యస్యైతాని భిషగ్వరైః |
 లక్షణాని చ దృశ్యంతే న దద్యాత్తత్ర భేషజమ్ || ౨౯ ||

తా॥ దగ్ధ, వెక్కిళ్లు, ఇంద్రియజ్ఞానములేకుండుట, తీవ్రమైన జ్వరము, మిగుల క్రూరంబైన ప్రలాపము, ఆరతి, యూర్చ, దప్పి, తాపము, అధికముగ పొరలాడుట, నోటియందును ముక్కు నందును కన్నులయందును రక్తము స్రవించుట, కంఠమున గుఱ్ఱు గుఱ్ఱుమని కూయుచు తీవ్రమైన వేదనతోగూడి శ్వాసమును వెడలించుట, ఈ లక్షణములు మసూరికావ్యాధి జనించిన మనుజునకు కల్గినయెడ అట్టి మనుజునకు వైద్యుండు చికిత్సజేయజనగని భావము.

మరికొన్ని యసాధ్య లక్షణములు

శ్లో॥ మసూరికాభిభూతో యో భృశం ఘ్రాణేన నిశ్వాసేత్ |
 స భృశం త్యజతి ప్రాణాన్ తృషార్తో వాయుదూషితః || 30 ||

తా॥ మసూరికచే పీడింపబడిన మనుజుండు శ్వాసమును నోట వెడలించక నాసాద్వారముననే వెడలించినయెడ దప్పిచేతను వాతముచేతను పీడితుండై ప్రాణములను విడచును.

మసూరికోపద్రవ లక్షణము

శ్లో॥ మసూరికాస్తే శోథస్సస్యోక్తుర్పరే మణిబద్ధకే |
 తథాంసఫలకే చాపి దుశ్చికిత్స్యస్సదారుణః || 31 ||

—❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

మసూరికా నిదానమ్

స మా స్తమ్

—❖❖❖❖❖—

తా॥ మనూరిక జనించినపిదప మోచేతియందును మణికట్టినందును భుజశిరస్సులయందును
క్రూరమైన వాపు కల్గినయెడ మనూరిక మిగుల నసాధ్యంబై యుండును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాథ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవిద్వ సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యవ్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుజి” “పణ్డిత”

గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యమునందు

మనూరికా నిదానము

స మా స్త ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

క్షుద్రరోగ నిదానమ్

బలిష్ఠంబులైన హేతులక్షణ చికిత్సలుకల వ్యాధుల వివరించినపిదప స్వల్పములైన హేతు
లక్షణ చికిత్సలుకల క్షుద్రరోగములయొక్క నిదానమును చెప్పట.

—❖❖❖❖❖❖—

అజగల్లికా లక్షణము

శ్లో॥ స్నిగ్ధాస్పవర్ణా గ్రధితా నీరుజా ముద్గసన్నిభాః।

కఫవాతోత్థితా జ్వేయా బాలానా మజగల్లికాః॥౧॥

తా॥ స్నిగ్ధంబులును, కఫవాతములకు సమానవర్ణంబులును, పెసలతో సమానమైన
యాకారములు కల్గినవియు, బాధారహితంబులునైన బొబ్బలు దట్టముగ జనించినయెడ అజగల్లిక
యని జెప్పందగును. ఈ వ్యాధి కఫవాతములచేత తరుచుగ బాలురకు జనించును. ఇచ్చట స్వల్పం
బులగు హేతువులును లక్షణంబులును చికిత్సయు కల్గిన వ్యాధులు క్షుద్రరోగములని యెరుంగునది.
మరియు అగ్నిరోహిణీ వర్మికాదిరోగములు సన్నిపాతజము లగుటంజేసి యనేకంబులైన హేతు
లక్షణములు కల్గియున్నను ఈ ప్రకరణమున ఛత్రివ్యాయము ననుసరించి స్వల్పములైన హేతు
లక్షణములకల వ్యాధులు తరుచుగ చెప్పబడునని యర్థము గాన అగ్నిరోహిణీ మొదలగు
వ్యాధుల నిచ్చట జెప్పినను విరోధములేదని యెరుంగునది.

యవప్రఖ్యా లక్షణము

శ్లో॥ యవాకారా సుకఠినా గ్రధితా మాంససంశ్రితా।

పిడకా కఫవాతాభ్యాం యవప్రఖ్యేతి సోచ్యతే॥౨॥

తా॥ యవలను బోలిన యాకారముకల్గి కఠినంబైన బొబ్బ కఫవాతములచే మాంసమున
గ్రంథిరూపముగ జనించును; ఈవ్యాధి యవప్రఖ్యయని చెప్పందగును.

అన్త్రాలజీ లక్షణము

శ్లో॥ ఘనా మవక్త్రాం పిడకాం ఉన్నతాం పరిమణ్ణలామ్।

అన్త్రాలజీమల్పపూయాం తాం విద్యాత్కఫవాతజ్ఞాం॥౩॥

తా॥ మిగుల కఠినంబును, వక్రముగాకుండునదియు, ఉన్నతంబును, మండలాకారంబును, స్వల్పమైన పూయము కల్గినదియైన బాబ్బ కళవాతములచే జనించినయెడ అస్త్రాలజి యని జెప్పందగును. మరియు అస్త్రాలజీలక్షణము నీరీతిగ భోజిండు వచించెను. “శ్లేష్మానితా శ్రితో స్నాయుం పిడకాం పరిమణ్ణలామ్ । దుష్టో జనయతోఽవక్రామల్పపూయా మకణ్ణురామ్ । ఆమోదుమ్భరసంకాశాం విద్యాదస్త్రాలజీం తు తామ్॥” శ్లేష్మవాతములు రెండును స్నాయువులజేరి ప్రకుపితంబులై మండలాకారంబును, అకుటిలంబును, కొంచెముగ చీము కల్గినదియు, దురదలేకుండునదియు, పక్వముగాని మేడికాయవలె నుండునదియు నైన బాబ్బను కల్గించును. ఇయ్యది అస్త్రాలజి యని జెప్పందగునని భావము. ఈ వాక్యముచేత నీ వ్యాధి స్నాయువుల ననుసరించి జనించునని యెరుంగునది.

వివృతా లక్షణము

శ్లో॥ వివృతాస్యాం మహాదాహాం పశ్యోదుమ్భరసన్నిభాం ।
వివృతామితి తాం విద్యాత్పిత్రోత్థాం పరిమణ్ణలాం॥౪॥

తా॥ విశాలమైన ద్వారముకల్గి అధికమైన మంటతోగూడి పండిన మేడిపండువలె గుండ్రముగా నుండు బాబ్బ కల్గినయెడ నయ్యది వివృత యని చెప్పందగును. ఇది పిత్తముచే జనించునని యెరుంగునది. మరియు నిది పిత్తముచే నధికముగ పక్వంబై ద్వారము తెరచియుండుటం జేసి వివృత యని చెప్పబడునని యెరుంగునది.

కచ్చపిక లక్షణము

శ్లో॥ గ్రధితాః పచ్చి వా షడ్వా దారుణాః కచ్చపోపమాః ।
కఫానిలాభ్యాం పిడకా జ్ఞేయా కచ్చపికా బుధైః॥౫॥

తా॥ కళవాతములచేత మిక్కిలి కఠినంబులును, తాచేటివలె నడుము నున్నతంబులునైన గ్రంథులు ఐదైనను ఆర్తము కల్గినయెడ నయ్యది తాచేటివలె నుండుటంజేసి కచ్చపిక యని చెప్పందగును.

వల్మీక లక్షణము

శ్లో॥ గ్రీవాంసకక్షాకరపాదదేశే
సన్ధౌ గలే వా త్రిభిరేవ దోషైః ।
గ్రన్థిస్స వల్మీకవదక్రియాణాం
జాతః క్రమేణైవ గతః ప్రవృద్ధిమ్॥౬॥
ముఖైరనేకైస్సృతితోదవద్భి
ర్విసర్పవత్సర్పతి చోన్నతాగ్రైః ।
వల్మీకమాహుర్భిషజో వికారం
నిద్రప్రత్యసీకం చిరజం విశేషాత్॥౭॥

తా॥ కంఠము, భుజశిరస్సులు, చంకలు, హస్తములు, పాదములు, కీళ్లు, కుత్తుక ఈ స్థలములలో నెచ్చుటనైన త్రిదోషసన్నిపాతముచేత పాముపుట్టవలె నున్నతంబైన గ్రంథి జనించును. మరియు నిది నిర్వాహిపారముగ నుండువారికి జనించి అనేకరంధ్రములుకల్గి పోటుతోగూడి పూయాదుల స్రవించుచు ఉన్నతంబులైన కొసలుకల్గి విసర్జమువలె దేహమునందెల్లెడల సంచరించును. వైద్యులు దీనిని వల్మీకంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఇయ్యది యసాధ్యంబై యుండును. చిరకాలమునకుమున్ను జనించినయెడ మిక్కిలి యసాధ్యంబనియు వచించెదరు.

ఇంద్రవిద్ధా లక్షణము

శ్లో॥ పద్మకర్ణికవన్మధ్యే పిడకాభిస్సమాచితామ్।

ఇంద్రవిద్ధాన్తు తాం విద్యాద్వాతపిత్తోత్థితాం భిషక్॥౮॥

తా॥ తామరపువ్వునకు మధ్యమందుండు కర్ణికవలె మధ్యభాగమున ననేకంబులైన బొబ్బలుకల్గిన గ్రంథి జనించినయెడ దానిని ఇంద్రవిద్ధ యని వచించెదరు. ఇయ్యది వాతపిత్తములచే జనించును.

గర్దభికా లక్షణము

శ్లో॥ మణ్డలం వృత్తముత్సన్నం సరత్తం పిడకాచితమ్।

రుజాకరీం గర్దభికాం తాం విద్యాద్వాతపిత్తజామ్॥౯॥

తా॥ మండలాకారంబును, ఉన్నతంబును, రక్తవర్ణంబునై అనేకంబులైన పిడకలతో గూడి బాధకల్గించునది గర్దభిక యని యెరుంగునది ఈ వ్యాధి వాతపిత్తములచే జనించును.

పాషాణగర్దభ లక్షణము

శ్లో॥ వాతశ్లేష్మసముద్భూతః శ్వయంభుర్హనుసన్నిజః।

స్థిరో మస్తరుజస్స్నిగ్ధో జ్ఞేయః పాషాణగర్దభః॥౧౦॥

తా॥ తాలువులయొక్క సంధియందు కఠినంబును, స్వల్పమైన వేదనకల్గినదియు, స్నిగ్ధంబునైన శోఫ వాతశ్లేష్మములచేత జనించును. ఇయ్యది రాలివలె మిగుల కఠినముగ నుండును గాన పాషాణగర్దభంబని జెప్పందగును.

పనసికా లక్షణము

శ్లో॥ కర్ణస్యాభ్యస్తరే జాతాం పిడకాముగ్రవేదనామ్।

స్థిరాం పనసికాం తాం తు విద్యాద్వాతకఫోత్థితామ్॥౧౧॥

తా॥ చెవులయొక్క లోపక్క మిగుల తీవ్రమైన వేదనతోగూడి కఠినంబైన బొబ్బ కల్గును. దీనిని పనసిక యను వ్యాధియని వచించెదరు. ఇయ్యది వాతకఫములచే జనించును. మరియు భోజండు “కఫవాతౌ ప్రకుపితౌ మాంసమాశ్రిత్య కర్ణయోః।” సమస్తతః పరిస్తభాం కరుతః పిడకాం స్థిరామ్ । విషమాం దాహసంయుక్తాం విద్యా

త్వనసికాం తు తామ్॥” అని పనసికాలక్షణమును జెప్పెను. కళవాతములు రెండును ప్రకోపమునొంది మాంసము నాశ్రయించి స్తంభించియుండునదియు, కఠినంబైనదియు, నిమోనమైనదియు, మంటతో గూడినదియునైన బొబ్బను చెవియొక్క లోభాగమునం దంతట కల్పించును, ఇయ్యది పనసిక యను వ్యాధియని చెప్పబడునని యర్థము. ఈ వాక్యముచేత నీవ్యాధి మాంసమున జనించునని తెలియబడుచున్నది.

జాలగర్దభ లక్షణము

శ్లో॥ విసర్పవత్సర్పతి యః శోభస్తను రపాకవాన్ ।

దాహజ్వరకరః పిత్తాత్సజ్జేయో జాలగర్దభః॥౧౨॥

తా॥ దేహమునందెచ్చటనైన సృల్పముగ శోభ జనించి పాకమునొందక తాపజ్వరములతో గూడి శరీరమున సంచరించుచున్నయెడ నయ్యది జాలగర్దభంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి పిత్తప్రకోపముచే జనించును. మరియు “పిత్తోత్కటాస్త్రయో దోషా జనయన్తి త్వగాశ్రితాః । శ్యావం రక్తం తనుం శోభమపాకం బహువేదనమ్ । విసర్పిణం సదాహం చ తృష్ణాజ్వరసమన్వితమ్ । విసర్పమాహుస్తం వ్యాధిమపరే జాలగర్దభం॥” అని జాలగర్దభలక్షణమును భోజాండు జెప్పెను. పిత్తము అధికముగాగల వాతకఫములు ప్రకుపితంబులై చర్మమునాశ్రయించి శ్యామవర్ణంబును, రక్తవర్ణంబును, సూక్ష్మకారంబునైన శోభను కల్పించును. అట్టి శోభ పాకమునొందక అనేకవేదనలతోగూడి తాపము, డప్పి, జ్వరము, ఈ యుపద్రవములకల్గి దేహమునందు సంచరించును. ఈ వ్యాధిని విసర్పం బనియు జాలగర్దభంబనియు వచించెదరని యర్థము. ఈ వాక్యము ననుసరించి ప్రకృతములము నందును పిత్తం బధికముగనుండు త్రిదోష ప్రకోపముచే నీ వ్యాధి జనించునని యర్థముజేయుట సమంజసంబై యుండును. ఈ వాక్యమునుబట్టి యీ వ్యాధి త్రిదోషజన్యంబని స్థిరమగుచున్నది. కావున పిత్తముచే జనించిన యీ వ్యాధియందు పాకము సిగ్ధముగ జనించుచుండ “అపాకవాన్” అను పదమునకు గూఢ్యపాకము కల్గినది అని వచించుట యనుగతంబని యెరుంగునది.

ఇరివేల్లికా లక్షణము

శ్లో॥ పిడకాముత్తమాజ్ఞసాం వృత్తాముగ్రరుజాన్వితామ్ ।

సర్వాత్మికాం సర్వలిక్ష్ణాం జానీయా దిరివేల్లికామ్॥౧౩॥

తా॥ శిరస్సునందు వర్తులంబై తీవ్రమైన వేదనతోగూడి బొబ్బ జనించినయెడ నయ్యది ఇరివేల్లిక యను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఇది దోషత్రయముచే జనించి త్రిదోషలక్షణములతో గూడియుండును.

కఠౌలక్షణము

శ్లో॥ బాహుపార్శ్వంసకఠేషు కృష్ణస్ఫిటాం స వేదనామ్ ।

పిత్త ప్రకోపసంభూతాం కఠౌమిత్యభినిర్దిశేత్॥౧౪॥

తా॥ బాహువులయందును, పార్శ్వములయందును, భుజశిరస్సులయందును, చంకలయందును, నల్లనిబొబ్బలతోగూడి ఆధికమైన వేదనగల పిడక జనించినయెడ దానిని కక్ష యని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి పిత్తప్రకోపముచే కల్లునని యెరుంగునది.

గంధమాలా లక్షణము

శ్లో॥ ఏకామేతాదృశీం దృష్ట్వా పిడకాం స్ఫోటనన్నిభామ్ ।

త్వగ్గతాం పిత్తకోపేన గంధమాలాం ప్రచక్షతే॥౧౫॥

తా॥ పైజెప్పబడిన విధంబుగ బొబ్బలతోగూడిన పిడక యొక్కటి జనించినయెడ దానిని గంధమాల యని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి పిత్తప్రకోపముచేత చర్మమున జనించును.

అగ్నిరోహిణీ లక్షణము

శ్లో॥ కక్షభాగేషు యే స్ఫోటా జాయంతే మాంసదారణాః ।

అస్తర్దహజ్వరకరా దీప్తపావకసన్నిభాః॥౧౬॥

సప్తాహాద్వా దశాహాద్వా పక్షాద్వా ఘ్నన్తి మాంసవమ్ ।

తామగ్నిరోహిణీం విద్యాదసాధ్యాం సర్వదోషజామ్॥౧౭॥

తా॥ మాంసమును పగలదీయుననియు, లోపల తీవ్రమైన మంటను జ్వరమును కల్గించుననియు, జ్వలించుచుండు అగ్నికణములబోలి రక్తవర్ణంబులునైన బొబ్బలు చంకలయందు జనించినయెడ దీనిని అగ్నిరోహిణి యను వ్యాధి యని యెరుంగునది. ఇతి త్రిదోషముచే జనించును గాన మిగుల నసాధ్యంబై యుండును. మరియు త్రిదోషములలో వాతంబధికముగనున్నయెడ ఏడుదినములకు పిదప మరణమునొందుననియు, పిత్తం బధికముగ నుండునెడ పదిదినములకు మృతుండగుననియు, కఫం బధికముగ నుండే నేని ఒక పక్షమునకు పిమ్మట మరణము నొందుననియు నెరుంగునది. మరియు చరకమునందు “సన్తి హ్యేవంవిధా రోగా సాధ్యా దారుణసమ్మతాః । యే హన్యరనుపక్రాంతా మిథ్యారమ్భేణ వా పునః” అని యుండుటచేత నీ వ్యాధియందు చికిత్సజేయక నుపేక్షించినను, శాస్త్రోక్త ప్రమాణముదప్పి చికిత్సజేసినను, పైజెప్పిన “సప్తాహాద్వా దశాహాద్వా” అను రీతిగ నసాధ్యంబగుననియు, సప్తాహ దశాహ పక్షములకు లోపల చికిత్సజేయునెడ సాధ్యంబనియు నెరుంగునది. మరియు తన్త్రాస్తరమున నీ విషయము స్ఫుటముగ గానంబడియెడు. అది యెట్లనిన “పిత్త రక్తోత్కటా దోషాః ప్రదీప్తాశ్చారసన్నిభాః । కక్షభాగేషు కుర్వన్తి తీవ్రదాహరుజాజ్వరాః । మాంసావదారణాః స్ఫోటా యే హన్యరనుపక్రమాత్ । పక్షాద్దశాహాదర్వాగ్వా సాక్షేయా వహ్నిరోహిణీ” అని యున్నది. ఈ వాక్యముచేత అగ్నిరోహిణి యను వ్యాధి త్రిదోషముచే జనించినను రక్తపిత్తములు అధికముగ నుండుననియు, చికిత్సజేయక నుపేక్షించినచో పక్షమునకు పిదపనైనను పదిదినములకు పిమ్మటనైనను అసాధ్యం బగుననియు తెలియుచున్నది.

చిప్ప లక్షణము

శ్లో॥ నఖమాంస మధిష్ఠాయ వాయుః పిత్తంచ దేహినామ్ |

కుర్వాతే దాహపాకౌ చ తం వ్యాధిం చిప్పమాదిశేత్ ||౧౮||

తా॥ వాతపిత్తములు రెండును నఖములకు సమీపముననుండు మాంసమునజేరి ప్రళోపము నొంది మంట బుట్టించి పాకము నొందించును. ఈ వ్యాధిని చిప్పమని వచించెదరు. ఇదియే లోకమున గోరుచుట్టు అని వ్యవహరింపబడును. మరియు “రోగోఽక్షతశ్చర్మనఖాస్తరేస్యాత్ మాంసాస్రదోషీభృశదాహపాకః” అను వాక్యముచే నీ వ్యాధిని అక్షతంబను నామాస్తరముచే చరకాచార్యుండు వ్యవహరించెను.

కునఖ లక్షణము

శ్లో॥ తదేవాల్పతరైర్దోషైః పురుషం కునఖం వదేత్ |

తా॥ పైజెప్పిన వ్యాధియే స్వల్పదోషములతోగూడియున్నయెడ కునఖంబనియు అట్టి వ్యాధిగల మనుజుండు కునఖయనియు జెప్పబడునని భావము.

అనుశయీ లక్షణము

శ్లో॥ గమ్భీరామల్పసంరమ్భాం సవర్ణాముపరి శ్ఠితామ్ ||౧౯||

పాదస్యానుశయీం తాన్తు విద్యాదస్తః ప్రపాకినీమ్ |

తా॥ మిక్కిలి లోతులో విశేషదోషముకల్గి శరీరమునకు సమానమైన వర్ణముతోగూడి లోపలనే పాకమునొందు స్వల్పమైన శోఫ మిగాలిమీద జనించినయెడ దానిని అనుశయీ యను వ్యాధి యని వ్యవహరించెదరు.

విదారికా లక్షణము

శ్లో॥ విదారీకస్తవద్వృత్తా కక్షౌవజ్జణసన్నిషు ||౨౦||

విదారికా భవేద్రక్తా సర్వజా సర్వలక్షణా |

తా॥ చంకలయందైనను గజ్జలయందైనను నేలగుమ్మడిగడ్డవలె వర్తులంబును కఠినంబునై రక్తవర్ణంబైన శోఫ జనించినయెడ దానిని విదారిక యను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి త్రిదోషముచే జనించి త్రిదోషలక్షణములతోగూడి యుండును. ఇచ్చట కొందరు “సర్వజా సర్వలక్షణా” అనుచోట “అసర్వజా అసర్వలక్షణా” అని నశ్శోబ్ధమునుచేర్చి ఈ వ్యాధి సర్వదోషములచే జనించక ఏకదోషముచేతను దోషద్వయసంసర్గముచేతను జనించి ఆరుభేదములుకల్గి యుండుననియు వచించెదరు. ఈ మతము చరకవాగ్భటాదిగ్రంథములకు విరుద్ధంబగుటంజేసియు, ఆవాంతరభేదములు లేకుండుటయే క్షుద్రరోగలక్షణమని చెప్పియుండు క్షుద్రరోగలక్షణమునకు విరుద్ధంబగుటంజేసియు భిషగ్వరులచే నాదరణీయంబుగాదు. మరియు, చరకమునందు “జ్వరాన్వితా వజ్జణకక్షుసన్ధావ ర్నిర్రా ర్తిఃకఠినా మతా యా | విదారికా సా కఫమూరుతా

భ్యామ్” అనియున్నది. “ఉష్మా పితృదృతే నాస్తి జ్వరోనాస్త్యుష్మాణా వినా” అనితత్త్వాస్తరముననుండుటచేత పితృముచేజనించిన యష్టము లేక జ్వరము జనించుటలేదుగాన పై నుదహరించిన చరకవాక్యమునందు “జ్వరాన్వితా” అనుపదముచేత జ్వరమునకు కారణమైన పితృంబును “కఫమారుతాభ్యామ్” అనుటచేత కఫవాతంబులును గలసి విదారిక యను వ్యాధిం గల్గించునని చరకాచార్యుని యభిప్రాయము. వాగ్భటుమునందు “విదారికస్తకరినా విదారి కక్షులక్షణా” అనియున్నదిగాని దోషభేదములచే నీవ్యాధికి ప్రకారభేదముల జెప్పియుండలేదు. ఇదియునుంగాక ఈ గ్రంథకర్తయగు మాధవకరునకే ఈ యర్థము అభివ్యక్తమైయున్నయెడ “విదారికా భవేద్రక్తా షడ్విధా ద్వ్యేకదోషజా” అని స్పష్టార్థముగ పఠించియుం డును. గాన ఇట్టి కుత్సిత కల్పనములన్నియు మూలకారుని హృదయము దెలియక బోవుటచే గల్గి నవియని పండితులచే నూహింపబడినది. మరియు నిచ్చట వికల్పకల్పనంబులను గ్రంథాస్తరమున తెలియందగినది.

శర్కరా లక్షణము

శ్లో॥ ప్రాప్య మాంససిరాన్నాయాః శ్లేష్మామేదస్తథానిలః॥౨౧॥

గ్రంథిం కరోత్యసా భిన్నో మధుసర్పిర్వసానిభం ।

స్రవత్యాస్రావ మనిలస్తత్ర వృద్ధిం గతః పునః॥౨౨॥

మాంసం సంశోష్య గ్రథితాం శర్కరాం జనయేత్తతః ।

దుర్లబ్ధిక్లిన్న మత్యర్థం నానావర్ణం తతస్సిరాః॥౨౩॥

స్రవన్తి రక్తం సహసా తం విద్యాచ్ఛర్కరార్బుదమ్ ।

తా॥ కఫవాతములు రెండును ప్రకుపితంబులై మాంసము, సిరలు, స్నాయువులు, మేదస్సు, వీనిని దుష్టంబులుగజేసి గ్రంథిని కల్పించును. ఆ గ్రంథి పగిలి తేనె, నెయ్యి, వస, వీనికి సమానమైన వర్ణముగల రక్తమును స్రవించును. అట్టి గ్రంథి కల్గినపుడు ధాతుక్షయముచే వాతము మిగుల వృద్ధినిొంది మాంసమును శోషింపజేసి కఠినమైన శర్కరను కల్పించును. పిదప కుల్లి దుర్లంధం బును నానావిధవర్ణంబునైన రక్తమును సిరలనుండి స్రవించును. దానిని శర్కరార్బుదముగా నెరుంగునది. ఇచ్చట అవస్థాభేదముచేత శర్కరార్బుదముని నామాస్తరము కల్గినది గాని వ్యాధిభేదము లేదని యెరుంగునది. మరియు “తమేవ భిన్నం దుర్లంధం ఘృతమేదోనిభం సిరాః । స్రవన్తి స్రావమనిశం తదా స్యాచ్ఛర్కరార్బుదమ్” అని చరకమున నున్నది. పూర్వోక్తమైన గ్రంథి పగిలి నెయ్యి క్రొవ్వు ఈ రెంటివలె నుండి దుర్లంధమైన రక్తమును సిరలు స్రవించుట జేయుచున్నయెడ ఆగ్రంథియే శర్కరార్బుదముని చెప్పబడునని యర్థము.

పాదదారి లక్షణము

శ్లో॥ పరిక్రమణశీలస్య వాయురత్యర్థ రూక్షయోః॥౨౪॥

పాదయోః కురుతే దారిం పాదదారిం తమాదిశేత్ ।

తా॥ ఎల్లప్పుడును త్రోవనడచు మనుజునియొక్క పాదములు మిగుల రూక్షంబులై వాత ప్రకోపముచేత పగులును. ఈ వ్యాధిని పాదదారి యని చెప్పెదగును. ఇచ్చట విపాదికా కుష్ఠమున కాళ్లయందు బొబ్బలుకల్గి పగులుననియు, ఈ వ్యాధియందు బొబ్బలులేకనే పగులుననియు, పరస్పర భేదము నెరుంగునది.

కదర లక్షణము

శ్లో॥ శర్మరోస్తృథితే పాదే క్షతే వా కణ్ఠకాదిభిః॥౨౧॥
గ్రన్థిః కోలవదుత్సన్నో జాయతే కదరం హి తత్॥

తా॥ పాదములయందు రాళ్లు మొదలగువానిచే నభిఘాతముకల్గి నలిగినను, ముండ్లు మొదలగునవి గ్రుచ్చుకొని గాయముకల్గినను, ఆ స్థలమునందు రేగుపండువలె నున్నతంబైన గ్రంథి జనించును. ఇయ్యది కదరంబని చెప్పంజనును. “హస్తయోః పాదయోశ్చాపి గమ్భీరానుగతం ఖరమ్ | మాంసకీలం జనయతః కుపితౌ కఫమారుతో | సశల్యమివ తేన దేశం మన్యతే తేన వీడితః | శర్మరాకదరం కించిన్నన్యస్తే వాతకణ్ఠకమ్” అని తంత్రాస్త్రమున భోజుండు వచించెను. కఫవాతములు ప్రకుపితంబులై మిక్కిలి లోతులో జనించి కఠినంబైన మాంసపుచీలను హస్తములయందును పాదములయందును కల్గించును. అచ్చట సమృద్ధముకల్గినప్పుడు ముండ్లు మొదలగు శల్యములుండువిధంబుగ కలుకుకలుక్కు మనుచుండును. దీనిని శర్మరాకదరమని కొందరును, వాతకంటకమని మరికొందరును వచించెదరు అని యర్థము. ఈ వాక్యముచేత ఈ వ్యాధి హస్తములయందును జనించునని తెలియుచున్నది.

అలసక లక్షణము

శ్లో॥ క్లిన్నాజుల్యన్తరౌ పాదౌ కణ్ఠాదాహరజాన్వితౌ॥౨౨॥
దుష్టకర్దమసంస్పర్శాదలసం తం విభావయేత్ |

తా॥ పాదమునందలి వ్రేళ్లనడుమ దుష్టంబైన అడుసుయొక్క స్పర్శముకల్గటచే గర్భము చెడి నీరుగారుచు దురదయు, మంటయు, నొప్పియు, కల్గినయెడ అలసకం బను వ్యాధిజని యెరుంగు నది. ఈ వ్యాధి కఫరక్తములచే జనించును. అందు దురద కఫముచే గల్గుననియు, మంటయు నొప్పియు రక్తముచే జనించుననియు నెరుంగునది.

ఇంద్రుప్త లక్షణము

శ్లో॥ రోమకూపానుగం పిత్తం వాతేన సహమూర్ఛితమ్ |
ప్రచ్యావయతి రోమాణి తతశ్లేష్మా సశోణితః॥౨౩॥
రుణద్ధి రోమకూపాంస్తు తతోన్యేషామసమ్భవః |
తదిన్ద్రీలుప్తం ఖాలిత్యం రుహ్యేతి చ విభావ్యతే॥౨౪॥

తా॥ పిత్తము వాతముతోజేరి ప్రకోపమునొంది రోమములయొక్క మొదళ్ల నాక్రయించి యారోమముల రాలించును, పిదప శ్లేష్మము రక్తముతోగూడి రోమరంధ్రముల నడ్డగించును ;

దానంజేసి యచ్చోట మరల వెంట్రుకలు మొలవకుండును. ఈ వ్యాధిని ఇంద్రులు ప్రబలియు ఖాలిత్యంబనియు, రుహ్యయనియు, వచించెదరు. మరియు “అత్యంత సుకుమారాంగోఽరజో దుష్టం స్రవంతిచ | అవ్యాయామరతా యస్మాత్తస్మాన్నఖలితి స్త్రియాః” అని విదేహుడు వచించెను గాన స్త్రీలు మిగుల సుకుమారంబైన శరీరముగల్గియుండుటచేతను, ప్రతిమాసమునందును దుష్టమైనరక్తము రజోరూపముగ బైలువెడలుటచేతను, మిగుల దేహపరిశ్రమము లేకుండుటచేతను, స్త్రీలకు పై జెప్పిన వ్యాధి తరుచుగ జనించుటలేదని తెలియుచున్నది. ఇచ్చట పరిశ్రమము లేకుండుటచేతను, సౌకుమార్యముచేతను, వాతపిత్తములు ప్రకోపము నొందవు కాన వెండ్రుకలు రాలకుండుననియు, ఒకవేళ స్వల్పముగ రాలినను దుష్టరక్తము స్రవించుట చేత రక్తము రోమరస్థముల నడ్డగించకుండును. కావున మరల మొలచుననియు భావము. మీసములు రాలినయెడ ఇంద్రులు ప్రమనియు, శిరస్సున వెంట్రుకలు రాలి మరల మొలవకున్నయెడ ఖాలిత్యమనియు, తక్కినదేహమునందెల్ల రాలినయెడ రుహ్యయనియు కార్తికుండు జెప్పెను. ఈ విభాగమునకు ప్రమాణము గానంబడదయ్యె.

దారుణక లక్షణము

శ్లో॥ దారుణా కణ్ఠారా రూక్షా కేశభూమిః ప్రపాట్యతే॥౨౯॥

కఫమారుతకోపేన విద్యాద్దారుణకం తు తమ్ |

తా॥ శిరస్సునందలి చర్మము మిక్కిలి కఠినంబును రూక్షంబునై దురదతోగూడి పగులును. ఈ వ్యాధి దారుణకమని చెప్పందగు. ఈ వ్యాధి కఫవాతములయొక్క ప్రకోపముచే జనించును. తత్త్వాస్తరమునందు “యదత్ర పటలాభానం సరుజస్కం శిరస్త్యచి | పరుషం జాయతే జన్తోస్తస్య రూపం విశేషతః | తోదైస్సమన్వితం వాతాత్ సకణ్ఠా గౌరవం కఫాత్ | సపిసానం సదాహర్తిరాగం పితృస్రజం తథా॥” అని యున్నది. శిరస్సునందలి చర్మమున మిక్కిలి బాధతోగూడి నూదుల గ్రుచ్చినవిధంబుగ పోటుగల్గి పరుషంబైన పటలము జనించును. ఈ వ్యాధియందు వాతప్రకోపముచేత పోట్లును, కఫప్రకోపముచేత దురదయు, గురుత్వంబును, పిత్తరక్తములయొక్క ప్రకోపముచేత దప్పియు, నొప్పియు, రక్త వర్ణంబును, కల్లునని యర్థము. ఈ వ్యాధియుచేత కఫవాతములతోగూడ పిత్తరక్తములనుబంధముగ నుండి యీ వ్యాధిని కల్గించునని యెరుంగునది.

అరూంషిక లక్షణము

శ్లో॥ అరూంషి బహువక్త్రాణి బహుక్లేదీని మూర్ధ్ని తు॥౩౦॥

కఫాస్మక్రిమికోపేన స్థణాం విద్యాదరూంషికామ్ |

తా॥ కఫము, రక్తము, క్రిములు, వీనియొక్క ప్రకోపముచేత అనేకముఖంబులును అనేక విధంబులైన స్రావము కల్గినవియునైన వ్రణములు జనించును; ఇయ్యది యరూంషికయను వ్యాధి యని యెరుంగునది.

పలిత లక్షణము

శ్లో॥ శ్రోధశోకశ్రమకృతః శరీరోష్ఠా శిరోగతః॥3౧॥

పిత్తం చ కేశాన్పచతి పలితం తేన జాయతే।

తా॥ శ్రోధము, దుఃఖము, శ్రమము, ఈ కారణములచేత శరీరమునందలి ఉష్ణంబును పిత్తంబును శిరస్సునకేరి వెండ్రుకలను పచింపజేయును; దానంచేసి వెండ్రుకలు తెల్లనగును. దీనిని పలితంబని వచించెదరు. ఇచ్చట కొందరు “న వినా చ పిత్తం పాకః” అని సుశ్రుతము నందును, “దర్శనం పక్తిరుష్ఠా చ ఙ్గుత్తృష్టా దేహమార్దవమ్ । ప్రభాప్రసాదౌ మేధాచ పిత్తకర్మావికారజమ్” అని చరకమునందును ఉన్నది. దర్శనము, పాకము, వేడి, ఆకలి, దప్పి, దేహమృదుత్వము, కాంతి, సౌకుమార్యము, బుద్ధి, ఇవియన్నియు వికారము నొందకుండు పిత్తముచే జనించునని యర్థము. పాకము నొందించు శక్తి అగ్నికిదక్క వేరొండు దానికి లేదుగాన పై సుదహరించిన వాక్యమునందు పిత్తము పాకము నొందించునని వచించుటం జేసి పిత్తమునకును అగ్నికిని భేదములేదని వచించెదరు. ఇదియునుం గాక అగ్ని మందమై యున్న పుడు పిత్తమును వృద్ధి నొందించు ద్రవ్యముల సేవించినయెడ అగ్ని వృద్ధి నొందును. అగ్ని దీప్తంబై యున్న పుడు పిత్తమును శమింపజేయు శీతమధురాదిద్రవ్యముల సుపయోగించినయెడ అగ్ని శమించును. పిత్తమునకంటే అగ్ని భిన్నంబై నచో నిది సంగతము గాదుగాన పిత్తమునకును అగ్ని కిని భేదంబు లేదని యనుభవముచే గూడ వచించెదరు. ఈ రెంటికిని ఆ భేదము నంగీకరించునెడ “సమదోషస్సమాగ్నిశ్చ” “సమప్రకోపాదోషాణాంసర్వేషామగ్ని సంశ్రయా” ఇవి మున్నుగాకల వాక్యములయందు వాతాది సకలదోషములకును సామ్యప్రకోపములు అగ్నిని అనుసరించి కల్గునని చెప్పటచేత వాత పిత్త శ్లేష్మములకంటే అగ్ని వేరై నదియని తెలియుచుండుటచేత ఈ వాక్యములు అసంగతములగును గాన అగ్నికన్నను పిత్తము వేరై నదిగాని ఈ రెంటి కిని యభేదము జెప్పట ఉచితంబుగాదు. మరియు “దృఢముష్ణోచితం హ్యేతత్పిత్తోష్ఠా పచతీతి యత్ । మూర్చ్ఛితో రసవీర్యాభ్యాం సమానవ్యానసంహితః ॥ తస్మాత్తేజోమయం పిత్తం పిత్తోష్ఠా యస్సపక్తిమాన్ । స కాయాగ్నిస్స కాయోష్ఠా స పక్తా స చ జీవనః” అనునట్టి భోజోక్తి ననుసరించి పిత్తమునందు ద్రవరూపంబును తేజోరూపంబునుగల యంశములుగలవనియు, అందు తేజోరూపమైన యంశము ఆహారాదుల పాకము నొందించును గాన అట్టి తేజోభాగమే జతరాగ్నియనియు, శరీరమునందలి యుష్ణంబనియు, అదియే ప్రాణాధారంబనియు, జెప్పందగునని యెరుంగునది. ఇచ్చట కరచరణాద్యవయవములుచేరిన సముదాయమునకు శరీరంబను సంజ్ఞ కల్గియున్నను హస్తములనియు పాదములనియు వెవ్వేరుగ సంజ్ఞలచే వ్యవహరింపబడుచందంబున పిత్తమునందలి తేజోభాగము వేరుగ నగ్నిశబ్దముచే వ్యవహరింపబడునని యెరుంగునది. మరియు అగ్ని పిత్తమునం దొకభాగముగాన “న వినాచ పిత్తం పాకః” అని సుశ్రుతుండు జెప్పెననియు, కఫమును వృద్ధి నొందించు సౌమ్యపదార్థముల సేవించినపుడు శుక్రము వృద్ధి నొంది, కఫమును హరించు, అగ్నియపదార్థముల సేవించునెడ శుక్రము నశించుభంగి పిత్తాగ్నులు వెవ్వేరుగ నున్నను, సామ్యముచే మున్నువచించిన ప్రకారము వృద్ధి

క్షయములు గల్గియుండుననియు, ఆ భేదపక్షమున మున్ను వచించిన యుక్తులకు సమాధానము నెరుంగునది. ఇవిధంబుగ పితృగ్నులకు భేదము కలదను నభిప్రాయముచేతనే ప్రకృతమూలమున “శరీరోష్ఠా శిరోగతః పిత్తంచ” అని వేవ్వేరుగ జెప్పెనని యెరుంగునది. ఇదియునుంగాక తేజోఽనిలాద్యైః సహ కోశభూమిం దధ్వా తు కుర్యాత్ప్రతితిం సరస్య । కించిత్తు దధ్వా పలితాని కుర్యాత్ హరిత్ప్రభత్వం చ శిరోరుహాణామ్” అని చరక మునందున్నది. అగ్ని వాతాదిదోషత్రయముతోగూడి శిరస్సునజేరి పచింపజేసినయెడ వెంట్రుక లూడి బట్టతల యగును. కొంచెముగ పచించె నేని వెంట్రుకలు నెరసిపోవును. లేక పింగళవర్ణం బులగునని భావము. ఈ వాక్యము ననుసరించి ప్రకృతమూలమునకు క్రోధముచే ప్రకోపమునొందిన పిత్తము శరీరోష్ఠముతోగూడి శోకభయములచే జనించిన వాతముచే ప్రేరితంబై శిరస్సునజేరి శ్లేష్మముతో గలసి పలితము కల్గించునని యర్థము చెప్పందగును. “పిత్తంచ” అనుచోట చకా రముచేత కఫమునకుగూడ గ్రహణమని భావము.

యువానపిడకా లక్షణము

శ్లో॥ శాల్మలీకణ్డకప్రఖ్యాః కఫమారుతర క్తజాః ॥౩౨॥

యువానపిడకా యూనాం విజ్ఞేయా ముఖదూషికాః ।

తా॥ కఫవాత రక్తములయొక్క ప్రకోపముచేత యౌవనవంతులగు స్త్రీపురుషులకు ముఖ మునందు బూరుగముండ్లవలె కఠినంబులై న పొక్కులు కల్గును. ఇయ్యవి యువానపిడకలని చెప్పం జను. వీనినే మొటిమలని లోకమున వ్యవహరించెదరు. ఈ వ్యాధి స్వభావముగ యౌవనవంతులకు ముఖమునందు జనించునని యెరుంగునది.

పద్మినీకంటక లక్షణము

శ్లో॥ కణ్డకై రూచితం వృత్తం మణ్డలం పాణ్డు కణ్డరమ్ ॥౩౩॥

పద్మినీకణ్డకప్రఖ్యైస్తదాఖ్యం కఫవాతజమ్ ।

తా॥ తామరకాడలయందలి ముండ్లవలె నుండు ముండ్లుకల్గి పాండువర్ణంబై దురదతో గూడి వర్తులాకారంబులగు పొడలు కల్గినయెడ దానిని పద్మినీకంటకంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి కఫవాతములచే జనించును.

జతుమణి లక్షణము

శ్లో॥ సమముత్సన్నమరుజం మణ్డలం కఫర క్తజమ్ ॥౩౪॥

సహజం లక్ష్మ్యచై తేషాం లక్ష్మ్యే జతుమణి స్తు సః ।

తా॥ సునుపుకల్గి శరీరమునందు కొంచెముగ నున్నతంబైన మచ్చ జనించినయెడ దానిని కఫవాతములచే జనించిన జతుమణియని వచించెదరు. దీనిని కొందరు శరీరముతోగూడ జననకాల మున బుట్టిన పుట్టుమచ్చ యని వచించెదరు. మరియు “కృష్ణస్నిగ్ధో జతుమణిర్జేయో

వాతో త్వరై స్త్రిభిః । అరుజం త్వపరై ర్యుక్తం లక్ష్మేత్యాహుర్భిషగ్వరాః ”
అని చరకమున నుండుటంజేసి జతుమణి యను వ్యాధి వాతోల్బణంబైన త్రిదోషముచే జనించునని యెరుంగునది.

మషక లక్షణము

శ్లో॥ అవేదనం స్థిరం చైవ యస్మిన్గాత్రే ప్రదృశ్యతే ॥3౫॥

మాషవత్కృష్ణముత్సన్నమనిలాస్మషకం తు తత్ ।

తా॥ వాతప్రకోపముచేత శరీరమునందు వేదనారహితంబును, నిశ్చలంబును, మినుములబోలి కృష్ణవర్ణంబును, ఉన్నతంబైన మచ్చ జనించినయెడ దానిని మషకమని వచించెదరు. మరియు “వాతేరతే త్వచి యదా దూష్యేతే కఫమేదనీ । శ్లెష్మం మృదు సవర్ణం చ కురుతే మషకం వదేత్ ” అని చరకమున నున్నది. వాతముచే వ్యాప్తమైన చర్మమునందు కఫమేదస్సులు రెండును దుష్టంబులై నునుపుగల్గి మృదువై మినుములతో సమానమైన కృష్ణవర్ణము గల మచ్చను కల్గించును. దానిని మషకమని వచించెదరని యర్థము. ఈవాక్యమునుబట్టి కఫమేదో వాతములచే మషకము జనించునని తెలియుచున్నది.

తిలకాలక లక్షణము

శ్లో॥ కృష్ణాని తిలమాత్రాణి నీరుజాని సమానిచ ॥3౬॥

వాతపి త్తకఘ్నోచ్ఛోషాత్తాన్విద్యాత్తిలకాలకాః ।

తా॥ వాతపిత్తములచే కఫము శోషించుటవలన కృష్ణవర్ణంబులును, సువృలయంతేసి పరిమాణము కల్గినవియు, వేదనారహితంబులును, శరీరమునకు సమంబులునైన మచ్చలు జనించును. సువృలవలె నల్లగా నుండుటంజేసి వీనిని తిలకాలకములని వచించెదరు. “మారుతః పిత్తచూదాయ కఫరక్తసమాశ్రితః । చింతి తిలమాత్రాణి త్వచి తే తిలకాలకాః ” అని తన్త్రాస్త్రమున తిలకాలకలక్షణము గానంబడియెడు. వాతము పిత్తముతోగూడి కఫరక్తముల నాశ్రయించి చర్మమునందు తిలప్రమాణంబులగు మచ్చలను కల్గించును, అవి తిలకాలకము లని చెప్పబడునని భావము.

స్యచ్చ లక్షణము

శ్లో॥ మహద్వా యది వా చాల్పం శ్యావం వా యది వాఽసితమ్ ॥3౭॥

నీరుజం మండలం గాత్రే స్యచ్చమిత్యభిధీయతే ॥

తా॥ శరీరమునందు గొప్పదిగనైనను, స్వల్పముగనైనను, శ్యామవర్ణంబుగనైనను, కృష్ణవర్ణంబుగనైనను, వేదనారహితంబైన మండలాకారంబైన పొడ జనించినయెడ స్యచ్చమని చెప్పబడును. మరియు “రక్తపిత్తాన్వితో వాయుస్త్వక్ష్మదేశాశ్రితోయదా । జనయేన్మండలం కృష్ణం శ్యావం వా స్యచ్చమాదిశేత్ ” అను భోజనవచనముచేత రక్తపిత్త

ములతోగూడిన వాతముచే నీ వ్యాధి జనించునని తెలియుచున్నది. ఈ మచ్చ జననకాలమునందే శరీరముతో జనించుననియు, లాంఛనమని వ్యవహరింపబడుననియు, తన్త్రాస్తరమున గానంబడియెడు.

వ్యంగ లక్షణము

శ్లో॥ క్రోధాయాస ప్రకుపితో వాయుః పితృన సంయుతః॥౩౮॥

ముఖమాగత్య సహసా మండలం విస్ఫుజత్యతః।

సీరుజం తనుకం శ్యావం ముఖే వ్యజ్ఞం తమాదిశేత్॥౩౯॥

తా॥ క్రోధముచేతను, ఆయాసముచేతను, వాతము ప్రకుపితంబై పితృముతోగూడి ముఖమును జెంది బాధారహితంబును, నూత్నకారంబును, శ్యామవర్ణంబునైన పొడను కల్గించును. దీనిని వ్యంగమని వచించెదరు. ఇదియే లోకమునందు మంగు అని చెప్పబడును. న్యచ్చము శరీరమునం దెచ్చటనైన జనించుననియు వ్యంగము ముఖమునందే జనించుననియు నీ రెంటికిని పరస్పరభేదముల నెరుంగునది.

నీలికా లక్షణము

శ్లో॥ కృష్ణమేవంగుణం గాత్రే ముఖే వా నీలికాం విదుః।

తా॥ పై జెప్పిన వ్యజ్ఞలక్షణములతోగూడి మిక్కిలి నల్లనిరంగుకల్గిన మచ్చ ముఖమునందైనను శరీరమునందైనను జనించినయెడ నీలిక యని చెప్పబడును. ఇచ్చట శ్యామవర్ణంబైనది వ్యంగమనియు, కృష్ణవర్ణంబైన శరీరమున జనించినది కృష్ణన్యచ్చమనియు, కృష్ణన్యచ్చమునకన్న మిగుల కృష్ణవర్ణంబైన శరీరమునందైనను ముఖమునందైనను జనించినది నీలికయనియు భేదముల నెరుంగునది. మరియు “మారుతః క్రోధహర్షాభ్యామూర్ధ్వగోముఖమాశ్రితః । పితృన సహ సంయుక్తః కరోతి. వదనత్వచి । సీరుజం తనుకం శ్యావం వ్యజ్ఞం తమితి నిర్దిశేత్ । కృష్ణమేవంగుణం గాత్రే నీలికాం తాం వినిర్దిశేత్” అని భోజిండు వచించెను. క్రోధహర్షములచేత ఊర్ధ్వముననున్న వాతము ప్రకుపితంబై ముఖమునందేరి పితృముతోగలిసి ముఖమునందలి చర్మమున బాధలేకుండునదియు, మిగుల నూత్నంబైనదియు, శ్యామవర్ణంబునైన మచ్చను కల్గించును; ఇయ్యది వ్యంగమని చెప్పబడును. ఇట్టిగుణములుకల్గి నల్లనిరంగుకల్గిన మచ్చ దేహమునం దెచ్చటనైన జనించినయెడ దానిని నీలిక యని జెప్పెదరనిభావము. ఈ భోజవచనముచేత ముఖమున వ్యంగమా జనించుననియు, నీలిక శరీరమునందే జనించుననియు, వ్యవస్థ తెలియుచున్నది.

పరివర్తికా లక్షణము

శ్లో॥ మర్దనాత్పీడనాద్వాపి తథై వాప్యభిఘాతతః॥౪౦॥

మేఢ్రచర్మ యదా వాయుర్భజతే సర్వతశ్చరత్॥

తదా వాతోపస్పృష్టత్వాత్తచ్చర్మ పరివర్తతే॥౪౧॥

మణేరధస్తాతోశ్శశ్చ గ్రన్ధిరూపేణ లమ్బతే |

సరుజాం వాతసమ్భూతాం తాం విద్యాత్పరివర్తికామ్ || ౪౨ ||

సకణ్డూః కఠినా వాఽపి సైవ శ్లేష్మసముత్థితా |

తా|| మేధ్రమును మర్దనచేయుట, పిసుకుట, అభిఘాతముకల్గుట, ఈ కారణములచేత సర్వ శరీరమున సంచరించు వ్యానవాతము ప్రకుపితంబై మేధ్రముపై చర్మము నాశ్రయించును; అట్టి వాతసంబంధముచేత చర్మము వెలికిల తిరగంబడును. మణికి క్రిందనుండు చర్మకోశము గ్రంథిరూపంబై మిక్కుటమైన బాధతోగూడి ప్రేలుచుండును. దీనిని పరివర్తిక యని వచించెదరు. మరియు నాగ్రంథి దురదతోగూడి కఠినముగనున్నయెడ శ్లేష్మముచే జనించినదియని యెరుంగునది. మరియు “మణేరధో మేధ్రచర్మ వ్యానస్తు పరివర్తయేత్ | సశూలతోదదాహాదైర్వర్తి శ్లేయా పరివర్తికా | శ్లేష్మికో కఠినా స్నిగ్ధా కంఠామత్యల్పవేదనా||” అని పరివర్తికా లక్షణమును భోజించు వచించెను. మేధ్రముయొక్క మణికి క్రిందిభాగమున నుండు చర్మమును వ్యానవాతము ప్రకుపితంబై వెలికిల ముడుంచుకొనునట్లు చేయును. దానంటేనీ శూల, నొప్పి, పోటు మున్నగు బాధలు కల్గును. ఇయ్యది పరివర్తికయని జెప్పబడును. అట్టి చర్మము మిక్కిలి కఠినంబును, స్నిగ్ధంబును, దురదతోగూడినదియు, స్వల్పమైన వేదనకల్గినదియునై యుండెనేని కఫముచే జనించినది యని భావము.

అవపాటిక లక్షణము

శ్లో|| అల్పీయఃఖాం యదా హస్తాద్బలాద్గచ్ఛేత్త్రియం నరః || ౪౩ ||

హస్తాభిఘాతాదపివా చర్మఃస్వద్వర్తితే బలాత్ |

యస్యావపాట్యతే చర్మ తాం విద్యాదవపాటికామ్ || ౪౪ ||

తా|| ఋతుమతికాకుండుటచే నూత్నమైన యోనిద్వారముగల కన్యకయందు కామముచే బలాత్కారముగ సంభోగముచేసినను, హస్తాదులచే నభిఘాతము కల్గినను, మేధ్రముపై చర్మము వెలికిలబడి పలుడెరంగుల చీలినయెడ దానిని అవపాటికయని వచించెదరు. “మర్దనా దభిఘాతాద్వా కన్యాయోనిప్రవీడనాత్ | లక్ష్యతే యది మేధ్రస్య చర్మ దర్భైరివ క్షతమ్ | అవపాటికేతి తామాహుః పృథగ్దోషైస్సమన్వితామ్ | వాతాత్సా పరుషా రూక్షా శూలనిస్తోదకారిణీ | పిత్రాత్సదాహ రక్తాద్వా దాహతృష్ణా సమన్వితా | శ్లేష్మికో కఠినా స్నిగ్ధకణ్డూమత్యల్పవేదనా||” అని భోజోక్తి ననుసరించి అవపాటికావ్యాధి వాతాది భేదములచే నాల్గువిధంబులై యుండునని యెరుంగునది. మర్దనము, అభిఘాతము, కన్యాసంభోగము, ఈ కారణములచేత మేధ్రముపై చర్మము దర్భలచే గీచుకొనిన విధంబుగ పుండైనయెడ అవపాటికయనంజను. ఈ వ్యాధి పరుషంబును రూక్షంబునై నొప్పియు పోటును కల్గియున్నయెడ వాతముచే జనించినదియనియు, అధికమైన మంటయు తాపంబును

దప్పియు కల్గియున్నయెడ పితృరక్షములచే జనించినదియనియు, కఠినంబును స్నిగ్ధంబునై దురదయు స్వల్పమైన వేదనయు కల్గియున్నయెడ శ్లేష్మముచే జనించినదియనియు భావము.

నిరుద్ధప్రకశ లక్షణము

శ్లో॥ వాతోపసృష్టే మేధ్రేవై చర్మ సంశ్రయతే మణిమ్॥౪౫॥

మణిశ్చర్మోపసద్ధస్తు మూత్రస్రోతో రుణద్ధి చ।

నిరుద్ధప్రకశే తస్మిన్ మస్తధారమవేదనమ్॥౪౬॥

మూత్రం ప్రవర్తతే జన్తోర్మణిర్విప్రీయతే న చ।

నిరుద్ధప్రకశం విద్యాత్సరుజం వాతసమ్భవమ్॥౪౭॥

తా॥ వాతము మేధ్రమునజేరి ప్రకోపము నొందినయెడ చర్మము మేధ్రమునందలి మణిని ఆవరించును. అట్టి చర్మము మణిని మూసికొనియుండుటచేత మూత్రద్వారము మూయబడి యుండును. దానంతేసి వేదనలేకనే మూత్రము స్వల్పమైన ధారగ వెడలుచుండును. మణి కొంచెమైన కనుబడక చర్మముచే మూయబడియున్నయెడ వేదనకల్గును. దీనిని వాతముచే జనించిన నిరుద్ధప్రకశంబను వ్యాధియని వచించెదరు. మరియు “మేధ్రాన్తే చర్మణియదా మారుతః కుపితో భృశమ్। ద్వారం రుణద్ధి న శనైః ప్రకాశశ్చ ముహుర్భవేత్। మూత్రం మూత్రయతే కృచ్ఛాత్ప్రకాశస్తు యదాభవేత్। వాతోపసృష్టమేధ్రస్తు మణిర్నచ విదీర్యతే। నిరుద్ధం చ ప్రకాశం చ వ్యాధిం విద్యాత్సరుజానుణమ్” అని భోజాండు జెప్పెను. మేధ్రముయొక్క అంతముననుండు చర్మమున వాతము మిగుల ప్రకోప మునొంది మూత్రద్వారము నడ్డగించును. మరియు మణి యొకప్పుడు చర్మముచే మూయబడియు ఒకప్పుడు మూయబడకయు కనబడుచుండును. అందు మూయబడకున్నపుడు మూత్రము మిగుల కష్టముచే వెడలును. మూసికొని యున్నపుడు మూత్రము బైలువెడలకున్నను మణి చీలకుండును. ఈ వ్యాధియందు ఒకప్పుడు మూత్రద్వారము నడ్డగించియు, వేరొకసమయమున అడ్డగించకయు నుండుటచేత నిరుద్ధప్రకశంబని చెప్పబడునని భావము.

సన్నిరుద్ధగుద లక్షణము

శ్లో॥ వేగసంధారణాద్వాయుర్విహతో గుదసంశ్రితః।

నిరుణద్ధి మహాస్రోతసూక్ష్మద్వారం కరోతి చ॥౪౮॥

మార్గస్య సౌత్క్యాత్క్రొచ్చేణ పురీషం తస్యగచ్ఛతి।

సన్నిరుద్ధగుదం వ్యాధిమేతం విద్యాత్సరుదానుణమ్॥౪౯॥

తా॥ పురీషముయొక్కయు, వాతముయొక్కయు, వేగమును నిరోధించినయెడ అపానవాతము ప్రకోపమునొంది గుదస్థానము నాశ్రయించి గుదద్వారమును అడ్డగించి పురీషమువెడలు మార్గమును మిగుల సూక్ష్మముగ జేయును. దానంతేసి పురీషము మిగుల కష్టముచే బైటవెడలును. ఇది మిక్కిలి క్రూరంబైన సన్నిరుద్ధగుదంబను వ్యాధియని యెరుంగునది.

అహిపూతన లక్షణము

శ్లో॥ శక్తన్మూత్ర సమాయుక్తేఽధౌతేఽపానే శిశోర్భవేత్ |
స్విన్నే వాఽన్నాప్యమానే వా కంఠా రక్తకఘోద్భవా॥౧౦॥
కంఠాయనాత్తతః క్షీప్రం సోఢీటస్సావశ్య జాయతే |
ఏకీభూతం వ్రణైర్హిరం తం విద్యాదహిపూతనమ్॥౧౧॥

తా॥ శిశువులయొక్క గుదస్థానము మూత్రపురీషములతో గూడియున్నను, కడగకున్నను, చెమటబట్టుచున్నను, శిశువులకున్నానము జేయించకున్నను, కఫరక్తములచేత గుదస్థానము నందు దురదకల్గును. గోకుటచేత నచ్చోట బొబ్బలులేచి చితికి పూయాదుల స్రవించుచు గుదస్థానమువ్రణములతో నేకముగ నుండును. ఈ వ్యాధి అహిపూతనమని చెప్పందగును. ఈ వ్యాధి బాలురకే కల్గును. మరియు దుష్ప్రస్థస్య పానేన మలస్యాతౌశనేన చ | కడ్లగా దాహారుజావద్భిః పిడకైశ్చ సమాచితా | సమ్భవన్తి యథాదోషం దారుణా హ్యహిపూతనా” అను భోజోక్తి ననుసరించి ఈ వ్యాధి దుష్ప్రస్థమును పానముచేయుటచే గూడ కల్గుననియు, ఆయాదోషముల ననుసరించి దురద మంట, నొప్పి, కల్లియుండుననియు నెరుంగునది.

వృషణకచ్ఛా లక్షణము

శ్లో॥ స్నానోత్సాదనహీనస్య మలో వృషణసంస్థితః |
యదా ప్రక్లిద్యతే స్వేదాత్కంఠాం, జనయతే తదా॥౧౨॥
కంఠాయనాత్తతః క్షీప్రం సోఢీటస్సావశ్య జాయతే |
ప్రాహుర్వృషణకచ్ఛాంతాం శ్లేష్మరక్తప్రకోపజామ్॥౧౩॥

తా॥ ఒడలుతోమి స్నానముజేయకున్నయెడ వృషణములయందు మురికిజేరి చెమటబట్టినచో నామరికి తడసి దానివలన దురదకల్గును, గోకినయెడి బొబ్బలుకల్గి స్రవించుచుండును. చానిని వృషణకచ్ఛువని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి శ్లేష్మరక్తముచే కల్గును. కుష్మమునందు జెప్పిన కచ్ఛావ్యాధి శరీరమునందెల్ల జనించుననియు, ఈ వ్యాధి ప్రాయికముగ వృషణములయందే జనించుననియు పరస్పరభేదముల నెరుంగునది.

గుదభ్రంశ లక్షణము

శ్లో॥ ప్రవాహణాతిసారాభ్యాం నిర్గచ్ఛతి గుదం బహిః |
రూక్షదుర్బలదేహస్య గుదభ్రంశం తమాదిశేత్ ॥౧౪॥

తా॥ పురీషమును విసర్జించునపుడు మిక్కిలి బలాత్కారముగ ముక్కుటచేతను, అతిసారముచేతను, గుదము స్వస్థానమునుండి బైలువెడలినయెడ నయ్యది, గుదభ్రంశంబని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి రూక్షంబై బలహీనమైన శరీరముగలవానికి జనించునని భావము.

వరాహదంష్ట్రక లక్షణము

శ్లో॥ సదాహూ ర క్తపర్యస్తస్త్వక్పాకీ తీవ్రవేదనః।

కంఠూమాణ్ జ్వరకారీ చ స స్యాత్సూకరదంష్ట్రకః॥౫౫॥

—❖❖❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

క్షుద్రరోగ నిదానమ్

స మా ప్ర మ్

—❖❖❖❖❖❖❖—

తా॥ మంటతోగూడి రక్తమును స్రవించుచు చర్మమునందు పుండై తీవ్రమైన వేదనయు దురదయు జ్వరమును కల్గించునది వరాహదంష్ట్రకంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి గూడ గుదస్థానమున జనించును.

—❖❖❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చర

ణారవిద్వసం సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ

గోత్రవిరాజమాన దీవ్యనవ్వాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసన్మదయ

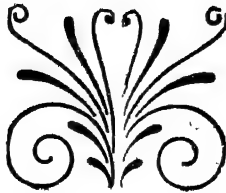
విధేయ “ఆయుర్వేదమారాణ్డ” “భిషజ్యుజీ” “పణ్డిత్”

గోపాలాచార్యవిరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థాతాత్పర్యమునందు

క్షుద్రరోగ నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

ముఖరోగ నిదానమ్

క్షుద్రరోగనిదానానంతరము క్రమప్రాప్తంబగు ముఖరోగనిదానము జెప్పెడు.

శ్లో॥ “ఓషాచ దస్తమూలాని దంతాః శిఖాభాగం నాసః గ్రాహి ముఖం చ సకలం సప్తాంగం ముఖముచ్యతే॥” అను ప్రమాణము ననుసరించి, “ఓషాచ దస్తమూలములు, దస్తములు, నాలుక, తాలువులు, గొంతు, ఇవిగాన ముఖమునందు విగిలినభాగము, ఈ ఏడునుచేరి ముఖమనంబరగు.

ముఖరోగములలో చేరిన ఓషాచరోగనిదానమ్

శ్లో॥ ఆనూపపిశిత శ్రీర దధి వసత్స్యాచీనవహన్॥

ముఖమధ్యే గదాన్ముర్యః క్రష్ణా వోషాః కళాన్తరంగిణి॥

తా॥ జలప్రాప్తమున జనించిన వ్యుగాదులయొక్క మాంసము, పాలు, పెరుగు, మత్స్యములు వీనిని అధికముగ నేవించుటచేత వాతాదివోషములు ప్రకుపితంబులై ముఖమధ్యమునందు రోగములను కల్పించును. ఈ వ్యాధియందు వాతాదివోషములతో కలము ప్రధానంబై యుండును. మరియు “దస్తేష్వప్రా వోషయోశ్చ మానోషు దంతోష్చ నాసః గ్రాహి తాలుని జహ్వాయాం పశ్చా సప్తదశానయూః॥ కణ్ఠే క్రమస్త్వస్త్వగదా దిశః పశ్చిచ్ఛయేః పరాః” అను భోజోక్తిననుసరించి దస్తములయందును పెరుగులయందును కష్టముగ నెరిమిలేని విధంబులును, దస్తమూలములయందు పగునై గువిధంబులును, తాలువులయందు నొమ్మిదివిధంబులును, నాలుకయందు విదువిధంబులును, కణ్ఠమునందు పరుగేడుకణ్ఠంబులును, ముఖమునంబెల్ల వ్యాపించునవి సూదువిధంబులును, ఇవియన్నియుకలిసి ముఖరోగములు అరువంబైదు విధంబులని యెరుంగునది.

వాతజోష్ఠగత వ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ కర్కశౌ పరుషౌ స్తబ్ధౌ సంప్రాప్తానలపేదనః॥

దాత్యేతే పరిపాత్యేతే ఓషా మానుతకోపది॥౨॥

తా॥ వాతప్రకోపముచేత పెదవులు మిగుల కర్కశంబులును, పరుషంబులునై స్తంభించి వాతముచే జనించు పేదనలుకల్గి పగిలియుండును. ఇది వాతముచే జనించిన ఓషవ్యాధి యని యెరుంగునది.

పితృజ్యోషవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ చీయేతే పిడకాభిశ్చ సరుజాభిస్సమస్తతః।

సదాహపాకపిడకౌ పీతాభాసౌ చ పితృతః॥3॥

తా॥ పితృప్రకోపముచేత పెదవులయంగు పితృజనితవేదనలతోగూడిన బొబ్బలు జనించును; ఒకప్పుడు మంటతోకూడి పుండైన బొబ్బలు కల్గి పీతవర్ణములుగా నుండును, ఇది పితృముచే జనించిన ఓషవ్యాధి యని యెరుంగునది.

కఫముచే జనించిన ఓషవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ సవర్ణాభిశ్చ చీయేతే పిడకాభి రవేదనా।

భవతస్తు కఫాదోష్టా పిచ్ఛితా శీతలా గురూ॥౪॥

తా॥ పెదవులకు సమానమైన వర్ణముకల్గిన బొబ్బలతోగూడి పెదవులు స్వల్పవేదనతోగూడి పిచ్ఛిలంబులును శీతలంబులునై భారముగల్గియున్నయెడ కఫముచే జనించిన ఓషవ్యాధి యని యెరుంగునది.

సన్నిపాతముచే జనించిన ఓషవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ సకృత్కృష్టా సకృత్ప్రీతౌ సకృచ్ఛ్చ్యౌ తథైవ చ।

సన్నిపాతేన విజ్ఞేయా అనేకపిడకాచితౌ॥౫॥

తా॥ పెదవులు ఒకప్పుడు కృష్ణవర్ణంబులును, ఒకప్పుడు పీతవర్ణంబులును, ఒకప్పుడు శ్వేతవర్ణంబులునై అనేకప్రణామలతోగూడియున్నయెడ సన్నిపాతముచే జనించిన ఓషవ్యాధి యని యెరుంగునది.

రక్తముచే జనించిన ఓషవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ ఖర్జూరఫలవర్ణాభిః పిడకాభిర్నిపీడితౌ।

రక్తోపస్మప్తౌ రుధిరం స్రవతశ్శోణితప్రభౌ॥౬॥

తా॥ పెదవులు రక్తముచే దుష్టంబులైనయెడ ఖర్జూరపుపండ్లతో సమానములైన బొబ్బలతోగూడి రక్తమువంటి కాంతికల్గినవియై రక్తమును స్రవించుచుండును.

మాంసజనిత ఓషవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ గురూ స్థూలా మాంసదుష్టౌ మాంసపిణ్డవదుద్గతౌ।

జస్తవశ్చాత్ర మూర్ఛన్తి సరస్యోభయతో ముఖాత్॥౭॥

తా॥ మాంసముచే పెదవులు దుష్టంబులైనయెడ మిగుల భారముకల్గినవియు, స్థూలంబులును, మాంసపు ముద్దలవలె నున్నతంబులునై యుండును. మరియు నోటికిరుచెంతలనుండు పెదవులయొక్క సంధులయందు క్రిములు విశేషము వృద్ధి నొందును.

మేదస్సుచే జనించిన ఓష్ఠవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ సర్పిర్మజ్జప్రతీకాశౌ మేదసా కణ్డూకౌ గురూ॥
అచ్చం స్ఫటికసంకాశం ఆస్రావం ప్రసత్తో భృశమే॥౧॥
తయోర్వ్యోహో స సంగోహేత్ స్ఫుగుత్వం చ స గచ్ఛతి॥

తా॥ పెదవులు మేదస్సుచే దుష్టమయైనయెడ శరీర సేవితంబి కాంతిగల్గినవియు, గుర దతోగూడి నేవితంబి కాంతిగల్గినవియు, దురదతో గూడినవియు, గురుత్వము కల్గినవియునై స్ఫటి కమువలె మిగుల స్వచ్ఛమైన చీమ కార్చుచుండును. పెదవులయందు జనించిన యీ వ్రణములు మానవు. ఒకవేళ మారినను మార్దవము లేకుండును.

ఆగంఠోష్ఠవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ తుతజాభౌ విశీర్యేతే నా పీయేతే చాభిసూతా॥౧॥
గ్రథితౌ చ తథాస్యాతామో ఓష్ఠౌ క్షిప్తానమన్వియౌ॥

తా॥ అభిసూతముచేత పెదవులు రక్తమునకు నమానమైన కర్ణమునట్టి వ్రణములగ పగిలి గ్రంథిరూపములై గురదతోగూడి యుండును. ఇది తుతజాతముచే జనించిన ఓష్ఠవ్యాధి యని యెరుంగునది. మరియు “తుతాచాభిసూతౌ వాఽపి గత్తావోష్ఠౌ సవేదసా । భవతిస్స పరిస్రావౌ కఫరక్తప్రదూపితౌ” అను భేదోక్త ననుసరించి ఈ వ్యాధియందు కఫరక్త ములు అనుబంధములుగ నుండునని యెరుంగునది. ఇవిభేదముగ నోష్ఠగతవ్యాధులు వినిమిదివిధము లని యెరుంగునది.

ముఖోగములకు చేరిన పగునై మునిగులులగు దస్తయాలగత

వ్యాధులలో శీతోద లక్షణము

శ్లో॥ శోణితం దస్తవేష్టేశ్యో యస్యాకస్తాత్రిన ర్తతే॥౧॥
గుర్లస్థిని సకృష్టాని ప్రక్షేపిని మృదిమాని చ॥
దస్తమాంసాని శీర్యంతే పచన్తి చ పిరస్యరమ్॥౧౧॥
శీతోదో నామ స వ్యాధిః కఫశోణితవర్జకః॥

తా॥ దస్తముల కాధారములైన చిల్లములపై అభిసూతములున్న గాతల కారణములు లేకనే రక్తము ప్రవించును. మిథ రక్తముల కాధారములైన చిల్లము గుర్లంధముతోగూడి కృష్ణరక్తములై నీరుగావ్వుచు మిల్లనై పలుకొంతుల శిలలయలై యుటతోనొకటి కలిసి పుండగును. దీనిని కఫరక్తములచే జనించిన శీతోదయను వ్యాధి యని యెరుంగునది.

దస్తపుష్పటక లక్షణము

శ్లో॥ దస్తయోస్త్రిషు వా యస్య క్వియభిర్దాయతే మహా॥౧౨॥
దస్తపుష్పటకో నామ స వ్యాధిః కఫరక్తకః॥

తా॥ దస్తములలో రెంటికైనను, మూడిటికైనను సంబంధించియుండు మాంసమున వాపు జనించినయెడ దస్తపుష్పటకంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి కఠరక్తములచే జనించును.

దస్తవేష్టలక్షణము

శ్లో॥ స్రవన్తి పూయరుధిరం చలా దంతా భవన్తి చ॥౧౩॥

దస్తవేష్టస్స విజ్ఞేయో దుష్టశోణితసమ్భవః।

తా॥ దస్తములు కదలుచు దస్తమాలములనుండి చీమును నెత్తురును గారుచుండి పుండైన యెడ నయ్యాది దస్తవేష్టంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి రక్తదోషముచే జనించును.

సౌషిర లక్షణము

శ్లో॥ శ్వయధుర్దస్తమూలేషు రుజావాన్కఠరక్తజః॥౧౪॥

లాల్సావీ స విజ్ఞేయస్సౌషిరో నామ నామతః।

తా॥ దస్తమాలములయందు వాపుకల్గి నొప్పిలోహడి జొల్లుకొల్పుచున్నయెడ సౌషిరం బను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి కఠరక్తములచే జనించును. దస్తపుష్పటకముగూడ కఠరక్తములచే జనించినను లాల్సావము లేకుండుననియు, ఈ వ్యాధియందు జొల్లు కొరుచుండు ననియు నీరెండిటికిని భేదము నెరుంగునది.

మహాసౌషిర లక్షణము

శ్లో॥ దంతాశ్చలన్తి వేష్టేభ్యస్తాలు చాప్యవదీర్యతే॥౧౫॥

యస్మిన్స సర్వజో వ్యాధిర్మహాసౌషిరలక్షణః।

తా॥ దస్తములు చిగుళ్లనుండి కదులుచు తాలువులును చిగుళ్లును పెదవులును పగులుచున్న యెడ మహాసౌషిరంబని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి క్షుణ్ణిపాతముచే జనించును. మరియు “సదాహో దస్తమూలేషు శోథః పిత్తకఘానిలాత్ । జాతః కఘం క్షుపయతి క్షీణే తస్మిన్స్త శోణితమ్ । వివృద్ధమనిశం దంతా తాల్వోష్ణమపి దారయేత్ । మహాసౌషిరమిత్యేతత్సప్తరాత్రాన్నిహస్త్యసూత్” అని మహాసౌషిరలక్షణమును భోజించు వచించెను. వాతపిత్తకఘముల మూడిటిచేత దస్తమాలములయందు మంటతోగూడి వాపుకల్గును. శోథ జనించినపిదప కఘము క్షుయించి రక్తము దుష్టంబై దస్తముల చలనము నొందించి తాలువులను పెదవులను పగిలించును. ఈ వ్యాధి మహాసౌషిరంబని చెప్పందగును. ఈ వ్యాధి కల్గిన యెదురాత్రులలోపల మరణము నొందును అని యార్థము.

పరిదర లక్షణము

శ్లో॥ దస్తమాంసాని శీర్యంతే యస్మిన్ పీవతి చాప్యస్పృక్॥౧౬॥

పిత్తాస్పృక్కఘజో వ్యాధిర్జ్వేయః పరిదరో హి సః।

తా॥ దస్త మాంస శిథిలంబై యాడుచు ఉమియునపుడు రక్తము వెడలుచున్నయెడ చిగుళ్లను చీల్చుటంజేసి యీ వ్యాధి పరిధరంబని చెప్పందగును. ఈ వ్యాధి పిత్త రక్త కఫములచే జనించును.

ఉపకుశ లక్షణము

శ్లో॥ వేష్టేషు దాహః పాకశ్చ తాభ్యాం దంతాశ్చలన్తి చ॥౧౭॥
యస్మిన్ సోపకుశో నామ పిత్తరక్తకృత్తో గదః।

తా॥ దస్తముల కాధారంబైన మాంసమునందు మంటయు పుండును కల్లి దానంజేసి దస్తములు కదలుచున్నయెడ ఉపకుశంబను వ్యాధి యని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి పిత్తరక్త ములచే జనించును.

వైదర్భ లక్షణము

శ్లో॥ పుష్టేషు దస్తమాంసేషు సంరమ్భో జాయతే మహాన్॥౧౮॥
చలా భవన్తి దంతాశ్చ స వైదర్భోఽభిఘాతజః।

తా॥ దస్తభావనము జేయునపుడు కల్లిన యభిఘాతముచే దస్తమాంసములయందు వాపు కల్లి దంతములు కదలుచున్నయెడ వైదర్భంబను వ్యాధి యని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి యభి ఘాతముచే జనించును.

ఖలివర్ధన లక్షణము

శ్లో॥ మారుతేనాధికో దంతో జాయతే తీవ్రవేదనః॥౧౯॥
ఖలివర్ధనసంజ్ఞోఽసౌ జాతే రుక్ష్ణ ప్రశామ్యతి।

తా॥ వాతప్రకోపముచేత మిక్కిలి తీవ్రంబైన వేదనతోగూడి ఒకదస్తము అధికముగ మొలచినయెడ ఖలివర్ధనంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. జనించు సమయమున వాతము అచ్చోటు నాశ్రయించి మెలమెల్లగ వేదన కల్గించి జనించినపిదప నానాట శమించును. ఈవ్యాధిని వాగ్భటాచార్యుండు అధిదస్తమును నామాస్తరముచే వ్యవహరించెను.

కరాళ లక్షణము

శ్లో॥ శనైశ్శనైః ప్రకురుతే వాయుర్దస్తసమాశ్రితః॥౨౦॥
కరాళాన్వికటాస్తంతాన్కరాలో న స సిద్ధ్యతి।

తా॥ వాతము ప్రకోపమునొంది దస్తముల నాశ్రయించి వికృతాకారములుగ జేయును. దీనిని కరాలంబని చెప్పంజనును. ఈవ్యాధి మిగుల నసాధ్యంబై యుండును.

అధిమాంసక లక్షణము

శ్లో॥ హానవ్యే పశ్యేమే దస్తే మహాన్ శోథో మహారుజః॥౨౧॥
లాలాస్రావీ కఫకృత్తో నిష్ఠేయస్కోఽధిమాంసకః।

తా॥ తాల్పసానమున కడన జనించిన దస్తమునందు అధికమైన బాధతోగూడి గొప్ప వాపు జనించును. పలుమారు జొల్లుకొరుచుండును. ఇది కఫముచే జనించిన అధిమాంసంబను వ్యాధియని యెరుంగునది.

దస్తనాడీ లక్షణము

శ్లో॥ దస్తమూలగతానాడ్యః పశ్చ జ్ఞేయా యథేరితాః॥౨౨॥

తా॥ నాడీవ్రణనిదానమున జెప్పిన వాత పిత్త కఫ సన్నిపాతాగతుభేదములచే నైదు విధంబులైన నాడీవ్రణముల బోలి దస్తమూలములయందును ఐదువిధంబులైన నాడీవ్రణములు జనించును. ఇవియన్నియు గలిసి దస్తమూలగతవ్యాధులు పనునైదువిధంబులగునని యెరుంగునది. దస్తమూలగతనాడీవ్రణంబులైదును నాడీవ్రణములకు సమానమైన లక్షణము కల్గియున్నను చికిత్సాభేదమునకై వేరుగ జెప్పబడినదని యెరుంగునది. పైజెప్పబడిన పదునైదును దస్తమూలముల నాశ్రయించిన వ్యాధులని భావము.

ముఖరోగములలో చేరిన అప్టవిధంబులగు దస్తగత రోగములలో

దాలనంబను వ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ దీర్యమాణేష్వివ రుజా యస్య దస్తేషు జాయతే।

దాలనో నామ స వ్యాధిః సదాగతినిమిత్తజః॥౨౩॥

తా॥ దస్తములయందు పగులదీయునటుల బాధ జనించినయెడ నయ్యది దాలనంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి వాతముచే జనించును.

క్రిమిదస్తక లక్షణము

శ్లో॥ కృష్ణచ్ఛిద్రశ్చలస్సావీ ససంరమ్భో మహారుజః।

అనిమిత్తరుజో వాతాద్విజ్ఞేయః క్రిమిదస్తకః॥౨౪॥

తా॥ నల్లని రంధ్రము కల్గి చలించుచు దంతమూలములయందు వాపుగల్గి పూయాదుల స్రవించుచు కారణములేకనే వేదనకల్గియున్నయెడ క్రిమిదస్తకంబని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి వాతముచే జనించును. దంతములయందు ద్రవము లేమింజేసి దంతమూలములయందు స్రావము కల్గునని యెరుంగునది.

భంజనక లక్షణము

శ్లో॥ వక్త్రం వక్రం భవేద్యస్య దస్తభజ్లశ్చ జాయతే।

కఫవాతకృతో వ్యాధిః స భజ్జనకసంజ్ఞితః॥౨౫॥

తా॥ నోరు వక్రంబై దస్తములూడిపోయినయెడ భజ్జనకంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి కఫవాతములచే జనించును.

దస్తహర్ష లక్షణము

శ్లో॥ శీతరూక్షప్రవాతాప్లుస్పర్శానామసహా ద్విజాః।

పిత్తమారుతకోపేన దస్తహర్షస్స నామతః॥౨౬॥

తా॥ శీతపదార్థములు, రూక్షపదార్థములు, గాలిని, పులుసు, వీనియొక్క స్పర్శమును దస్తములు ఓరువలేకున్నయెడ దస్తహర్షంబును వ్యాధి యని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి పిత్తవాతములయొక్క ప్రకోపముచే గల్గునని యెరుంగునది. ఇచ్చట “శీతముష్ణం చ దశనాః సహస్తే స్పర్శనం న చ। యస్య తం దస్తహర్షం తు వ్యాధిం విద్యాత్సమీరణాత్॥” అని పాతాన్తరమును కొందరు వచించెదరు. దస్తములు శీతంబును ఉష్ణంబును గల ద్రవ్యముల స్పర్శము నోరువలేకున్నచో నయ్యది దస్తహర్షంబును వ్యాధి యని యర్థము. ఇచ్చట నీ వ్యాధి వాతముచే జనించినను వ్యాధిప్రభావముచేత ఉష్ణస్పర్శము నోరువజాలకుండునని యెరుంగునది.

దస్తశర్కరా లక్షణము

శ్లో॥ మలో దస్తగతో యస్తు పిత్తమారుతశోషితః।

శర్కరేవ ఖరస్పర్శా సా జ్ఞేయా దస్తశర్కరా॥౨౭॥

తా॥ దస్తములయందును మలము పిత్తవాతములచే శోషింపబడి కఠినంబై నున్న పురాణివలె గరగరలాడుచున్నయెడ దస్తశర్కర యనంజనును.

కపాలికా లక్షణము

శ్లో॥ కపాలేష్వివ దీర్యత్సదన్తానాం సైవశర్కరా।

కపాలికేతి విజ్ఞేయా సదా దస్తవినాశినీ॥౨౮॥

తా॥ పైజెప్పిన దంతశర్కర పెంకులవలె పగిలి యూడిపోవుచున్నయెడ కపాలిక యనంబడును. ఇది యెల్లప్పుడు దస్తముల నశింపజేయుచుండును.

శ్యావదస్తక లక్షణము

శ్లో॥ అస్పృజ్మిశ్రేణ పిత౜ేన దగ్ధో దస్తస్త్యశేషతః।

శ్యావతాం నీలతాం వాపి గతస్స శ్యావదస్తకః॥౨౯॥

తా॥ రక్తముతోగూడిన పిత్తముచేత దస్తము దగ్ధంబై శ్యావవర్ణమునైనను నీలవర్ణమునైనను బొందును. ఇది శ్యావదంతక మను వ్యాధి యని యెరుంగునది.

దస్తవిద్రధి లక్షణము

శ్లో॥ దస్తమాంసే మలైస్సాగ్రై ర్బాహ్యస్తశ్శ్వయభుర్దురుః।

సదాహరుక్ స్రవేద్భిన్నః పూయాస్రం దస్తవిద్రధిః॥౩౦॥

తా॥ దస్తమన కాశ్రయంబైన మాంసమనంగు మలముతోడను పూయగులతోడను కూడి లైటను లోపలను వాపుగల్గి మిగుల భారంబై యుండును. అట్టి వాపు పగిలి మంటయు నొప్పియు కల్గి చీము నెత్తురులను స్రవించుచుండును. దీనిని దస్తవిద్రధియని వచించెదరు. పై జెప్పిన యెనిమిది వ్యాధులును దస్తగతోగంబులని యెరుంగునది.

ముఖరోగములలో చేరిన జిహ్వగత పంచవిధ

రోగముల లక్షణములు

శ్లో॥ జిహ్వనిలేన స్ఫుటితా ప్రసుప్తా

భవేచ్ఛ శాకచ్ఛదనప్రకాశా

పిత్తేన దహ్యత్యుపచీయతే చ

దీర్ఘస్వర కైరపి కట్టకైశ్చ॥3౧॥

కఫేన గుర్వీ బహుళా చితా చ

మాంసోచ్ఛయై శ్శాల్యలికట్టకాభైః ।

తా॥ నాలుక వాతప్రకోపముచే కొంచెముగ పగిలి రసముల నెరుంగజాలక టేకాకువలె గరగర లాడుచుండును. పిత్తప్రకోపముచేత దహింపబడి నిడుదలై రక్తవర్ణంబులైన ముండ్లచే వ్యాప్తంబై యుండును. కఫప్రకోపముచేత మిగుల లాఝక్కి బూరుగముండ్లవలె నుండు మాంసాంకు రములచే నధికముగ వ్యాప్తంబై యుండును.

అలాస లక్షణము

శ్లో॥ జిహ్వతలే యశ్శ్వయధుః ప్రగాఢః

సోఽలాససంజ్ఞః కఫరక్తమూర్తిః॥3౨॥

జిహ్వం స తు స్తమ్భయతి ప్రవృద్ధో

మూలే చ జిహ్వో భృశమేతి పాకమ్ ।

తా॥ నాలుకయందు కఫరక్తములయొక్క ప్రకోపముచే మిగుల గూరంబైన వాపు జనించును; అట్టివాపు వృద్ధి నొంది నాలుకను కదలనీయక స్తంభింపజేయును. నాలుకయొక్క మొదట పుండగును. ఈ వ్యాధి అలాసమని చెప్పవగును. మరియు నీ వ్యాధియందు వాతప్రకోపముచే మొద్దుబారియుండుటయు పిత్తప్రకోపముచే పుండగుటయు కల్లునుగాన ఈ వ్యాధి సన్నిపాత జనితంబని యెరుగునది. సన్నిపాతజనితంబొటచేతనే యసాధ్యంబై యుండును.

ఉపజిహ్వీకా లక్షణము

శ్లో॥ జిహ్వగ్రూపశ్వయధుర్ని జిహ్వ

మున్నమ్యజాతః కఫరక్త మూలః॥33॥

లాలాకరః కణ్ఠాయుతః సచోషః సా

తూపజిహ్వో పఠితా భిషగ్భిః ।

తా॥ తాలుకకు క్రింద నాలుకకొనవలె నుండు వాపు క్షణక్షణములయొక్క ప్రకోపముచే జనించి జొల్లుకారుచు దురదయా, నిష్పన కాలిన విధంబుగ తాపంబును గల్గి గుండును. ఈ వ్యాధి ఉపజిహ్వక యని వైద్యులచే జెప్పవలెను.

ముఖరోగములలో చేరిన తాలుగలనవనిధ వ్యాధులలో

కంతసుండి లక్షణము

శ్లో॥ శ్లేష్మాస్పృగ్భ్యాం తాలుమూలే త్రన్వన్ధో
దీర్ఘశ్శోథో ధృతవస్తి ప్రకారోఽకరః
తృష్ణాకాస శ్వాసకృత్తం నడన్తి
వ్యాధిం వైద్యాః కణ్ఠశుద్ధిం వాచనాన్ ।

తా॥ తాలుమూలమునందు శ్లేష్మరక్తములు గలకాను ప్రసరితములై గానీచే నంతఃకుండు తిత్తివలె దీర్ఘంబైన వాపును కల్గించును. దీర్ఘ శోథ వృద్ధివారి జన్మిని, శ్వాసకాసములను, కల్గించును. ఈ వ్యాధిని కంతసుండి యని వైద్యులు వ్యవహరించుదురు.

శుష్ణశో లక్షణము

శ్లో॥ శోథస్ఫూలస్తదదాశ్చ ప్రచోదే
ప్రాగుత్తాభ్యాం రుజ్జ్వోకీరీ వాచనాన్ ॥౩౪॥

తా॥ తాలుదేశమునందు ప్రత్తికామునక భూలంబైన వాపు జనించి శోథము నుబలుకము కల్గి పుండును. ఈ వ్యాధియు పైజిహ్వనీలిగ కఠినత్వములయొక్క ప్రకోపముచే జనించును. నీనిని కుండికేరియను వ్యాధియని వచించెదరు.

అగ్రము లక్షణము

శ్లో॥ మృదుశ్శోథో హోమంబోధ్యో బోధ్యో
జ్ఞేయోఽగ్రమస్సవ్యం తీవ్రమస్త్రమ్ ।

తా॥ తాలుమూలమున మృదువై రక్తవర్ణంబువైన వాపు రక్తములయొక్క ప్రకోపముచే జనించును. జ్వరంబును తీవ్రంబైన వేదనయు కలుగును. నీనిని అగ్రమబలము వ్యాధియని వచించెదరు.

కచ్చప లక్షణము

శ్లో॥ కూర్మోన్నత్రోఽవేదరోఽశీః సుబద్ధా
రోగో జ్ఞేయః కచ్చపజ్ఞేయో ॥౩౫॥

తా॥ తాలుదేశమున తాబేలువలె మన్నించుచే వేదనారహితంబైన వాపు శ్లేష్మములయొక్క ప్రకోపముచేత చిరకాలమునకు జనించును. నీనిని కచ్చపంబును వ్యాధియని గుండునునది.

తాల్వర్బద లక్షణము

శ్లో॥ పద్మాకారం తాలుమధ్యే య శోథం
విదగ్ధదత్తాదర్బదం ప్రోక్తలిజమ్ ।

తా॥ తాలువునను మధ్యభాగమునందు రక్తప్రకోపముచేత తామరపువ్వువలె గుండ్రముగనుండు వాపు జనించినయెడ దానిని తాల్వర్బుదముని చెప్పందగును. ఈ వ్యాధి మున్నువచించిన రక్తార్బుదప్రణామముక్కు లక్షణములతో గూడియుండును. మరియు “ఉపర్యేవ భవేన్మధ్యే యథా పద్మస్య కర్ణికా । పార్శ్వతశ్చాఙ్కురైర్ద్విర్వైర్నాసా చాప్యవదీర్యతే ।

శ్లేష్మరక్త సముత్థానం తత్తాల్వర్బుద లక్షణమ్॥” అని భోజిండు తాల్వర్బుద లక్షణమును వచించెను గాన తామరకమలమునకు నడుమనుండు కర్ణికవలె నడుమ నున్నతంబై చుట్టు దీర్ఘంబులైన ముంకురములు కల్గియుండుననియు, ఈ వ్యాధి శ్లేష్మరక్తముల ప్రకోపముచే జనించుననియు భావము.

మాంససంఘాత లక్షణము

శ్లో॥ దుష్టం మాంసం నిరుజం తాలుమధ్యే

కఫాన్మాస్యం మాంససంఘాతమాహుః॥32॥

తా॥ తాలుమధ్యమునందు కఫముచే మాంసము దుష్టంబై వేదనారహితంబైన వాపు జనించును. దీనిని మాంససంఘాతమను వ్యాధియని యెరుంగునది.

తాలుపుష్పట లక్షణము

శ్లో॥ నీరుక్ష్ణాయా కోలమాత్రః కఫాత్స్యాత్

మేకోయుక్తాత్పుష్పటస్తాలుదేశే ।

తా॥ తాలుదేశమునందు నీరుపండంత పరిమాణముగల వాపు వేదనారహితంబై స్థిరముగ నుండును. దీనిని తాలుపుష్పటమని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి మేదస్సుతోగూడిన కఫముచే జనించును.

తాలుశోష లక్షణము

శ్లో॥ శోషోఽన్యరం దీర్యతే చాపి తాలు

శ్వాసశ్చోగ్రస్తాయశోషోఽనిలాచ్చ॥33॥

తా॥ వాతప్రకోపముచే తాలువులు మిగుల శుష్కంబులై పగిలి తీవ్రంబైన శ్వాసము జనించును. దీనిని తాలుశోషంబని వచించెదరు. మరియు సుశ్రుతమునందు “శ్వాసో వాతా త్తాలుశోషస్సపితౄత్” అని వాతపితౄములచే నీ వ్యాధి జనించునని జెప్పి యున్నది. “తాలుశోషో భవేద్వాతౄత్” అను భోజోక్తి ననుసరించి ప్రకృతములమున వాతముచే జనించునని చెప్పబడెనని యెరుంగునది.

తాలుపాక లక్షణము

శ్లో॥ పిత్రం కుర్యాత్పాకమత్యర్థ ఘోరం

తాలుస్యేవం తాలుపాకం వదన్తి।

తా॥ పిత్తము ప్రకోపమునొంది తాలుపునందు మిగుల క్రూరంబైన పాకమును (పుండును) కల్పించును. దీనిని తాలుపాకముని వచించెదరు. పై జెప్పిన రోగిన్నిదివిధములైన వ్యాధులు తాలు గతంబులని యెరుంగునది.

కంతగతంబులగు పసునేనువ్యాధులలో రోహిణీవ్యాధి సంప్రాప్తి

శ్లో॥ గలేఽనిలః పిత్తకఫౌ చ మూర్ఛితౌ

ప్రదూష్య మాంసం చ తథైవ శోణితమ్॥౩౯॥

గహ్వరంరోధకరై స్తదఙ్కురై

ర్నిహస్త్యసూక్ష్మ వ్యాధిరియం హి రోహిణీ॥

తా॥ వాత పిత్త కఫములు కూడి పి ప్రకోపమునొంది కంతమునందలి మాంసరక్తములను నెరచి కంతబిలమును ఆడ్డగించు మాంసపు మొలకలను కల్పించును. దీనిని రోహిణీ యను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి స్వభావముచేత నే ప్రాణాన్తకరంబై యుండును. ఇచ్చట రోహిణీవ్యాధి సామాన్యముగ త్రివోషకముచే జనించినను త్రివోషములలో వాతంబధికముగ నున్నపుడు వాతజనునియు, కఫం బధికముగ నున్నపుడు శ్లేష్మజనునియు, కూడు వోషంబులును సమానబలం బులై యున్నయపుడు త్రివోషజనునియు భేదముల నెరుంగునది. ఇదియును గాక “ప్యథక్ సమస్తాశ్చ తథైవశోణితమ్” అని సుశ్రుతమునందును “నాశః పిత్తం కఫో రక్తంచైకేన స్సర్వశోఽపివా । కణ్ఠం యదా నిషేవస్తే” అని భోజనమును చెప్పియుండుటం జేసి ఈ రోహిణీవ్యాధి వాతాదివోషములచే వెచ్చియగును నన్ని పాతముచేతన జనించునని తెలియుచు న్నది. మరియు వాతముచే జనించిన రోహిణీవ్యాధి ఏడుదినములవరకు చికిత్స జేయునున్నయెడ మరణమునొందించుననియు, పిత్తముచే జనించినది నాల్గు దినములకు పిమ్మట మరణము నొందించు ననియు, కఫముచే గల్గినపుడు మాతానాల్గోవల చికిత్సజేయనియెడ మరణము నొందించుననియు, త్రివోషకముచే జనించినయెడ అప్పడే మరణము నొందించుననియు, భోజనోక్తి ననుసరించి వాతాదివోషభేదముచేసి వ్యాధికి అపాధ్యత్వకాలనియమము నెరుంగునది. ఈ యర్థము ఖరపాదము నందు “సద్యస్త్రివోషజా హన్తి త్ర్యహంత శ్లేష్మసముద్భవా । పంచాహన్తిత్త సంభూతా సప్తాహన్తివనోత్థితా” అని చెప్పబడియె.

వాతజరోహిణీ లక్షణము

శ్లో॥ నిహ్వసమంతాద్భృశవేదనాస్తు

మాంసాంకురాః కంతనిరోధినో యే॥౪౦॥

సా రోహిణీ వాతకృతా ప్రదిష్టా

వాతాత్మకోపద్రవగాఢయుక్తా॥

తా॥ మిక్కిలి వేదనతోగూడి కంతబిలము నడ్డగించు మాంసపు మొలకలు నాలుకయం దంతట జరిగిచి కంపము మొదలగు వాతోపద్రవములతో గూడియున్నయెడ వాతముచే జనించిన రోహిణీవ్యాధి యని యెరుంగునది. మరియు “తాలుశ్శుష్కణి కంతశ్చ వాతేనాయ

మృతే యదా కణ్ఠేఽస్యాన్నం ప్రసజ్యేత సప్రాహత్య జహత్యసూక్ష్మ" అని వాత గోహిణీలక్షణమును భోజాంశు వచించెను. ఈ వ్యాధియందు తాలువులు శోషించి కంఠము యీడ్చునది కంఠబిలమునందు అన్నము శోనికి బనక నిలచియుండుననియు, ఈ రోగము జనించిన దినము మొదలు ఏడుదినములవరకు చికిత్సజేయకున్నయెడ మరణము నొందించుననియు భావము.

పిత్తజనితరోహిణీ లక్షణము

శ్లో॥ క్షీప్రోద్ధమా క్షీప్రవిదాహపాకా

తీవ్రజ్వరా పిత్తనిరుత్తజా తు ॥౪౧॥

తా॥ పైజెప్పినరీతిగా మాంసాంశురములు నాలుకయం దతిశీఘ్రముగా జనించి శీఘ్రముగనే మంటతోగూడ పరిపాకమునొంది తీవ్రమైన జ్వరముగోహుడియున్నయెడ పిత్తముచే జనించిన గోహిణీవ్యాధియని చెప్పందగును. మరియు "ఉష్మతే చుష్మతే సిత్రాత్ ఫూర్యతే పరిదహ్యతే అజ్ఞార్థైరివ స జహత్యే ప్రాణానాశు చతుర్ద్దినాత్" అని పిత్తబ్రహ్మణీలక్షణమును భోజాంశు వచించెను. తాపముకలుట, గొట్టముచే పీలువబడినట్లుండుట, పొగ వెడలునట్లుండుట, నిష్పలచే కాలువబడినట్లుండుట, ఇట్టి లక్షణములగో గూడినది పిత్తముచే జనించిన గోహిణీయనందగును. ఈ వ్యాధియందు నాల్గుదినములవరకు చికిత్సజేయకున్నచో మరణము నొందించునని భావము.

కఫజనిత రోహిణీవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ ప్రోతోవిరోధిన్యచలోద్ధతా చ

స్థిరాజ్ఞురా యా కఫసంభవా సా।

తా॥ నాలుకయందు నిశ్చలంబులును కఠినంబులునైన మాంసాంశురములు జనించి కణ్ఠవ్యాధియు నడ్డగించియున్నయెడ కఫముచేజనించిన గోహిణీవ్యాధియని యర్థము. మరియు "కఫాదంత ర్బహిష్కృతః శ్వాసః కణ్ఠస్స బాధ్యతే యస్య సోఽసూంస్త్యజేద్రోగీ త్ర్యహః ద్రోహణిపీడితః" అని కఫజగోహిణీ లక్షణమును భోజాంశు వచెప్పెను. కఫముచే జనించిన గోహిణీవ్యాధియందు నాలుకకు లోప్రక్కయు వెలిప్రక్కయు వాపు కలిగియుండుట, శ్వాసముజనించుట, కణ్ఠమునందు నొప్పిగల్గుట, ఈలక్షణములుగల్గి మూడుదినములవరకు చికిత్సజేయకున్నయెడ మరణము నొందించుననియు భావము.

సన్నిపాతజనిత రోహిణీ లక్షణము

శ్లో॥ గంభీరపాకిన్యనివార్యవీర్యా

త్రిదోషలిక్ష్ణా త్రితయోత్థితా చ ॥౪౨॥

తా॥ నాలుకయందు మాంసాంశురములు జనించి మిగుల లోతున పరిపక్వంబై గోషత్రయములకు వెళ్ళేరుగ పై జెప్పబడిన లక్షణములన్నింటితో గూడియున్నయెడ సన్నిపాతముచే జనించిన గోహిణీవ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు "స్వగ్వనోషకృతా యా తు

సర్వలిజ్జనమన్వితా! అసాధ్యాం తాం విజానీయాత్ రోహిణీం సన్నిపాతజామ్॥”
అని భోజాండు వచించెను. సన్నిపాతముచే జనించిన రోహిణీవ్యాధి దోషత్రయ లక్షణ
ములతో గూడి మిక్కిలి యసాధ్యంబై యుండునని భావము.

ర క్తజనిత రోహిణీ లక్షణము

శ్లో॥ స్ఫోటైశ్చితా పి త్తసమానలిజ్జా

సాధ్యా ప్రదిప్తా రుధిరాత్మికా తు।

తా॥ పిత్తముతో సమానములైన లక్షణములతోగూడిన బొబ్బలు నాలుకయందు జనించిన
యెడ రక్తమువలన పుట్టిన రోహిణీవ్యాధియని యెరుంగునది. ఇయ్యది సుఖసాధ్యంబై యుండు
నని వచించెదరు. పై జెప్పిన ఐదువిధంబులైన రోహిణీవ్యాధులు జీహ్వగతరోగములలో జేరినవి
యని యెరుంగునది.

కంఠశాలూక లక్షణము

శ్లో॥ కోలాస్థినూత్రః కఫసమ్భవో యో

గ్రన్థిర్గలే కంటకశూకభూతః ॥౪౩॥

ఖరస్థిరశ్శస్త్రనిపాతసాధ్య

స్తంకణశాలూకమితి బ్రువన్తి।

తా॥ కేసుపండులోనుండు విత్తనమును బోలిన పరిమాణంబుకల్గి కఠినంబై ముండ్లవలెను
జలకూకమువలెను బాధ గల్గించుచు గరుకులుకల్గిన గ్రంథి కఫప్రకోపముచేత కంఠమున జనించిన
యెడ కంఠశాలూకంబని చెప్పందగును. ఈ వ్యాధి శస్త్రచికిత్సచే సాధింపవలయుండును.

అధిజిహ్వ లక్షణము

శ్లో॥ జిహ్వగ్రరూపశ్వయధుః కఫాత్తు

జిహ్వోపరిస్తాదపి రక్తమిశ్రాత్ ॥౪౪॥

జ్ఞేయోఽధిజిహ్వః ఖలు రోగపష

వివర్జయేదాగతపాకమేనమ్।

తా॥ జిహ్వమాలమునం దూర్ధ్వభాగమున రక్తముతోగూడిన కఫముయొక్క ప్రకోపము
చేత నాలుకయొక్క కొనవలెనుండు వాపు జనించును. ఈ వ్యాధి అధిజిహ్వంబని చెప్పందగును.
ఇది పాకమునొందినయెడ ససాధ్యంబై యుండును గాన చికిత్సజేయజనదని భావము. నాలుక
యందధోభాగమున జనించిన శోఫ ఉపజిహ్వకంబనియు, ఉర్ధ్వభాగమున జనించిన శోఫ అధిజిహ్వం
బనియు, పరస్పరభేదముల నెరుంగునది.

వలయలక్షణము

శ్లో॥ బలాస ఏవాయతమున్నతం చ

శోథం కరోత్యన్నగతిం నివార్య ॥౪౫॥

తం సర్వభైవాప్రతివార్యవీర్యం
వివర్జనీయం వలయం వదన్తి।

తా॥ కథము ప్రకోపమునొంది కంఠమునందు విశాలంబును ఉన్నతంబునైన వాపును కల్గించును. దానివలన ఆహారము లోనికి బ్రవేశింపజేయు బిలము నిరోధింపబడును. ఈ వ్యాధి వలయంబని చెప్పబడును. ఇది కథముచే జనించినను వ్యాధిప్రభావముచే మిక్కిలి యసాధ్యంబై యుండును గాన చికిత్స జేయంజనదు.

బలాస లక్షణము

శ్లో॥ గలే తు శోథం కురుతః ప్రవృద్ధౌ
శ్లేష్మానితా శ్వాసరుజోపపన్నమ్॥౪౬॥
మర్మచ్ఛిదం దుస్తరమేన మాహు
ర్బలాససంజ్ఞం నిపుణా వికారమ్।

తా॥ కఫవాతములు రెండును వృద్ధి నొంది శ్వాసముతోడను నొప్పితోడనుకూడి హృదయ మర్మమును ఛేదించు వాపును కంఠబిలమునందు కల్గించును. దీనిని బలాసంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి మిగుల దుస్సాధ్యంబై యుండును.

ఏకబృంద లక్షణము

శ్లో॥ వృత్తోన్నతోఽస్తశ్వయధుస్సదాహం
స్సకణ్డూరోఽపాక్యమృదుర్గురుశ్చ॥౪౭॥
నామ్నేకబృందః పరికీర్తితోఽసౌ
వ్యాధిర్బలాస తుతజప్రసూతః।

తా॥ కంఠబిలమునకు లోపల వర్తులంబును, ఉన్నతంబును, కొంచెముగ మంటకల్గినదియు, దురదతోగూడినదియు, పాకము నొందకుండునదియు, కఠినంబును, గురుత్వము కల్గినదియునైన వాపు కఫరక్తములయొక్క ప్రకోపముచే జనించును. దీనిని ఏకబృందమని వచించెదరు.

బృంద లక్షణము

శ్లో॥ సమున్నతం వృత్తమమస్తదాహం
తీవ్రజ్వరం బృన్దముదాహరన్తి॥౪౮॥
తచ్ఛాపి పిత్తక్షతజ ప్రకోపాత్
జ్ఞేయం సతోదం పవనాత్మకన్తు।

తా॥ రక్తపిత్తములయొక్క ప్రకోపముచేత కంఠబిలమునందు ఉన్నతంబును, వర్తులంబునైన వాపు జనించి అధికమైన మంటయు, తీవ్రంబైన జ్వరంబును కల్గియున్నయెడ దానిని బృందమును వ్యాధియనియు, తీవ్రమైన పోటుకల్గియున్నయెడ వాతముచే జనించిన బృందమనియు

నెరుంగునది. ఇచ్చట ఏకబృందమునకును బృందమునకును స్థానాకృతులొకటిగనుండుటంజేసి అవస్థా భేదముచే భేదంబుగాని విశేషభేదము లేదుగాన పరుసేడు కంఠరోగములను సంఖ్యకు విరోధము లేదని యెరుంగునది. మరియు “శ్లేష్మరక్త సముత్థానమేకబృందం విభావయేత్ | తుల్యస్థానాకృతిర్బుద్ధో బృందజో రక్తపిత్తజః ||” అని భోజిండు వచించెను. కఫరక్తములచే జనించినది యేకబృందమనియు, అట్టి యేకబృందమునకు సమానమైన స్థానంబును ఆకృతియు కల్గి రక్తపిత్తములను కారణములుగజేసి ఏకబృందముచే జనించినది బృందమనియు భావము. ఈ వాక్యమునుబట్టి యేకబృందమునకును బృందమునకును విశేషభేదము లేదని తెలియబడుచున్నయది.

శతఘ్నీ లక్షణము

శ్లో॥ వర్తిర్థనా కణ్ఠనిరోధినీ యా
చిత్తాఽతిమాత్రం పిశితప్రరోహైః ||౮౯||
అనేకరుక్పాణహరీ త్రిదోషాత్
జ్వేయా శతఘ్నీ చ శతఘ్నిరూపా |

తా॥ కంఠమునందు త్రిదోషసన్నిపాతముచేత మిక్కిలి ఘనంబును, మాంసాంకురములచే నిండినదియు, వాతాది త్రిదోషములచే జనించిన పోటు నొప్పి మంట మొదలగు బాధల గల్గించు నదియునైన వత్తి యొకటి జనించి కంఠబిలమును అడ్డగించి ప్రాణహరంబై యుండును. ఇయ్యది శతఘ్నీ యను రాయివలె కఠినంబై యుండుటంజేసి శతఘ్ని యనంజనును.

గలాయు లక్షణము

శ్లో॥ గ్రంధిర్గలే త్వాలకాస్థి మాత్రః
స్థిరోఽతిరుగ్యః కఫరక్త మూర్తిః ||౯౦||
సంలక్ష్యతే సక్తమివాశనం చ
స శస్త్రసాధ్యస్తు గలాయు సంజ్ఞః |

తా॥ ఉసిరికకాయలోపలనుండు విత్తనమంత పరిమాణము కల్గి కఠినంబును, అధికమైన బాధతో గూడినదియునైన గ్రంధి కఫరక్తములయొక్క ప్రకోపముచే కంఠబిలమునందు జనించును. దానిచే కంఠమునందు అన్నపుముద్ద చిక్కియుండు విధంబుగ నుండును. దీనిని గలాయు వను వ్యాధియని వచించెదరు.

గలవిద్రధి లక్షణము

శ్లో॥ సర్వం గలం వ్యాప్య సముత్థితో యః
శోఘో రుజస్సన్తి చ యత్ర సర్వాః ||౯౧||
స సర్వదోషైర్గలవిద్రధిస్తు
తస్యైవ తుల్యః ఖలు సర్వజన్య

తా॥ కంఠమునందు త్రిదోషములచే వాపు జనించి కంఠమునం దంతట వ్యాపించి వాతాది దోషములచే గల్లు నొప్పి మంట మున్నగు బాధలతోగూడియుండును. దీనిని గలవిద్రధి యని వచించెదరు. మరియు నిది సన్నిపాతముచే జనించిన విద్రధికి సమానంబులైన లక్షణములు గల్గి యుండును.

గతాఘ్న లక్షణము

శ్లో॥ శోథో మహానన్నజలావరోధీ
తీవ్రజ్వరో వాయుగతేర్నిహంతా॥౫౨॥
కఫేన జాతో రుధిరాన్వితేన
గలే గతాఘ్నః పరికీర్త్యతేతు॥

తా॥ రక్తముతోగూడిన కఫముచేత కంఠమునందు గొప్ప వాపు జనించి తీవ్రమైన జ్వర ముతోగూడి అన్నము జలము వాతము పీనిమార్గముల నడ్డగించి యున్నయెడ గతాఘ్నంబను వ్యాధి యని యెరుంగునది.

స్వరఘ్న లక్షణము

శ్లో॥ యస్తామ్యమానశ్శ్వసితి ప్రసక్తం
భిన్నస్వరః శుష్కవిముక్తకణ్ఠః॥౫౩॥
కఫోపదిగ్ధేవ్యనిలాయనేషు
జ్ఞేయస్స రోగశ్శ్వసనాత్స్వరఘ్నః॥

తా॥ వాతమును వహించు నాడులు కఫముతోగూడియున్నపుడు మనుజునకు మార్చ, ఎల్లప్పుడు నిట్టూరుపు నిగుడించుట, స్వరభేదము, నోరెండుట, నోరు భుజించుటకు స్వాధీనము లేకుండుట, ఈలక్షణములు కల్గును. దీనిని వాతముచే జనించిన స్వరఘ్నంబను వ్యాధియని చెప్పవలెను.

మాంసతాన లక్షణము

శ్లో॥ ప్రతానవాన్యశ్శ్వయథుస్సుకప్టో
గలోపరోధం కురుతే క్రమేణ॥౫౪॥
స మాంసతానః కథితోఽవలమ్బ్యా
ప్రాణప్రణుత్సర్వకృత్తో వికారః॥

తా॥ కంఠమునందు వాపు జనించి నానాట వృద్ధి నొంది కంఠబిలమును అడ్డగించుచు గాంతున పిడచబెట్టినట్లున్నయెడ మాంసతానంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి దోషత్రయ ముచే జనించినది గాన శరీరమునకు మిగుల కష్టముల గల్గించి ప్రాణాంతకరంబై యుండును.

విదారీ లక్షణము

శ్లో॥ సదాహతోదం శ్వయం సుతామ్రం
అస్తర్గలే పూతివిశీర్ణమాంసమ్॥౧౧॥
పిత్తేన విద్యాద్వదనే విదారీం
పార్శ్వే విశేషాత్స తు యేన శేతే।

తా॥ కంఠబలమునందు మంటయు పోటునుంగల్గి రక్తవర్ణంబై దుర్గంధయుక్తంబై శిథిలమైన మాంసముతోగూడిన వాపు పిత్తముచే జనించును. దీనిని విదారియనంజను. ఈ వ్యాధి తరుచుగ మనుజుం డేప్రక్క పరుండునో ఆప్రక్కనే విశేషముగ జనించును. మరియు “పిత్తేన జాత్యో వదనే వికారః పార్శ్వే విశేషాత్స తు యేన శేతే । స్నాయుప్రతానప్రభవో విశేషాద్దాహప్రపాకప్రచురో విదారీ॥” అని భోజాండు వచించెను. మనుజుండేపార్శ్వమున పరుండునో ముఖమునం దాప్రక్క పిత్తప్రకోపముచేత స్నాయువుల నాశ్రయించి వాపు జనించును. దానిని విదారి యనందగుననియు, ఈవ్యాధియందు తాపపాకములు విశేషముగ జనించుననియు భావము.

సర్వసర లక్షణము

శ్లో॥ స్ఫోటైస్స తోదైర్వదనం సమస్తా
ద్యస్యాఽచితం సర్వసరస్స వాతాత్॥౧౨॥
రక్తైస్సదాహైస్తనుభిస్సపీతై
ర్యస్యాఽచితం చాపి స పిత్తకోపాత్।
అనేదనైః కణ్డయుతైస్సవర్ణై
ర్యస్యాఽచితం చాపి సవై కఫేన॥౧౩॥

తా॥ పోటుతోగూడిన బొబ్బలు ముఖమునం దంతట జనించినయెడ వాతముచే జనించిన సర్వసరంబనియు; రక్తవర్ణంబులును, మంటతో గూడినవియు, మిగుల నూత్నాకారంబులును, కొంచెముగ పీతవర్ణంబులునైన బొబ్బలు ముఖమునందంతట జనించినయెడ పిత్తముచే జనించిన సర్వసరంబనియు, వేదనలేక తీవ్రమైన దురదకల్గి దేహముతో సమానమైన వర్ణముగల్గిన బొబ్బలు ముఖమునందంతట గల్గినయెడ కఫముచే జనించిన సర్వసరంబనియు నెరుంగునది. నోటియందంతట వ్యాపించియుండు పుండు సర్వసరంబని భావము. మరియు “రక్తేన పిత్తోదిత ఏవ చాపి కైశ్చిత్ప్రయుక్తో ముఖపాకసంజ్ఞః” అని రక్తముచే జనించిన సర్వసరలక్షణమును భోజాండు వచించెను. పిత్తలక్షణములతో గూడియుండునది రక్తముచే జనించిన సర్వసరంబని కొందరిచే జప్యంబడియేనని భావము. ఇయ్యది పిత్తముచే జనించిన సర్వసరలక్షణముచే గతా గంబని ప్రకృతిమూలమున వేరుగ జెప్పబడలేదని యెఱుంగునది,

అసాధ్యముఖరోగ పరిగణనము

శ్లో॥ ఓష్ఠప్రకోపే వర్జ్యాస్సర్వాంసర క్తత్రిదోషజాః।
 దస్తమూలేషు వర్జ్యా చ త్రిలింగగతిసాపిరా॥౧౮॥
 దస్తేషు చ న సిధ్యన్తి శ్యావదాలనభజ్జనాః।
 జిహ్వరోగే బలాసస్తు తాలవ్యేష్వర్బుదం తథా॥౧౯॥
 స్వరఘ్నో వలయో బృద్ధో బలాసశ్చ విదారికా।
 గతాఘో మాంసతానశ్చ శతఘ్నీ రోహిణీ గలే॥౨౦॥
 అసాధ్యాః కీర్తితా హ్యేతే రోగా నవదశైవ తు।
 తేషు చాపి క్రియాం వైద్యః ప్రత్యాఖ్యాయ సమాచరేత్॥౨౧॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
 ముఖరోగ నిదానమ్
 సమాప్తమ్

తా॥ ఓష్ఠవ్యాధులలో మాంసరక్తత్రిదోషములచే జనించిన వ్యాధులును, దస్తమూల వ్యాధులయందు త్రిదోషములచే జనించిన నాడీనణంబును, మహాసాపిరంబును, దస్తవ్యాధులలో శ్యావదస్తదాలన భజ్జనంబులను వ్యాధులును, జిహ్వరోగములలో బలాసంబును వ్యాధియు, తాలు వ్యాధులలో నర్బుదంబును, కంఠవ్యాధులలో స్వరఘ్నము, వలయము, బృందము, బలాసము, విదారిక, గతాఘము, మాంసతానము, శతఘ్నీ, రోహిణి, అను నీ వ్యాధులును; ఈ పంచామ్మిది వ్యాధులును అసాధ్యంబులు. ఈ వ్యాధులయందును వైద్యుడు నిషేధించి చికిత్స జేయవలెను.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రిచర
 శారవిద్యసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
 గోత్రవిరాజమాన దీప్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
 విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుణి” “పణ్డిత”
 గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను
 మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు
 ముఖరోగనిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

కర్ణ రో గ ని దా న మ్

—❖❖❖❖❖❖—

ముఖరోగములయందు ఇంద్రియముల కధిష్ఠానంబైన జిహ్వకు సంబంధించిన వ్యాధులను జెప్పియుండుటంజేసి తదనంతరము ఇంద్రియములలో కర్ణములయందు జనించు వ్యాధుల నిదానమును జెప్పట.

—❖❖❖❖❖❖—

కర్ణశూల లక్షణము

శ్లో॥ సమీరణశ్రోత్రగతోఽన్యథా చరన్
సమస్తత శ్శూలమతీవ కర్ణయోః |
కరోతి దోషైశ్చ యథాస్వమావృత
స్సకర్ణశూలః కథితో దురాచరః || ౧ ||

తా॥ వాతము ప్రకుపితంబై చెవులయందు ప్రతిలోమముగ సంచరించుచు పీత్తకఫరక్తములతోగూడి తత్తదనుగుణముగ శూలను గల్గించును. దీనిని కర్ణశూలంబని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి మిక్కిలి కష్టసాధ్యంబై యుండును. ఇచ్చట వాతాదులనుబోలి రక్తముగూడ వ్యాధి కరంబు గాన దోషపదముచే వ్యవహరింపబడును. మరియు “మూర్ఛా దాహో జ్వరః కాసో హృల్లాసో వమధుస్తథా | ఉపద్రవాః కర్ణశూలే భవన్త్యేతే మరిష్యతః” అని భోజిండు జెప్పెను గాన మూర్ఛ, తాపము, జ్వరము, దగ్గు, హృల్లాసము, వమనము, ఇవి కర్ణశూలమున తుపద్రవంబులనియు; ఈ యుపద్రవములతోగూడిన కర్ణశూల అసాధ్యంబనియు నెరుంగునది. ఇదియునుంగాక, “ఏకః ప్రకుపితో దోషస్సర్వానేవ ప్రకోపయేత్” అని చెప్పినరీతిగ ఒకదోషము ప్రకుపితంబై తక్కిన దోషములను ప్రకోపము నొందించినయెడల ముందు ప్రకోపమునొందిన దోషమునకు తక్కినదోషములు అనుబంధములనియు, దోషములన్నియు తమతమ కారణములచే ప్రకోపము నొంది ఒకటిగ జేరినయెడల సంసర్గమనియు నెరుంగునది.

కర్ణనాద లక్షణము

శ్లో॥ కర్ణస్రోతస్థితే వాతే శ్రుణోతి వివిధాన్ స్వరాన్ |
భేరిమృదంగశబ్దానాం కర్ణనాద స్స ఉచ్యతే || ౨ ||

తా॥ వాతము ప్రకుపితంబై కర్ణరంధ్రమున జేరినపుడు, భేరి, మద్దెల, శంఖము, మొదలగు వానియొక్క నానావిధంబులగు ధ్వనులన్నియు వినబడును. దీనిని కర్ణనాదముని జెప్పవచ్చును. మరియు “శిరోగతో యదా వాయుః శ్రోత్రయోః ప్రతిపద్యతే | తదా తు వివిధాన్ శబ్దాన్ సమీరయతి కర్ణయోః | భృక్షారక్రౌఞ్చనాదం వా కాక మండూకయోస్తథా | తస్మిన్మృదజ్జశబ్దంవా సామతూర్యస్వనంతథా | గీతాధ్యయన వంశానాం నిర్ఘోషం త్వేడనం తథా | అపామివ పతస్త్రినాం శకటస్వేవ గచ్ఛ తః | శ్వసతామివ సర్పాణాం సదృశశ్రూయతే స్వనః॥” అని భోజాండు జెప్పెను. శిరోగతంబైన వాతము ప్రకోపమునొంది శ్రోత్రములయందు జేరి చెవులయందు బంగరగిన్నె మ్రోయువిధంబైన ధ్వనియు, కొంగ, కప్ప, కాకి, వీనియొక్క ధ్వనియు, తంబురమీటిన విధం బుగ ధ్వనియు, మృదంగధ్వనియు, సామగానంబును, మంగళవాద్య ఘోషంబును, గాన ఆధ్వ యన వేణువులయొక్క ధ్వనియు, సింహనాదంబును, పైనుండి రాళ్లమీది నుడకము పడునపుడు కల్లు ధ్వనియు, బండి పరువిడునపుడు కల్లు ధ్వనియు, సర్పములు బుసకొట్టినవిధంబుగ ధ్వనియు ఇవి మున్నుగాగల నానావిధశబ్దంబులు చెవుల వినబడునని భావము.

బాధిర్య లక్షణము

శ్లో॥ యదా శబ్దవహం వాయుః స్రోత ఆవృత్య తిష్ఠతి |
శుద్ధశ్శ్రేష్ఠాన్వితో వాపి బాధిర్యం తేన జాయతే॥3॥

తా॥ చెవులయందుండు శబ్దవహంబగు స్రోతస్సును వాతముమాత్రమైనను ఖళుతో గూడిన వాతంబైనను ఆవరించి యున్నయెడ బాధిర్యము (చెవుడు) కల్గును.

కర్ణక్షేడ లక్షణము

శ్లో॥ వాయుః పితృదిభిర్యుక్తో వేణుఘోషోపమం స్వనమ్ |
కరోతి కర్ణయోః త్వేడం కర్ణక్షేడస్స ఉచ్యతే॥౪॥

తా॥ వాతము ప్రకుపితంబై కఠస్థితరక్తములం గలసి వేణునాదముతో సమానమైన ధ్వనిని చెవులయందు గల్గించును. దీనిని కర్ణక్షేడంబని జెప్పవచ్చును. ఈ యర్థమును భోజాండు “మారుతః కఠస్థితాభ్యాం సంస్పృష్టశ్శోణితేన చ | కర్ణక్షేడం సజ్జనయేత్ త్వేడనం వేణుఘోషవత్॥” అని వచించెను. కర్ణశూలమునందు నానావిధధ్వనులు వినబడు ననియు, కర్ణనాదమునందు వేణునాదం బొక్కటియే నియతముగ వినబడుననియు నీరెంటికిని పరస్పరభేదముల నెరుంగునది.

కర్ణసంస్రావ లక్షణము

శ్లో॥ శిరోభిఘాతాదథవా నిమజ్జతో
జలేప్రవాకాదథవాఽపి విద్రధేః |

సప్రేక్ష్య పూయం శ్రవణోఽనిలార్దితః

స కర్ణసంస్రావ ఇతి ప్రకీర్తితః ॥౧॥

తా॥ శిరస్సునందభిఘాతముగల్గుట, జలమునందధికముగ ముణుగుట, విద్రధి జనించి పగులుట, ఈకారణములచేత శ్రవణము వాతపీడితంబై చీచుకొన్నది. దీనిని కర్ణ సంస్రావంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఇచ్చట పూయంబనునది యుపలక్షణము గాన రక్తంబును నీరును కారునని యెరుంగునది.

కర్ణప్రతినాహ లక్షణము

శ్లో॥ మారుతః కఫసంయుక్తః కర్ణకణ్డహం కరోతి చ।

పిత్తోష్ణశోషితశ్చేష్టా కురుతే కర్ణగూఢకమ్ ॥౨॥

స కర్ణగూఢో ద్రవతాం గతో యదా

విలాయితో ఘ్రాణముఖం ప్రపద్యతే।

తదా స కర్ణప్రతినాహసంజ్ఞితో

భవేద్వికారశ్శిరసోఽర్ధభేదకృత్ ॥౩॥

తా॥ వాతము కఫముతో కలిసి చెవులయందు దురధను కల్పించును. పిత్తోష్ణములచే శ్లేష్మము శోషింపబడి చెవులయందు కర్ణగూఢంబను వ్యాధిని కల్పించును. ఆ మలము కరిగి ద్రవీభూతంబై నాసారంధ్రమును ముఖమును పొందినపుడు చెవులయందు ప్రతిధ్వని కల్గును. శిరమునందు సగపాలున శాఢకల్గును. ఈ వ్యాధి కర్ణప్రతినాహమని చెప్పబడును. మరియు నిది సన్నిపాతముచే జనించునని యెరుంగునది.

క్రిమికర్ణ లక్షణము

శ్లో॥ యదా తు మూర్ఛస్త్యథవాపి జస్తవ

స్సృజస్త్యపత్యాన్యథవాపి మక్షికాః।

తద్వ్యజ్జనత్యాచ్ఛవణో నిరుచ్యతే

భిషగ్భిరైవై క్రిమికర్ణో గదః॥౪॥

తా॥ చెవులయందు మాంసరక్తములు కుళ్లి క్రిములు కల్లి వృద్ధిపొందినను, చెవులలో చీమలు జొరబడి పిల్లలజేసినను, నానావిధవేదనలు కల్గియుండును. దీనిని క్రిమికర్ణంబను వ్యాధియని భిషగ్వరులు వచించెదరు. మరియు “శ్లేష్మపిత్తజలొన్నిత్రే కోఠే శోణిత మాంసజే। జాయంతే జస్తవస్తత్ర కృష్ణాస్తామ్రాస్సితారుణాః। భక్షయన్తీవ తే కర్ణం కుర్వన్తో వివిధా రుజః। క్రిమికర్ణం తు తం విద్యాత్సన్నిపాత ప్రకోప జమ్॥” అని తత్త్వావ్రమమున నున్నది. ‘శ్లేష్మము పిత్తజలములతోగూడి కుళ్లిన మాంసరక్తముల యందు కృష్ణవర్ణంబులును, తామ్రవర్ణంబులును, శ్వేతవర్ణంబులును, అరుణవర్ణంబులునైన క్రిములు జనించి నానావిధవేదనలతోగూడి చెవులను తినుచుండును. దీనిని క్రిమికర్ణంబను వ్యాధి యని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించునని యర్థము. ఈ ప్రమాణమునుబట్టి యీ వ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించునని యెరుంగునది.

చెవులయందు కీటములు జేరినందుకు లక్షణము

శ్లో॥ పతక్లాశ్యతపద్యశ్చ కర్ణస్రోతః ప్రవిశ్య హి।

అరతిం వ్యాకులత్వం చ భృశం కుర్వన్తి వేదనామ్॥౯॥

కర్ణో నిస్తుద్యతే తస్య తథా ఫరఫరాయతే।

కీట చరతి రుక్తివా నిష్పదే మస్తవేదనా ॥౧౦॥

తా॥ మిడతలు జెట్టులు మొదలగునవి కర్ణరంధ్రములయందు ప్రవేశించినయెడ అరతి, మనోవ్యాకులము, అధికమైన వేదన, మొదలగు బాధల గల్గించును. అట్టి కీటములు చెవియందు కదలునప్పుడు చెవియందు పోటు, పరపరలాడుచుండుట, తీవ్రమైన బాధ, ఈ లక్షణములు కల్గును. నిశ్చలంబై యున్నపుడు స్వల్పమైన వేదన కల్గును.

కర్ణవిద్రధి లక్షణము

శ్లో॥ క్షతాభిఘాతప్రభవస్తు విద్రధి

ర్భవేత్తథా దోషకృతోఽపరః పునః।

సరక్తపీతారుణ మస్రమాస్రవే

త్వతోద ధూమాయనదాహ చోషవా ॥౧౧॥

తా॥ చెవులయందు క్షతముచేతను అభిఘాతముచేతను విద్రధి జనించును. వాతాది దోష త్రయములచేగూడ విద్రధి జనించును. అందు వాతముచే జనించిన విద్రధియందు రక్తవర్ణంబైన యాస్రావంబును, పిత్తముచే జనించిన విద్రధియందు పీతవర్ణంబైన యాస్రావంబును, కఫముచే జనించిన విద్రధియందు అరుణవర్ణంబైన యాస్రావంబును కల్గి, పోటు, పొగవెడలు విధంబుగ నుండుట, మంట, చోషము, ఈ లక్షణములు కల్గును. దీనిని కర్ణవిద్రధియని యెరుంగునని.

కర్ణపాక లక్షణము

శ్లో॥ కర్ణపాకస్తు పిత్తేన గోధవిక్లేదకృద్భవేత్।

కర్ణవిద్రధిపాకాద్వా జాయతే చామ్బుపూరణాత్ ॥౧౨॥

తా॥ పిత్తప్రకోపము చేతనైనను, కర్ణవిద్రధి పక్వంబగుటచేనైనను, జలము నిలచియుండుటచేనైనను, చెవిలోని మాంసము కుల్లి యర్పించై యుండును. దీనిని కర్ణపాకంబని వచించెదరు.

పూతికర్ణ లక్షణము

శ్లో॥ పూయం స్రవతి యః పూతి స జ్ఞేయః పూతికర్ణకః।

తా॥ చెవియందు దుర్గంధముతోగూడిన చీము గారుచున్నయెడ పూతికర్ణమనంజను. మరియు సుశ్రుతమునంగు “స్రోతస్థితే మర్మణి పిత్తతేజసా విలీయమానే భృశ సంప్రతాపితే। అవేదనో వాఽథ సవేదనో వా ఘనం స్రవేత్పూతి చ పూతికర్ణః॥” అని యున్నది. కర్ణరంధ్రములోనుండు క్లేష్మము పిత్తముయొక్క తేజస్సుచే తపింపబడి వేదనకల్గి యైనను, వేదన జనించకయైనను, మిగుల గట్టిగనుండి దుర్గంధముతోగూడిన చీము గారుచుండును.

ఈ వ్యాధి పూతికర్ణంబనదగునని భావము. ఈ వాక్యమునుబట్టి ఘనంబైన స్రావము కల్గినది పూతికర్ణంబనియు, కర్ణస్రావమునం దీ నియమము లేదనియు నీ రెంటికిని పరస్పర భేదముల నెరుంగునది.

కర్ణశోథకర్ణార్బుద కర్ణార్శో లక్షణములు

శ్లో॥ కర్ణశోథార్బుదార్శాంసి
జానీయాదుక్తలక్షణైః ॥౧౩॥

తా॥ కర్ణశోథ, కర్ణార్బుదము, కర్ణార్శులు, అను నీవ్యాధులను ఆయాలక్షణముల ననుసరించి పూర్వోక్తలక్షణములచే నెరుంగునది. ఇచ్చట వాతపిత్త కఫరక్తములచే వెవ్వేరుగ జనించుటం జేసి నాల్గువిధంబులైన శోథలును, నాల్గువిధంబులైన అర్శులును, వాతపిత్తకఫరక్తమాంసమేదస్సిరారూపంబులైన కారణములచే నేడు తెరంగులునైన యర్బుదంబులును, కర్ణములయందు జనించునని యెరుంగునది. మరియు సహజ సన్నిపాతజార్శులును, సన్నిపాతాగంతుజశోథలును, ఆశ్రయప్రభావముచే కర్ణములయందు గల్గుటలేదు. ఇవిధంబుగ కర్ణకూల మొదలుజేసి యిరువది యెనిమిది కర్ణరోగములు సుశ్రుతమతమ్ముననుసరించి చెప్పబడియె.

చరకోక్తచతుర్విధ కర్ణరోగముల లక్షణములు

శ్లో॥ నాదోఽతిరుక్తర్ణమలస్య శోషః
స్రావస్తనుశ్చాశ్రవణం చ వాతాత్ ।
శోథస్సరాగో దరణం విదాహః
సపీతపూతిస్రవణం చ పిత్తాత్ ॥౧౪॥
వైశ్రుత్య కణ్డూస్థిర శోథశుక్ల
స్నిగ్ధస్రుతిః స్వల్పరుజః కఫాచ్చ ।
సర్వాణి రూపాణి చ సన్నిపాతాత్
స్రావశ్చ తత్రాధికదోషవర్ణః ॥౧౫॥

తా॥ చెవులయందు కారణములేకయే ధ్వని వినబడుట, అధికమైన పోటు, కర్ణములయందలి మలము శోషించి యుండుట, స్వల్పమైన స్రావము కల్గియుండుట, చెవులు వినబడకుండుట, ఈ లక్షణములు గల్గినది వాతముచే జనించిన కర్ణరోగంబనియు, వాపు ఎఱ్ఱగానుండుట, పగులుట, అధికమైన మంట, పచ్చనై దుర్గంధముతోగూడిన చీము గారుట, ఈ లక్షణములు గల్గినది పిత్తముచే జనించిన కర్ణరోగంబనియు; చెవులకు విరుద్ధముగ వినబడుట, దురద, కఠినంబైన వాపు, శుక్లవర్ణంబును స్నిగ్ధంబునైన స్రావము గల్గియుండుట, స్వల్పమైన బాధ కల్గియుండుట, ఈలక్షణములు కల్గినది కఫముచే జనించిన కర్ణరోగంబనియు; పైజెప్పిన లక్షణములన్నియు గల్గి వాతాదిదోషములలో నధికముగనుండు దోషముయొక్క వర్ణముకల్గినది సన్నిపాతముచే జనించిన కర్ణరోగంబనియు నెరుంగునది. ఇవి చరకమతము ననుసరించిన కర్ణరోగలక్షణములు.

కర్ణపాలీగతవ్యాధి లక్షణములు

శ్లో॥ సాకుమార్యా చ్చిరోత్సృష్టే సహసాఽతి ప్రవర్ధితే |
కర్ణశోఢో భవేత్పాల్యాం సరుజః పరిపోటవాన్ ||౧౬||
కృష్ణారూణ నిభస్సబ్ధస్స వాతాత్పరిపోటకః |

తా॥ శరీరము మిగుల సుకుమారంబై యుండుటవలన కుట్టిన చెవులను పెంచక చిరకాలము నుండి వదలియుండి మరల శీఘ్రముగ పెంచుటచేత చెవి తమ్మెయందు పగిలి కృష్ణవర్ణంబును అరూ వర్ణంబునై స్తంభించియుండు వాపు కల్గును. దానంజేసి మిగుల తీవ్రమైన బాధ కల్గును. దీనిని వాతముచే జనించిన పరిపోటకంబను వ్యాధియని వచించెదరు.

ఉత్పాత లక్షణము

శ్లో॥ గుర్వాభరణ సంయోగత్తాడనాద్ధర్మణాదతి ||౧౭||
శోఢః పాల్యాం భవేచ్ఛాప్యవో దాహపాకరుజాన్వితః |
రక్తో వా రక్తపిత్తాభ్యా ముత్పాతస్స నిగద్యతే ||౧౮||

తా॥ మిగుల గొప్పలైన ఆభరణముల నుంచుటచేనైనను, కొట్టుటచేనైనను, అధికముగ తోముటచేనైనను, కర్ణమునందు మంటతోగూడి పుండై నొప్పి కల్గి శ్యామవర్ణంబైనను రక్తవర్ణం బైనను కల వాపు జనించును. దీనిని ఉత్పాతకంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి రక్త పిత్తములచే జనించును.

ఉన్మత్తన దుఃఖవర్ధన లక్షణములు

శ్లో॥ కర్ణం బలాద్వర్ధయతః పాల్యాం వాయుః ప్రకుప్యతి |
కఫం సంగ్రహ్య కరుతే శోఢం స్తబ్ధమవేదనమ్ ||౧౯||
ఉన్మత్తకస్సకణ్డూకో వికారః కఫవాతజః |
సంవర్ధ్యమానే దుర్విధే కణ్డూదాహరుజాన్వితః ||౨౦||
శోఢో భవతి పాకశ్చ త్రిదోషో దుఃఖవర్ధనః |

తా॥ చెవులను బలాత్కరముగ పెంచినయెడ వాతము ప్రకుపితంబై కఫముతోగూడి స్తబ్ధంబై వేదనారహితంబై దురదతోగూడిన వాపును గల్గించును. ఇది కఫవాతములచే గల్గిన ఉన్మత్తకంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. చెవులను విరుద్ధస్థలమునందు కుట్టినయెడ దురదయు మంటయుకల వాపు గల్గి పుండగును. ఇది త్రిదోషములచే జనించిన దుఃఖవర్ధనంబను వ్యాధియని యెరుంగునది.

పరిలేహి లక్షణము

శ్లో॥ కఫాస్పక్రిమయః క్రుద్ధాస్సర్వపాభా విసర్పిణః ||౨౧||
కుర్వన్తి పాల్యాం పిడకాః కణ్డూదాహరుజాన్వితాః |

కఘాస్యక్కిమిసంభూతః స విసర్పన్నితస్తతః ॥౨౨॥
లిహేత్సశమ్కులీం పాలీం పరిలేహీతి స స్మృతః॥

—❖❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే
కర్ణరోగ నిదానం సమాప్తమ్

—❖❖❖❖❖❖—

తా॥ కర్ణపాలియందు కఘర క్తక్కిములు వృద్ధి నొంది దురదయు, మంటయు, నొప్పియుగల్గి
ఆవాలవలెనుండు బొబ్బలు లేచి చెవులయందెల్ల వ్యాపించును. మరియు నిది చెవియందు వ్యాపించి
మాంసమును నిశ్శేషముగ తినును. దీనిని కఘర క్తక్కిములచే జనించిన పరిలేహీ యను వ్యాధియని
యెరుంగునది.

—❖❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవిద్వ సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణాశ్రయనూభవ సకలసమ్పదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యమునందు

కర్ణరోగ నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

ఐ ర స్తు

నా సారోగనిదానమ్

—❖❖❖❖❖❖—

శ్రవణేంద్రియమున కాధారంబులైన కర్ణములకు సంబంధించిన వ్యాధులను జెప్పినపిదప
ఘ్రాణేంద్రియమున కాధారంబగు నాసికయందు జనించు వ్యాధులయొక్క నిదానము జెప్పబడు
చున్నది.

—❖❖❖❖❖❖—

పీనస లక్షణము

శ్లో॥ ఆనఘ్ర్యతే యస్య విశుష్యతే చ
ప్రక్షిద్యతే ధూమ్యతి చాపి నాసా |
న వేత్తి యో గన్ధరసాంశ్చ జన్తు
ర్జుప్తంవ్యవస్యేదిహ పీనసేన ||౧||
తం చానిల శ్లేష్మభవం వికారం
బ్రూయాత్ప్రతిశ్యాయసమానలిజ్జమ్ |

తా॥ ముక్కులయందు వాతముచేత కఫము శుష్కమై నపుడు శ్వాసము పెడలక బంధించి
యొండుట, ముక్కులయందు ద్రవము గల్గియుండుట, మంటబుట్టుట, ఘ్రాణేంద్రియమునకు
సుగంధదుర్గంధములును, రసనేంద్రియమునకు మధురాది రసంబులును జెలియకుండుట, ఇట్టి లక్షణ
ములు కల్గి యున్నయెడ పీనసంబని యెరుంగునది. మరియు నీవ్యాధి ప్రతిశ్యాయమునకు సమానము
లైన లక్షణంబులు గల్గి కఫవాతములచే జనించును. ఇచ్చట నాసారోగములకు కారణమైన వోష
ముచే రసనేంద్రియముగూడ దుష్టంబగును గాన రసముల నెరుంగకుండునని యెరుంగునది. మరియు
తస్మాత్తరమన “ మస్తులుక్లే, చిత్తశ్చేష్మా యదా పిత౯ద్విదహ్యతే | తదాఽస్పృక్చి
చ్ఛిలం నాసా బహు సిహ్మనకం స్రవేత్ | సకణ్డూదాహపాకం చ తంతు విద్యాద్ధి
పీనసమ్” అని పీనసలక్షణము కానంబడియెడు. శిరమునందలి మస్తులుంగంబను మెదడును
శ్లేష్మంబును పిత్తముచే దహింపఁబడి నాసాద్వారమునుండి రక్తముగోగుడి పిచ్ఛిలమైన శ్లేష్మము
స్రవించును. దురదయు మంటయు గల్గి నాసాద్వారములు పుండగును. దీనిని పీనసవ్యాధియని
యెరుంగవలెనని భావము. ఈ వాక్యమునందు ఈ వ్యాధిసంప్రాప్తికాలమున పిత్తముచే దహింప
బడునని యర్థము గాన ప్రకృతమూలమునందు “ అనిలశ్లేష్మభవమ్” అను వచనమునకు
విరోధములేదని యెరుంగునది.

పూతినస్య లక్షణము

శ్లో॥ దోషైర్విదగ్ధైర్గల తాలమూలే
సంమూర్చితో యస్యసమీరణస్తు ॥౨॥
నిరేతి పూతిర్మృఖనాసికాభ్యాం
తం పూతినస్యం ప్రవదన్తి రోగమ్।

తా॥ ఉష్ణముచే పరిపక్వంబులైన పిత్తకఫరక్తములు మూడింటిచేత కంఠతాలువులయందలి వాతము వృద్ధి నొంది దుర్గంధముతోగూడి నాసాద్వారమునుండియు ముఖద్వారమునుండియు బైలువెడలును. దీనిని పూతినస్యంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. పూతినస్యంబన దుర్గంధముతో గూడి నాసారంధ్రమునబుట్టిన వాతముతోగూడిన వ్యాధియని భావము. మరియు, దీని లక్షణమును భోజాండీరీతిగ జెప్పెను: “కఫపిత్తమస్పృశ్మిశ్రం సజ్చితం మూర్ధ్ని దేహినామ్ । విదగ్ధ మూష్మణా గాఢం రుజాం కృత్వాఽక్షిశబ్దజామ్ । తతః ప్రస్యన్తతే ప్రూణాత్ సరక్తం పూతి పీతకమ్ । పూతినస్యం తు తం విద్యాద్ధ్రాణకణ్డూజ్వరప్రదమ్॥” కఫపిత్తములు రక్తముతో గలిసి శిరంబున వృద్ధి నొంది ఉష్ణముచే మిగుల పరిపక్వంబై కన్నులయందును కణతలయందును బాధను గల్గించును; పిదప నాసాద్వారమునుండి రక్తముతోగూడి దుర్గంధంబై పీతవర్ణంబైన నీరు స్రవించును; దీనిని పూతినస్యంబనంజను. ఈ వ్యాధియందు నాసాద్వారమున దురదయు, జ్వరంబును కల్గునని యర్థము.

నాసికాపాక లక్షణము

శ్లో॥ ప్రూణాశ్రితం పిత్తమరూంషి కుర్యాత్
యస్మిన్ వికారే బలవాంశ్చ పాకః ॥3॥
తం నాసికాపాకమితి వ్యవస్యేత్
విశ్లేద కోఠావధవాఽపి యత్ర।

తా॥ పిత్తము ప్రకుపితంబై నాసికనాళయించి వ్రణముల గల్గించును. నాసికయందు బలమైన పుండు గల్గియున్నను, దుర్గంధముతోగూడి యార్ద్రంబై యున్నను, నాసికాపాకమను వ్యాధియని నిర్ణయింపందగును.

పూయరక్త లక్షణము

శ్లో॥ దోషైర్విదగ్ధైర్గరథవాపి జనో
ర్లలాటదేశేఽభిహతస్యతైస్తైః ॥౪॥
నాసా స్రవేత్పుయమస్పృగ్విమిశ్రం
తం పూయరక్తం ప్రవదన్తి రోగమ్।

తా॥ పితృరక్తము లధికంబగుటచేనైనను నుడుటియందు బెబ్బతగులుట మున్నగు కారణములచే నైనను వాతాదిదోషములు విరుద్ధముగ పరిపాకమునొంది రక్తముతోగూడిన చీమును నాసా ద్వారమునుండి స్రవించుకొనెను. దీనిని పూయరక్తంబని వచించెదరు.

దోషజ త్వవధు లక్షణము

శ్లో॥ ఘ్రాణాశ్రితే మర్మణి సంప్రదుష్టో
యస్యానిలో నాసికయా నిరేతి ॥౧॥
కఫానుజాతో బహుశోఽతిశబ్ద
స్తంరోగమాహుః త్వవధుం విధిజ్ఞాః ।

తా॥ నాసికను ఆశ్రయించిన మర్మమునందు వాతము దుష్టంబై కఫముతోగూడి మిగుల తీవ్రంబైన శబ్దముగల్గి నాసాద్వారమునుండి బైలువెడలినయెడ దానిని త్వవధువను రోగమని వైద్యులు వచించెదరు. దీనిని తుమ్ము అని లోకమున వ్యవహరించెదరు. ఇచ్చట ఘ్రాణేంద్రియ మును తృప్తినిొందించు నాసామధ్యముననుండు సీరయందు ఇతరసీరలు జేరు స్థలము శృంగాటకంబను నాసామర్మంబని సుశ్రుతోక్తిచే నెరుంగునది.

ఆగన్తుకత్వవధు లక్షణము

శ్లో॥ తీక్ష్ణోపయోగాదభిజఘ్రతో వా
భావాన్కటూ నర్కనిరీక్షణాద్వా ॥౨॥
సూత్రాదిభిర్వా తరుణాస్థి మర్మ
ణ్యుద్ధాటితేఽన్యః త్వవధుర్నిరేతి ।

తా॥ మిగుల తీక్ష్ణంబులైన పదార్థముల భుజించుటచేనైనను, మిగుల కారముకల్గిన ద్రవ్య ములను పలుమారు ముక్కొనుటచేనైనను, నూర్యుని చిరకాలము ఊర్ధ్వముగ జూచుటచేనైనను, తరుణాస్థి (ముక్కుదూలము) రూపంబైన మర్మమునందు త్రాడు మొదలగువానిచే నభిఘాతము కల్గి చలించుటచేనైనను తుమ్ములు కల్గును. దీనిని ఆగంతుత్వవధువని వచించెదరు.

భ్రంశధు లక్షణము

శ్లో॥ ప్రభ్రశ్యతే నాసికయా తు యస్య
సాన్దో విదగ్ధో లవణః కఫస్తు ॥౩॥
ప్రాక్సంచితో మూర్ధని సూర్యతప్త
స్తంభ్రంశధుం రోగముదాహరన్తి ।

తా॥ కఫము శిరమునందు వృద్ధినిొంది ఘనీభావమునొంది పరిపక్వంబై లవణరూపమునొంది ఎండచే తాపమునొంది నాసాద్వారమునుండి వెడలును. దీనిని భ్రంశధు అను రోగంబని వచించె దరు. ఇచ్చట “ప్రాక్ సచ్చితః” అనుటచేత కఫము తొలుత శిరస్సున చయము (స్వస్థానవృద్ధి) నొంది పిమ్మట ప్రతాపము నొందునని భావము. మరియు “నాకేవలం చయం ప్రాప్య దోషాః

కుప్యన్తి దేహినామ్ । అన్యతోఽపి హి కుప్యన్తి హేతుబాహుల్యతో బలాత్ ॥”
అని తన్మాన్తరమున నున్నది. మనుజులయొక్క శరీరమునందు వాతాది దోషములు చయము
నొందియే ప్రకోపమునొందునని నియమము లేదు. ప్రకోపమునొందించు హేతువు లనేకము లున్న
యెడ చయమునొందకయే ప్రకోపము నొందునని భావము. ఈ వచనమునుబట్టి కారణములు
కొద్దిగ నున్నచో దోషములు చయమునొంది పిదప ప్రకోపము నొందుననియు, అనేక కారణము
లున్నచో చయమునొందకయే ప్రకోపము నొందుననియు తెలియుచున్నది. గాన ప్రకృతమూల
మున చయమునొంది ప్రకోపమునొందునని చెప్పినది సంగతంబని యెరుంగునది.

దీప్త లక్షణము

శ్లో॥ ఘ్రాణే భృశం దాహసమన్వితే తు
వినిస్సరేద్దూమ ఇవేహ వాయుః ॥౧॥
నాసాప్రదీప్తేవ చ యస్య జన్తో
ర్యాధిం తు తం దీప్తముదాహరన్తి ।

తా॥ నాసికయందు మిక్కిలి అధికమైన మంటగల్గి పొగవెడలు విధంబుగ నిట్టూర్పు వెడలుచు
నాసికయం దగ్నిజ్వాలవలె మండుచున్నయెడ దీప్తంబను వ్యాధియని యెరుంగునది.

ప్రతీనాహ లక్షణము

శ్లో॥ ఉచ్ఛ్వాసమార్గం తు కఫస్సవాతో
రుద్ధ్యాత్రప్రతీనాహ ముదాహరేత్తమ్ ॥౨॥

తా॥ వాతముతో గూడిన కఫము శ్వాసమువెడలుమార్గమును అడ్డగించియున్నయెడ ప్రతీ
నాహమని చెప్పంజను.

నాసాస్రావ లక్షణము

శ్లో॥ ఘ్రాణాద్భునః పీతసితస్తనుర్వా
దోషస్సప్రేత్సావముదాహరేత్తమ్ ।

తా॥ మిగుల చిక్కనై పీతవర్ణంబును క్షేతవర్ణంబునైన కఫము నాసాద్వారమునుండి వెడలిన
యెడ నయ్యది స్రావంబను వ్యాధియని యెరుంగునది.

నాసాపరిశోష లక్షణము

శ్లో॥ ఘ్రాణాశ్రితే స్రోతసి మారుతేన
గాఢం ప్రతప్తే పరిశోషితేచ ॥౩॥
కృచ్ఛాచ్ఛిచ్ఛ్వసేదూర్ధ్వమధశ్చ జన్తు
శ్చ నాసాపరిశోష ఉక్తః ।

తా॥ నాసికనాశ్రయించిన ప్రాతస్సు వాతముచే మిగుల శోషింపబడి పిత్తముచే తపింపబడిన యెడ సోత్రస్సుననుండు కఫము ఎండును. దానంతటి ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు మిగుల కష్టముచే వెడలుచుండును; దీనిని నాసాపరిశోషంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఇచ్చట పిత్తసంబంధములేకయే తాపము గల్గుట లేదు గాన పిత్తము అనుబంధరూపముగ నుండునని యెరుంగునది. ఈయర్థమును “ఘ్రాణాశ్రితే శ్లేష్మణి మారుతేన పిత్తేన గాఢం పరిశోషితే చ” అని పాతాన్తరముచేత స్ఫుటముగ నుడివెరి.

ఆమపక్వపీనస లక్షణము

శ్లో॥ శిరోగురుత్వమరుచిర్నాసాస్రావస్తనుస్వరః ॥౧౧॥

తామః స్థీవత్యథాభీక్ష్ణ మామపీనసలక్షణమ్ |

ఆమలిక్ష్ణాన్వితశ్లేష్మా ఘనః ఖేషు నిమజ్జతి ॥౧౨॥

స్వరవర్ణవిశుద్ధిశ్చ పరిపక్వస్య లక్షణమ్ |

తా॥ తల బరువై యుండుట, పలచనై శ్లేష్మము మిగుల నూత్నముగ మాటిమాటికి నాసారంధ్రములనుండి వెడలుట, భాషించునపుడు మాటలు స్పష్టముగ దెలియకుండుట ఈ లక్షణములు కల్గినది ఆమ (పక్వముగాని) పీనసంబనియు; శ్లేష్మము కఠినంబై నాసారంధ్రములనుండి స్రవించక లీనమై పై జెప్పిన శిరోభారము చున్నగు ఆమలక్షణములు లేకున్నయెడ పరిపక్వంబైన పీనసమనియు నెరుంగునది. మరియు నీవ్యాధి యందు స్వర భేదంబును వర్ణ భేదంబును గలుగకుండును. సుశ్రుతమున “తనుత్వమామలింగానామ్” అని యున్నది గాన శిరోభారము మొదలగు ఆమపీనసలక్షణములు నూత్నముగ గానంబడునని యెరుంగునది.

ప్రతిశ్యాయనిదానపూర్వక సంప్రాప్తి

శ్లో॥ సన్ధారణాఽజీర్ణరజోఽతిభావ్య

క్రోధర్తువై షమ్యశిరోఽభితాపైః ॥౧౩॥

ప్రజాగరాతిస్వపనామ్బుశీతై

రవశ్యయా మైధునబాష్పధూమైః |

సంస్తానదోషే శిరసి ప్రవృద్ధో

వాయుః ప్రతిశ్యాయముదీరయేత్తు ॥౧౪॥

చయం గతా మూర్ఛని మారుతాదయః

పృథక్సమస్తాశ్చ తథైవ శోణితమ్ |

ప్రకుప్యమాణా వివిధైః ప్రకోపణై

స్తతః ప్రతిశ్యాయకరా భవన్తి హి ॥౧౫॥

తా॥ మలమాత్రాదివేగములను నిరోధించుట, అజీర్ణకరపదార్థములను నేవించుట, దుమ్ము నాసారంధ్రముల బ్రవేశించుట, అధికముగ సంభాషించుట, మిక్కిలి శోషబడుట, ఋతుధర్మ

ములు విరుద్ధములుగ నుండుట, పొగమొదలగునవి నాసారంధ్రములం బ్రవేశించి శిరంబున సంతాపమును గల్గించుట, రాత్రులయం దధికముగ నిదుర మేల్కొంచి యుండుట, పవటియంగు మిగుల నిదురించుట, చల్లనినీళ్ల ను నేవించుట, మంచున వసించుట, అధికముగ సంభోగము జేయుట, కన్నీళ్ల విడుచుట, పొగయందుండుట, ఇట్టి కారణములచేత వాతము ప్రకుపితంబై ఘనీభావము నొందిన క్లేష్మతోగూడి శిరస్సునందు ప్రతిశ్ఛాయంబను వ్యాధిని కల్గించును. మరియు “ప్రూణ మూలే స్థితశ్చేష్టా రుధిరం పిత్తమేవ వా । మారుతాద్ధృతశిరస శ్శ్వాసయతే మారుతం ప్రతి॥” అని చరకమున నుండుటంజేసి కఫరక్తపిత్తములలో నేదైనను నాసామూలముననుండి వాతపూరితంబైన శిరస్సునందు వాతమున కభిముఖముగ సంచరించునదియే ప్రతిశ్ఛాయంబని యెరుంగునది.

ప్రతి అను ఉపసర్గమును పూర్వమునగల “వైజ్ఞాన్—గతా” అను ధాతువుచే “ప్రతిశ్ఛాయః” అను రూపము సిద్ధమైనది గాన పై జెప్పిన యర్థము లభించునని భావము.

మరియు వాత పిత్త కఫరక్తములు తమతమ స్థానములయందు వృద్ధి నొంది వెవ్వేరుగనైనను అన్నియుంగలసియైనను తమతమ కారణములచేత ప్రకుపితంబులై శిరంబునజేరి పై జెప్పిన ప్రతిశ్ఛాయంబను వ్యాధిని కల్గించును. ఇచ్చట “స్వస్థానవృద్ధిర్దోషాణాం చయ ఇత్యభిధీయతే” అను వచనమునుబట్టి వాతానిదోషములు మూడును స్వస్థానములయందు వృద్ధి నొందుటయే చయంబని యెరుంగునది. మరియు వాతపిత్తకఫరక్తసన్నిపాతభేదములచే నైదువిధంబులైన ప్రతిశ్ఛాయమునకు వాతాదులను చయాదిక్రమము నపేక్షించకయే ప్రకోపింపజేసి ప్రతిశ్ఛాయమును గల్గించునది సద్యోజనకనిదానంబనియు, చయాదిక్రమము ననుసరించి ప్రకోపింపజేసి కల్గించునది రెండవ నిదానమనియు నిదానములు రెండువిధంబులు; అందు “సంధారణాజీర్ణ” అని యుపక్రమించి చెప్పబడినది సద్యోనిదానంబనియు “చయం గతాః” అని యుపక్రమించి చెప్పినది చయాదిక్రమముననుసరించిన నిదానంబనియు నెరుంగునది. సద్యోనిదానము సుశ్రుతమునం దివ్విధంబుగ గానంబడియెడు; “నారీప్రసంగశ్శిరసోఽభితాపో ధూమోరజశ్శీతమతిప్రతాపః । సన్ధారణం మూత్రపురీషయోశ్చ సద్యః ప్రతిశ్ఛాయనిదానము క్తమ్॥” శ్రీ సంభోగము, శిరస్సంతాపము, పొగయు రజస్సును నాసాద్వారముల జొరంబడుట, అధిక మైన శీతము, అధిక మైన సంతాపము, మూత్రపురీషములను నిరోధించుట, ఇవి యన్నియు ప్రతిశ్ఛాయమునకు సద్యోనిదానంబులని యర్థము.

ప్రతిశ్ఛాయ పూర్వరూపములు

శ్లో॥ క్షవప్రవృత్తిశ్శిరసోఽతిపూర్ణతా
స్తమ్భోఽజ్ఞచుర్దః పరిహృష్టరోమతా ।
ఉపద్రవాశ్చాప్యపరే పృథగ్విధాః
నృణాం ప్రతిశ్ఛాయపురస్సరాస్సృతాః ॥౧౬॥

తా॥ తుమ్ములు పెడలుట, శిరస్సు నిండినట్లుండుట, శరీరము స్తంభించి యుండుట, ఒడలి నొప్పలు, రోమాంచము కల్గుట, ఈ లక్షణములును; తత్కాలమున జనించు ముక్కునందు మంట మొదలగు సుపద్రవంబులును, ఇవియన్నియు ప్రతిశ్యామము జనించుటకుమున్న కల్లు పూర్వరూపములని యెరుంగునది. మరియు “పూర్వరూపాణి దృశ్యేనే ప్రతిశ్యామే భవిష్యతి॥ ఘ్రాణధూమాయనం మథః తువధుస్తాల్పదారణమ్॥ కంఠద్వంసో ముఖస్రావః శిరసః పూరణంతథా॥” అని ప్రతిశ్యామపూర్వరూపములను విజేహుండు వచించెను. నాసారంధ్రములయందు పొగ పెడలునట్లు బాధ కల్గుట, పుల్లతో కలియబెట్టినట్లుండుట, తుమ్ములు పెడలుట, తాలువులయందు పగులుట, గొంతెండుట, నోట నీరు గ్రవించుట, శిరస్సు బరువై యుండుట, ఇవి యన్నియు ప్రతిశ్యామము జనించుటకుమున్న కల్లు పూర్వరూపములని భావము.

వాతజప్రతిశ్యామ లక్షణము

శ్లో॥ ఆనద్ధా పిహితా నాసా తనుస్రావప్రసేకినీ॥
గలతాల్వోష్ణ శోషశ్చ నిస్తోదశ్శబ్దయోస్తథా ॥౧౭॥
తువప్రవృత్తి రత్యర్థం వక్త్రవైరస్య మేవ చ॥
భవేత్స్విరోపఘాతశ్చ ప్రతిశ్యామేఽనిలాత్మకే॥౧౮॥

తా॥ నాసారంధ్రములు బిగిసి మూయబడినట్లుండుట, పలచనైన శ్లేష్మము గ్రవించుట, కంఠంబును తాలువులును పెదవులును ఎండుట, కణతలయందు పోటు బుట్టుట, అధికముగ తుమ్ములు పెడలుట, నోరు రసముల నెరుంగకుండుట, కంఠస్వరము బైలుపెడలక యడ్డగించబడి యుండుట, ఈ లక్షణములు వాతముచే జనించిన ప్రతిశ్యామమునందు కల్లును.

పిత్తముచే జనించిన ప్రతిశ్యామ లక్షణము

శ్లో॥ ఉష్ణస్పీతకస్సావో ఘ్రాణాత్సవతి పైత్తికే॥
కృశోఽతిపాణ్డుస్సస్తప్తో భవేదుష్ణాభిషీడితః॥౧౯॥
సధూమమగ్నిం సహసా వమతీవ స మానవః॥

తా॥ పిత్తముచే జనించిన ప్రతిశ్యామమునందు ఉష్ణంబై కొంచెము పచ్చగనుండు శ్లేష్మము నాసారంధ్రములనుండి పెడలును, ఈ వ్యాధికల మనుజుండు మిగుల కృశతనొంది పాండువర్ణము కలవాడును, మిగుల సంతాపము నొందినవాడును, ఉష్ణముచే పీడితుండునై పొగతోగుడిన యగ్నిని గ్రక్కు విధంబుగ నుండును.

కఫజనిత ప్రతిశ్యామ లక్షణము

శ్లో॥ ఘ్రాణాత్కఫః కఫకృతే శీతః పాణ్డుస్సవేద్యహు ॥౨౦॥
శుక్లావభాసశ్శుక్లాత్తో భవేద్దురుశిరా నరః॥
కణ్ఠతాల్వోష్ణశిరసాం కణ్ఠాభిరభిషీడితః ॥౨౧॥

తా॥ కథముచే జనించిన ప్రతిశ్ఛాయమునందు మిగుల శీతలంబును, పాండువర్ణంబునైన కథము అధికముగ నాసారంధ్రమునుండి వెడలును. ఈ వ్యాధికల మనుజుండు తెల్లని దేహచ్ఛాయయు తెల్లని కన్నులును కలవాఁడును, మిగుల బరువైన శిరస్సుకలవాఁడునై కంఠమునందును, తాలువులనుందును, శిరస్సునందును మిక్కుటమైన దురదచే బాధింపబడును.

సన్నిపాతజ ప్రతిశ్ఛాయ లక్షణము

శ్లో॥ భూత్వా భూత్వా ప్రతిశ్ఛాయో యస్యాకస్మాన్నివర్తతే।

సంపక్వో వాఽప్యపక్వో వా స సర్వప్రభవస్త్వన్మృతః॥౨౨॥

తా॥ ప్రతిశ్ఛాయము పక్వంబైనను పక్వముగాకున్నను మాటిమాటికి జనించి చికిత్సజేయకున్నను తనంతట నివర్తించి మరల కల్గుచున్నయెడ సన్నిపాతముచే జనించిన ప్రతిశ్ఛాయంబని యెరుంగునది. మరియు నృణాం దుష్టప్రతిశ్ఛాయ స్వసాధ్యస్సర్వజ స్త్వన్మృతః'' అను విదేహవచనము ననుసరించి సన్నిపాతముచే జనించిన ప్రతిశ్ఛాయము అసాధ్యంబని యెరుంగునది.

దుష్టప్రతిశ్ఛాయ లక్షణము

శ్లో॥ ప్రక్షిద్యతే పునర్నాసా పునశ్చ పరిశుష్యతి

పునరానన్యతే వాఽపి పునర్వివియతే తథా॥౨౩॥

నిశ్వాసో వాతి దుర్గంధో నరో గన్ధాన్నవేత్తి చ।

ఏవం దుష్టప్రతిశ్ఛాయం జానీయాత్క్రచ్చసాధనమ్॥౨౪॥

తా॥ ప్రతిశ్ఛాయవ్యాధి కల్గినప్పుడు నాసారంధ్రము లొకప్పుడు ఆర్ద్రంబులును, మరి యొకప్పుడు శుష్కంబులునై ఒకప్పుడు మూసికొనియుండి వేరొకప్పుడు క్షేమ్యచే నడ్డగింపబడకుండి దుర్గంధముతోగూడిన నిశ్వాసము బైలువెడలుచు గంధాదుల నెరుగవచ్చునయెడ అట్టి ప్రతిశ్ఛాయము ఏకదోషముచే జనించినను అపథ్యావారాదులచే తక్కిన దోషములుగూడ ప్రకోపము నొందియున్నవి యని యెరుంగునది. ఇట్టి దోషసంకరముచే దుష్టంబైన ప్రతిశ్ఛాయమునందు పరస్పరవిరుద్ధంబులైన చికిత్సల జేయవలసియుండును గాన మిగుల కష్టసాధ్యంబై యుండును. ఇదియు అవస్థాభేదముచే పైజెప్పిన ప్రతిశ్ఛాయభేదములతో జేరినది గాన సంఖ్యాభేదము లేదని యెరుంగునది.

రక్తజ ప్రతిశ్ఛాయ లక్షణము

శ్లో॥ రక్తజేతు ప్రతిశ్ఛాయే రక్తస్రావః ప్రవర్తతే।

తామ్రాక్షశ్చ భవేజ్జన్తురురోఘాతప్రవీడితః॥౨౫॥

దుర్గంధోచ్ఛ్వాసవదనో గన్ధానపి న వేత్తి సః।

తా॥ రక్తముచే జనించిన ప్రతిశ్ఛాయమునందు నాసారంధ్రములనుండి రక్తం బధికముగ స్రవించుట, కన్ను లెఱ్ఱగ నుండుట, ఉరోఘాతంబను వ్యాధి కల్గుట, దుర్గంధయుక్తమైన శ్వాసము వెడలుట, నోరు దుర్గంధముతో గూడియుండుట, వాసనల నెలియవండుట, ఈ లక్షణములు

కల్లును. మరియు “పితృప్రతిశ్ఛాయకృతైః లిజ్జైశ్చాపి సమన్వితః” అని ఇతరగ్రంథములయందున్నది గాన రక్తపిత్తములు చెందును సమానంబులై యుండుటంజేసి రక్తప్రతిశ్ఛాయమునందు పితృప్రతిశ్ఛాయలక్షణములుగూడ కల్లునని యెరుంగునది.

అసాధ్యప్రతిశ్ఛాయ లక్షణము

శ్లో॥ సర్వ ఏవ ప్రతిశ్ఛాయా నరస్యాప్రతికారిణః॥౨౬॥

దుష్టతాం యాన్తి కాలేన తదాసాధ్యా భవన్తి హి।

మూర్ఛన్తి చాత్రక్రిమయః శ్వేతాస్నిగ్ధాస్తథాఽణవః॥౨౭॥

క్రిమితో యశ్శిరోరోగస్తుల్యం తేనాస్య లక్షణమ్।

తా॥ పై జెప్పిన ప్రతిశ్ఛాయములన్నియు సకాలమున చికిత్సజేయక యుపేక్షించినయెడ కొంతకాలమునకు మిక్కిలి చుష్టంబులై యసాధ్యంబు లగును. మరియు నీవ్యాధులయందు కాలక్రమముగ శ్వేతవర్ణంబులును, స్నిగ్ధంబులును, మిక్కిలి నూత్నాకారంబులైన పురుగులు బుట్టును. క్రిమిలు జనించినప్పుడు క్రిములచే గల్గిన శిరోవ్యాధికి సమానంబులైన లక్షణములు కల్గియుండును.

పీనసముచే కల్లు వ్యాధులు

శ్లో॥ బాధిర్యమాన్ధ్యమక్రుత్వం ఘోరాంశ్చ నయనామయాన్ ॥౨౮॥

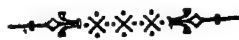
శోధాగ్నిసాదకాసాంశ్చ వృద్ధాః కుర్వన్తి పీనసాః।

తా॥ చెవుడు, అంధత్వము, గంధమును గ్రహించు శక్తిలేకబోవుట, కూరంబులైన నేత్రరోగములు, వాపు, అగ్నిమాంద్యము, దగ్ధ ఈవ్యాధులను పీనసములు వృద్ధి నొంది కల్గించును. ఇచ్చట “ఘోరాంశ్చ నయనామయాన్” అనువాక్యముచేతనే నేత్రరోగాన్తర్గతంబైన అంధత్వముగూడ గ్రహించబడినను మరల అన్ధ్యపదమును గ్రహించుటవలన పీనసవ్యాధిచేత అంధత్వము విశేషముగ జనించునని భావము.

నాసార్బుదాది లక్షణములు

శ్లో॥ అర్బుదం సప్తథాశోధాశ్చత్వారోఽర్చశ్చతుర్విధమ్ ॥౨౯॥

చతుర్విధం రక్తపిత్త ముక్తం ఘ్రాణేఽపి తద్విదుః।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

నాసారోగ నిదానమ్

సమాప్తమ్

తా॥ ఏడువిధంబులైన అర్బుదంబులును, నాల్గువిధంబులైన శోఫలును, నాల్గుతేరంగులైన అర్శస్సులును, నాల్గువిధంబులగు రక్తపిత్తంబులును, ఇవియన్నియు నాసికయందును కల్లును. వాని లక్షణములను మున్ను జెప్పినరీతిగ నూహింపందగినది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాసాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
జారవిన్దసంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్జ్యోతి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్యవిరచితంబైన నిదానదీపిక యను
మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు
నాసారోగనిదానము
స మా ప్ర ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

నేత్ర రోగ నిదానమ్

—

నేత్రములు నాసికబోలె ఇంద్రియమున కధిష్ఠానంబులు గాన నాసారోగముల నిదానమును జెప్పినపదప నేత్రరోగముల నిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ ఉష్ణాభితప్తస్య జలే ప్రవేశా
ద్ధూరేక్షణాత్స్వప్నవిపర్యయాచ్చ।
స్వేదాద్రజోఘామనిషేవణాచ్చ
ఛర్దేర్విఘాతాద్వమనాతియోగాత్॥౧॥
ద్రవాత్తథాన్నాన్నిశి సేవితాచ్చ
విఘ్నాత్రవాతక్రమనిగ్రహాచ్చ।
ప్రసక్తసంరోదనకోపశోకా
చ్ఛిరోఽభిఘాతాదతిమద్యపానాత్॥౨॥
తథా ఋతునాం చ విపర్యయేణ
క్లేశాభిఘాతాదతిమైధునాచ్చ।
బాష్పగ్రహాత్సూక్ష్మనిరీక్షణాచ్చ
నేత్రే వికారాన్ జనయన్తి దోషాః॥౩॥

తా॥ ఎండ మొదలగువానిచే దేహమునందు మిగుల సంతాపము గలిగియుండునపుడు జలము నందు చిరకాలముప్రవేశించియుండుట, దూరముననుండువస్తువులను జూచుట, రాత్రులయందు నిదుర మేల్కొంచి పవటియందు నిదురించుట, కన్నులయందు చెమట పొగ దుమ్ము మొదలగునవి చేరు ట, వమనమును నిరోధించుట, అధికముగ వమనము జేయుట, ఆర్ద్రమైన యన్నమును రాత్రుల యందు భుజించుట, మలమూత్రవాతములను నానాట నిగ్రహించుట, ఎల్లప్పుడును రోదనంబును శోపంబును దుఃఖంబును కల్గియుండుట, శిరంబున నధికముగ సంతాపము కల్గుట, అధికముగ మద్యపానము జేయుట, ఒకఋతుచర్యలను వేరొకఋతువున జేయుట, శరీరశ్రమము, అభిఘాతము, అధికముగ శ్రీసంభోగము జేయుట, కన్నీళ్లను నిరోధించుట, మిగుల సూక్ష్మంబులైన వస్తువులను జూచుట, ఈ కారణములచేత వాతపితృశ్లేష్మంబులు మూడును ప్రకోపమునొంది

నేత్రములయందు నానావిధరోగములను గల్గించును. నేత్రరోగభేదములను సుశ్రుతుండివ్యిధంబుగ వచించెను: “తైత్తిరిభిప్రింశదుక్తాస్తే కఫేనాత్యధికాన్త్రయః | రక్తజాష్టోడశ ప్రోక్తాః సర్వజాః పఞ్చవింశతిః | బాహ్యా పునర్ద్వా చ తథా రోగాష్టత్సప్తతి స్స్మృతాః | నవ సన్ధ్యాశ్రయాస్తేషు వర్తజాస్తేవ వింశతిః | శుక్లభాగే దశై కశ్చ చత్వారః కృష్ణభాగజాః | సర్వాశ్రయాస్సప్తదశ దృష్టిజా ద్వాదశై వ తు | ద్వా చ బాహ్యశ్రయావన్యో రోగా పరమదారుణాః | పట్నప్తిర్నేత్రరోగా స్సంగ్రహేణ ప్రకీర్తితాః ||” వాతాది దోషత్రయములచే జనించినవి (80) ముప్పదియు, దోషములలో కఫాధిక్యముచే జనించినవి (3) మూడును, రక్తముచే జనించినవి (౧౬) పదు నారును, సన్నిపాతముచే జనించినవి (౨౫) ఇరువదియైదును, నేత్రములకు వెలిప్రక్క జనించి నవి (౨) రెండును, ఇవియన్నియు గలసి నేత్రరోగములు డెబ్బదియారువిధంబులగును. అందు నేత్రములయందలి సంఘల నాశ్రయించినవి (౯) తొమ్మిదియు, రెప్పల నాశ్రయించినవి (౨౧) యి రువది యొకటియు, శుక్లభాగము నాశ్రయించినవి (౧౧) పదునొకండును, కృష్ణభాగము నాశ్ర యించినవి (౪) నాలుగును, అన్నింటి నాశ్రయించినవి (౧౭) పదునేడును, దృష్టి నాశ్రయించినవి (౧౨) పండ్రెండును, నేత్రముల వెలిప్రక్క నాశ్రయించినవి (౨) రెండునై, యుండును. ఇవి ధంబుగ డెబ్బదియారు విధంబులైన నేత్రరోగముల విభాగము నెరుంగునది. నేత్రరోగ సంప్రాప్తి సుశ్రుతమునం దితైరంగున గానంబడియె “సిరానుసారిభిర్దోషైర్విగుణైరూర్ధ్వ మా శ్రితైః | జాయస్తే నేత్రభాగేషు రోగాః పరమదారుణాః ||” సిరల ననుసరించుచుండు వాతపిత్తశ్లేష్మములు మూడును ప్రకోపమునొంది శరీరమునం దూర్ధ్వభాగము నాశ్రయించి మిగుల క్రూరంబులగు నేత్రరోగములను గల్గించునని భావము. మరియు నేత్రపరిమాణము సుశ్రుతమున నివ్యిధంబుగ జెప్పంబడియె: “విద్యాద్ద్యవ్యజ్ఞుల బాహుల్యం స్వాజ్ఞుష్టోదరసమ్మితమ్ | ద్యవ్యజ్ఞులం సర్వతస్సార్థం భిషజ్నయనబుద్ధుదమ్ ||” రెండంగులముల విస్తారంబును, లోప్రక్క బొటనవ్రేలి పరిమాణంబును, చుట్టు రెండున్నర అంగుళముల పరిమాణంబును కల్గి గ్రుడ్డువలె నుండునది నేత్రంబని భావము.

అభివ్యస్తభేదములు

శ్లో॥ వాతాత్పిత్తాత్కఫాద్రక్తాదభివ్యస్త శ్చతుర్విధః |

ప్రాయేణ జాయతే ఘోరస్సర్వనేత్రామయాకరః || ౮ ||

తా॥ నేత్రరోగములలో నభివ్యస్త మనునది వాతపిత్త కఫ రక్తములచే వెవ్వేరుగ జనించు టంజేసి నాల్గుతైరంగులగును. ఈ నేత్రాభివ్యస్తమును వ్యాధి తరుచుగ నేత్రరోగముల కన్నింటికి నుత్పత్తికారణముగాన మిగుల కష్టప్రదంబై యుండును. అభివ్యస్తము నేత్రరోగముల కన్నింటి కిని కారణంబని సుశ్రుతమున నితైరంగున జెప్పంబడియె, “ప్రాయేణ సర్వే నయనామ యాస్తే భవన్త్యభివ్యస్తనిమిత్తమూలాః” నానావిధములగు నేత్రరోగము లన్నియు ఘోరవ్యాధిచే తరుచుగ జనించునని భావము.

తా॥ ఎఱ్ఱని కన్నీరు వెడలుట, కన్నులు రక్తవర్ణంబులై యుండుట, కన్నులయందు మిక్కిలి రక్తవర్ణంబులైన నాడులు వ్యాపించి యుండుట, ఈలక్షణములకల్గి పితృభివ్యస్తమున గల్గుదాహపాకాది లక్షణములు కల్గియున్నయెడ రక్తముచే జనించిన యభివ్యస్తమని యెరుగునది.

అధిమన్థసామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ వృద్ధైశ్చైతై రభివ్యస్తైర్నరాణామక్రియావతామ్।

తావస్తస్త్వధిమన్థాస్సృర్యనే తీవ్రవేదనాః॥౯॥

ఉత్పాట్యత ఇవాత్యర్థం నేత్రం నిర్మథ్యతే తథా।

శిరసోఽర్థం చ తం విద్యాదధిమన్థం స్వలక్షణైః॥౧౦॥

తా॥ పైజెప్పిన అభివ్యస్తములు జనించినప్పుడు చికిత్సజేయక యుపేక్షించునెడ నానాట వృద్ధి నొంది వాతాభివ్యస్తముచే వాతాధిమన్థంబును, పితృభివ్యస్తముచే పితృాధిమన్థంబును, కఫాభివ్యస్తముచే కఫాధిమన్థంబును గల్గును. ఈ యభివ్యస్తములు కన్నులయందు మిగుల తీవ్రంబైన వేదనను గల్గించును. మరియు కన్నులు పెకలించువిధంబుగ నుండి కలియబెట్టినరీతిగ బాధ కల్గి శిరస్సునందు సగపాలున మిక్కిటమైన వేదనకల్గి పగులదీయునట్లుండి వాతాద్యభివ్యస్త లక్షణములతోగూడి యున్నయెడ అధిమన్థంబని యెరుగునది.

అధిమన్థమునందు దోషభేదముచే కాలనిర్ణయము

శ్లో॥ హన్యాద్దృష్టిం శ్లేష్మికస్సప్తరాత్రా

దధీమన్థో రక్తజః పంచరాత్రాత్।

షడ్రాత్రాద్వై వాతికో వా నిహన్యాత్

మిథ్యాచారాత్సైత్తిక స్సద్య ఏవ॥౧౧॥

తా॥ శ్లేష్మముచే జనించిన యధిమంథమున నపథ్యసేవజేసినయెడ ఏడురాత్రులలోపల దృష్టిని చెరచును. రక్తముచే గల్గిన యధిమన్థమున అపథ్యముల సేవించునెడ నైదురాత్రులలో దృష్టిని చెరచును. వాతాధిమన్థమున నపథ్యముల జేసినయెడ ఆరునాళ్లలోపల దృష్టిని చెరచును. పితృాధిమన్థమున నపథ్యముల జేసినయెడ మూడురాత్రులలో దృష్టిని చెరచును. పైజెప్పబడిన కాల నియమము వ్యాధిస్వభావముచే గల్గునని భావము.

ఆమనేత్రరోగలక్షణము

శ్లో॥ ఉదీర్ణ వేదనం నేత్రం రాగశోధనమన్వితమ్।

ఘర్షనిస్తోదశూలాశ్రు యుక్తమామాన్వితం విదుః॥౧౨॥

తా॥ మిగుల నుద్రేకమునొందిన వేదనతోగూడి కన్నులయందు అధికమైన యెరుపును కల్గి కరకరలాడుచు పోటును నొప్పియు కల్గి కన్నీళ్లు గారుచున్నయెడ ఆమంబైన యెరుగునది. మరియు తస్త్రాస్తరమునందు “స్వేదః ప్రలేప స్తికాన్నం

ధూమో దినచతుష్టయమ్ | లఙ్ఘనం చాక్షిరోగాణాం ఆమానాం పాచనాని
షట్ | అఙ్ఘనం సర్పిషః పానం కషాయం గురుభోజనమ్ | నేత్రరోగేషు సామేషు
స్నానం చాపి వివర్జయేత్ ||” అని చెప్పియున్నది. స్వేదనము, ప్రలేపము, తిక్తంబైన
యన్నము, ధూమపానము, నాలుగుదినములవరకు లంకణము అను నీ చికిత్సలను నేత్రరోగములు
పక్వముగాకుండునపుడు పక్వంబులగుటకై జేయవలెననియు; అంజనము, సర్పిఃపానము, (నెయ్యి
ద్రాగుట,) కషాయము, అర్థకరంబైనభోజనము, ఈకృత్యములను నేత్రరోగములు సామంబులై
(పక్వములుగాక) యుండునపుడు జేయఁగదనియు భావము. ఇట్టి చికిత్సాభేదముల జేయుటకై
ప్రకృతమున నేత్రరోగములయొక్క పక్వాపక్వభేదములు జెప్పఁబడెనని యెరుంగునది.

పక్వనేత్రరోగ లక్షణము

శ్లో॥ మస్తవేదనతా కణ్ఠా స్సంరమ్భాశ్రుప్రశాస్తతా |

ప్రశస్తవర్ణతా చాక్షిః సంపక్వం దోషమాదిశేత్ || ౧౩ ||

తా॥ కన్నులయందు పోటు మొదలగు వేదనలు స్వల్పములుగ నుండుట, దురదకల్గుట,
వాపును కన్నీళ్లును తగ్గియుండుట, ఎరుపు మొదలగు వర్ణాన్తరములు లేక స్వాభావికవర్ణము కల్గి
యుండుట, ఈ లక్షణము కల్గియున్నయెడ నేత్రరోగము పక్వంబైనది యని యెరుంగునది.

వాపుతో గూడిన పాకలక్షణము

శ్లో॥ కణ్ఠాపదేహాశ్రుయుతః పకోద్దుంబరసన్నిభః |

సంరమ్భా పచ్యతే యస్తు నేత్రపాకస్స శోభజః |

శోభహీనాని లిక్ష్మాని నేత్రపాకే త్వశోభజే || ౧౪ ||

తా॥ నేత్రములయందు దురదయు, గుర్మాంసంబును, కన్నీళ్లును కల్గి పండిన మేడిపండు
వంటి రంగుకల్గి వాపుతోగూడి పుండైనయెడ వాపుతోగూడి జనించిన నేత్రపాకమనియు, వాపు
యొక్క చిహ్నములులేకయే పుండైనయెడ వాపు లేక జనించిన నేత్రపాకమనియు నెరుంగునది.

హతాధిమన్థ లక్షణము

శ్లో॥ ఉపేక్షణాదక్షి యథాధిమన్థో

వాతాత్మకస్సాదయతి ప్రసఃఖ్య |

రుజాభి రుగ్రాభి రసాధ్య ఏష

హతాధిమన్థః ఖలు నామ రోగః || ౧౫ ||

తా॥ వాతముచే జనించిన అధిమన్థమును చికిత్సజేయక యుపేక్షించినయెడ మిగుల తీక్షణంబు
లైన పోటు నొప్పి మొదలగు బాధలగల్గించి దృష్టిని చెరచి నేత్రమును నశింపజేయును. దీనిని
హతాధిమన్థంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి మిగుల నసాధ్యంబై యుండును. మరియు
“అస్తర్గతస్సిరాణాం తు యదా తిష్ఠతి మారుతః | స తదా నయనం ప్రాప్య
శ్రీఘం దృష్టిం నిరస్యతి | తస్యాం నిరస్యమానాయాం నిర్మథన్నివ మారుతః |

నయనం నిర్వమిత్యాశు శూలతోదాది మన్థనైః । అథవా శోషయేదక్షి క్షీణ తేజోబలాదయమ్ । తత్పద్మమివ సంశుష్కం అవసీదతి లోచనమ్ । హతాధిమన్థం తం విద్యాదసాధ్యం వాతకోపతః॥” అను గ్రన్థాంతరమున విదేహాక్ష శ్లోకములబట్టి హతాధిమన్థంబను వ్యాధిని దృష్ట్యుత్తే పలక్షణం (కన్నులను వెలికి ద్రోయునది) బనియు, సకలనయనశోష (కన్నులను స్వరూపములేక నశింపజేయునది) లక్షణంబనియు రెండు విధములుగ జెప్పిరి, నేత్రములలోపలనుండు సీరలయొక్క అస్తర్భాగము నాశ్రయించిన వాతము ప్రపవిత్రంబై నేత్రములంజేరి దృష్టిని పోనడచి నేత్రములను మధించువిధంబుగ నొప్పి పోటు మొదలగు బాధలం గల్గించి వెలికింద్రోయును. ఇయ్యది దృష్ట్యుత్తే పంబను అధిమంథంబనియు, పై జెప్పినవిధం బుగ బాధల గల్గించి దృష్టిని చెరచి తేజోబలము నశించుటంజేసి ఎండిన తామరపువ్వునుంబోలి కన్నులను నశింపంజేయును. ఇది నయనశోషంబను అధిమంథంబనియు, వాతప్రకోపముచే జనించిన సీరెండు విధంబులగు హతాధిమంథంబులను వ్యాధులు మిగుల ససాధ్యులులై యుండుననియు భావము. ప్రకృతమూలమునంగు “ఉపేక్షణాత్” అను శ్లోకమున నయనశోషంబను రెండవ హతాధిమన్థలక్షణము జెప్పబడియెనని యెరుంగునది.

వాతపర్యాయ లక్షణము

శ్లో॥ వారంవారం చ పర్యేతి భ్రువౌ నేత్రే చ మారుతః ।

రుదశ్చ వివిధాస్త్రీవాస్స జ్ఞేయౌ వాతపర్యయః॥౧౬॥

తా॥ వాతము ప్రకోపమునొంది ఒకప్పుడు కనుబొమలయందును మరియొకప్పుడు కన్నుల యందును జేరి మిక్కిలి తీవ్రంబులైన పోటు నొప్పి మొదలగు నానావిధవేదనల మాటిమాటికి గల్గించుచున్నయెడ వాతపర్యాయం బన్న వ్యాధియని యెరుంగునది. కనుబొమలను కన్నులను మార్చి మార్చి వాతము బాధించుటచే నీవ్యాధి వాతపర్యాయమనంబడునని భావము.

శుష్కాక్షిపాక లక్షణము

శ్లో॥ యత్కూణితం దారుణరూక్షవర్ష

సందహ్యతే చావిలదర్శనం యత్ ।

సుదారుణం యత్ప్రతిబోధనేచ

శుష్కాక్షిపాకోపహతం తదక్షి ॥౧౭॥

తా॥ కన్నులను మూయునపుడు కనురెప్పలు మిగుల కఠినంబులును రూక్షంబులునై మంట గల్గి చూచుటకు మిగుల కష్టముగ నున్నను, కన్నులను దెరచునప్పుడు మిగుల కఠినంబై యున్నను అట్టి నేత్రములు శుష్కంబైన నేత్రప్రణామచే పీడింపబడినవియని యెరుంగునది. మరియు “కూణితం ఖరవర్షాక్షికృచ్ఛోస్త్రిలావిలేక్షణమ్ । సదాహం సాస్మజో వా తాత్ శుష్కపాకాన్వితం వదేత్” అని తన్త్రాంతరమున నుండుటంజేసి యీవ్యాధి రక్ష ముతోగూడిన వాతముచే జనించునని యెరుంగునది. కన్నుల మూయునపుడు మిగుల కర్కశంబును

తెరచుటకు మిగుల సాధ్యము గాకుండునదియు, కన్నులు కలకబారి మంటతో గూడియుండు నదియు నైనది శుష్కలబలగు వ్రణములతో గూడిన శేత్రంబని భావము.

అన్యతో వాతలక్షణము

శ్లో॥ యస్యావటూకర్ణశిరోహనుస్తో
మన్యగతో వాఽప్యనిలోఽన్యతో వా ।
కుర్యాద్రుజం వై భ్రువి లోచనే చ
తమన్యతోవాతముదాహరన్తి ॥౧౮॥

తా॥ పెడతల, చెవులు, శిరస్సు, అంకిళ్లు, పెడతలనుండు మన్య యను నరము, ఈ స్థలముల యందైనను వేరొకచోటనైనను వాతము ప్రకుపితంబై కనుబొమలయందైనను కన్నులయందైనను బాధను గల్గించును. దీనిని అన్యతోవాతమని యెరుంగునది. మరియు దీని లక్షణమును విదేహుం డివ్వి ధంబుగ జెప్పెను “మన్యానామస్తరే వాయురుత్థితః పృష్ఠతోఽపి వా । కరోతి భేదం నిస్తోదం శంఖే చాక్ష్ణోర్భ్రువోస్తథా । తమాహురన్యతోవాతం రోగం దృష్టివిదో జనాః॥” పెడతలనుండు నరములయందైనను వీపునందైనను వాతము ప్రకుపితంబై కణతలయందును కనుబొమలయందును కన్నులయందును మిగుల నధికముగ నొప్పిని పోటును కల్గించును. ఇయ్యది వాతము ఒకచోట ప్రకుపితంబై వేరొకచోట బాధను గల్గించుటంజేసి అన్యతోవాతమని చెప్పండగునని యర్థము.

అమ్లాధ్యుషిత లక్షణము

శ్లో॥ శ్వావం లోహితపర్యస్తం సర్వం చాక్షి ప్రపచ్యతే ।
సదాహశోధం సాసావం అమ్లాధ్యుషిత ముష్ణతః॥౧౯॥

తా॥ ఆమ్లపదార్థములను భుజించుటచేత శేత్రము శ్యామవర్ణంబును, రక్తవర్ణంబైన కన్ఠో నలు కల్గినదియునై మంటయు, వాపును, ఆస్రావంబులును కల్గి పరిపక్వంబైనయెడ అమ్లాధ్యుషితం బను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి పీత్తముచే జనించును.

సిరోత్పాత లక్షణము

శ్లో॥ అవేదనా వాఽపి సవేదనా వా
యస్యాక్షిరాజ్యోహి భవన్తి తామ్రాః ।
ముహుర్విరజ్యన్తి చ యాస్సతాదృ
గ్వాధిస్సిరోత్పాత ఇతి ప్రదీప్యతే॥౨౦॥

తా॥ కన్నులయందుండు రేఖలు వేదనతో గూడియైనను, వేదన లేకయైనను, మాటి మాటికి రక్తవర్ణంబులై యుండునెడ సిరోత్పాతంబను వ్యాధియని యెరుంగునది.

సిరాప్రహర్ష లక్షణము

శ్లో॥ మోహోత్సరోత్పాత ఉపేక్షితస్తు
జాయేత రోగస్తు సిరాప్రహర్షః ।
తామ్రాభమస్రం స్రవతి ప్రగాఢం
తథా న శక్నోత్యభివీక్షితుం చ ॥౨౦॥

తా॥ పైజెప్పిన సిరోత్పాతంబను వ్యాధిని చికిత్సజేయక యుపేక్షించినయెడ ఎఱ్ఱనైన నీరు కన్నులనుండి స్రవించి చూచుటకు సాధ్యము గాకుండును. ఈ వ్యాధి సిరాప్రహర్షంబని జెప్పబడును. ఇవియన్నియు సర్వగత నేత్రరోగములు.

నల్లగుడ్డున జనించు నేత్రరోగములలో నవ్రణశుక్ల లక్షణము

శ్లో॥ నిమగ్నరూపం తు భవేద్ధి కృష్ణే
సూచ్యేవ విధం ప్రతిభాతి యద్యై ।
స్రావం స్రవేదుష్ణమతీవ యచ్చ
తత్సవ్రణం శుక్లముదాహరన్తి ॥౨౧॥

తా॥ నల్లగుడ్డునందు నూదితో గ్రుచ్చినవిధంబుగ వర్తులమైన వ్రణము కల్గి మిగుల నుష్ణంబైన కన్నీరు గారుచున్నయెడ వ్రణముతోగూడిన శుక్లంబని యెరుంగునది. “రక్తరాజీనిభం కృష్ణే చ్ఛిన్నాభం యచ్చ లక్ష్యతే । సూచ్యక్రేణేవ తచ్చుక్లం ఉష్ణాశ్రు స్రావి సవ్రణమ్” అని విదేహుండు వచించెను. ఎఱ్ఱని యావగింజవలె గుండ్రముగ నూదితో పొడిచిన విధంబుగ తెల్లని మచ్చ నల్లగుడ్డున కనుపించి ఉష్ణంబైన కన్నీరు గారుచున్నయెడ వ్రణముతోగూడిన శుక్లంబని భావము.

సాధ్యాసాధ్యశుక్ల లక్షణము

శ్లో॥ దృష్టిస్సమీపే న భవేత్తయచ్చ
న చావగాఢం న చ సంస్రవేద్ధి ।
అవేదనం వా స చ యుగ్మశుక్లం
తత్స్నిద్ధిమాయాతి కదాచిదేవ ॥౨౨॥

తా॥ దృష్టికి సమీపమున లేక దూరముగనుండు శుక్లంబును, మిగుల లోతున జనించక పై భాగమున జనించిన శుక్లంబును, అధికమైన స్రావము లేకుండు శుక్లంబును, స్వల్పమైన వేదనకల్గిన శుక్లంబును ఒకప్పుడు సాధింపందగియుండును. తెండుశుక్లములు జంటగ జనించియున్నయెడ అసాధ్యంబులై యుండును.

అవ్రణశుక్ల లక్షణము

శ్లో॥ న్యన్దాత్మకం కృష్ణగతం సచోపం
శ్శేధుకుప్తప్రతిమావభాసమ్ ।

వై హాయసాధప్రతనుప్రకాశం

అథావ్రణం సాధ్యతమం వదన్తి || ౨౮ ||

తా|| చోషముతోగూడి శంఖమును చంద్రుని మొల్ల మొగ్గనుబోలి తెల్లనికాన్తి కల్గినదియు, ఆకసమునకు నడుమనుండు మబ్బువలె నూత్నమైన యాకారము కల్గినదియు నైన తెల్లని చుక్క నల్లగుడ్డునందు జనించినయెడ అభివ్యస్తవ్యాధిచే జనించి వ్రణములేకుండు శుక్లంబని యెరుంగునది, ఇది సులభసాధ్యంబై యుండును.

సాధ్యాసాధ్య అవ్రణశుక్ల లక్షణము

శ్లో|| గమ్భీరజాతం బహుళం చ శుక్లం

చిరోత్థితం చాపి వదన్తి కృచ్ఛ్రమ్|

విచ్ఛిన్నమధ్యం పిశితావృతం వా

చలంసిరానూత్కమదృష్టికృచ్ఛ || ౨౯ ||

ద్విత్వగ్గతం లోహితమస్తతశ్చ

చిరోత్థితం చాపి వివర్జనీయమ్|

తా|| రెండు మూడు పొరలకు లోపల జనించిన శుక్లంబును, మిక్కిలి ఘనంబైన శుక్లంబును, చిరకాలమునకు మున్న జనించిన శుక్లంబును, కష్టసాధ్యంబై యుండును. మాంసము పగిలి నడుమ రంధ్రముకల్గిన శుక్లంబును, మాంసముచే నావృతంబైన శుక్లంబును, చంచలంబైన శుక్లంబును, నీరలచే గప్పబడి మిగుల నూత్నమైన శుక్లంబును, దృష్టిని పోగొట్టు శుక్లంబును, రెండు పొరలయందు వ్యాపించిన శుక్లంబును, అస్తమనందు రక్తముతోగూడిన శుక్లంబును, అసాధ్యంబై యుండును గాన చికిత్స జేయంజనదు.

మరికొన్ని యసాధ్య లక్షణములు

శ్లో|| ఉష్ణాశ్రుపాతః పిడకా చ నేత్రే

యస్మిన్భవేత్ ముద్గవిధం చ శుక్లమ్ || ౩౦ ||

తదవ్యసాధ్యం ప్రవనన్తి కేచి

దన్యచ్ఛయత్తిత్తిరిపక్షతుల్యమ్|

తా|| ఉష్ణంబైన కన్నీళ్లు గారచు కన్నులయందు బొబ్బలు కల్గినను, పెగరగింజవంటి యాకారముకల్గిన తెల్లని మచ్చు కల్గినను, మిక్కిలి యసాధ్యంబై యుండును. మరియు తీకువు పక్షిరక్కవంటి రంగుకల్గిన శుక్లంబుగూడ సాధ్యంబని కొందరు వచించెదరు. ఇచ్చట “ఏకత్వగ్గతమేవంస్యాద్విత్వగ్గతమిదం భవేత్ | చోషోష్ణసావదాహోస్తు తృష్ణా చ పిడకోద్గమః ||” అనియు “వ్యక్తముద్గఫలాకారం శుక్లం ద్విత్వగ్గతం భవేత్” అనియు విదేహుండు వచించెను. గాన “ఉష్ణాశ్రుపాతః” అనునట్టి శ్లోకముచే చెప్పబడిన రెండు విధములైన శుక్లములు రెండుపొరల నాశ్రయించి యుండునని యెరుంగునది.

అక్షిపాకాత్యయ లక్షణము

శ్లో॥ శ్వేతస్సమాక్రామతి సర్వతో హి
 దోషేణ యస్యాసిత మణ్డలం చ ॥౨౭॥
 తమక్షిపాకాత్యయ మక్షిరోగం
 సర్వాత్మకం వర్జయితవ్య మాహుః।

తా॥ శేత్రదోషముచేత కన్నులయందు శ్వేతము జనించి నల్లగుడ్డు సంతట వ్యాపించిన యెడ దానిని అక్షిపాకాత్యయంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించి నది గాన చికిత్సజేయంజనదు.

అజాకాజాత లక్షణము

శ్లో॥ అజాపురీషప్రతిమో రుజావాక్
 సలోహితో లోహితపిచ్ఛిలాస్రః॥౨౮॥
 విగృహ్య కృష్ణం ప్రచయోఽభ్యుపైతి
 తచ్ఛాజకాజాతమితి వ్యవస్యేత్ ॥

తా॥ ఎండిన మేడిపండువలెనుండి కొంచెము రక్తవర్ణంబును, పిచ్ఛిలంబునై న కన్నీళ్లు గారచు నల్లనిగుడ్డుసంతయు వ్యాపించియున్నయెడ అజకాజాతంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు “కృష్ణేఽత్తోర్యధృవేచ్ఛుక్లంఛాగలీవిట్సమప్రభమ్। సాద్ద్రపిచ్ఛిలరక్తాస్రం త్రిత్వ గ్గతమజాజకమ్॥” అను విజేహాక్తి ననుసరించి యీవ్యాధి మూడుపొరల ననుసరించి కల్గినది యని యెరుంగునది.

దృష్టిరోగములలో ప్రథమపటలము నాశ్రయించిన

రోగ లక్షణము

శ్లో॥ ప్రథమే పటలే దోషా యస్య దృష్ట్యాం వ్యవస్థితాః।
 అవ్యక్తాని సరూపాణి కదాచిదథ పశ్యతి ॥౨౯॥

తా॥ “పంచభూతాత్మికా దృష్టిర్మూలార్థదలోన్మితిః” అనునట్టి తస్మాన్తరప్రమాణము ననుసరించి శేత్రమునందు నల్లగుడ్డులో చిరుసెనగపప్పంతపరిమాణముకల్గి శేత్రమధ్యమున పంచభూతాత్మకమైన దృష్టియుండును. అట్టి దృష్టియందు నాల్గుపటలములుండును. “తేజోజల శ్రితం బాహ్యం తేష్వన్యత్పిశితాశ్రితమ్। మేదస్తృతీయం పటలం ఆశ్రితం త్వస్థిచాపరమ్। పంచమాంశసమం దృష్టేస్తేషాం బాహుల్య మిష్యతే” అను సుశ్రుతవచనమునబట్టి నాల్గుపటలములలో చర్మమునందలి పటలము తేజోజలముల నాశ్రయించియుండుననియు, రెండవపటలము మాంసము నాశ్రయించి యుండుననియు, మూడవపటలము మేదస్సు నాశ్రయించియుండుననియు, నాల్గవ పటలము ఆస్థి నాశ్ర

యించి యుండుననియు, ఈ పటలములలో నొక్కొకటి దృష్టియొక్క విదవభాగమంత పరిమాణము కల్గియుండుననియు తెలియుచున్నది. అట్టి పటలములలో మొదలింటి పటలమును వాతాదిదోషము లాశ్రయించి యున్నపుడు రూపముతోగూడిన వస్తువులన్నియు అన్యక్తరూపంబులుగ గానంబడును. ఇచ్చట అభ్యంతరపటలమును వాతం బాశ్రయించినపుడు ఆరుణవర్ణంబులై భ్రమించుచున్నట్లు వస్తుజాలము కనుబడుననియు, పిత్తం బాశ్రయించి యుండునపుడు నూర్యుడు మున్నుగాగల వస్తుసంఘములు నీలపీతవర్ణంబులుగను, కఫం బాశ్రయించియున్నపుడు శ్వేతవర్ణంబులుగను, రక్తం బాశ్రయించినపుడు రక్తవర్ణంబులుగను, దోషములన్నియు నాశ్రయించినపుడు చిత్రవర్ణంబులుగను కనుపించునని యెరుంగునది. మరియు “దృష్టేరంతరమాద్యం తు పటలం సమభేద్రుతాః । ఏకైక మనుపద్యస్తే పర్యాయాత్పటలాంతరమ్॥” అను ఖండేహాక్షి ననుసరించి వాతాది దోషములు తొలుత లోపలనుండు మొదలింటి పటలము నాశ్రయించి నానాట వరుసగ తక్కిన పటలముల నన్నింటి నొక్కొకటిగ నాశ్రయించునని యెరుంగునది. అభ్యంతరముననుండు మొదటిపటలమున శేత్రరోగము జనించి తక్కిన పటలములయందు వ్యాపించును గాన ప్రథమపటలము నాశ్రయించినది స్వల్పదోషంబనియు, తక్కినవి యొకటికన్న నొకటి బలీయంబులై యుండుననియు భావము.

ద్వితీయపటలగత దృష్టిరోగ లక్షణము

శ్లో॥ దృష్టిర్భృశం విహ్వలతి ద్వితీయం పటలం గతే ।
మక్షికామశకాశ్చాపి జాలకాని చ పశ్యతి॥౩౦॥
మణ్డలాని పతాకాశ్చ మరీచిం కుణ్డలాని చ ।
పరిప్లవాంశ్చ వివిధాన్వర్ణమధ్రం తమాంసి చ॥౩౧॥
దూరస్థాని చ రూపాణి మన్యతే స సమీపతః ।
సమీపస్థాని దూరే చ దృష్టేర్లోచర విభ్రమాత్॥౩౨॥
యత్నవానపి చాత్యర్థం సూచీపాశం న పశ్యతి ।

తా॥ వాతాదిదోషములు పెండవపటలము నాశ్రయించినపుడు చూపు రూపాదులను చూచుటకు మాటిమాటికి మిగుల శ్రమజెందును. ఈగలు, దోమలు, వలలు, మండలములు, పతాకములు, కిరణములు, కుండలములు, కప్పలు మొదలగువానియొక్క నానావిధంబులైన గతివిశేషములు, వర్ణము, మేఘములు, చీకటి, ఇవియున్నియు లేకున్నను కండ్లకుకనబడువిధంబుగ నుండును. దూరముగనుండు రూపములు సమీపమున నుండునట్లు కనబడును. సమీపముననున్న వస్తువులు దూరమున నుండువిధంబుగ గానంబడును. పైజెప్పినవిధంబుగ దృష్టిప్రసార భేదముచేత కనబడును. మిగుల ప్రయత్నముతో చూచినను నూదియందలి రంగ్రమును కనుంగొనజాలకుండును.

తృతీయపటలగత దృష్టిరోగ లక్షణము

శ్లో॥ ఊర్ధ్వం పశ్యతి నాథస్తాత్తృతీయం పటలం గతే॥౩౩॥
మహాన్త్యపి చ రూపాణి చ్ఛాదితానీవ చామ్భరైః ।

కర్ణనాసాక్షిహీనాని వికృతానీవ పశ్యతి॥౩౪॥

యథాదోషం చ రజ్యేత దృష్టిర్దోషే బలీయసి।

తా॥ దోషములు మూడవపటలము నాశ్రయించి యున్నపుడు ఊర్ధ్వభాగముననుండు వస్తువులను జూచును. అధోభాగముననుండు వస్తువులు కనబడకుండును. గొప్ప యాకారముగల వస్తువులన్నియు గుడ్డలచే గప్పబడినవిధంబుగ నగుపడును. వికలంబులుగాక పూర్ణంబులైన రూపములుగూడ చెవులు ముక్కులు కన్నులు మొదలైన యవయవములచే హీనంబులై వికృతరూపములుగ గానంబడును. దోషము రక్తమాంసమేడస్సులతోగూడి మిక్కిలి బలిష్ఠంబై యున్నపుడు దృష్టిగూడ నాయాదోషముల ననుసరించి ఆరుణపీతసితాది వర్ణములు కల్గియుండును.

దృష్టియందూర్ధ్వాది స్థానములను దోషము లాశ్రయించుటచే
గల్గు వికారభేదములు

శ్లో॥ అధస్థితే సమీపస్థం దూరస్థం చోపరిస్థితే॥౩౫॥

పార్శ్వస్థితే తథా దోషే పార్శ్వస్థం వైవ పశ్యతి।

సమస్తతస్థితే దోషే సంకులానీవ పశ్యతి॥౩౬॥

దృష్టిమధ్యస్థితే దోషే మహద్ధ్రస్వం చ పశ్యతి।

ద్విధాస్థితే ద్విధా పశ్యేత్ బహుధా చానవస్థితే॥౩౭॥

దోషే దృష్ట్యాశ్రితే తిర్యక్ స ఏకం మన్యతే ద్విధా।

తా॥ దృష్టియందధోభాగమున దోషంబున్నయెడ సమీపముననుండు వస్తువులను, ఊర్ధ్వభాగమున దోషమున్నయెడ దూరముననుండు వస్తువులను, పార్శ్వములయందు దోషం బున్నయెడ ఇరుప్రక్కలనుండు వస్తువులను, కనుంగొన జాలకుండును. దృష్టియందంతట దోషము వ్యాపించి యున్నపుడు వస్తుసంఘము లాండొంట గలిసిన విధంబుగ గానంబడును. దృష్టిమధ్యమున దోషం బున్నయెడ గొప్పచైన వస్తువులు మిగుల హ్రస్వములుగ గానంబడును. ఊర్ధ్వాధోభాగముల రెంటియందును దోషము వ్యాపించి యున్నపుడు ఒకవస్తువు రెండురూపములుగ గానంబడును. పలుదెరంగుల దోషము వ్యాపించి యున్నపుడు వస్తుసంఘములు చంచలంబులై గానంబడును. దృష్టియందు దోషము అడ్డముగ వ్యాపించి యున్నపుడు ఒకవస్తువు రెండుగ గానంబడును.

చతుర్థపటలగత దృష్టిదోష లక్షణము

శ్లో॥ తిమిరాఖ్యస్స వై దోషశ్చతుర్థం పటలం గతః॥౩౮॥

రుణద్ధి సర్వతో దృష్టిం లిజ్జనాశమతః పరమ్।

అస్మన్నపి తమోభూతే నాతిరూఢే మహాగదే॥౩౯॥

చంద్రాదిత్యౌ సనక్షత్రావస్తరితే చ విద్యుతః।

నిర్మలాని చ తేజాసి భ్రాజిష్ణూన్యథ పశ్యతి॥౪౦॥

తా॥ దృష్టియందు నాల్గవపటలమున దోషం బాశ్రయించి యుండునెడ చీకటిగ్రమ్మిన విధంబుగ కన్నులు గానరాకుండును. అయ్యది తిమిరంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి యందు దృష్టి యెచ్చోటను ప్రసరించక రూపముల దెలిసికొనుశక్తి నానాట నశించును. ఈ వ్యాధి మిక్కిలి వృద్ధి నొందిక చీకటిగ్రమ్మినవిధంబుగ లోకము కనబడును. సూర్యచంద్రులును నక్షత్రంబులును మెఱుపులును ఆకాశమునందు కానంబడును. మరియు నిర్మలంబులైన తేజస్సులును కాంతియు క్తంబులగు మణులు మున్నగు వస్తుసంఘంబులును గానంబడును.

లింగనాశాది సంజ్ఞాభేదములు

శ్లో॥ స ఏవ లిజ్జనాశస్తు నీలికా కాచసంజ్ఞితః।

తా॥ దృష్టియొక్క తృతీయ పటలమునందు జనించిన కాచంబను షేరంబరగు నేత్రదోషము చతుర్థపటలము నాశ్రయించినపుడు లిజ్జనాశమనియు, నీలికాయనియు జెప్పందగును. తత్త్వావ్రమున నిమి యారీతిగ వచించెను: “కాచ ఇత్యేష విజ్ఞేయో యాప్యస్త్రీపటలోత్థితః । చతుర్థపటలప్రాప్తే లిజ్జనాశస్స ఉచ్యతే । ప్రత్యాఖ్యేయశ్చ కఫజో వ్యాధిస్సాధ్యస్తు తద్విదా॥” మూడవపటలమున జనించిన దృష్టిదోషము కాచంబని జెప్పందగును; ఇయ్యది యాప్యము. అట్టి కాచ మను వ్యాధి నాల్గవపటలము నాశ్రయించినయెడ లిజ్జనాశంబని జెప్పందగును. ఇది యసాధ్యము. ఈ వ్యాధి కఫముచే జనించినయెడ సాధ్యంబై యుండునని భావము. ఈ వచనముచేత మూడవపటలము నాశ్రయించినది కాచమనియు, అట్టికాచము నాల్గవపటలము నాశ్రయించినయెడ లింగనాశమనియు దెలియుచున్నది. ఇచ్చట లింగనాశమనగా “లింగ్యతే (జ్ఞాయతే) అనేన లిజ్జం” అను వ్యుత్పత్తిచేత రూపాదులను దెలియుటకు సాధనమైనది లింగమనందగు (అనగా గ్రహణశక్తి రూపమైన ఇంద్రియము) అట్టి ఇంద్రియనాశము కల్గిన వ్యాధి లింగనాశమని యెరుంగునది.

వాతజ తిమిరరోగ లక్షణము

శ్లో॥ వాతేన చాపి రూపాణి భ్రమస్తీవ చ పశ్యతి॥౪౧॥

ఆవిలాన్యరుణాభాని వ్యావిధానీవ మానవః।

తా॥ వాతముచే జనించిన దృష్టిరోగమునందు రూపముతోగూడిన వస్తువులన్నియు దిరుగుచున్నట్లు కనబడును. మరియును ఆరుణవర్ణంబులును వక్రంబులునైన విధంబుగ కానంబడును.

పిత్తజ తిమిరరోగ లక్షణము

శ్లో॥ పిత్తేనాదిత్యఖద్యోత శక్రచాపతటిద్దుణా॥౪౨॥

సృత్యతశ్చైవ శిఖనః సర్వం నీలం చ పశ్యతి।

తా॥ పిత్తముచే జనించిన దృష్టిరోగమునందు సూర్యునియొక్కయు, మిణుగురుపురుగులయొక్కయు, ఇంద్రధనుస్సుయొక్కయు రూపములు కనబడును. నాట్యముజేయుచుండు నెమలియొక్క రూపమున్ను కనబడును. తక్కిన వస్తుసంఘమెల్ల నీలవర్ణముగ కనబడును.

కఫజ తిమిరరోగ లక్షణము

శ్లో॥ కఫేన పశ్యేద్రూపాణి స్నిగ్ధాని చ సితాని చ॥౪౩॥

* * పశ్యేదసూక్ష్మాణ్యత్యర్థం వ్యభ్రమేవాభ్రసంప్లవమ్ * *

సలిలప్లావితానీన పరిజాడ్యాని మానవః।

తా॥ కఫముచే కల్గిన దృష్టికోషమునందు రూపముగోగూడిన వస్తుసంఘములన్నియు స్నిగ్ధంబులును, శ్వేతవర్ణంబులును, ఉదకమున దడిసినదానివలె జడంబులునై గానంబడును. మరియు ఆకసుమునందు మేఘములు లేకున్నను మబ్బుచే నావరింపబడిన విధంబుగ కనబడును. మిగుల గొప్పలైన వస్తువులు కొనంబడును.

రక్తజ తిమిర రోగ లక్షణము

శ్లో॥ పశ్యేద్రక్తేన రక్తాని తమాంసి వివిధాని చ॥౪౪॥

ససితాన్యపి కృష్ణాని పీతాన్యపి చ మానవః।

తా॥ రక్తముచే జనించిన దృష్టికోషమునందు చీకటిని రక్తవర్ణంబుగను, శ్వేతవర్ణంబులైన నానావిధ ద్రవ్యములను కృష్ణవర్ణంబులుగను, పీతవర్ణంబులుగను చూచును.

సన్నిపాతజ తిమిరరోగ లక్షణము

శ్లో॥ సన్నిపాతేన చిత్రాణి విప్లతానీవ పశ్యతి॥౪౫॥

బహుధా చ ద్విధా చాపి సర్వాణ్యేవ సమస్తతః।

హీనాధికాక్షాన్యపి వా జ్యోతీంష్యపి చ భూయసా॥౪౬॥

తా॥ సన్నిపాతముచే జనించిన తిమిరరోగమునందు సకలవస్తువులను నానావిధవర్ణంబులు గను, ఒక్కొక్కటి కంటేనే విధంబులుగను, పలువిధంబులుగను, సకలవస్తువులు అంతట వ్యాపించిన విధంబుగను, మనుష్యులు మొదలగు జంతువులయొక్క యాకారములు హీనాధికాంగములు గను, మిక్కిలి తేజోవంతములైన ద్రవ్యములును గానంబడును.

పరిష్కాయ తిమిర లక్షణము

శ్లో॥ పిత్తం కుర్యాత్పరిష్కాయ మూర్ఛితం పిత్తతేజసా।

పీతాదిశస్త్ర ఖద్యోతాః ఘోరం చాపి పశ్యతి॥౪౭॥

వికీర్ణమాణాః ఖద్యోతైర్వృక్షాంస్తేజోభిరేవ వా।

తా॥ పిత్తముయొక్క తేజోరూపమైన రక్తముతోగూడిన పిత్తము ప్రకుపితంబై పరిష్కాయము యను తిమిరవ్యాధిని కల్గించును. ఈ వ్యాధియందు దిక్కులన్నియు పచ్చనిరంగుతో గూడినవిధంబుగ గానంబడును. మరియు మిణుగురు పురుగులు కొనంబడును. నూర్యుడు పచ్చని రంగు కల్గినట్లు కొనంబడును. వృక్షములన్నియు మిణుగురుపురుగులచేసినను తేజస్సుచేసినను వ్యాప్తంబులుగ కొనంబడును. మరియు ‘ఏవ మేవ తు విజ్ఞేయాః నీలాః పిత్తసముత్థితాః।

రక్తపితృత్థితాః పీతాః” అను తస్మాన్వరచనమునుబట్టి ఈ వ్యాధి రక్తపితృ ములచే జనించినదిగాన వస్తుసంఘమెల్ల పీతవర్ణముగ గానంబడును. “విదధాతి పరిష్కాయీ పితౄం రక్తేన సంగతమ్ | తేన పీతా దిశః పశ్యే దుద్యన్తమివ భాస్కరమ్ ||” అని యితరతస్త్రిమునందున్నది గాన ఈ వ్యాధి రక్తముతోగూడిన పితృముచే జనించుననియు, దానంజేసి దిక్కులన్నియు పచ్చగను, నూర్యుండుదయకాలముననుండువిధంబుగను కానంబడు ననియు నెరుంగునది. మరియు “తృతీయం పటలం ప్రాప్తే తిమిరే రాగి జాయతే | అరాగి తిమిరం సాధ్యమాద్యం పటలమాశ్రితమ్ || కృచ్ఛం ద్వితీయే రాగి స్యాత్తృతీయే యాప్యముచ్యతే” అని సాత్యకి వచించెను. మొదటి పటలము నాశ్రయించిన తిమిరవ్యాధియందు దృష్టి పీతాదివర్ణములు లేకుండును గాన సాధ్యంబనియు, రెండవపటలము నాశ్రయించినది నీలపీతాది వర్ణములు కల్గియుండును గాన కృచ్ఛసాధ్యంబనియు, చూడవపటలము నాశ్రయించిన తిమిరవ్యాధి యాప్యంబనియు భావము. ఈ వాక్యముచే నీ వ్యాధి యాప్యం బని యెరుంగునది.

నర్ణ భేదముచేగల్గు తిమిరరోగ భేదములు

శ్లో॥ వత్స్యామి పద్విధం రాగైర్విజ్ఞనాశమతః పరమ్ || ౪౦ ||

తా॥ పై జెప్పబడిన తిమిరవ్యాధికి అరుణాది నర్ణ భేదములచే గల్గు ఆరువిధములైన రూప భేదములను జెప్పెదనని భావము.

శ్లో॥ రాగోఽరుణో మారుతజః ప్రదిప్తో
మూయీ చ నీలశ్చ తథైవ పితృత్ |
కఘాత్సితశ్శోణితజస్న రక్త
స్సమస్తదోషప్రభవో విచిత్రః || ౪౧ ||

తా॥ వాతముచే జనించిన తిమిరరోగమున కన్నులయందగుణవర్ణము కల్గుననియు, పితృ ముచే జనించిన మూయీయును తిమిరవ్యాధియందు నీలపీతవర్ణములు కల్గియుండుననియు, కఘముచే గల్గిన తిమిరమునందు శ్వేతవర్ణము కల్గుననియు, రక్తముచే జనించిన తిమిరమునందు రక్తవర్ణము కల్గుననియు, త్రిదోషములచే జనించిన తిమిరమునందు నానావర్ణములు కల్గుననియు భావము.

శ్లో॥ అరుణం మణ్డలం దృష్ట్యాం స్థూలకాచారుణప్రభమ్ |
పరిష్కాయీని రోగే స్యాన్తాయీ నీలం చ మణ్డలమ్ || ౪౨ ||
దోషక్షయాత్స్వయం తత్ర కదాచిత్సౌత్త దర్శనమ్ |

తా॥ దృష్టియందు స్థూలంబై యరుణవర్ణంబైన గాజుపెంకువలె అరుణవర్ణంబైన మండలము జనించును. ఇది వాతముచే జనించిన తిమిరవ్యాధియందు కల్గునని భావము. పై జెప్పిన పరిష్కాయీ యను తిమిరవ్యాధియందు నీలవర్ణంబైన మండలము జనించును. అట్టి మండలము కొంతకాలము నకు వాతాదిదోషములు క్షీణించినయెడ నకించి దృష్టి చక్కగ గానంబడును.

శ్లో॥ అరుణం మణ్డలం వాతాచ్ఛృణ్మలం పరుషం తథాగిరి ।

పితృన్మన్డలమాసిలం కాంస్యాభం పీతమేవ చ ।

శ్లేష్మణా బహుళం పీతం శబ్ధకుదేన్ద్రపాణ్డారమ్ ॥౧౭౧॥

చలత్పద్మపలాశస్థశ్శుక్లోబిద్దురివామ్మనః ।

మృజ్యమానే చ నయనే మణ్డలం తద్వివర్ణమ్ ॥౧౭౨॥

ప్రవాళపద్మపత్రాభం మణ్డలం శోణితామ్బికమ్ ।

దృష్టిరాగో భవేచ్చిత్రో లిజ్జనాశే త్రిజోష ॥౧౭౩॥

యథాస్వం దోషలిక్షాని సర్వేషేషాం భవన్తి హి ॥

తా॥ దృష్టియందు వాతముచే జనించిన మణ్డలము అరుణవర్ణమును, చందలంబును, పరిమంబునై యుండును. పిత్రముచే జనించిన మణ్డలము కాంఠముగ నీలవర్ణమునో నూడిన పీతవర్ణము కల్గియుండును. శ్లేష్మముచే జనించిన మండలము మిక్కిలి విశాలంబును, పీతవర్ణంబును శంఖము మొల్లలు చంద్రుడు పీనినిబోలి పాంశువర్ణంబునై నారుగానోనండు పీనినిండువును బోలె శుక్లవర్ణంబును, చందలంబునై కన్నులను చేత నుడిచినవ్వగు దృష్టియందుండు చుక్క కనిలుచుండును. రక్తముచే జనించిన మండలము సవడమును ఎఱ్రనామరపువ్వుయొక్క రేకును బోలి రక్తవర్ణంబై యుండును. సన్నిపాతముచే జనించిన లింగవాళమునందు దృష్టి గుండు నానావిధ వర్ణంబులు కల్గియుండును. పై జెప్పిన వాతాదిదోషముల ననుసరించి ఈగుణాని వర్ణభేదములను పై జెప్పినరీతిగ నెరుంగునది.

దృష్టిగతరోగభేద పరిగణనము

శ్లో॥ పక్షిజ్జనాశాః పక్షిమే చ రోగాః ।

దృష్ట్యాశ్రయాష్టత్వ పక్షేవ వాచ్యాః ॥౧౭౪॥

తా॥ పూర్వోక్తప్రకారముగ వాత పిత్ర శ్లేష్మ సన్నిపాత రక్తములచే జనించిన తిమిర రోగంబులును, రక్తపిత్రములయొక్క సంస్థలచే జనించిన పరిష్కాములుగాను తిమిరరోగంబును కలసి యారువిధంబులును, క్రిందజెప్పబడురీతిగ, పిత్రవిదగ్ధ, కఫవిదగ్ధ, గ్రామిదగ్ధ, హ్రస్వవాద్య, నకులాద్య, గంభీరంబులను భేదములచే నారువిధంబులనై దృష్టిగతరోగములు సంప్రదించు విధంబు లగునని యెరుంగునది.

పిత్రవిదగ్ధ దృష్టిలక్షణము

శ్లో॥ పిత్రేన దుష్టేన సదా తు దృష్టిః ।

పీతా భవేద్యస్య నరస్య కించిత్ ।

పీతాని రూపాణి చ తేన పశ్యేత్

స వై నరః పిత్రవిదగ్ధదృష్టిః ॥౧౭౫॥

ప్రాప్తే తృతీయం పటలం తు దోషే
దివా స పశ్యేన్నిశి చేక్షతే సః |
రాత్రౌ చ శీతానుగృహీత దృష్టిః
పితౄల్పభావాదపి తాని పశ్యేత్ ||౧౭||

తా|| ప్రకోపము నొందిన పితృముచేత దృష్టి కొంచెముగ పచ్చనిరంగు కల్గియుండును; దానం జేసి ఆ మనుజుడు రూపముగల వస్తువులనన్నింటిని పచ్చని రంగుతో గూడినవానిగ జూచును. ఈ వ్యాధి నేత్రమునందలి మూడవపటలము వాశ్రయించియున్న పుడు పగటియందు కన్నులు గాన రాకుండును. రాత్రులయందు శీతలముచేత పితృము శాస్త్రమై స్వల్పముగ నుండును. గాన రూపములను చూచుటకు సామర్థ్యము కల్గియుండును. ఈ వ్యాధి పితృవిదగ్గదృష్టియని చెప్పఁజనును.

కఫవిదగ్గ దృష్టిలక్షణము

శ్లో|| తథా నరశ్శ్చేష్ఠవిదగ్గ దృష్టిః
తాన్యేవ శుక్లాని తు మన్యతే సః |
త్రిషు స్థితోఽల్పః పటలేషు దోషో
నక్తాన్ధ్యమాపాదయతి ప్రసహ్య ||౧౮||
దివా స సూర్యానుగృహీతదృష్టిః
పశ్యేత్తు రూపాణి కఫాల్పభావాత్ |

తా|| ప్రకోపమునొందిన శేష్ఠముచేత దృష్టి దుష్టంబైనయెడ రూపవంతములగు వస్తువులను శుక్లవర్ణములుగ జూచును. మరియు కఫము నేత్రమునందలి మూడుపటలములయందును వ్యాపించి యుండునపుడు పగటియందు నూర్చునియొక్క ఉష్ణముచే కఫము శాన్తి నొంది స్వల్పముగ నుండును గాన కన్నులు కనబడును. రాత్రులయందు కఫము వృద్ధి నొందియుండుటంజేసి కనబడకుండును. ఇచ్చట “త్రిషు స్థితోఽల్పః” అని యుండుటంజేసి మూడు పటలములయందును కఫము స్వల్పముగ వ్యాపించియున్నపుడు రేజీకటి కల్గుననియు, కఫంబధికముగ వ్యాపించి యున్నపుడు పగటియందును కన్నులు కానరాకుండుననియు నెరుంగునది. ఈ వ్యాధి కఫవిదగ్గదృష్టి యను బేరం బరగునని భావము.

ధూమదర్శి లక్షణము

శ్లో|| శోకజ్వరాయాసశిరోఽభితాపై
రభ్యాహతా యస్య నరస్య దృష్టిః ||౧౯||
ధూమాంస్తథా పశ్యతి సర్వభావాన్
స ధూమదర్శితి నరః ప్రదిప్తః |

తా|| దుఃఖము, జ్వరము, దేహాశ్రమము, శిరస్సస్తాపము, ఈ కారణములచే పితృము ప్రకుపితంబై చూపును చెరచును. దానంజేసి మనుజుండు సకలవస్తుసంఘములను పొగగ్రమ్మినవానిని

బోలె చూచును. ఈవ్యాధి ధూమదర్శి యని జెప్పంజనును. రాత్రులయందు పిత్తము స్వల్పముగ నుండును గాన వస్తుగంఘములు పొగగ్రమ్మినట్లుండక స్వాభావికములుగనే గలవడునని భావము.

హ్రస్వజాడ్య లక్షణము

శ్లో॥ యో హ్రస్వజాడ్యో దివసేషు కృచ్ఛాత్
హ్రస్వాని రూపాణి చ తేన పశ్యేత్ ॥౬౦॥

తా॥ హ్రస్వజాడ్యముకల మనుజుడు పగటియందు మిక్కిలిగొప్పలైన వస్తువులను హ్రస్వం బులైన, పదార్థములుగ కష్టముచేగన్గొనును. దీనిని హ్రస్వజాడ్యంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు “దృష్టిమధ్యగతే దోషే మహద్ధ్రస్వం చ పశ్యతి” అని తన్త్రాస్తరమున నుండుటంజేసి ఈ వ్యాధి దృష్టిమధ్యమున నుండు దోషముచే గల్గునని యెరుంగునది.

సకులాన్ధ్య లక్షణము

శ్లో॥ విద్యోతతే యస్య సరస్య దృష్టి
ద్వోపాభిపన్నా సకులస్య యద్వత్ ।
చిత్రాణి రూపాణి దివా స పశ్యే
త్సవై వికారో సకులాన్ధ్య సంజ్ఞః ॥౬౧॥

తా॥ మనుజునిదృష్టి వాతాదిదోషములచే దుష్టంబై ముంగిసయొక్క చూపులనుబోలి చిత్రవర్ణముతోగూడి ప్రకాశించుచు సకలవస్తువులును నానావర్ణములతో గూడినట్లు పగటి యందు కనబడుచున్నయెడ సకులాన్ధ్యంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి త్రివోష ప్రకాశముచే జనించును. మరియు “న క్తమన్ధాస్తు చత్వారో యే పురస్తాత్ప్రకీర్తితాః । తేషామసాధ్యో సకులో హ్రస్వజాడ్యస్తథైవ చ । విశేషేణ భవేయాతాం ద్వా చతుఃపటలాశ్రితో । తౌ చ సంప్రాప్తరాగత్వాదసాధ్యౌ పరికీర్తితౌ ॥” అని విదేహుండు వచించెను గాన హ్రస్వజాడ్యసకులాన్ధ్యంబులను వ్యాధులు రెండును నాల్గవపటలము నాశ్రయించి జనించుననియు, ఎరువుతోగూడియుండుటంజేసి మిక్కిలి యసాధ్యంబు లనియు నెరుంగునది. ఈవ్యాధికల్గినపుడు పగటియందు హ్రస్వాకారంబులుగను చిత్రవర్ణంబులు గను కనబడుటచే రాత్రులయందు జొత్తిగ కన్నులు కానరాకుండును గాన రేజీకటిలో జేరినది యని సక్తానవ్యాధులలో విదేహుండు పరిగణనము జేసెను.

గంభీరికాలక్షణము

శ్లో॥ దృష్టిర్విరూపా శ్వసనోపసృష్టా
సజ్జీచమభ్యస్తరతస్తు యాతి ।
రుజాఽవగాఢా చ తమక్షిరోగం
గంభీరికేతి ప్రవదన్తి తద్జ్ఞాః ॥౬౨॥

తా॥ దృష్టి వాతముతోగూడి వికృతరూపంబై లోపలనే యణంగి మిగుల సంతర్భాగమున మున బాధ కల్గియున్నయెడ గంభీరక యను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈవ్యాధి దృష్టియందలి నాల్గు పటలములయందును వ్యాపించియుండు వాతముచే జనించుటంజేసి యసాధ్యంబై యుండును. పై జెప్పబడిన పండ్లెండు విధంబులైన వ్యాధులు దృష్టిగతరోగంబులని యెరుంగునది.

ఆగంతునేత్రవ్యాధి లక్షణము

శ్లో॥ బాహ్యా పునర్ద్వావిహ సంప్రదిష్టే
నిమిత్తతశ్చాప్యనిమిత్తతశ్చ।
నిమిత్తతస్తత్ర శిరోభితాపాత్
క్షేయస్త్యభిష్యద్దనిదర్శనస్స॥౬౩॥
సురర్నిగన్ధర్వమహోరగాణాం
సన్దర్శనేనాపి చ భాస్కరస్య।
హస్త్యేత దృష్టిర్మనుజస్య యస్య
స లిజ్జనాశస్త్యనిమిత్తసంజ్ఞః॥౬౪॥

తా॥ ఆగంతువులైన నేత్రరోగములు నిమిత్తములనియు అనిమిత్తములనియు రెండువిధములు. శిరస్సునం దంతట సంతాపము కల్గుటచే కన్నులయందలి రక్తము ప్రకోపమునొంది చూపు నెరియకున్నను, రక్తాభిష్యద్దనుచే దృష్టికి భంగము కల్గినను, అయ్యది నిమిత్తజ ఆగంతు నేత్రరోగంబనియు, కన్నులచేజూచుటకు సాధ్యంబుకొని దేవతలు, ఋషులు, గన్ధర్వులు, నాగులు మొదలగు వారిని గన్తోనుటకు యత్నించి నిరంతరము చూచుచున్నను, నూర్చుని విశేషముగ జూచుచున్నను మనుజులయొక్క చూపుకు భంగముకల్గును. ఇయ్యది అనిమిత్తజాగంతుకనేత్రరోగంబనియు యెరుంగునది. ఇచ్చట లిజ్జనాశపదము దృష్టి నాశరూపమైన యర్థమునందు యాగికముగ జెప్పబడినది యని యెరుంగునది.

అనిమిత్త ఆగంతునేత్రరోగ లక్షణము

శ్లో॥ తత్రతాక్షీవిస్పష్టమివావిభాతి
వైదూర్యవర్ణా విమలా చ దృష్టిః।

తా॥ పై జెప్పబడిన అనిమిత్తజాహ్యక్షిరోగమునందు కన్నులు మిక్కిలి నిర్మలంబులై యుండును. దృష్టియందు రూపాదులనుగ్రహించు శక్తి నశించినను కన్నాపలయందు పువ్వులు మొదలగు మలినములేక వైదూర్యమణిబోలె శ్యామలవర్ణంబై నిగనిగలాడుచుండును. మరియు “దేవాదయోఽష్టే హి మహానుభావా న దూషయంతః పురుషస్య దేహమ్। విశేస్త్యదృశ్యాస్తరసా యథైవ చ్ఛాయాతపా దర్పణసూర్యకాంతా॥” అని చరకమున జెప్పినప్రకారము దేవదానవాదులు పురుషుని దేహమును చెగచకయే కన్నులకగుపడక ప్రతిబింబము అద్దమున ప్రవేశించుభంగి, నూర్చుండు నూర్యకాంతపుమణుల జేరుకరణి పురుషులయొక్క శరీరమునంజేరుదురు గాన అవ్యిధంబుగనే దేవాదులను జూడ యత్నించిన మనుజుని నేత్రగోళమును

వైరూప్యము నొందించుకయే దర్శనశక్తిని నశింపజేయుచురని భావము. అగంతుకములగు నీ రెండువ్యాధులును అసాధ్యములు.

దృష్టిగతదోషములను వచించినపిదప శుక్లవర్ణపక్ష్యమణ్డలములలో దృష్టి సమీపవర్తియగు శుక్లమండలమున జనించు పదునొకండువ్యాధులయొక్క-

నిదానమును జెప్పట

అందు ప్రస్తార్యర్మ లక్షణము

శ్లో॥ ప్రస్తార్యర్మ తను స్తీర్ణం శ్యావం రక్తనిభం సితే॥౬౫॥

తా॥ కంటిలోనుండు తెల్లగుడ్డునందు మిగుల నూత్నములై శ్యామవర్ణంబైనను లేక రక్తవర్ణంబైనను కల్గి విస్తీర్ణంబైన పొర గ్రమ్మియున్నయెడ ప్రస్తార్యర్మయను వ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు “సమన్తాద్విస్తృతశ్శ్యావో రక్తో యో మాంససచ్ఛయః । సన్నిపాతేన దోషాణాం ప్రస్తార్యర్మ తదుచ్యతే॥” అని తంత్రాస్తరముననున్నది. నేత్రమునం దలి తెల్లగుడ్డునందంతట శ్యామవర్ణంబును, రక్తవర్ణంబునైన మాంసపుపొర దోషములయొక్క సన్నిపాతముచే జనించి గుడ్డుపైగప్పియున్నయెడ ప్రస్తార్యర్మమని చెప్పవలెనని భావము. ఈ వాక్యమునుబట్టి ప్రకృతమూలమున “శ్యావం రక్తనిభం” అన్నచోట శ్యావవర్ణంబైనను రక్తవర్ణంబైనను గల్గియుండునని యర్థము.

శుక్లార్మ లక్షణము

శ్లో॥ సశ్వేతం మృదు శుక్లార్మ శుక్లే తద్వర్ణతే చిరాత్ ।

తా॥ తెల్లగుడ్డునందు కొంచెముగ శ్వేతవర్ణంబై మృదువుగనుండు మాంసపుపొర గల్గి చిరకాలమునకు వృద్ధి నొందును. ఇది శుక్లార్మంబను వ్యాధియని యెరుంగునది.

రక్తార్మ లక్షణము

శ్లో॥ పద్మాభం మృదు రక్తార్మ యన్మాంసం చీయతే సితే॥౬౬॥

తా॥ ఎఱ్ఱతామరకేకువలె రక్తవర్ణంబును, మృదులంబునైన మాంసము తెల్లగుడ్డునందు జనించి వృద్ధి నొందినయెడ రక్తార్మంబని యెరుంగునది. ఇది రక్తముచే జనించినది.

అధిమాంసార్మ లక్షణము

శ్లో॥ పృథు మృద్వధిమాంసార్మ బహులం చ యక్మన్నిభమ్ ।

తా॥ విస్తీర్ణంబును, మృదులంబును, మిగుల స్థూలంబునై యక్మత్తునుబోలి రక్తవర్ణంబైన మాంసము తెల్లగుడ్డునందు జనించినయెడ అధిమాంసార్మంబని యెరుంగునది. మరియు “విస్తీర్ణం మృదు బహుళం యక్మత్ప్రకాశం శ్యావం వా తమధిమాంసజార్మ విద్యాత్” అని సుశ్రుతమున నుండుటంజేసి ఈ అధిమాంసార్మంబనునది కొంచెముగ రక్తవర్ణము కలిసిన శ్యామవర్ణముకల్గియుండునని యెరుంగునది. మరియు సుశ్రుతమున సన్నిపాతప్రకరణమువ దీని జెప్పియున్నది గాన సన్నిపాతముచే జనించును.

స్నాయ్వర్మ లక్షణము

శ్లో॥ స్థిరం ప్రస్తారి మాంసాధ్యం శుష్కం స్నాయ్వర్మ పంచమమ్ ॥౬౨॥

తా॥ కఠినంబై యధికమైన మాంసముతోగూడి స్రావములేక శుష్కంబై తెల్లగుడ్డునందు వ్యాపించి యున్నయెడ స్నాయ్వర్మంబని యెరుంగునది. మరియు “ప్రస్తారిణోఽర్మణ స్సావం నిరుణధి యదాఽనిలః । వినా స్రావం హి శుష్కం తత్స్నాయ్వ ర్మేతి ప్రకీర్తితమ్॥” అని తన్త్రాస్తరమున నుండుటచే పైజెప్పబడిన ప్రస్తార్యర్మంబను వ్యాధి యందు వాతము స్రావము నడ్డగించుటచే శుష్కంబై యున్నయెడ స్నాయ్వర్మంబని జెప్పం దగునని భావము. ఈ వ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించినను స్వభావముచే సాధ్యంబై యుండును.

శుక్తికా లక్షణము

శ్లో॥ శ్యావాన్యుః సిశితనిభాశ్చ బిష్టవో యే

శుక్త్యాభాః సితనియతాః స శుక్తి సంజ్ఞః ।

తా॥ శ్యావవర్ణంబులును, మాంసపుముద్దలవంటి యాకారము కల్గినవియు, ముత్యపుచిప్పల బోలిన వర్ణము కల్గినవియునైన చుక్కలు తెల్లగుడ్డునందు నియతముగ జనించినయెడ ముత్యపు చిప్పలబోలియుండుటంజేసి శుక్తిక యని చెప్పందగును. మరియు “పిత్తం కుర్యాత్స్థితే బిష్టా నసిత శ్యావపీతకాః” అని వాగ్భటుండు వచించెను గాన ఈవ్యాధి పిత్తముచే జనిం చునని యెరుంగునది.

అర్జున లక్షణము

శ్లో॥ ఏకో యశ్శశరుధిరోపమశ్చ బిన్దు

శ్శుక్లస్థో భవతి తమర్జునం వదన్తి ॥౬౩॥

తా॥ కుండేటిసెత్తురునుబోలి రక్తవర్ణంబైన చుక్క యొక్కటి తెల్లగుడ్డున జనించినయెడ దానిని అర్జునంబను వ్యాధియని వచించెదరు. మరియు తంత్రాస్తరమునందు “కృష్ణభాగే సితం బిన్దుం శుక్లం విద్యాత్కృతృకమ్ । రక్తంచ శుక్లభాగస్థమర్జునం శోణి తోద్భవమ్॥” అని యున్నది. నల్లగుడ్డునందు కఫప్రకోపముచేత తెల్లని చుక్క కల్గినయెడ నయ్యది శుక్లంబనియు, తెల్లగుడ్డునందు రక్తవర్ణంబైన చుక్క రక్తముచే జనించినయెడ అర్జునం బనియు వచించెదరని యర్థము. మరియు “శక్రగోపనిభం శుక్లేఽర్జునం రక్తప్రకోపతః” అని తన్త్రాస్తరమున అర్జునలక్షణము గానంబడియెడు. రక్తప్రకోపముచేత ఇంద్రగోపంబను పురుగు (ఆరుద్రపురుగు) వలె రక్తవర్ణంబైన మచ్చ తెల్లగుడ్డున కల్గినచో నయ్యది అర్జునంబని చెప్పం బడునని యర్థము.

పిష్టక లక్షణము

శ్లో॥ శ్లేష్మమారుతకోపేన శుక్లే పిష్టం సమున్నతమ్ ।

పిష్టవత్పిష్టకం విధి మలాక్తాఽదర్శనన్నిభమ్ ॥౬౪॥

తా॥ కఫవాతములయొక్క ప్రకోపముచేత తెల్లగుడ్డునందు పిండివలె శ్వేతవర్ణంబును, ఉన్నతంబునై మలినముగ్రమ్మిన అద్దమువలె నున్నయెడ నయ్యది పిష్టకంబను వ్యాధియని యెరుంగునది.

సిరాజాల లక్షణము

శ్లో॥ జాలాధః కఠినసిరో మహాకా సరక్తః

సంతానస్సృత ఇహ జాలసంజ్ఞితస్తు|

తా॥ తెల్లగుడ్డునందు పలుదెరంగుల సిరలు వ్యాపించియుండుటచే గవాక్షిని బోలిన యాకారముకల్గి కఠినంబులైన సిరలతోగూడి రక్తవర్ణంబులగు చుక్కలు వ్యాపించియున్నయెడ సిరాజాలంబను వ్యాధియని జెప్పంజనును. ఈ వ్యాధి రక్తముచే జనించును.

సిరాజ విడకా లక్షణము

శ్లో॥ శుక్లస్థాస్థితవిడకాస్సిరాకృతాయా

స్తా బ్రూయాదసితసమీపజాస్సిరాజాః ||౨౦||

తా॥ నల్లగుడ్డునకు సమీపమున తెల్లగుడ్డునందు తెల్లని బొబ్బలు జనించి సిరలచే గప్పబడి యున్నయెడ సిరలచే నావరింపబడియుండుటంచేసి సిరాజవిడకయని జెప్పంజనును. ఈ వ్యాధిని సుశ్రుతుండు త్రిదోషజ సాధ్యప్రకరణమున పఠించెను గాన సన్నిపాతముచే జనించినదియని యెరుంగునది.

బలాసగ్రధిత లక్షణము

శ్లో॥ కాంస్యాభోఽమృదురథ వారిబిన్దుకల్పో

విజ్ఞేయో నయనసితే బలాససంజ్ఞః|

తా॥ శేత్రమునందలి శుక్ల భాగమున కంచువలె కొంచెముగ పచ్చనైన కాంతి గల్గి మిగుల కఠినంబై ఉదకబిందువునుబోలె వర్తులంబైన బొబ్బ గల్గినయెడ బలాసగ్రధితంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు “మారుతోత్పిడితశ్లేష్మా శుక్ల భాగే వ్యవస్థితః । జలబిన్దు రివోచ్చానో హ్యమృదుః కఫసమ్భవః| బలాసగ్రధితం నామ తం శోథం వృత్త మాదిశేత్||” అని విదేహుండు వచించెను గాన ఈవ్యాధి కఫవాతములచే జనించినది యని యెరుంగునది. ఇవిధంబుగ ప్రస్తావ్యర్థము మొదలుజేసి జెప్పిన పదునొకండు వ్యాధులును శుక్ల గత శేత్రరోగములని యెరుంగునది. మరియు వాగ్భటుండు సిరోత్పాత సిరాహర్షలక్షణముల నీ రీతిగ జెప్పెను. “రక్తరాజీనిధం శుక్లమువ్యతేఽపి సవేదనమ్ । అశోఢాశ్రూప దేహం చ సిరోత్పాతస్స శోణితాత్ । ఉపేక్షితస్సిరోత్పాతో రాజీస్తా ఏవ వర్ధయత్| కుర్యాత్సం సిరాహర్షం తేనాత్యుద్వీక్షణాత్సమమ్||” శేత్రమునందలి శుక్ల భాగము రక్తవర్ణంబులగు రేఖలచే నావరింపబడి వాపును కన్నీళ్లును ఉపలేపంబును లేకయే అధికమైన మంటయు నొప్పియు కల్గియున్నయెడ రక్తముచే జనించిన సిరోత్పాతంబను వ్యాధి

యనియు, అట్టి సిరోత్పాతమును చికిత్సజేయక యుపేక్షించినయెడల పైజెప్పినవిధంబుగ రక్తవర్ణంబులైన రేఖలు వృద్ధినింది రక్తముతోగూడి యుండి కన్నెత్తిమాచుటకు సామర్థ్యము లేకున్నయెడ సిరాహార్షంబను వ్యాధియనియు భావము.

[శుక్లగత శేత్రరోగ నిదానానంతరము సంధిగతంబులగు నవవిధ శేత్రరోగములయొక్క నిదానమును చెప్పెట. సంధిలక్షణము సుశ్రుతమునం దివ్విధంబుగ గానంబడియెడు: “పక్ష్యవర్జ్య గతస్సన్ధిర్వర్జ్యశుక్లగతోఽపరః । శుక్లకృష్ణగత స్త్వన్యః కృష్ణదృష్టిగతోఽపరః । తతః కనీనికాగతః షష్ఠశ్చాపాఙ్గస్స్సృప్తః॥” అని యున్నది. రెప్పవెంట్రుకలకును రెప్పలోపలి ప్రక్కకును మధ్యనుండు సంధియు, రెప్పలోపలి భాగమునకును తెల్లగుడ్డునకును నడుమనుండు సన్ధియు, తెల్లగుడ్డునకును నల్లగుడ్డునకును నడుమనుండు సంధియు, నల్లగుడ్డునకును దృష్టికి నడుమనుండు సన్ధియు, నాసికామూలములకు సమీపమున నుండు శేత్రాంతముల (కొలుకులు) యందలి సంధియు, కన్ఠోనలయందలి సంధియు గలిసి శేత్రగతంబులగు సస్థులు ఆరువిధంబులని భావము.]

{ అట్టి సంధులలో కనీనికా (కొలుకులు) సంధిగతంబైన }
పూయాలసక లక్షణము

శ్లో॥ పక్ష్యశ్శోధస్సన్ధిజో యస్సతోదః

స్రవేత్పూయం పూతి పూయాలసాఖ్యః ।

తా॥ నాసికామూలములకు సమీపమున నుండు కొలుకులసంధియందు వాపు జనించి పరిపక్వంబై పోటుతోగూడి దుర్గంధముతోగూడిన చీమును గార్చుచున్నయెడ పూయాలసకంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఇచ్చట “ శోధశ్శేదసమాయుక్తం తోదభేద సమాకులమ్ । పూయాలసం తు తం విద్యాత్ సన్ధా కానీనికే నృణామ్॥ ” అను విదేశావచమునుబట్టి “సన్ధిజః” అను పదమునకు కనీనికాసంధియని యర్థము. మరియు నీవ్యాధిని సుశ్రుతాచార్యుండు సాధ్యత్రిదోషజములలో పఠించెనుగాన సన్నిపాతముచే జనించుననియు సాధ్యంబనియు నెరుంగునది.

• శ్లేష్మోపనాహ లక్షణము

శ్లో॥ గ్రన్థిర్నాల్ప దృష్టిసంధావపాకీ

కణ్ఠాప్రాయో నీరుజస్తూపనాహః ॥౭౧॥

తా॥ కన్నావకును నల్లగుడ్డునకును నడుమనుండు సన్ధియందు గొప్పదియైన యాకారము కల్గినదియు, స్వల్పమైన పాకము కల్గినదియు, అధికమైన దురదకల్గినదియునై స్వల్పవేదనతో గూడిన గ్రన్థి జనించును. దీనిని శ్లేష్మోపనాహంబను వ్యాధియని వచించెదరు. మరియు “వాయు స్త్రేష్మ్యాణ మాదాయ దృష్టిసన్ధా వ్యవస్థితః । అరుణం కఠినం గ్రన్థిం జనయే దల్పవేదనమ్ । శ్లేష్మోపనాహం తం విద్యాత్ ” అని విదేశంబుండు చెప్పెను. వాతము ప్రకుపితంబై శ్లేష్మతోగలిసి దృష్టిసంధియందు జేరి అరుణవర్ణంబును కఠినంబునై స్వల్పవేదనతో

గూడిన గ్రంథిని కల్పించుననియు, దీనిని శ్లేష్మోపనాహంబని యెరుంగవలెననియు భావము. ఈవాక్యమునుబట్టి ప్రకృతమూలమునందు “నీరుదః” అను పదమునకు స్వల్పవేదనతో గూడినది యనియు, ఉపనాహపదమునకు శ్లేష్మోపనాహంబనియు నర్థము నెరుంగునది. మరియు నీవ్యాధి వాతపిత్తములరెంటిచే జనించినను శ్లేష్మము ప్రబలముగ నుండుటంజేసి శ్లేష్మోపనాహంబని వ్యవహరింపబడును.

నాల్గు తెరంగులైన స్రావముల సంప్రాప్తి

శ్లో॥ గత్వా సస్థినశ్రుమార్గేణ దోషాః
కుర్వ్యస్సావాక్ లక్షణైస్సైస్వరుపేతాః।
తం హి స్రావం నేత్రనాడీతి చైకే
తస్యా లిङ్గం కీర్తయిష్యే చతుర్థా ॥౨౨॥

తా॥ ఆశ్రువహంబులైన నాడులయొక్క మార్గమునుండి దోషములు నేత్రసంఘలయందు జేరి ఆ యా దోషలక్షణములతోగూడిన స్రావములను గల్పించును. ఈ స్రావమును నేత్రనాడియని కొందరు వచించెదరు. సన్నిపాతకఫరక్త పిత్తములచే నాల్గువిధంబులగు స్రావములకు వెవ్వేరుగ లక్షణముల వచించెదనని యర్థము. వ్యాధిస్వభావముచే వాతజనిత స్రావము లేదని భావము.

పూయాస్రావ లక్షణము

శ్లో॥ పాకస్సస్థౌ సంస్రవేద్యస్తు పూయం
పూయాస్రావోఽసౌ గదస్సర్వజస్తు।

తా॥ నేత్రమునందలి సంఘలయందు పుండై చీమును స్రవించుచున్నయెడ పూయాస్రావంబును వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈరోగము సన్నిపాతముచే జనించునుగాన అసాధ్యంబై యుండును. తక్కిన స్రావములు మూడును అసాధ్యంబులైనను యాప్యంబులై యుండును.

శ్లేష్మోస్రావ లక్షణము

శ్లో॥ శ్వేతం సాద్గ్రం పిచ్ఛిలం యస్సృవేత్తు
శ్లేష్మోస్రావోఽసౌ వికారో మతస్తు ॥౨౩॥

తా॥ శ్వేతవర్ణంబును పిచ్ఛిలంబునై చిక్కనై యున్న స్రావము కల్గినయెడ శ్లేష్మోస్రావం బని యర్థము.

రక్తస్రావ లక్షణము

శ్లో॥ రక్తస్రావశ్చోణిగోత్థో వికార
స్సృవేద్దుష్టం తత్ర రక్తం ప్రభూతమ్।

తా॥ దుష్టమైన రక్తము నేత్రగతసంఘలనుండి అధికముగ స్రవించినయెడ రక్తప్రకోపముచే జనించిన రక్తస్రావంబును వ్యాధియని యెరుంగునది. ఇచ్చట “రక్తస్రావః” అను పదముచేత నే

యీ వ్యాధి రక్తముచే జనించినదియని స్ఫుటముగ దెలియుచున్నను మరల “శ్లోశితజః” అని చెప్పటచేత మిక్కిలి ప్రకుపితంబైన రక్తముచే నీవ్యాధి జనించునని యెరుంగునది. మరియు “రక్తస్రావః పిత్తలింగైరుపేతః” అని పాతాంతరము గానంబడుచున్నది. ఆ పక్షమున పిత్తస్రావమునకు జెప్పిన లక్షణములుగూడ నీవ్యాధియందు జనించునని యర్థము.

పిత్తస్రావ లక్షణము

శ్లో॥ హరిద్రాభం పీతముష్ణం జలాభం

పిత్తాస్రావః సంప్రవేత్సన్నిమధ్యాత్ ॥౨౪॥

తా॥ పీతరక్తవర్ణములు కలిసిన రంగైనను, లేక పీతవర్ణంబైనను, లేక ఉదకమువలె స్వచ్ఛవర్ణంబైనను కల్లి మిగుల నష్ణంబైన స్రావము శేత్రమునందుండు సంధుల నడమనుండి స్రవించిన యెడ పిత్తముచే జనించిన స్రావంబని యెరుంగునది. మరియు “సన్నిపాతాత్కఠాద్రక్తా త్పిత్తాత్సావోఽక్షిసన్నిభః” అను విదేహుని వచనము ననుసరించి యిచ్చట శేత్రమునందుండు సన్నిపాతము, కఫము, రక్తము, పిత్తము, అను నీనాల్గిటిచేత నాల్గువిధంబులైన ఆస్రావములు జనించుననియు, వ్యాధిస్వభావముచేత వాతముచే జనించు ఆస్రావము లేదనియు నెరుంగునది.

పర్వణికాలజీ లక్షణములు

శ్లో॥ తామ్రా తస్వి దాహశూలోపపన్నా

రక్తా జ్వేయా పర్వణీ వృత్తశోభా।

జాతా సన్ధౌ కృష్ణశుక్లేఽలజీన్యా

త్తస్త్రిన్నేవ ఖ్యాపితా పూర్వలిక్ష్ణే ॥౨౫॥

తా॥ శేత్రమునందలి శుక్లకృష్ణభాగములయొక్క సంధియందు రక్తప్రసోపముచేత రక్తవర్ణంబును, నూత్నకారంబును, వర్తలంబునై మంటయు నోప్పియు కల్గిన వాపు జనించును. దీనిని పర్వణియను వ్యాధియని యెరుంగునది. పై జెప్పబడిన సంధియందు పర్వణీలక్షణములతో గూడిన బొబ్బ జనించినయెడ అలజియని యెరుంగునది. మరియు “శుక్లకృష్ణాస్తసన్ధౌ తు చీయస్తేఽస్యకృఢానిలాః। పర్వణీ విడకా తైస్తు జాయతే త్వజ్కురోపమా। తామ్రా సదాహచోఽహోష్ణపీతకా శుసమాకులా। కఫపిత్తే తు సంమూర్ఛ్య సహ రక్తేన మారుతః। శుక్లకృష్ణాస్తసన్ధౌ తు జవయేర్థోస్తనాక్ష్పతిమ్। విడకామలజీం తాన్తు విద్ధి తోదాశ్రు సంకులామ్॥” అని విదేహుండు జెప్పెను. శేత్రమున శుక్లకృష్ణ భాగములకు నడమనుండు సంధియందు రక్తకఫవాతములు వృద్ధిచొంది మొలకవలె రక్తవర్ణంబైన బొబ్బలను కల్గించును; ఇయ్యది పర్వణికాయనందగు. ఈవ్యాధియందు మంటయు, చోషంబును ఉష్ణంబును, పీతవర్ణంబును కల కన్నీళ్లుకారుచుండును. కఫపిత్త రక్తవాతములు ప్రకుపితంబులై శేత్రములలో తెల్లగుడ్డునకును నల్లగుడ్డునకును నడమనుండు సంధియందు ద్రాక్షపండువలె గుండ్రముగ

నుండు బొబ్బను కల్పించినయెడ అలజయని యెరుంగవలెనని భావము. ఈ విదేహవాక్యమునను సరించి ప్రకృతమూలమున నూత్నమైన యాకారముకల్పినది పర్వణికయనియు, ద్రాక్షపండువంటి యాకారముకల్పినది అలజయనియు నీరెంటికిని పరస్పరభేదముల నెరుంగునది. ఇచ్చట కొందరు “పూర్వలిక్ష్ణే” అను పదమునకు ప్రమేహపిడకారూపమైన అలజయొక్క లక్షణములతోగూడి యుండునది యని అర్థము జెప్పి ఈరెంటికిని భేదముల నిరూపించెదరు.

క్రిమిగ్రన్థి లక్షణము

శ్లో॥ క్రిమిగ్రన్థిర్వర్తతః పక్ష్యతశ్చ
కణ్డూం కుర్యుః క్రిమయస్సన్ధిజాతాః |
నానారూపా వర్తశుక్లాస్తసన్ధౌ
చరన్త్యన్త్రోచనం దూషయన్తః ||౭౬||

తా॥ కనురెప్పల లోపలిభాగమునకును తెల్లగుడ్డునకును నడుమనుండు సంధియందు క్రిములు జనించి పిదప రెప్పవెంట్రుకలకును రెప్పలోపలి భాగమునకును నడుమ వ్యాపించి దురదను కల్పించును. అట్టి క్రిములు సన్నిపాతముచే జనించుటంజేసి నానావిధరూపంబులై యుండును. మరియు నీక్రిములు కంటి లోప్రక్కను చెరచుచు నానాట కన్నును తినును. ఈవ్యాధి క్రిమిగ్రంథి యని చెప్పందగు. మరియు నీవ్యాధిలక్షణమును విదేహం డివ్విధంబుగ వచించెను. “వర్తశుక్లస్య సన్ధౌ తు గ్రన్థిః పిత్తకఫాత్మకః | ఊష్మణా పచ్యతే గాఢం తత్ర మూర్ఛన్తి జన్తవః | సుసూక్ష్మజాతచరణా వర్తపక్ష్య సమాశ్రయాః | తతస్తే పూయసంసృష్టాః పతన్తి క్రిమయన్తథా | లక్షణైర్వివిధై ర్యుక్తాస్సన్నిపాత సముత్థితాః | క్రిమిగ్రన్థింతు తం విద్యాద్దేహినాం నేత్రదూషణమ్ ||” వర్త (రెప్పల లోపలిభాగము)కును తెల్లగుడ్డునకును నడుమనుండుసంధియందు పిత్తకఫములచే గ్రంథి జనించి యా గ్రన్థి ఉష్ణముచేపరిపక్వమైన పిదప దానియందు క్రమముగ జన్తువులు కల్గి నానాట మిగుల నూత్నంబులైన కాళ్లగల్గి కనురెప్ప లోపలిభాగమును రెప్పలను ఆశ్రయించి చీముతోగూడి క్రిందపడును. ఈక్రిములు సన్నిపాతముచే జనించును గాన త్రిదోషలక్షణములతో గూడియుండును. ఇది నేత్రమును జెరచు క్రిమిగ్రన్థివ్యాధియని జెప్పబడునని భావము. ఇవివిధంబుగ పూయాలసము మొదలు జేసి చెప్పబడిన నవవిధవ్యాధులును వర్తశుక్ల సంధిగత నేత్రరోగంబులని యెరుంగునది.

[సంధిగతరోగనిదానమును జెప్పినపిదప “వర్తశుక్లాస్తసన్ధౌ” అనుచోట గ్రహించబడిన వర్తమునాశ్రయించిన యిరువదియొక నేత్రరోగముల నిదానమును జెప్పట. వర్తరోగ సంప్రాప్తి సుశుతమునం డివివిధంబుగ జెప్పబడియె: “పృథగ్దోషాస్సమస్తాశ్చ యదా వర్తవ్యపాశ్రయాః | సిరా వ్యాప్యవత్తిష్ఠన్తే వర్తస్వధికమూర్ఛితాః | వివర్ధ్య

మాంసం రక్తం చ తదా వర్త్యవ్యపాశ్రయాత్ । వికారాష్టనయన్త్యాశు నామత
స్తాన్నిబోధతే॥” వాతాదిదోషములు పెళ్వేరుగనైనను అన్నియు గలిసియైనను కనురెప్పల
యొక్క లోపలిభాగము నాశ్రయించిన సీరలయందు వ్యాపించి మిక్కిలి ప్రకోపమునొంది వర్త్యుల
యందు మాంసరక్తములను వృద్ధినిందించి వర్త్యులనాశ్రయించిన ఉత్సంగిని మున్నుగాగల ఇరు
వదియొక భేదములుగల నేత్రవ్యాధులను కల్పించును. వర్త్యయనగా కన్నులమాయుటకును తెర
చుటకును ఆధారంబై గ్రుడ్డును ఆవరించి యుండు రెప్పలు వర్త్యులని చెప్పబడును.]

ఉత్సజ్జపిడకా లక్షణము

శ్లో॥ అభ్యస్తరముఖీతామ్రా బాహ్యతో వర్త్యనశ్చయా ।

సోత్సజ్జోత్సజ్జ పిడకా సర్వజా స్థూలకణ్డూరా ॥౨౨॥

తా॥ కనురెప్ప లోపక్క అంతర్భాగముననే ముఖముకల్గిరక్తవర్ణంబై వెలిప్రక్క
నున్నతంబైన బొబ్బకల్గి మిగుల స్థూలంబై యధికమైన గురదకల్గియున్నయెడ ఉత్సజ్జపిడక
యను వర్త్యుగోగంబని యెరుంగునది. ఇది దోషత్రయముచే జనించును. మరియు “వర్త్యోత్సజ్జే
ధరే జన్తోస్సన్నిపాతాత్ప్రజాయతే । అభ్యస్తరముఖీ స్థూలా బాహ్యతశ్చాపి
దృశ్యతే । పిడకా పిడకాభిశ్చ చితాన్యాభిస్సమస్తతః । ఉత్సజ్జపిడకా నామ
కఠినా మద్దవేదనా । సా ప్రభిన్నా స్రవేత్సావం కుక్కుటాణ్డరసోపమమ్॥”
అని ఉత్సంగపిడకాలక్షణమును విదేహుండు వచించెను. క్రింది కనురెప్పలయొక్క వర్త్య (లోప
క్క) యందు అభ్యస్తరముఖంబును స్థూలంబునైన బొబ్బకల్గి తత్సహానంబులైన పిటకలచే వ్యా
ప్తంబై వెలిప్రక్క కనుబడుచుండును. ఇది మిగుల కఠినంబును స్వల్పమైన వేదనకల్గినదియనై
యుండును. మరియు నిది పగిలి కోడిగ్రుడ్డులోపలనుండు రసమునకు సమానమైన చీనును స్రవించు
చుండునని యర్థము.

కుంభీకా లక్షణము

శ్లో॥ వర్త్యాస్తే పిడకా ధ్మాతా భిద్యస్తే చ స్రవన్తి చ ।

కుమ్భికాబీజప్రతిమాః కుమ్భికాస్సన్నిపాతజాః ॥౨౩॥

తా॥ వర్త్యయొక్క కొనలయందు నేపాశ్చురింజల బోలిన యాకారముకల బొబ్బలు కల్గి
పగిలి పూయాదుల స్రవించుచుండును. మరల తనంతటనే పైకి నుబికి యుండును. ఈ వ్యాధి
కుంభీకమని చెప్పబడగును. ఇయ్యది సన్నిపాతముచే జనించును.

పోథకీ లక్షణము

శ్లో॥ స్రావిణ్యః కణ్డూరా గుర్వ్యో రక్తసర్వప సన్నిభాః ।

రుజావత్యశ్చ పిడకాః పోథక్య ఇతి కీర్తితాః ॥౨౪॥

తా॥ వర్తయందు మిక్కుటమైన ప్రావముతోగూడినవియు, దురదకల్గినవియు, గురుత్వముకల్గినవియు, ఎఱ్ఱనియావాలవంటి యాకారము కల్గినవియు, బాధతోగూడినవియైన పాక్కులు కల్గినయెడ పోథకియను వ్యాధియని చెప్పందగును.

వర్తశర్కరా లక్షణము

శ్లో॥ సిడకా యా ఖరా స్థూలా సూక్ష్మాభిరభిసంవృతా।

వర్తస్థా శర్కరా నామ స రోగో వర్తదూషకః॥౮౦॥

తా॥ మిగుల కర్కశంబును కఠినంబును స్థూలంబునైన పాక్కు వర్తయందు జనించి సూక్ష్మాకారంబులైన పాక్కులతోగూడి యున్నయెడ దానిని వర్తశర్కర యనంజను. ఈ వ్యాధి కనురెప్పల లోభాగమును జెరుచును. సున్నపురాయివలె గరగరలాడుచు నుండుటంజేసి యీవ్యాధి శర్కర యనంజనునని భావము. మరియు “సుసూక్ష్మపిడకాకీర్ణా యా స్థూలా పిడకా ఖరా। జాయతే సన్నిపాతాత్తు వర్తశర్కరి కేతి సా॥” అని విదేహుండు జెప్పెను. మిక్కిలి సూక్ష్మంబులైన బొబ్బలతో గూడి స్థూలంబును కర్కశంబునైన పెద్దబొబ్బ కనురెప్ప లోపలిప్రక్క సన్నిపాతముచే జనించినయెడ నయ్యది శర్కరికయని యర్థము. ఈవాక్యమునుబట్టి యీ వ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించునని తెలియుచున్నది.

అర్శోవర్త లక్షణము

శ్లో॥ ఏర్వారుబీజప్రతిమాః పిడకా మస్తవేదనాః।

శ్లక్షణాః ఖరాశ్చ వర్తస్థాః తదర్శోవర్త కీర్త్యతే॥౮౧॥

తా॥ దోసవిత్తులవంటి యాకారము కల్గినవియు, స్వల్పమైన వేదన కల్గినవియు, కర్కశములుకాక శ్లక్ష్యంబులును, కఠినంబులునైన పాక్కులు కనురెప్ప లోప్రక్క జనించినయెడ అర్శో వర్తంబును వ్యాధియని చెప్పంబడును. మరియు పిడకాసన్నిపాతేన “తదర్శోవర్త నిర్దిశేత్” అని ఇతరతంత్రమున నుండుటంజేసి ఈ వ్యాధిహూడ సన్నిపాతముచే జనించునని యెరుంగునది.

శుష్కార్శో లక్షణము

శ్లో॥ దీర్ఘాఙ్గురః ఖర స్సబ్ధో దారుణోఽభ్యస్తరోద్భవః।

వ్యాధి రేషోఽభివిఖ్యాతః శుష్కార్శో నామ నామతః॥౮౨॥

తా॥ మిగులకర్కశంబును, కఠినంబును, మిక్కిలి బాధనుగల్గించుటంజేసిప్రారంభునై దీర్ఘంబునైన మాంసాంకురము కనురెప్పలోపల జనించినయెడశుష్కార్శోవ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు “వర్తాభ్యస్తర్గతం త్వర్యః శుష్కం స్థూలం చ దారుణమ్ । జాయతే సన్నిపాతేన తచ్చుష్కార్శః ప్రకీర్తితమ్॥” అని విదేహుండు జెప్పెనుగాన నివ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించినది యని యెరుంగునది.

అష్టాననామికా లక్షణము

శ్లో॥ దాహతోదవతీ తామ్రా పిడకా వర్తసమ్భవా।

మృద్వీ మద్దరుజా సూక్ష్మా జ్ఞేయా సాఽష్టాననామికా॥౮౩॥

తా॥ మంటయు పోటును కల్గి తామ్రవర్ణంబును మృదువునై స్వల్పమైన వేదనతోగూడి సూక్ష్మాకారంబైన బొబ్బ కనురెప్పయందు జనించినయెడ అష్టాననామిక యను నేత్రవ్యాధి యని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి రక్తప్రకోపముచే జనించును.

బహులవర్త లక్షణము

శ్లో॥ వర్తోపచీయతే యస్య పిడకాభిస్సమస్తతః।

సవర్ణాభిస్థిరాభిశ్చ విద్యాద్బహులవర్త తత్॥౮౪॥

తా॥ చర్మమునకు సమానమైన వర్ణముకల్గినవియు, కఠినంబులునైన బొబ్బలచే వర్త వ్యాప్తంబై యున్నయెడ బహులవర్త యను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించును.

వర్తబద్ధన లక్షణము

శ్లో॥ కణ్ఠామతాఽల్పతోదేన వర్తశోభేన యో నరః।

న స శ్చాదయేదక్షీ యత్రాఽసౌ వర్తబద్ధనః॥౮౫॥

తా॥ వర్తయందు దురదయు స్వల్పవేదనయుకల వాపు జనించి కన్నుమూయుటకు సాధ్యముగాకున్నయెడ వర్తబద్ధనమను వ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధిగూడ సన్నిపాతముచే జనించునది.

క్లిప్తవర్త లక్షణము

శ్లో॥ మృద్వల్పవేదనం తామ్రం యద్వర్త సమమేవ చ।

అకస్తాచ్చ భవేద్రక్తం క్లిప్తవర్తేతి తద్విదుః॥౮౬॥

తా॥ వర్తలయందు ఊర్ధ్వాధోభాగములు రెండును సమకాలమున కారణము లేకయే మృదువులును, స్వల్పవేదనతో గూడినవియునై, తామ్రవర్ణంబైనను రక్తవర్ణంబైనను కల్గియున్నయెడ క్లిప్తవర్తయను వ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు “శ్లేష్మదుష్టేన రక్తేన క్లిప్తం మాంసమివోభయమ్। బంధుజీవనిభం వర్త క్లిప్తవర్త తదుచ్యతే” అని విశేషించుచు వచించెను. శ్లేష్మరక్తములు రెండును ప్రకృతితంబులై రెండుకనురెప్పల లోభాగమును కదలించుటకు మిగుల కష్టంబై మంకనపువ్వువలె ఎఱ్ఱనైన మాంసము కల్గియున్నయెడ క్లిప్తవర్త యను వ్యాధియని యర్థము. ఈ వాక్యముచే నీ వ్యాధి శ్లేష్మరక్తములచే జనించునని యెరుంగునది.

వర్తకర్దమ లక్షణము

శ్లో॥ క్లిప్తం పునః పిత్తయుతం శోణితం విదహేద్యదా|

తతః క్లిన్నత్వమాపన్నముచ్యతే వర్తకర్దమః॥౮౭॥

తా॥ పైజెప్పిన క్లిప్తవర్తయనునది పిత్తవర్ధకంబులగు ఆహారాదులచే వృద్ధి నొందిన పిత్తముతోగూడి రక్తమును విరుద్ధంబైన పాకము నొందించినయెడ వర్త్య అర్ద్యంబైయుండును. దానిని వర్తకర్దమంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఇచట “తతః కృష్ణత్వ మాపన్నమ్” అను పాతాస్తరమునందు రక్తము విదగ్ధంబగుటచే కృష్ణవర్ణంబగునని యర్థము.

శ్యావవర్త్య లక్షణము

శ్లో॥ యద్వర్త్య బాహ్యతోఽస్తశ్చ శ్యావం శూలం సవేదనమ్|

తదాహుశ్యావవర్త్యేతి వర్తరోగ విశారదాః ॥౮౮॥

తా॥ కనురెప్ప లోపలిభాగమునందును వెలిప్రక్కయు శ్యావవర్ణముకల్గి నొప్పియు వేదనయు, కర్ణియున్నయెడ శ్యావవర్త్యయను వ్యాధియని వైద్యనిపుణులు వచించెదరు. మరియు “దుష్టం శ్లేష్మా మరుత్పిత్రం వర్త్యనోశ్చీయతే యదా! అగ్నిదగ్ధనిభం శ్యావం శ్యావవర్త్యేతి తద్విదుః॥” వాతపిత్తకఫములు మూడును ప్రపశితంబులై కనురెప్పలయందు వృద్ధి నొంది నిప్పున కాలినవిధంబుగ శ్యావవర్ణమును కల్గించినయెడ శ్యావవర్త్యయను వ్యాధియని భావము. ఈ పాక్యమునుబట్టి ఈ వ్యాధి త్రిదోషములచే జనించునని తెలియుచున్నది.

ప్రక్లిన్నవర్త్య లక్షణము

శ్లో॥ అరుజం బాహ్యతశ్శూనం వర్త్య యస్య నరస్యహి|

ప్రక్లిన్నవర్త్య తద్విద్యాత్ క్లిన్నమత్యర్థ మస్తతః ॥౮౯॥

తా॥ కనురెప్పలోపల బాధలేకయే ఆర్ద్యంబై వెలిప్రక్క వాపుకల్గియున్నయెడ ప్రక్లిన్నవర్త్యయను వ్యాధియని యెరుంగునది.

అక్లిన్న వర్త్య లక్షణము

శ్లో॥ యస్య ధౌతాన్యధౌతాని సమృద్ధ్యస్తే పునః పునః|

వర్త్యాన్యపరిపక్వాని విద్యాదక్లిన్నవర్త్య తత్ ॥౯౦॥

తా॥ కనురెప్పలలో లోప్రక్క కడిగినను కడగఁకున్నను పరిపక్వంబులుగాకయే మాటి మాటికి నొండొంటజేరి కరచుకొనియున్నయెడ అక్లిన్నవర్త్యయను వ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు ప్రతౌళితేఽథవా మృష్టే ఆనహ్యేత పునః పునః! అపరిక్లిన్నవర్త్యేహి తత్ప్రిల్లమి తినిర్దిశేత్॥” అని విదేహుండు ఈ వ్యాధికి పిల్లంబను నామాస్తరమును గూడ జెప్పెను. ఇచట “వర్త్యాని” అను బహువచన నిర్దేశముచేత ఈ వ్యాధి శ్రేత్రముల రెంటియుండును సమకాలమున కల్గునని యెరుంగునది.

వాతహతవర్త్య లక్షణము

శ్లో॥ విముక్తసన్నిశ్చేష్టం వర్త్యయస్య సమీల్యతే।

ఏతద్వాతహతం వర్త్యజానీయాదక్షిచిస్తకః॥౯౧॥

తా॥ వర్త్యకును తెల్లగుడ్డునకును నడుమనుండు సంధి వదిలి చలనాదిచేష్టలదక్కి కన్ను మాత్రబడకున్నయెడ వాతహత వర్త్యయను వ్యాధియని తెలియందగునది. ఇచ్చట వర్త్య సంధి నడలినప్పుడు దానిని ఆశ్రయించిన కన్నుల మాయుట, తెరచుట మున్నగు క్రియలగల్గించు సిరలు గూడ నడలియుండును గాన కన్నులమాయుటకు సాధ్యముగానుండునని భావము. “నిమీల్యతే” అను పాతాస్తరమునందు కన్ను మాత్రబడి తెఱచుటకు సాధ్యము కానుండునని యర్థము. ఈ వ్యాధిని సుశ్రుతాచార్యుండు అసాధ్యప్రకరణమున పఠించెనుగాన అసాధ్యమై యుండునని యెరుంగునది.

అర్బుద లక్షణము

శ్లో॥ వర్త్యాస్తరస్థం విషమం గ్రన్థిభూతమవేదనమ్।

అచక్షీతార్బుదమితి సరక్తమవిలబ్ధితమ్॥౯౨॥

తా॥ విషమమై గ్రంథినిబోలె స్వల్పవేదనకల్గి కొంచెముగ రక్తవర్ణమైన వాపు వర్త్య యందు జనించినయెడ దానిని అర్బుదంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి సన్నిపాత ముచే జనించుననియు సాధ్యంబనియు నెరుంగునది.

నిమేష లక్షణము.

శ్లో॥ నిమేషిణీస్సిరా వాయుః ప్రవిష్టస్సన్నిసంశ్రయాః।

చాలయత్యక్షీవర్త్యాని నిమేషం నామ తద్విదుః॥౯౩॥

తా॥ వాతము ప్రసవితమై కనురెప్పల లోభాగమునకును తెల్లగుడ్డునకును నడుమనుండు సంధి నాశ్రయించి కనురెప్పలను చలింపజేయు సిరలయందుజేరి కనురెప్పలను మాటిమాటికి చలింప జేయును. ఇయ్యది నిమేషంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు “ఉన్నేషణీస్సిరా వాయుః ప్రవిశ్య చావతిష్ఠతే అత్యర్థం చాలయేద్వర్త్యానిమేషస్స సద్ధృతిః” అని టిలంతాస్తరమున నుండుటంజేసి ఈ వ్యాధి వాతముచే జనించునదియనియు అసాధ్యంబనియు నెరుంగునది.

రక్తార్శో లక్షణము

శ్లో॥ యస్మిత్తో వర్త్యమధ్యేతు లోహితో మృదురఙ్గురః।

తద్రక్తజం శోణితార్శశ్చిన్నం చిన్నం ప్రవర్ధతే॥౯౪॥

తా॥ వర్త్యమధ్యమునందు రక్తవర్ణమై మృదువైన మాంసాంకురము జనించి ఛేదించు చున్నను మాటిమాటికి యంకురించుచున్నయెడ శోణితార్శోవ్యాధియని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి రక్తముచే జనించును. మరియు “వాయుశ్శోణితమాదాయ సిరాణాం ప్రముఖే స్థితః।

జనయత్యజ్జురం తామ్రం వర్తని చ్చిన్నరోహణమ్ | తచ్ఛోణితార్కోఽసాధ్యం
స్యాత్ రక్తస్రావ్యథ సీరుజమ్ ||” అని విదేహుండు జెప్పెను. వాతము రక్తముతో జేరి
సిరలయందు నిలిచి ఎఱ్ఱనై యుండు యంకురమును కల్గించును. అయ్యది మాటిమాటికి ఛేదింపబడి
నను మొలచుచుండును. దీనిని శోణితార్కస్సను నేత్రవ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి బాధ
లేకయే రక్తమును స్రవించుచు ఆసాధ్యంబై యుండునని భావము.

నగణ లక్షణము

శ్లో॥ అపాకీ కఠినస్థూలౌ గ్రన్థిర్వర్తభవోఽరుజః |

నగణో నామ స వ్యాధిః లిజ్జతః పరికీర్తితః ||౯౫||

తా॥ పరిపక్వంబుగాక కఠినంబును స్థూలంబునైన గ్రంథి వర్తయందు జనించి బాధ
లేకున్నయెడ నగణంబను వ్యాధియని తెలియునది. మరియు “వర్తోపరిష్టాద్యోగ్రన్థిః కఠినో
స విపచ్యతే సీరుజో నగణో నామ రోగశ్లేష్మసముద్భవః ||” అని తంత్రాస్తరమున
నుండుటంజేసి ఈ వ్యాధి కఫముచే జనించునని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి శ్లేష్మచే జనించినది
గాన వేదనారహితంబై పక్వంబుగాక కఠినంబై యుండును.

బిసవర్త లక్షణము

శ్లో॥ త్రయో దోషా బహిశ్శోధం కుర్యుశ్చిద్రాణి వర్తనోః |

ప్రస్రవ స్త్యస్తరుదకం బిసవద్బిసవర్తతత్ ||౯౬||

తా॥ వాతపిత్త శ్లేష్మములు మూడును ప్రకుపితంబులై రెప్పలో వెలిప్రక్క వాపును
గల్గించి లోప్రక్క రంధ్రముల గల్గించును. ఆరంధ్రములనుండి తామరకాడల రంధ్రములలో నీరు
కారువిధంబుగ జలము స్రవించుచుండును. ఈ వ్యాధి బిసవర్తయని చెప్పందగును. మరియు
“బిసస్యాపాచితస్యేవ బహుమాంససిరాముఖమ్ | బిసవర్తేతి జానీయాద్దుశ్చి
కిత్స్యం త్రిదోషజమ్ ||” అని తస్త్రాస్తరమున నుండుటంజేసి ఈ వ్యాధి సన్నిపాతముచే జనిం
చుననియు, ఆసాధ్యంబనియు నెరుంగునది. తస్త్రాస్తరమునందు “శూనం యద్వర్త
బహుభిః శ్లేష్మైశ్చైస్సమన్వితమ్ | వర్తాస్తరే బిసమివ బిసవర్తేతి తత్
స్మృతమ్ ||” అని యున్నది. కనురెప్పల పైభాగమున వాపుకల్గి లోప్రక్క తామరకాడలవలె
మిక్కిలి నూత్నంబులగు రంధ్రములతో గూడియున్నయెడ నయ్యది బిసవర్తయని చెప్పం
బడునని భావము.

కుళ్ళిన లక్షణము

శ్లో॥ హతాద్యా వర్తసజ్కోచం జనయన్తి మలా యదా |

తదా ద్రష్టుం న శక్నోతి కుళ్ళితం నామ తద్విదుః ||౯౭||

తా॥ హతాదిదోషములు ప్రకుపితంబులై కనురెప్పల లోప్రక్కను ముడుచుకొనునట్లుజేయు
ను; దానంజేసి చుచుటకు సాధ్యముగాకుండును. దీనిని కుళ్ళినంబను నేత్రవ్యాధియని వచించె
దరు. ఈ వ్యాధిలక్షణంబును, క్రిందజెప్పబడు పక్షుకాతంబను వ్యాధిలక్షణంబును తస్త్రా

స్తరములయందును సుశ్రుతమునందును గానంబడలేదు. మరియు సుశ్రుతమున జెప్పిన “ఏకవింశతిరి త్యేతే వికారా వర్తనశ్రంతయాః” అను ఇరువదియొకసంఖ్యకు భంగము కలుగుగాన ఈ రెండును గణనీయంబులు గావు.

పక్ష్యకోప లక్షణము

శ్లో॥ ప్రచాలితాని వాతేన పక్ష్యాణ్యక్షి విశన్తి హి |
ఘృప్యన్త్యక్షి ముహుస్తాని సంరమ్భం జనయన్తి చ ||౯౮||
అనితే సితభాగే చ మూలకోశాత్పతన్త్యపి |
పక్ష్యకోపస్స విజ్ఞేయో వ్యాధిః పరమదారుణః ||౯౯||

తా॥ రెప్పవెంట్రుకలు వాతముచే చలించబడి నేత్రమునం బ్రవేశించి కన్నుల నొరయుట చేత నేత్రమునందలి కుక్లకృష్ణచండలముల రెండునును వాపుచు కల్గించును. ఇది మిగుల క్రూరం బైన పక్ష్యకోపంబను వ్యాధియని యెరుంగునది. మరియు “పక్ష్యాశయగతా దోషాస్తీష్ణా గ్రాణి ఖరాణి చ | నిర్వర్తయన్తి పక్ష్యంతే తైర్బుష్టంచాక్షి దూయతే | ఉత్పాటితైః పునశ్శాన్తిః పక్ష్యభిశ్చోపజాయతే | వాతాతపానలద్వేషే పక్ష్యకోపస్స ఉచ్యతే” అని సుశ్రుతాచార్యుండు జెప్పెను. వాతాదిదోషములు మూడును కనురెప్పల నాశ్రయించి తీష్ణగ్రంబులును, కర్కశంబులునైన రెప్పవెంట్రుకలను కంటిలోపల బ్రవేశింపజేయును. అని యొరయుటచే కన్నులయందు మిక్కిలి బాధ కల్గును. అట్టి రెప్పవెంట్రుకలను వెలికిదీసి నప్పుడు వేదన కొంచెము శమించియుండును. ఈవ్యాధి పక్ష్యకోపం బనంజను. ఈవ్యాధి యందు గాలి, ఎండ, నిష్ప్ర, పీనిని జూచుటకు సాధ్యముగావండునని భావము. ఈవాక్యముచే నీ వ్యాధి సన్నిపాతజనితంబని చెలియుచున్నది గాన ప్రకృతసూలమునందు “వాతేన” అను పదము చాలనక్రియార్థమై వేరుగ జెప్పబడినదియని యెరుంగునది. మరియు “పక్ష్యోపరోధో వాతేన కోరోన్తర్భుఖరోగవాక్ | రోమైరన్తర్భుఖైరన్యైరుపపక్ష్యమలై స్ప్రిభిః” అని కల్యాణవినిశ్చయమునందు ఉపపక్ష్యలక్షణము గానంబడియెను. కనురెప్పలను లోప్రక్క బొబ్బకల్గి అన్తర్భుఖంబులైన రోమములతోగూడి నేత్రములను బాధించినచో నయ్యది ఉపపక్ష్య యను వ్యాధియనందగు. ఇయ్యది త్రిదోషములచే జనించునని భావము.

పక్ష్యశాత లక్షణము

శ్లో॥ వర్తపక్ష్యాశయగతం పిత్తం రోమాణి శాతయేత్ ||
కణ్ఠాం దాహం చ కురుతే పక్ష్యశాతం తమాదిశేత్ ||౧౦౦||

తా॥ పిత్తము వర్తయించును రెప్పవెంట్రుకల మధ్యలయందును జేరి దురదను, మంటను కల్గించి రెప్పవెంట్రుకల నూపించును. దీనిని పక్ష్యశాతంబను వ్యాధియని వచించెదరు. మరియు వాగ్భటాచార్యుండు “రోగాన్కుర్వ్యశ్చలస్తత్ర ప్రాప్య వర్తాశ్రయాస్సిరాః | సుప్తోత్థితస్య కురుతే వర్తస్తమ్భం సవేదనమ్ | పాంసుపూర్ణాభనేత్రత్వం

కృచ్ఛో స్థీలనమశ్రుచ। విమర్దనాత్వాస్యచ్చ శమః కృచ్ఛో స్థీలం వదన్తి తమ్॥”
అని కృచ్ఛో స్థీలనలక్షణమును జెప్పెను. వాతము వర్తమానశ్రయించిన సిరలయందు జీరి నిదుర
మేల్కొంచినతోడనే కన్నులపల్లవ స్తంభించి యుండుట, కన్నులయందు చుమ్మునిండిన విధంబుగ
నుండుట, కన్నుల దెరుచుటకు మిగుల కష్టమైయుండుట, కన్నీళ్లు గారుట, కన్నులను నలచినప్పుడు
బాధ శమించియుండుట, ఇట్టి లక్షణముల గల్గించినయెడ కృచ్ఛో స్థీలంబను వ్యాధియని
భావము. ఇచ్చట “దాహం చ కురుతే” అనునట్టి చకారముచేత వాగ్భటోక్తకృచ్ఛో
స్థీలనమను వ్యాధిగూడ గ్రహించబడునని యెరుంగునది.

నేత్రరోగ పరిగణనము

శ్లో॥ * * నవ సన్ధ్యాశ్రయాస్తేషు వర్తజాస్త్యేకవింశతిః।
శుక్లభాగే దశైకశ్చ చత్వారః కృష్ణభాగజాః
సర్వాశ్రయాస్తప్తదశ దృష్టిజా ద్వాదశైవ తు।
బాహ్యజౌ ద్వా సమాఖ్యాతౌ రోగా పరమదారుణౌ।
భూయ ఏతాః ప్రవక్ష్యామి సంఖ్యారూపచికిత్సితైః * *

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

నేత్రరోగ నిదానమ్

సమాప్తమ్

తా॥ నేత్రసంధుల నాశ్రయించిన రోగములు తొమ్మిది, వర్తల నాశ్రయించినవి యిరు
వదియొకటి, శుక్ల మండలము నాశ్రయించినవి పదునొకండు, కృష్ణభాగము నాశ్రయించినవి నాల్గు,
నేత్రమునందు సర్వము నాశ్రయించినవి పదునేడు, దృష్టి నాశ్రయించినవి పండ్రెండు, అగంతుక
నేత్రరోగములు రెండు, ఇవియన్నియు గలిసి నేత్రరోగములు (౩౬) డెబ్బదియారు అగునని
యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రితి చర
ణారవిన్ద సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌరవ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యస్వపాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత”

గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు

నేత్రరోగ నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రిరస్తు

శిరోరోగనిదానమ్

శేత్రరోగనిదానమును జెప్పినపిదప కర్ణవాసికా శేత్రములకధిపానంబైన శిరస్సున జనించు
రోగములయొక్క నిగానమును జెప్పట.

—❖❖❖❖❖❖❖❖—

వాతాదులచేగల్గు శిరోరోగ భేదములు

శ్లో॥ శిరోరోగాస్తు జాయంతే వాతపిత్తకఫైస్త్రిభిః।

సన్నిపాతేన రక్తేన క్షయేణ క్రిమిభిస్తథా॥

సూర్యావర్తానస్తవాతార్ధావభేదకశ్చజ్ఞైః॥౧॥

తా॥ శిరోరోగములు వాత, పిత్త, కఫ, సన్నిపాత, రక్త, క్షయ, క్రిములచే జనించినవి
యేడును, సూర్యావర్తంబును, అనస్తవాతంబును, అర్ధావభేదకంబును, శంఖకంబును జేరి పదు
నొకండు భేదములు కల్గియుండునని భావము. మరియు “సర్వ ఏవ శిరోరోగాస్సన్నిపాత
సముత్థితాః। ఔత్కట్యాద్దోషలిజైస్తే కీర్తితాస్తద్విదా దశ॥” అని శాలాక్యతంత్ర
మున నున్నది గాన శిరోరోగములన్నియు సన్నిపాతముచే జనించినను వాతాదిదోషత్రయములలో
నేదోషము ప్రబలముగ నుండునో అట్టి దోషులచే నావ్యాధి జనించినదియని వ్యవహరించబడును
గాన ప్రకృతమున “వాతపిత్తకఫైస్త్రిభిః” అను వాక్యమునకు దోషత్రయముచే జనించు
ననియు, అందు వాతాద్యాధిక్యమునుబట్టి వాతజత్వాది వ్యవహారము కల్గుననియు, “సన్నిపా
తేన” అనుపదమునకు సమంబులుగ ప్రకుపితంబులైన దోషత్రయముచే జనించుననియు సర్థము.
ఇచ్చట శిరోరోగమన శిరస్సున జనించు కులరూపమైన వ్యాధియని భావము.

వాతజశిరోరోగ లక్షణము

శ్లో॥ యస్యానిమిత్తం శిరసో రుజశ్చ

భవన్తి తీవ్రా నిశి చాతిమాత్రమ్।

బద్ధోపతాపైః ప్రశమశ్చ యత్ర

శిరోఽభితాపస్స సమీరణేన॥౨॥

తా॥ అభిఘాతాదికారణములు లేకయే తలనొప్పి కలిగి రాత్రులయందు మిగుల తీవ్రంబై వస్త్రాదులచే కట్టుగట్టినను, స్నేహస్వేదనాదిక్రియల జేసినను శమించినయెడ వాతముచే జనించిన శిరోరోగవని యెరుంగునది. ఇచ్చట రాత్రులయందు శీతం బధికముగ నుండుటంజేసి వాతము ప్రబలమై యుండును గాన శిరోరోగము అధికముగ నుండునని భావము.

•పిత్తజశిరోరోగ లక్షణము

శ్లో॥ యస్యోష్ణమక్లారచితం యథైవ
భవచ్ఛిరోధూప్యతి చాక్షీనాసమ్।
శీతేన రాత్రౌ చ భవేచ్ఛమశ్చ
శిరోఽభితాపస్య తు పిత్తకోపాత్ ॥౩॥

తా॥ శిరస్సు నిష్పకణములచే గప్పబడినట్లు వేడిగల్గియుండుట, కన్నులయందు ముక్కుల యందును పొగ నిండియున్నట్లుండుట, రాత్రులయందును, శీతోపచారముల జేసినప్పుడును శమించియుండుట, ఈలక్షణములు కల్గినది పిత్తముచే జనించిన శిరోరోగమని యెరుంగునది. ఇచ్చట “శీతేన” అనునది యుపశయం (వ్యాధినివర్తనోపాయం) బనియెరుంగునది.

కఫజశిరోరోగ లక్షణము

శ్లో॥ శిరోభవేద్యస్య కఫోపదిగ్ధం
గురుప్రతిష్ఠమతో హిమం చ।
శూనాక్షీకూటం వదనం చ యస్య
శిరోఽభితాపస్య కఫప్రకోపాత్ ॥౪॥

తా॥ శిరస్సు కఫముచే నిండి మిగుల భారముకల్గి బంధించియుండి చల్లనై యుండుట. నాసామూలమున వాపుకల్గియుండుట, ఈలక్షణములుకల్గినది కఫప్రకోపముచే జనించిన శిరోరోగంబని యెరుంగునది.

సన్నిపాతజనిత శిరోరోగ లక్షణము

శ్లో॥ శిరోఽభితాపే త్రితయప్రవృత్తే
సర్వాణి లిక్తాని సముద్భవన్తి।

తా॥ సన్నిపాతముచే జనించిన శిరోరోగమునందు పై జెప్పబడిన వాతాది దోషత్రయలక్షణములన్నియు కల్గును. మరియు “వాతాచ్ఛానం భ్రమః కమ్పః పిత్తాద్దాహో మదస్తృషా । కఫాద్గురుత్వం తద్ద్రాచ శిరోరోగే త్రిదోషజే” అని చరకాచార్యుండు జెప్పెను. సన్నిపాతముచే జనించిన శిరోరోగమునందు వాతముచేత వాపును, భ్రమయు, కంపంబును; పిత్తముచేత తాపంబును, మదంబును, డప్పియు; కఫముచేత శిరోభారంబును, కునికి పాటునుకల్గినని భావము.

రక్తజిరోరోగ లక్షణములు

శ్లో॥ రక్తాత్మకః పిత్తసమానలిజ్జ

స్పృశ్యానహత్వం శిరసో భవేచ్ఛ॥౧॥

తా॥ రక్తముచే జనించిన శిరోరోగమునందు పిత్తజిరోరోగ లక్షణములు కల్గి హస్తముచే స్పృశించిన నోరువణలకుండును.

క్షయజిరోరోగ లక్షణము

శ్లో॥ అస్యగ్వసాశ్లేష్మసమీరణానాం

శిరోగతానామిహ సంక్షయేణ।

క్షయప్రవృత్తశ్శిరసోఽభితాపః

కష్టో భవేదుగ్రరుజోఽతిమాత్రమ్॥౨॥

సంస్వేదనచ్ఛర్దన ధూమనస్యై

రస్యగ్విమోక్షైశ్చవివృద్ధిమేతి।

తా॥ శిరస్సునందుండు రక్తము, వస (క్రోవు), శ్లేష్మము, వాతము, ఇవి యన్నియు నశించినప్పుడు దానంతేని శిరోరోగము కల్గును. ఇది క్షయముచే జనించిన శిరోరోగమని యెరుంగునని. ఈ వ్యాధి మిగుల బాధనుగల్గించును గాన విక్రిలి కష్టంబై యుండును. మరియు నీవ్యాధి యందు స్వేదనము, వసునము, ధూమము, నస్యము, రక్తమోచనము, ఈ క్రియల జేసినయెడ వృద్ధి నొందును. ఇచ్చట స్వేదన చర్దన ధూమ నస్యములచేత కఫంబును, తీవ్రమైన ధూమము చేత వసయు, రక్తమోక్షణముచేత రక్తంబును క్షయమునొందును. రక్తాదిక్షయముచే జనించిన శిరోరోగమునందు “క్షీణా వర్ధయితవ్యాః” అను వ్యాధియు ననుసరించి క్షీణించిన రక్తాదుల వృద్ధి నొందించుట యుక్తంబుగాన దానికి విరుద్ధముగ పైజెప్పిన స్వేదనాదిక్రియలచే రక్తాదులు క్షయించి వ్యాధిని వృద్ధి నొందించునని భావము. మరియు రక్తాదిక్షయముచే వ్యాధి వృద్ధి నొందుట వ్యాధి స్వభావముచే గల్గునని యెరుంగునది. మరియు నీవ్యాధిలక్షణము తస్మాత్తరమున నీరీతి గానంబడియెడు: “స్త్రీప్రసక్లాదభీషూతాదధవా దేహకర్మణా । క్షీప్రం సజ్జాయతే కృచ్ఛః శిరోరోగః క్షయాత్మకః । వాతపిత్తాత్మకం లిజ్జం వ్యామిశ్రం తత్ర లక్షయేత్ ॥” అని యున్నది. అధికముగ స్త్రీ సంభోగముజేయుట, అభిఘాతముకల్గుట, దేహపరిశ్రమజేయుట, ఈ కారణములచేత దేహమునందు రక్తాదులు నశించి శిరోరోగము కల్గును. దీనిని క్షయజనిత శిరోరోగంబని వచించెదరు. ఈ వ్యాధియందు వాతజిత్తజ శిరోరోగములయొక్క లక్షణములు కలిసియుండునని భావము. మరియు క్షయముచే జనించు శిరోరోగలక్షణమును

విజేహుం డితైరంగున నుడికెను: “శూన్యం భ్రమతి తుద్యేత శిరో విభాస్తనేత్రతా |
మూర్ఛా గాత్రావసాదశ్చ శిరోరోగే క్షయాత్తకే ||” క్షయముచే జనించిన శిరో
రోగమునందు ఇతరవిషయముల నెరుంగనేరక శిరస్సు తిరుగుచుండుట, శిరస్సున పోటు పుట్టుట,
కన్నులు తిరుగుచుండుట, మూర్ఛగల్గుట, అవయవములు శిథిలములై యుండుట, ఈ లక్షణము
లన్నియు కల్గునని భావము.

క్రిమిజశిరోరోగ లక్షణము

శ్లో॥ నిస్తుద్యతే యస్య శిరోతిమూత్రం
సమృత్యమాణం స్ఫురతీవ చాస్తః || ౭ ||
ఘ్రాణాచ్చ గచ్ఛేత్సలిలం సపూయం
శిరోఽభితాపః క్రిమిభిస్స ఘోరః |

తా॥ శిరస్సునందు నూగులబొడిచిన విధంబుగ పోటు, లోప్రక్క క్రిములచే తినబడు
నట్లుండుట, శిరమునందంతర్భాగమున చలించునట్లుండుట ముక్కునుండి చీముతోగూడిన పీరు
గారుట, ఈలక్షణములు కల్గినది క్రిములచే జనించిన శిరోరోగంబని యెరుంగునది. ఇది మిగుల
ఘోరంబై యుండును. మరియు శిరంబున క్రిములు జనించుటకు కారణముల వాగ్భటుండివిధంబుగ
జెప్పెను: “సంక్షేరైరోభజనైర్మూర్ఛి క్లేదితే రుధిరామిషే । ణోపితే సన్నిపాతేన
జాయంతే మూర్ఛి జస్తవః । శిరసస్తే పిబంతోఽస్రం ఘోరాః కుర్వంతి
వేదనాః ||” మధురాదిరసముల నొకటిగజేర్చి భుజించుటచేత శిరమునందలి మాంసరక్తములు
చెడి శిరస్సునందు క్రిములు జనించును. అట్టిక్రిములు శిరమునందలి రక్తమును పానముజేయుచు
నానావిధవేదనల గల్గించునని భావము.

సూర్యాపవర్త లక్షణము

శ్లో॥ సూర్యోదయం వా ప్రతిమన్దమన్దం
అక్షిభ్రువం రుక్సముపైతిగాఢమ్ || ౮ ||
వివర్ధతే చాంశుమతా సహైవ
సూర్యాపవృత్తౌ వినివర్తతే చ |
సర్వాత్మకం కష్టతమం వికారం
సూర్యాపవర్తం తముదాహరన్తి || ౯ ||

తా॥ సూర్యోదయకాలమున కంటియందును కనుబొమయందు నొప్పికల్గి సూర్యుండు
వృద్ధినిొందునప్పుడు తదనుసారముగ నప్పటికప్పటికి మెల్లమెల్లగ వృద్ధినిొంది మధ్యాహ్నకాల
మున మిక్కుటమై పిదప సూర్యుని తీక్ష్ణత్వము క్రమక్రమముగ తగ్గుచుండ నొప్పియు కొంచెము
కొంచెముగ తగ్గి సూర్యాస్తమయమునకు నిశ్చేదముగ శనించును, దీనిని సూర్యాపవర్తంబను

వ్యాధియని వచించెదరు. ఈవ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించునుగాన మిగులకష్టస్థాభ్యంతై యుండు నని యర్థము. మరియు “శీతేన శాంతిం లభతే కదాచిదుష్టేన జన్తుస్సుఖమాపు యాచ్ఛు | తం భాస్కరావర్తముదాహరంతి సర్వాత్మకం కష్టతమం వికారమ్ ||” అని సుశ్రుతమున నుండుటంజేసి ఈవ్యాధి శీతస్వర్మముచే నొకప్పుడు శమించుననియు, ఉష్ణస్వ ర్మముచే మరియొకప్పుడు శమించుననియు నెరుంగునది. పై జెప్పిన కాలనియమమునకు కారణ ములు గ్రహ్లావరమున నివ్వధంబుగ గానంబడియెడు: “సూర్యసోమాత్మకౌ నిత్యం స్వహే తూ పితృమారుతౌ | కుర్వాతే వేదనాం తీవ్రాం దినాత్పూర్వాహ్నా ఏవ తు | ఆదిత్యతేజసా యుక్తే నివృత్తేఽపి చ భాస్కరే | స్రోతాంసి వివృతత్వాచ్ఛ తతశ్చేష్టాధిగచ్ఛతి | ఉద్గతో మాతరిశ్వా చ స్వమార్గం ప్రతిపద్యతే | తస్మా న్నద్యదివాదూర్ధ్వం వేదనాత్ర ప్రశామ్యతి ||” పితృము సూర్యాత్మకంబును వాతము సోమాత్మకంబునై యుండునుగాన మధ్యాహ్నకాలమునకుమున్ను సూర్యునితాపముచేత పితృము వృద్ధి నొంది మిక్కిలి తీవ్రంబగు వేదననుగల్గించును. మధ్యాహ్నమునకు పిదప సూర్యుని తేజస్సు తగ్గుటచేత శ్లేష్మము వృద్ధి నొందును. స్రోతస్సులు తెరవబడినమార్గములు గల్గియుండును. దానంజేసి వాతము బైలువెఱలి స్వమార్గమున జేరును గాన వేదన శమించునని యర్థము. ఈవాక్యమునకు సూర్యావర్తము సన్నిపాతముచే జనించినను వాతపితృములు రెండును మిక్కిలి అధికముగనుండునని యర్థము. మరియు సూర్యావర్తవిపర్యయమును శిరోరోగమును విదేహం డివ్విధముగ జెప్పెను: “తత్ర వాతానుగం పిత్రం చితం శిరసి తిష్ఠతి | మధ్యాహ్నే తేజసార్కస్య తద్వి వృద్ధం శిరోరుజ్జమ్ | కరోతి పైత్తికీం ఘోరాం సంశామ్యతి దినక్షయే | అస్తం గతే ప్రభాహీనే సూర్యే వాయుర్వివర్ధతే | పిత్రం శాంతిమవాప్నోతి తతశ్చా మ్యతి వేదనా | ఏష పిత్రానిలకృతః సూర్యావర్తవిపర్యయః ||” పితృము వాతముతో గలిసి శిరంబుననుండి మధ్యాహ్నకాలమున సూర్యునియొక్క తేజస్సుచేత వృద్ధి నొంది పితృసంబం ధమై మిగుల ఘోరంబగు తలనొప్పిని కల్గించును. సూర్యుం డస్తమించినప్పుడు వాతము వృద్ధి నొంది పితృము శాంతి నొందును గాన వేదన శమించును. ఇయ్యది వాతపితృములచే జనించిన సూర్యావర్త విపర్యయంబును వ్యాధియని భావము.

అనన్తవాత లక్షణము

శ్లో॥ దోషాస్తు దుష్టాస్త్రయ ఏవ మన్యాం
సంపీడ్య ఘటాసు రుజాం సుతీవ్రామ్ |
కుర్వన్తియోఽక్షిభ్రువి శఙ్ఖచేతే
స్థితిం కరోత్యాశు విశేషతస్తు ||౧౦||
గణ్డస్య పార్శ్వే తు కరోతి కమ్పం
హనుగ్రహం లోచనజాంశ్చ రోగాత్ |

అనన్తవాతం తముదాహరన్తి

దోషత్రయోత్థం శిరసో వికారమ్॥౧౧॥

తా॥ వాతపిత్త శ్లేష్మములు మూడును దుష్టంబులై కంఠమునందలి మన్య యను సిరల రెండి టిని పీడించి కంఠమునకు వెనుకప్రక్క మిగుల తీవ్రంబైన బాధను గల్గించును. మరియు కన్నుల యందును కనుబొమలయందును కణతలయందును విశేషముగ బాధను గల్గించును. గండపార్శ్వము నందు కంఠమును కల్గించును, హనుగ్రహవాతమును, శేత్రజనితంబులగు నానావిధరోగములను గల్గించును. దీనిని అనన్తవాతంబను క్రూరమైన శిరోరోగమని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి సన్నిపాత ముచే జనించును.

అర్ధావభేదక లక్షణము

శ్లో॥ రూక్షాశనాత్యధ్యశనప్రాగ్వాతావశ్యాయమైశునైః।

వేగసన్ధారణాయాసవ్యాయామైః కుపితోఽనిలః॥౧౨॥

కేవలస్పకఫోవాఽర్ధం గృహీత్వా శిరసో బలీ।

మన్యాభూశంభుకర్ణాక్షిలలాటార్ధేఽతి వేదనామ్॥౧౩॥

శస్త్రాఽరణినిభాం కుర్యాత్ తీవ్రాం సోఽర్ధావభేదకః।

నయనం వాఽథవా శ్రోత్రమతివృద్ధోవినాశయేత్॥౧౪॥

తా॥ మిగుల రూక్షంబులగు పదార్థముల భుజించుట, ఆజీర్ణముగనున్నపుడు భుజించుట, అధికముగ భుజించుట, తూర్పుగాలిని నేవించుట, మంచునకుండుట, అధికముగ స్త్రీసంభోగము జేయుట, మలమూత్రముల వేగమును నిరోధించుట, దేహమునకు శ్రమగల్గించు పనుల జేయుట, దేహపరిశ్రమము జేయుట, ఈ కారణములచేత కేవలవాతంబైనను, కఫముతోగూడిన వాతం బైనను ప్రకోపమునొంది శిరస్సున సగపాలునంజేరి మన్యయను సిరలు, కనుబొమలు, కణతలు, చెవులు, కన్నులు, నుచురు, వీనియొక్క సగపాలునందు శస్త్రములచే ఛేదించినవిధంబు గను, మఢించినవిధంబుగను, మిగుల తీవ్రంబైన బాధను గల్గించును. ఇయ్యది అర్ధావభేద కంబను శిరోరోగమని యెరుంగునది. ఈవ్యాధికిందగిన చికిత్సజేయక యుపేక్షించినయెడ మిక్కిలి వృద్ధి నొంది యొక కన్నునైనను చెవి నైనను చెరచును. మరియు సుశ్రుతుండు “యస్యోత్త మాణ్ణం రుజతేఽర్ధమాత్రం సతోదభేద భ్రమ మోహశూలైః। పక్షాద్దశాహంధ థవాఽప్యకస్తాత్ స్యాదర్ధభేదం త్రితయాద్వ్యవస్యేత్॥” అని చెప్పెను. శిరస్సులో నర్ధ భాగమునందు పోటు, నొప్పి, భ్రమము, మోహము, శూల, ఈ బాధలు కల్గి ఒక పక్షమువర కైనను పదిహెల్ల వరకైనను ఆకస్మికముగ బాధకల్గియున్నయెడ అర్ధావభేదంబను శిరోరోగమని యెరుంగునది. ఈవ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించునని భావము. ఈ వాక్యమునుబట్టి యీవ్యాధి సన్నిపాతముచే జనించునని తెలియుచున్నది గాన ప్రకృతగ్రంథమునందు “కేవలస్పకఫో వాఽర్ధం” అను పదమునకు కేవలవాతమైనను, కఫముతోగూడిన వాతమైనను ప్రబలముగ నుండు నని భావము. “తథా త్ర్యహంత్స ప్షాహంత్సత్సాచ్చ దేహినామ్” అని విదే

గుండు చెప్పెను. ఈవ్యాధి మూడునాళ్లవరకైనను, ఐదుదినములవరకైనను, పసునైదుదినముల
రకైనను అనుసరించియుండునని భావము. ఇట్టి కాలనియతి వ్యాధిస్వభావముచే గల్గునని యెరుం
నది.

శంఖక లక్షణము

శ్లో॥ రక్తపిత్తానిలా దుష్టాశ్శబ్ధదేశే విమూర్ఛితాః |
తీవ్రరుద్దాహరాగం హి శోథం కుర్వన్తి దారుణమ్ || ౧౫ ||
స శిరో విషవద్వేగీ నిరుధ్యాశు గలం తథా |
త్రిరాత్రాజ్జీవితం వాన్తి శబ్ధతో నామతః పరమ్ || ౧౬ ||
త్ర్యహజ్జీవతి భైషజ్యం ప్రత్యాఖ్యాయ సమాచరేత్ |

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

శిరోరోగనిదానం సమాప్తమ్

తా॥ రక్తము, పిత్తము, వాతము, ఈ మూడును చయప్రకోపాదులచే దుష్టంబులై కణ
తలయందు వృద్ధి నొంది తీవ్రంబైన నొప్పియు, మంటయు, రక్తవర్ణంబునుకల వాపును కల్గిం
చును. ఈవ్యాధి విషమునుబోలె వేగముతోగూడి శిరంబున వ్యాపించి కంఠబిలము నడ్డగించి
మూడు రాత్రులలోపల ప్రాణముల హింసించును. ఈవ్యాధి శంఖకమును శిరోవ్యాధియని
యెరుంగునది. మూడురాత్రులలోగా అసాధ్యంబని చెప్పి వైద్యుండు చికిత్సజేయవలెను. ఇట్లు
చెప్పటచేత త్రిరాత్రులకు లోపల నొకవేళ సాధింపందగియుండుననియు, పిమ్మట సాధ్యంబై
యుండుననియు భావము. మరియు “శంఖాశ్రితో వాయురుదీర్ఘవేగః కృతానుతాపః
కఫపిత్తరక్తైః” అని సుశ్రుతమున నుండుటంజేసి వాతము కఫపిత్త రక్తములతోగూడి శంఖక
మును వ్యాధిని కల్గించునని తెలియనది. మరియు “చీయతే తు యదా పిత్తం శబ్ధయో
రనిలాచితమ్ | నిరుణాద్ధి తతో మర్మ పరిపూరిత ముల్బణమ్ | తతశ్శబ్ధో ప్రయు
జ్యేత దహ్యేత ఇవ వహ్నినా | సూచీభిరివ తుద్యేతే నికృత్యేతే ఇవాసినా |
శంఖతో నామ శిరసి వ్యాధిరేష స్సుదారుణః | తృష్ణామూర్ఛాజ్వరకరస్త్రిరా
త్రాత్పరమస్తకృత్ | కుశలేన హ్యుపక్రాంతస్త్రిరాత్రాదేవ జీవతి ||” అని విజ్ఞ
హండు వచించెను. పిత్తము వాతముతోగలసి కణతలరెంటియుండును జేరి మిక్కిలి వృద్ధి నొంది
శంఖమర్మములయందు పరిపూర్ణముగ వ్యాపించి యడ్డగించి యుండును. దానంజేసి కణతలయందు
నిప్పునకొల్పిన విధంబుగను, నూదులతోబాడిచిన రీతిగను, కత్తితో ఛేదించిన భంగియు బాధ
కల్గును. దీనిని శంఖకంబను శిరోవ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధియందు డప్పియు,

---

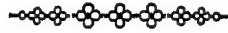
శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

శ్రీరస్తు

అస్మద్గరనిదానమ్

ఇవిధంబుగ శ్రీపురుషసాధారణంబులగు రోగములయొక్క నిదానమును జెప్పి పురుషులకు మాత్రము జనించు ఉపదంశంబను వ్యాధినిదానము మున్ను జెప్పబడినది గాన అవిధంబుగనే శ్రీలకు మాత్రము కల్గు యోనివ్యాపత్రనువ్యాధినిదానమును జెప్పవలంచి అందును ఆర్తవ ప్రవృత్తి విశేషముగ కల్గును గాన ముందుగ దుష్టార్తవప్రవృత్తిరూపంబగు రక్తప్రదరంబను వ్యాధి యొక్క నిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ విరుద్ధమద్యాధ్యశనాదజీర్ణా
ద్గర్భప్రపాతాదతిమైఘనాచ్చ।
యానాధ్వశోకాదతికర్షణాచ్చ
భారాభిఘాతాచ్చయనాద్దివా చ॥౧॥
తం శ్లేష్మపితృనిలసన్నిపాతై
శ్చతుఃప్రకారం ప్రదరం వదన్తి॥

తా॥ పరస్పరవిరుద్ధంబులగు శ్రీరమత్స్యదుల భుజించుట, మద్యపానము జేయుట, జీర్ణముగాకుండునపుడు భుజించుట, సర్వముగాని వస్తువులను భుజించుట, గర్భస్రావముకల్గుట, అధికముగ సంభోగము జేయుట, గుఱ్ఱములు మొదలగువానిపై నెక్కి తిరుగుట, అధికముగ త్రోవనడచుట, దుఃఖము, ఉపవాసాదులచే ధాతువులు నశించుట, బరువును మోచుట, అభిఘాతము కల్గుట, పవటియందు నిదురించుట, ఇట్టి కారణములచేత వాతాగిదోషములు ప్రకుపితంబులై రక్తప్రదరంబను వ్యాధిని కల్గించును. ఈ వ్యాధి వాతపిత్తకఫ సన్నిపాతభేదములచే నాల్గువిధంబులై యుండును.

రక్తప్రదరసామాన్య లక్షణము

శ్లో॥ అస్మద్గరం భవేత్సర్వం సాజ్గమర్దం సవేదనమ్॥౨॥
తస్యాతివృత్తౌ దౌర్బల్యం భ్రమో మూర్ఛా మదస్తృషా।
దాహః ప్రలాపః పాణ్డుత్వం తన్ద్రా రోగాశ్చ వాతజ్ఞాః॥౩॥

తా॥ రక్తప్రదరము లన్నిటియందును ఒడలిసొప్పలును, శూలంబును, నియతముగ కల్లును, అట్టిరక్తము మిక్కిలి అధికముగ స్రవించినయెడల బలహీనము, ఒడలుతిరుగుట, మూర్ఛ, దప్పి, మంట, ప్రలాపము, పాండుత్వము, కునికిపాటు, ఈ లక్షణంబులును; వాతముచే జనించు సకలవ్యాధులును కల్లును. మరియు అస్మద్గరస్వరూపము తన్త్రాన్తరమున నివృధంబుగ గానంబడియెడు: “తదేవాతి ప్రసంగేన ప్రవృత్త మన్యతావపి । అస్మద్గరం విజానీయాత్పురస్తాదు క్తలక్షణమ్॥” ఋతురక్తము ఋతుకాలముకొనిసమయమునం దధికముగ పలుమాటు స్రవించినయెడ రక్తప్రదరంబను వ్యాధియని భావము. “అస్మక్ దీర్యతే అస్మిన్నితి అస్మద్గరమ్” అను వ్యుత్పత్తిచేత రక్తము స్రవించునదియే అస్మద్గరమని అన్వర్థము నెరుంగునది.

కఫజరక్తప్రదర లక్షణము

శ్లో॥ ఆమం సపిచ్ఛాప్రతిమం సపాణ్ణు
పులాకతోయప్రతిమం కఫాత్తు ।

తా॥ పక్వముగాని రసముతోగూడి బూరుగచెట్టు మొదలగు చెట్లయొక్క బంకవలె పాండువర్ణంబైనను, మాంసమును కడిగిన నీటిరంగైనను కల్గిన రక్తముస్రవించినయెడ కఫముచే జనించిన రక్తప్రదరమని యెరుంగునది.

పిత్తజరక్తప్రదర లక్షణము

శ్లో॥ సపీతనీలాసితరక్తముష్ణం
పిత్తార్తియుక్తం భృశమేతి పిత్తాత్ ॥౪॥

తా॥ పీతవర్ణంబైనను నీలవర్ణంబైనను రక్తవర్ణంబైనను కల్గి ఉష్ణంబై పిత్తముచే జనించిన పోటు మొదలగు బాధలతోగూడి రక్తము అధికముగ స్రవించినయెడ పిత్తముచే జనించిన ప్రదరమని తెలియునది.

వాతజరక్తప్రదర లక్షణము

శ్లో॥ రూక్షంబును, ఘేనిలమల్పమల్పం
వాతార్తి వాతాత్పిశితోదకాభమ్ ।

తా॥ రూక్షంబును, అరుణవర్ణంబై నురుగుతోగూడి మాంసమును కడిగిన నీళ్లవలె నుండు రక్తము స్రవించుచు వాతముచే జనించు బాధలు కల్గినయెడ వాతముచే జనించు రక్తప్రదరంబని యెరుంగునది.

సన్నిపాతజరక్తప్రదర లక్షణము

శ్లో॥ సక్షౌద్రసర్పిర్హరితాలవర్ణం
మజ్జాప్రకాశం కుణపం త్రిదోషాత్ ॥౫॥
తక్షాప్యసాధ్యం ప్రవదన్తి తజ్ఞాః
స తత్ర కుర్వీత భిషక్ చికిత్సామ్ ।

తా॥ తేనె నెయ్యి హరిదళము వీనియొక్క చాయలు గల్గి మజ్జ (మూలగ) వలె చిక్కనై పీనుగవలె దుర్బంధముతోగూడిన రక్తము స్రవించినయెడ సన్నిపాతముచే జనించిన అస్పృగరంబని యర్థము. ఈ యస్పృగరము మిగుల నసాధ్యంబై యుండును గాన బైదునిచే చికిత్స జేయంజనదు.

అసాధ్యరక్తప్రదర లక్షణము

శ్లో॥ శశ్వత్ప్రసవంతీ మాస్రావం తృష్ణాదాహజ్వరాన్వితామ్॥౬॥

క్షీణరక్తం దుర్బలాం చ తామసాధ్యాం వినిర్దిశేత్ ।

తా॥ డప్పియు, జ్వరంబును కలిమాటిమాటికి రక్తము స్రవించుచున్నను, రక్తము క్షీణంబై బలహీనంబై యున్నను, అట్టి రక్తప్రదరము మిక్కిలి యసాధ్యంబై యుండునని భావము.

నిర్దుష్టార్తవ లక్షణము

శ్లో॥ మాసాన్నిష్పిచ్ఛదాహార్తి పశ్చరాత్రానుబద్ధి చ ॥౭॥

నై వాతి బహులాత్యల్పమార్తవం శుద్ధమాదిశేత్ ।

శశాస్పక్రృతిమం యచ్చ యద్వా లాఘోరసోపమమ్॥౮॥

తదార్తవం ప్రశంసంతి యచ్ఛాపున విరజ్యతే ।

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

అస్పృగర నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ పిచ్చిలంబుగాక మంటయు నొప్పియు లేక మిక్కిలి యధికంబును స్వల్పంబును గాక సమమైన పరిమితికల్గి ఒకమాసమునకు విడుదినములు అనుసరించి స్రవించు రక్తము పరిశుద్ధంబైన ఋతురక్తమని చెప్పందగును. మరియు కుండేటిసెత్తురును బోలియైనను, లత్తుకనుబోలి యైనను రక్తవర్ణంబై ఋతుశోణితము వస్త్రమున నంటినపుడు జలమున కడిగినయెడ జలము రక్తవర్ణము గాకుండేనేని అట్టి యార్తవము పరిశుద్ధంబై దోషరహితంబై యుండునని వచించెదరు. మరియు ఆర్తవము స్వల్పముగ స్రవించునెడ “స్త్రీణామృతుర్భవతి షోడశవాసరాణి” అను వచనమునుబట్టి విదునాళ్లకు పిమ్మటగూడ ఋతుకాల మున్నదిగాన అంతవరకు అనుసరించి యుండునని యెరుంగునది. మరియు “సురేంద్రగోప సజ్జాశం స్నిగ్ధం చ మధుగన్ధి చ | అపిచ్చిలమశీతం చ యద్వాసో న విరజ్జయేత్ ॥” అని తత్తాన్తరమున నున్నది. వర్షాకాలసూచకంబులైన ఇంద్రగోపంబులను పురుగులబోలి రక్తవర్ణంబును

స్నిగ్ధంబును, మధ్యమవంటి పరిమళము కల్గినదియైన పిచ్చిలంబును మిగుల శీతలంబునుగాక వస్త్రమును రక్తవర్ణముగ జేయకుండు ఆర్తవము నిర్దుష్టంబైనది యని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాథ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రీ చరణారవింద సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమగోత్రవిరాజమాన దీప్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూధవ సకలసహృదయ విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాన్ధ్రతాత్పర్యమునందు

అ స్మ గ్ధ ర ని దా న ము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

యో ని వ్యాపన్ని దా నమ్

—*—

దుష్టార్తవనిదానమును జెప్పి పిమ్మట దుష్టార్తవముచే జనించు శ్రీ మాత్రసాధారణం
జైన యోనివ్యాపత్తయొక్క నిదానమును జెప్పట.

—*—

యోనివ్యాపత్ సంత్యాది నియమము

శ్లో॥ వింశతిర్వ్యాపనో యోనా నిర్దిష్టా రోగసజ్జిహే।

మిథ్యాచారేణ తాః స్త్రీణాం ప్రదుష్టేనార్తవేన చ॥౧॥

జాయంతే బీజదోషాచ్చ దైవాచ్చ శ్రుణు తాః పృథక్।

తా॥ యోనివ్యాపత్తు ఇరువదివిధంబులని రోగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియె. అవియన్ని
యు అపథ్యంబులైన ఆహారవిహారాదులచేతనున్న, దుష్టంబైన యార్తవముచేతనున్న, తలిదండ్రుల
యొక్క శుక్రశోణితవోషముచేతనున్న, పూర్వజన్మమున జేసిన పాపశేషముచేతనున్న కల్గును.
వాని లక్షణములను వెవ్వేరుగ జెప్పెదనని భావము.

ఉదావర్తా లక్షణము

శ్లో॥ సా ఘేనిలముదావర్తా రజః కృచ్ఛేణ ముఞ్చతి॥౨॥

తా॥ యోనిద్వారమునుండి నురుగుతోగూడిన ఆర్తవము మిక్కిలి కష్టముచే వెడలినయెడ
ఉదావర్తంబను యోనివ్యాపత్తని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధియందు వాతము ఊర్ధ్వముగ వెడలి
సంచరించును గాన ఉదావర్తంబన జను.

పంథ్యావిప్లతా లక్షణములు

శ్లో॥ వన్ధ్యాం నష్టార్తవాం విద్యాద్విప్లతాం నిత్యవేదనామ్।

తా॥ ఆర్తవము నశించి సంతానముగల్గకున్నయెడ పంథ్యయనియు, ఎల్లప్పుడును వాతప్రళో
పముచే గల్గు వేదనచే వ్యాప్తంబై యున్నయెడ విప్లతమను యోనివ్యాపత్తనియు తెలియనది.
ఈ వ్యాధియందు వాతముచే జనించు వేదన యెల్లప్పుడును వ్యాపించి యుండును గాన విప్లత
మనంజనును.

పరిప్లతా లక్షణము

శ్లో॥ పరిప్లతాయాం భవతి గ్రామ్యధర్మేణ రుగ్భృశమ్॥౩॥

తా॥ పరిప్లుతంబును యోనివ్యాపత్తునందు సంభోగమును జేయునప్పుడు మిగుల బాధ జనించును. ఈవ్యాధియందు యోనియందంతట వాతము వ్యాపించి యుండును గాన పరిప్లుతమనంజను.

వాతలా లక్షణము

శ్లో॥ వాతలా కర్కశా స్తబ్ధా శూలనిస్తోదపీడితా।

తా॥ మిగులకర్కశంబై కఠినముగ నున్నయెడ వాతల యను యోనివ్యాపత్తని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధియందు వాతముచే గల్గు బాధలు విశేషముగ నుండును.

శ్లో॥ చతస్పృష్వపి చాద్యాసు భవన్త్యనిలవేదనాః ॥౪॥

తా॥ పైనజెప్పిన ఉదావర్తా, వంధ్యా, విప్లుతా, పరిప్లుతా, అను నాల్గుయోనివ్యాపత్తుల యందును వాతముచే జనించు వేదనలు కల్గును. పైనజెప్పబడినవి యైదును వాతముచే గల్గు యోని వ్యాపత్తులని భావము.

లోహితక్షయా లక్షణము

శ్లో॥ సదాహం క్షీయతే రక్తం యస్యాం సా లోహితక్షయా।

తా॥ రక్తము అధికముగ ప్రవించుటచేత యోనియందు విశేషముగ మంటకల్గి రక్తము నశించును. దీనిని లోహితక్షయంబను యోనివ్యాపత్తని యెరుంగునది.

వామిని లక్షణము

శ్లో॥ సవాతముద్గిరేద్భీజం వామిని రజసా యుతమ్ ॥౫॥

తా॥ వాతముతోగూడి రజోయుక్తంబైన శుక్రము యోనినుండి బైలు వెడలినయెడ వామిని యను యోనివ్యాపత్తని యెరుంగునది.

స్రంసిని పుత్రఘ్ని లక్షణములు

శ్లో॥ ప్రస్రంసిని స్రంసతే చ త్సోభితా దుష్ప్రజాయినీ।

స్థితం స్థితం హన్తి గర్భం పుత్రఘ్ని రక్తసంక్షయాత్ ॥౬॥

తా॥ వాతముచే పీడితంబై మిగుల కష్టముగ ప్రసవించునదియై స్వస్థానమునుండి రక్తమును ప్రసవించునది ప్రసంసినియను యోనివ్యాపత్తని యెరుంగునది. గర్భము మాటిమాటికి నిలచి పలుమారు జారి పడిపోవునెడ పుత్రఘ్నియను యోనివ్యాపత్తని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి రక్తక్షయముచే గల్గును.

పిత్తలా లక్షణము

శ్లో॥ అత్యర్థం పిత్తలా యోనిర్దాహపాక జ్వరాన్వితా।

చతస్పృష్వపి చాద్యాసు పిత్తలిజ్జోచ్చయో భవేత్ ॥౭॥

తా॥ తాపంబును, పాకంబును, జ్వరంబును కల్గినయెడ పిత్తలయను యోనివ్యాపత్తని యందు లోహితక్షయా, వామిని, స్రంసిని, పుత్రఘ్నియను నాల్గు యోనివ్యాపత్తుల

యందును పితృముచే జనించు ఓషచోపాదివేదనలు విశేషముగ జనించును. పై జెప్పిన యోనివ్యాపత్తులైదును పితృప్రకోపముచే జనించును. మరియు “వ్యాపల్లక్షణ కట్వప్లుతౌరాద్యైః పితృజా భవేత్ | దాహపాకజ్వరోష్ణార్తా నీలపీతానితార్తవా ||” అని తన్త్రాస్తరమున నున్నది. పితృముచే జనించు యోనివ్యాపత్తులైదిటియందు పై జెప్పిన ఆ యా లక్షణంబులతో గూడి, కారము, పులుపు, ఉష్ణ, అను నీరసములు ఋతురక్తమున కల్గి మంట, పుండగుట, జ్వరము, ఈ యుపద్రవములచే పిడించబడి, నీలవర్ణంబును, పీతవర్ణంబును, నల్లనిరంగును కల రక్తము ప్రవించునని భావము.

కఫజయోనివ్యాపల్లక్షణములు

శ్లో॥ అత్యానందా న సంతోషం గ్రామ్యధర్మేణ గచ్ఛతి |
కర్ణిన్యాం కర్ణికా యోనా శ్లేష్మాస్యగ్భ్యం ప్రజాయతే || ౮ ||
మైథునేఽచరణా పూర్వం పురుషాదతిరిచ్ఛతే |
బహుశశ్చాతిచరణా తయోర్భీజం న విద్యతి || ౯ ||
శ్లేష్మజా పిచ్ఛిలా యోనిః కణ్డూగ్రస్తాతిశీతలా |
చతస్పష్వపిచాద్యాసు శ్లేష్మలిక్తోచ్చయో భవేత్ || ౧౦ ||

తా॥ మైథునముచే సంతోషము కల్గకున్నయెడ అత్యానంద యను యోనివ్యాపత్తనియు, కఫరక్తములచేత యోనిమధ్యమునందు మాంసగ్రంథి జనించినయెడ కర్ణిని యను యోనివ్యాపత్తనియు, సంభోగకాలమున పురుషునికన్న మున్ను స్త్రీ మైథునక్రియనుండి విరమించుకున్నయెడ అచరణయనియు, పురుషునికన్న దీర్ఘకాలము మైథునేచ్ఛగల్గియున్నయెడ అతిచరణయనియు, యోని జగటకల్గి మిక్కిలి దురదతోగూడి శీతలంబై యున్నయెడ శ్లేష్మల యను యోనివ్యాపత్తనియు నెరుంగునది. అందు అచరణ అతిచరణ యను యోనివ్యాపత్తుల రెంటియందును పుత్రోత్పాదకలీజము నిలువదు. పై జెప్పిన అత్యానంద, కర్ణిని, అచరణ, అతిచరణ, అనునట్టి యోనివ్యాపత్తుల నాల్గిటియందును కఫముచే జనించు దురద మొదలగు వేదనలు విశేషముగ నుండును. “కఫోఽభివ్యద్ధిభిర్వృద్ధో యోనిం చేద్దూషయేత్ స్త్రియాః | స కుర్యాత్పిచ్ఛిలాం శీతాం కణ్డూగ్రస్తాం స వేదనామ్ ||” అని తన్త్రాస్తరమున నున్నది. ప్రోతస్సుల యందు ద్రవమును పుట్టించు పదార్థముల సేవించుటచేత కఫము పృథ్వి నొంది స్త్రీయొక్క యోనిని దుష్టముగ జేసినచో యోని మిక్కిలి పిచ్ఛిలంబై చల్లనైయుండి దురదయు వేదనయు అధికముగ నుండునని భావము.

సన్నిపాతజనితయోని వ్యాపల్లక్షణము

శ్లో॥ అనార్తవాఽస్తనీ షణ్డీ ఖరస్పర్శా చ మైథునే |
అతికాయగృహీతాయా స్తరుణ్యాస్త్యణ్డలీ భవేత్ || ౧౧ ||
వివృతా చ మహాయోనిస్సూచీవక్త్రాఽతిసంవృతా |
సర్వలింగసముత్థానా సర్వదోష ప్రకోపజా || ౧౨ ||

చతస్పష్యపిచాద్యాసు సర్వలిజ్జోచ్చయో భవేత్ ।
పఞ్చసాధ్యా భవన్తీహ యోనయస్సర్వ దోషజాః॥ ౧౩॥

—❖—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

యోనివ్యాప నిదానమ్

స మా ప్ర మ్

—❖—

తా॥ ఋతుమతిగాక స్తనములు జనించకుండి సంభోగకాలమున యోని మిగులకర్కశంబై యున్నయెడ వండి యను యోనివ్యాపత్తనియు, గొప్పదండముకల పురుషునితో సంభోగించుటంజేసి గ్రుడ్డువలె యోనిదార్యమునుండి బైలువెడలినయెడ అండలి యను యోనివ్యాపత్తనియు, యోనిద్యారము గొప్పదియైయున్నయెడ మహతి యనియు, యోనిద్యారము మిక్కిలి స్వల్పముగ నున్నయెడ నూచీవక్త్రంబను యోనివ్యాపత్తనియు, త్రిదోషప్రకోపముచే జనించి త్రిదోషలక్షణములతో గూడి యుండునది సర్వజయను యోనివ్యాపత్తనియు నెరుంగునది, అందు వడ్డీ, అండలీ, మహతీ, నూచీవక్త్రా, అను యోనివ్యాపత్తుల నాల్గిటియందును త్రిదోషములయొక్క లక్షణములు విశేషముగ గానంబడును. సన్నిపాతముచే జనించిన ఈయెదు యోనిరోగంబులును అసాధ్యంబులై యుండును. మరియు పై జెప్పిన యోనిరోగముల కన్నిటికి వాతాదులచే విభాగము సుశ్రుతమున నివ్వింబుగ గానంబడియెడు: “ఉదావర్తా తథా వధ్ధ్యా విప్లతా చ పరిప్లతా । వాతలాచేతి వాతోత్థా పిత్రోత్థా రుధిరక్షయా । వామిసీ స్రంసిసీ చాపి పుత్రఘ్నీ పిత్తలా చ యా । అత్యానన్దా చ యాయోనిః కర్ణిసీ చరణాద్వయమ్ । శైష్మికా సకఘా జ్ఞేయా వడ్డీ చ ఫలిసీ తథా । మహతీ సూచివక్త్రా చ సర్వజేతి త్రిదోషజా॥” ఉదావర్తంబును, వంధ్యయు, విప్లతంబును, పరిప్లతంబును, వాతల, ఈయెదు యోనిరోగంబులును వాతముచే జనించునవియు; రుధిరక్షయంబును; వామినియు, స్రంసినియు, పుత్రఘ్నియు, పిత్తలయు, ఈయెదుయోనిరోగంబులును పిత్తముచే జనించినవి యనియు; అత్యానన్ద, కర్ణిని, అచరణ, అతిచరణ, శైష్మిక, ఈయెదు యోనిరోగంబులును కఫప్రకోపముచే జనించునవియు; వండి, ఫలిసీ, మహతీ, నూచివక్త్ర, సర్వజ, అను నీయెదు యోనిరోగంబులును సన్నిపాతముచే జనించునవియు భావము. ఇదియునుంగాక “ప్రవృద్ధలింగం పురుషం యాత్యర్థముపసేవతే । రూక్షదుర్బలబాలాయాస్తస్యా వాయుః ప్రకుప్యతి । స దుష్టో యోనిమాసాద్య యోనిరోగాయ కల్పతే॥” అని సుశ్రుతమున జెప్పిన యోనిరోగకారణముల నెరుంగునది. మిక్కిలి వృద్ధి నొందిన లింగముగల పురుషునితో సధికముగ రూక్షంబైన శరీరముకల్గిన స్త్రీయును, బలహీనయైన స్త్రీయును, బాలికయు, అధికముగ

నిదానము]

ఆంధ్ర తాత్పర్య సహితము

౪౫౫

సంభోగించినయెడ వాతము ప్రకుపితంబై యోనిస్థానమున జేరి యోనికోగముల గల్గించునని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రమి చర
ణారవింద సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసమ్మదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుజి” “పణ్డిత”
గోపాలాచార్య విరచితంబై న నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాంధ్ర తాత్పర్యమునందు

యోనివ్యాపన్నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హయగ్రీవానమః

శ్రీరస్తు

యోనికన్దనిదానమ్

యోనికన్దముగూడ యోనియందు జనించును గాన యోనివ్యాపన్నిదానమును జెప్పిన
పదప యోనికన్దనిదానము జెప్పబడుచున్నది.

—❖❖❖❖❖—

శ్లో॥ దివాస్వప్నాదతిక్రోధాద్వ్యాధ్యామాదతిమైథునాత్ ।

క్షతాచ్చ నఖదంతాద్వైర్వాతాద్యాః కుపితా మలాః ॥౧॥

పూయశోణితసజ్కాశం లికుచాకృతినన్నిభమ్ ।

జనయన్తి యదా యోనా నామ్నా కన్దస్య యోనిజః ॥౨॥

తా॥ పవటియందు నిదురించుట, అతిక్రోధము, దేహపరిశ్రమము జేయుట, అధికముగ
సంభోగముచేయుట, గోళ్లు దన్తములు మొదలగువానిచే గాయములుకలుట, ఈకారణములచేత
వాతాది దోషములు కుపితంబులై చీమునెత్తురుఆతోగూడి లికుచఫలమును(గజనిమ్మపండును) బోలె
గుండ్రముగ నుండు గడ్డను యోనియందు కల్పించును. దానిని యోనికందమని వచించెదరు.

వాతికాది యోనికన్ద లక్షణము

శ్లో॥ రూక్షం వివర్ణం స్ఫుటితం వాతికం తం వినిర్దిశేత్ ।

దాహరాగజ్వరయుతం విద్యాత్పితృత్మకం తు తత్ ॥౩॥

నీలపుష్పప్రతీకాశం కంఠూమన్తం కఫాత్మికమ్ ।

సర్వలిజ్జసమాయుక్తం సన్నిపాతాత్మకం విదుః ॥౪॥

—❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

యోనికన్ద నిదానం సమాప్తమ్

—❖❖❖❖❖—

తా॥ గూఢులై వికృతమైన వర్ణముతోగూడి పగిలియున్నయెడ వాతముచే జనించిన యోనికందమనియు, మంటతోగూడి యెఱ్ఱునై జ్వరముతోగూడియున్నది పిత్తముచే జనించిన యోనికందమనియు, నల్ల ఆగినిపువ్వులు మొదలగువానితో సమమైన రంగుకల్గి దురదతోగూడి యుండునది కఫముచేజనించిన యోనికందమనియు, వాతాదిదోష్యత్రయములకు వెవ్వేరుగ కెక్కిన లక్షణములతో గూడియుండునది సన్నిపాతముచే జనించిన యోనికందమనియు నెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాసాధనాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామిశాస్త్రిచర
ణారవిష్టసంసేవాసూసాగిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ
గోత్రవిరాజమాన నీవ్యవసాయ రామకృష్ణార్యతమభవ సకలసహృదయ
విధేయ “ఆయుర్వేదమూర్తాః” “భివద్మణి” “పండిత”

గోపాలాచార్య విరచితంబై న నిదానదీపికయును

పూధవనిదానాన్ధ్ర తాత్పర్యమునందు

యోనికన్త నిదానము

సహృదయ పాము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

మూఢగర్భనిదానమ్

మూఢగర్భంబుగూడ యోనిస్థానమున జనించు వికారముగాన యోనికందనిదానానస్తరము
మూఢగర్భనిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ భయాభిఘాతా త్తీక్ష్ణోష్ణపానాశననిషేవణాత్ ।

గర్భే పతతి రక్తస్య సశూలం దర్శనం భవేత్ ॥౧॥

తా॥ భయము, అభిఘాతము, తీక్ష్ణంబులును ఉష్ణంబులునగు అన్నపానముల నేవించుట,
ఈకారణములచేత గర్భము జారిపడును. దానికి ముందు శూలతోగూడి రక్తము స్రవించును.
మరియు నిచ్చట సుశ్రుతుండు జెప్పిన మైథునయానాదిగర్భపాతకారణముల నన్నింటిని
యూహింపందగు. మూఢగర్భలక్షణము తంత్రాస్తరమున నీరీతిగ గానంబడియెడు: “సర్వావయవ
సంపూర్ణో మనోబుద్ధ్యాదిసంయుతః । విగుణాపానసంమూఢో మూఢగర్భోభిధీ
యతే॥” అని యున్నది. సకలవయవములుండి, మనోబుద్ధులతోగూడి, విలోమగతంలైన
అపానవాతముచే మూర్ఛనొందియుండు గర్భము మూఢగర్భ మనందగునని భావము.

గర్భపాత గర్భస్రావముల కాలనిర్ణయము

శ్లో॥ ఆచతుర్థా త్తతోమాసాత్ప్రసవేద్గర్భవిద్రవః ।

తతః స్థిరశరీరస్య పాతః పఞ్చమషష్ఠయోః ॥౨॥

తా॥ గర్భమును ధరించినదినము మొదలుజేసి నాల్గిమాసములవరకు గర్భము ద్రవరూపంబై
యుండును గాన స్రవించును; దానిని గర్భస్రావంబని వ్యవహరించెదరు. ఐదవనెలయుండును
ఆరవనెలయుండును గర్భము ఘనీభవించిన అవయవములుకల్గియుండును గాన పై జెప్పిన కారణ
ములచే నట్టిగర్భము జారి పడినపుడు గర్భపాతంబని వచించెదరు. మరియు భోజిండు “ఆత్మతీ
యా త్తతోమాసాద్గర్భస్సవతియోషితామ్ । ఊర్ధ్వం సంఘాతభూతస్తు గర్భః
పతతి యోషితామ్॥” అని జెప్పెను. మూడుమాసములవరకు ద్రవరూపంబైన గర్భము యోని
ద్వారమునుండి స్రవించుననియు, పిదప గర్భము ఘనీభవించి యుండునుగాన పడిపోవుననియు
భావము. “పంచమ షష్ఠయోః” అను నియమముచేత సప్తమమాసమునందు అనుగుణముగ
ప్రసవించినయెడ గర్భము సజీవంబై యుండునని యెరుంగునది.

అకాలగర్భపాత లక్షణము

శ్లో॥ గర్భోఽభిఘాత విషమాశన వీడనాద్యైః
పక్వం ద్రుమాదివ ఫలం పతతి క్షణేన।
మూఢః కరోతి పవనః ఖలు మూఢగర్భమ్
శూలం చ యోనిజతరాదిషు మూత్రసంజమ్॥౩॥

తా॥ అభిఘాతము, న్యూనాధిక భోజనము, హస్తచులచే పీడించుట, ఇట్టి కారణముల చేత పండిన పండు అభిఘాతముచే నకాలముననే తొడిమనుండి యూడిపడువిధంబుగ గర్భము యోనిద్వారమునుండి జారిపడును. వాతము విగుణంబై యోని, వస్త్రీ, జతరము మున్నగుచోట్ల శూలమును కల్గించి మూత్రమును నిరోధించి ప్రసవమార్గమునజేరిన గర్భమును మూర్ఛనొందించినయెడ మూఢగర్భంబని చెప్పవలెను.

మూఢగర్భగతి భేదములు

శ్లో॥ భుగ్నోఽనిలేన విగుణేన తతస్సగర్భః
సంఖ్యామతీత్య బహుధా సముపైతి యోనిమ్।
ద్వారం నిరుధ్య శిరసా జతరేణ కశ్చిత్
కశ్చిచ్ఛరీర పరివర్తిత కుబ్జదేహః ॥౪॥
ఏకేన కశ్చిదపరస్తు భుజద్వయేన
తిర్యగ్గతోభవతి కశ్చిదవాఙ్ముఖోఽన్యః।
పార్శ్వపవృత్తగతి రేతి తథైవ కశ్చి
దిత్యష్టధా గతిరియం హ్యపరా చతుర్థా॥౫॥

తా॥ విపరీతముగ సంఘరించు వాతముచేత గర్భము వ్యత్యస్తంబై లెక్కలేక అనేకవిధములుగ యోనిద్వారమును జేరును; అందు గొప్పదిగనుండు శిరస్సుచేత యోనిద్వారము నడ్డగించి యుండుట, ఉదరముచే నడ్డగించియుండుట, శరీరమునంతయు ముడుచుకొని యడ్డగించుట, ఒక చేతిని బైట పెడలించి తక్కిన శరీరముచే నడ్డగించియుండుట, రెండుచేతుల బైట పెడలించి యడ్డగించుట, శరీరము నడ్డముగ జేసి నిరోధించుట, ముఖమునువంచి కంఠముచే నడ్డగించుట, పార్శ్వమును వంచి యోనిద్వారము నడ్డగించుట, ఇత్యైరంగున నెనిమిదివిధములుగ గర్భము యోనిద్వారము నడ్డగించి యుండునని భావము.

చతుర్విధ మూఢగర్భ గతిభేదములు

శ్లో॥ సంకీలితః ప్రతిఘురః పరిఘోఽథ బీజ
స్త్రీషూర్ధ్వబాహుచరణైశ్శిరసా చ యోనిమ్।
సక్లే చ యో భవతి కీలకవత్సక్టీ
దృశ్యైః ఖురైః ప్రతిఘురం స హి కాయసక్లే॥౬॥

గచ్ఛేద్భుజద్వయశిరాస్స చ బీజకాఖ్యో
యోనాస్థితస్స పరిఘః పరిఘేణ తుల్యః।

తా॥ మరియు కొందరాచార్యులు సంకీలకమనియు, ప్రతిఘరంబనియు, పరిఘంబనియు, బీజకంబనియు మూఢగర్భముయొక్క గతులు నాల్గువిధంబులని వచించెదరు; అందు బాహువులును, పాదంబులును, శిరంబును ఊర్ధ్వముఖంబులై పిరుదులచే యోనిద్వారము నడ్డగించి యుండునెడ నయ్యది నీలగొట్టిన విధంబుగ నుండుటంజేసి సంకీలకంబనియు; హస్తపాదశిరస్సులు బైలువెడలి కొంచెముగ కనబడుచు శరీరముచే నడ్డగించియుండునది ప్రతిఘరంబనియు; భుజద్వయంబును శిరస్సును బైలువెడలి యడ్డగించియుండునది బీజకంబనియు గడియవలె నడ్డముగ యోనిద్వారమును నిరోధించి యుండునది పరిఘంబనియు నెరుంగునది. మరియు “యస్తు నిర్గచ్ఛత్యేకశిరోభ్రుజః స బీజకః” అని యుండుటంజేసి ఒకభుజంబును శిరస్సును బైలువెడలి యున్నయెడ బీజకంబని మతాంతరమున నెరుంగునది.

అసాధ్యమూఢగర్భలక్షణము

శ్లో॥ అపవద్ధశిరా యా తు శీతాక్షీ నిరపత్రపా॥౭॥

నీలోద్గతసిరా హన్తి సా గర్భం స చ తాం తథా।

తా॥ గర్భిణీస్త్రీ శిరస్సును ధరించలేక మోమువాంచి నల్లని శరీరముతోగూడి లజ్జాహీనయై యున్నను, నీలవర్ణంబైన నీర బైలువెడలినను, అట్టి స్త్రీ గర్భమును చంపును. ఆగర్భముచే నాస్త్రీగూడ మృతిజెందును.

మృతగర్భ చిహ్నములు

శ్లో॥ గర్భాస్పదనమావీనాం ప్రణాశశ్శ్వావపాణ్డుతా॥౮॥

భవేదుచ్ఛ్వాసపూతిత్వం శూనతాన్తస్మృతే శిశౌ।

తా॥ గర్భము కదలకుండుట, ప్రసవనిమిత్తమైన బాధలు నిలచియుండుట, శరీరముశ్వామలవర్ణంబును పొందువర్ణంబునై యుండుట, నీట్వూరువుగాలి దుర్గन्ధముతోగూడి వెడలుట, ఉదరము స్థూలముగ నుండుట, ఈలక్షణములు గల్గినప్పుడు శిశువు కుక్షిలో మృతిజెందెనని యెరుంగునది.

అసాధ్యమూఢగర్భ లక్షణములు

శ్లో॥ మానసాగన్తుభిర్భాతురుపతాపైః ప్రవీడితః॥౯॥

గర్భో వ్యాపద్యతే కుక్షౌ వ్యాధిభిశ్చ నిపీడతః।

యోనిసంవరణం సజ్గః కుక్షౌ మక్కల్ల ఏవ చ॥౧౦॥

హన్యుస్త్రియం మూఢగర్భాం యథోక్తాశ్చాప్యప్రద్రవాః॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

మూఢగర్భ నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ మనస్సంబంధములైన దుఃఖములచేతనున్న, అగంతుకంబైన దుఃఖముచేతనున్న, వ్యాధులచేతనున్న, గర్భము పీడింపబడి మృతిజెందును. మఱియు యోనిసంవరణంబును, సంగంబును, కుక్షిలోజనించిన మక్కల్లంబును, ఈ మూడిటిలో నేదైన మూఢగర్భవ్యాధిగల స్త్రీకి జనించినయెడ అట్టి స్త్రీ మరణమునొందును. మఱియు ఆక్షేపకశ్వాసాద్యుపద్రవములు కల్గినను మృతిజెందును. యోనిసంవరణము తస్మాన్తరమునందు “వాతలాన్యన్నపానాని గ్రామ్యధర్మం ప్రజాగరమ్! అత్యర్థం సేవమానాయాః గర్భిణ్యా యోనిమార్గః। మాతరిశ్వా ప్రకుపితో యోనిద్వారస్య సంవృతిమ్! కురుతే రుద్ధమార్గత్వాత్పునరస్తర్గతోఽనిలః। నిరుణద్ధ్యాశయద్వారం పీడయన్ గర్భసంస్థితమ్! నిరుద్ధవదనోఽచ్ఛ్వాసో గర్భశ్చాశు విపద్యతే! బద్ధాంసరుద్ధహృదయాం నాశయత్యేవ గర్భిణీమ్! యోనిసంవరణం విద్యాద్వ్యాధిమేనం సుదారుణమ్! అస్తకప్రతిమం హ్యేతన్నారభేత చికిత్సితమ్॥” అని యున్నది. వాతమును ప్రకోపింపజేయు అన్నపానముల సేవించుట, సంగభాగము నధికముగ జేయుట, రాత్రులందు నిదురమేల్కొంచి యుండుట, ఈ కారణములచేత యోనిమార్గము వాశ్రయించియుండు వాతము ప్రకుపితంబై యోనిద్వారమును మూసికొనంజేయును. దానంజేసి అస్తర్గతంబైన వాయువు గర్భకోశద్వారము నడ్డగించును. పిదప గర్భముననుండు శిశువు శ్వాసము బైటవెడలక మృతిజెందును. దానంజేసి గర్భవతియగు స్త్రీగూడ మృతిజెందును. దీనిని యోనిసంవరణంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈవ్యాధి మృత్యువునుబోలి ప్రాణహరంబై యుండునుగాన చికిత్స జేయంజనదని భావము. సంగంబనగా వాతము గర్భాశయము నడ్డగించినపుడు గర్భము లోపల చిక్కి యుండుటయని భావము. రక్తవాతములచే జనించు శూలవిశేషము మక్కల్లంబని యెరుంగునది.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాస్త్రీ చరణారవిద్వ సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమ

గోత్రవిరాజమాన దీప్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదఃసారాంశా” “భిషజ్యుగ్మి” “పణ్డిత్”

గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపిక యను

మాధవనిదానాంధ్రతాత్పర్యమునందు

మూఢగర్భనిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

సూతికారోగ నిదానమ్

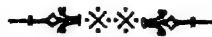
సూతికారోగము మూఢగర్భమునుబోలి శ్రీసాధారణంబుగాన మూఢగర్భమును జెప్పిన
పిదప సూతికారోగనిదానమును జెప్పెట.

శ్లో॥ * * వాయుః ప్రకుపితః కుర్యాత్సంరుధ్య రుధిరం స్రుతమ్ |
సూతాయా హృచ్చిరోవ స్తిశూలం మక్కల్లసంజ్ఞకమ్ * *
అజమద్దో జ్వరః కమ్పః పిపాసా గురుగాత్రతా |
శోథశ్శూలాతిసారా చ సూతికారోగ లక్షణమ్ ||౧||

తా॥ ప్రసవించిన శ్రీకి వాతము ప్రకుపితంబై రక్తమునడ్డగించి హృదయమునందును శిర
స్సునందును వస్త్రీయందును శూలమును కల్గించును. దానిని మక్కల్లంబని వచించెదరు. ఒడలి
నొప్పలు, జ్వరము, కమ్పము, డప్పి, శరీరము బరువుగ నుండుట, వాపు, శూల, అతిసారము,
ఈ రోగములు ప్రసవించినశ్రీకి కల్గినయెడ సూతికారోగములని వ్యవహరించబడును.

సూతికారోగ లక్షణము

శ్లో॥ మిథ్యోపచారాత్సంక్షేశాద్విషమాజీర్ణభోజనాత్ |
సూతికాయాశ్చ యే రోగా జాయంతే దారుణా స్తస్మాతాః ||౨||
జ్వరాతిసారశోథాశ్చ శూలానాహ బలక్షయాః |
తద్దగ్ధిరుచిప్రసేకాద్యాః కఫవాతామయోద్భవాః ||౩||
కృచ్ఛసాధ్యా హి తే రోగాః క్షీణమాంస బలాశ్రితాః |
తే సర్వే సూతికానామ్నా రోగాస్తే చాపుష్పద్రవాః ||౪||

ఇతి శ్రీ మూఢవకరవిరచితే మూఢవనిదానే

సూతిరోగ నిదానమ్

స మా స్తుమ్

తా॥ అపథ్యంబులైన అహారాదుల సేవించుట, దోషమును వృద్ధి నొందించు పదార్థముల భుజించుట, న్యూనాధికములుగ భుజించుట, జీర్ణము గాకుండునపుడు భుజించుట, ఈ కారణములచేత జ్వరము, అతిసారము, వాపు, శూల, కడుపుబ్బరము, బలక్షయము, కునికిపాటు, అశోచము, నోట నీరుగారుట, ఇవి చున్నగు వ్యాధులు ప్రసవించిన స్త్రీకి కల్గి మిగులకూరంబులై యుండును. ఇవి కఫవాతములచే జనించును. మాంసబలములు క్షయించినవారికి జనించినయెడ మిగుల కష్టసాధ్యంబులై యుండును. ఇవి ప్రసవించినస్త్రీలకు జనించుటంజేసి నూతికారోగము లని జెప్పబడును. ఈ రోగములలో నొకటి ముఖ్యముగ నుండునపుడు తక్కినవి యుపద్రవరూపంబులై యుండును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రీ చరణారవిద్వ సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌతమగోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతమాభవ సకలసహృదయ విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్కణి” “పణ్డిత” గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాంధ్ర తాత్పర్యమునందు

నూతికారోగ నిదానము

సమాప్తము

శ్రీ హ య శ్రీ వా య స మః

శ్రీ ర స్తు

స్తనరోగనిదానమ్

ప్రసవించినవారికి ప్రాయశ్చముగ స్తనరోగములు జనించునుగాన మునికాంగనిదానచ
శెప్పినపిదప స్తనరోగనిదానమును శెప్పట.

శ్లో॥ సక్షిరా వాఽప్యదుగ్ధా వా ప్రాప్య శోషాన్యనో స్త్రియాః॥

ప్రదూష్య మాంసరుధిరం స్తనరోగాయ కల్పశోగ

పశ్చానామపి తేషాం హి రక్తజం విద్రవణం చింత

లక్షణాని సమానాని బాహ్యవిద్రవణానాం

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిగ్రహే నాథవచనాత్

స్తనరోగ నిదానం సమాప్తమ్

తా॥ వాతాదిదోషములు ప్రకుపితంబులై స్తనముల క్రూరముగా దాడుటచే నులను తా
స్తనరోగములం గల్గించును. వాత పిత్త శ్లేష్మ సన్నిపాతములచే నులను నొడువకలదు
స్తనరోగములు బాహ్యవిద్రధి లక్షణములతో నమంబులై కలుగును.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత శాగంపురమునా శ్రీ చక్ర

ణారవిద్వ సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాశాస్త్రప్రభావ నాథమః

గోత్రవిరాజమాన దీవ్యవ్యవాయ రామకృష్ణార్కానందాచార్య వర్యునిచే

విధేయ “ఆయుర్వేదమహాద్వా “శిష్యుణి” “పండిత”

గోపాలాచార్య విగ్రహితంబైన నిదానపిదపము

మాధవనిదానాస్త్రబాహ్యర్యములగు

స్తనరోగ నిదానము

సమాప్తమ్

శ్రీ వాయుగ్రీవా నమః

శ్రీ రస్తు

స్తన్యదుష్టినిదానమ్

స్తనరోగనిదానానస్తరము స్తనముల నాశ్రయించియుండు స్తన్యమయొక్క దోషనిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ గురుభిర్వివిధైర్నైర్దుష్టైర్దోషైః ప్రదూషితమ్ ।

క్షీరం మాతః కుమారస్య నానారోగాయ కల్పతే ॥౧॥

తా॥ అశీర్ణకరంబులైన నానావిధపదార్థముల భుజించుటచేత వాతాదులు ప్రకుపితంబులై తల్లియొక్క స్తనములయందలి పాలను జెరచును. అట్టి పాలు కుమారునికి నానావిధ రోగములను గల్గించును.

వాతాది దుష్టస్తన్య లక్షణము

శ్లో॥ కషాయం సలిలస్థావి స్తన్యం మారుతదూషితమ్ ।

కట్వప్లులవణం పీతరాజీమత్పిత్త సంజ్ఞితమ్ ॥ ౨॥

కఫదుష్టం ఘనం తోయే నిమజ్జతి సపిచ్ఛిలమ్ ।

ద్విలింగం ద్వద్వజం విద్యాత్ సర్వలింగం త్రిదోషజమ్ ॥ ౩॥

తా॥ కషాయ (వగరు) రసముకల్గి నీళ్లలో బోసినపుడు పైన తేలుచునుండు స్తన్యము వాతముచే దుష్టంబనియు, చేదును పులుపును కల్గి ఉప్పునై పచ్చనిరేఖలతోగూడియుండు స్తన్యము పిత్తముచే దుష్టంబనియు, మిక్కిలి చిక్కనై జడ్డుగల్గి నీళ్లలో బోసినప్పుడు మునిగి యున్న స్తన్యము కఫముచే దుష్టంబనియు, దోషద్వయలక్షణములతోగూడిన స్తన్యము రెండు దోషములయొక్క సంసర్గముచే దుష్టంబనియు, దోషత్రయ లక్షణములతో గూడియున్నది సన్ని వాతముచే దుష్టంబైన స్తన్యమనియు నెరుంగునది. అభిఘాతముచే స్తన్యము దుష్టంబైనపుడు వాతజ స్తన్యదుష్టిలక్షణములతో గూడియుండును గాన నిచట వేరుగ జెప్పబడలేదని యెరుంగునది.

శుద్ధ స్తవ్య లక్షణము

శ్లో॥ అదుష్టం చామృనిక్ష్మీప్తమేధవని సాక్షురమ్।

మధురం చాపివర్ణం చ ప్రసన్నం తత్ప్రసవ్యతే॥౪॥

ఇతి శ్రీ మాధవకరవీరచిణ్డే మాధవనిదానే

స్తవ్యదుష్టి నిదానం

సమాప్తమ్

తా॥ ఉదకమున బోసినగుడి నీళ్లలో గలపియుండుట, పాంతువర్ణము కల్గి యుండుట, మధురంబై యుండుట, నీలకీతాదివర్ణముల శేషంబులు, చక్కచుక్కనుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గిన స్తవ్యము పరిశుద్ధంబై నదిగాని యుండును. మరియు “నగప్రసాదో మధురః పశ్వాహారనిమిత్తజః । క్షుద్ధిక్షోదోత్త్యక్తా ప్రాప్తస్తవ్య మిత్యభిగీయతే॥” అని శుశ్రుతమునందు స్తవ్యలక్షణము గానబడియెను. పక్ష్యంబై నమాహరముచే గల్గుగ్రహములకు నిర్మలమైన ద్రవము నకలకరీరమునుండి స్వచ్ఛముల వాగ్రయించి మధురంబై యున్నగుడ చానిని స్తవ్యమని చెప్పదురని భావము.

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాసాధ్యాయ పండిత అగ్రగం భుష్టిస్వామికాశ్రీ చర

ణారవిష్ట సంసేవానమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాకర్తృప్రచాణ గౌరవ

గోత్రవిరాజమాన శిష్యవ్యవాయ రామకృష్ణార్యకూర్ధవ కలగవ్యుదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమూర్త్యా” “భిషక్కుణి” “పణ్డిత”

నోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదాన్వితాస్పద్యమునందు

స్తవ్యదుష్టి నిదానము

స మాప్త ము

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీ ర స్తు

బా ల రో గ ని దా న మ్

స్తన్యదోషమును జెప్పినపిదప స్తన్యదోషముచే గల్గు బాలరోగనిదానమును జెప్పట.

శ్లో॥ వాతదుష్టం శిశుస్సన్యం పిబన్వాతగదాతురః।

తామస్వరః కృశాజ్ఞస్సాన్యద్బద్ధ విఘ్నాత్ర మారుతః॥౧॥

స్వినో భిన్నమలో బాలః కామలాపి త్ర రోగవాక్।

తృష్ణాలురుష్ణసర్వాజ్ఞః పిత్తదుష్టం పఞ్చః పిబత్॥౨॥

కఫదుష్టం పిబత్ క్షీరం లాలాళుశ్శ్చేష్టరోగవాక్।

నిద్రాన్వితో జడశ్శూనవక్త్రాక్షశ్చర్దనశ్శిశుః॥౩॥

ద్వద్వజే ద్వద్వజం రూపం సర్వజే సర్వలక్షణమ్।

తా॥ వాతముచే దుష్టంబైన స్తన్యమును త్రాగిన శిశువునకు కంఠస్వరము నశించియుండుట, శరీరము కృశించియుండుట, మలయూత్రంబులును అపానవాతంబును బద్ధంబులై యుండుట, ఇట్టి వాతవ్యాధులచే బాధ కల్గును. పిత్తముచే దుష్టంబైన స్తన్యమును త్రాగిన శిశువు చెమట బట్టుట, మలము కుక్కురబై ఖండఖండములుగ వెడలుట, కామలారోగము, డప్పి, సర్వశరీరంబును మిక్కిలి యుష్ణంబై యుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గి యుండును. కఫముచే దుష్టంబైన చనుబాలు ద్రావిన శిశువు జొల్లుగార్చుచు కఫరోగములు గల్గి అతినిద్ర, జడత్వము, ముఖంబును కన్నులను వాచి యుండుట, త్రాగిన పాలను వాంతిచేయుట, ఈ లక్షణములు కల్గియుండును. మరియు దోషద్వయముచే దుష్టంబైన పాలను త్రాగిన శిశువు పై జెప్పిన దోషములలో రెండేసి దోషములయొక్క లక్షణములతోనూడియు, దోషత్రయముచే దుష్టంబైన పాలుద్రావినయెడ, త్రిదోషలక్షణములనొనూడియు నుండునని భావము.

శిశువులరోగములను జెలిసికొను నుపాయములు

శ్లో॥ శిశో స్త్రీవామతీవ్రాం చ రోదనాల్లాక్షయే ద్రుజమ్॥౪॥

స యం స్పృశేద్భృశం దేశం యత్ర చ స్పర్శనాక్షమః।

తత్ర విద్యాద్రుజం మూర్ధ్ని రుజం చాక్షినిమీలనాత్॥౫॥

కోష్ఠే విబధవమధుస్తనదంశాస్త్రకూజనైః।

ఆధ్మానప్యవనమనజతరోన్నమనైరపి॥౬॥

వస్త్రే గుహ్యే చ విఙ్మాత్రసజ్జోత్త్రాస దిగీక్షణైః।

స్రోతాన్యజ్ఞాని సస్థింశ్చ పశ్యేద్యత్నాన్మహర్ముహుః॥౭॥

తా॥ శిశువు అధికముగ రోదనము జేయుచున్నయెడ మిక్కిలి తీవ్రమైన బాధ కల్గిన దనియు, స్వల్పముగ రోదనము జేయుచున్నయెడ కొంచెముగ తీవ్రమైన బాధ కల్గియున్నదనియు నెరుంగవలెను. మరియు శిశువు తనశరీరమునం దెచ్చోట మాటిమాటికి స్పృశించుచుండునో అచ్చోట బాధకల్గినదియనియు, కన్నుల మూసికొని యుండెనేని తలయందు బాధ కల్గినదియనియు నెరుంగునది. కుక్షియందు బాధకల్గినపుడు మలబంధము, వాన్తి, స్తనముల గరచుట, ప్రేవులు కూయుట, కడుపుబ్బరము, పిపును పైకెత్తుట, కడుపు నెగురవేయుట, ఈ లక్షణములు కల్గును. వస్త్రీయందు బాధ జనించినపుడు మాత్రంబును, గుదమునందు బాధ కల్గినపుడు మలంబును నిలచి యుండుట, ఊలికిబడుట, దిక్కులజూచుట, ఈ లక్షణములు కల్గియుండును. నాసికాద్విస్రోధ్వా రములయందును, ఆవయవములయందును, కీళ్లయందును, మిగుల ప్రయత్నముచే మాటిమాటికి పరీక్షించవలెను.

శిశువులయొక్క వర్తరంగ లక్షణము

శ్లో॥ కుకూణకః క్షీణదోషాచ్చిశూనామక్షివర్తని।

జాయతే తేన తన్నేత్రం కణ్ఠూరం చ స్రవేన్ముహుః॥౮॥

శిశుః కుర్యాల్లలాటాక్షి కూటనాసావఘ్నర్ణమ్।

శక్తో నార్కప్రభాం ద్రష్టుం న వర్తోస్తీలనక్షమః॥౯॥

తా॥ దోషములు క్షీణంబులగుటచేత శిశువులయొక్క కనురెప్పల లోప్రక్క కుకూణకంబను వ్యాధి జనించును. ఆ వ్యాధిచేత శిశువుయొక్క కన్నులు దురదగల్గి పలుమారు కన్నీరుగార్చు చుండును. మరియు నాశిశువు నుదురు, కన్నులు, నాసికలు, పీనిని మాటిమాటికి నలుచుచుండును. నూర్చునియొక్క కాంతిని చూచుటకును కనురెప్పల దెరచుటకును సమర్థుండు గాకుండును.

పారిగర్భిక వ్యాధిలక్షణము

శ్లో॥ మాతుః కుమారో గర్భిణ్యాః స్తన్యం ప్రాయః పిబన్నపి।

కాసాగ్నిసాదవమధు తద్ద్రాకార్యారూచిభ్రమైః॥౧౦॥

యుజ్యతే కోష్ఠవృద్ధ్యా చ తమాహుః పారిగర్భికమ్।

రోగం పరిభవాఖ్యం చ యుజ్జ్యోత్రత్రాగ్నిదీపనమ్॥౧౧॥

తా॥ గర్భవతియైయున్న తల్లియొక్క స్తన్యమును శిశువు తరుచుగ పానముజేసినయెడ గ్లు, అగ్నిమాంద్యము, వాంతి, కునికిపాటు, కృశత్వము, అరోచకము, భ్రమము, కడుపుపెరు

గుట, ఇట్టి లక్షణములు గల్గియుండును. దానిని పారిగర్భకంబను వ్యాధియని వచించెదరు. ఈ వ్యాధి శిశువులను బాధించును గాన పరిభవాఖ్యంబనియు వచించెదరు. ఈ వ్యాధియందు అగ్నిని దీపింపజేయు చికిత్సను జేయవలెను.

తాలుకణ్డక లక్షణము

శ్లో॥ తాలుమాంసే కఫః క్రుద్ధః కురుతే తాలుకంటకమ్ |
తేన తాలుప్రదేశస్య నిమ్నతా మూర్ధ్ని జాయతే ||౧౨||
తాలుపాతస్తనద్వేషః కృచ్ఛాత్పానం శక్యద్ద్రవమ్ |
తృడక్షికణ్డాస్యరుజా గ్రీవాదుర్వహతా వమిః ||౧౩||

తా॥ తాలువులయొక్క మాంసమునందు కఫము ప్రకుపితంబై తాలుకణ్డకమును వ్యాధిని శిశువులకు గల్గించును. దానిచేత తాలువునందును శిరస్సునందును గుంతబడియుండును, మరియు నీ వ్యాధియందు తాలువులు పడినట్లుండుట, స్తనముల గుడుచుట కిచ్చ లేకుండుట, మిగులకష్టముచే పాలుద్రావుట, మలము ద్రవయుక్తంబై యుండుట, దప్పి, కన్నులయందును కంఠమునందును ముఖమునందును నొప్పి కల్గుట, మెడ నిలువక వ్రేలబడుట, వాంతియగుట, ఈ లక్షణములు కల్గును.

విసర్ప లక్షణము

శ్లో॥ విసర్పస్తు శిశోః ప్రాణనాశనో వస్తీశీర్షజః |
పద్మకర్ణో మహాపద్మహమా దోషత్రయోద్భవః ||౧౪||
శక్ష్ణభ్రాజ్యం హృదయం యాతి హృదయాద్వా గుదం వ్రజేత్ |
క్షుద్రరోగే చ కథితే త్వజగల్గహిపూతనే ||౧౫||

తా॥ శిశువులయొక్క వస్తీయందును శిరస్సునందును విసర్పంబను గడ్డ లేచి ప్రాణహారంబై యుండును. అది ఎఱ్ఱదామరలేకువరె రక్తవర్ణంబై యున్నయెడ మహాపద్మంబని జెప్పందగును. ఇయ్యది దోషత్రయప్రకాశముచే జనించును. అందు శిరస్సున జనించిన విసర్పము కణ్ఠలయందు హృదయమున జేరును. వస్తీయందు జనించినది హృదయమునజేరి అచ్యుటన్మూడి మరల గుదస్థానమున జేరును. ఇదియునుంగాక క్షుద్రరోగములయందు మున్నుజెప్పిన అజగల్గి అహిపూతనయను వ్యాధులు రెండునుగూడ బాలురకు జనించునని భావము.

శ్లో॥ జ్వరాద్యా వ్యాధయస్సర్వే మహాస్తోయే ఘరేరితాః |
బాలదేహేఽపి తే తద్వద్విజ్ఞేయాః కుశలైస్సదా ||౧౬||

తా॥ మున్ను వచించిన జ్వరముమున్ను గాగలగోష్ఠవ్యాధులుగూడ బాలురయొక్క దేహమునందు జనించును గాన సమరులగు వైద్యులు ఆయా లక్షణములబట్టి యెరుంగవలెనని భావము.

బాలగ్రహ సామాన్య లక్షణములు

శ్లో॥ క్షణాదుద్విజతేబాలః క్షణాత్త్రస్యతి రోదితి |
నఖైర్దైర్దైర్దారయతి ధాత్రీమాత్తానమేవ వా ||౧౭||

ఊర్ధ్వం నిరీక్షతే దస్తాన్భాదేత్కూజతి జ్యంభతే |
భ్రువా క్షిపతి దస్తాఘం ఘనం వమతిచానకృత్ ||౧౮||
తూమోఽతి నిశి జాగర్తి తూనాత్తో భిన్నవిల్వస్వరః |
మాంసశోణితగద్భిశ్చ న చాశ్నాతి యథా పురా ||౧౯||
సామాన్యం గ్రహజుష్టానాం లక్షణం సముదాహృతమ్ |

తా|| బాలుండు త్షణకాలము విహ్వలుండై యుండుట, త్షణకాలమునకు భయపడుట, ఏడ్చుట, గొళ్లచేతను దస్తములచేతను పాలిచ్చు దాచినై నను తన శరీరమునై నను గ్రుచ్చుట, పైనిజూచుట, పండ్లుకొరకుట, వికృతముగ నరచుట, ఒడలు విరచుట, కనుబొములు వికారముగ గదలించుట, దస్తములచే పెదవులు కొరకుట, పలుమారు నురుగును వమనముజేయుట, శరీరము మిగుల కృశించి యుండుట, రాత్రులయందు నిదురపోకుండుట, కనురెప్పలు వాచియుండుట, మలము భిన్నంబై వెడలుట, కంఠస్వరము మారియుండుట, మాంసరక్తములవలె దుర్గంధము కల్గి యుండుట, యునుపటివలె భుజించకుండుట, ఈ లక్షణములన్నియు గ్రహములచే పీడింపబడిన బాలులకు సామాన్యముగ జనించునని భావము. మరియు సుశ్రుతమునందు పూజలనొందుటకై గ్రహములు బాలులను బాధించునని జెప్పియున్నది. అది యెట్లనిన “ధాత్రీమాత్రోః ప్రాక్ష్మ దిష్టాపచారాచ్చౌచభ్రష్టా మజ్జలాచారహీనాః | త్రస్తా హృష్టా స్తర్జితాః క్రద్భితాంశ్చ పూజాహేతోర్హింస్యరేతే కుమారాః ||” పాలిచ్చు దాది యొక్కయు తల్లియొక్కయు పొరబాటుచేత శౌచంబును మంగళవిధానంబులును లేకుండుట, భయపడుట, అధికముగ సంతోషము గల్గుట, భయపరచబడుట, ఏడ్చుట, ఇట్టి కారణములచేత గ్రహములు తాము పూజలనొందుటకై బాలులను బట్టి బాధించునని భావము.

బాలగ్రహవిశేష లక్షణము

శ్లో|| ఏకనేత్రస్య గాత్రస్య స్రావస్సప్తనకమ్పనమ్ ||౨౦||
ఊర్ధ్వం దృష్ట్యా నిరీక్షేత వక్రకాన్యో రక్తగద్భిః |
దస్తాన్భాదతి విత్రస్త స్తస్యం నైవాభినస్తతి ||౨౧||

తా|| ఒకకంటియందు నీరుగారుట, ఒక ఆవయవమునందు చెమటకల్గుట, లేక కొంచెముగ చలనంబైనను వణకైనను కల్గుట, పైనిజూచుట, ముఖము వంకరయై యుండుట, రక్తమునుబోలి దుర్గంధము కల్గియుండుట, పండ్లు కొరకుట, పాలు ద్రావుట కిచ్చగొనకుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినయెడ బాలుండు భయము జెందెనని యెరుంగునది.

స్కన్దాపస్మార లక్షణము

శ్లో|| స్కన్దగ్రహగృహీతానాం రోదనం చాల్పమేవ చ |
సప్తసంజ్ఞో వమేత్థేనం సంజ్ఞావానతి రోదితి ||౨౨||
పూయశోణితగద్భిత్వం స్కన్దాపస్మారలక్షణమ్ |

తా॥ స్కందగ్రహముచే బీడింపబడిన బాలులకు స్వల్పమైన రోదనముకల్గుట, మూర్ఖజెందుట, నురుగును వమనముజేయుట, మూర్ఖుడెరిసినప్పుడు అధికముగ రోదనముజేయుట, రక్తమాంసములవంటి దుర్గంధము శరీరమున గల్గియుండుట, ఈలక్షణములు కలుగును. దీనిని స్కందాపస్మారగ్రహంబని వచించెదరు.

శకునిపీడిత లక్షణము

శ్లో॥ స్రస్తాజ్ఞో భయచకితో విహజగన్ధి
స్సాస్రావవ్రణ పరిపీడితస్సమన్తాత్ ।
స్ఫోటైశ్చ ప్రచితతనుస్సదాహపాకై
ర్విజ్ఞేయో భవతి శిశుః క్షతశ్శకున్యా॥౨౩॥

తా॥ అయవములు సడలిన విధంబుగ బాధగల్గుట, కారణములేకయే భయమునొందుట, మత్స్యహంసములను తిను పక్షులవలె దుర్గంధముతో గూడియుండుట, శరీరమునందెల్ల చీమును గార్చుచుండు వ్రణములతో గూడి యుండుట, మంటగల్గి పగిలినపాక్కులు శరీరమున వ్యాపించి యుండుట, ఈ లక్షణములతో గూడియుండు శిశువు శకునిగ్రహముచే బీడింపబడినవాడని యెరుంగునది. ఈ వ్యాధి లక్షణము తంత్రాంతరమున నితైరంగున గానంబడియెడు: “సంస్రావదాహపాకాద్యైః చితస్ఫోటైర్భయాన్వితః । స్రస్తాజ్ఞోవిస్రగన్ధిస్సాన్యత్ శకున్యాపీడితశ్శిశుః॥” శకునిగ్రహముచే బీడింపబడిన శిశువు మంటగల్గి వ్రణములై చీముగార్చుచుండు బొబ్బలచే నావరించబడిన శరీరముకలవాడై భయముతోగూడి శిథిలంబులగు అయవములుగల్గి మత్స్యహంసములవంటి దుర్గంధముకల్గి యుండునని భావము.

రేవతీగ్రహ లక్షణము

శ్లో॥ వ్రణైస్ఫోటైశ్చితం గాత్రం పద్మగన్ధం స్రవేదస్యక్ ।
భిన్నవర్షా జ్వరీ దాహీ రేవతీగ్రహలక్షణమ్॥౨౪॥

తా॥ శరీరమునందంతట వ్రణంబులును బొబ్బలును వ్యాపించియుండుట, అడుగువలె దుర్గంధముతోగూడిన రక్తము స్రవించుట, మలము నీళ్లవలె వెడలుట, జ్వరంబును తాపశబ్దము గల్గుట, ఈ లక్షణములుకల్గియున్నయెడ రేవతీగ్రహముచే బీడింపబడినని యెరుంగునది.

పూతనాగ్రహ లక్షణము

శ్లో॥ అతీసారో జ్వరస్తృష్ణా తిర్యక్ప్రేక్షణ రోదనమ్ ।
సప్తనిద్రస్తథోద్వీగ్నో గ్రస్తః పూతనయా శిశుః॥౨౫॥

తా॥ అతీసారము, జ్వరము, దగ్ధి, అడ్డముగజూచుట, ఏడ్చుట, నిదురబోకుండుట, ఉలికిబడుట, ఈ లక్షణములుగల శిశువు పూతనాగ్రహముచే బీడింపబడిన యెరుంగునది.

అంధపూతనాగ్రహ లక్షణము

శ్లో॥ ఛర్దిః తాపో జ్వరస్తృష్ణా వసాగన్ధోఽతిరోదనమ్ ।
స్తన్యద్వేషోఽతీసారశ్చ అన్ధపూతనయా భవేత్॥౨౬॥

తా॥ వాంతి, దగ్గు, జ్వరము, దప్పి, మాంసరసమువంటి దుర్గ్రస్థము, అధికముగ నేడ్చుట. పాలు ద్రావుట కిచ్చగొనకుండుట, అతిసారము, ఈ లక్షణములు కల్గినయెడ అంధపూతనా గ్రహముచే పీడితుండని యెరుంగునది.

శీతపూతనా లక్షణము

శ్లో॥ వేపతే కాసతే క్షీణో నేత్రరోగా విగన్ధితా।

ఛర్ద్వతీసారయు క్తశ్చ శీతపూతనయా శిశుః॥౨౭॥

తా॥ వణకుకల్లుట, దగ్గు, శరీరము కృశించుట, నేత్రరోగములు గల్గుట శరీరమున దుర్గ్రస్థము గల్గుట, వాంతి, అతిసారము, ఈ లక్షణములతో గూడియున్న శిశువు శీతపూతనాగ్రహముచే పీడితుండని యెరుంగునది.

ముఖముండతికా లక్షణము

శ్లో॥ ప్రసన్నవర్ణవదనః సిరాభిరభిసంవృతః।

మూత్రగన్ధి చ బహ్వశీ ముఖముండతికా గ్రహీ ॥౨౮॥

తా॥ ముఖము సుఃఖములైన కాంతిగల్గి యుండుట, నిరలచే నావరింపబడియుండుట, ఒడలు మూత్రమువలె దుర్గ్రస్థముతోగూడి యుండుట, మిక్కుటముగ భుజించుట, ఈ లక్షణములుగల శిశువు ముఖముండతికాగ్రహముచే పీడితుండని యెరుంగునది.

నై గమేయగ్రహ లక్షణము

శ్లో॥ ఛర్దిస్సప్తనకణాస్య శోషమూర్ఛావిగన్ధితా।

ఊర్ధ్వం పశ్యేద్దశేద్దస్తాన్నై గమేయం గ్రహం వదేత్ ॥౨౯॥

—❖❖❖❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

బాలరోగ నిదానం సమాప్తమ్

—❖❖❖❖❖❖❖❖—

తా॥ వాన్తి, వణకు, కంఠంబును ముఖంబును శోషించుట, మూర్ఛనొందుట, దుర్గ్రస్థము గల్గియుండుట, పైనిజూచుట, పండ్లుకొరకుట, ఈ లక్షణములు కల్గినయెడ నై గమేయగ్రహముచే పీడితుండని యెరుంగునది.

—❖❖❖❖❖❖❖❖—

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత ఆగరం పుట్టస్వామికాశ్రమచర

జారవిద్వంస సేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌరవ

గోత్రవిరాజమాన దీప్యన్వవాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ

విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్మణి” “పణ్డిత”

గోపాలాచార్య విరచితంబైన నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాస్త్ర తాత్పర్యమునందు

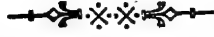
బాలరోగ నిదానము

సమాప్తము

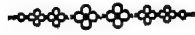
—❖❖❖❖❖❖❖❖—

శ్రీ హ య గ్రీ వా య న మః

శ్రీరస్తు

విష నిదానమ్

ఇతైరంగున వ్యాధులనన్నింటిని చెప్పి చికిత్సానిమిత్తమై శేషించియున్న విషనిదానము చెప్పబడుచున్నది.

శ్లో॥ స్థావరం జగ్గమం చైవ ద్వివిధం విషముచ్యతే।

మూలాద్యాత్మకమాద్యం స్యాత్పరం సర్పాదిసంభవమ్ ॥౧॥

తా॥ విషము స్థావరమనియు జగ్గమమనియు రెండువిధములు; అందు దుంపలు వేళ్లు ఆకులు మొదలగువాని నాశ్రయించిన విషము స్థావరమనియు, సర్పాదిగతంబైన విషము జంగమమనియు నెరుంగునది. ఈ విషములరెంటియొక్క భేదములు సుశ్రుతమున నీరీతిగ గానంబడియెడు: “స్థావరం జగ్గమంచైవ ద్వివిధం విషముచ్యతే । దశాధిష్ఠానమాద్యస్తు ద్వితీయం షోడశాశ్రయమ్ । మూలం పత్రం ఫలం పుష్పం త్వక్తీరం సార ఏవ చ । నిర్యాసో ధాతవశ్చైవ కన్దశ్చ దశమస్మృతః॥ ” అని స్థావరవిషభేదములును : “తత్రదృష్టినిశ్వాసదంష్ట్రా నఖమూత్రపురీష శుక్రలాలాఽఽలాఽర్తవముఖసన్దంశ విశిర్ధితగుదాస్థిపిత్తశూకశవాస్థి॥” అని జంగమవిషభేదంబులును జెప్పంబడియె. విషము స్థావరమనియు జంగమమనియు రెండువిధంబులు; అందు స్థావరవిషము వేళ్లు, ఆకులు, ఫలములు, పుష్పములు, తోలు, క్షీరము, సారము, బంక, ధాతువులు, (అనగా తాళకము శంఖపాషాణము అగ్రధ కము మొదలగునవి) గడ్డలు, ఈ పదింటినాశ్రయించి యుండుటచే పదివిధంబులై యుండుననియు; రెండవదియైన జంగమవిషము సర్పాదులయొక్కదృష్టి, శ్వాసము, కోరలు, గోళ్లు, మూత్రము, మలము, శుక్రము, నోటిసీరు, ఆల, (తోక) ఆర్తవము, ముఖసందంశము, అపానవాతముతోగూడిన గుదము, అస్థి, పిత్తము, ముల్లు, శవము, ఈ పదునాదింటి నాశ్రయించి యుండుటంజేసి పదునారుభేదంబులు గల్గి యుండుననియు భావము. ఈ యవాంతరభేదములకు ప్రత్యేకలక్ష్య లక్షణముల సుశ్రుతమున విశేషముగ జూడందగినది.

జంగమవిష లక్షణము

శ్లో॥ నిద్రాం తన్ద్రాం క్షమం దాహం అపాకం లోమహర్షణమ్।

శోథం చైవతిసారం చ జగ్గమం కురుతే విషమ్॥౨॥

తా॥ నిద్ర, కునికిపాటు, బడలిక, తాపము, అజీర్ణము, గగురుపాటు, వాపు, అతిసారము, ఇది యన్నియు జంగమవిషముచే గల్గును.

స్థావరవిష లక్షణము

శ్లో॥ స్థావరం చ జ్వరం హిక్మాం దస్తహర్షగలగ్రహమ్ |
ఫేనచ్ఛర్ద్యరుచిశ్వాసం మూర్ఛాం చ కురుతే విషమ్ || 3 ||

తా॥ జ్వరము, వెక్కిళ్లు, పండ్లుపులిసియుండుట, గొంతుపట్టియుండుట, నోట నురుగు వాంటియగుట, అశోచకము, శ్వాసము, మూర్ఛ, పినినన్నింటిని స్థావరవిషము కల్గించును.

విషమునుబెట్టినవాని నెరుంగువిధము

శ్లో॥ ఇంగితజ్ఞో మనుష్యాణాం వాక్సేష్టాముఖవై కృతైః |
జానీయాద్విషదాతారం ఏభిర్లింగైశ్చ బుద్ధిమాన్ || ౪ ||
న దదాత్యుత్తరం పృష్టో వివక్షుర్మోహమేతి చ |
అపార్థం బహు సజ్జీర్ణం భాషతే చాపి మూఢవత్ || ౫ ||
హస్తత్యకస్మాతోస్ఫటాయత్యజ్ఞులీర్విలిఖేన్మహీమ్ |
వేపథుశ్చాస్య భవతి త్రస్తశ్చాన్యోన్యమిషా తే || ౬ ||
వివర్ణవక్త్రో ధ్యామశ్చ నఖైః కిఞ్చిచ్ఛిన త్యపి |
అలభేతాసనం దీనః కరేణ చ శిరోరుహమ్ || ౭ ||
పర్తతే విపరీతశ్చ విషదాతా విచేతనః |

తా॥ మనుజులయొక్క మనోభావమును దెలిసిన వైద్యుడు వాక్కు, చేష్టలు, ముఖవికారము మొదలగు లక్షణములచేత విషమునిడిన మనుజుని యెరుంగవలెను. మరియు ఒరులకు విషము నిడిన మనుజుండు పలుమరు అడిగినను బదులుచెప్పకుండును. బగులుచెప్ప యత్నించియు మూఢాత్ముండైయుండును. మూఢునివలె వ్యర్థములైన మాటల పలుచెరంగుల భాషించును. కారణములేకయే నగుచుండును. వ్రేళ్ళచే భూమిని గీరుచుండును. పినికి శరీరకంపము విశేషముగ గల్గును. భయముజేంది నలుదెసల జూచుచుండును. వివర్ణంబైన ముఖముగలవాడై గోళ్ళచేత తృణాదులను ద్రుంచుచుండును. వానిముఖము కాలినవిధంబుగ వివర్ణంబై యుండును. మిగుల దీనండ్లై యాసనమున గూర్చుండి హస్తముచేత వెంట్రుకల దడవికొనుచుండును. జ్ఞానములేక సకలవిషయములయందును విరుద్ధముగ నుండును. ఇట్టి లక్షణములు విషముబెట్టినవానికి భయముచే గల్గును గాన పైజెప్పిన లక్షణములంబట్టి వాని నెరుంగవలెనని భావము.

మూలాదిదశవిధ విషలక్షణములు

శ్లో॥ ఉద్వేగస్తనం మూలవిషైః ప్రలాపో మోహ ఏవ చ || ౮ ||
జృమ్భణం వేపనం శ్వాసో జ్ఞేయం పత్రవిషేణ తు |
శు(ము)ష్కశోఢః ఫలవిషైః దాహోఽన్న ద్వేష ఏవ చ || ౯ ||
భవేత్పుష్పవిషైశ్చద్దిరాధ్మానం శ్వాస ఏవ చ |
త్వక్సార నిర్మాసవిషైరుపయుక్తైర్భవన్తి హి || ౧౦ ||

ఆస్యదార్గధ్యపారుష్య శిరోరుక్మఫసంస్రవాః |
 ఘేనాగమః క్షీరవిమైర్విడ్భేదో గురుగాత్రతా || ౧౧ ||
 హృత్పీడనం ధాతువిమైర్మూర్ఛాదాహశ్చ తాలుని |
 ప్రాయేణ కాలఘాతీని విషాణ్యేతాని నిర్దిశేత్ || ౧౨ ||

తా|| మూలము నాశ్రయించిన విషములచేత తామ్రచే కలియబెట్టినవిధంబుగ వ్యధయు, ప్రలాపంబును, మూర్ఛయు గల్గును. పత్రవిషములచేత ఆవలింతలును, శరీరకంపంబును, శ్వాసంబును కల్గును. ఫలవిషములచేత శుష్కమైన వాపును, (వృషణములయందు వాపును) తాపంబును, అన్నద్యేషంబును కల్గును. పుష్పవిషములచేత వాంతియు, కడుపుబ్బరంబును, శ్వాసంబును కల్గును. చర్మముయొక్కయు రసముయొక్కయు బంకయొక్కయు విషములచేత నోటియందు దుర్గంధంబును, పరుషత్వంబును, తలనొప్పియు, నోట కఫస్రావంబును కల్గును. క్షీరవిషములచేత నోట నురుగువెడలుటయు, మలభేదంబును, ఒడలు భారమై యుండుటయు గల్గును. ధాతువిషములచేత రొమ్మునొప్పియు, మూర్ఛయు, తాలువునందు మంటయు గల్గును. పైజెప్పిన విషములన్నియు కాలక్రమముగ ప్రాణముల హరించునవియై యుండును.

విషయుక్తశస్త్రహత లక్షణము

శ్లో|| సద్యః క్షతం పచ్యతే యస్య జన్తోః
 స్రవేద్రక్తం పచ్యతే చాప్యభీష్ణమ్ |
 కృష్ణీభూతం క్లిన్నమత్యర్థపూతి
 క్షతాన్మాంసం శీర్యతే చాపి యస్య || ౧౩ ||
 తృణైః మూర్ఛా జ్వరదాహా చ యస్య
 దిగ్ధా హతం తం పురుషం వ్యవస్యేత్ |
 లిక్ష్వాన్యేతాన్యేవ కుర్యాదమిత్రైః
 ద్రవ్యజే విషం యస్య దత్తం ప్రమాదాత్ || ౧౪ ||

తా|| గాయము తగిలినతోడన పాకమునొంది రక్తము స్రవించుచు మిక్కిలి పరిపక్వమై యుండుట, నల్లనిరంగుకల్లి కుల్లి మిక్కిలి దుర్గంధముతోగూడి గాయమునుండి మాంసంబుగాడి పడుట, దప్పియు మూర్ఛయు జ్వరంబును తాపంబును గల్గియుండుట, ఇట్టి లక్షణములు కల్గి యున్నయెడ శత్రువులు విషముబూసిన ఖడ్గాదులచే ప్రహరించిరని యెరుంగునది. మరియు ప్రాణమునందు పొరబాటుచే విషమునుంచినను పైనిజెప్పిన లక్షణములన్నియు గానంబడును.

విషపీత లక్షణము

శ్లో|| సపీతం గృహధూమాభం పురీషం యోఽతిసార్యతే |
 ఘేనముద్వమతే చాపి విషపీతం తమాదిశేత్ || ౧౫ ||

తా|| పచ్చని రంగుకల్లి కరుదూపమువలె మలము వెడ
 యెడ విషపానముజేసినాడని యెరుంగునది.

సర్వ భేదములు

శ్లో॥ వాతపిత్తకఫాత్మానః భోగిమణ్డలిరాజిలాః।

యథాక్రమం సమాఖ్యాతాః ద్వ్యస్తరా ద్వ్యద్వరూపిణః॥౧౬॥

తా॥ సర్పములలో భోగి యను సర్పము వాతప్రకృతి కల్గినదియనియు, పొడలుకల్గియుండు మండలియను సర్పము పిత్తప్రకృతి కల్గియుండుననియు, తెల్లని చారలుకల రాజిలంబను సర్పము కఫప్రకృతి కల్గియుండుననియు భావము. మరియు పై జెప్పిన వాతాదిప్రకృతులుగల సర్పములలో రెండుజాతులయొక్క సంబంధముచే బుట్టిన సర్పవిశేషములు వాతాదివోషద్వయప్రకృతిగల్గి యుండునని భావము.

సర్పదష్ట లక్షణములు

శ్లో॥ దంశో భోగికృతః కృష్ణః సర్వవాతవికారకృత్।

పీతో మణ్డలిజశ్శోభో మృదుః పిత్తవికారవాక్॥౧౭॥

రాజిలోత్థో భవేద్దంశః స్థిరశోభశ్చ పిచ్ఛిలః।

పాణ్డుస్నిగ్ధోఽతిసాన్ద్రాస్త్రికస్సర్వశ్చేష్టాధికారకృత్॥౧౮॥

తా॥ భోగియను సర్పముచే కరవబడిన కాటు కృష్ణవర్ణంబై వాతరోగములనన్నింటిని కల్గించును. మండలియను సర్పముచేసిన కాటు పీతవర్ణంబై మృదువైన వాపుకల్గి పిత్తవ్యాధులన్నియు కలుగును. రాజిలంబను సర్పముచేసిన కాటు కఠినంబైనవాపుతోగూడి జీడుకల్గియుండును. పాండువర్ణంబును స్నిగ్ధంబునై మిగుల చిక్కనై యుండు రక్తమును స్రవించుచు శ్లేష్మవ్యాధులన్నియు గల్గును.

అసాధ్యసర్పదష్ట లక్షణము

శ్లో॥ అశ్వత్థదేవాయతనశ్శృణాన

వల్మీకసన్ధ్యాసు చతుష్పథేషు।

యామ్యే చ దప్తాః పరివర్తసేయాః

ఋక్షే సిరామర్మసుయే చ దప్తాః॥౧౯॥

దర్శికరాణాం విషమాశు ఘాతీ

సర్వాణి చోష్ణే ద్విగుణీభవన్తి।

తా॥ రావిచెట్టుక్రిందను, దేవాలయమునందును, శృణానమునందును, పుట్టిలయందును, సర్పములు కరచినను, సంధ్యాకాలములయందు సర్పములు కరచినను, నాల్గు త్రోవలు గలియు చోట సర్పములు గరచినను, యమదేవతాకందైన భరణీనక్షత్రమునాడు సర్పము కరచినను, సిరల యొక్కమర్మములయందు సర్పములు కరచినను, అట్టి విషము సాధ్యంబుగాదు గాన చికిత్స జేయంజనదు. పైజెప్పిన స్థలములయందు సర్పములకు విషము రెట్టింతయై యుండును గాన శీఘ్రముగ ప్రాణముల హరించునని భావము. మరియు సర్పములు కరచినప్పుడు ఉష్ణపదార్థముల సేవించి

చినను విషము రెట్టింతయై యుండునని భావము. మరియు “అర్థాన్తే సామఖామూలాకృత్తికా భరణీషుచ । పశ్చిమ్యాం సస్యయోర్ధర్యే మర్మస్వాశుహరేషు చ । దప్తాః కష్టేన జీవన్తి యది దూతాద్యసంభవః॥” అని తన్త్రాన్తరమున నున్నదిగాన ఆర్థ, అల్లేష, మఖ, మూల, కృత్తిక, భరణి యను నక్షత్రములయందును, పంచమియందును, సంధ్యా కాలములయందును, అమవసరాటియందును, శృంగాటక అధిపతి శంఖ కంఠ శిరః గుద హృదయ వస్త్రీ నాభి అనునీ సద్యఃప్రాణహరమర్మంబులయందును, సర్పములు కరచినయెడ అట్టి మను జాండు యమదూతలు లేనిచో మిక్కిలి కష్టముచే బ్రతుకును. అట్టివిషము మిక్కిలి అసాధ్యంబై యుండునని భావము.

మరికొన్ని యసాధ్య లక్షణములు

శ్లో॥ అజీర్ణపిత్తాతపపీడితేషు బాలేషు వృద్ధేషు బుభుక్షీతేషు॥౨౦॥

క్షీణక్షతే మేహిని కుష్ఠయుక్తే రూక్షే బలే గర్భవతీషు చాపి ।

తా॥ భుజించిన యాహారము జీర్ణము గావండునప్పుడును, పిత్తముచే పీడితుండైనప్పుడు, ఎండచే బాధింపబడినప్పుడును సర్పము కరచినయెడ విషము ప్రాణహరంబై యుండును. మరియు బాలులు, వృద్ధులు, ఆకలిగొన్నవారు, క్షీణించిన ధాతువులుగలవారు, గాయముతగిలిన వారు, మేహవ్యాధిగలవారు, కుష్ఠవ్యాధిగలవారు, రూక్షంబైన శరీరముగలవారు, నలహీనులు, గర్భిణీస్త్రీలు, వీరిని సర్పము గరచినయెడల విషము అసాధ్యంబై యుండును.

శ్లో॥ శస్త్రక్షతే యస్య స రక్తమేతి

రాజ్యో లతాభిశ్చ స సంభవన్తి॥౨౧॥

శీతాభిరద్భిశ్చ స రోమహర్షః

విషాభిభూతం పరివర్జయేత్తమ్ ।

తా॥ సర్పము కరచినప్పుడు కత్తిచే కాటువేసినను ఆ కాటునందు రక్తము స్రవించు కున్నను, తీగలు మొదలగువానిచే గొట్టినయెడ రేఖలేర్పడకున్నను, చల్లని నీళ్లు చల్లినయెడ రోమాచ్ఛము గల్గుకున్నను, అట్టి సర్పవిషము శాన్తినొందదు గాన చికిత్స జేయంజనదని భావము. ఈ యర్థము తన్త్రాన్తరమునందును “నైవ రక్తం క్షతాద్యస్య లతాఘాతేన రాజికాః । న లోమహర్ష శీతాద్భిర్వర్జయేత్తం విషార్దితమ్॥” అని చెప్పియున్నది.

శ్లో॥ జిహ్వాం ముఖం యస్య చ కేశశాఢ్ధో

నాసావసాదశ్చ స కంఠభజ్జః ॥౨౨॥

కృష్ణస్సరక్తశ్శ్వయఘశ్చ దంశే

హనోః స్థిరత్వం చ వివర్జనీయః ।

తా॥ సర్పము కరచినప్పుడు ముఖము వక్రంబై యున్నప్పుడు ముద్రించినయెడ పెంట్టుకలు రాలుచున్నను, నాసిక కృశించి యున్నను, తొడ చివరలకు వ్రేలిచేత కాటునందు కృష్ణవర్ణంబును

మూర్ఖాం తథాచ్ఛర్ది మథాతిసారమ్ |
 దూషీవిషం శ్వాసతృషాజ్వరాంశ్చ
 కుర్యాత్ప్రవృత్తిం జతరస్య చాపి || ౩౧ ||
 ఉన్మాదమన్యజ్ఞనయే త్తథాన్య
 దానాహమన్యత్త పయేచ్ఛ శుక్రమ్ |
 గాఢద్యమన్యజ్ఞనయేచ్ఛ కృష్ణం
 తాంస్తాన్ వికారాంశ్చ బహుప్రకారాన్ || ౩౨ ||

తా|| అట్టి దూషీవిషము రసాదిధాతువుల నాశ్రయించి యున్న పుడు రసాదులచే గల్లు వ్యాధులు జనించును. శీతకాలమునందును, గాలివీచు సమజమునందును, మేఘము లావరించి యుండు సమయమునందును ఆ విషము మిక్కిలి ప్రకోపమునొందును. మరియు నది ప్రకోపము నొందుటకు మున్ను అతినిద్ర, శరీరము బరువుగ నుండుట, ఆవలింతలు, అవయవములు శిథిలం బులై యుండుట, గగురుపాటు, ఒడలిసొప్పలు, ఈ లక్షణములు కల్గును. పిమ్మట అన్నము భుజించినపిదప సంతోషముగల్గుట, భుజించిన యాహారము జీర్ణము గావండుట, అరుచి, దేహము నందు పొడలును దద్దులును కల్గుట, శరీరమున మాంసపుష్టి నశించుట, హస్తములయందును పాద ములయందును వాచుకల్గుట, మూర్ఛ, వాంతి, అతిసారము, శ్వాసము, దిప్పి, జ్వరము, జతరము వృద్ధి నొందుట, ఈ లక్షణములు విషము వృద్ధి నొందుటచే గల్గును. మరియు నొకవిషము ఉన్మాద మును, వేరొకటి కడుపుబ్బరమును, ఇంకొకటి శుక్రమును నశింపజేసి నపుంసకత్వమును, మరి యొకటి గడ్గదస్వరమును, కృష్ణమును కల్గించును. మరియు నీ విషముచేత విసర్పము మున్ను గా గల నానావిధవ్యాధులు కల్గును.

దూషీవిషశబ్దమున కన్వరము

శ్లో|| దూషితం దేశకాలాన్న దివాస్వపైరభీక్ష్యతః |
 యస్మాత్సన్ధూషయేద్ధాతూన్ తస్మాద్దూషీవిషం స్ఫుటమ్ || ౩౩ ||

తా|| దేశము, కాలము, అన్నము, పవటియందు నిదురించుట, ఇట్టి కారణములచేత దూషి తంబై రసాదిధాతువులను దుష్టములుగ జేయును గాన ఈ విషము దూషీవిషంబని జేర్కొన బడియెనని భావము.

సాధ్యసాధ్యదూషీవిష లక్షణములు

శ్లో|| సాధ్యమాత్మవతస్సద్యో యాప్యం సంవత్సరోత్థితమ్ |
 దూషీవిషమసాధ్యం స్యాత్తీణస్యాహిత సేవినః || ౩౪ ||

తా|| దూషీవిషము, ఇంద్రియముల నిగ్రహించియుండువారికి తత్కాలమున సంభవించిన యెడ సాధ్యంబును, సంవత్సరకాలమువరకు అనువర్తించి యున్నయెడ యాప్యంబును, శరీర మున్న యెడ అపథ్యాహారముల జేయుచున్నయెడ అసాధ్యంబునై యుండును.

శ్లో॥ సౌభాగ్యార్థం స్త్రియస్వేదం రజోనానాజ్జబాన్యలాఙ్ ।
 శత్రుప్రయుక్తాంశ్చ గరాఙ్ ప్రయచ్ఛన్త్యన్నమిశ్రితాఙ్ ॥౩౫॥
 తైస్సాస్యత్పాణ్డుః కృశోఽల్పాగ్నిః గరశ్చాస్యోపజాయతే ।
 మర్మప్రథమనాథ్మానం హస్తయోశ్శోభలక్షణమ్ ॥౩౬॥
 జఠరం గ్రహణీదోషో యత్క్మా గుల్మః క్షయో జ్వరః ।
 ఏవంవిధస్య చాన్యస్య వ్యాధేర్నిజ్ఞాని దర్శయేత్ ॥౩౭॥

తా॥ స్త్రీలు పురుషులను వశ్యముజేసికొనుటకు విషజంతువులయొక్క చెమట, చూర్ణము, వాని శరీరముననుండు నానావిధమలములు, వీనినన్నింటిని అన్నాదులయందు కలిపి పెట్టినను, శత్రువులు చంపుటకై విషయుక్తంబులైన యన్నాదుల నిడినను అట్టి విషము జీర్ణంబు గావించును. దానంజేసి పాండురోగంబును, కృశత్వంబును, అగ్నిమాన్ద్యంబును, మర్మములయందు వ్యధయు, కడుపుబ్బరంబును, హస్తములయందు వాపును, ఉదరవ్యాధియు, గ్రహణీరోగంబును, రాజయత్క్మయు, గుల్మంబును, క్షయంబును, జ్వరంబును, ఈ వ్యాధులు ఆ యా దోషముల ననుగరించి కల్గును. మరియు విస్ఫోటము మొదలగు వ్యాధులయొక్క లక్షణములు గానంబడును.

ఋతా లక్షణము

శ్లో॥ యస్మాల్లూనం తృణం ప్రాప్తాః మునేః ప్రస్వేదవిద్వహః ।
 తస్మాల్లూతాస్తు భాష్యంతే సంఖ్యయా తాశ్చ షోడశ ॥౩౮॥

తా॥ వసిష్ఠమహర్షియొక్క చెమటతుంపురులు ఛేదించబడిన తృణములయందు పడి కీటకరూపముల ధరించి యుండుటంజేసి లూత (సాలెపురుగు) యనంబడునని భావము. ఇచ్చట (విశ్వామిత్రుండు వసిష్ఠునియొక్క హోమధేనువును బలాత్కారముగ గ్రహించ సమకట్టినపుడు వసిష్ఠుండు కోపపరవశుండై క్రూరదృష్టిచే సూర్యునిజూడ ముఖమున చెమటబట్టి యాదించువులు సమీపముననుండు తృణములపయించడిన అవి కీటకరూపములై లూత యను పేరునే తోక్తానంబడియె నను పురాణకథ నెరుంగునది.)

మరియు అట్టిలూతలను కీటంబులు పడునారవిధంబులైయుండునని భావము. వాని భేదము లన్నియు సుశ్రుతమున నితైరంగున గానంబడియెడు: “త్రిమణ్డలూ తథా శ్వేతా కపిలీ పీతకా తథా । లాలామూత్రవిషా రక్తా కఠినా చాష్టమీ తథా । సౌఖరికా లాజవర్ణా జాలిన్యేకపదీ తథా । కృష్ణాగ్నివక్త్రా కాణ్డాచ మౌలాగుణా తథా మతా॥” త్రిమండల, శ్వేత, కపిల, పీతక, లాలావిష (ఎంగిలి విషముగ గల్గినది), సౌఖరిక (మూత్రము విషముగ గల్గినది), రక్త (ఎఱ్ఱనిరంగు కల్గినది), కఠిన (గట్టిగనుండునది), సౌఖరిక, లాజవర్ణ (పేలాలవంటి మచ్చలు కల్గినది), జాలిన, ఏకపదీ, కృష్ణ, అగ్నివక్త్ర (నిప్పువలె తీక్ష్ణమైన నోరుకల్గినది), అగ్నికాణ్డ (నిప్పువంటి తుండము కల్గినది), మౌలాగుణి, అను నీ పదు నారా పేర్లచేత పదునారువిధములుగ భిన్నరూపములై లూతలయొక్క భేదముని భావము,

లూతాదిదష్ట లక్షణము

శ్లో॥ తాభిర్దష్టే దంశకోధః ప్రవృత్తిః క్షతజస్య చ|

జ్వరో దాహోఽతిసారశ్చ గదాశ్చ స్యుస్త్రిదోషజాః ||౩౯||

పిడకా వివిధాకారా మణ్డలాని మహాన్తి చ|

శోథా మహాన్తో మృదవో రక్తాశ్శ్యావాశ్చలాస్తథా ||౪౦||

సామాన్యం సర్వలూతానాం ఏతద్దంశస్య లక్షణమ్|

తా॥ పైజెప్పిన పదునారు తెరంగులైన కీటములు కరచినప్పుడు కాటునంపు కల్లి యుండుట, రక్తము ప్రవించుట, జ్వరము, మంట, అతిసారము, త్రిదోషములచే జనించు వ్యాధులు, నానావిధంబులైన పిటకలు, పాడలు, మృదువులును, రక్తవర్ణంబులును, శ్యామవర్ణంబులును, చంచలంబులైన వావులు; ఇవన్నియు జనించును. నానావిధకీటములు కరచినప్పుడు సామాన్యముగ ఈ లక్షణంబులు కల్గునని భావము.

దూషీవిష లూతాదష్ట లక్షణము

శ్లో॥ దంశమధ్యే తు యత్కృష్ణం శ్యావం వా జాలకాచితమ్ ||౪౧||

ఊర్ధ్వకృత్తిర్భృశం పాకక్లేదశోధజ్వరాన్వితమ్|

దూషీవిషాభిర్లూతాభిస్తద్దష్టమితి నిర్దిశేత్ ||౪౨||

తా॥ కాటునందు నడుమ కృష్ణవర్ణంబును శ్యామవర్ణంబునైన మచ్చ కల్గి ప్రాకినదికి మిక్కిలి అధికమైన పాకంబును, వాపును, జ్వరంబును కల్గి యున్నయెడల దూషీవిషంబులైన లూతలచే కరవబడెనని యెరుంగునది. కరచిన కొంతకాలమునకు శరీరమున వ్యాపించు విషముగల కీటములు దూషీవిషకీటంబులని భావము. అయ్యవి “త్రిమండలా తథా శ్వేతా” అని యుపక్రమించి సుశ్రుతమున జెప్పబడిన పదునారింటిలో తొల్లింటి నెనిమిదియు దూషీవిష కీటంబులని యెరుంగునది.

సావర్ణికాది దష్ట లక్షణము

శ్లో॥ శోధశ్వేతాస్సితా రక్తాః పీతా వా పిడకా జ్వరః|

ప్రాణాన్తికాశ్చ జాయంతే శ్వాసహిక్మాశిరోగ్రహః ||౪౩||

తా॥ వాపును, శ్వేతవర్ణంబులును, తెల్లనిరంగుకల్గినవియు, రక్తవర్ణంబులును, పీతివర్ణంబులైన పిటకలును, జ్వరంబును కల్గి శ్వాసము, పెక్కిళ్లు, తలనొప్పి కల్గినయెడ సావర్ణిక మొదలగు నెనిమిదివిధములైన కీటములయొక్క విషముచే పీడితుండని యెరుంగునది. ఈ విషములు ప్రాణాన్తికరంబులై యుండును గాన అసాధ్యంబులని యెరుంగునది.

ఆఖువిష లక్షణము

శ్లో॥ ఆదంశాచ్ఛోణితం పాణ్డమణ్డలాని జ్వరోఽరుచిః|

లోమహర్షశ్చ దాహశ్చాప్యఖుదూషీవిషార్దితే ||౪౪||

మూర్ఛాజ్ఞశోభవై వర్ణ్యక్షేదశబ్దాశ్రుతిజ్వరాః।

శిరోగురుత్వం లాలాసృక్చర్ది శ్చాసాధ్యమూషికైః॥౪౮॥

తా॥ కాటునుండి రక్తము వెడలుట, పాండువర్ణంబులైన పాడలు కల్గియుండుట, జ్వరము, అరుచి, రోమాంచము, తాపము, ఈ లక్షణములు ఎలుకయొక్క దూషీవిషముచే పీడింపబడినప్పుడు కల్గును. మూర్ఛ, శరీరమున వాపు, వర్ణము మారియుండుట, చెమటబట్టుట, చెవులకు ధ్వని వినరాకుండుట, జ్వరము, తల బరువై యుండుట, నోట జొల్లు గారుట, రక్తమును వాంతి జేయుట, ఈ లక్షణములు ఎలుకల విషము శరీరమున వ్యాపించినపుడు కల్గినయెడ అసాధ్యంబై యుండునని భావము. మరియు “శుక్రం పతతి యతైః పాం శుక్రస్పృష్టాస్సప్రళిచః” ఎలుకలు శుక్ర విషంబులని తప్తాస్తరమున నున్నదిగాన ఆట్టి శుక్రము తగిలినచోట బాధ కల్గునని యెరుంగునది.

కృకలాసదప్త లక్షణము

శ్లో॥ కార్ష్యం శ్యావత్వమథవా నానావర్ణత్వమేవ వా।

మోహోఽథ వర్షసోభేదోదప్తే స్యాత్కృకలాసకైః॥౪౯॥

తా॥ శరీరము కృష్ణవర్ణంబుగనైనను శ్యామవర్ణంబుగనైన నుండుట, లేక అనేకవర్ణములు కల్గియుండుట, మూర్ఛ, మలము భిన్నమై యుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గియున్నయెడ ఊసర వల్లి కరచిన విషంబని యెరుంగునది.

వృశ్చికదప్త లక్షణము

శ్లో॥ దహత్యగ్నిరివాదా చ భినత్తివోర్ధ్వమాశు చ।

వృశ్చికస్య విషం యాతి దంశే పశ్చాత్తు తిషతి।

దప్తోఽసాధ్యశ్చ హృద్ధౌఽణరసనోపహతో నరః।

మాంసైః పతద్భిరత్యర్థం వేదనార్తో జహత్యనూక ॥౫౦॥

తా॥ కుట్టినచోడనే నిప్పున కాలినవిధంబుగ అధికముగ మంటగల్గి శీఘ్రముగ కుట్టినచోట నుండి విషము పైకి వ్యాపించి పిమ్మట కొంతసేపటికి కుట్టినచోట జేరినయెడ తేలుకుట్టిన విషంబని యెరుంగునది. తేలుకుట్టినవానికి రొమ్ము, నాసాద్వారములు, కంఠము, ఇవి యడచికొనియున్నను, కుట్టినచోటనుండి మాంసం బూడిపడుచు మిక్కిలమైన వేదనకల్గియున్నను, తేలుకుట్టిన విషము సాధ్యంబుగాదని యెరుంగునది. వృశ్చికములు కొండలతో పాడిచినప్పుడు విషము వృద్ధి నొంది బాధించునని యెరుంగునది.

కణభదప్త లక్షణము

శ్లో॥ విసర్పశ్చ్యయథుశ్శూలం జ్వరశ్చర్దిరథాపి చ।

లక్షణం కణభైర్దప్తే దంశత్యైవ వసీదతి॥౫౧॥

తా॥ విసర్వము, వాపు, నొప్పి, జ్వరము, వాంతి, ఈ లక్షణములు కణభంబులను కీటములు (కణితిరిగలు) కరచినప్పుడు కల్గును. మరియు కరచినకాటు తెలియకుండును.

ఉచ్చిటింగ దప్తలక్షణము

శ్లో॥ హృష్టలోమోచ్చిటింగేన స్తబ్ధలిజ్జో భృశా ర్తిమాకా ।

దప్తశ్శీతోదకేనేవ సిక్తాన్యజ్ఞాని మన్యతే॥౧౦॥

తా॥ రోమహర్షము కల్గుట, శిశ్నుచు స్తంభించియుండుట, మిక్కిలి వేదనకల్గుట, శరీరము నందెల్ల చన్నీళ్లు చల్లిన విధంబుగ నుండుట, ఈ లక్షణములు కల్గినయెడ ఉచ్చిటింగంబను కీటము కరచినదియని యెరుంగునది.

మండుకదప్త లక్షణము

శ్లో॥ ఏకదంష్ట్రార్దితశ్శూనస్సరుజః పీతకస్సత్పత్ ।

చర్దిర్నిద్రా చ సవిషైర్మణ్డూకైర్దప్తలక్షణమ్॥౧౧॥

తా॥ విషముతోగూడిన కప్పలు కరచినప్పుడు నొప్పితోగూడినవాపును, దేహమునందు పచ్చనిరంగును, దప్పియు, వాంతియు, అతినిద్రయు, ఈ లక్షణములన్నియు కల్గును. కప్పలు ఒక ప్రక్కనుండు కొరలచేతనే కరచును గాన “ఏకదంష్ట్రార్దితః” అని చెప్పియున్నది యని యెరుంగునది.

మత్స్యజలౌక దప్తవిషలక్షణము

శ్లో॥ మత్స్యాస్తు సవిషాః కుర్యుః దాహం శోథం రుజం తథా ।

కణ్డూంశోథం జ్వరం మూర్ఛాం సవిషాస్తు జలౌకసః॥౧౨॥

తా॥ విషముతోగూడిన మత్స్యములు కరచినయెడ మంట, వాపు, నొప్పి, దురద, ఈ లక్షణములు కల్గును. విషముతోగూడిన జలజస్తవులు (జలగలు మొదలగునవి) కరచినయెడ దురదయు, వాపును, జ్వరంబును, మూర్ఛయు కల్గును.

గృహగోధికాశతపదీవిష లక్షణములు

శ్లో॥ విదాహం శ్వయంతుం తోదం స్వేదం చ గృహగోధికా ।

దంశే స్వేదం రుజం దాహం కుర్యాచ్చతపదీవిషమ్॥౧౩॥

తా॥ బల్లివిషము తగిలినప్పుడు మంటయు, వాపును, పోటును, చెమటయు, కల్గును. జెఱ్ఱికరచినయెడ కాటునందు చెమటయు, నొప్పియు, మంటయు, కల్గును.

మశకవిష లక్షణము

శ్లో॥ కణ్డూమాన్మశకై రీషచ్ఛోధస్సాన్యస్మన్దవేదనః ।

అసాధ్యకీటసదృశ మసాధ్యం మశకక్షతమ్ ॥౧౪॥

తా॥ దోమలు కుట్టినయెడ దురదయు, కొంచెముగ వాపును, స్వల్పమైన వేదనయు, కల్గును. అసాధ్య కీటంబులగు లూతలతో సమానలక్షణంబులైన మశకములు కుట్టినయెడ నయ్యది ధ్యముగ నుండును. మరియు “పార్వతీయైస్తు కీటైశ్చ ప్రాణహరైః సుల్యలక్షణమ్”

అని సుశ్రుతమున నుండుటంజేసి పర్వతమున జనించిన కీటములతో సమానలక్షణంబులైన మళకముల విషము ప్రాణహరంబై యుండునని యెరుంగునది.

మక్షికాదప్త లక్షణము

శ్లో॥ సద్యః ప్రసావిణీ శ్యావా దాహమూర్ఛా జ్వరాన్వితా।

పిడకా మక్షికా దంశే తాసాం తు స్థగికాఽనుచ్యుత్ ॥౫౫॥

తా॥ చీమలు కరచినప్పుడు కరచినతోడనే స్రావముకల్గి శ్యామవర్ణంబై మంటయు, మూర్ఛయు, జ్వరంబును కల్గి కుట్టినచోట దద్దులులేచును. అందులో స్థగికాయను మక్షికము కరచిన యెడ ప్రాణహాని కల్గును.

వ్యాఘ్రాదిదప్త లక్షణములు

శ్లో॥ చతుష్పద్భిర్ద్విపద్భిశ్చ నఖదస్తవిషం చ యత్ ।

పూయతే పచ్యతే చాపి స్రవతి జ్వరయత్యపి ॥౫౬॥

తా॥ బెబ్బలులుమున్నగు నాల్గుకాళ్లుగల జంతువులైనను అడవిమనుష్యులు మొదలగు రెండు కాళ్లుగల జంతువులైనను కరచినయెడ కాటునందు విశేషముగ చీముబట్టి పుండై చీముకాయచు జ్వరము కల్గియుండును.

విషరహిత లక్షణము

శ్లో॥ ప్రశాస్తదోషం ప్రకృతిస్థధాతు

మన్నాభికామం సమమూత్రవిట్కమ్ ।

ప్రసన్నవల్లభేన్ద్రియచిత్తచేష్టం

వైద్యోఽవగచ్ఛేదవిషం మనుష్యమ్ ॥౫౭॥

తా॥ వాతాదిదోషములు ప్రకోపములేక స్వస్థానములయందు శాంతంబులై యుండుట, రసాదిధాతువులు వికారములేకయుండుట, జఠరాగ్ని న్యూనాధిక్యములేక సమంబై యన్నముభుజించుట కిచ్చగిని యుండుట, మలమూత్రములు అధికంబులును న్యూనంబులును గాక సమంబులై యుండుట, నేత్రములు మొదలైన ఇంద్రియంబులు, శరీరవర్ణము, చిత్తము, చేష్టలు, ఇవియన్నియు వికృతంబులుగాక స్వాభావికములుగ నుండుట, ఈ లక్షణములు గల్గియున్నయెడ మనుజుని శరీరమునందు విషములేదని వైద్యుండురుంగవలెనని భావము. మరియు నిచ్చట “సమమూలజిహ్వం” అని పాతాన్తరమును కొందరు చెప్పి జిహ్వమూలము రసాదులను విరుద్ధముగాక సమముగ గ్రహించుచుండినయెడ విషములేదని వచించెదరు. దీనిచేత విషము వ్యాపించియున్నపుడు నాలుకకు రసపరిజ్ఞానము లేకుండుననియు, విషములేనిచో యథాస్థితిగ రసములగ్రహించుననియు నెరుంగునది.

మరియు “అన్నాభికామమ్” అనుటచేత అగ్నిమాండ్యము లేక అగ్నిసమమై యుండునని భావము. ఈ యర్థము చరకమున నితైరంగున గానంబడియెడు: “ప్రాయేణోపహతాగ్నిత్వాత్ సపిచ్చమతి సార్యతే ।।పాప్నోతి చాస్యవైరస్యం న చాన్న

మభినన్దతి॥” జటరాగ్ని చల్లానయై పిచ్చిలంబుగ మాటిమాటికి విరేచనమగుచు నోరు రసాదుల నెరుగక విరసంబై అన్నమును భుజించుట కిచ్చగొనకుండునని యర్థము. ఈ వాక్యముచేత అగ్ని మందంబై యున్నపుడు ఆరుచియు, అన్నమునం దిచ్చలేకపోవుటయు కల్గుననియు, సమముగ నున్నపుడు నోట రుచిగల్గి అన్నమునం దిచ్చబొడముననియు జెలియుచున్నది.

విషపరీక్షా క్రమము

శ్లో॥ దర్శనస్పర్శనప్రశ్నైః పరీక్షా త్రివిధా మతా।

వయో వర్ణశరీరాణాం ఇన్ద్రియాణాం చ దర్శనాత్॥

—*~*~*~*~*~*—

ఇతి శ్రీ మాధవకరవిరచితే మాధవనిదానే

విషనిదానం సమాప్తమ్

—*~*~*~*~*~*—

తా॥ విషముచేపీడింపబడినవారిని దర్శనము (చూచుట), స్పర్శనము (తాకుట), ప్రశ్న (అడుగుట), ఈ మూడువిధములచేత పరీక్షించవలెను. అందు వయస్సు, శరీరవర్ణము, ఇంద్రియములు, వీనినన్నింటిని విశేషముగ పరీక్షించవలెనని భావము.

—*~*~*~*~*~*—

ఇతి శ్రీ శ్రీ ఆయుర్వేదమహాపాధ్యాయ పండిత అగరం పుట్టస్వామికాశ్రీ చరణారవిన్ద సంసేవాసమాసాదిత ఆయుర్వేదవిద్యాసత్సంప్రదాయ గౌరవ గోత్రవిరాజమాన దీవ్యన్యాయ రామకృష్ణార్యతనూభవ సకలసహృదయ విధేయ “ఆయుర్వేదమార్తాండా” “భిషజ్యుణి” “పణ్డిత”

గోపాలాచార్య విరచితంబై న నిదానదీపికయను

మాధవనిదానాస్థితాత్పర్యమునందు

విష ని దా నము

సమాప్తము

గుండ్లమెడ శ్రీనివాసాచార్య.
తైత్తిరీయాశాస్త్రిశాస్త్రి బ్రహ్మణ్యు.
పాండురూపాచార్యు.
బాబువాడ. ౨.

ఫి. 1/12/1949.

*9. Srinivasulu
Srinivasulu.*

శ్రీ హయగ్రీవాయ నమః

శ్రీరస్తు

—❖❖❖❖—

విషయానుక్రమణికా

—❖❖❖❖—

శ్లో॥ జ్వరోఽతిసారో గ్రహణీ చార్యోఽజీర్ణం విసూచికా |
అలసత్వ విశంబీ చ క్రిమిరుక్పాణ్ణుకామలాః॥౧॥
హలీమకం రక్తపిత్తం రాజయత్స్య ఉరఃక్షతమ్ |
కాసో హిక్మా సహ శ్వాసైః స్వరభేదస్త్వరోచకః॥౨॥
ఛర్దిస్తృష్ణా చ మూర్ఛాద్యా రోగాః పానాత్యయాదయః |
దాహోన్మాదావపస్మారః కథితోఽథాఽనిలమయః॥౩॥
వాతరక్తమూరుస్తమ్భ ఆమవాతోఽథశూలరుక్ |
పక్తిజం శూలమానాహ ఉదావర్తోఽథగుల్మరుక్॥౪॥
హృద్రోగో మూత్రకృచ్ఛ్రిం చ మూత్రాఘాతస్తథాశ్మరీ |
ప్రమేహో మధుమేహశ్చ పిడకాశ్చ ప్రమేహజాః॥౫॥
మేదస్తథోదరం శోథో వృద్ధిశ్చ గలగణ్డకః |
గణ్డమాలాఽపచీగ్రస్థిరర్బుదశ్శీపదం తథా॥౬॥
విద్రధివ్రణశోథా చ ద్వౌ వ్రణౌ భగ్ననాడికే |
భగద్దరోపదంశౌ చ శూకదోషస్త్యగామయః॥౭॥
శీతపిత్తముదర్దశ్చ కోశశ్చైవ వాఙ్మపిత్తకమ్ |
విసర్పశ్చ సవిసంభటః సరోమాన్త్యో మసూరికాః॥౮॥
క్షుద్రాస్యకర్ణ నాసాక్షిశిరస్త్రీబాలకామయాః |
విషం చేత్యయముద్దిష్టో రుగ్వినిశ్చయసజ్జిహ్వాః॥౯॥

తా॥ జ్వరము, అతిసారము, గ్రహణి, అర్కస్సు, అజీర్ణము, అలసకము, వి
శంబి, క్రిమిరోగము, పాండురోగము, కామల, హలీమకము, రాజయత్స్య, ఉరః
క్షతము, కాసము, హిక్మా, శ్వాసము, స్వరభేదము, ఆరిత్యము, తృష్ణ, మూర్ఛ, భ్రమ,
నిద్ర, తంద్ర, సన్యాసము, పానాత్యయము, పానాజీర్ణము, పానవిభ్రమము,

శుద్ధ పత్రిక

తప్పు
తిర్యక్చ
విచ రేడుంగపచ్చాపి
నీరామో
నీరం
మరుగుతో
దోవిష కేష
చాధిని
శీతజల
విశేములని
రోగంబులకు
శమింపదగు
నిజంచిన
కరక్కాయ
మదోత్యయ
అనునవి
అగ్నిమాంద్యము
మలా
మిక్కువంబగు
రసానునగాః
స్వరాజ్ఞ
రోగేచజ్వరో
ఆవలింతలు.
సంస్కృత్యైర్వంద్య
ప్రకాపతే
సోదావిపాకితా
శిరసే
తంద్రయః
త్రిరాత్రన్నహి
ఆగస్తజ్జాయతే
కఫలము
ప్రతేపక స్తు
అసి
కప
శ్శర్దవ
స్తృప్త
నిధాన

ఒప్పు
తిర్యక్చ
విచ రేడుంగపచ్చాపి
నీరామో
నీరం
మరుగుతో
దోవిష కేష
చాధిని
శీతజల
విశేములని
రోగంబులను
శమింపజేయదగు
జనించిన
క్షీరము
మదాత్యయ
యీ
ఒకలు విగబట్టినట్లుబాధ
మలాః
మిక్కుటంబగు
రసానుగాః
స్వరాజ్ఞ
రోగేచసజ్వరో
ఆవలింతలు,
సంస్కృత్యైర్వంద్య
ప్రకాపతః
సోదోవిపాకితా
విరసో
తంద్రతాః
త్రిరాత్రన్నహి
ఆగస్తజ్జాయతే
కఫము
ప్రతేపక స్తు
అసి
కప
శ్శర్దవ
స్తృప్త
నిధాన

పుట	పత్రిక
౩	౬
౪	౧౫
,,	౧౬
,,	౧౯
౯	౧౦
౧౦	౧౯
౧౨	౨౨
,,	౨౩
,,	౨౪
,,	౩౨
,,	౩౩
౧౩	౩౬
౧౪	౨౦
,,	౩౦
౧౫	౯
౧౬	౨౪
౧౭	౫
౨౦	౧౨
౨౨	౪
,,	౧౭
,,	౧౮
,,	౩౧
౨౩	౪
,,	౯
౨౪	౨౪
౨౭	౧౦
౨౯	౧౪
,,	౨౨
౩౨	౨౭
౩౪	౩౨
౩౯	౨౪
౪౦	౧౧
౪౨	౨౦
౪౪	౩
,,	౫
౪౯	౧

తప్పు	ఒప్పు	పుట	పంక్తి
చాంరబు	చారంబు	౪౪	౨౫
వచించెను	వచించెను	౬౦	౧౩
గ్రహణి	గ్రహణి	,,	౧౫
కల్పిదనియు	కల్పినదియు	౬౨	౨౩
శుష్కము	శుష్కము	౬౪	౨౩
తీక్షణి	తీక్షణి	౬౯	౧౩
నావిణోవిప్రా	నావిణోవిప్రా	౬౯	౨౫
సమానంబులును	సమానంబులును	౭౨	౨౪
సంచరించు	సంచరించు	౭౩	౨౦
వ్యవ	వ్యపివ	౭౬	౬
చతుర్విధః	చతుర్విధః	౭౭	౪
మదగ్ధా	విదగ్ధా	౮౧	౧౦
చరకము	చరకమునందు	౮౭	౨౦
సృక్షయా	సృక్షయా	౯౨	౧౩
యుషద్రవముతో	యుషద్రవములతో	,,	౨౦
ఆసాధ్యందని	ఆసాధ్యంబని	౯౩	౪
కామిలా	కామిలా	,,	౨౪
కామలా	కామలా	౯౪	౨౫
దానం	నిదానం	,,	౨౬
క్షమ	క్షర	౯౬	౯
తస్మైవ	తస్మైవ	౧౦౪	౧౦
కణూ	కణ్డూ	౧౦౯	౧౧
విధంబు	విధంబు	౧౧౬	౧౬
దుఃఖ	దుఃఖే	౧౨౦	౧౦
జనించిన	జనించిన	౧౨౬	౧౪
పరిమళ	పరిమళ	౧౪౦	౨౪
పథార్థ	పథార్థ	౧౪౭	౨౨
సకించి	సకించి	౧౪౮	౧౪
మతాద్యయ	మతాద్యయ	౧౫౦	౧౨
నిదాన్య	నిదానాన్య	౧౫౨	౧౩
మత్స్యర్థ	మత్స్యర్థం	౧౭౨	౨౫
కణ్డరాః	కణ్డరాః	౧౭౬	౧౯
మూత్రాస	మూత్రాశ	౧౮౨	౩౦
మూర్ఖ	మూర్ఖ	౧౮౪	౨౫
అరోచకము	అరోచకము	౨౦౬	౩౦
ఇవి	ఇవి	౨౧౯	౪
సామాన్య	సామాన్య	,,	,,
భాధ	భాధ	౨౨౦	౨౫
ప్రదిప్తమ్	ప్రదిప్తమ్	౨౫౩	౧౨
స్పర్శనం	స్పర్శనం	౨౫౫	౬

శుద్ధపత్రిక

రకం

తప్పు

ఓప్పు

సుండుట

సుండుటచే

పుట

పంక్తి

పీఠిక

పీఠిక

౨౬౦

౩౨

సామాన్యములు

సామాన్యములు

౨౭౦

౩౨

సాశ్రావ

సాశ్రావ

౨౭౦

౨౪

తచ్ఛాధా

తచ్ఛాధా

౨౮౩

౨౮

శిన్నశిన్న

శిన్నశిన్న

౨౯౩

౧౪

శిరస్సులు

శిరస్సులు

౩౦౫

౬

యన్ని

యన్ని

౩౦౫

౩౧

త్యఖరా

త్యఖరా

౩౧౩

౧౫

విగ్రహా

విగ్రహా

౩౩౦

౧౧

త్యచ

త్యచ

౩౪౧

౧౩

యస్యై

యస్యై

౩౫౧

౪

కాంతిగల్గినవియు, దురదతోగూడి

కాంతిగల్గినవియు, దురదతోగూడి

౩౬౨

౬, ౭

నేతివంటి కాంతిగల్గినవియు, దుర

నవియు

దతో గూడినవి

మాంస

మాంసము

౩౭౪

౨

సాశ్రావం

సాశ్రావం

౪౧౧

౨౦

నీవ

నీవ

౪౧౮

౫

పీఠికాశు

పీఠికాశు

౪౨౯

౨౬

పిడకా

పిడకా

౪౩౨

౬

కల్గినవి

కల్గినవి

౪౪౦

౨౧

విభాగ

విభాగ

౪౪౨

౨

పరిష్కృతంబు

పరిష్కృతంబు

౪౫౪

౨౨

గర్భ

గర్భ

౪౫౮

౨౪

నెయంగుదది

నెయంగుదది

౪౬౦

౧౨

కృచ్ఛా

కృచ్ఛా

౪౬౯

౮

తపతి

తపతి

౪౮౩

౨౦

పాపాపి

పాపాపి

౪౮౫

౩౨

LB 24211
35 H 40

లిబరరీ మద్రాసురకాల, చెన్నపురి.